สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ประวัติศาสตร์อีสาน

เติม วิภาคย์พจนกิจ

ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒

ประวัติศาสตร์อีสาน

ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒

เติม วิภาคย์พจนกิจ

อภินันทนาการ
จาก
สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ร่วมกับ

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

๒๕๓๐

เติม วิภาคย์พจนกิจ
ประวัติศาสตร์อีสาน.
๑. ไทย (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ) -- ประวัติ. (๑) ชื่อเรื่อง.
DS588.ต7ต7 959.3 ISBN 974-571-243-4

ลิขสิทธิ์ของ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
สงวนลิขสิทธิ์

ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ เดือนกรกฎาคม ๒๕๓๐
จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

จัดพิมพ์โดย สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
อาคารอเนกประสงค์ ชั้น ๕ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
ถนนพระจันทร์ กรุงเทพฯ ๑๐๒๐๐ โทร. ๒๒๓-๙๒๓๒

จัดจำหน่ายโดย ศูนย์หนังสือมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
อาคารอเนกประสงค์ ชั้นล่าง มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
ถนนพระจันทร์ กรุงเทพฯ ๑๐๒๐๐ โทร. ๒๒๑-๐๖๓๓

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
นางสาวอรุณี อินทรสุขศรี ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา

แบบปกโดย นายเพิ่มพล โพธิ์เพิ่มเหม

ราคาเล่มละ ๑๖๐.- บาท

คำแถลง
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ก่อตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙ ด้วยความร่วมแรงร่วมใจกันเองเป็นส่วนบุคคลในหมู่ผู้มีความรักในภารกิจบริหารการศึกษาจากสถาบันต่าง ๆ เมื่อเริ่มดำเนินงาน โครงการตำราฯ มีฐานะเป็นหน่วยงานหนึ่งของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ก่อนที่จะมีฐานะเป็นมูลนิธิเมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๕๒๑ ทั้งนี้โดยได้รับความร่วมมือด้านทุนทรัพย์จากมูลนิธิร็อกกี้เฟลเล่อร์ เพื่อใช้จ่ายในการดำเนินงานขั้นต้น เป้าหมายเบื้องแรกของมูลนิธิโครงการตำราฯ ก็คือ ส่งเสริมให้มีหนังสือตำราภาษาไทยที่มีคุณภาพดี โดยเฉพาะในทางวิชาสังคมศาสตร์และมนุษย-ศาสตร์ ทั้งนี้เพราะต่างก็เห็นพ้องต้องกันในระยะนั้นว่า คุณภาพของหนังสือตำราภาษาไทยระดับอุดมศึกษาแขนงวิชาดังกล่าวยังไม่สูงพอ ถ้าส่งเสริมให้มีหนังสือเช่นนี้เพิ่มขึ้น ย่อมมีส่วนช่วยยกระดับมาตรฐานการศึกษาในขั้นมหาวิทยาลัยไปโดยปริยาย อีกทั้งยังอาจช่วยการสร้างสรรค์ปัญญา ความคิดริเริ่ม และความเข้าใจอันถูกต้องในเรื่องที่เกี่ยวเนื่องกับสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมืองโดยส่วนรวม

พร้อมกันนี้มูลนิธิโครงการตำราฯ ก็มีเจตนารมณ์อันแน่วแน่ที่จะทำหน้าที่เป็นแหล่งชุมนุมผลงานเขียนของนักวิชาการต่าง ๆ ทั้งในและนอกสถาบัน เพื่อให้ผลงานวิชาการที่มีคุณภาพได้เป็นที่รู้จักและเผยแพร่ออกไปโดยทั่วถึงทั้งในหมู่ผู้สอน ผู้เรียน และผู้สนใจงานวิชาการ การดำเนินงาน

ของมูลนิธิโครงการตำรา ฯ มุ่งขยายความเข้าใจและความร่วมมือของบรรดานักวิชาการออกไปในวงกว้างยิ่ง ๆ ขึ้นด้วย ไม่ว่าจะเป็นด้านการกำหนดนโยบาย สร้างตำรา การเขียน การแปล และการใช้ตำรานั้น ๆ ซึ่งจะเป็นเครื่องส่งเสริมและกระชับความสัมพันธ์อันพึงปรารถนา ตลอดจนความเข้าใจอันดีต่อกันในวงวิชาชีพที่เกี่ยวข้อง

นโยบายพื้นฐานของมูลนิธิโครงการตำรา ฯ คือ ส่งเสริมและเร่งรัดให้มีการจัดพิมพ์หนังสือตำราทุกประเภททั้งที่เป็นงานแปลโดยตรง งานแปล-เรียบเรียง งานถอดความ งานรวบรวม งานแต่ง และงานวิจัย ในช่วงแรก ๆ เราได้เน้นส่งเสริมงานแปลเป็นหลัก ขณะเดียวกันก็ได้ส่งเสริมให้มีการจัดพิมพ์ตำราประเภทอื่น ๆ ด้วย นับแต่ได้ก่อตั้งโครงการตำรา ฯ มาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน ซึ่งบัดนี้สามารถแยกตัวออกมาบริหารและดำเนินการอย่างอิสระจากสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ โดยความร่วมมืออย่างดียิ่งของนักวิชาการหลายสถาบัน สามารถส่งเสริม-กลั่นกรอง-ตรวจสอบและจัดพิมพ์หนังสือตำราภาษาไทยระดับอุดมศึกษาที่มีคุณภาพตามเป้าหมาย เจตนารมณ์ และนโยบาย ได้ครบทุกประเภท และมีเนื้อหาครอบคลุมสาขาวิชาต่างๆ ถึง ๘ สาขาดังต่อไปนี้คือ (๑) สาขาวิชาภูมิศาสตร์ (๒) สาขาวิชาประวัติศาสตร์ (๓) สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ (๔) สาขาวิชารัฐศาสตร์ (๕) สาขาวิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา (๖) สาขาวิชาปรัชญา (๗) สาขาวิชาจิตวิทยา (๘) สาขาวิชาภาษาและวรรณคดี นอกจากนี้เรายังมีโครงการผลิตตำราสาขาวิชาอื่น ๆ เพิ่มขึ้นด้วย เช่น สาขาวิชาศิลปะซึ่งกำลังอยู่ในขั้นดำเนินงาน และยังได้ขยายงานให้มีการแต่งตำราเป็น

“ชุด” ต่อ ซึ่งมีเนื้อความคาบเกี่ยวระหว่างหลายสาขาวิชา เช่น “ชุดชีวิตและงาน” ของบุคคลที่น่าสนใจ ดังที่ได้จัดพิมพ์เผยแพร่ไปแล้วบางเล่ม

ปัจจุบันมูลนิธิโครงการตำรา ฯ ยังคงมีเจตนารมณ์อันแน่วแน่ที่จะขยายงานของเราต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง แม้ว่าจะประสบอุปสรรคนานัปการโดยเฉพาะอุปสรรคด้านทุนรอน เพราะกิจการของเรามิใช่กิจการแสวงหาผลกำไร หากมุ่งประสงค์ให้นักศึกษาและประชาชนได้มีโอกาสซื้อหาหนังสือตำราในราคาย่อมเยาพอสมควร

คณะกรรมการทุกสาขาวิชาของมูลนิธิโครงการตำรา ฯ ยินดีน้อมรับคำแนะนำและคำวิพากษ์วิจารณ์จากผู้อ่านทุกท่าน และปรารถนาอย่างยิ่งที่จะให้ท่านผู้อ่านทุกท่านได้เข้ามามีส่วนร่วมในมูลนิธิโครงการตำรา ฯ ไม่ว่าจะเป็นการสนับสนุนแนะนำอยู่ห่าง ๆ ช่วยแต่ง แปล เรียบเรียง หรือรวบรวมตำราสาขาวิชาต่าง ๆ ให้เรา หรือเข้ามาช่วยบริหารงานร่วมกับเรา

เสน่ห์ จามริก

ประธานคณะกรรมการ

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

รายนามคณะกรรมการบริหาร
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

๑.	นายเสน่ห์ จามริก	ประธานกรรมการ
๒.	นางเพ็ชรี สุมิตร	รองประธาน
๓.	นางสาวกุสุมา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา	กรรมการ
๔.	นายธวัชชัย ยงกิตติกุล	กรรมการ
๕.	นายนรนิติ เศรษฐบุตร	กรรมการ
๖.	นายสุลักษณ์ ศิวรักษ์	กรรมการ
๗.	นายวิทยา สุจริตธนารักษ์	กรรมการ
๘.	นางอมรา พงศาพิชญ์	กรรมการ
๙.	นายเกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม	กรรมการ
๑๐.	นางสาวศุภลักษณ์ เลิศแก้วศรี	กรรมการและเหรัญญิก
๑๑.	นายชาญวิทย์ เกษตรศิริ	กรรมการและเลขานุการ
๑๒.	นายรังสรรค์ ธนะพรพันธ์	กรรมการและผู้จัดการ
๑๓.	นายเฉลิม ทองศรีพงศ์	ที่ปรึกษากฎหมาย
๑๔.	นายบดินทร์ อัศวาณิชย์	ที่ปรึกษากฎหมาย

คำนำ
ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒

หนังสือเรื่อง *ประวัติศาสตร์อีสาน* ของ เติม วิภาคย์พจนกิจ จัดพิมพ์ครั้งแรกโดยสำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ในปี ๒๕๑๓ หนังสือเรื่องนี้บางส่วนได้ตีพิมพ์แล้วในชื่อว่า *สองฝั่งโขง* แต่ผู้เขียนได้แก้ไขเพิ่มเติมข้อเท็จจริงใหม่ อันเป็นผลจากความวิริยะอุตสาหะในการค้นคว้า รวบรวม และเรียบเรียงมาเป็นเวลากว่า ๒๐ ปี ในการตีพิมพ์ครั้งแรกนั้น สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์ฯ ได้มอบหมายให้นายนิธิ เอียวศรีวงศ์ แห่งภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ "*ช่วยลำดับเรื่องให้รัดกุมยิ่งขึ้นใหม่ โดยยังคงเนื้อหาและภาษาของเรื่องไว้ตามเดิม และได้เขียนบทนำเป็นเชิงวิเคราะห์ไว้ให้ด้วย*" นายนิธิเองได้เล่าถึงการทำงานของตนใน "คำนำของผู้เรียบเรียงพิมพ์" ความตอนหนึ่งว่า ผู้เรียบเรียงพิมพ์ได้ "*จัดเรียงลำดับเรื่องราวใหม่ตามที่ผู้เรียบเรียงเห็นว่าจะเข้าใจได้ง่าย และมองเห็นความคลี่คลายของประวัติศาสตร์มากกว่าที่เป็นอยู่ ในการนี้ ผู้เรียบเรียงได้ตัดทอนข้อความออกเสียหลายตอน เนื่องจากเห็นว่าไม่เกี่ยวกับเนื้อเรื่องโดยตรง ส่วนที่เห็นว่าน่ารู้ก็คงไว้ในภาคผนวก บางตอนผู้เรียบเรียงพิมพ์ก็ย่อข้อความที่ไม่เกี่ยวโดยตรงให้กระชับเข้า เพื่อทำให้หนังสือมีเอกภาพยิ่งขึ้น*"

เนื่องจากหนังสือเรื่องนี้ได้ขาดตลาดเป็นเวลาช้านาน เมื่อภรรยาของนายเติม วิภาคย์พจนกิจ เสนอให้มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ

มนุษยศาสตร์พิจารณาจัดพิมพ์หนังสือนี้เป็นครั้งที่สอง มูลนิธิโครงการตำราฯ จึงสนองรับภารกิจดังกล่าวนี้โดยได้เรียนขอความเห็นจากนายนิธิ เอียวศรีวงศ์ นายนิธิเสนอว่า มูลนิธิโครงการตำราฯ ควรจะนำต้นฉบับส่วนที่ถูกตัดทอนออกในการจัดพิมพ์ครั้งแรก มารวมจัดพิมพ์ในครั้งนี้ด้วย แต่การณ์ปรากฏว่ามิอาจติดตามหาต้นฉบับส่วนดังกล่าวได้ จากคำบอกเล่าของนายสุชาติ สวัสดิ์ศรี ต้นฉบับคงสูญหายไปเมื่อคราวที่สำนักงานสำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตรฯ ถูกรื้อค้นเมื่อเกิดกรณี ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙

ประวัติศาสตร์อีสาน ฉบับพิมพ์ครั้งที่สองนี้แตกต่างจากฉบับการพิมพ์ครั้งแรกอย่างน้อย ๒ ประการ กล่าวคือ *ประการแรก* ในการจัดพิมพ์ครั้งแรกนั้น สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์ฯ ได้แยกพิมพ์เป็น ๒ เล่ม แม้จะมีฉบับรวมเล่ม แต่ก็เป็นเพียงการนำหนังสือ ๒ เล่มมาประกบเข้าด้วยกันเท่านั้น ในการจัดพิมพ์ครั้งที่สองนี้ มูลนิธิโครงการตำราฯ ได้จัดพิมพ์หนังสือนี้รวมเป็นเล่มเดียวกัน โดยยกภาคผนวกของหนังสือ ๒ เล่มเดิมไปรวมไว้ท้ายเล่ม อีกทั้งมีการเปลี่ยนแปลงเลขบท เพื่อให้หนังสือมีเอกภาพ *ประการที่สอง* ในการจัดพิมพ์ครั้งแรก นายนิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้เขียนบทนำกำกับหนังสือทั้งสองเล่ม ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ นายนิธิได้ขอให้นำบทนำทั้งสองออกด้วยเหตุผลบางประการ

มูลนิธิโครงการตำราฯ ได้ขอให้นายธวัช ปุณโณทก แห่งคณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง ช่วยชำระต้นฉบับสำหรับการจัดพิมพ์ครั้งนี้ อนึ่ง สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์ฯ ในการจัดพิมพ์ครั้งแรกได้ตัดทอนต้นฉบับส่วนที่เป็นประวัติศาสตร์ลาว เขมร และเวียดนามออก โดยที่ต้นฉบับส่วนนี้ยังมิได้จัดพิมพ์เลย ซึ่งนับว่าน่าเสียดายยิ่ง หากเนื้อหาส่วนนี้ได้มีการตีพิมพ์เผยแพร่เมื่อ ๑๕ ปีที่แล้ว ก็อาจกระตุ้นให้มีการศึกษา

ประวัติศาสตร์ประเทศเพื่อนบ้านมากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม มูลนิธิโครงการตำราฯ กำลังดำเนินการจัดพิมพ์ประวัติศาสตร์ลาวเป็นเอกสารวิชาการต่อไป

มูลนิธิโครงการตำราฯ ขอขอบคุณนายนิธิ เอียวศรีวงศ์ และนายธวัช ปุณโณทก ที่มีส่วนช่วยเกื้อกูลให้การจัดพิมพ์ครั้งนี้เป็นไปได้ และขอขอบคุณเจ้าหน้าที่สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ที่ได้ช่วยดูแลการจัดพิมพ์หนังสือนี้ด้วยดี

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

เมษายน ๒๕๓๐

แถลงการณ์
สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย
(ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑)

สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ได้ผลิตหนังสือประเภทประวัติศาสตร์ออกมาหลายเล่มแล้ว แต่ส่วนมากก็เป็นประวัติศาสตร์ที่แปลมาจากภาษาต่างประเทศ เช่น *ประวัติศาสตร์จีน* ส. ศิวรักษ์ แปล *ประวัติศาสตร์เยอรมัน* นิธิ เอียวศรีวงศ์ แปล *ประวัติศาสตร์อเมริกา* ณรงค์ เกตุทัต แปล *ประวัติศาสตร์อาเซียอาคเนย์* ม.ร.ว. จิรวัฒน์ จักรพันธ์ แปล

นอกจากนั้น ก็ยังได้ตีพิมพ์เรื่องที่เกี่ยวเนื่องกับประวัติศาสตร์อีกหลายเล่ม ที่แปลก็มี เช่น *อู่อารยธรรมตะวันออก* (๔ เล่มชุด) *พุทธศาสนาในประวัติศาสตร์จีน พุทธศาสนากับลัทธิคอมมูนิสต์ โสกราติส* ฯลฯ ส่วนที่เขียนก็มีเช่น เรื่อง *อิสลามสมัยแรก* ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ สำหรับที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทยก็มีเช่นเรื่อง *ความทรงจำ* ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ *สิทธิสภาพนอกอาณาเขต* ของ ทรงศรี อาจอรุณ ฯลฯ

การที่จะตีพิมพ์ประวัติศาสตร์ไทยที่เขียนขึ้นเองนั้น มักจะหาผู้เขียนได้ยาก ยิ่งถ้าเป็นประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นภาคใดภาคหนึ่งแล้ว แทบจะหามาตีพิมพ์ให้ปรากฏเป็นหลักฐานใช้อ้างอิงได้ยากยิ่งขึ้นไปอีก การที่สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์ได้จัดพิมพ์เรื่อง *ประวัติศาสตร์อีสาน* ของ เติม วิภาคย์พจนกิจ นี้ก็เพราะได้เล็งเห็นความสำคัญดังกล่าว ยิ่งในปัจจุบันนี้

การได้ความรู้อย่างแท้จริงจากผู้ที่รู้เกี่ยวกับความเป็นมาของอีสานโดยเฉพาะในแง่ของการเมือง การปกครอง สังคม และเศรษฐกิจ ซึ่งเป็นมาแต่อดีต ย่อมจะช่วยให้เราเข้าใจสภาพปัจจุบันของชาวอีสานมากขึ้น เพราะการได้รู้จักอดีตย่อมช่วยให้ความสว่างแก่ปัจจุบันมิใช่น้อย

หนังสือเรื่อง *ประวัติศาสตร์อีสาน* ของ เติม วิภาคย์พจนกิจ นี้ ทางสำนักพิมพ์จะแบ่งพิมพ์ออกเป็น ๒ เล่ม เล่มแรก คือเล่มที่ท่านเห็นอยู่นี้ ส่วนเล่มที่ ๒ จะตามออกมาในไม้ช้า เนื่องจากผู้เขียน *ประวัติศาสตร์อีสาน* ได้ใช้ความวิริยะอุตสาหะค้นคว้า รวบรวม เรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ขึ้นมาเป็นเวลากว่า ๒๐ ปี และบางส่วนก็ได้เคยตีพิมพ์แล้วในชื่อว่า *สองฝั่งโขง* แต่ในการพิมพ์ครั้งนี้ผู้เขียนได้แก้ไขเพิ่มเติมข้อเท็จจริงใหม่ และทางสำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์ฯ ได้ขอให้นายนิธิ เอียวศรีวงศ์ อาจารย์ประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ช่วยลำดับเรื่องให้รัดกุมยิ่งขึ้นใหม่ โดยยังคงเนื้อหาและภาษาของเรื่องไว้ตามเดิม และได้เขียน *บทนำ* เป็นเชิงวิเคราะห์ไว้ให้ด้วย ครั้งแรกสำนักพิมพ์กะจะพิมพ์ส่วนที่เกี่ยวกับลาว เขมร และเวียดนามด้วย แต่เห็นว่าจะทำให้หนังสือหนาไป จึงได้แบ่งพิมพ์เฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องกับส่วนที่เป็นฝั่งขวาของแม่น้ำโขงเท่านั้น คือส่วนที่เป็น *ภาคอีสาน* ทั้งหมด และได้เปลี่ยนจากชื่อเดิมคือ *สองฝั่งโขง* มาเป็น *ประวัติศาสตร์อีสาน*

ในการพิมพ์ครั้งนี้ แม้จะได้ระวังในเรื่องการตีพิมพ์แล้ว ก็ยังเห็นข้อบกพร่องแล้วเช่นในเรื่องตัวผิดอีก ทั้งนี้ก็ได้พิมพ์ใบแก้คำผิดแทรกไว้ท้ายเล่ม ดังนั้นหากจะเกิดพลาดพลั้งไปอย่างใดอีกก็ต้องขออภัยไว้ ณ ที่นี้

สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย

คำนำของผู้เขียน

เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๙๐ ข้าพเจ้ามีกิจธุระไปจังหวัดอุบลราชธานี บังเอิญไปพบบันทึกการปกครองหัวเมืองมณฑลอีสาน ซึ่งบิดาข้าพเจ้า (พระวิภาคย์พจนกิจ–เล็ก สิงหัษฐิต เมื่อครั้งเป็นหลวงอุปลานุการวัฒน์ ข้าหลวงมหาดไทยผู้ช่วย ร.ศ. ๑๒๕) ได้รวบรวมเป็นเล่มสมุดใหญ่เก่าคร่ำคร่า ซึ่งในเวลานั้นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลหัวเมืองลาวกาว [ต่อมาเปลี่ยนเป็น "มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ" ครั้งที่สองเป็น "มณฑลอีสาน" ครั้งสุดท้ายเป็น "มณฑลอุบลราชธานี" ประทับที่เมืองอุบลราชธานี (ร.ศ. ๑๑๒–๑๒๗)]

ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๓ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์มีรับสั่งให้เรียกเอาสมุดข่อย หรือเอกสารสำคัญเก่าแก่ตลอดจนสัญญาบัตรของเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตรทั้งในอดีตและปัจจุบันที่มีอยู่ตามบรรดาหัวเมืองน้อยใหญ่ทั้งปวงในมณฑลอีสาน หรือหัวเมืองอื่นเท่าที่จะรวบรวมมาได้ เมื่อได้มาแล้วมีรับสั่งให้หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ครั้งเป็น ม.ร.ว. ปฐม คเนจร) ปลัดมณฑลประจำจังหวัดอุบลราชธานี (เมื่อครั้งเป็นมหาดไทยมณฑล) เป็นแม่กองรวบรวมเรื่องราวหัวเมืองตะวันออกเฉียงเหนือขึ้น และโปรดให้บิดาข้าพเจ้าเป็นผู้ช่วย ครั้นเรียบเรียงเสร็จแล้ว สารตรา สัญญาบัตรและเอกสารสำคัญต่าง ๆ ดังกล่าว หากของเมืองใดเก่าแก่ได้พยายามเก็บรักษาไว้เรียบร้อย กอปรด้วยมีหลักฐานอันเป็นประโยชน์

ต่อทางราชการ พงศาวดารประวัติศาสตร์แล้ว พระองค์ท่านได้ประทานรางวัลแก่ผู้นั้น ตามลำดับความสำคัญมากน้อยเป็นเงินส่วนพระองค์ร่วม ๑,๐๐๐ บาท เมื่อหม่อมอมรวงศ์วิจิตรเรียบเรียงเสร็จแล้วให้ชื่อว่า *พงศาวดารหัวเมืองอีสาน* เป็นหนังสือไม่น้อยกว่า ๒๕ ยก

ข้าพเจ้าได้เอาบันทึกที่บิดาได้ทำไว้ดังกล่าวไปพิจารณาตลอดแล้ว เห็นว่าบันทึกนี้เป็นสารคดีเก่าแก่ หากไม่มีผู้ใดคิดทำเอาไว้เกรงเรื่องจะสูญไปเสีย และถ้าได้รวบรวมแก้ไขมีหลักฐานอื่นมาประกอบเพิ่มเติมให้เหมาะสมรัดกุมยิ่งขึ้นแล้ว ก็เข้าใจว่าอาจจะเป็นประโยชน์แก่ผู้ที่เกิดใหม่ใหญ่หลังแลท่านที่สนใจทางประวัติศาสตร์และนักศึกษาอยู่บ้างไม่มากก็น้อย จึงได้ขออนุญาตจากบิดาเอาเรื่องนี้ไปปรับปรุงให้เรื่องปะติดปะต่อกับหลักฐานอื่นที่ข้าพเจ้าหามาได้ใหม่ บิดาข้าพเจ้าก็อนุญาต

ในการเรียบเรียงประวัติศาสตร์ดินแดนอีสานฝั่งขวาแม่น้ำโขงนี้ ก็ได้อาศัย *พงศาวดารหัวเมืองอีสาน* กับ *บันทึกการปกครองหัวเมืองมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ* ของหม่อมอมรวงศ์วิจิตรและของบิดาผู้เขียนอยู่มาก และตามความคิดเห็นของข้าพเจ้าบางประการ เพื่อเป็นการคารวะและเป็นเกียรติยศแก่ท่านเจ้าของเรื่อง *พงศาวดารอีสาน* ใน*ประชุมพงศาวดารภาค ๔* หากท่านเจ้าของสามารถจะทราบได้ด้วยญาณวิถีใด ๆ ข้าพเจ้าขอขอบพระคุณไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย และเพื่อเป็นอนุสรณ์ให้เห็นแนวนโยบายระหว่างที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน ได้ทรงมีพระนโยบายจัดการปกครองบ้านเมืองในอดีตสมัยพระองค์ท่าน ตลอดถึงบุคคลสำคัญผู้มีอำนาจอื่นด้วย

เรื่องนี้ได้จัดพิมพ์ขึ้นครั้งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๙ คือเรื่อง *ผึ้งขวาแม่น้ำโขง* แต่ครั้งนั้นยังไม่สู้จะสมบูรณ์และเรียบร้อย สิ่งใดที่ทำขึ้นครั้งแรกย่อมบกพร่องฉันใด ในหนังสือเล่มนี้ก็อาจเป็นฉันนั้น เหวี่ยงแหลงน้ำครั้งเดียวจะให้ได้ทั้งปลาช่อน ปลาชะโด เทโพ ฯลฯ พร้อม ๆ กันย่อมเป็นการสุดวิสัย เมื่อทางสำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทยรับต้นฉบับมาพิจารณาจะพิมพ์ ซึ่งแรกผู้เขียนตั้งใจจะให้ชื่อหนังสือที่จะพิมพ์ใหม่นี้ว่า *สองฝั่งโขง* ซึ่งรวมทั้งประวัติศาสตร์ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง (พระราชอาณาจักรลาว) พม่า กัมพูชา และเวียดนามอยู่ด้วย แต่ทางสำนักพิมพ์ ฯ เห็นเรื่องยืดยาวมากเมื่อพิมพ์แล้วก็จะเป็นหนังสือหนาประมาณไม่น้อยกว่า ๕๐๐ ยกเศษ จึงได้ตัดทอนออก คงเหลือที่จะพิมพ์เฉพาะ*ประวัติศาสตร์อีสาน* ซึ่งปรากฏแก่ท่านผู้อ่าน ณ บัดนี้ (โดยแบ่งพิมพ์เป็น ๒ เล่ม) แม้เรื่องประวัติศาสตร์ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง กัมพูชา เวียดนาม ฯลฯ ยังไม่พร้อมที่จะพิมพ์กับคราวนี้ ข้าพเจ้าก็จะพยายามจัดพิมพ์เพื่อให้เรื่องราวที่เกี่ยวคาบโยงกันมาแต่อดีตและปัจจุบันซึ่งได้เขียนไว้ก่อนแล้วนั้น ให้ติดต่อกันในโอกาสอันควรต่อไป

เนื้อหาสาระคุณประโยชน์ของหนังสือเล่มนี้มีเพียงใดนั้น ย่อมเป็นการยากที่ผู้เขียนจะพึงกล่าว เปรียบเท่ากับผู้เขียนจะมองหน้าตนเองให้เห็นภาพจริง โดยมิได้ใช้กระจกเงาประกอบแล้วย่อมไม่ได้ ฉะนั้น จึงขอมอบหน้าที่วิพากษ์ให้ตกเป็นของปวงวิทวัสทั้งหลาย

ส่วนดีของหนังสือเล่มนี้หากจะมีอยู่บ้าง ผู้เขียนก็ขออุทิศให้แก่ท่านเจ้าของงานประวัติศาสตร์ทุกท่านทั้งอดีตและปัจจุบัน ส่วนขาดตกบกพร่องทั้งมวลอันจะเนื่องมาจากความผิดพลาดใด ๆ สำหรับข้าพเจ้าผู้มีสติปัญญาน้อย หรือจะเนื่องจากว่าเป็นการเกินไปหรือไม่ควรพูดถึงแต่นำมาพูด หรือควรจะ

พูดถึงให้มากแต่กลับพูดน้อยเช่นนี้แล้ว ข้าพเจ้าก็ขอรับแต่ผู้เดียว และก็หวังจะได้รับความกรุณาอภัยจากท่านผู้อ่าน เพราะข้าพเจ้าไม่ใช่ผู้เชี่ยวชาญหรือทรงคุณวุฒิในทางนี้แต่อย่างใด เป็นแต่สนใจรักก็เขียนขึ้นเท่าที่สามารถจะเขียนได้ ที่จงใจเขียนเรื่องนี้ขึ้นโดยใช้เวลาราว ๒๐ ปีเศษ และแก้ไขตกเติมเรื่อย ๆ มาก็เพื่อรวบรวมเรื่องอันเกี่ยวแก่ *ประวัติศาสตร์อีสาน* ให้เป็นเรื่องราวขึ้นไว้สักครั้งก่อน หากเรื่องนี้จะเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านในทางบำรุงความรู้แม้แต่น้อย ก็เป็นที่พอใจแล้ว

เติม วิภาคย์พจนกิจ

กรุงเทพ ฯ

๑๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๓

คำนำของผู้เรียบเรียงพิมพ์

งานเรียบเรียงพิมพ์เป็นงานที่ไม่น่าสนุกที่สุด การเข้าไปก้าวก่ายในงานเขียนที่มิใช่ของตนเองนั้นทำได้ด้วยความลำบากใจเป็นอย่างยิ่ง สิ่งที่ผู้เขียนเห็นว่าดี ผู้เรียบเรียงพิมพ์อาจเห็นว่าไม่ดีก็ได้ และจะแน่ใจว่าเราเป็นฝ่ายถูกเสมอไปก็ไม่ได้ เพราะฉะนั้นขอผู้อ่านโปรดเข้าใจด้วยว่า อาจจะมีส่วนที่ดีกว่านี้ในต้นฉบับ*ประวัติศาสตร์อีสาน*อีกมาก แต่ได้ถูกตัดทอนไปด้วยความเขลาของผู้เรียบเรียงพิมพ์ก็เป็นได้

การรับเข้าทำหน้าที่อันแสนอึดอัดแก่หนังสือเล่มนี้ มิใช่เพราะเห็นข้อบกพร่อง หากเป็นเพราะเห็นข้อดีของหนังสือมากกว่า ผู้เรียบเรียงพิมพ์ยังไม่เคยเห็นเล่มใด ที่ให้ข้อมูลของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของภาคตะวันออกเฉียงเหนือละเอียดลออเท่าเล่มนี้มาก่อน และถ้าเราต้องการเข้าใจประวัติศาสตร์ไทยให้กระจ่างกว่าที่เรามีความรู้อยู่ในปัจจุบัน การละเลยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเสียสิ้นเชิงอย่างที่เป็นอยู่ขณะนี้ จะไม่ทำให้เราประสบความสำเร็จได้เลย นักเรียนประวัติศาสตร์ไทย ไม่ว่าจะสนใจภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือไม่ *ประวัติศาสตร์อีสาน* ของคุณเติม วิภาคย์พจนกิจ จะช่วยทำให้เข้าใจประวัติศาสตร์ไทยได้ดีขึ้นเป็นอย่างมาก ถ้าท่านอ่านโดยใช้ความคิดพิจารณาไตร่ตรองให้มากกว่าอ่านเพื่อความสนุก ต้นฉบับที่ให้ความรู้แก่ผู้เรียบเรียงพิมพ์ถึงปานนี้ จึงเป็นไปไม่ได้ที่ผู้เรียบเรียงพิมพ์จะกล้าเข้าไปก้าวก่ายในงานเขียนของผู้เขียนมากเกินไป ตั้งแต่เริ่มงาน ผู้เรียบเรียงพิมพ์ได้วางแนวให้แก่ตนเองว่าจะทำเพียงสองประการ คือ ๑. จัดเรียง

ลำดับเรื่องราวใหม่ตามที่ผู้เรียบเรียงเห็นว่าจะเข้าใจได้ง่าย และมองเห็นความคลี่คลายของประวัติศาสตร์มากกว่าที่เป็นอยู่ ในการนี้ ผู้เรียบเรียงได้ตัดทอนข้อความออกเสียหลายตอน เนื่องจากเห็นว่าไม่เกี่ยวกับเนื้อเรื่องโดยตรง ส่วนที่เห็นว่าน่ารู้ก็คงไว้ในภาคผนวก บางตอนผู้เรียบเรียงพิมพ์ก็ย่อข้อความที่ไม่เกี่ยวโดยตรงให้กระชับเข้า เพื่อทำให้หนังสือมีเอกภาพยิ่งขึ้น ในประการที่ ๒ ซึ่งผู้เรียบเรียงพิมพ์หาญเข้าทำคือการเขียนบทนำในบางภาค ที่ทำเช่นนี้ก็เนื่องจากเห็นว่าหนังสือเล่มนี้น่าจะเป็นที่สนใจยิ่งขึ้นแก่นักเรียนประวัติศาสตร์ ถ้าได้อ่านเรื่องราวที่กล่าวถึงโดยสำนึกถึงสภาพแวดล้อมของประวัติศาสตร์ไทยในวงกว้างขึ้นอีกด้วย ผู้ที่มีความรู้อยู่แล้ว หรือผู้ที่ไม่ประสงค์จะอ่านข้อเขียนของผู้เรียบเรียงพิมพ์ก็อาจจะข้ามบทนำไปได้โดยง่าย ทั้งนี้ทำให้ตัวเรื่องเป็นของคุณเติม วิภาคย์พจนกิจเพียงคนเดียว*

ข้อบกพร่องใดๆ อันอาจเกิดขึ้นจากการกระทำทั้งสองประการ ผู้เรียบเรียงพิมพ์ขอรับผิดแต่ผู้เดียว

นิธิ เอียวศรีวงศ์

คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

๒๕ มีนาคม ๒๕๑๒

---

* ในการจัดพิมพ์ครั้งที่สอง นายนิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้ขอให้ตัดทอนบทนำออก จึงมิได้ปรากฏในหนังสือนี้—มูลนิธิโครงการตำรา ฯ

สารบาญ

หน้า

คำแถลงมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์
และมนุษยศาสตร์ (๓)

คำนำฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ (๗)

แถลงการณ์สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย (๑๐)

คำนำของผู้เขียน (๑๒)

คำนำของผู้เรียบเรียงพิมพ์ (๑๖)

ภาค ๑

ลุ่มน้ำมูลตอนต้น

บทที่ ๑ เมืองนครราชสีมาและชัยภูมิ ๓

ภาค ๒

ลุ่มน้ำมูลตอนล่าง

บทที่ ๒ นครจำปาศักดิ์ ๒๙

บทที่ ๓ เมืองอุบลราชธานี ๑๐๗

บทที่ ๔ เมืองสุรินทร์ เมืองศรีสระเกษ และเมืองขุขันธ์ ๑๕๓

หน้า

ภาค ๓

ลุ่มน้ำชี

บทที่ ๕ เมืองร้อยเอ็ด ๑๘๕

บทที่ ๖ เมืองมหาสารคาม ๒๑๖

บทที่ ๗ เมืองกาฬสินธุ์ ๒๒๘

ภาค ๔

ลุ่มน้ำโขง

บทที่ ๘ เมืองอุดรธานี ๒๔๗

บทที่ ๙ เมืองหนองคายและนครพนม ๒๕๕

บทที่ ๑๐ เมืองสกลนคร ๒๖๘

บทที่ ๑๑ เมืองขอนแก่นและเมืองเลย ๓๐๒

ภาค ๕

การปกครองและการปฏิรูปการปกครอง

มณฑลในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

บทที่ ๑๒ ลักษณะการปกครองก่อนการปฏิรูป ๓๓๓

บทที่ ๑๓ การปฏิรูปการบริหาร ๓๔๗

บทที่ ๑๔ หัวเมืองลาวกาว

สมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ๓๖๙

บทที่ ๑๕ ระบบเทศาภิบาล ๓๙๗

		หน้า
บทที่ ๑๖	ลักษณะจัดเขตการปกครองตามระบบเทศาภิบาล ในมณฑลภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	๔๑๘
บทที่ ๑๗	มณฑลลาวกาว สมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์	๔๔๑
บทที่ ๑๘	กบฏผีบาปผีบุญ	๔๙๑
บทที่ ๑๙	ประกาศเปลี่ยนแปลงนามมณฑล และศักดินาในเมืองประเทศราช	๕๑๗
บทที่ ๒๐	การเสด็จตรวจราชการ ของเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่	๕๒๕
บทที่ ๒๑	การพระศาสนา	๕๔๐
บทที่ ๒๒	ประเพณีบางอย่าง	๖๑๕
บทที่ ๒๓	อาณาเขตหลวงพระบางฝั่งขวา นครจำปาศักดิ์ และเมืองมโนไพร เมื่อเสียแก่ฝรั่งเศส	๖๓๘

ภาคผนวก

ภาคผนวกที่ ๑	กบฏเจ้าอนุวงศ์	๖๖๑
ภาคผนวกที่ ๒	ทำเนียบขุนนางกัมพูชา	๖๗๖
ภาคผนวกที่ ๓	กงสุลฝรั่งเศสในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	๖๘๐
ภาคผนวกที่ ๔	การสำรวจแม่น้ำโขงและแก่งหลี่ผี	๖๘๑
หนังสือที่ใช้ประกอบในการเรียบเรียง		๗๑๓
ดรรชนี		๗๑๗

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชและสมเด็จพระบรมเชษฐาขัตติยสุริยวงศาพระมหาศรีสว่างวัฒนาได้เสด็จพระราชดำเนิน ทรงเป็นองค์ประธานในพระราชพิธีส่งและมอบกระแสไฟฟ้าแรงสูงจากประเทศไทยไปสู่ราชอาณาจักรลาวบนแพพลับพลากลางแม่น้ำโขง เป็นปฐมฤกษ์ เมื่อวันที่ ๑๖ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๑๑ *(ภาพโดยความเอื้อเฟื้อจากการพลังงานแห่งชาติ)*

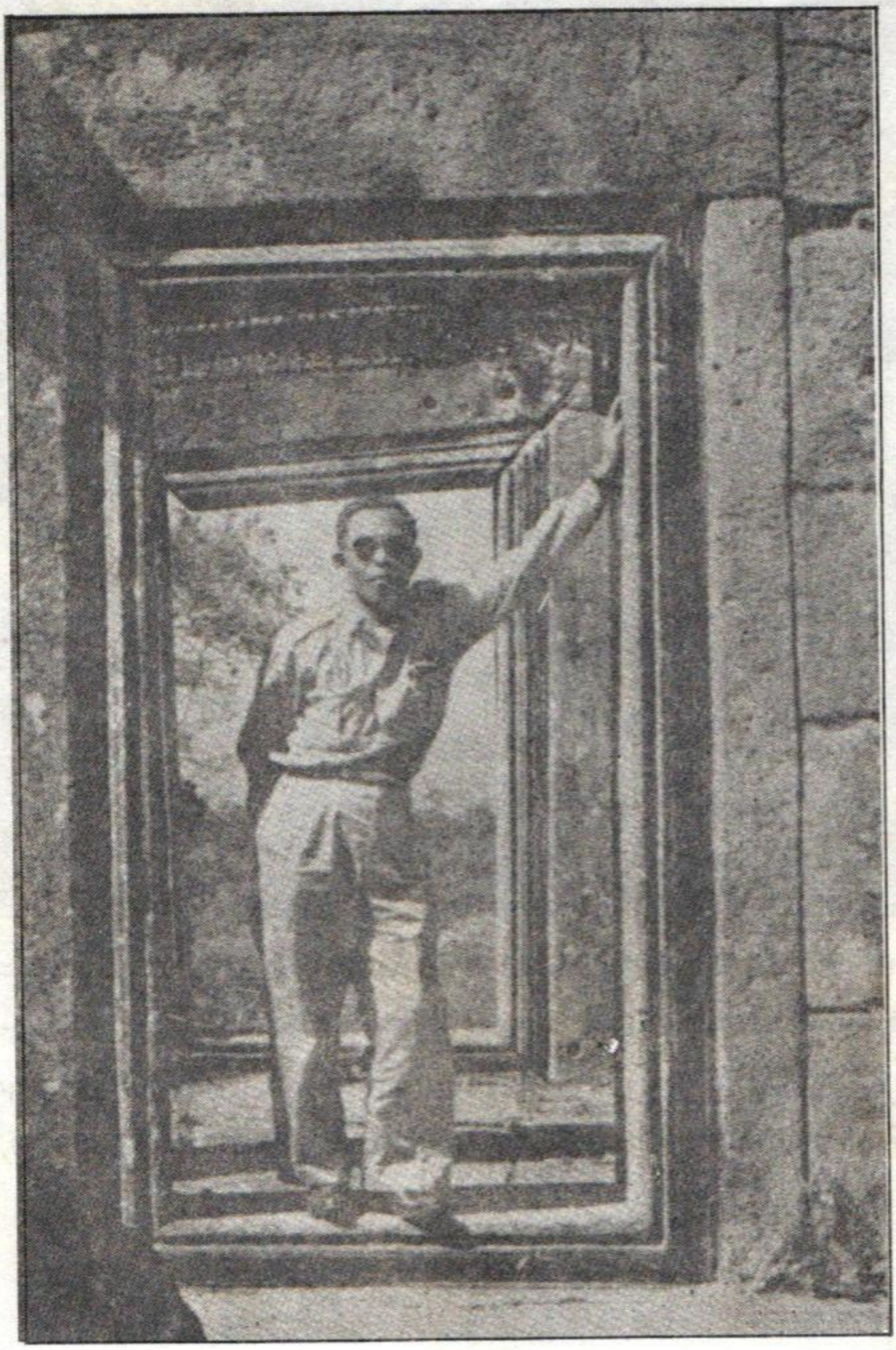

ผู้เขียน ถ่ายขณะที่ทางการสั่งให้ไปค้นหลักฐานเกี่ยวกับคดีเขาพระวิหาร ประตูปราสาทเขา

พระวิหารหลังที่ ๒ พ.ศ.๒๕๐๓

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑล
อีสาน ร.ศ.๑๑๒-๑๒๕

พระฉายาลักษณ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ร่วมกับพระโอรสและพระธิดา

(จากซ้ายไปขวา)

ม.จ.กมลีสาณ ชุมพล, ม.จ.ญ.จงใจถวิล, ม.จ.ธานีเสิกสงัด ชุมพล, ม.จ.ชมิยบุตร ชุมพล, ม.จ.ประสบประสงค์ ชุมพล, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ (ทรงเก้าอี้นั่ง), ม.จ.อุปลีสาณ ชุมพล, ม.จ.ญ.บุญจิราธร จุฑาทุช

หม่อมเจียงคำ ชุมพล ณ อยุธยา (ท.จ.) ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ·กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

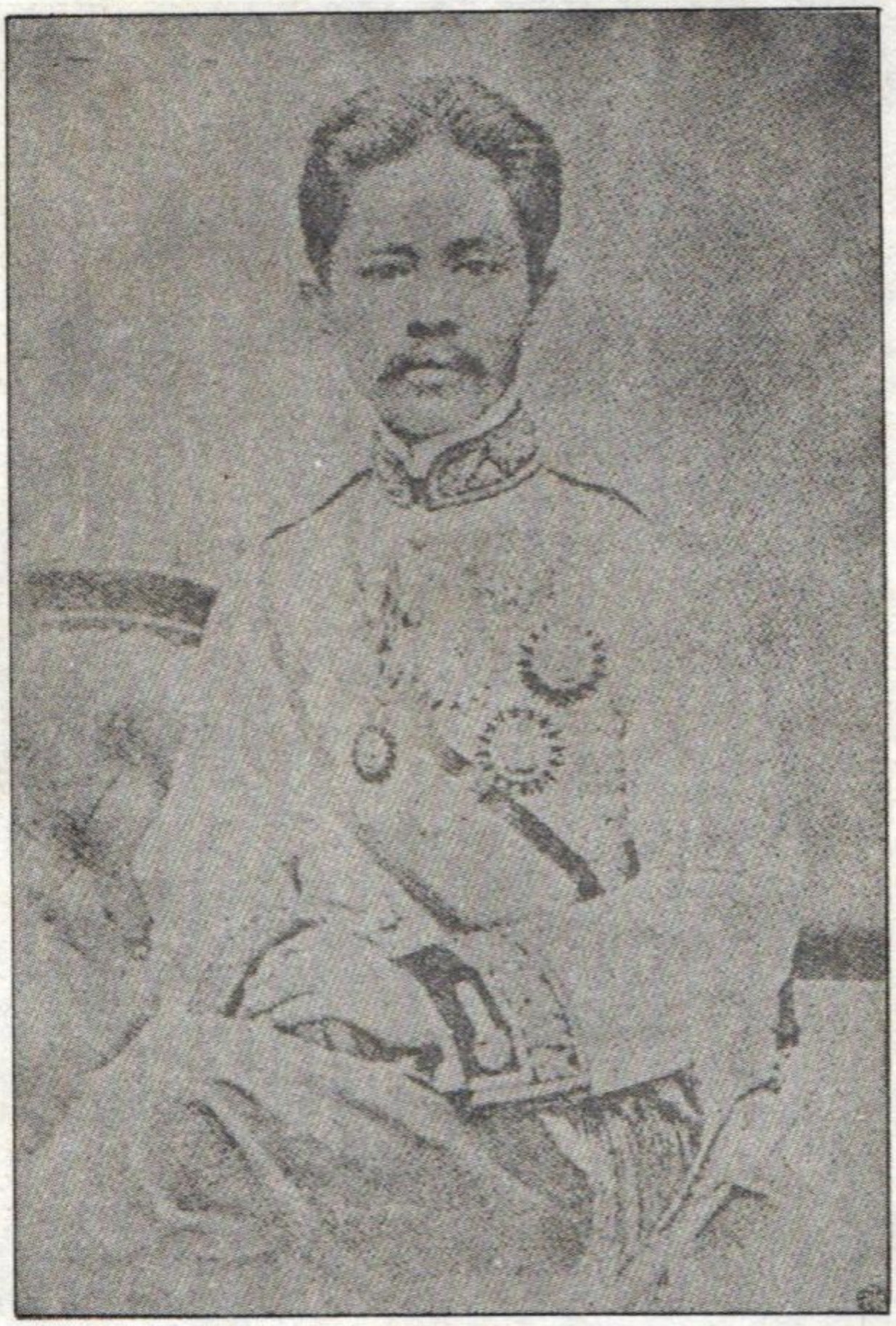

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ข้าหลวงต่างประองค์สำเร็จราชการมณฑล
ลาวพวน ร.ศ.๑๑๐–๑๑๘

อำมาตย์ตรี พระวิภาคย์พจนกิจ (เล็ก สิงหัษฐิต) อดีตข้าหลวงมหาดไทยผู้ช่วย ร.ศ.๑๒๕-๑๒๘ เลขานุการในพระองค์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน

เจ้าพระคุณสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสสเถระ อ้วน)
อดีตสังฆนายกองค์แรก และอดีตเจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานี
(ฉายเมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์เป็นที่ "พระโพธิวงศาจารย์")
พ.ศ.๒๔๖๕

1926

ชาตะ ๒๑ มีนาคม พ.ศ.๒๔๑๐ เดือน ๔ แรม ๑๓ ค่ำ
มรณภาพ ๒๖ มกราคม พ.ศ.๒๔๘๘ เวลา ๑๘.๔๕ น.

เจ้าพระคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจนฺโท จันทร์)
อายุ ๗๗ ปี พรรษา ๔๖ ปี
ชาตะ วันศุกร์ แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๔ ปีมะโรง พ.ศ.๒๓๕๕ 1856
มรณภาพ วันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ เวลา ๑๑.๔๐ น.
1932

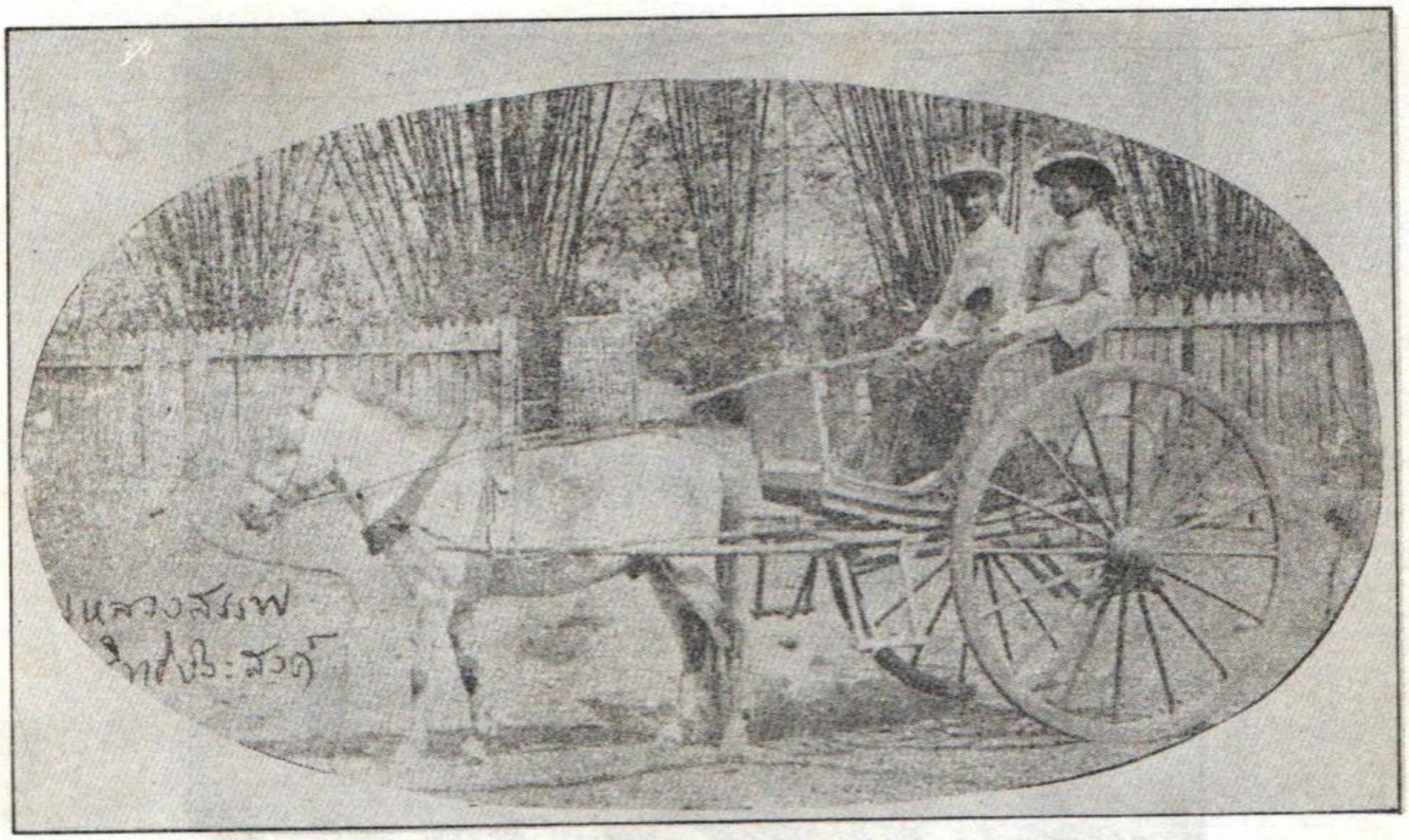

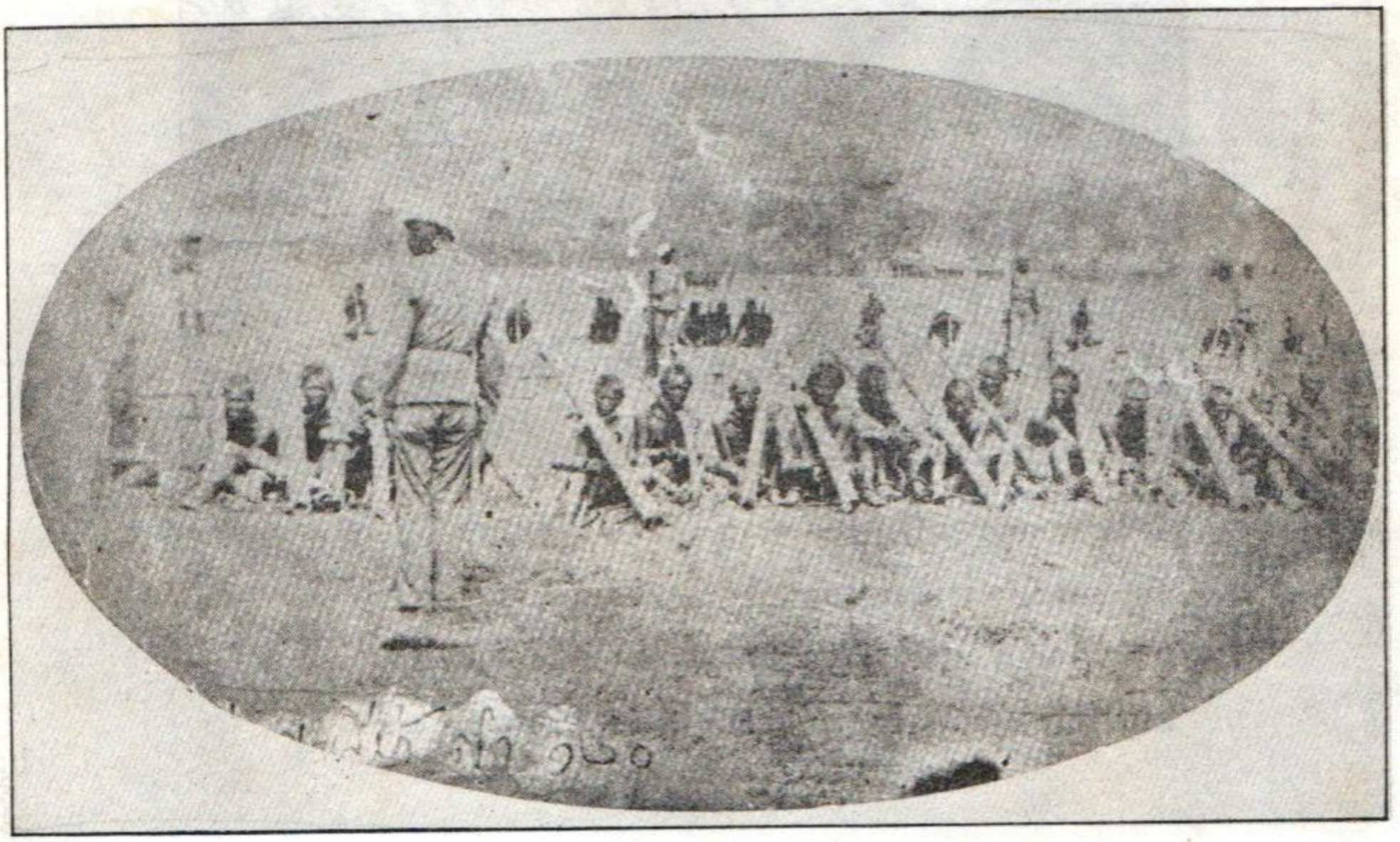

(บน)

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ (ขวา) และหม่อมเจ้าประสบประสงค์ เสด็จทอดพระเนตรผีบาปผีบุญ ณ ทุ่งศรีเมือง เมืองอุบลฯ ร.ศ.๑๒๐ (พ.ศ.๒๔๔๔)

(ล่าง)

พวกผีบุญ ซึ่งทหารควบคุมไว้ที่ทุ่งศรีเมืองเพื่อฟังกระแสรับสั่งข้าหลวงต่างพระองค์ ร.ศ.๑๒๐

(บน)
ลำแคน (หมอลำ) นี่คือสภาพอีสาน ยำค่ำยามเย็นชาวบ้านกลับจากงานด้วยใบหน้าอันยิ้มแย้ม หัวบ้านท้ายบ้านได้ยินแต่เสียงหัวเราะ ปราศรัยอันรื่นหู ระงมด้วยเสียงปี่แคน เสียงขับเสียงลำ

(ล่าง)
รำสากพื้นเมือง จังหวัดสุรินทร์

พระธาตุพนม ประดิษฐาน ณ วัดธาตุพนม อ.ธาตุพนม จ.นครพนม เป็นพระอารามหลวงชั้นเอก พระธาตุพนมบรรจุพระอุรังคธาตุของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระมหากัสสปพร้อมด้วยพระอรหันต์ ๕๐๐ รูปและเจ้าพระยาทั้งห้าหัวเมืองร่วมกันสร้าง มีอายุ ๒,๐๐๐ ปีเศษ งานนมัสการเริ่มวันขึ้น ๑๐ ค่ำ ถึงวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๓ รวม ๗ วัน ๗ คืนทุกปี

อนุสาวรีย์ปราบฮ่อ จังหวัดหนองคาย

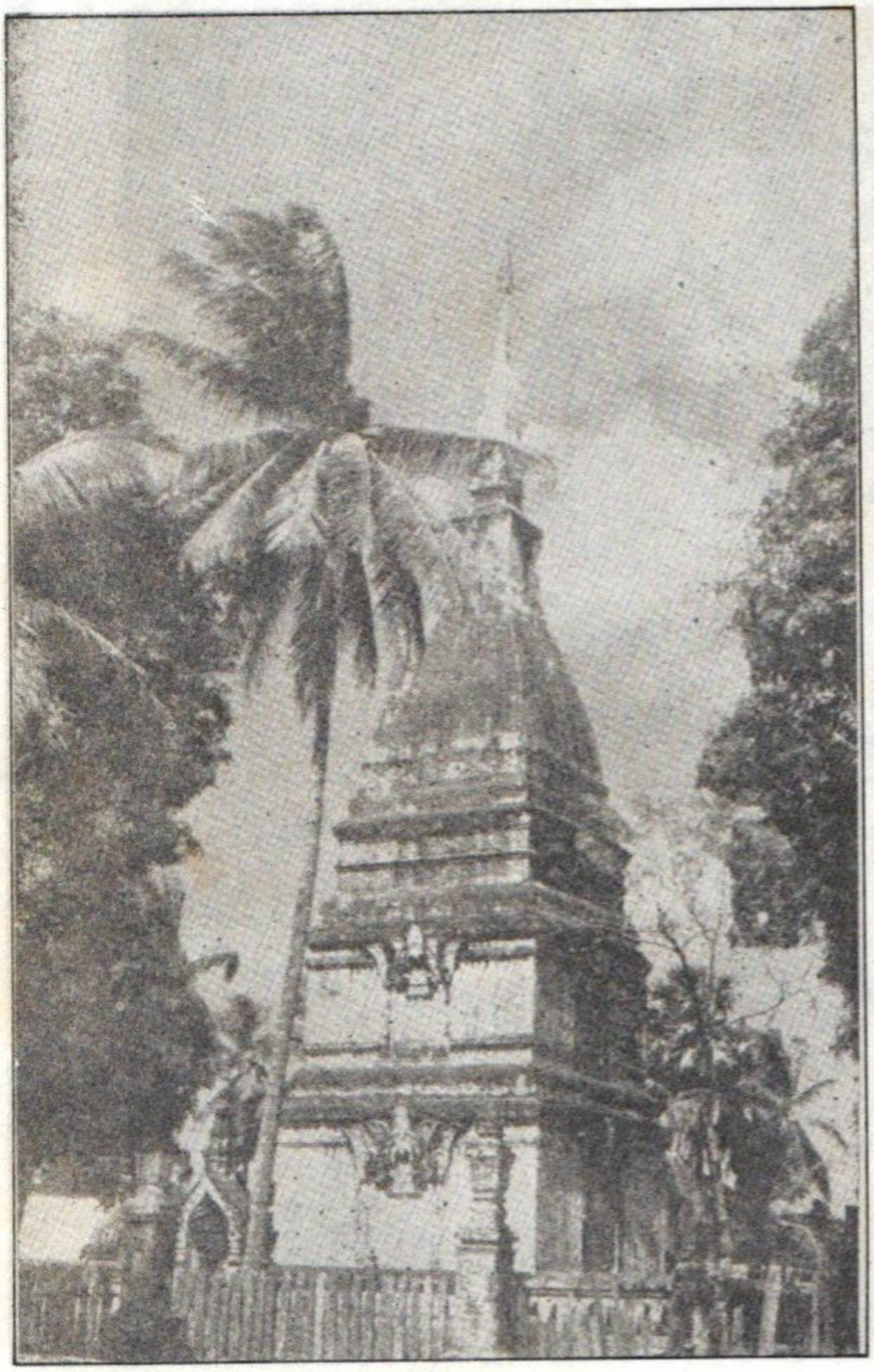

พระธาตุบ้านเรณู อ.ธาตุพนม จ.นครพนม

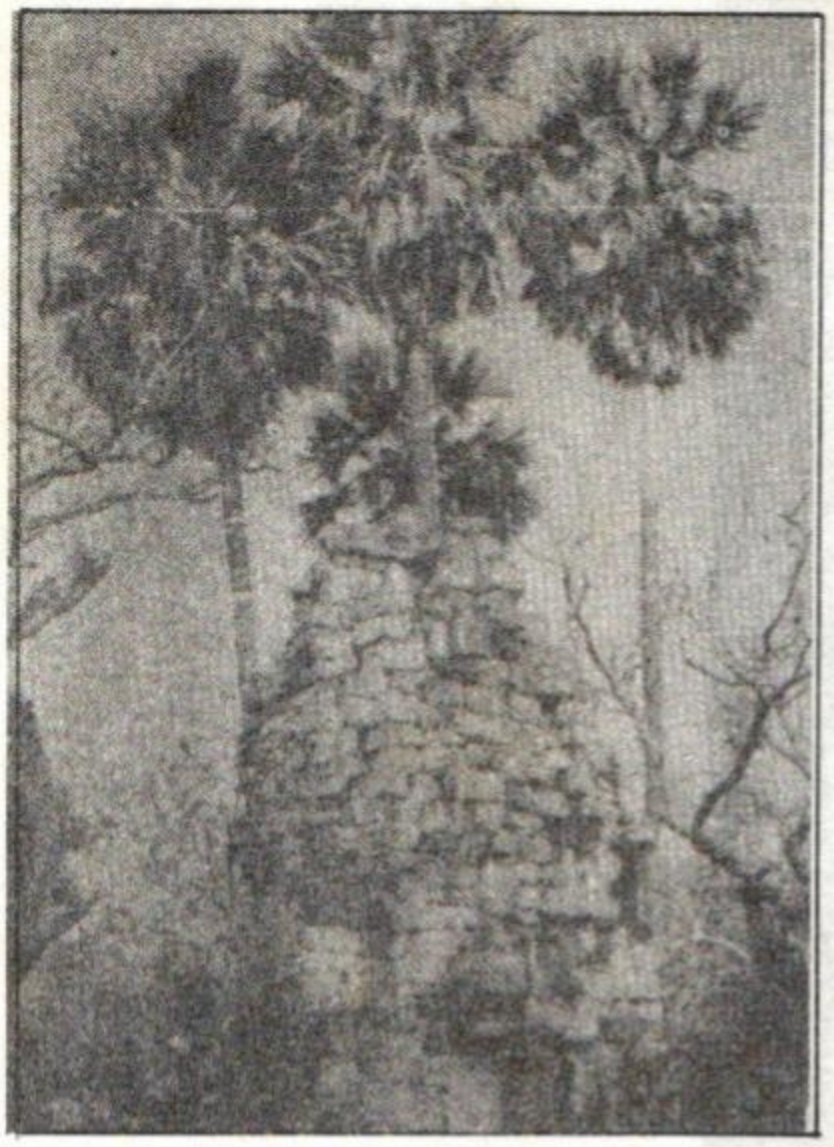

(บน) ปรางค์หรือกู่ จังหวัดชัยภูมิ

(ขวา) ธาตุสะกอย (ริมฝั่งเซินตะวันตก)
ต.โคกสูง อ.คอนสาน จ.ชัยภูมิ

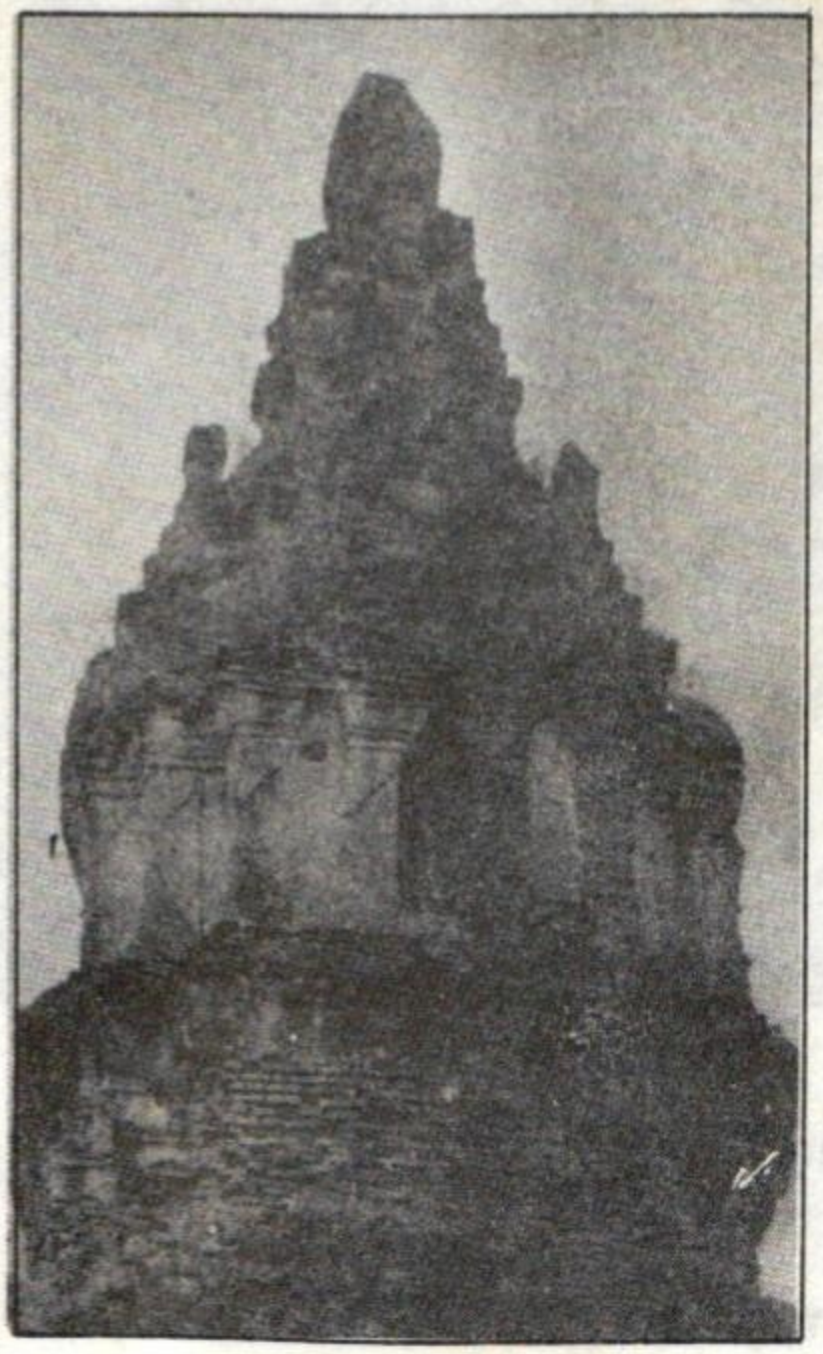

(ขวา)
ธาตุบ้านแก้ง หรือธาตุหนองสามหมื่น
อ.ภูเขียว จ.ชัยภูมิ

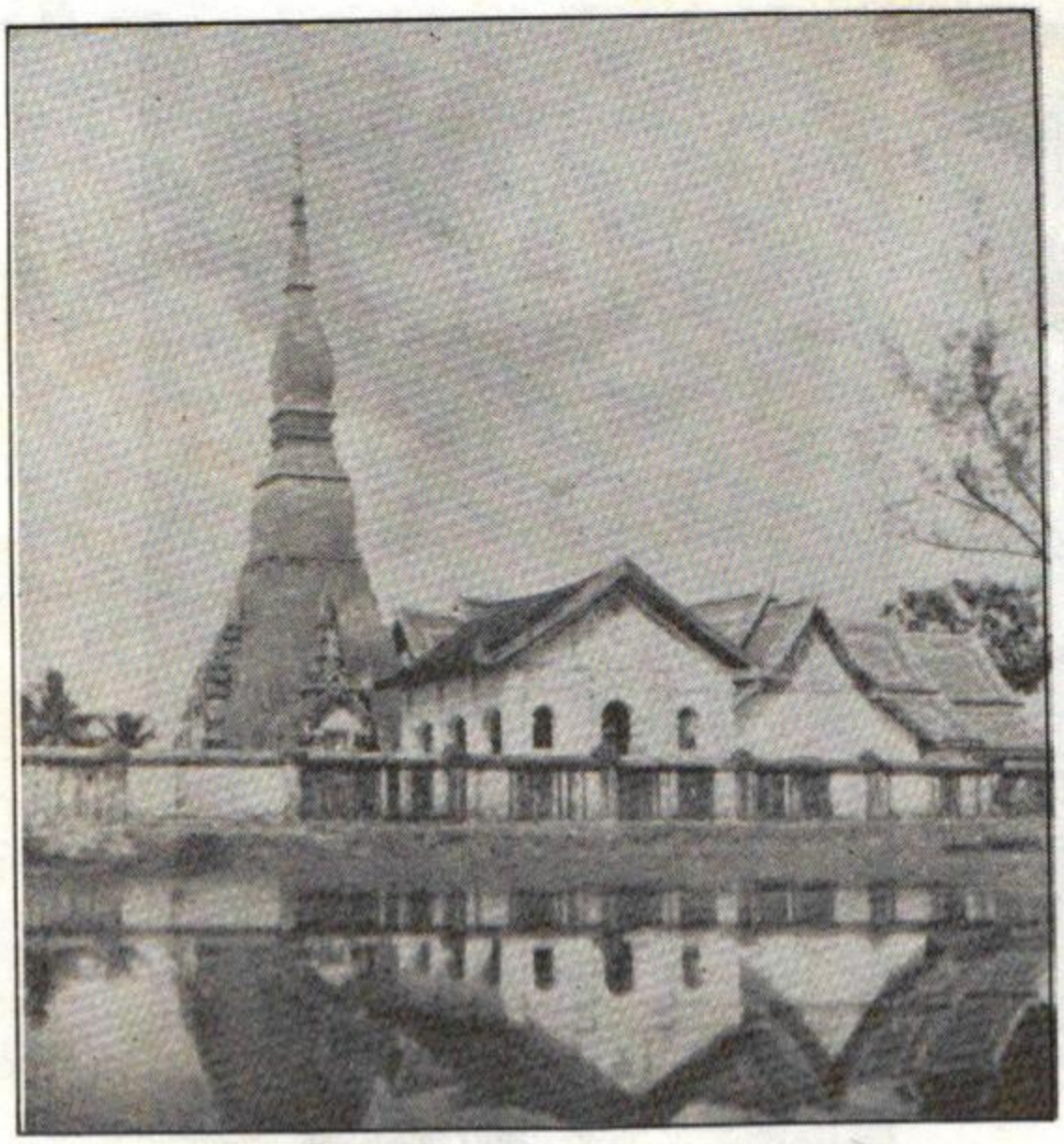

(บน)
พระธาตุเชิงชุม จังหวัดสกลนคร
(ล่าง)
พระพุทธรูปไสยาสน์ สมัยทวารวดี จำหลักติดหน้าผาภูเวียง ตะวันตกเฉียงใต้ อ.ภูเวียง
จ.ขอนแก่น

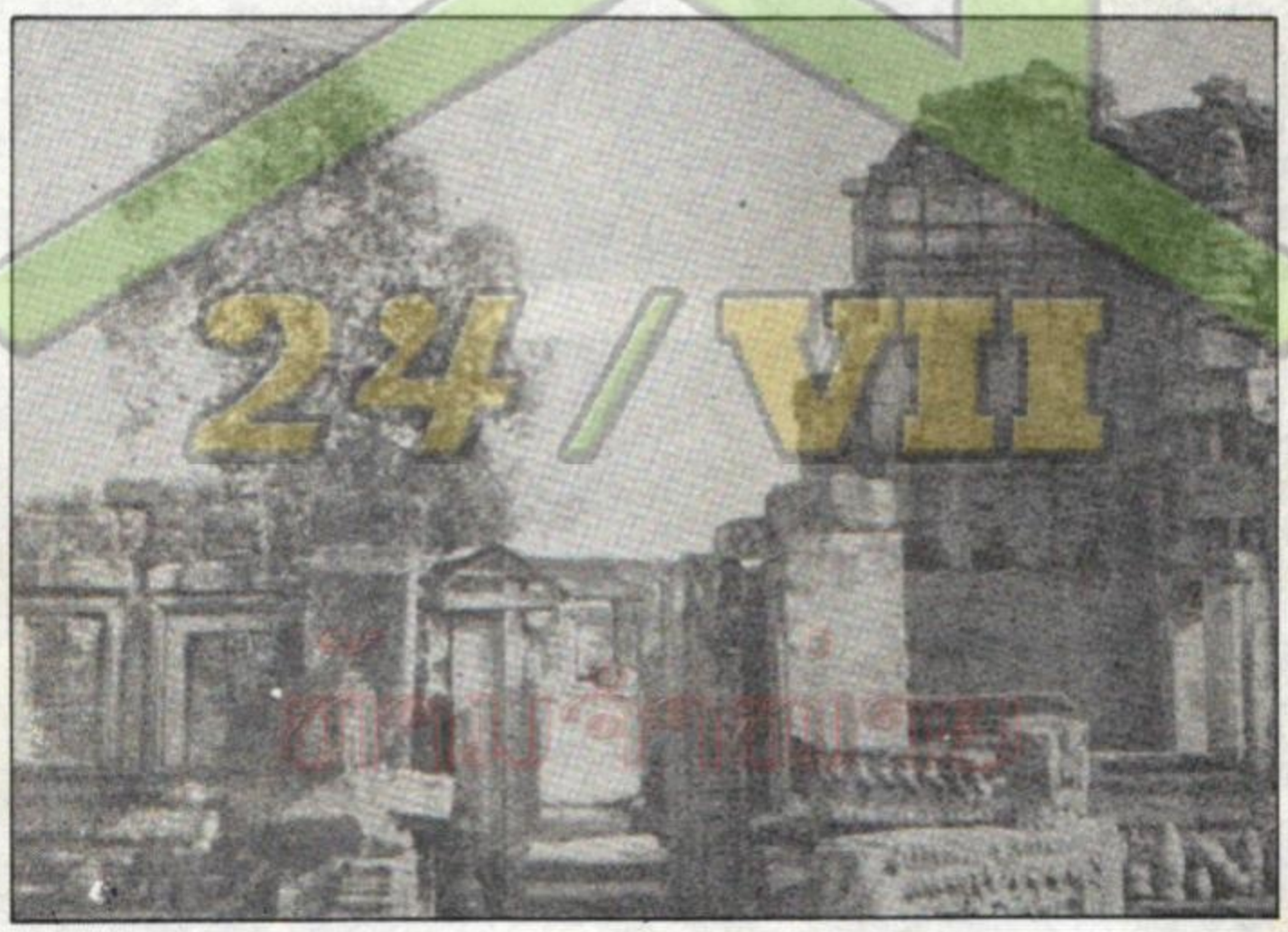

(บน)
ลวดลายแกะสลักปราสาทหินพิมาย

(ล่าง)
ปราสาทหินพิมาย

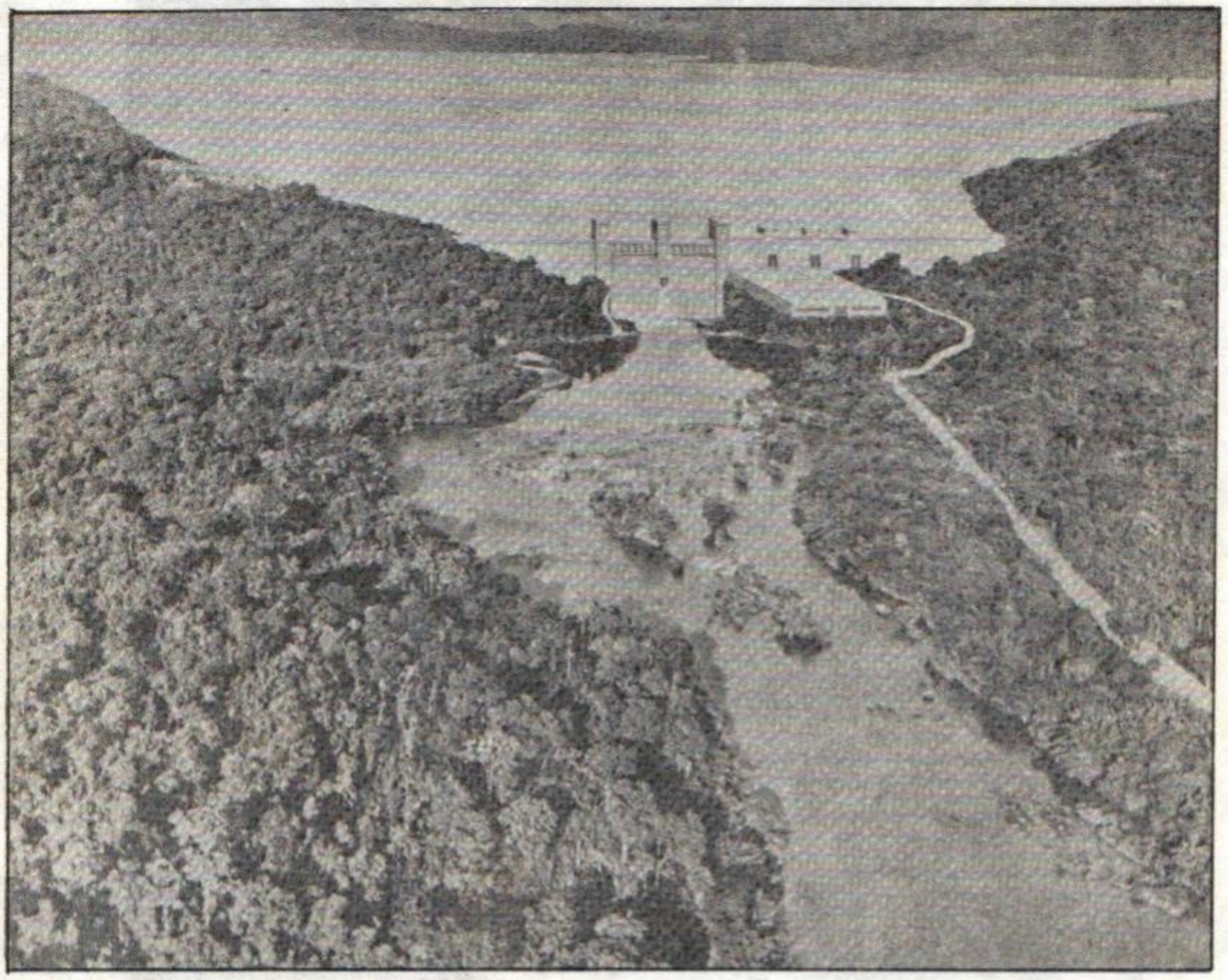

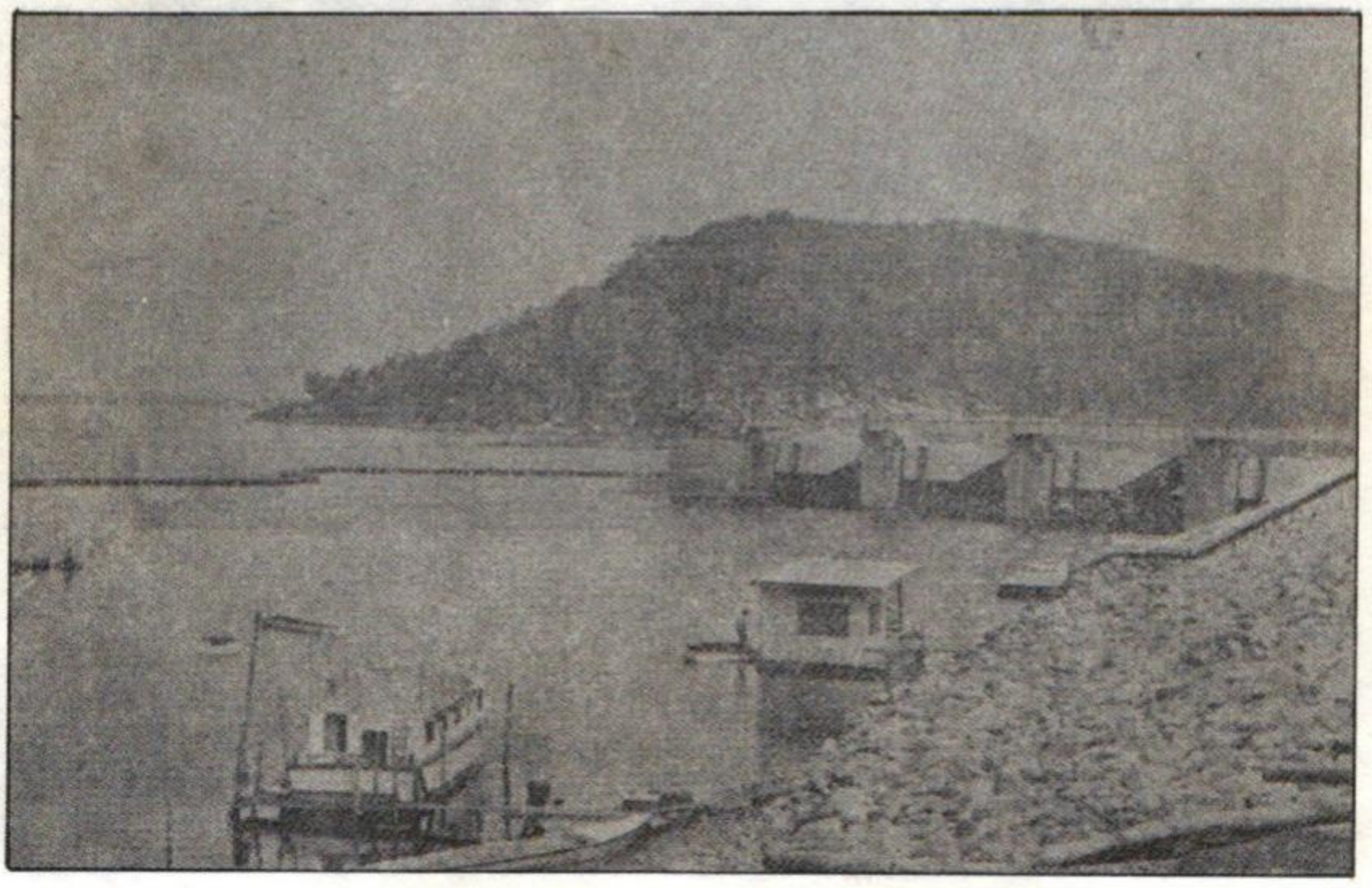

(บน)

เขื่อนน้ำหงึ่ม (ในประเทศลาว) ตัวเขื่อนสร้างเสร็จแล้ว แต่ยังไม่เสร็จบริบูรณ์พร้อมที่จะเปิดได้ จะเสร็จบริบูรณ์ราวต้นปี พ.ศ.๒๕๑๔

(ล่าง)

เขื่อนอุบลรัตน์ (พองหนีบ) จังหวัดขอนแก่น

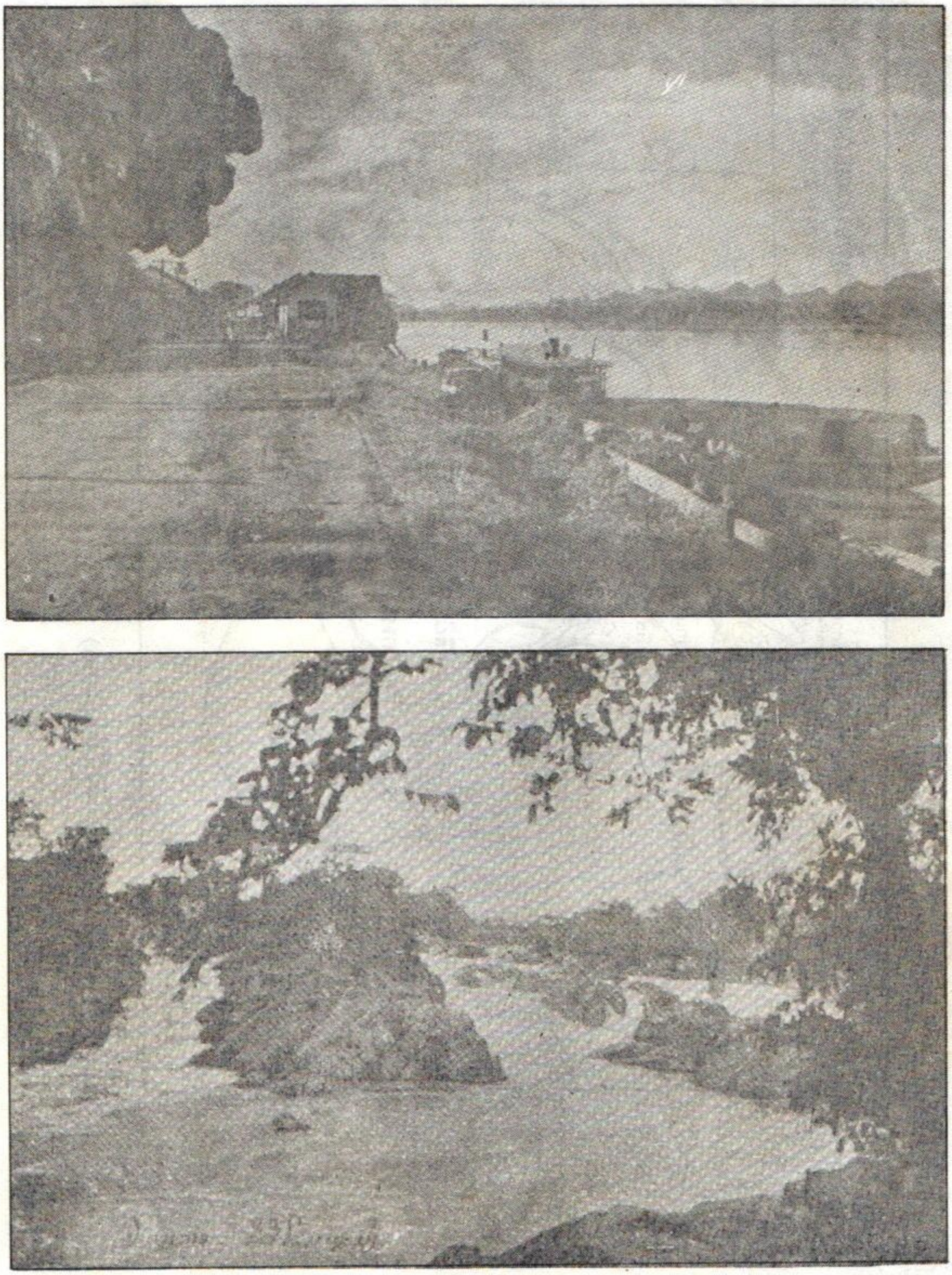

(บน)
ทิวทัศน์แม่น้ำโขง มองขวามือเป็นฝั่งซ้ายคือเมืองท่าแขก ที่เห็นเป็นรูปตึกขาว ๆ คือที่ทำการศุลกากร กรมตรวจคนเข้าเมือง จังหวัดนครพนม

(ล่าง)
แก่งหลี่ผี (ช่องโสมพมิด)

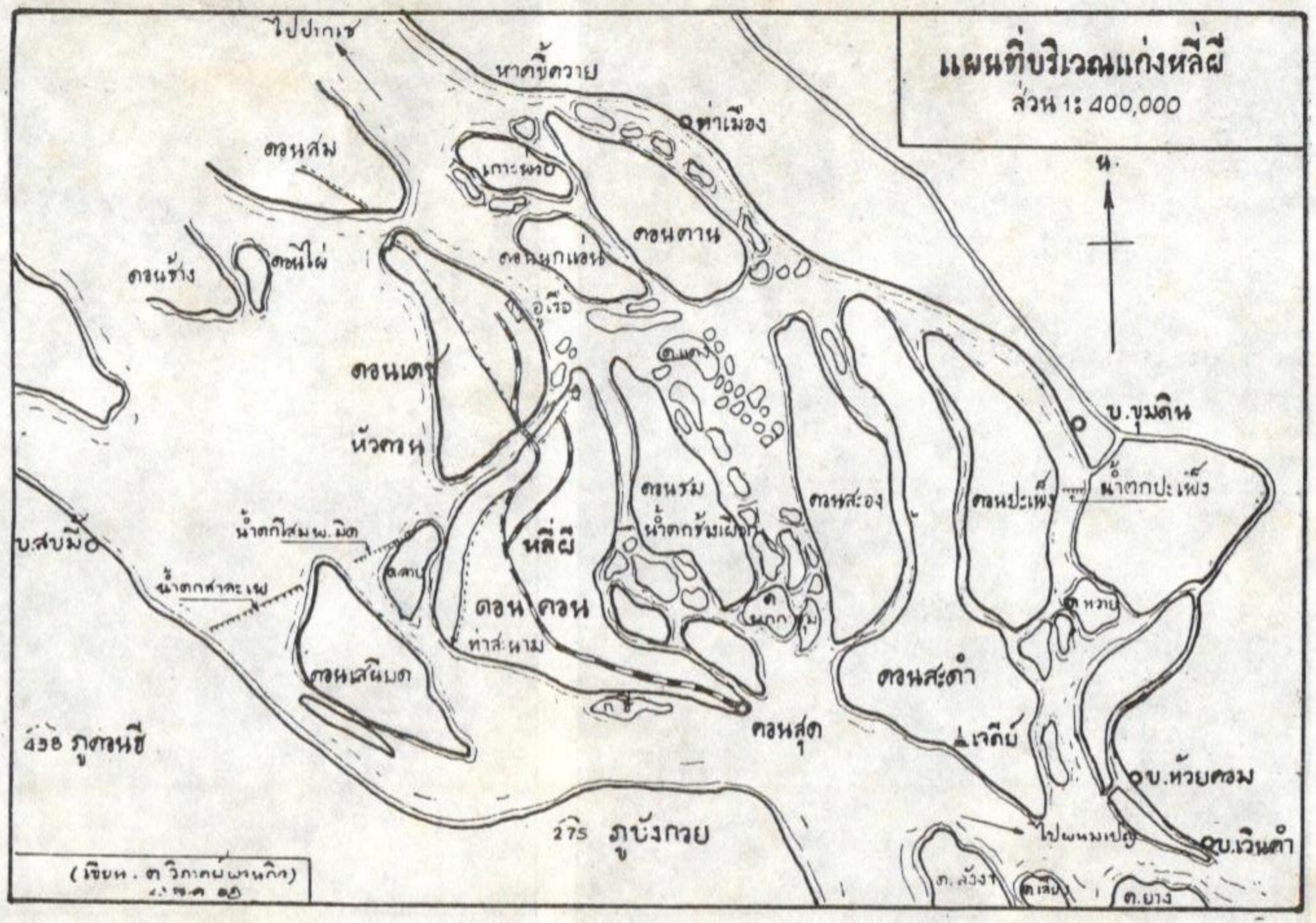

แผนที่แสดงบริเวณแก่งหลี่ผี (ช่องโสมพมิด)

แผนที่ประวัติอาณาเขตไทย
เครื่องหมาย
อาณาเขตต้นยุคกรุงรัตนโกสินทร์
อาณาเขตปัจจุบัน
๑ เป็นของฝรั่งเศสตามหนังสือสัญญาฉบับ ลงวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๐
๒ เป็นของฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ (ร.ศ. ๑๐๗)
๓ เป็นของฝรั่งเศสตามหนังสือสัญญาฉบับ ลงวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ (ร.ศ. ๑๑๖)
๔ เป็นของฝรั่งเศสตามหนังสือสัญญาฉบับ ลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๘๖
๕ เป็นของฝรั่งเศส ตามหนังสือสัญญาฉบับ ลงวันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ (ร.ศ. ๑๒๕)
จีน
สิบสองปันนา
สิบสองจุไท
ไทยใหญ่
ประเทศไทย
เขมร
อ่าวไทย
ทะเลจีน
กรุงเทพฯ
เชียงใหม่
เชียงราย
หลวงพระบาง
เวียงจันทน์
อุดรธานี
นครพนม
สกลนคร
ขอนแก่น
นครราชสีมา
อุบลราชธานี
ปากเซ
นครจำปาศักดิ์
เมืองโขง
สตึงตรัง
กระแจะ
ไทบินห์
ไชง่วน
ฮานอย
ไฮฟอง
ฮ่าเตียน
ปากเซียว
เติมวิทยาศาสตร์ เขียน
20 เมษายน 2513

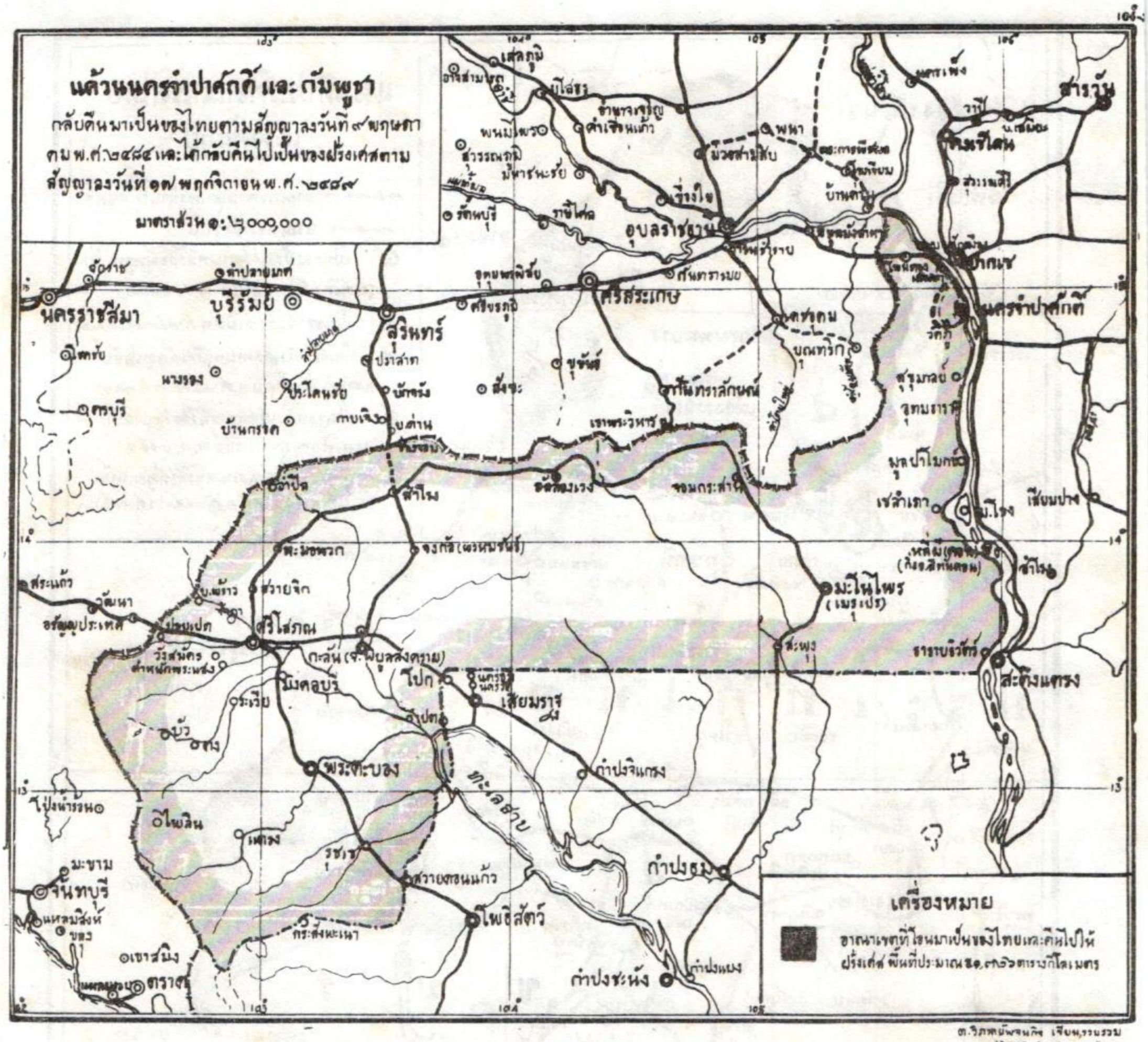
แค้วนนครจำปาศักดิ์ และ กัมพูชา
กลับคืนมาเป็นของไทยตามสัญญาลงวันที่ ๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ และได้กลับคืนไปเป็นของฝรั่งเศสตามสัญญาลงวันที่ ๑๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๙
มาตราส่วน ๑:๒,๐๐๐,๐๐๐
นครราชสีมา
บุรีรัมย์
สุรินทร์
ศรีสะเกษ
อุบลราชธานี
ยโสธร
สารวัน
นครจำปาศักดิ์
ปากเซ
ตราด
จันทบุรี
ศรีโสภณ
พระตะบอง
โพธิสัตว์
กำปงธม
กำปงชะนัง
มะโนไพร
สะตึงแตรง
เครื่องหมาย
อาณาเขตที่โอนมาเป็นของไทยและคืนไปให้ฝรั่งเศส พื้นที่ประมาณ ๒๐,๓๒๖ ตารางกิโลเมตร

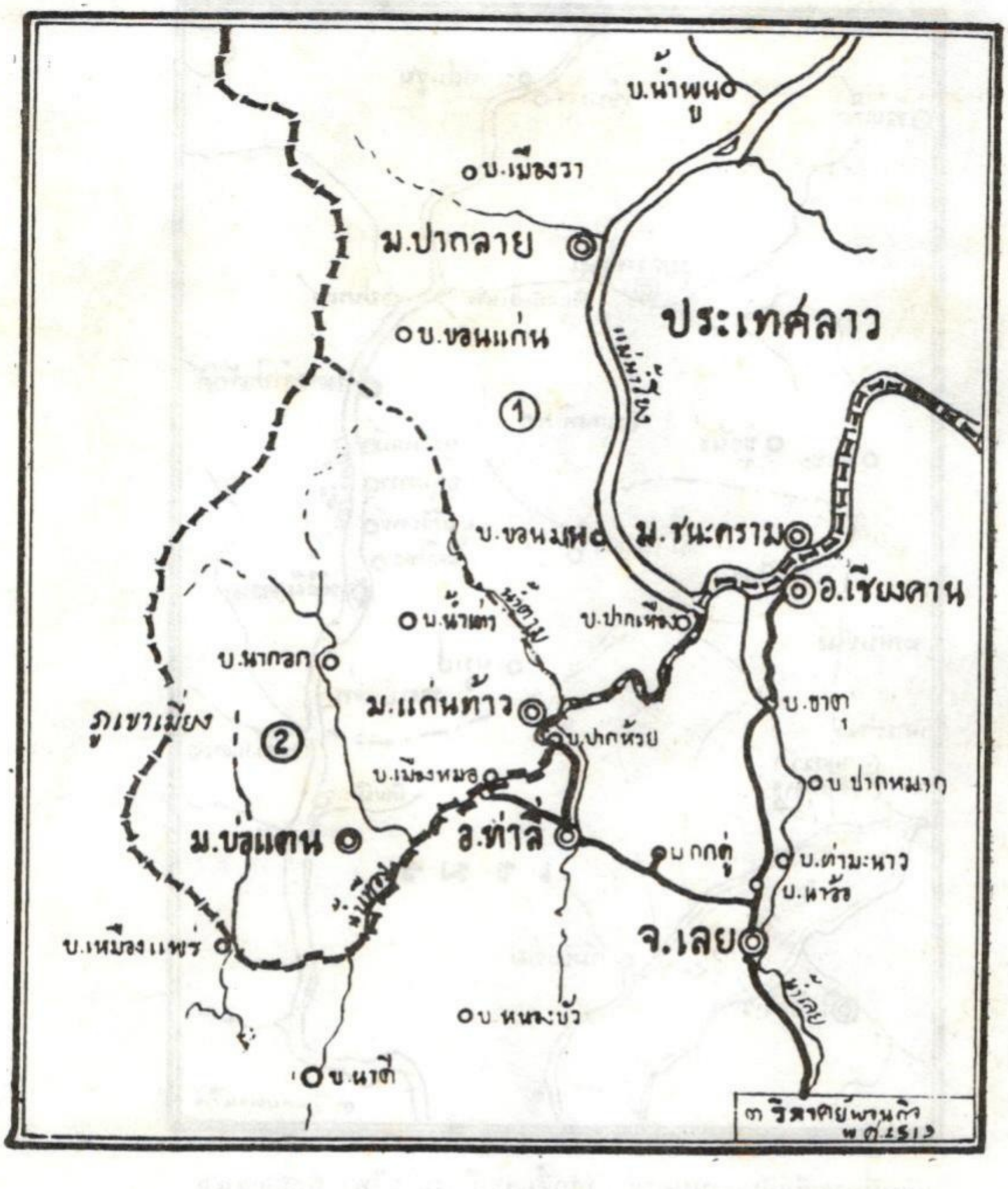

แผนที่แสดงการเสียดินแดน อาณาเขตหลวงพระบางฝั่งขวา (บ่อแตน, แก่นท้าว)

(๑) เสียให้แก่ฝรั่งเศสตามสัญญาฉบับลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ.๑๒๒ (พ.ศ.๒๔๔๖)

(๒) เสียให้แก่ฝรั่งเศสตามสัญญาฉบับลงวันที่ ๒๓ มีนาคม ร.ศ.๑๒๕ (พ.ศ.๒๔๔๕)

แผนที่การเสียดินแดนนครจำปาศักดิ์และเมืองมโนไพร พ.ศ.๒๔๔๖

ภาค ๑

ลุ่มน้ำมูลตอนต้น

บทที่ ๑

เมืองนครราชสีมาและชัยภูมิ

เมืองนครราชสีมา

เมืองนครราชสีมาปรากฏตามพงศาวดารว่า ครั้งขอมเป็นใหญ่ในสุวรรณภูมิรัชสมัยพระเจ้าอโสกมหาราช ราวพุทธศักราช ๓๐๐ ได้ส่งพระมหาเถระ ๒ รูป คือ พระโสณะ กับ พระอุตระ สมณทูตของพระโมคคัลลีปุตติสเถระ สังคายนาใน พ.ศ. ๒๘๘ แล้วนำลัทธิพระพุทธศาสนาเข้ามาเผยแผ่ในสุวรรณภูมิส่วนกลางขึ้นที่อาณาจักรทวาราวดีเป็นครั้งแรก

เขตแคว้นทวาราวดีเวลานั้น ได้แผ่มาถึงเขตที่เคยเป็นท้องที่อำเภอสูงเนิน (จังหวัดนครราชสีมา) เดี๋ยวนี้เป็นสุดแดน และตรงที่สุดแดนนี้เองชาวทวาราวดีจึงได้พากันสร้าง *เมืองเสมา* ตั้งอยู่ฝั่งซ้ายของลำน้ำตะคอง จึงปรากฏว่ามีโบราณวัตถุของพระพุทธศาสนาสมัยทวาราวดี อยู่ที่อำเภอสูงเนินจนบัดนี้

ครั้นต่อมาราวพุทธศักราช ๗๐๐ มีชาวอินเดียพวกหนึ่งแล่นเรือเลียบฝั่งทะเลแถบมณฑลปักษ์ใต้ตรงมาปากแม่น้ำโขง แล้วอพยพเข้ามาตั้งภูมิลำเนาตั้งแต่ปากลุ่มแม่น้ำโขงจนถึงแดนกัมพูชา พวกอินเดียที่อพยพมาครั้งนี้นับถือศาสนาพราหมณ์ฝ่ายใต้ทั้งสิ้น คือนับถือพระวิศนุ แล้วก็แผ่อาณาจักรเข้ามาในดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยปัจจุบัน เวลานั้น

เรียกอาณาจักรโคตบูรณ์ มี *เมืองพนม* หรือ *นครพนม*[๑] เป็นเมืองหลวง แต่ได้มาสร้างเมืองพิมายเป็นหัวเมืองเอกเมืองหนึ่ง กับเมืองขวางธบุรีศรีมหา-นครราช ประจันหน้ากับเมืองเสมาขึ้นที่อำเภอสูงเนิน เป็นเมืองชายแดนอีกเมืองหนึ่ง แต่เมืองขวางธบุรีศรีมหานครราชนี้ เป็นเมืองของพวกนับถือศาสนาพราหมณ์โบราณ ปูชนียสถานที่เมืองนี้ก็แสดงว่าเป็นฝ่ายพราหมณ์ ครั้นต่อมาเมืองขวางธบุรีศรีมหานครราช สามัญชนเห็นชื่อยาวเกินไปเรียกยาก เลยนิยมเรียกสั้น ๆ ว่า *เมืองดอนราช* ต่อมาเข้าใจว่าจะเป็น *โคราช*[๒] ตั้งอยู่ใกล้กับเมืองเสมาร้าง และสร้างภายหลังเมืองเสมา ซึ่งเรียกว่า *เมืองโคราชเก่า* แม้ปราสาทวัดพนมวันอยู่ห่างจากตัวจังหวัดนครราชสีมาปัจจุบัน ไปยังทางหลวงสายสุรนารายณ์ เมื่อถึงบ้านจอหอ (กม. ๘) เลี้ยวขวาไปตามทางสายจอหอ ตลาดไทร ๔ กม. แล้วมีทางแยกตรงสถานีรถไฟสระธรรมขันธ์ไปอีก ๖ กม. ก็จะถึงปราสาทวัดพนมวัน สันนิษฐานว่าขอมได้มาสร้างไว้ราวพุทธศักราช ๑๕๐๐ คราวเดียวกับปราสาทหินเมืองพิมาย เมื่อได้พิเคราะห์ดูแล้วนอกจากลายปั้นหรือลายแกะสลัก ที่ปรากฏชัดเจนว่าเป็นโบราณสถานทางศาสนาพราหมณ์แล้ว ยังมีพระพุทธรูปปางห้ามสมุทรเชื่อกันว่าประดิษฐานไว้ภายหลัง และหินที่นำมาแกะสลักตัวปราสาทนี้เป็น

---

[๑] แต่หาใช่นครพนมเดี๋ยวนี้ไม่

[๒] เมืองโคราชนี้ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงวิจารณ์ว่า ในสมัยขอมพวกพราหมณ์คงเอาชื่อเมืองโคราฆะปุระในมัชฌิมประเทศอันอยู่ข้างใต้ ไม่ห่างกับเมืองกบิลพัสดุมาขนาน เช่นเดียวกับเอาชื่อเมืองอื่น ๆ ในอินเดียมาขนานในประเทศนี้ มีหลายเมือง เช่น "เมืองอยุธยา" "เมืองลพบุรี" ฯลฯ เป็นต้น เมืองโคราฆะปุระนี้อันเป็นมูลของชื่อที่เรียกเพี้ยนมาว่า *โคราช*

หินทรายและประกอบด้วยศิลาแลง แม้ตัวปราสาทไม่ใหญ่โต แต่ก็จัดอยู่ในขนาดกลาง

ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช กรุงศรีอยุธยา ราว พ.ศ. ๒๒๐๐ มีฝรั่งมังค่ามารับราชการในราชสำนัก และมาทำการค้าขายในประเทศสยามมาก จึงโปรดฯ ให้ย้ายเมืองโคราชเก่าโดยฝรั่งเป็นนายช่างไปสร้างเมืองใหม่ตั้งอยู่ระหว่างชายดงและทุ่ง[๑] จึงได้ปรากฏค่ายคูประตูหอรบกำแพงเมืองตามหลักยุทธศาสตร์ของสมัยที่รบกันด้วยอาวุธสั้น รายรอบด้วยคันคูและประตูทั้ง ๔ ทิศเป็นบริเวณกว้างขวาง ๑,๐๐๐ เมตรยาว ๑,๗๐๐ เมตร ทางทิศเหนือเรียก *ประตูแสนพล* ทิศใต้เรียก *ประตูไชยณรงค์* ทิศตะวันออกเรียก*ประตูพลล้าน* ทิศตะวันตกเรียก*ประตูชุมพล* เป็นต้น แล้วเอานามเดิมของเมืองทั้งสองคือ *โคราช* กับ *เสมา* มาผูกขนานนามเมืองใหม่ว่า *เมืองนครราชสีมา* ส่วนคำว่า *สีมา* นั้น เข้าใจว่าคงมาจาก *เสมา* โดยเปลี่ยนคำ *เอ* เป็น *อี* (จะผิดถูกอย่างไรโปรดท่านผู้รู้ไว้วิจารณ์) ฉะนั้น นามเมืองใหม่แทนที่จะเป็น *เมืองนครราชเสมา* จึงเป็น*เมืองนครราชสีมา* จนบัดนี้ แต่คนทั้งหลายก็ยังพากันเรียก *เมืองโคราช* อยู่ก็มี

เนื่องจากเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองใหญ่มีเจ้าพระยามหานครเป็นผู้ครอง จึงเรียก *นคร* ได้มีผู้คิดตั้งตนเป็นอิสระหลายคราว เช่น พระยายมราช (สังข์) เมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๒ ในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา

สาเหตุที่พระยายมราช (สังข์) จะก่อการกบฏนั้นคือ เดิมพระยายมราช (สังข์) ผู้นี้เป็นมหาดเล็กสนิทคนหนึ่งใน ๙ คนร่วมพระทัยคู่บารมี

---

[๑] ที่เรียกว่า "ทุ่งทะเลหญ้า"เดี๋ยวนี้

มากับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนารายณ์มาแต่น้อย สมเด็จพระนารายณ์ฯ โปรดฯ ให้ไปเป็นผู้สำเร็จราชการเมืองนครราชสีมา เมื่อสมเด็จพระเพทราชาสมคบกับหลวงสรศักดิ์ (เดื่อ)[๑] ชิงราชสมบัติในระหว่างสมเด็จพระนารายณ์ฯ ประชวรหนัก สมเด็จพระเพทราชากับมหาอุปราช (เดื่อ) ได้ทรงหาอุบายฆ่าคนสำคัญ ๆ เช่น เจ้าพระยาวิไชยเยนทร (ฟอลคอน) พระบี่ย(ราชบุตรบุญธรรม) เจ้าฟ้าอภัยทศ (ราชอนุชา) ทรมานเจ้าพระยาโกษาธิบดี (ปาน) ผู้ที่ทำความดีไว้ต่อแผ่นดินมากหลาย โดยเฆี่ยนด้วยเชือกหนัง ตัดจมูก จับลูกเมียมาคุมขังจนตาย พร้อมด้วยฆ่าเจ้าพระยาศรีหราชเดโชชัย (น้อย ยะทิปะ) กิตติศัพท์เจ้าพระยาโกษาฯ (ปาน) เจ้าพระยาศรีหราชเดโชชัยตาย ก็เลื่องลือระบือไปโดยรวดเร็ว พระยายมราช (สังข์) พระยารามเดโช (หวาน)[๒] ได้รับข่าวแพร่ถึงพร้อมกันทั้งสองเมือง เมื่อทราบว่าบุคคลดังกล่าวตายเพราะอุบายมหาอุปราช (เดื่อ) เช่นนั้น สองพระยาก็ร้องไห้โฮร่ำรักท่านเจ้าพระยาโกษาฯ (ปาน) และเจ้าพระยาศรีหราชเดโชฯ เพื่อนยากความเสียใจยิ่งทำให้บังเกิดเป็นความโกรธแค้นสุดแสนจะทนทานได้ยิ่งขึ้นแต่นั้นมา

---

[๑] ราชบุตรบุญธรรมเวลานั้นดำรงตำแหน่งมหาอุปราช ต่อมาคือ "พระเจ้าเสือ"

[๒] มหาดเล็กคนสนิทคนหนึ่งใน ๕ คนของสมเด็จพระนารายณ์ฯ โปรดฯ ให้ออกไปเป็นผู้สำเร็จราชการเมืองนครศรีธรรมราช เพื่อนร่วมตายกับพระยายมราช (สังข์) ทั้งสองพระยาที่กล่าวนี้ นับถือท่านเจ้าพระยาโกษาฯ (ปาน) ประดุจพี่สืบสายโลหิต ส่วนพระเพทราชา (ทองคำ) นั้น ก่อนก็เป็นเพื่อนสนิทร่วมคิดกันมากับพระยาทั้งสองดังกล่าวแล้ว และก็เป็นข้าหลวงเดิมของสมเด็จพระนารายณ์ฯมาด้วยกัน

เมื่อสมเด็จพระเพทราชาได้ครองราชสมบัติ หัวเมืองอื่นได้เดินทางเข้ามาเฝ้าถวายบังคมและถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยากันทั่วราชอาณาจักรแล้ว แต่เมืองนครราชสีมากับเมืองนครศรีธรรมราชหาได้เข้ามาไม่เป็นที่ผิดสังเกต ก็เข้าพระทัยว่าสองเมืองนี้คิดกบฏ สองพ่อลูกจึงได้ปรึกษาที่จะไปตีสองเมืองนี้ต่อไป ตกลงสมเด็จพระเพทราชาตรัสสั่งให้ยกกองทัพไปตีเมืองนครราชสีมาก่อน เพราะอยู่ใกล้

ฝ่ายพระยายมราช (สังข์) ครั้นทราบว่ากองทัพกรุงกำลังยกทัพมาจะตีเมืองนครราชสีมา ก็สมใจที่นึกไว้ และมักประกาศแก่นายทัพนายกองทั้งหลายว่า "ดีแล้วไอ้กบฏต่อพระเจ้าอยู่หัวนารายณ์ให้มันยกขึ้นมา ข้าพระยายมราชหรือไอ้สังข์ จะได้แสดงฝีมือให้มันรู้ฤทธิ์เดชของข้านั้นว่าเป็นอย่างไร" แล้วก็สั่งให้เตรียมบ้อมค่ายคูประตูหอรบให้มั่นคงแข็งแรงยิ่งขึ้น และจัดเตรียมกองทัพให้ออกไปต่อต้านกับกองทัพกรุงห่างเมืองออกไป สั่งแม่ทัพนายกองทั้งหลายว่า "พบทัพกรุง ณ ที่ใดให้ตะลุยทะลวงฟันให้มันล้มตายสิ้น อย่าให้มันเหลือตายกลับกรุงได้แม้แต่คนเดียว"

ฝ่ายทางกองทัพกรุงได้ยกขึ้นไปตีเมืองนครราชสีมาถึง ๒ ครั้ง ครั้งแรกตีไม่แตก สมเด็จพระเพทราชาทรงกริ้วรับสั่งว่า กองทัพเท่ากระผีกมือตีไม่แตก ก็ให้ประหารแม่ทัพนายกองครั้งนั้นเสีย เมื่อยกขึ้นไปอีก ครั้งหลังตั้งล้อมเมืองจนผู้คนอดอยาก จึงตีได้ แต่ก็เป็นเวลาตั้ง ๒ ปีเศษ พระยายมราช (สังข์) กับครอบครัวตีแหกหนีไปได้ ไปอาศัยอยู่กับพระยารามเดโช (หวาน) ที่เมืองนครศรีธรรมราช

เมื่อกองทัพกรุงตีเมืองนครราชสีมาได้แล้ว ก็ยกกองทัพบก ทัพเรือไปตีเมืองนครศรีธรรมราชด้วยการตั้งล้อมเมืองให้ผู้คนอดอยาก และในการ

หักเอาในเพลาคืนหนึ่ง พระยายมราช (สังข์) ได้คุมทหารต้านทานออกรบ แต่ต้องล้มตายไปมาก มีน้อยตัวเหลือกำลังดีหักออกหาได้ไม่ พระยายมราช (สังข์) กับทหารร่วมใจราว ๗–๘ คนยืนหยัดต่อสู้เป็นครั้งสุดท้ายจนต้องสิ้นชีวิตในที่รบ เป็นจบประวัติการณ์ของพระยายมราช (สังข์) แห่งเมืองนครราชสีมาเพียงเท่านี้

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๒๓๕ เกิดมีนายบุญกว้าง อ้างตนเป็นผู้วิเศษมีวิชาอาคมยึดเอาเมืองนครราชสีมาเป็นแหล่งซ่องสุมผู้คนไว้เป็นอันมาก ทางบ้านเมืองได้ใช้อุบายล่อเอาตัวไปถึงเมืองลพบุรีแล้วก็สำเร็จโทษเสีย

ส่วนที่ว่ากรมหมื่นเทพพิพิธ (พระองค์เจ้าแขก) พระราชโอรสของสมเด็จพระบรมโกศมาตั้งตัวเป็นเจ้าอยู่เมืองพิมายนั้น คือใน พ.ศ. ๒๓๑๐ กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า ในแผ่นดินสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ พระเจ้าแผ่นดินเสด็จหนีหลบลี้ภัยอยู่ที่บ้านจิก อดพระกระยาหารอยู่กว่า ๑๐ วันจนสวรรคต เมื่อไม่มีพระเจ้าแผ่นดินปกครองกรุงศรีอยุธยาแล้ว หัวเมืองใหญ่ ๆ ก็กลายเป็นเมืองอิสระตั้งเป็นก๊กใหญ่ ๆ หลายก๊ก ส่วนกรมหมื่นเทพพิพิธ ก่อนกรุงศรีอยุธยาจะเสียแก่พม่าคราวดังกล่าว ทรงออกผนวชในรัชกาลของสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์(หรือสมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์)[๑] พระเจ้าแผ่นดินทรงระแวงว่า กรมหมื่นเทพพิพิธทรงคบคิดกับเสนาข้าราชการผู้ใหญ่จะกบฏต่อแผ่นดิน จึงถูกเนรเทศไปไว้ยังเกาะลังกา แต่เมื่อทราบข่าวว่าเมืองไทยเสียแก่พม่า จึงเสด็จเข้ามาตั้งตัวอีกก๊กหนึ่งเพื่อก่อกู้บ้านเมือง และมีคนนับถือมากอยู่ที่เมืองพิมาย (อีกพระนามหนึ่งเรียกเจ้าพิมาย) แต่

---

[๑] บางเล่มเรียก "สมเด็จพระที่นั่งสุริยามรินทร์" ก็มี

ในที่สุดสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีต้องยกกำลังมาปราบสงบลงได้ในปีต่อมา เรื่องกรมหมื่นเทพพิพิธที่เกี่ยวข้องกับเมืองนครราชสีมาก็มีอยู่เพียงเท่านี้

เพราะเหตุที่เมืองนครราชสีมาอยู่ในแดนเมืองโบราณ จึงมีโบราณวัตถุมาก ที่สำคัญคือ *ปราสาทหินเมืองพิมาย* และปราสาทวัดพนมวันดังกล่าวมาแล้ว โดยเฉพาะปราสาทหินเมืองพิมายได้ชื่อว่าเป็นปราสาทหินที่ใหญ่และสำคัญที่สุดของไทย และเก่าแก่กว่าปราสาทหินนครวัดในประเทศกัมพูชา บริเวณประสาทหินแห่งนี้ประกอบด้วยปราสาทหลังกลาง ซึ่งมีมณฑปอยู่ทางด้านหน้า มีปรางค์ย่อม ๆ อีก ๒ หลังคือ *ปรางค์พรหมทัต* และ *ปรางค์หินแดง* ด้านหลังปรางค์หินแดงมีหอสมุดซึ่งตั้งอยู่บนฐานเดียวกัน อาคารเหล่านี้มีระเบียงคดล้อมรอบ นอกระเบียงคดด้านตะวันตกมีอาคารอีก ๒ หลัง ซึ่งสร้างอย่างเดียวกันคือมีประตู ระเบียงล้อมรอบและระเบียงผ่านกลางรอบลานชั้นนอกระเบียงคดมีกำแพงสร้างด้วยแลงอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งแต่ละด้านมีประตูแบบอย่างในการก่อสร้าง ความวิจิตรงดงามของลวดลายจำหลักและอื่น ๆ นั้นยากที่จะเขียนเป็นลายอักษรบรรยายสมกับของจริงได้ ท่านผู้สนใจโปรดหาโอกาสไปชมด้วยตนเองได้ทุกโอกาส

เนื่องด้วยปราสาทหินพิมายเป็นโบราณสถานที่เก่าแก่ นักประวัติศาสตร์ไม่สามารถรู้ถึงศักราชที่สร้างแน่นอนนี่เอง เป็นเหตุให้คนรุ่นหลังมีตำนานเล่าสืบต่อกันมาเช่นเดียวกับโบราณสถานอื่น ๆ และสมมุติให้ของที่พบนั้น ๆ เข้ากับนิยายในเรื่องได้เป็นอย่างดี ตำนานของเมืองพิมายนี้เป็นเรื่องชาดกที่เกี่ยวกับความรักอมตะของท้าวปาจิตต์และนางอรพิมพ์ ตามตำนานเมืองมีเรื่องย่อ ๆ ว่า

ในสมัยหนึ่ง พระโพธิสัตว์เจ้าจุติจากเทวโลกลงมากำเนิดเป็นราช-โอรสของท้าวมหาธรรมราชากับนางสุวรรณเทวีแห่งเมืองพรหมพันธ์นคร (บางตำนานว่าเป็นลูกเจ้าเมืองขอม) มีนามว่า "ปาจิตต์กุมาร" ครั้นมีพระชนม์ได้ ๑๖ พรรษา พระราชบิดาก็ทรงคิดจะอภิเษกให้ขึ้นครองราชย์ และหาพระธิดาของกษัตริย์เมืองขึ้นทั้งร้อยเอ็ดหัวเมืองมาให้เลือก แต่ท้าวปาจิตต์ไม่ต้องพระทัย จึงคิดจะแสวงหาคู่เอง โหรได้ทำนายว่า เนื้อคู่ของพระองค์นั้นยังอยู่ในครรภ์ของหญิงม่ายอนาถา ให้ท้าวปาจิตต์เดินทางไปทางทิศตะวันออกจะพบและรู้จักหญิงผู้นั้น ได้จากสังเกตดูจะเห็นแสงอาทิตย์ทรงกลดเป็นเงากั้นเบื้องบนศีรษะ เพราะบุญญาธิการของทารกาในครรภ์ ท้าวปาจิตต์จึงได้เดินเที่ยวหาคู่ไปพบนางบัว ชาวบ้านสัมฤทธิยังตั้งครรภ์อยู่ ลักษณะตรงคำทำนายของโหร จึงขอฝากตัวเป็นคนใช้ ครั้นนางบัวคลอดบุตรเป็นหญิง ท้าวปาจิตต์ตรวจดูเห็นลักษณะถูกต้องก็ยินดี ช่วยนางบัวเลี้ยงดูจนเป็นสาวมีนามว่า "อรพิมพ์" รูปโฉมงดงามมาก ท้าวปาจิตต์ลากลับไปบ้านเมืองเพื่อจัดการสู่ขอตามประเพณี จัดขันหมากมาให้สมเกียรติยศที่เป็นลูกเจ้าเมือง พอขันหมากมาถึงบ้านกงรถ ท้าวปาจิตต์ได้ข่าวนางอรพิมพ์ถูกท้าวพรหมทัตกุมาร โอรสของกษัตริย์แห่งพาราณศรีฉุดนางไปเป็นชายาของตน แต่นางไม่ยอม จึงถูกกักขังอยู่ในปราสาทของท้าวพรหมทัต ก็เสียพระทัยให้โยนขันหมากทิ้งน้ำทั้งหมด ลำน้ำนั้นต่อมาได้นามว่า *ลำปลาย-มาศ* สืบมาจนทุกวันนี้ แล้วท้าวปาจิตต์ให้บริวารกลับเมือง ตนเองเข้าไปในเมืองแต่ผู้เดียว พอโผล่เข้าปราสาท นางอรพิมพ์จึงทักว่า *พี่มา แล้วหรือ* คำว่า *พี่มา*นี้เองเพี้ยนเป็น*พิมาย*สืบต่อมาจนเดี๋ยวนี้

นางอรพิมพ์ได้คิดอุบายฆ่าท้าวพรหมทัตเสีย แล้วพาท้าวปาจิตต์พระสามีหนีไป ระหว่างทางท้าวปาจิตต์ถูกนายพรานฆ่าตายและชิงนางอรพิมพ์

ไป นางอรพิมพ์ได้ฆ่านายพรานผู้นั้น แล้วกลับมารักษาท้าวปาจิตต์จนฟื้น (ด้วยได้ยาวิเศษมาจากเทวดา) แล้วพากันเดินทางต่อไปผ่านแม่น้ำแห่งหนึ่ง ก็อาศัยเณรส่งข้ามฟากให้ เณรลวงให้ท้าวปาจิตต์กุมารขึ้นฝั่งก่อน แล้วตนเองพานางอรพิมพ์พายเรือหนีไป นางอรพิมพ์ได้ลวงให้เณรขึ้นต้นมะเดื่อเอาหนามสะไว้ใต้ต้น พายเรือกลับมาหาท้าวปาจิตต์แต่ไม่พบ นางอธิษฐานให้กลับเพศเป็นชายแล้วใช้นามว่า *ปาจิตต์* เดินทางติดตามเที่ยวหาท้าวปาจิตต์ผู้สามีต่อไป จนถึงเมืองจำบากนครได้ช่วยแก้ไขธิดาท้าวจำบากให้พ้นจากความตายด้วยยาที่เคยรักษาท้าวปาจิตต์มาแล้ว กษัตริย์เมืองนั้นได้ยกราชสมบัติและธิดาให้ แต่ท้าวปาจิตต์กุมารแปลงกล่าวปฏิเสธ ขอรับอนุเคราะห์เพียงให้ได้อุปสมบทในพุทธศาสนา จนในที่สุดได้เป็นสังฆราชอยู่ในนครนั้น นางอรพิมพ์ได้สร้างศาลาขึ้นหลังหนึ่ง ให้จิตรกรเขียนรูปภาพเรื่องราวระหว่างนางกับท้าวปาจิตต์ตั้งแต่ต้นจนพลัดพรากกัน จัดให้คนเฝ้าและกำชับว่า ถ้ามีผู้หนึ่งผู้ใดเห็นภาพนี้แล้วร้องไห้ ให้ไปแจ้งให้ทราบ ท้ายที่สุดนางอรพิมพ์และท้าวปาจิตต์ก็ได้พบกัน และพากันกลับเมืองพรหมพันธ์นคร ครองกันมีความสุขสืบมา เรื่องท้าวปาจิตต์กับนางอรพิมพ์เกี่ยวกับเมืองพิมายก็จบลงเพียงเท่านี้

นอกจากโบราณสถานที่สำคัญในจังหวัดนครราชสีมาดังกล่าวแล้ว ยังมีพระบรมธาตุที่อัญเชิญมาจากทางจังหวัดภาคเหนือมาประดิษฐานบรรจุไว้ในพระเจดีย์วัดศาลาทอง ซึ่งมีประชาชนพ่อค้าคหบดีในจังหวัดนครราชสีมาและจังหวัดที่ใกล้เคียง ได้มีศรัทธาบริจาคสร้างขึ้นใหม่ใกล้กับค่ายสุรนารีอีกแห่งหนึ่ง ตามที่พันเอกปาน จันทรานุตร์ กรมจเรทหารบก กระทรวงกลาโหมเล่าเกี่ยวกับ *ประวัติพระบรมธาตุ* ให้ผู้เขียนทราบโดยเฉพาะ เมื่อ

ครั้งอัญเชิญพระบรมธาตุนี้ตระเวนไปทั่วภาคอีสาน เพื่อให้ประชาชนสักการะบูชาราว ๆ พ.ศ. ๒๔๙๑ – ๒๔๙๒ ไว้ดังนี้

เมื่อคราวสงครามโลกครั้งที่สอง มีหน่วยทหารช่างของเราหน่วยหนึ่งไปตั้งค่ายอยู่บริเวณใกล้ตัวจังหวัดลำปาง ที่นั่นทราบว่าเป็นที่วัดร้างหรือว่าเป็นคูเมืองเก่ามาก่อน หน้าที่ทหารช่างก็คือซ่อมสะพานและอื่น ๆ วันหนึ่งที่ทหารไปขุดเอาดินจะไปถมคอสะพานที่ชำรุด จอบพลั่วของทหารคนหนึ่งก็สัมผัสกับวัตถุอะไรชนิดหนึ่งเข้า เมื่อก้มลงดูก็เห็นเป็นผอบของแปลก ซึ่งทหารไม่เคยเห็นมาก่อนเลย จึงได้นำไปให้ผู้บังคับบัญชาๆ ก็พอจะรู้ว่าเป็นผอบอะไรสักอย่าง และพยายามแกะถอดออกก็ถอดไม่ได้ เพราะมีสลักอยู่ข้างใน ความก็ทราบกันทั่ว ๆ ไป ในที่สุดก็นำไปให้พระภิกษุชาวพม่ารูปหนึ่ง ซึ่งมาจำพรรษาอยู่ที่วัดในจังหวัด พอท่านเห็นเข้าก็รู้ทันทีว่าของนี้ต้องเป็นผอบพระธาตุ และท่านรู้จนกระทั่งวิธีแกะสลักภายในผอบท่านก็แกะออกเป็นชั้น ๆ ถึงชั้นในก็พบผอบพระบรมธาตุในลักษณะสมบูรณ์ ๔ พระองค์ ขนาดเม็ดถั่วเขียวอย่างเล็ก[๑] เมื่อข่าวแพร่ไปว่าทหารพบพระบรมธาตุเช่นนั้น ก็มีประชาชนมานมัสการไม่ขาดสาย ต่อมาต้องจัดเวรยามรักษาขึ้นเพื่อความปลอดภัย ตอนนั้นเป็นเดือนกุมภาพันธ์ ซึ่งแห้งแล้งร้อนผากกันมานาน แต่พอพบพระบรมธาตุเข้าและมีประชาชนหลั่งไหลกันมาบูชาสักการะ ฝนก็บังเอิญตกลงมาตลอดวันตลอดคืน เพิ่มความเชื่อถือความเลื่อมใสให้แก่พุทธศาสนิกชนเป็นอันมาก พระบรมธาตุก็คงประดิษฐาน

---

[๑] พันเอกปาน ฯ อธิบายจำได้ว่า พระบรมธาตุคือ อัฐิพระพุทธองค์นั้นมี ๓ ขนาด คือ ขนาดเมล็ดพันธุ์ผักกาด ขนาดเมล็ดข้าวสาวหัก ขนาดเมล็ดถั่วเขียว สีมี ๒ สี คือสพิกุลแห้งและสีทองอุไรและว่าอาจผิดบ้าง

อยู่ในความอารักขาของทหาร ให้ประชาชนนมัสการเช่นนั้นตลอดมา จนกระทั่งเสร็จสงคราม ทหารจะกลับกรมกอง ท่านผู้บัญชาการกองพลสมัยนั้น ได้แก่ท่านจอมพลผิน ชุณหะวัณ ท่านได้แบ่งพระบรมธาตุไว้ให้เจ้าของท้องถิ่นทางเหนือ ๒ องค์พร้อมกับผอบเดิม เพราะท่านถือว่าเขาเป็นเจ้าของ ส่วนทางกองพลผู้ขุดพบคงอัญเชิญลงมาทางใต้ ๒ องค์ และไปประดิษฐานไว้ที่พระเจดีย์วัดศาลาทอง นครราชสีมา เหตุผลที่อัญเชิญไปประดิษฐานไว้ที่นครราชสีมานั้น ก็เพราะหน่วยทหารที่ขุดพบคือกองพลที่ ๓ นครราชสีมา ซึ่งจอมพลผิน ชุณหะวัณเป็นผู้บัญชาการอยู่ในขณะนั้น ท่านจะมียศเป็นพลตรีหรือพลเอกก็จำไม่ได้ เมื่อท่านพ้นหน้าที่ไปแล้วผู้อื่นมารับหน้าที่แทน ก็ต้องมีหน้าที่เป็นประธานในเรื่องการรักษาและบรรจุพระบรมธาตุนี้แทนต่อไป

ครั้นมาในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร์ ร.ศ. ๑๑๐ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ (เมื่อยังทรงพระยศเป็นกรมหมื่นฯ) มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการมณฑลนครราชสีมา[๑] การปกครองมณฑลนครราชสีมาเวลานั้นมีเมืองขึ้น ๑๓ เมือง เมืองฝาก ๕ เมือง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงจัดกรมการเมืองผู้ใหญ่รักษาหน้าที่ในตำแหน่ง เมือง วัง คลัง นา ผู้พิพากษาตุลาการและด่าน กับหัวเมืองขึ้นและเมืองฝาก สำหรับตำแหน่งผู้ว่าราชการเมือง หากเมืองใดไม่มีตัว โปรดให้ปลัดเมืองยกกระบัตรเมือง ว่าราชการเมืองแทนไว้เป็นระเบียบไปพลางก่อน

---

[๑] เวลานั้นเรียก "หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง"

ทั้งนี้เราจะเห็นได้ว่า ตำแหน่งกรมการปกครองเมืองนครราชสีมา หัวเมืองลาวฝ่ายกลางในสมัยนั้น ตำแหน่งชั้นหัวหน้าผิดแผกแตกต่างไปจากหัวเมืองฝ่ายเหนือ ฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ เพราะเมืองนครราชสีมาแต่เดิมมานั้นได้ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ตลอดมา เป็นหัวเมืองชั้นเอก ว่ากล่าวหัวเมืองน้อยในภาคพื้นนี้มาก่อน กรมการเมืองผู้ใหญ่ในตำแหน่งจึงโปรดเกล้าฯ อนุโลมเรียก เมือง วัง คลัง นา[๑] เช่นอย่างหัวเมืองในมณฑลชั้นใน ที่ได้ถือปฏิบัติมาแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ กรุงสุโขทัย ส่วนหัวเมืองอื่นที่อยู่ในเขตแดนของมลฑลอีสาน มณฑลอุดรจึงโปรดฯ ให้เรียกกรมการเมืองผู้รักษาหน้าที่ตำแหน่งตามประเพณีนิยมไปก่อน เช่นคำว่า *เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร* เป็นต้น จน ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ระบอบการปกครองเทศาภิบาลขึ้นแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนเรียกตำแหน่งที่ผิดแผกกันอยู่นั้นให้เป็นระเบียบเดียวกันจนตลอดสมัยการปกครองระบอบนี้

ครั้นต่อมาได้โปรดเกล้าฯ ให้มีตราพระราชสีห์ใหญ่ที่ ๒๔/๒๙๐ ลงวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๐ มีพระบรมราชโองการทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นายพันเอกพระประสิทธิศัลยการ เป็นข้าหลวงที่ ๒ หลวง

---

[๑] นามตำแหน่ง *เมือง* ในคณะจตุสดมภ์นี้ได้กลายเป็น *เวียง* ในสมัยใหม่ไปแล้ว คือ คำ *เมือง* (วัง คลัง นา) ในกฎหมายเก่าทุกเล่มที่มีทุกบทที่มีคำนี้ เรียก *เมือง* ทุกแห่ง ไม่ได้เรียกเป็นอย่างอื่นเลย เป็นความหมายถึงกระทรวงพระนครบาล เพิ่งมาเรียก "เวียง วัง คลัง นา" กันขึ้นในภายหลัง พจนานุกรมว่า *เวียง* คือเมืองที่มีกำแพงล้อม ซึ่งใกล้กับความหมายทางภาคพายัพ คำว่า "เวียง" มาเป็นคณะจตุสดมภ์แล้วก็ต่างกับความหมายของกฎหมายเก่าของไทย

วินิจวิทยาการ (ต่อมาเป็นพระพินิจสารา) เป็นข้าหลวงที่ ๓ พระหฤทัย (เมื่อยังเป็นที่พระรักษาเทพ) และพระฤทธิพลชัย (เมื่อยังเป็นหลวงฤทธิ-พลชัย) รวม ๔ ท่าน เป็นข้าหลวงผู้ช่วยในกองพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลาภพฤฒิธาดา แต่ทรงพระราชดำริว่ายังไม่ควรเสด็จขึ้นมารักษาราชการเมืองนครราชสีมา จึงโปรดเกล้า ฯ ให้นายพันเอกพระประสิทธิ-ศัลยการรับมอบหน้าที่ราชการจากพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เมื่อวันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๑๑ และก็ในปลายเดือนเมษายนนั้นเอง ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้นายพันเอกพระประสิทธิศัลยการดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่รักษาราชการเมืองนครราชสีมา นายพันเอกพระประสิทธิศัลยการจึงได้จัดเอาตำหนักซึ่งกรมการเมืองนครราชสีมาสร้างเป็นที่ประทับแรมรับเสด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการมณฑลลาวพวนเสด็จผ่านจะไปประทับเมืองหนองคาย ซึ่งตั้งอยู่เหนือศาลากลางเมืองนครราชสีมานั้น เป็นที่ทำการข้าหลวงใหญ่เมืองนครราชสีมาครั้งแรกไปก่อน

ต่อมาได้โปรด ฯ ให้มีตราพระราชสีห์ใหญ่ที่ ๒๐/๑๑๙๑๒ ลงวันที่ ๑๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร อธิบดีข้าหลวง (หรือข้าหลวงต่างพระองค์ในกาลต่อมา) สำเร็จราชการมณฑลลาวกาวเสด็จนิวัตสู่กรุงเทพมหานคร ให้พระเจ้าบรม-วงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ (เมื่อยังทรงเป็นกรมหมื่น ฯ) เสด็จดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลลาวกาวต่อไป

ส่วนนายพันเอกพระประสิทธิศัลยการคงโปรดเกล้า ฯ ให้ดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่รักษาราชการเมืองนครราชสีมาต่อไปตามเดิม สำหรับ

ราชการที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงจัดไว้แต่เดิมนั้น เห็นว่าที่ใดติดขัดควรแก้ไขไม่เหมาะสม ก็ได้จัดการแก้ไขเปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมให้เรียบร้อยดีขึ้นตามควร เช่นได้จัดราชการบางอย่าง เป็นต้นว่า เมืองใดที่ผู้ว่าราชการเมืองหรือคณะกรรมการโลเล ไม่ใคร่ได้ราชการและแตกร้าวสามัคคีกัน หรือโจรผู้ร้ายชุกชุมในเขตแขวงของเมืองนั้น ก็ได้จัดให้มีข้าหลวงผู้ช่วย (คือผู้ช่วยข้าหลวงใหญ่) และนายทหารออกไปเป็นข้าหลวงกำกับราชการเมือง เป็นต้น

ฉะนั้น ในกาลต่อมาในบางเมือง (จังหวัด) และอำเภอตามหัวเมืองมณฑลต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือดังกล่าวมาแล้ว จึงปรากฏว่ามีตำแหน่งข้าหลวงผู้ช่วยบ้าง ข้าหลวงกำกับราชการเมืองบ้าง ส่วนมากเป็นนายทหารจึงสับสนกันอยู่หน่อย

ต่อมานายพันเอกพระประสิทธิศัลยการได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น พระยาประสิทธิศัลยการ เมื่อเดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๓ และต่อมาโปรด ฯ ให้เลื่อนยศบรรดาศักดิ์เป็น พลตรีพระยาสิงหเสนี (สอาด สิงหเสนีย์)

ปัจจุบันจังหวัดนครราชสีมามี ๑๘ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองนครราชสีมา ๒. พิมาย ๓. คง ๔. บ้กธงไชย ๕. โชคชัย ๖. สีคิ้ว ๗. โนนสูง ๘. สูงเนิน ๙. บัวใหญ่ ๑๐. ด่านขุนทด ๑๑. โนนไทย ๑๒. ครบุรี ๑๓. จักรราช ๑๔. ห้วยแถลง ๑๕. ปากช่อง ๑๖. ชุมพวง ๑๗. ประทาย และ ๑๘. อำเภอขามทะเลสอ มีเนื้อที่ทั้งสิ้นประมาณ ๑๙,๕๙๐.๐๐ ตารางกิโลเมตร มีพลเมือง ๑,๒๔๑,๓๑๐ คน

เมืองชัยภูมิ

ประวัติเมืองชัยภูมิ ตามพงศาวดารกล่าวว่า เดิมเป็นเมืองร้างอยู่ก่อน เห็นจะพร้อม ๆ กับเมืองพิมาย เพราะมีปรางค์กู่เก่า ๆ อยู่หลายแห่งสร้างด้วยศิลาแลง คงจะเป็นเมืองหนึ่งที่รุ่งเรืองสมัยขอม

ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช กรุงศรีอยุธยา ว่าเคยเป็นเมืองขึ้นนครราชสีมามาก่อน และชาวจังหวัดนี้ส่วนมากมีเชื้อสายสืบเนื่องมาจากชาวกรุงศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) เช่นเดียวกับชาวจังหวัดเลย และอำเภอภูเวียงมาก่อน แต่ยังมีราษฎรบางส่วนของจังหวัดนครราชสีมาได้มีรกรากอยู่ก่อนแล้ว

ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีชาวเวียงจันทน์ชื่อ ท้าวแล ได้พาครอบครัวพร้อมด้วยพรรคพวกอพยพมาตั้งหลักแหล่งประกอบอาชีพอยู่บ้านหนองน้ำขุ่นหนองอีจาน[๑] ภายหลังในจุลศักราช ๑๑๘๑ (พ.ศ. ๒๓๖๒) จึงได้ย้ายมาอยู่บ้านชีลอง (โนนน้ำอ้อม)[๒] ต่อมามีคนได้อพยพมาอยู่ด้วยเป็นอันมาก และตั้งบ้านเรือนเพิ่มขึ้นอีกหลายบ้านอันปรากฏนามมาจนบัดนี้ คือ บ้านแสนพัน (ปัจจุบันกลายเป็นบ้านสัมพันธ์) บ้านบุ่งคล้า กุดตุ้ม บ่อหลุบ บ่อแก โพธิหญ้า ท่าเลียว บ้านโพธิกุดไผ่ ฯลฯ มีชายฉกรรจ์ ๗๐๐ คน ท้าวแลจึงเกณฑ์เก็บส่วยผ้าขาวคนละวาส่งเวียงจันทน์มีความชอบ เจ้าอนุวงศ์จึงแต่งตั้งท้าวแลให้เป็น "ขุนภักดี-ชุมพล"

---

[๑] ปัจจุบันอยู่ในท้องที่อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา

[๒] ห่างจากศาลากลางจังหวัดปัจจุบันประมาณ ๖ กม.

ต่อมาในจุลศักราช ๑๑๘๔ (พ.ศ. ๒๓๖๕) ขุนภักดีชุมพลเห็นว่าที่จะตั้งเป็นบ้านเมืองใหญ่ต่อไปไม่เหมาะสม เพราะกันดารน้ำ จึงได้ย้ายครอบครัวและผู้คนมาตั้งบ้านใหม่เรียกว่า *บ้านหลวง* อยู่ระหว่างหนองปลาเฒ่ากับบ้านหนองหลอด ด้วยมีน้ำท่าบริบูรณ์ดี และไม่ยอมส่งส่วยเวียงจันทน์อีกต่อไป เพราะเวียงจันทน์ก็เป็นประเทศราชประเทศสยาม ขึ้นต่อกรุงเทพฯ แต่รัชกาลที่ ๑ แล้ว จึงเข้าหาเจ้าพระยานครราชสีมา เจ้าเมืองนครราชสีมาอาสาส่งส่วยเก็บผลเร่งทูลเกล้าฯ ถวาย ในรัชกาลที่ ๓ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านหลวงขึ้นเป็น *เมืองชัยภูมิ* ตั้งให้ขุนภักดีชุมพล (แล) เป็น "พระยาภักดีชุมพล" เจ้าเมืองชัยภูมิคนแรก[๑] พระยาภักดีชุมพล (แล) ได้พบบ่อทองเชิงภูเขาขี้เถ้า ตะวันออกภูเขาดงพญาผ่อที่ลำห้วยชาด จึงได้เรียกที่ตรงนั้นต่อๆ กันมาว่า *บ่อทองโข่โล่* ปัจจุบันอยู่ในเขตท้องที่จังหวัดเพชรบูรณ์ แต่จะมีทองเหลืออยู่จนเดี๋ยวนี้หรืออย่างไรนั้น ผู้สนใจโปรดค้นหาดู

พ.ศ. ๒๓๖๙ เกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ เวียงจันทน์ยกทัพมายึดเมืองนครราชสีมาอยู่ชั่วคราว พระยาภักดีชุมพล (แล) พร้อมด้วยเจ้าเมืองสี่มุม (อำเภอจัตุรัสปัจจุบัน) ได้ยกไพร่พลไปช่วยคุณหญิงโม ตีขนาบกองทัพเจ้าอนุวงศ์แตกพ่าย และในขณะที่กองทัพเจ้าอนุวงศ์ล่าถอยออกจากนครราชสีมา จุดเผาบ้านเมือง กองทัพกรุงทั้งเหนือและใต้รู้ชัดว่าเจ้าอนุวงศ์คิดกู้อิสรภาพแยกจากไทยไม่มีทางจะสู้แล้ว จึงสั่งให้เจ้าสุทธิสาร (โป่) ผู้บุตรยกกำลังอีกส่วนหนึ่งล่าถอยจากนครราชสีมาให้ไปยึดเมืองชัยภูมิ เมืองภูเขียว

---

[๑] ไม่ปรากฏวันเดือนปี แต่เข้าใจว่าก่อนเกิดกบฏเวียงจันทน์ พ.ศ. ๒๓๖๙ เล็กน้อย

อันเป็นด่านสุดท้ายไว้เป็นกำลังต่อต้านกองทัพกรุง เพราะด้านอื่นๆ ที่เจ้าอนุฯ ยึดครองไว้แต่แรกนั้นแตกพ่ายหมดสิ้น เมื่อทัพเจ้าสุทธิสาร (โป่) ยกมาถึงเมืองชัยภูมิ ได้เกลี้ยกล่อมพระยาภักดีชุมพล (แล) ให้คิดการกบฏด้วย แต่พระยาภักดีชุมพล (แล) ไม่ยอมเข้าเป็นพรรคพวกด้วย เพราะยังจงรักภักดีต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามอยู่ พวกกองทัพเจ้าอนุวงศ์จึงจับฆ่าเสียที่บริเวณหนองปลาเฒ่า ต่อมาชาวเมืองจึงได้สร้างศาลให้เป็นอนุสาวรีย์ไว้ที่หนองปลาเฒ่า แต่ว่าศาลนี้มีทั้งศาลเก่า ศาลใหม่ ศาลเก่าเป็นไม้ปลูกยื่นลงไปในหนองน้ำผุพังไป ศาลใหม่สร้างก่อด้วยอิฐถือปูนหน้าศาลเก่า มีผู้เคารพนับถือพากันมากราบไหว้บูชา กลายเป็นประเพณีประจำมาจนเดี๋ยวนี้

เมื่อเจ้าเมืองชัยภูมิว่างลง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ ท้าวเกต คนบ้านคลองสายบัว (ท่าจะมีความชอบอะไรสักอย่างมาก่อน) เป็นพระภักดีชุมพล เจ้าเมืองชัยภูมิ แล้วย้ายเมืองมาอยู่ *โนนปกบีด*[๑] พระภักดีชุมพล (เกต) รับราชการมาได้ ๑๕ ปีก็ถึงแก่กรรม

เจ้าเมืองชัยภูมิลำดับต่อจากพระภักดีชุมพล (เกต) จะมีกี่คนและเป็นผู้ใดบ้างหาหลักฐานไม่ได้ จนในจุลศักราช ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้ง หลวงปลัด (เบี้ยว) กรมการเมืองชัยภูมิเป็นพระยาภักดีชุมพล เจ้าเมืองชัยภูมิ และรับราชการอยู่ ๑๘ ปีก็ถึงแก่กรรม ในระยะนี้บ้านเมืองเกิดอดอยากยากแค้น ผู้คนพลเมืองระส่ำระสายอพยพไปอยู่ที่อื่นกันมากจนเกือบเป็นเมืองร้าง และยังไม่โปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมือง

ครั้นจุลศักราช ๑๒๒๕ (พ.ศ. ๒๔๐๖) พระยากำแหงสงคราม (เมฆ) เจ้าเมืองนครราชสีมา ได้แต่งตั้งกรมการออกสืบสวนเหตุการณ์ยังเมืองชัยภูมิ

---

๑ คือบ้านหนองบัวเมืองเก่าทุกวันนี้

ก็ได้ความว่ายังมีบุตรหลานผู้เป็นขุนนางเก่าคงอยู่คือ หลวงวิเศษภักดี (ที) บุตรพระยาภักดีชุมพล (แล) หลวงยกกระบัตร (บุญจันทน์) บุตรพระภักดีชุมพล (เกต) หลวงขจรนพคุณ บุตรพระยาภักดีชุมพล (เบี้ยว) จึงได้พาตัวเข้าทูลละอองธุลีพระบาทในรัชกาลที่ ๔ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวงวิเศษภักดี (ที) เป็นพระภักดีชุมพล เจ้าเมืองชัยภูมิสืบต่อ ให้หลวงยกกระบัตร (บุญจันทน์) เป็นหลวงปลัด ให้หลวงขจรนพคุณเป็น หลวงยกกระบัตร คณะกรมการเมืองชัยภูมิต่อไป

พระภักดีชุมพล (ที) ได้ย้ายเมืองชัยภูมิมาตั้งที่ *บ้านหินตั้ง* รับราชการอยู่ได้ ๑๒ ปีก็ถึงแก่กรรม โปรดเกล้าฯ ให้หลวงปลัด (บุญจันทร์) เป็นพระภักดีชุมพล เจ้าเมืองชัยภูมิแทน ได้เป็นเจ้าเมืองอยู่ ๑๓ ปีก็ถึงแก่กรรม

ครั้น พ.ศ. ๒๔๓๑ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ หลวงภักดีสุนทร (บุตรหลวงขจรนพคุณ) เป็นพระภักดีชุมพล เจ้าเมืองชัยภูมิสืบต่อ จนกระทั่งปลดชราได้เบี้ยหวัดปีละชั่ง ต่อจากนั้นมาโปรดเกล้าฯ ให้ร้อยโทโต๊ะ จากเมืองนครราชสีมามาเป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองอยู่ ๓ ปี แล้วย้ายไปที่อื่น

พ.ศ. ๒๔๔๐ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระหฤทัย (บัว) มาเป็นเจ้าเมืองชัยภูมิ ตรงกับสมัยทางการจัดระบอบการปกครองเป็นบริเวณยุบเมืองลงเป็นอำเภอ เวลานั้นเมืองชัยภูมิมีอำเภอปกครอง ๕ อำเภอคือ

๑. อำเภอเมืองชัยภูมิ
๒. อำเภอเกษตร์สมบูรณ์
๓. อำเภอภูเขียว
๔. อำเภอจัตุรัส

๕. อำเภอบำเหน็จณรงค์ [(อำเภอนี้ยุบลงเป็นกิ่งสมัยหนึ่ง แล้วจัดตั้งขึ้นเป็นอำเภอใหม่) ตั้งแต่เลข ๒ ถึงเลข ๕ เดิมสังกัดเมืองนครราชสีมา เมื่อจัดการปกครองใหม่ จึงได้โอนสังกัดมาขึ้นจังหวัดชัยภูมิ]

ปัจจุบัน จังหวัดชัยภูมิมี ๙ อำเภอกับ ๒ กิ่ง คือ ๑. อำเภอเมืองชัยภูมิ ๒. อำเภอภูเขียว (อำเภอชั้นเอก) กิ่งอำเภอบ้านแท่น ๓. เกษตร์-สมบูรณ์ กิ่งอำเภอหนองบัวแดง ๔. อำเภอจัตุรัส ๕. อำเภอบำเหน็จณรงค์ ๖. อำเภอบ้านเขว้า ๗. อำเภอคอนสวรรค์ ๘. อำเภอคอนสาน และ ๙. อำเภอแก้งคร้อ เนื้อที่ ๑๐,๗๘๖ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๖๑๒,๗๘๔ คน

สำหรับอำเภอภูเขียวนี้ เดิมหาได้ตั้งอยู่ ณ ที่ปัจจุบันนี้ไม่ ได้เคยเป็นหัวเมืองเอกมาก่อน ปรากฏว่าตั้งเป็นเมืองขึ้นในรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ กรุง-เทพฯ พระยาภิรมย์ไกรภักดิ์[๑] เป็นเจ้าเมือง แต่จะเป็นคนแรกหรือคนที่เท่าใดไม่มีหลักฐานแน่นอน ครั้นมาในสมัยพระยาไกรสีหนาท[๒] เจ้าเมืองภูเขียวได้ช้างเผือกพังสีประหลาดจากบ้านสีประหลาด (ท้องที่ตำบลหนองคร-ไทย อำเภอภูเขียวปัจจุบัน) ไปทูลเกล้าถวาย ทรงโปรดฯ ปูนบำเหน็จตามสมควร เวลานั้นเมืองภูเขียวตั้งอยู่ที่บ้านยาง คือที่ตั้งอำเภอเกษตร์สมบูรณ์เวลานี้ คงจะเอานามภูเขียวซึ่งเป็นภูเขาลูกหนึ่งที่สูงใหญ่กว่าบรรดาขุนเขาทั้งหลายในเทือกดงพญาผ่อมาขนานนามเมืองแต่แรก

ต่อมาถึงสมัยพระไกรสีหนาท ทางการได้จัดการปกครองระบอบเทศาภิบาลแล้ว จึงได้ยุบเมืองภูเขียวลงเป็นอำเภอขึ้นจังหวัดชัยภูมิ แล้วย้าย

---

[๑] อันเป็นสกุล "ภิรมย–ไกรภักดิ์"

[๒] อันเป็นต้นสกุล "ฤๅชา" แห่งอำเภอภูเขียวสืบมาจนบัดนี้

ที่ว่าการอำเภอจากบ้านยางไปตั้งที่บ้านผักปัง จึงได้เรียกอำเภอผักปังอยู่สมัยหนึ่ง แล้วก็กลับมาเรียกอำเภอภูเขียวตามเดิมจนเดี๋ยวนี้ โดยมีทางหลวงแผ่นดินแยกจากทางสายขอนแก่น–เลย–เชียงคานที่ กม. ๘๐+๕๐๐ (ชุมแพ) ไปยังอำเภอภูเขียวระยะทาง ๒๐ กม. เปิดการจราจรสะดวกแล้ว

ส่วนเมืองเกษตร์สมบูรณ์นั้นได้โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ โดยยกฐานะบ้านลาด (ตำบลบ้านแก้ง อำเภอภูเขียว) ขึ้นเป็น "เมืองเกษตร์สมบูรณ์" จนต่อเมื่อทางการย้ายอำเภอภูเขียวจากบ้านยางไปตั้งที่บ้านผักปังดังกล่าวมาแล้ว จึงได้ยุบเมืองเกษตร์สมบูรณ์ลงเป็นอำเภอเกษตร์สมบูรณ์ และต่อมาก็ยุบลงเป็นกิ่ง แล้วจึงได้ย้ายกิ่งอำเภอเกษตร์สมบูรณ์จากบ้านลาดไปตั้งที่บ้านยาง ซึ่งเป็นที่ตั้งเมืองภูเขียวหรืออำเภอภูเขียวเดิม เรียกว่า "กิ่งอำเภอบ้านยาง" สังกัดอำเภอภูเขียว ต่อมาจึงได้ยกฐานะกิ่งอำเภอบ้านยางขึ้นเป็น "อำเภอเกษตร์สมบูรณ์" ตามเดิมจนบัดนี้

ที่จริงอำเภอเกษตร์สมบูรณ์ควรจะได้นามว่า "อำเภอภูเขียว" เพราะตั้งอยู่ใกล้ชิดภูเขาเขียวกว่าอำเภอภูเขียวปัจจุบัน ส่วนที่ตั้งอำเภอภูเขียว (บ้านผักปัง) เดี๋ยวนี้ ห่างจากที่ว่าการอำเภอเกษตร์สมบูรณ์ไปทางทิศตะวันออกเป็นระยะทาง ๒๒ กม. มีทางหลวงแผ่นดินเชื่อมต่อจากอำเภอนี้ไปยังอำเภอภูเขียว–อำเภอแก้งคร้อ (เป็นอำเภอที่ตั้งขึ้นใหม่) ผ่านช่องสามหมอไปจังหวัดชัยภูมิ เดิมกรมทางหลวงมีโครงการจะตัดถนนจากจังหวัดชัยภูมิตรงไปอำเภอเกษตร์สมบูรณ์ทีเดียว แต่ทางที่จะผ่านไปเป็นเทือกเขาภูอ้ายด้วง ไม่ทันการ เพราะประชาชนผ่านไปมาทางช่องสามหมอ ทางอำเภอแก้งคร้อ ซึ่งเดิมก็เป็นทางลำลองหรือทางเกวียนพอให้รถยนต์ขนส่งไปมาสะดวกเฉพาะในฤดูแล้ง ต่อมาเมื่อทำเลค้าขายสินค้าไปมาทางภาคกลางสะดวกยิ่งขึ้น

อำเภอแก้งคร้อจึงได้เกิดขึ้นในระยะนี้ ส่วนโครงการที่จะตัดถนนจากชัยภูมิตรงไปอำเภอเกษตร์สมบูรณ์อีกหรืออย่างไรนั้น เป็นนโยบายของทางการจะต้องพิจารณาอีกครั้ง

จังหวัดชัยภูมิมีปูชนียสถานสำคัญอยู่แห่งหนึ่ง ในท้องที่ตำบลบ้านแก้ง อำเภอภูเขียว ห่างจากทางหลวงสายชุมแพ–ภูเขียว โดยแยกตรงกิโลเมตรที่ ๑๓+๖๐๐ (บ้านหนองสองห้อง) ประมาณ ๑๐ กม. เป็นถนนลูกรังขรุขระอยู่บ้าง เพราะสร้างขึ้นด้วยแรงของชาวบ้าน เวลานี้เห็นจะเป็นที่รู้จักกันโดยแพร่หลายบ้างแล้ว ชาวบ้านแถบนี้เรียก *ธาตุบ้านแก้ง* หรือ *ธาตุหนองสามหมื่น* ขนาดฐานสี่เหลี่ยมจัตุรัสกว้างประมาณ ๑๐ เมตร ปริมาณสูง ๒๕ เมตร ก่อด้วยอิฐถือปูนได้เอียงทรุดไปบ้าง แต่จะเอียงทรุดเมื่อใดไม่มีใครทราบ ผู้เขียนได้ไปนมัสการและถ่ายรูปส่งไปให้กรมศิลปากรเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๘

ต้นเรื่องเดิมของพระธาตุหนองสามหมื่นนี้ จากประวัติเจ้าอธิการวัดหนองสามหมื่นรวบรวมไว้ว่า พระสังข์ทองได้จัดทำไว้เป็นอนุสรณ์ โดยจัดเอากระดูกทรัพย์สมบัติอันล้ำค่าของปู่ย่าตายายมาฝังรวมกันไว้ แล้วก่อพระธาตุองค์อื่น ๆ เดิมมีกระดิ่งโตพอควรแขวนอยู่บนยอดพระธาตุ แต่มีคนร้ายใช้ปืนยิงยอดหักลงมา เพื่อจะเอากระดิ่งไปเสีย เพราะขณะนั้นพระธาตุมีป่าต้นไม้ขึ้นรกรุงรัง ห่างจากชุมนุมชนและขาดการบำรุงรักษา แต่เวลานี้ได้มีหลวงพ่อศรีทัด (อิปสุสโน) ได้เป็นหัวหน้าและเป็นเจ้าอธิการวัดพระธาตุหนองสามหมื่น ปฏิสังขรณ์ให้ดี สะอาด กว้างขวางร่มรื่นสวยงาม หากไม่มีของเก่าเหลือไว้ก็แทบจำไม่ได้ เกี่ยวกับพระธาตุนี้ยังเล่ากันต่อ ๆ มาอีกว่า เมื่อถึงคืนวันเพ็ญฤกษ์งามยามดี จะมีแสงมรกตส่องวาบวูบเป็นทางรอบๆ พระธาตุ และเชื่อกันว่าผู้มีบุญเท่านั้นจึงจะมีโอกาสได้เห็น

ฝีมือหลวงพ่อศรีทัด ซึ่งเป็นทั้งนักสถาปนิกและพัฒนาการไปพร้อมที่ผู้เขียนได้ไปเห็นมาในตอนหลัง (พ.ศ. ๒๕๐๘) มีหลายสิ่งหลายอย่างที่เป็นข้อเตือนจิตใจให้คนเราตั้งอยู่ในศีลธรรม เว้นความชั่ว ประพฤติดี เป็นต้นว่า รอบๆ กำแพงที่สร้างขึ้นใหม่มีภาพสลักนูนเรื่องพระมาลัยตอนลงไปโปรดสัตว์ในขุมนรก ดูแล้วเกิดความรู้สึกหลายประการ ซาบซึ้งและหวาดหวั่นไปพร้อมๆ กัน แต่ละภาพเป็นภาพของคนที่มีชีวิตอยู่ได้ทำบาปเอาไว้เมื่อตายไปแล้วต้องได้รับกรรม เป็นต้นว่า คนที่เคยฆ่าสัตว์ตัดชีวิต เมื่อตายไปแล้วสภาพของร่างกายก็จะเปลี่ยนศีรษะเป็นสัตว์ที่ตนเคยฆ่า คนที่ชอบดื่มสุรายาเมาเป็นอาจิณแล้วพาลเกเรก็จะไปนั่งดื่มน้ำเดือดๆ ในกระทะทองแดง คนที่ฆ่าพ่อตีแม่ก็จะเท้าโตเท่าใบตาล ฯลฯ ภาพเหล่านี้หลวงพ่อยังกะโครงการที่จะสร้างขึ้นมีอยู่ไม่น้อยกว่า ๔๐๐ ภาพภายในกำแพงเวียนเช่นเดียวกัน หลวงพ่ออธิบายว่าสวรรค์นั้นมีอยู่ถึง ๑๖ ชั้น ถ้าใครทำบาปก็ต้องตกนรกได้รับโทษดังภาพตามกำแพงเวียนนั้น

นอกจากรูปสลักเกี่ยวกับสวรรค์นรกแล้ว ยังมีรูปปั้นพระสังข์ทองกำลังตีคลี และรูปเจ้าเมืองร้อยเอ็ดที่เข้ามาเลือกคู่ เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับเรื่องสังข์ทองที่เราเคยเรียนในชั้นประถมและมัธยมตอนต้นมาแล้วนั้นเอง

ห่างจากบริเวณหมู่บ้านแก้งไปทางทิศใต้ประมาณ ๑ กม. เป็นอุโมงค์สลักด้วยหินเป็นรูปเจ้าเงาะกับนางรจนาติดไว้ ลักษณะของอุโมงค์พออาศัยอยู่ได้ ๒ คน และทางจากบ้านไปคดงอ วกไปวกมาจนกระทั่งถึง ชาวบ้านเรียกว่า “หนทางไปบ้านเจ้าเงาะ” ที่แห่งนี้จึงมีนิทานเรื่องสังข์ทองเล่าสืบต่อกันมาจนทุกวันนี้ ผู้เขียนขอนำคำกลอนพื้นเมืองเรื่องสังข์ทองจำเขามาได้อยู่ตอนหนึ่ง ดังนี้

ยังมีเมืองหนึ่งนั่นเรียกชื่อ พารานคร หรือพาราณศรีแห่งนครแถวนั่น มีภูเขาหลวงกั้นทางเหนือยาวย่าน ทางใต้นั้นเขาซ้อนซับกัน บางลูกนั่นโดดเดี่ยวเป็นสัญญา บูรพามองเห็นแห่งภูเขาเก้า ภูตะเภา[๑] มาขั่นทางกลางเป็นลดหลั่น ความสัมพันธ์ครั้งพุ่นบุญนั่นจ่องมา มีพญาหนึ่งนั่นเอิ้นชื่อว่า สามล นางมณฑามิ่งขวัญเมียแก้ว ปกครองแควันแดนดินซี่นต่อนพารานครใหญ่กว้างเมืองนี้อยู่สบาย บ่ เคยเกิดเหตุฮ้ายฮ้อนทุกข์แนวใดอันตรายโภยภัยแม่นบ่เคยมาต้อง เคยเป็นเคหาห้องสามลตั้งแต่เก่า เป็นบ้านกกบ้านเค้านิทานก้อมเล่ามา สามลท้าวมีบุตรีหลายขนาดสวยเลิศล้ำงามแท้หล่อเหลา มี ๗ คนลูกเต้าแนวหน่อกษัตริย์ สมกับเป็นพญานั่งปองเป็นเจ้าทั้งมเหสีเห่งามณฑาชมชื่น แสนสนุกยิ่งล้ำเมืองนี้แต่เดิม ลูกสาวน้อยน้องหล่านามว่า รจนาผิวโสภาเพียงจันทร์อ่อนละไมใจกล้า ปรารถนาสินสร้างบุญทานบ่ได้ขาด บุญซ่อยยู้นางนี่ต่างคน...

ใกล้ ๆ องค์พระธาตุเป็นลานกว้างสะอาด เห็นองค์พระไสยาสน์ยาวถึง ๒๐ วา สูง ๕ วาได้สัดส่วน โดยฝีมือหลวงพ่อศรีทัด ฯ สร้างด้วยปูนซีเมนต์เสริมเหล็ก ด้านหน้าองค์พระธาตุมีรูปปั้นพระราหูอมจันทร์และท้าวจตุโลกบาลทั้ง ๔ หมอบเฝ้าอยู่ปลายพระบาทเป็นรูปฤาษี ซึ่งฤาษีรูปนี้หลวงพ่อเล่าว่าอยู่ที่ถ้ำในเขาพังเหอย ลำนารายณ์ อำเภอชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี หลวงพ่อได้มีโอกาสพบฤาษีรูปนี้ก่อนที่จะปฏิสังขรณ์วัดนี้ ฤาษีใจบุญรูปนี้ยังได้บอกยาวิเศษต่าง ๆ ให้กับหลวงพ่อมาด้วย ท่านผู้สนใจไปขอได้

---

[๑] ภูตะเภา เป็นภูเขาโดดเดี่ยว เมื่อเรานั่งรถยนต์จวนจะถึงอำเภอภูเขียวจะมองเห็นภูเขาลูกนี้ชัดเจนตะวันออกทางหลวง ห่างประมาณ ๑๐ กม.

ข้างทิศตะวันตกองค์พระธาตุประมาณ ๕๐๐ เมตร มีหนองน้ำขนาดใหญ่มากกว้างประมาณ ๕๐ เส้น ยาว ๑๐๐ เส้น น้ำมิตลอดปี ฤดูน้ำมากลึก ๑๐ เมตรเศษ ฤดูแล้งลึก ๗–๘ เมตร มีจระเข้และปลาน้ำจืดชุมที่สุด แต่จระเข้ไม่ปรากฏว่าทำร้ายคน มีสายน้ำไหลจากบึงนี้ไปสู่ *ลำน้ำพรม*[๑] ด้านใต้เรียกว่า *กุดธาตุ* หรือ *หนองสามหมื่น* กล่าวว่าพระสังข์ตีคลีตกลงไปหนองแห่งนี้ จนต้องใช้คนถึงสามหมื่นคนลงไปงมจึงได้ลูกคลีมา ทิศเหนือจากตัวพระธาตุประมาณ ๒๐ เส้นเป็นลานหญ้ากว้างใหญ่ ชาวบ้านเรียก*ทุ่งหม่าน* เป็นทุ่งพระสังข์ทองตีคลีกับพระอินทร์ กาลผ่านมาได้มีประชาชนทั้งที่ใกล้และไกลจัดเป็นประเพณีนิยม โดยถือเอาเดือน ๕ ขึ้น ๑๓–๑๔ ค่ำของทุกปีจัดเป็นงานใหญ่ฉลองพระธาตุ มีการออกร้านบีดทองพระ สรงน้ำพระธาตุ กีฬามวย ตลอดการละเล่นของชาวพื้นเมือง เช่น ไม้หึ่ง ตีคลี สะบ้า มอญซ่อนผ้า ม้าหางแดง สุนัขไล่ห่าน ฯลฯ นอกจากนี้ได้มีการเซ่นสรวง *เจ้าปู่หมื่นตื้อ* ซึ่งถือกันว่าเป็นผู้สิงสู่อารักขาพระธาตุตลอดเขตแคว้นภูเขียว ผู้ที่ผ่านไปมาต้องบอกกล่าวเจ้าปู่หมื่นตื้อเสียก่อนเพื่อการไปมาสะดวกและสวัสดิภาพ

---

๑ น้ำพรมเกิดจากภูเขาในเขตท้องที่จังหวัดเพชรบูรณ์ ไหลตกลำนาเซิน ลำเซินตกลำน้ำพองเหนือเขื่อนอุบลรัตน์ ลำน้ำพองไหลตกลำน้ำชี ๆ ไหลตกแม่น้ำมูล

ภาค ๒

ลุ่มน้ำมูลตอนล่าง

บทที่ ๒

นครจำปาศักดิ์

เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๖๗ พวกเชื้อวงศ์เจ้านครจำปาศักดิ์หลายคนหนีฝรั่งเศสเข้ามารับราชการและมีหลักฐานอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี ก่อนนครจำปาศักดิ์จะตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศส พากันลงไปเยี่ยมเผ้าเจ้ายุติธรรมธร (เจ้าราชดนัย หยุย ณ จำปาศักดิ์) เจ้าองค์ครองเมืองนครจำปาศักดิ์ และไปดูการจับช้างป่าที่ภูผาด่าง ในเขตแควันนครจำปาศักดิ์ตอนใต้ ซึ่งพระอุบลกิจประชากรขออนุญาตจับช้างจากรัฐบาลลาวฝรั่งเศสที่เมืองเวียงจันทน์ และได้มาชวนบิดาของผู้เขียน เวลานั้นเป็นนายอำเภอพิบูลมังสาหารไปด้วย แต่บิดาของผู้เขียนติดราชการ ทั้งการจะไปนอกพระราชอาณาเขตต้องได้รับอนุญาตจากกระทรวง ฯ เป็นทางการก่อนจึงจะไปได้ จึงให้ผู้เขียนไปแทน จวบกับโรงเรียนปิดเทอมร้อนพอดี

เราลงเรือพายจากอำเภอพิบูลมังสาหารไปตามลำน้ำมูล แล้วไปขึ้นบกที่บ้านตุงลุง เดินไปอีกราว ๑๕๐ เส้นก็ถึงอำเภอสุวรรณวารี[๑] แล้วลงเรือเมล์ฝรั่งเศสที่มาจากเวียงจันทน์ – สวรรณเขต ล่องโขงต่อไปเมืองปากเซ พักอยู่ที่ปากเซหลายวัน จึงลงเรือเมล์ไปอีกจนถึงนครจำปาศักดิ์

---

๑ ปัจจุบันคือ อ. บ้านด่าน หรือ อ. โขงเจียม เดิม เวลานั้นทางรถยนต์จาก อ. พิบูลมังสาหารไปปากเซอยู่ในระหว่างก่อสร้าง ยังไม่เปิดการจราจร

เมื่อไปถึงเมืองนครจำปาศักดิ์แล้ว เจ้ายุติธรรมธรได้ทรงกรุณาถามข่าวคราวถึงบิดามารดาของผู้เขียน และทรงเล่าเรื่องราวเก่า ๆ เกี่ยวกับองค์ท่านและบิดาของผู้เขียนที่ได้ร่วมรับราชการกับท่านมา และเคยร่วมเที่ยวเตร่ด้วยกันเมื่อครั้งยังหนุ่ม ก่อนนครจำปาศักดิ์ยังไม่ตกไปเป็นของฝรั่งเศส และตอนหนึ่งท่านรับสั่งว่า "พ่อเจ้าก็มิได้มา ไม่ได้พบกันนาน เมื่อเจ้ามา ยาม (มาเยี่ยม) ก็ดีแล้ว ให้อยู่ด้วยนาน ๆ"

ข้าพเจ้าได้รับความกรุณาจากท่านหลายอย่างเป็นพิเศษ เวลานั้นเจ้าบุญอุ้มดูจะรุ่นราวคราวเดียวกัน หากจะทรงมีชันษาอ่อนกว่าผู้เขียนก็ไม่กี่ปี ข้าพเจ้าไปหัดขี่จักรยานกับเจ้าบุญอุ้มเป็นครั้งแรก ที่วัดศิริอำมาตย์เมืองนครจำปาศักดิ์ ตอนไปดูการจับช้างป่า ท่านเจ้าองค์ครองเมืองก็โปรดให้ม้าอ้ายเขียวใหญ่ตัวโปรดของท่าน ซึ่งไม่มีใครกล้าขี่ ในคณะที่ไปด้วยกันคราวนั้นไม่น้อยกว่า ๑๐ คน เพราะมันคึกคะนองมากและโกงขึ้นหลังยาก ส่วนข้าพเจ้าเคยเล่นกับม้ามาแต่เมื่อยังเด็ก จึงไม่กลัวและอนุญาตให้ข้าพเจ้าเอาขี่ไปได้

ครั้งนั้นคณะของเรา มีเจ้าบัว ณ จำปาศักดิ์ เป็นหัวหน้า ส่วนเจ้าสอน บุตโรบล[๑] ไปเอาช้างต่อที่เมืองกุสุมาลย์ไปสมทบที่พะเนียดหรือคอกช้างภูผาด่าง ก่อนพวกเราไปถึงนครจำปาศักดิ์หลายวัน ทางที่ไปผ่านวัดภู เมื่อเลยวัดภูไปแล้วเป็นป่าปนโคกไม้เบญจพรรณ จวนจะถึงชานเขาเป็นดงทึบป่าไม้สูง เป็นที่ทุรกันดารมาก ทางที่ไปก็ไปตามทางเกวียนเล็ก ๆ และตามทางเท้า หากไม่ได้คนนำทางเป็นหลงทางแน่ คนนำทางนี้

---

[๑] บุตรพระอุบลกิจฯ บุตรเขยเจ้ายุติธรรมธร อดีตองค์มนตรีลาว และอดีต ส.ส. นครจำปาศักดิ์

ท่านเจ้าองค์ครองเมืองมีรับสั่งให้ตาแสงจัดไว้ก่อนแล้ว ตามทางที่ผ่านไปเราพบฝูงวัวป่า (วัวแดง) เป็นฝูง ๆ หากินอยู่ตามชายป่า ค้างคืนหนึ่งที่บ้านอะไรก็จำไม่ได้ จึงไปถึงบ้านชาวข่าเวลา ๑๖.๐๐ น. เศษ มีหลังคาเรือนราว ๒ – ๘ หลังคา อยู่เชิงเขาภูผาด่าง ซึ่งห่างจากบ้านนี้ออกไปอีกราว ๑๐๐ เส้น ก็ถึงคอกช้างที่พระอุบลกิจ ฯ ท่านทำไว้และรอพบเราอยู่ที่นี่หลายเดือนแล้ว เพื่อนำดเวลาจะจับช้าง เรื่องไปดการจับช้างนี้ผู้เขียนขอผ่านไป

ระหว่างที่อยู่นครจำปาศักดิ์ ผู้เขียนสนใจประวัติศาสตร์ของเมืองนี้อยู่มาก เพราะเมื่อยังเด็ก มารดาของผู้เขียนบอกอยู่เสมอเมื่อมีแขกทางเมืองนครจำปาศักดิ์มาเยี่ยม ว่าให้เรียกท่านโน้นว่าเจ้าน้า ท่านนี้ว่าเจ้าบ้า ฯลฯ ครั้นเมื่อได้มาถึงแล้ว ก็อดที่จะอยากรู้ไม่ได้ว่า เมืองนครจำปาศักดิ์กับเมืองอุบลราชธานีเกี่ยวข้องกันมาอย่างไร นอกจากนี้ก็ยังมีเรื่องปราสาทหินวัดภูอันเป็นโบราณสถานเก่าแก่ ซึ่งได้ยินคนทั้งหลายกล่าวกันว่า “เมื่อไปเมืองนครจำปาศักดิ์ ไม่เห็นวัดภูก็เท่ากับไม่เห็นนครจำปาศักดิ์”

ประวัติศาสตร์เมืองนครจำปาศักดิ์ยุคโบราณเป็นมาอย่างไร ผู้เขียนได้ทูลถามเจ้ายั่งขหม่อมเจ้าองค์ครองเมือง ฯ (เรียกตามพื้นเมืองนิยมเรียกท่าน) เพราะแทบทุกวันตอนเย็น ๆ ที่พวกพระญาติของท่านและข้าพเจ้าได้ไปเฝ้าที่หอโฮงการ ท่านได้ทรงเล่าเรื่องราวต่าง ๆ เกี่ยวกับเมืองนครจำปาศักดิ์และหัวเมืองที่ใกล้เคียง ทั้งในอดีตและปัจจุบันสู่กันฟังเสมอมิได้ขาด ซึ่งผู้เขียนยอมรับว่าท่านเป็นผู้ที่รอบรู้เรื่องแต่อดีตในพื้นภาคนี้เป็นอย่างดีด้วยผู้หนึ่ง โดยเฉพาะประวัติเมืองนครจำปาศักดิ์ท่านรับสั่งว่า “พงศาวดารเมืองนครจำปาศักดิ์นั้นได้สูญหายแต่ครั้งบ้านเมืองเป็นจลาจลมาหลายครั้ง ที่มีอยู่บ้างเวลานี้ก็เป็นจดหมายเหตุได้มาจากวัดเก่า ๆ บ้าง เป็นตัวอักษรไทยน้อย

(คือหนังสือลาวที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน) เป็นเนื้อความโบราณเล่าต่อ ๆ กันมา" จนต่อเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ ทางการสั่งให้ผู้เขียนร่วมเป็นอนุกรรมการ ไปค้นหลักฐานเกี่ยวกับเขาพระวิหารที่จังหวัดศรีสระเกษ จังหวัดอุบล ฯ และจังหวัดอื่น ๆ ที่ใกล้เคียง บังเอิญไปพบสำเนาประวัติศาสตร์เมืองนครจำปาศักดิ์ ซึ่งเจ้ายุติธรรมธรสมัยท่านเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดนครจำปาศักดิ์ ระบอบประชาธิปไตยที่ตกมาเป็นของไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ มีรับสั่งให้พญาเมืองขวา (สมบูรณ์) ค้นหนังสือหลักฐานเก่า ๆ เกี่ยวกับเมืองนครจำปาศักดิ์เท่าที่จะได้ เมื่อได้มาแล้วก็แต่งถวาย

ฉะนั้น ประวัติเมืองนครจำปาศักดิ์ที่จะกล่าวต่อไปนี้ จึงได้เค้าเรื่องมาหลายทาง อาทิ ๑. ได้มาจากรับสั่งเจ้ายุติธรรมธร พ.ศ. ๒๔๖๗ ที่บันทึกไว้ ๒. จากสำเนาประวัติเมืองนครจำปาศักดิ์ที่พญาเมืองขวาแต่งดังกล่าวแล้ว ๓. ได้มาจากพงศาวดารภาคภาษาไทยทั่ว ๆ ไปที่กล่าวถึงเมืองนี้ และ ๔. ได้มาจากบิดาของผู้เขียนบันทึกเอาไว้ มาปะติดปะต่อเป็นประวัติเมืองนครจำปาศักดิ์ ดังต่อไปนี้

เมื่อสมัยเมืองเวียงจันทน์แยกจากหลวงพระบางเป็น ๒ อาณาจักร เมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๘ นั้น อาณาเขตเวียงจันทน์ทางทิศตะวันออก ตั้งแต่ใต้แก่งหลี่ผีขึ้นไป ซึ่งเมืองนครจำปาศักดิ์อยู่ในเขตแคว้นของเวียงจันทน์นี้ด้วย

เดิมแต่ศักราชยังไม่ถึง ๑๐๐๐ ปี ยังมีกษัตริย์ขอมองค์หนึ่งพาไพร่พลพวกแขกจามกับลาวปนส่วยที่เป็นชาวถิ่นเดิม ได้สร้างเมืองขึ้นริมฝั่งขวาแม่น้ำโขง ตรงที่ก่อนนั้นเรียก *บ้านกระดึบเมืองกลาง* (บ้านส่างโอ คือน้ำบ่อขันพระนอนทุกวันนี้) ครั้นสร้างเสร็จแล้ว ขนานนามเมืองว่า *นครกาลจำบากนาคบุรีศรี* แล้วเจริญทางพระราชไมตรีกับพระเจ้ากรุงบันทาย-

เพชร กัมพูชา เจ้านครจำบากนาคบุรีศรี (นครกาลจำบากนาคบุรีศรี) (ไม่ปรากฏพระนาม) มีพระโอรสองค์หนึ่งทรงพระนามว่า เจ้าสุทัศราชา พอเจริญวัยพระราชบิดาก็พิราลัย ท้าวพญาทั้งหลายจึงพร้อมกันอัญเชิญเจ้าสุทัศ-ราชาขึ้นครองราชสมบัติเป็นสุขสืบมา เมื่อทางกรุงกัมพูชามีข้าศึกมารุกรานบ้านเมือง เจ้าสุทัศราชาก็ยกไพร่พลไปช่วยปราบอริราชศัตรูพ่ายแพ้ไป เป็นที่พอพระหฤทัยของพระเจ้ากรุงกัมพูชา สมตามที่ได้มีสันถวไมตรีไว้ต่อกัน เมื่อเจ้าสุทัศราชายกไพร่พลกลับกรุงนครจำบากนาคบุรีศรีได้ราวปีเศษ ก็ประชวรสิ้นพระชนม์ในระหว่างศักราชได้ ๙๘๗ ปี ไม่มีโอรสและธิดาจะสืบสันตติวงศ์ เมืองกาลจำบากนาคบุรีศรีว่างกษัตริย์มาจนถึงศักราชครบ ๑๐๐๐ ปี ในปีขาล สัมฤทธิศก ยังมีกระทาชายผู้มีสกุลคนหนึ่ง พูดจาซื่อสัตย์มั่นคงและอยู่ในยุติธรรม สมณชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎร์ก็นับถือยำเกรงจึงพร้อมกันยกขึ้นให้เป็นใหญ่แก่คนทั้งปวง ราษฎรได้รับความร่มเย็นเป็นสุขตลอดมา และมีบุตรีคนหนึ่งนามกรว่า นางเภา เมื่อนางเภาเจริญวัยขึ้นแล้วบิดาก็ถึงอสัญกรรม นางเภาจึงพร้อมด้วยพญาคำหยาด และพญาสองฮาชเสนาบดี ท้าวเพียใหญ่น้อยทั้งปวงพากันรักษาบ้านเมืองต่อมา

ลุศักราชได้ ๑๐๐๐ ปีมะเส็ง สัมฤทธิศก เจ้าปางคำ[๑] เมืองหนองบัว-ลุ่มภู เดินช้างต่อหมอควาญพร้อมไพร่พลยกลงมาแทรกโพนช้างตามอรัญลาวประเทศ จนล่วงเข้าเขตแคว้นนครจำบากนาคบุรีศรี เจ้าปางคำเห็นนางเภายังสาวและโสดอยู่ จึงมาพูดจาและโลม ในที่สุดก็ลักลอบได้เสียกันเป็นเวลาหลายราตรี แล้วก็ยกพลกลับไปหนองบัวลุ่มภู พอนางเภาครรภ์แก่ถ้วนเดือนจะคลอดบุตร ก็มีความเจ็บปวดเป็นอันมากจะหาผัวอยู่เฝ้าดูแล

---

[๑] บางตำนานเรียก "เจ้าคำปาง"

มิได้ นางเภาจึงได้บ่อยด่าแช่งตามประสาหญิงไว้ว่า *ถ้าหญิงคนใดหาผัวบ่อมิได้ มีชายลอบลักร่วมสังวาสจนถึงมีครรภ์ดังนี้ ให้หญิงนั้นได้ควายชายนั้นได้เงินแต่งเครื่องพลีกรรมบวงสรวงเสื้อเมืองทรงเมือง ถ้าผู้ใดไม่ทำตามนี้ไซร้ ให้ข้าวไร่ตายคา ข้าวนาตายแล้ง* เป็นธรรมเนียมอันหนึ่งสืบต่อมาของชาวลาวจนบัดนี้

ในสมัยนางเภาครองนครจำบากนาคบุรีศรีนี้ ได้สั่งให้พญาคำหยาดและพญาสองฮาช ๒ เสนาบดีทำหนังสือดวงจุม ประทับตราประจำครั้งรูปช้างยืนแท่นในหนังสือราชการ ประกาศให้ประชาราษฎร์ช่วยกันรักษาบ้านเมืองเขตแควันให้อยู่เย็นเป็นสุขสืบไป

เมื่อนางเภาคลอดบุตรแล้วเป็นหญิงให้ชื่อว่า นางแพง เมื่อเจริญวัยขึ้นก็ช่วยมารดาปกครองบ่าวไพร่ราษฎรต่อ บ้านเมืองไม่มีศึกศัตรู

ครั้นศักราชได้ ๑๐๐๕ ปีมะแม เบญจศก (พ.ศ. ๒๑๘๖) กิตติศัพท์เล่ากันมาว่า ยังมีท่านพระครูยอดแก้ว[๑] เมืองเวียงจันทน์ ในเพลากลางคืนจำวัดอยู่ ฝันว่าเห็นช้างพลายตัวใหญ่เข้ามาในอารามวัดแล้วทำลายพระวิหารขึ้นไปบนกุฏิ เลยไปแทงหอไตรทลายลง จับได้หีบหนังสือแล้วกลืนกินหมดทั้งหีบ ท่านพระครูตกใจตื่นขึ้นพอเป็นเวลาจวนรุ่ง ห่มครองผ้าเสร็จแล้วก็ลั่นระฆังใหญ่ ราชาคณะสงฆ์ทั้งปวงในพระอารามได้ยินเสียงระฆังดังแต่เช้าตรู่ คิดว่าเกิดเหตุการณ์อะไร จึงได้พร้อมกันรีบไปหาท่านพระครู ท่านพระครูจึงเล่านิมิตนั้นให้คณะสงฆ์ทั้งปวงฟังจนสิ้น วันรุ่งขึ้นคณะสงฆ์กลับจากบิณฑบาตเห็นสามเณรน้อยองค์หนึ่งอายุประมาณ ๑๕ – ๑๖ ปี นั่งอยู่

---

[๑] ไม่ปรากฏนามเดิม คำ "ยอดแก้ว" นั้น เข้าใจว่าจะเป็นตำแหน่งพระสังฆราช หรือสังฆนายกเวลานั้น

ในลานกลางวัด ท่านพระครูจึงเข้าไปถามว่ามาแต่แห่งใดและจะไปไหน สามเณรน้อยกราบนมัสการแล้วตอบว่า "มาแต่กลึมเมืองพานเป็นลูกศิษย์ท่านพระครูลึมบอง[๑] แลว่าข้าน้อยเป็นคนเขลาเบาปัญญาจะเล่าเรียนสิ่งใดก็หนาทึบ จะพึ่งท่านสมภารองค์ใดท่านก็ไม่ให้อยู่ด้วย ข้าน้อยจึงได้จรมาหาที่พึ่ง"

ท่านพระครูยอดแก้วได้ทราบดังนั้น ก็รู้ในอัชฌาสัยของสามเณรว่าต้องกับนิมิต จึงรับไว้เป็นศิษย์ต่อไป ท่านพระครูให้สามเณรน้อยท่องสวดแต่นะโมขึ้นไปจนสูตรปาติโมกข์ ก็สวดได้หมด ค้นพระคัมภีร์พระไตรปิฎกทั้งบั้นต้นบั้นปลาย และไม่ว่าพระคัมภีร์ใด ๆ เมื่อได้เล่าเรียนแล้วก็รอบรู้หมดสิ้น หาผู้เปรียบมิได้ กิตติศัพท์ก็เลื่องลือไปถึงพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช เวียงจันทน์ ทรงโสมนัสเลื่อมใส ได้ทรงจัดผ้าไตรมาถวายและทรงตั้งให้เป็น ซาจัว (ราชาสามเณร) ตั้งแต่นั้นมา

ข่าวซาจัวก็เล่าลือไปทั่วเขตแคว้นเวียงจันทน์ พออายุครบ ๒๑ ปี ท่านพระครูยอดแก้วและราชาคณะสงฆ์ทั้งหลายก็จะจัดการอุปสมบทเป็นภิกษุให้ แต่ซาจัวได้ขอร้องให้ท่านพระครูสร้างโบสถ์น้ำขึ้นเป็นที่อุปสมบท ณ ที่ท่าน้ำเมืองเวียงจันทน์ ให้มีพระสงฆ์อันดับนั่งหัตถบาส ๕๐๐ รูปจึงจะอุปสมบท ท่านพระครูยอดแก้วผู้เป็นครูบาใหญ่จึงเข้าไปถวายพระพรพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตก็มีรับสั่งให้เสนาอำมาตย์จัด

---

[๑] บ้านกลึมเมืองพานนี้ จะใช่ตำบลเดียวกับตำบลเมืองพาน ท้องที่อำเภอผือ จังหวัดอุดรธานีเดี๋ยวนี้หรือประการใดนั้นไม่แน่ แต่ก็มีบ้านกะลึม อยู่ใกล้กับบ้านเมืองพานเช่นกัน

หาเรือมาคาดพ่วงติดกันเป็นแพโบสถ์น้ำ จุพระสงฆ์ได้ ๕๐๐ รูป พอขอนิสัยเสร็จแล้ว กรรมวาจาจะให้อนุศาสน์โบสถ์น้ำก็จมลง พระราชาคณะสงฆ์ทั้งปวงว่ายน้ำขึ้นผึ่งไปได้ จีวรเปียกทุกองค์ แต่พระบวชใหม่ไม่เปียก เห็นเป็นมหัศจรรย์พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตทรงโสมนัสเลื่อมใสยิ่งนัก ครั้นพระภิกษุบวชใหม่อยู่ได้ครบ ๑ พรรษา พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตก็ทรงจัดไตรอัฐบริขารครบถ้วน และทรงตั้งให้มีฐานันดรศักดิ์เป็นพระครู แต่เมื่อยังหนุ่ม อาราธนาท่านไปพำนักวัดโพนสะเม็ก แขวงเวียงจันทน์ ตั้งแต่นั้นมาประชาชนจึงเรียกท่านว่า ท่านพระครูโพนสะเม็ก[๑] (ไม่ปรากฏนามเดิม) และมีความเคารพนับถือท่านมาก นัยว่าท่านเป็นผู้สำเร็จญาณว่าสิ่งใดแม่นยำ เพื่อให้สมกับความเคารพอย่างสูงและคุณธรรมความดีของท่าน ประชาชนจึงเรียกท่านอีกชื่อหนึ่ง โดยเนมิตกนามว่า ท่านพระครูขี้หอม ก็มิคือไม่หอมแต่คุณธรรมและศีลวาจาวัตรอย่างเดียว แม้อันใดที่มีในท่านก็พากันเทิดขึ้นว่าเป็นของหอม

ครั้นอยู่มาพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราชอยู่ในราชสมบัติได้ ๔๗ ปี ก็พิราลัย ใน พ.ศ. ๒๒๓๗ พญาเมืองจันทน์[๒] เสนาบดีเลยชิงราชสมบัติแล้วตั้งตัวเป็นกษัตริย์ คิดกำเริบต้องการได้พระนางสุมังคละพระราชธิดาของ

---

[๑] คนเก่าแก่ทางอำเภอผือ และอำเภอท่าบ่อเรียกท่านพระครูโพนเสมิตร์ แปลว่าอะไรก็ไม่ทราบ

[๒] ในตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ว่า พญาเมืองแสน (โสม) และในประชุมพงศาวดาร ภาค ๔ พิมพ์ครั้งที่ ๒ ช่วยในงานทำบุญ ๕๐ วันท่านผู้หญิงเอี่ยม สุทัศน์ ณ กรุงเทพฯ ในเจ้าพระยาอภัยราชามหายุติธรรมธร วันที่ ๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ ก็ว่าพญาเมืองแสน แต่ในที่นี้ว่า พญาเมืองจันทน์นั้นถือตามพงศาวดารลาว

พระเจ้าสุริยวงศา ฯ ซึ่งเป็นม่าย[๑] มีโอรสองค์หนึ่งทรงนามว่า เจ้าองค์หล่อ และยังทรงพระครรภ์อยู่อีกเป็นมเหสี แต่พระนางไม่ยอม พญาเมืองจันทน์คิดจะฆ่าเจ้าองค์หล่อ แต่อำมาตย์คนสนิทนำเจ้าองค์หล่อหนีไปอาศัยอยู่ในเวียดนาม ส่วนพระนางสุมังคละได้หลบหนีออกจากเวียงจันทน์ไปขออาศัยอยู่กับท่านพระครูวัดโพนสะเม็ก ท่านพระครูเกรงจะถูกครหา จึงให้พระนางไปซ่อนตัวอยู่หมู่บ้านแห่งหนึ่งใกล้กับภูสะง้อหอคำ ครั้นถ้วนกำหนดพระนางก็ประสูติพระกุมาร คนทั้งหลายพากันเรียก เจ้าหน่อกษัตริย์

พญาเมืองจันทน์เห็นราษฎรนับถือท่านพระครูโพนสะเม็กมาก เกรงจะเป็นภัยต่อบัลลังก์ จึงคิดจะกำจัดเสีย ฝ่ายท่านพระครูรู้เท่าทันคิดว่ามีมารมาผจญแล้ว ก็ต้องหนีให้พ้นมาร จึงได้ให้ศิษย์ที่ไว้วางใจไปรับเอาเจ้าหน่อกษัตริย์พร้อมทั้งพระมารดาที่ภูสะง้อหอคำเป็นทางลับ ปะปนครอบครัวศิษย์โยมประมาณ ๓,๐๐๐ คน ค่อยเล็ดลอดไปทีละเล็กละน้อย หนีออกจากแขวงเวียงจันทน์เมื่อศักราช ๑๐๕๒ (พ.ศ. ๒๒๓๓) ล่องเรือไปตามลำแม่น้ำโขง ครั้นมาถึงบ้านงิ้วพันลำโสมสนุก[๒] ท่านพระครูให้เจ้าหน่อกษัตริย์และพระมารดา พร้อมด้วยครอบครัวส่วนหนึ่งอยู่ปรนนิบัติกษัตริย์ทั้งสองไปก่อน

---

[๑] ในตำนานมิได้กล่าวไว้ชัดว่าพระสวามีเดิมของพระนางคือใคร ส่วน*ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์*เป็นมเหสีของพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ไม่ใช่พระธิดา

[๒] ในพงศาวดารมิได้กล่าวไว้ ว่าตำบลงิ้วพันลำโสมสนุกนี้ตั้งอยู่เขตแขวงเมืองใด ปัจจุบันในลำน้ำโขงมีหมู่บ้านที่มีชื่อคล้ายกับที่กล่าวถึงอยู่ ๒ แห่ง คือบ้านพันลำขึ้นอำเภอบึงกาฬแห่งหนึ่ง กับอีกแห่งหนึ่งอยู่ใต้ปากน้ำกระดิ่งลงมาเล็กน้อย ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงขึ้นกับแขวงคำม่วนเรียกว่าบ้านสมสนุก จะใช่ตำบลทั้งสองนี้หรืออย่างไร ไม่มีหลักฐาน

จนกว่าท่านพระครูจะหาที่พักพิงเป็นหลักแหล่งได้แล้ว จึงจะมารับเชิญไปตามภายหลัง ส่วนตัวท่านพระครูและครัวญาติโยมนอกจากนั้นได้ล่องเรือต่อไปตามลำแม่น้ำโขง จนถึงพระธาตุพนมแล้วลงมือบูรณะพระธาตุพนม คือ ต่อยอด ตามตำนานเดิมว่าทำด้วยเหล็กไหล ตอนเชิงหีบขึ้นไปจนถึงสุดยอด แล้วเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๕ รวม ๓ ปีบริบูรณ์

ในเรื่องนี้สมกับเจ้าคณะพระเทพรัตนโมลี เจ้าคณะจังหวัดนครพนม ได้กล่าวไว้ใน *ตำนานเถระประวัติ* ว่า มีเหตุสมจริงกับ *ตำนานพระธาตุพนม* ว่า "ศักราช ๑๐๕๒ (พ.ศ. ๒๒๓๓) เจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก ได้มาสร้างยอดพระธาตุพนม แต่ภูมิถ้วนสองขึ้น เมื่อเสียตั้งยอดสุด ๓ ปี จึงแล้วบริบูรณ์"

ฝ่ายพญาเมืองจันทน์ได้เป็นกษัตริย์เพียง ๖ เดือน ก็ถูกพวกเจ้าองค์หล่อยกทัพมาจับได้แล้วฆ่าเสีย เสนาอำมาตย์จึงอัญเชิญเจ้าองค์หล่อขึ้นเสวยราชย์สืบไป

เมื่อท่านพระครูโพนสะเม็กบูรณะพระธาตุพนมเสร็จแล้ว ได้แบ่งครัวเรือนจำนวนหนึ่งให้อยู่อุปัฏฐากพระบรมธาตุ นอกนั้นได้พากันอพยพลงไปตามลำแม่น้ำโขง เมื่อไปหยุดพักอยู่ตำบลใดก็มีคนเคารพนับถือปีติยินดีแล้วก็ติดตามท่านพระครูไปตำบลละ ๒–๓ ครัวเรือน เมื่อไปถึงเขาบรรทัดแดนเขมร มีช่องเขาอยู่ช่องหนึ่งจะไปทางอื่นไม่ได้ ซึ่งช่องทางที่จะไปนี้มีนายด่านเขมรรักษาอยู่ แต่พวกขุนด่านไม่เห็นท่านพระครูผ่านไป จึงเรียกว่า *ช่องพระลับกาย* มาจนเท่าทุกวันนี้

ครั้นลุเข้าถึงเขตอินทปัฐนคร พวกครัวที่ติดตามไปมีบางครอบครัวที่เมื่อยล้าตามไปไม่ไหว ก็พากันตั้งรกรากหยุดอยู่ที่ตำบลหนึ่ง ณ ที่นั้นต่อ

มาภายหลังจึงได้ชื่อว่า *บ้านลาวเดิม* หรือ *บ้านทะลาย* มาเท่าทุกวันนี้ ส่วนพวกที่ยังแข็งแรงมีกำลังก็ตามท่านพระครูไปจนถึงหางตรุยจังวะ (แหลม) ซึ่งบัดนี้เขมรเรียก "จะโรยจังวะ" โดยเห็นว่ามีชัยภูมิกว้างขวาง มีเขาน้อยใหญ่เรียงราย ท่านพระครูจึงพาญาติโยมหยุดอยู่ที่นั่น แล้วก็สร้างพระเจดีย์องค์หนึ่งบนเขานี้ เมื่อวันจะเสร็จมีหญิงเขมรคนหนึ่งชื่อว่ายายเปญ ลงไปอาบน้ำสระผมอยู่ จึงเห็นแสงรัศมีอันสวยงามออกจากวัตถุชิ้นหนึ่งล่องไหลมาบนผิวน้ำ ยายเปญเห็นประหลาดจึงเอาขันน้ำเข้ารับรองไม่ทราบว่าอะไร จึงนำไปถวายท่านพระครู ท่านพระครูจึงพิจารณาแล้วก็แจ้งในธรรม ว่าสิ่งนั้นคือพระบรมสารีริกธาตุแน่แล้ว ก็ขอบิณฑบาตกับยายเปญ ฝ่ายยายเปญจึงว่า ข้าพเจ้ามีความเลื่อมใสอันบริสุทธิ์ใจ ขอให้เอาพระบรมสารีริกธาตุนี้บรรจุไว้ในเจดีย์ ข้าพเจ้าขอนำเอานามของข้าพเจ้าใส่ไว้ด้วย ท่านพระครูจึงอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุบรรจุเข้าไว้ในพระเจดีย์เสร็จแล้ว เพื่อให้ต้องตามนามนี้ ท่านพระครูจึงขนานนามว่า *พระเจดีย์พนมเปญ* เพราะกอปรด้วยยายเปญได้พระบรมสารีริกธาตุมาบรรจุ ส่วนคำว่า *พนม* นั้นแปลว่า *ภูเขา*

ครั้นต่อมา พระเจ้าแผ่นดินเขมรในรัชสมัยสมเด็จพระอุทัยราชา พ.ศ. ๒๓๕๕ ได้ย้ายเมืองหลวงเขมรจากเมืองบันทายเพชร (คือเมืองอุดงฤาชัย หรืออุดงมีชัยในกาลต่อมา) มาตั้งบริเวณเจดีย์พนมเปญ เลยขนานนามเมืองหลวงเขมรใหม่ว่า *กรุงพนมเปญ* ตั้งแต่นั้นสืบมาเท่าทุกวันนี้

ชั้นต้น ท่านพระครูหวังจะผั่งรกรากพำนักที่ตำบลเจดีย์พนมเปญ ก็เริ่มหล่อพระพุทธรูปด้วยทองเหลือง หล่อได้เพียงพระเศียรลงมาถึงพระกรขวายังไม่เสร็จ พระเจ้ากรุงบันทายเพชรแจ้งว่าพระลาวพาครอบครัวญาติโยม

เข้ามาในแดนเขมร จึงให้พญาเขมรมาเก็บภาษีครัวเรือนละ ๘ บาท ท่านพระครูเห็นจะเป็นการเดือดร้อนแก่บริวาร จึงได้อพยพครอบครัวญาติโยมคืนขึ้นไปตามลำแม่น้ำโขง ครั้นมาถึงตำบลแห่งหนึ่งทำเลดี ท่านพระครูตั้งใจจะอยู่ที่นี่ จึงได้สร้างพระวิหารเพิ่งเสร็จไปหลังหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินเขมรทราบว่าท่านพระครูยังหนีไม่พ้นเขตแดน จึงแต่งตั้งให้พระยาเขมรยกทหารมาขับไล่ไปให้พ้น ท่านพระครูจึงพาศิษย์ญาติโยมหนีมารื้นไปทางเหนืออีก ตำบลที่ท่านพระครูสร้างวิหารไว้นั้น ต่อมาเลยกลายเป็นเมืองอันมีนามว่า *เมืองสมบูรณ์* (เขมรเรียก "เมืองกระแจะ") จนบัดนี้ เป็นเมืองท่าสำคัญในปัจจุบัน มีเรือสินค้าใหญ่ ๆ จากไซ่ง่อนเข้าถึง

ครั้นมาถึงเกาะแห่งหนึ่งเป็นชัยภูมิดีจึงได้พาบริวารพักอยู่ที่นั่น พร้อมกับหล่อพระปฏิมากรได้เฉพาะใต้พระศอลงมาถึงหน้าตักหัตถ์บาท ตลอดจนพระแท่นสำเร็จ จึงให้ศิษย์ไปอัญเชิญพระเศียรพระปฏิมากรที่หล่อค้างไว้ยังไม่เสร็จที่เจดีย์พนมเปญนั้นมาสวมใส่เข้า จึงครบเป็นองค์พระปฏิมากรแล้วถวายพระนามว่า พระเจ้าองค์แสน[๑] เกาะที่ท่านพระครูหล่อพระองค์แสนนี้ต่อมาเรียกว่า "ดอนท่านพระครู" จนบัดนี้

---

[๑] สามัญชนเรียกย่อ ๆ ว่า พระแสน หล่อด้วยทองเหลือง ทองแดง มีน้ำหนัก ๑ แสน (๑๐ ชั่งเป็น ๑ หมื่น ๑๐ หมื่นเป็น ๑ แสน) จึงถวายพระนามว่า "พระแสน" ในรัชกาลที่ ๔ กรุงเทพ ฯ โปรดเกล้า ฯ มีท้องตราให้ข้าหลวงไปอาราธนาจากเมืองสตริงแตรงเชิญลงไปประดิษฐานไว้ที่วัดหงษ์รัตนารามธนบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๒ จนบัดนี้

เมื่อท่านพระครูหล่อพระองค์แสนเสร็จแล้ว ก็พร้อมด้วยญาติโยมแห่องค์พระแสนขึ้นมาถึงตำบลหางโขง[๑] ปากเซของ (บางคนเรียกเซกอง) ตะวันออก เห็นเป็นชัยภูมิเหมาะสมจะตั้งเป็นที่พำนักอาศัยได้ จึงพักอยู่ที่นี่

ยังมีชายคนหนึ่งทำไร่แตงอยู่ที่ปากเซกองนี้ เห็นท่านพระครูมาก็มีจิตศรัทธาไปเก็บเอาแตงไปถวาย และขออาราธนาให้อยู่โปรด ท่านพระครูพิจารณาเห็นว่าที่ตรงนี้นานไปจะเป็นบ้านเมือง จึงพร้อมด้วยญาติโยมอัญเชิญเอาพระแสนขึ้นประดิษฐานก่อพระวิหาร ณ ตำบลหางโขงนั้นไว้ จึงตั้งให้ชายที่เอาแตงไปถวายเห็นว่าเป็นผู้มีลักษณะประกอบด้วยวุฒิ ๔ ประการขึ้นเป็นหัวหน้าปรนนิบัติพระองค์แสน แล้วให้ท้าวสุดตั้งดูแลรักษาตำบลนี้ ท้าวสุดมีบุตรคนหนึ่งชื่อ ท้าวคำแปง ต่อมาท้าวคำแปงได้เป็นที่พระอุดมเดช มีบุตรคนหนึ่งชื่อ ท้าวบุญสาร เมื่อท้าวสุดถึงแก่กรรมแล้วได้แทนพ่อต่อมา บ้านหางโขงต่อมาคือ *เมืองเชียงแตง* เดี๋ยวนี้เขมรเรียกว่า *สตรึงแตรง*

ฝ่ายท่านพระครูได้พาญาติโยมส่วนที่เหลืออยู่กับท้าวสุด ขึ้นมาตามลำน้ำโขง ถึง *ดอนแก่งเซา* คือ *เกาะหลี่ผี* (หรือ *ดอนคอน* ก็เรียก) พ้นแดนเขมรแล้วก็สร้างพระเจดีย์ด้วยศิลาสูง ๔ ศอก ก่อวิหารไว้หลังหนึ่งเป็นสำคัญปรากฏเท่าทุกวันนี้ แล้วก็อพยพต่อไปถึงเกาะใหญ่แห่งหนึ่งก็พักอยู่ที่นั่น ท่านพระครูนั่งสมาธิบริกรรมเห็นว่า เกาะนี้ต่อไปภายหน้าจะได้เป็นบ้านเมือง จึงได้สร้างเจดีย์ไว้องค์หนึ่งเมื่อศักราชได้ ๑๐๗๐ ตัว* ณ

---

[๑] บางคนเรียกหางโค เห็นจะเพี้ยนไป

* *ตัว* เป็นลักษณนามของปีจุลศักราชอีสาน เท่ากับ พ.ศ. ๒๒๕๑—ธวัช ปุณโณทก

วัน ๑๑๒ ค่ำ ไว้เป็นที่กราบไหว้สักการบูชาแก่คนและเทวดาทั้งหลาย แล้วหล่อระฆังใบหนึ่งกว้าง ๒ ศอก แล้วท่านพระครูก็เดินทางขึ้นเหนือ ก่อนจะไปได้จัดให้ท้าวบุตรราช คนพื้นเดิมที่นี่ไว้เป็นผู้ปรนนิบัติพระเจดีย์ในเกาะโขงนี้ตราบเท่า ๕,๐๐๐ พรรษา ให้จารย์หวดเป็นนายแควันดูแลรักษาแขวงบ้านโขง ต่อมาคือ *เมืองโขง* ในปัจจุบัน

ครั้นท่านพระครูเดินทางมาถึงเกาะอกแห่งหนึ่ง นั่งพักบรรกรรมดูเห็นว่าถ้าตั้งอยู่ที่นี่เห็นจะมีชัยดี แต่เป็นเกาะน้อยไม่พอจะตั้งเป็นบ้านเมือง จึงได้เรียกว่า *เกาะชัย* ตั้งแต่นั้นมา ครั้นมาถึง *เกาะแดง* หยุดพักอยู่แล้วให้ศิษย์ ๑๖ คน นุ่งขาวห่มขาวรับศีลแล้ว ให้ไปเที่ยวนอนกลางเกาะแห่งหนึ่ง หัวเกาะแห่งหนึ่ง แล้วก็พากันตั้งสัตย์อธิษฐานว่าขอให้ฝันดี ครั้นตื่นนอนก็ฝันว่า ในเกาะนี้เป็นศรีนคร แต่จะมีมารเบียดเบียนพระศาสนา ปวงชนจะทะเลาะวิวาทเป็นปรปักษ์ต่อกัน แล้วก็เข้าไปถวายนิมิตให้ท่านพระครูฟัง

ฝ่ายท่านพระครูนั่งบริกรรมเห็นมียักษ์ ๒ ตนนุ่งผ้าขาวไล่พิฆาตกันลงมาจากบนเขา ท่านพระครูเอานิมิตทั้งสามนี้ประกอบพิจารณา ก็เห็นแจ้งว่าที่ตำบลนี้เคยเป็นนครมาก่อน แต่ว่ากษัตริย์องค์ใดมาครอบครองในนครนี้แล้ว แม้จะเป็นพี่น้องร่วมอุทรเดียวกันก็ไม่ถูกต้องปรองดองกัน ตลอดจนประชาชนก็จะอยู่ไม่เป็นสุข

ในตอนนี้เป็นเวลาที่ท่านพระครูกำลังหาที่ตั้งบ้านเมืองให้เป็นหลักแหล่งแต่ยังไม่แน่ว่าจะตั้งแห่งใดดี แล้วก็ได้หล่อพระพุทธรูปทองเหลืองไว้องค์หนึ่งที่บ้านบังทรายจนเท่าบัดนี้

ข้างฝ่ายเมืองกาลจำบากนาคบุรีศรี นางเภาผู้เป็นมารดานางแพงถึงอสัญกรรม นางแพงจึงได้ว่าราชการบ้านเมืองสืบแทนต่อมา เมื่อได้ทราบข่าวว่าท่านพระครูโพนสะเม็กมีบริวารญาติโยมมากมาย พำนักอยู่ที่เกาะแดง มีคนเคารพนับถือยำเกรงเป็นอันมาก ไปที่ใดก็สร้างพระพุทธรูป พระวิหารเจดีย์เป็นที่สักการะของคนทั้งปวง ก็เกิดศรัทธาเลื่อมใส จึงพร้อมด้วยแสนท้าวพญาไปนิมนต์อาราธนาท่านพระครูขอให้พำนักอยู่บำรุงพระศาสนาให้ถาวรรุ่งเรืองสืบไป

ข้างฝ่ายท่านพระครูเมื่อขัดศรัทธานางแพงและแสนท้าวพญาไม่ได้ ก็ตกลงข้ามมาอยู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงที่ห้วยสระหัว ซึ่งนางแพงได้จัดสร้างวัดถวาย คือ *วัดหลวง* เก่าเดี๋ยวนี้ แล้วก็จัดให้ศิษย์นุ่งขาวห่มขาว ๑๖ คน ไปหานิมิตทางเหนือทางใต้ดังเช่นทำกันอยู่ที่เกาะแดง เมื่อได้ทราบในนิมิตนั้นแล้ว ท่านพระครูจึงได้พยากรณ์เมืองนครจำปาศักดิ์ไว้ว่า *แรกสร้างบ้านแปงเมืองนี้ ก็จะอยู่เย็นเป็นสุขสมบูรณ์ดี ต่อนานไปจะเกิดภัยพิบัติต่าง ๆ เดือดร้อนแก่สมณชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎร์โดยทั่วไป*

ครั้นอยู่มานางแพงพร้อมด้วยมุขมนตรีประชาราษฎร์ทั้งปวง มีความเลื่อมใสศรัทธาและเคารพนับถือในท่านพระครูยิ่งขึ้น จึงพร้อมกันถวายทั้งพุทธจักรและอาณาจักรให้ท่านพระครูปกครองทั้งสิ้น นครจำบากนาคบุรีศรีเลยกลายเป็นพระปกครอง

ครั้นศักราชได้ ๑๐๗๑ ปีฉลู เอกศก (พ.ศ. ๒๒๕๒) ตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าท้ายสระกรุงศรีอยุธยานั้น เมืองนครจำบากนาคบุรีศรีมักเกิดเรื่องทะเลาะวิวาทกันและโจรผู้ร้ายชุกชุมกำเริบ ท่านพระครูโพนสะเม็ก

ได้ใช้วิธีปกครองโดยทางธรรม แต่ก็ไม่สำเร็จเรียบร้อยเหมือนกาลก่อน ครั้นจะชำระว่ากล่าวตามอาญาแผ่นดินก็กลัวผิดทางวินัย ครั้นจะนิ่งเสียก็จะเกิดเดือดร้อนฝ่ายโลกยิ่งขึ้น จึงพิจารณาเห็นว่า เจ้าหน่อกษัตริย์เป็นโอรสมีเชื้อสายพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตเวียงจันทน์ จะปกครองราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุขได้ จึงได้ปรึกษาตกลงกับแสนท้าวพญาให้จารย์แก้ว และเชียงสางกับบรรดาท้าวเพีย พร้อมด้วยไพร่พลไปอัญเชิญเจ้าหน่อกษัตริย์ ที่บ้านงิ้วพันลำโสมสนุกกับพระมารดาลงมายังนครจำบากนาคบุรีศรี แล้วจัดการราชาภิเษกเจ้าหน่อกษัตริย์ขึ้นครองนครจำบากนาคบุรีศรี ถวายพระนามว่า "เจ้าสร้อยศรีสมุทพุทธางกูร" เมื่อ พ.ศ. ๒๒๔๖ เป็นเจ้าเอกราชในมลาวประเทศ แล้วขนานนามเมืองใหม่ว่า *นครจำปาศักดินัคบุรีศรี*[๑] แล้วก็จัดพระราชพิธีแห่เจ้าสร้อยศรีสมุทพุทธางกูรเลียบพระนคร พลีกรรมบวงสรวงเสื้อเมืองทรงเมือง ตลอดจนผีไท้ผีมะเหศักดิ์หลักเมือง แล้วก็ประกาศบ้านข่าบ้านลาวที่อยู่ริมโขงจัดเรือยาวแข่งถวาย ๓ วัน ๓ คืน จุดดอกไม้ไฟพะเนียงบูชาเทวาอาฮักซำฮะเมืองเป็นอันเสร็จพิธี ฉะนั้นการแข่งเรือยาวตามลำแม่น้ำโขงจึงเป็นประเพณีอันหนึ่งของลาวแต่นั้นมา แล้วก็จัดตำแหน่งแสนท้าวพญา เมืองแสน เมืองจันทน์ กรมอาษาหกเหล่าสี่เท้า ช้าง ตำรวจมหาดเล็ก ชาวที่ กรมแสง ฯลฯ ตามแบบกรุงศรีสัตนาคนหุตครบทุกตำแหน่ง นครจำปาศักดิ์จึงได้มีเจ้านายเชื้อสายเวียงจันทน์ปกครองแต่กาลก่อน แล้วก็สร้างพระอารามใหม่ขึ้นในเมืองเรียก *วัดหลวงใหม่* แล้วอาราธนาพระครูโพนสะเม็กกับอันดับสงฆ์มาพำนัก ณ วัดหลวงใหม่นั้น

---

๑ ชาวเมืองเรียกสั้นๆ ว่า "เมืองปาศักดิ์" ฝรั่งเขียนว่า "Bassac"

เจ้าสร้อยศรีสมุทพุทธางกูรมีโอรสกับพระมเหสีขวานามว่า เจ้าไชยกุมารองค์หนึ่ง กับมเหสีซ้าย ๒ องค์ คือ เจ้าธรรมเทโว และเจ้าสุริโย

ครั้นต่อมาเจ้าสร้อยศรีสมุทพุทธางกูรได้ปรึกษากับท้าวพญาทั้งปวงว่าเมื่อท่านพระครูโพนสะเม็กไปกรุงกัมพูชานั้น พระเจ้ากรุงบันทายเพชรคิดก่อการวิวาทกับฝ่ายลาว และขับไล่ท่านพระครูกับบริวารมิให้พำนักอยู่ในแดนเขมร หากเมื่อทางเขมรได้ข่าวว่าท่านพระครูจัดการบ้านเมืองใหญ่โตอยู่ที่นี่แล้วอาจจะเกิดสงครามกันขึ้น ควรจะไปขอเป็นไมตรีกับเขมรตามโบราณราชประเพณีจึงจะควร เมื่อเป็นที่ตกลงพร้อมกันแล้ว ก็ได้มีพระราชสาส์นพร้อมด้วยเครื่องราชบรรณาการขอเป็นไมตรี และขอพระราชธิดามาเป็นบาทบริจาริกาด้วย

พระเจ้ากรุงบันทายเพชรทรงยินดี มีพระราชสาส์นตอบเป็นไมตรีด้วย และถวายราชธิดาองค์หนึ่ง พร้อมด้วยบ่าวไพร่หญิงชายเป็นอันมาก ครั้นพระนางมาอยู่สัก ๓ เดือนก็ทรงครรภ์ เจ้าสร้อยศรีสมุทฯ ไม่ทรงทราบแล้วพระนางก็ลาไปเยี่ยมพระบิดา ครั้นครรภ์แก่พระนางก็กลับคืนมา เจ้าสร้อยศรีสมุทฯ ทรงข้องพระทัย ก็เสี่ยงสัตยาธิษฐานว่า *ถ้าเป็นบุตรของข้าพเจ้าจริงแล้ว เมื่อคลอดขอให้เสียอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง ถ้าไม่ใช่ขอให้บริบูรณ์ครบถ้วน* เมื่อคลอดแล้วก็เสียเนตรข้างหนึ่ง เจริญวัยขึ้นมาทรงพระนามว่าเจ้าโพธิสาร

ในตอนนี้เจ้าสร้อยศรีสมุทฯ กับท่านพระครูโพนสะเม็กได้จัดให้เจ้านายและศิษย์คู่ใจของท่านพระครูไปปกครองบ้านเมืองต่างๆ ที่ขึ้นกับนครจำปาศักดิ์เวลานั้น คือ

๑. ให้ ท้าวสุด เป็นที่ *พระศรีไชยเชษฐ์* ไปปกครองบ้านหางโขง คือเมืองเชียงแตงดังได้กล่าวมาแล้ว

๒. ให้ จารย์แก้ว ไปตั้งรักษาบ้านทุ่ง ภายหลังเรียกบ้านเมืองทุ่ง[๑] รักษาเขตแดนฝ่ายเหนือตั้งแต่ยางสามต้น อันสามขวาย หลักทอดยอด[๒] ยังตะวันออก แล้วข้ามโขงผึ่งตะวันออกต่อแดนเวียดนามข้างฝ่ายตะวันตก นับแต่ปากห้วยก๊ากวากถึงปากขะยุงแดนเมืองพิมาย เป็นเขตของจารย์แก้ว รักษา

๓. ให้ จารย์หวด ไปรักษาบ้านเพอะรวมเข้ากับบ้านดอนโขง ต่อมาคือเมืองโขงเดี่ยวนี้คลุมไปจนถึงแก่งหลี่ผี สีพันดอน ต่อมาเลยเพี้ยนเป็น สีทันดร (สีทันดอน)* ในกาลต่อมา

๔. ให้ เชียงสาง ไปตั้งรักษาบ้านกุดหวาย (หรือ สีคอนเตา) ต่อมาคือเมืองรัตนบุรี หรืออำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์เดี่ยวนี้

๕. ให้ท้าวมั่นเป็นหลวงเอก ข้าหลวงเดิมนางแพง ไปรักษาบ้านโพน ภายหลังเรียก *เมืองมั่น* ตามนามท้าวมั่น ต่อมาคือ *เมืองสาระวัน (สารวัน)** เดี่ยวนี้

---

[๑] ต่อมาคืออำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ดเดี่ยวนี้

[๒] *หลักทอด* คือเสาหินล้มอยู่กับดินบ้านกุดหว้า อ. กุฉินารายน์ จ. กาฬสินธุ์ มีอักษรไทยน้อยจารึก ยังอยู่ในสภาพดี โปรดดูใน *อ.ส.ท.* ปีที่ ๒ เล่มที่ ๑๑ *ยอดยัง* ก็คือต้นน้ำลำยังเกิดจากภูพานด้านทรดี ไหลตกลำน้ำชี ระหว่าง อ. ยโสธร และ อ. เสลภูมิ กั้นเขตแดน จ. อุบลฯ กับ จ. ร้อยเอ็ดในปัจจุบัน

* ชื่อเขียนสับสนกัน เอกสารโบราณเขียนอย่างคำหน้า แต่เอกสารที่พิมพ์รุ่นหลัง ๆ เขียนอย่างคำในวงเล็บ จึงลงไว้ทั้งสองคำ เพื่อสื่อความให้เข้าใจว่าเป็นชื่อเดียวกัน—ธวัช ปุณโณทก

๖. ให้จารย์โสม ไปรักษาบ้านอิดกระบือ บ้านนี้เป็นทำเลเมืองร้างสมัยขอมมาก่อน เรียกเมืองโศก เมืองซุง หรือเมืองพะเนียด ซึ่งแต่ก่อนชาวเวียงจันทน์มาผีกช้างเถื่อนที่นี่ เลยกลายเป็นบ้านเมืองขึ้น พลเมืองส่วนมากเป็นชาวข่าซึ่งมีภูมิลำเนาเดิมอยู่ก่อน ปัจจุบันคือ*เมืองอัตตะบือ (อัตบือ)** และให้จารย์โสมปกครองไปถึง *เมืองคง เมืองตะโปน* (เซโปน) *เมืองพิน เมืองนอง* ต่อมาภายหลังจึงแยก *เมืองสิม* (หรือเมืองโพนเมืองตะโปน) เมืองพิน เมืองนองให้ *ท้าวจันทร์สุริยวงศ์* ไปรักษา

๗. ให้ท้าวพรหม ตั้งเป็นซาบุตโคตร ไปรักษาบ้านแก้งอาเฮิม ซึ่งมีเจดีย์หรือธาตุกำเดาทึกอยู่ที่นั้น ต่อมาคือเมืองคำทองหลวง หรือในปัจจุบันเรียก *เมืองคำทองใหญ่*

๘. ให้ท้าวหลวง บุตรพระละงุมเป็นขุนพักเฒ่าไปรักษาบ้านโขง-เจียม ต่อมาเป็นเมืองโขงเจียมอยู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขง ที่ถูกควรเป็น*โขลงเจียง* ตามความหมายเดิม เพราะคำ *เจียง* ภาษาส่วยแปลว่า *ช้าง* โขลงเจียงก็คือโขลงช้างนั่นเอง

ครั้นถึงจุลศักราช ๑๐๘๒ ปีวอก โทศก วันพฤหัสบดีขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๗ (พ.ศ. ๒๒๖๓) ท่านพระครูโพนสะเม็กถึงมรณภาพด้วยชรา อายุได้ ๙๐ ปี เจ้าสร้อยศรีสมุทพุทธางกูรพร้อมด้วยแสนท้าวพญา กระทำฌาปนกิจศพท่านพระครูประดิษฐานศพบนเมรุเป็นเวลาเดือนเศษจึงเสร็จ แล้วก่อเจดีย์ไว้ ๓ องค์ริมแม่น้ำโขง กับสร้างเจดีย์องค์ใหญ่ที่ปลงศพท่านพระครูอีกองค์

---

* ชื่อเขียนสับสนกัน เอกสารโบราณเขียนอย่างคำหน้า แต่เอกสารตีพิมพ์รุ่นหลัง ๆ เขียนอย่างคำในวงเล็บ จึงลงไว้ทั้งสองคำ เพื่อสื่อความให้เข้าใจว่าเป็นชื่อเดียวกัน–ธวัช ปุณโณทก

หนึ่ง เจดีย์นี้เรียกว่า *ธาตุฝ่น* แล้วก็สร้างวัดก่อวิหารนิมนต์พระสงฆ์ไปอยู่ จึงได้เรียกว่า *วัดธาตุฝ่น* มาจนบัดนี้ ส่วนเจดีย์ ๓ องค์นั้นทราบว่าบัจจุบันน้ำโขงเซาะตลิ่งพังจมหายไปนานแล้ว ส่วนอัฐิของท่านพระครูได้แบ่งขึ้นมาก่อเจดีย์ไว้ที่พระธาตุพนม ๑ องค์ เมื่อราวพ.ศ. ๒๒๖๔ ยังพากันเรียกอยู่เท่าทุกวันนี้ว่า “ธาตุอาญาท่านโพนสะเม็ก” หรือ “ท่านพระครูขี้หอม” ก็เรียก

ครั้นเจ้าโพธิสาร พระราชบุตรเจ้าสร้อยศรีสมุทพุทธางกูร ซึ่งพระมารดามาแต่เมืองเขมรนั้นเจริญวัยเติบโตขึ้น เจ้าสร้อยศรีสมุท ฯ จึงปรึกษาเจ้านายแสนท้าวพญาว่า จะให้เจ้าโพธิสารไปตั้งรักษาประชาราษฎรฝ่ายเขมร ก็เป็นที่ตกลงพร้อมกัน จึงได้มีพระราชสาส์นไปยังกรุงกัมพูชาว่ามีพระประสงค์จะให้เจ้าโพธิสารซึ่งเป็นพระนัดดาปกครองฝ่ายเขมร เพราะมีเชื้อแถวทางพระมารดา แต่ยังไม่ทราบว่าทางฝ่ายพระเจ้าตาจะทรงโปรดประการใด

ข้างฝ่ายพระเจ้ากรุงกัมพูชาเมื่อแจ้งในพระราชสาส์นแล้ว จึงจัดให้พระยาเขมรผู้ใหญ่มาพร้อมทูต เพื่อจัดการให้เจ้าโพธิสารเป็นเจ้าเมืองเมืองใดเมืองหนึ่งที่เห็นสมควร ขุนนางเขมรจึงเห็นว่า *บ้านทุ่งบัวศรี* เป็นบ้านใหญ่มีพลเมืองมาก ตั้งอยู่ฝั่งน้ำเซลำเภา เห็นควรที่จะตั้งเป็นเมืองไปในภายหน้าได้ จึงยกบ้านทุ่งบัวศรีขึ้นเป็น *เมืองศิริจำบัง* ขึ้นนครจำปาศักดิ์ตั้งแต่นั้นมา

ฉะนั้น เขตแควันนครจำปาศักดิ์ จึงได้ขยายกว้างขวางออกมาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ คือตั้งแต่ปากคลองน้ำหลีกไปตามปลายคลองถึงลำน้ำแสน ฟากฝั่งน้ำแสนเป็นเขตแดนเมืองสะโตง เมืองกัมปงสวาย ส่วนฝั่งแม่น้ำโขงตะวันออกตั้งแต่บุ่งขลาไปถึงลำน้ำปากคลองชะบา

เมื่อศักราชได้ ๑๐๘๖ ปีมะโรง (พ.ศ. ๒๒๖๗) มีข่าสองคนพี่น้องชื่อพรานทึง และ พรานเทือง อยู่บ้านนายอน แขวงเมืองสะพาด[๑] ไปเที่ยวล่าสัตว์บนเขาใหญ่แห่งหนึ่ง กระหายน้ำนั่งพักอยู่ใต้ต้นไม้ริมอ่างน้ำ ซึ่งน้ำในอ่างนั้นใสแจ๋วมองเห็นถึงก้นอ่างอย่างชัดเจน ขณะที่พรานทึงเอาใบไม้ตักวิดน้ำจะดื่ม ปรากฏมีแก้วเป็นแสงประกายแวววาว เอามือซาวงมลงไปจนสุดแขนหมายจะเอาแก้วนั้นขึ้นมา แต่แก้วนั้นกลับจมดิ่งลึกลงไปเอาไม่ได้ ครั้นเอามือขึ้นก็ปรากฏอีกว่าแก้วนั้นลอยน้ำตื้นตามขึ้นมาพอจะเอื้อมมือถึง ครั้นหย่อนมือลงไปจะเอาก็กลับจมดิ่งลงไปอีก เป็นเช่นนี้อยู่หลายครั้ง พรานเทืองผู้น้องฉุกคิดขึ้นมาได้ แล้วพร้อมกันแต่งคันจามสายหน้าไม้หย่อนลงไปคล้องเอาแก้วนั้นขึ้นมาได้ แล้วเอามาตั้งไว้บนก้อนหินพิจารณา ปรากฏเหมือนรูปมนุษย์น้อย ดูอย่างหนึ่งเหมือนรูปนั้นเพ่งมาหา ดูอีกอย่างหนึ่งกลับมองไปทางอื่น พอรุ่งเช้าก็เอาเชือกผูกรูปมนุษย์น้อยนั้นติดกับคันหน้าไม้คอนใส่บ่ากลับบ้าน พอโผล่เข้าบ้านลูกเมียเห็นทักขึ้นก่อนว่า “วันนี้ไปได้รูปคนน้อยมาจากไหน” พรานทึงตอบว่า “*ภูได้มาจากโบกน้ำใกล้ถ้ำภูเขา*”[๒] เมื่อไก่เห็นไม่กล้าเข้าใกล้ และตั้งแต่พรานทึงได้รูปคนน้อยมา ไก่ไม่กล้าขึ้นบนเรือนเหมือนแต่ก่อน เห็นเป็นอัศจรรย์ จึงเอาข้าวเปลือกใส่กระด้งแล้วเอารูปคนน้อยวางกลางกระด้งตากแดดไว้กลางลานบ้าน ไก่และสัตว์เลี้ยงต่าง ๆ เห็นไม่กล้ากล้ำกรายเข้ามาใกล้ ชาวบ้านก็เอาข้าวเปลือกมาขอฝากตากแดดมากมาย

---

[๑] เวลานั้นเมืองสะพาดยังไม่ตั้ง เพิ่งตั้งขึ้นในรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ

[๒] ต่อมาภูเขาลูกนี้ชาวบ้านเมืองใกล้เคียง เรียก“ภูเขาพระแก้ว” มาจนเท่าทุกวันนี้ ปัจจุบันอยู่ในเขตเมืองวาปีไพรบูรณ์ แขวงวาปีคำทอง ห่างจากเมืองวาปีฯ ประมาณ ๖ กม. ทางเหนือ

ความนี้เลื่องลือทราบไปถึงเจ้าสร้อยศรีสมุทพุทธางกูร เจ้านครจำปาศักดิ์ จากพ่อค้าที่มาเที่ยวซื้อของป่าและหนังสัตว์ต่าง ๆ เจ้าสร้อยศรีสมุทฯ จึงแต่งให้ท้าวเพียผู้ใหญ่ไปสืบเอารูปคนน้อยนั้นมา จึงทราบว่ารูปคนน้อยนั้นเป็นพระพุทธรูปแก้วขาวบริสุทธิ์ พรานทึงได้เอาเชือกผูกพระศอให้ลูกลากเล่น แก้วตรงพระกรรณข้างขวาลิไปหน่วยหนึ่ง

เมื่อได้อัญเชิญมาถึงตำบลแห่งหนึ่งริมน้ำเซโดนพักแรม ครั้นรุ่งเช้าขึ้นทราบว่าพระแก้วขาวนั้นหายไป จึงให้คนเที่ยวตามสืบ ก็ปรากฏไปประดิษฐานอยู่บ้านพรานทึงตามเดิม แล้วก็กระทำพิธีคารวะบนบานอัญเชิญไปเมืองนครจำปาศักดิ์ขออย่าได้ลักหนีไปอีก ท้าวเพียจึงให้พรานทั้งสองนั้นตามไปส่งลงเรือล่องไปตามแม่น้ำเซโดนถึงกลางทางจึงให้กลับ ครั้นไปถึงปากเซโดนไหลตกแม่น้ำโขง (คือที่ตั้งเมืองปากเซเดี๋ยวนี้ แต่เมืองปากเซยังไม่ตั้ง) จะล่องเรือต่อไปยังเมืองนครจำปาศักดิ์ บังเอิญเกิดฟ้าฝนมีพายุจัด เรือที่ประดิษฐานองค์พระแก้วขาวมานั้นเอียงตะแคง พระแก้วตกลงไปในน้ำ ท้าวพญาให้บ่าวไพร่ลงดำหาจนสุดความสามารถก็ไม่เห็น จึงนำความกราบทูลเจ้าสร้อยศรีสมุทฯ เมื่อได้ทรงทราบแล้วจึงทรงกระทำพิธีพลีกรรมบวงสรวงเทพารักษ์ตั้งสัตย์อธิษฐาน ขอให้ได้พระแก้วผลึกคืนมาเป็นที่สักการะบูชามิ่งบ้านขวัญเมืองสืบไป แล้วในคืนนั้นทรงพระสุบินว่า *"ให้ไปเอาข่ามาจึงจะหาเห็น"* จึงโปรดให้ท้าวพญาไปตามเอาพวกข่าพรานทึง พรานเทืองมาดำงมหาจึงได้พระแก้วผลึกคืนมา แล้วท้าวพญาผู้ใหญ่ก็นำเอาพวกข่าบ้านนายอนมาด้วย เมื่อมาถึงเมืองนครจำปาศักดิ์เห็นว่าเป็นพระปฏิมากรอันวิเศษสวยงามยิ่งนัก เจ้าสร้อยศรีสมุทฯ จึงทรงกระทำการฉลองสมโภช ๓

วัน ๓ คืน ส่วนพวกข่าที่ตามมาส่งและเป็นผู้ที่ได้พระแก้วผลึกมานั้นให้อพยพครอบครัวไปตั้งอยู่ *บ้านขามเนิ่ง* (หรือบ้านขาม) อยู่เชิงเขาแดนเมืองใกล้กับภูเขาวัดภูด้านทางประเทศไทย ให้เป็นหมู่บ้านข้าพระแก้วฯ เมืองนครจำปาศักดิ์จึงมีพวกข่าปนลาวมาเท่าทุกวันนี้ ส่วนพรานทึงพรานเทืองมีความชอบ เจ้านครจำปาศักดิ์โปรดให้เป็นหัวหน้าชาวข่าขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์แต่นั้นมา

ครั้นต่อมาในรัชกาลที่ ๒ กรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯให้พระยากลาโหมเป็นข้าหลวงนำหินศิลาหน้าเพลิงเครื่องไทยทานไปปลงศพเจ้านครจำปาศักดิ์ [เจ้าพระวิชัยราชสุริยวงศ์ขัตติยราช(เจ้าหน้า)][๑] เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๔ ไปพบเข้าจึงบอกแก่ท้าวพญาเมืองนครจำปาศักดิ์ว่า พระแก้วผลึกนี้เป็นของวิเศษ ไม่ควรจะเอาไว้ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ ซึ่งอยู่ปลายแดนพระราชอาณาเขต เพราะเคยมีโจรผู้ร้ายเข้ามาบ่ล้นบ้านเมืองอยู่เนือง ๆ ถ้ามีเหตุเช่นนี้เกิดขึ้นอีก ของวิเศษอาจเป็นอันตรายสูญหายไป พวกท้าวพญาเมืองนครจำปาศักดิ์เห็นชอบด้วย จึงมีบอกเข้ามากรุงเทพฯถวายพระพุทธปฏิมากรแก้วผนึกนั้น จึงโปรดเกล้าฯให้พระยากลาโหมรับแห่เอาพระแก้วผลึกมากรุงเทพฯเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๕ เมื่อผ่านบ้านเมืองใดมีการฉลองสมโภชพระแก้วผลึกมาตลอดทาง ระยะใดที่ขบวนแห่ผ่านหรือเป็นที่พักแรมกันดารน้ำ ก็โปรดเกล้าฯ ให้ขุดสระน้ำไว้เป็นกำลังช้างม้าพาหนะ เตรียมไว้เป็นแรม ๆ ปี ซึ่งสระหรือหนองน้ำเหล่านี้ยังมีปรากฏอยู่เท่าทุกวันนี้ คือ ๑. *สระอีสูน* อยู่ในเขตแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์แห่งหนึ่ง ๒. *หนองตึกใหญ่* อยู่ในเขตเขมรเวลานี้ และ ๓. *หนองลู* เป็นหนองใหญ่คันดินสูงมาก

---

[๑] ประวัติละเอียดท่านผู้นี้โปรดดูในตอนหลัง

ผู้เขียนมีโอกาสไปอยู่เมืองวาปีไพรบูรณ์ (วาปีไพรบูลย์)* และเมืองสะพาดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๙ ได้มีโอกาสพบกับเจ้าเมืองวาปีฯและผู้เฒ่าผู้แก่เมืองสะพาด ได้เล่าเรื่องราวเกี่ยวกับความเป็นมาขององค์พระแก้วขาวนี้ให้ฟังอย่างพิสดาร ดังได้กล่าวพอสังเขปในตอนต้นแล้วนั้น ความเชื่อถือตลอดความเลื่อมใสศรัทธาอันมีต่อองค์พระแก้วผลึกของประชาชนพลเมืองลาวแถบใกล้เคียงนี้ ยังฝังแน่นแฟ้นอยู่ในความทรงจำ แม้องค์พระแก้วฯจะได้มาประดิษฐานอยู่ในเมืองไทยแล้วก็ดี ได้พากันไปทำบุญประกอบพิธีทางศาสนา มีการฉลองสมโภชมหรสพหมอแคนหมอลำ เพื่อระลึกถึงพระบารมีอภินิหารของพระองค์ท่านที่ภูเขาพระแก้ว อันเป็นที่ประดิษฐานพระแก้วผลึกมาก่อนที่พรานทึงพรานเทืองไปพบ ตรงเชิงเขาที่จะขึ้นไปยังถ้ำพระแก้วนี้มีหนองน้ำอันกว้างใหญ่และภาชนะหินโบราณต่าง ๆ เกี่ยวกับเรื่องพระแก้วและพระพุทธรูปเก่า ๆ อยู่ในถ้ำเป็นอันมาก โดยถือเอาวันเพ็ญเดือน ๓ ขึ้น ๑๕ ค่ำเป็นวันประกอบพิธีสืบต่อมาจนเท่าทุกวันนี้

พระแก้วผลึกนี้ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ว่าเป็นเนื้อแก้วสนิทและเป็นแท่งขนาดใหญ่ ยังไม่เคยปรากฏทรวดทรงพระพุทธปฏิมาทำงามยิ่งกว่าพระแก้วอย่างเดียวกัน อย่างที่ช่างเรียกว่า *เพชร์น้ำค้าง* หรือ *บุษน้ำขาว* ขนาดสูงประมาณแต่ที่สุดทับเกศขึ้นไปจนสุดปลายพระจุฬาธาตุ ๑๒ นิ้ว ๒ กระเบียดอัษฎางค์ ฯลฯ ก้อนแก้วเดิมจะได้มาจากที่ใด ผู้ใดเป็นผู้สร้างและสร้างที่ไหนไม่ปรากฏหลักฐาน

---

* ชื่อเขียนสับสนกัน เอกสารโบราณเขียนอย่างคำหน้า แต่เอกสารตีพิมพ์รุ่นหลัง ๆ เขียนอย่างคำในวงเล็บ จึงลงไว้ทั้งสองคำ เพื่อสื่อความให้เข้าใจว่าเป็นชื่อเดียวกัน–ธวัช ปุณโณทก

พระแก้วผลึกอันมีพระนามปรากฏในบัจจุบันว่า “พระพุทธบุษยรัตน์จักร์พรรดิพิมลมณีมัย” สำหรับเป็นพระประธานตามงานพิธีหลวงที่สำคัญ เช่น พิธีโสกันต์ พิธีสมพัจฉรฉินต์ พิธีพรุณศาสตร์ และพิธีอาพาธวินาศอุทโกสรณะ เป็นต้น บัจจุบันประดิษฐานไว้ในหอพระสุราลัยพิมาน ตะวันออกของพระที่นั่งไพศาลทักษิณ

เจาสรอยศรสมุทพุทธางกูรพราลยเมอจุลศกราช ๑๐๙๙ บมะเสงนพศก (พ.ศ. ๒๒๘๐) ครองราชสมบัติอายุได้ ๒๕ ปี พระชนม์ได้ ๕๐ พระเจ้าองค์หลวง (ไชยกุมาร) โอรสขึ้นครองราชย์แทน ครองนครจำปาศักดินัคบุรีศรี ให้เจ้าธรรมเทโวผู้น้องเป็นเจ้าอุปราชฝ่ายหน้า ให้เจ้าสุริโยเป็นเจ้าราชวงศ์

ในสมัยพระเจ้าองค์หลวงครองนครจำปาศักดิ์นี้ ได้สร้างพระพุทธรูปทองเหลืองไว้องค์หนึ่ง จารึกตรงพระแท่นไว้ว่า “สร้างเมื่อจุลศักราชได้ ๑๑๐๐” ซึ่งประดิษฐานไว้ที่วัดศรีสุมังจนบัดนี้ พระเจ้าองค์หลวงทรงปกครองประชาราษฎร์ได้รับความร่มเย็นตลอดมา และเป็นผู้มีจิตศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาทะนุบำรุงให้ถาวรเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น

ครั้นอยู่มาถึงจุลศักราช ๑๑๒๐ (พ.ศ. ๒๓๐๑) เจ้าอุปราชธรรมเทโวกับท้าวศรีธาตุ บุตรจารย์หวดเมืองโขงสมคบกันยกไพร่พลขึ้นมาเมืองนครจำปาศักดิ์ ด้วยเรื่องเจ้าอุปราช (ธรรมเทโว) วิวาทกับเจ้านครจำปาศักดิ์ แต่พระเจ้าองค์หลวงไม่คิดจะสู้ เพราะเกรงจะเดือดร้อนแก่ไพร่พล จึงได้หนีไปอยู่ดอนมดแดงลำแม่น้ำมูลก่อนที่เมืองอุบลฯ ยังไม่ตั้งเป็นเวลาหลายปี

จวบกับเหตุการณ์ทางกรุงศรีสัตนาคนหุตเวียงจันทน์ คือ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ เมื่อพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชที่ ๒ พิราลัยแล้ว เจ้าองค์บุญ ซึ่งเป็นบุตรเจ้าองค์รองราชนัดดาพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชที่ ๒ (ชัยองค์เว้) ได้ครองราชสมบัติ ซึ่งไทยเรียกว่าพระเจ้าศิริบุญสารต่อมา ตรงกับปีที่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าครั้งสุดท้าย

ในตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ของพญาเมืองขวา (สมบูรณ์) ที่ผู้เขียนได้มาจากจังหวัดอุบลฯ ตอนนี้กล่าวว่า

...ณ ปีชวด จัตวาศก ศักราช ๑๐๙๔ เจ้าองค์หล่อกุมารเจ้าเวียง-จันทน์หนีขึ้นไปเมืองแกวครั้งพญาเมืองแสนชิงราชสมบัติให้นามเรียกว่าเจ้าองค์เวียด ยกทัพมาตีเวียงจันทน์แตก แล้วจับเอากษัตริย์ใหญ่น้อยเอาไปสำเร็จโทษเสีย จนกษัตริย์สองพี่น้องหนีมาอยู่บ้านหนองบัวลุ่มภูพิงพำนักอยู่กับบิดาเจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ ให้มีความสุขกึ่งกัน เจ้าองค์เวียดครองราชสมบัติเวียงจันทน์อยู่ได้ ๓๕ ปีก็พิราลัย เจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ จึงเอากษัตริย์สองพี่น้องขึ้นครองราชสมบัติแล้วตนขอเป็นที่อุป-ราชฝ่ายหน้าตามที่ได้สัญญากันไว้ แต่กษัตริย์สองพี่น้องไม่ยอมเพราะได้ตั้งให้อนุชาเป็นอุปราชแล้ว เจ้าพระตา พระวอฯ ไม่เต็มใจจึงกลับไปหนองบัวลุ่มภูสร้างบ้านเมืองด้วยเวียงไม้แก่น ยกขึ้นเป็นเมืองเขื่อนขันธ์-กาบแก้วบัวบาน...

ข้อความได้มาลงตรงกันนี้ แต่มิได้ระบุพระนามกษัตริย์สองพี่น้องที่เจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ ช่วยเหลือให้เป็นถึงพระเจ้าแผ่นดินว่าเป็นองค์ใด

แต่ตาม*พงศาวดารล้านช้าง* ฉบับภาษาพื้นเมืองหน้าสุดท้ายของพระยาประ-ชากิจกรจักร์ (แช่ม บุนนาค) พระยาประมวลวิชาพูลรับรองไว้ในหน้า ๓๔ ว่า "พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชที่ ๒ คือเจ้าองค์หล่อหรือพระชัยองค์เวียด (หรือองค์เว้ก็เรียก) มีราชโอรสพระนามว่า เจ้าองค์รอง เจ้าองค์รองมีโอรส คือเจ้าองค์บุญ หรือเจ้าบุญสาร" ที่ไทยเราเรียกว่า "เจ้าศิริบุญสาร" นั้นเอง (ความละเอียดได้กล่าวมาแล้ว)

เมื่อเจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ กลับมาสร้างหนองบัวลุ่มภูเมืองเขื่อน-ขันธ์กาบแก้วบัวบานทำนองจะแข็งเมืองต่อเวียงจันทน์ดังกล่าวแล้ว พระเจ้าศิริบุญสารแต่งตั้งทัพมาตีหลายครั้ง ยังไม่แพ้ชนะกัน ทำสงครามเคี่ยวเข็ญกันอยู่ถึง ๓ ปี เจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ เห็นจะต้านทานไม่ได้ จึงได้แต่งตั้งผู้ไว้ใจไปขอทัพพม่ามาช่วย แต่พม่ากลับไปเข้าข้างเวียงจันทน์ ทัพลาวทัพพม่าจู่โจมตีทัพเจ้าพระตาที่ไม่รู้ตัวและมีกำลังน้อยกว่า ทั้งไม่คิดว่าทัพพม่าจะเป็นศึกกระหนาบ เมื่อจวนตัวก็สู้รบจนเจ้าพระตาสิ้นชีพในที่รบ ส่วนเจ้าพระวอฯกับพวกอพยพครอบครัวบ่าวไพร่มาขออาศัยพระเจ้าองค์หลวงพระเจ้านครจำปาศักดิ์อยู่ที่ดอนมดแดง เกาะในลำน้ำมูล ซึ่งเป็นเวลาที่พระเจ้าองค์หลวงวิวาทกับอุปราช (ธรรมเทโว) ผู้น้อง หนีมาอยู่ดอนมดแดงก่อนแล้ว ก็พากันตั้งรักษาพระเจ้าองค์หลวงอยู่ที่ดอนมดแดงนั้นจนพระเจ้าองค์หลวงกลับคืนไปครองนครจำปาศักดิ์ตามเดิม ดังได้กล่าวความละเอียดไว้ในประวัติเมืองนครจำปาศักดิ์แล้ว

ฝ่ายเจ้าอุปราช (ธรรมเทโว) เมืองนครจำปาศักดิ์ได้ถึงอสัญกรรมแต่

ปีศักราช ๑๑๓๐ มีบุตรธิดารวม ๕ คน คือ เจ้าโอ้[๑] เจ้าอินทร์ เจ้าธรรมกติกา เจ้าคำสุก และเจ้านางตุ่ย (หรือตุ๋ย)

ศักราชได้ ๑๑๓๓ ปีเถาะ ตรีศก (พ.ศ. ๒๓๑๔) พระเจ้าองค์หลวงทรงดำริจะสร้างเมืองใหม่ ห่างจากเมืองเก่าไปทางทิศใต้ประมาณ ๒๐๐ เส้น เจ้าพระวอฯ รู้สึกกตัญญูในพระเจ้านครจำปาศักดิ์ที่ให้ที่อยู่อาศัยหนีร้อนมาพึ่งเย็นเป็นสุขสบาย จึงรับอาสาจะสร้างกำแพงเมืองถวาย ฝ่ายพระโพธิสาราชกับพระศรีอัคร์ฮาด เมืองโขงก็รับอาสาจะสร้างหอคำถวาย ครั้นสร้างเสร็จแล้วในปีต่อมาพระเจ้าองค์หลวงก็ยกไปตั้งอยู่เมืองใหม่คือที่เรียกว่า "เมืองปาศักดิ์หินรอด"[๒]

อยู่มาวันหนึ่ง ขณะที่พระเจ้าองค์หลวงเสด็จออกว่าราชการพร้อมด้วยแสนท้าวพญาทั้งปวง ณ หอราชสิงห์หาญ[๓] เจ้าพระวอฯ ได้ทูลถามขึ้นว่า การที่ตนสร้างกำแพงเมืองถวายกับผู้ที่สร้างหอคำถวายนั้น สิ่งใดจะประเสริฐกว่ากัน

พระเจ้าองค์หลวงตรัสว่า "กำแพงนั้นก็คืออยู่เป็นที่ป้องกันอริราชศัตรูหมู่มาร แต่หอคำนั้นยังประเสริฐกว่าเล็กน้อย ด้วยได้นั่งนอนตื่นหลับเป็นที่สบาย

---

[๑] โอ้ ภาษาอีสานแปลว่า ใหญ่ เช่นลูกโหวด หรือลูกบั้งไฟ ถ้าลูกใหญ่เขาเรียก ลูกโอ้ ผู้ที่ตั้งชื่อเจ้าโอ้ คงมีความหมายดังกล่าวนี้ เพราะเจ้าโอ้เป็นบุตรคนหัวปีหรือบุตรคนโต ในหนังสืออื่นเรียก "เจ้าโอ" จึงไม่มีความหมาย นอกจากหมายถึงโอตักน้ำ (หรือขันตักน้ำ) ชาวนครจำปาศักดิ์ก็เรียกกันว่า "เจ้าโอ้" ทั้งนั้น

[๒] ส่วนที่ตั้งเมืองนครจำปาศักดิ์เดี๋ยวนี้ คืออยู่ระหว่างโพนบกกับวัดละคร

[๓] หอราชสิงห์หาญเป็นที่ว่าการหรือโรงการ ส่วนหอคำนั้นเป็นที่ประทับหรือที่บรรทม

เจ้าพระวรราชภักดี (เจ้าพระวอฯ) ได้ฟังพระเจ้าองค์หลวงตรัสดังนั้นก็เสียใจ เกิดความอัปยศแก่เหล่าแสนท้าวพญาแล้วก็อพยพครอบครัวบ่าวไพร่ไปตั้งอยู่ดอนมดแดงตามเดิม แต่งให้ผู้ไว้ใจคุมเครื่องราชบรรณาการไปยังเมืองนครราชสีมา บอกขอสมัครขึ้นอยู่ในความปกครองของกรุงธนบุรีสืบไป และขอให้ยกทัพไปตีเมืองนครจำปาศักดิ์ด้วย ดังนั้นอาณาบริเวณที่ใกล้เคียงดอนมดแดงที่เคยเป็นเขตแคว้นของนครจำปาศักดิ์มาก่อน (หรือน้ยหนึ่งเขตจังหวัดอุบลราชธานีปัจจุบัน) ก็เข้าไปรวมอยู่ในพระราชอาณาจักรสยามโดยปริยาย

เมื่อได้พิจารณาในตำนานนี้แล้ว เจ้าพระวอฯ ออกจะเป็นคนใจน้อยอยู่สักหน่อย แทนที่เจ้าพระวอฯ กับพวกจะตั้งซ่องสุมกำลังเพื่อทำศึกกับเวียงจันทน์สืบไป ยังมามีเรื่องกับนครจำปาศักดิ์อีกด้วยอันเป็นสาเหตุประการหนึ่งที่เมืองนครจำปาศักดิ์จะตกมาเป็นประเทศราชสยามในรัชสมัยรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และจะมีศึกใหญ่พัวพันไปจนถึงกรุงศรีสัตนาคนหุตเวียงจันทน์ ดังจะกล่าวต่อไปนี้

ข้างฝ่ายพระเจ้าศิริบุญสารทราบว่า เจ้าพระวอฯ เป็นอริกับเจ้านครจำปาศักดิ์ยกครอบครัวมาตั้งซ่องสุมผู้คนอยู่ที่ดอนมดแดง เกรงจะกล้าแข็งเป็นภัยต่อราชบัลลังก์ จึงให้พญาสุโพ คุมกองทัพมาตีเจ้าพระวอฯ เมื่อปีขาลนพศก ศักราช ๑๑๓๙ (พ.ศ. ๒๓๒๐) เจ้าพระวอฯ เห็นจะต้านทานกำลังศึกไม่ได้จึงล่าถอยไปตั้งมั่นอยู่ที่บ้านเวียงฆ้อนกลอง (บ้านดู่บ้านแก) ตามเดิม และขอกำลังทางเจ้านครจำปาศักดิ์ไปช่วย แต่คราวนี้เจ้านครจำปาศักดิ์ไม่เล่นด้วย กองทัพเวียงจันทน์จึงเข้าล้อมจับเจ้าพระวอฯ ได้แล้วสำเร็จโทษเสีย

ต่อมาพระเจ้าองค์หลวงจึงมาก่อเจดีย์กลบไว้ ณ ที่เจ้าพระวอฯ ถึงแก่อสัญ-กรรมนั้น[๑]

ข้างฝ่ายเจ้าหน้า เจ้าคำผง เจ้าพรหม ตีฝ่าแหกค่ายทัพเวียงจันทน์ออกมาได้ จึงรีบมีบอกแต่งให้ *เพียแก้วท้ายช้าง เพียขันอาสาพรหมโลก* ลงไปเมืองนครราชสีมา แจ้งเหตุการณ์ที่ทัพเวียงจันทน์มาตีเจ้าพระวอฯ จนสิ้นชีพในที่รบ

ความทราบถึงสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงขัดเคืองว่า พระเจ้าศิริ-บุญสารดูหมิ่นมาทำร้ายข้าขอบขัณฑสีมา คือเวลานั้นทางกรุงธนบุรีเพิ่งกู้เอกราชจากพม่าใหม่ๆ ต้องการขยายอำนาจอยู่แล้ว จึงพอเหมาะกับเหตุ-การณ์ที่เกิดขึ้น จึงได้โปรดฯ ให้เจ้าพระยาจักรี กับเจ้าพระยาสุรสีห์ผู้น้อง เป็นแม่ทัพยกไปตีทัพเวียงจันทน์ที่ยกมาจับเจ้าพระวอฯ ฆ่าเสียนั้น แล้วให้เลยไปตีเมืองนครจำปาศักดิ์ให้ได้

ฝ่ายพญาสุโพ แม่ทัพเวียงจันทน์ ทราบข่าวกองทัพกรุงยกมาก็ไม่คิดสู้ ถอยจากนครจำปาศักดิ์ไปเวียงจันทน์เพื่อเตรียมศึกใหญ่คอยรับกองทัพกรุงต่อไป ส่วนพระเจ้าองค์หลวงเจ้าผู้ครองนครจำปาศักดิ์ก็ไม่คิดสู้เช่นกัน จึงอพยพครอบครัวบ่าวไพร่ลงเรือหนีไปอยู่เกาะชัย กองทัพไทยตามไปจับเจ้านครจำปาศักดิ์ได้ จึงพันธนาการด้วยซีกทองคำนำลงไปยังกรุงธนบุรี

---

[๑] ที่ตำบลซึ่งเจ้าพระวอฯ ถึงแก่กรรมนี้ ภายหลังเจ้าฝ่ายหน้าในรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ โปรดฯเกล้าตั้งให้เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ จึงได้มาสร้างเจดีย์สวมไว้เรียกว่า ธาตุพระวอ อยู่ที่บ้านสักเมืองสมอเลียบเหนือเมืองเก่าค้นเกิงมาจนทุกวันนี้

เจ้านครจำปาศักดิ์ได้กราบทูลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีถึงสาเหตุที่เกิดขึ้นกับเจ้าพระวอ ฯ ตั้งแต่แรก จนพระเจ้าศิริบุญสารให้พญาสุโพยกทัพตามจับเจ้าพระวอ ฯ แล้วฆ่าเสียนั้นว่า

ชั้นต้นพระเจ้าองค์หลวงได้ทัดทานห้ามปรามเจ้าพระวอ ฯ ที่จะมาขออาศัยอยู่ด้วยว่า เหมือนจะเอาว่านมาใส่เรือเอาเสือมาใส่บ้านเกรงศึกใหญ่จะเกิดขึ้น และก็เกิดจริง ๆ แต่เห็นว่าเจ้าพระวอ ฯ กับพวกหนีร้อนมาพึ่งเย็นขัดไม่ได้ ก็ให้อยู่ในเขตแขวงนครจำปาศักดิ์ ครั้นพระเจ้าศิริบุญสารส่งกองทัพตามมาจับเจ้าพระวอ ฯ ครั้งแรก ก็ให้พญาเชียงสาคุมทัพไปต้านทานไว้ พร้อมกับมีศุภอักษรถึงพระเจ้ากรุงเวียงจันทน์ขอโทษเจ้าพระวอ ฯไว้ก่อน เพราะมีความชอบมาแต่หนหลัง คือได้ช่วยเหลือพระเจ้าศิริบุญสารกับอนุชาได้เป็นถึงพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งทั้งนี้เจ้านครจำปาศักดิ์มิได้เป็นใจสมรู้ร่วมคิดกับเวียงจันทน์ต่อสู้กองทัพกรุงธนบุรีแต่ประการใด

เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพิจารณาพร้อมด้วยมุขมนตรีอำมาตย์ผู้ใหญ่ได้ความเป็นสัตย์ตามที่เจ้านครจำปาศักดิ์กราบทูล จึงโปรด ฯ ให้พระเจ้าองค์หลวงกลับคืนไปครองนครจำปาศักดิ์ตามเดิม มีฐานะเป็นประเทศราช พระเจ้านครจำปาศักดิ์ยอมถวายต้นไม้เงินทองเครื่องราชบรรณาการตามประเพณีเมื่อขึ้นกรุงสยามแต่นั้นมา

ใน พ.ศ. ๒๓๒๑ นี้ เจ้าสุริโยเจ้าราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์ อนุชาพระเจ้าองค์หลวงถึงอสัญกรรม มีบุตรชื่อ เจ้าหมาน้อย และในปีนี้ได้โปรดให้ยกฐานะบ้านอิดกระบือขึ้นเป็น *เมืองอัตตะปือ* ให้เจ้าโอ้ บุตรเจ้าอุปราช (ธรรมเทโว) เป็นเจ้าเมือง ให้เจ้าอินทร์ อนุชาเจ้าโอ้เป็นอุปฮาดขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์

ส่วนเจ้าคำผงบุตรเจ้าพระตานั้น ได้เษกสมรสกับเจ้านางตุ่ย ธิดาเจ้าอุปราช (ธรรมเทโว) น้องสาวเจ้าโอ้เป็นภรรยา เจ้านครจำปาศักดิ์เห็นว่าเจ้าคำผงมาเกี่ยวดองเป็นหลานเขย และเป็นผู้ที่มีครอบครัวบ่าวไพร่มาก จึงตั้งให้เจ้าคำผงเป็นนายกองใหญ่ คุมตัวเลกขึ้นนครจำปาศักดิ์อยู่ที่บ้านดู่บ้านแกสืบไป

เมื่อกองทัพกรุงธนบุรียกมาครั้งแรก หมายจะมารบกับกองทัพเวียงจันทน์ แต่พญาสุโพแม่ทัพไม่สู้ล่าถอยไปเสียก่อน กองทัพกรุงธนบุรีจึงมาจัดราชการบ้านเมืองนครจำปาศักดิ์ แล้วนำพระเจ้าองค์หลวงไปยังกรุงธนบุรี แล้วโปรดให้มาครองนครจำปาศักดิ์ตามเดิมนั้น ศึกเวียงจันทน์ยังไม่เสร็จ เพื่อเผด็จศึกเวียงจันทน์ให้แตกหักในครั้งนี้ จึงใน พ.ศ. ๒๓๒๑ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเป็นแม่ทัพใหญ่ยกไปทั้งทางน้ำและทางบก ในการศึกเวียงจันทน์ครั้งนี้ พระเจ้านครจำปาศักดิ์ได้จัดให้เจ้าคำผง เจ้าหน้า เจ้าพรหม เกณฑ์ไพร่พลบ้านดู่บ้านแกสมทบกองทัพกรุงไปตีเวียงจันทน์ด้วย ทำการสู้รบกันอยู่ ๓ เดือน เศษเวียงจันทน์แตก พระเจ้าศิริบุญสารหนีไปอยู่เมืองคำเกิด กองทัพคงจับได้เจ้านันทเสนมหาอุปราช ราชโอรสพระเจ้าศิริบุญสารและเจ้านายเวียงจันทน์อีกหลายคนนำลงไปยังกรุงธนบุรี พร้อมด้วยอัญเอิญพระแก้วมรกตไปด้วย สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกจึงให้พญาสุโพอยู่รักษาเมืองเวียงจันทน์ ส่วนพระเจ้าศิริบุญสารที่หนีไปอยู่เมืองคำเกิด เมื่อสงครามสร่างซาลงแล้วก็กลับมาเวียงจันทน์จับพญาสุโพฆ่าเสีย พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ทรงถือโทษ อยู่เวียงจันทน์ได้ไม่นานก็พิราลัยใน พ.ศ. ๒๓๒๔

ทางฝ่ายเมืองนครจำปาศักดิ์ เมื่อจุลศักราช ๑๑๔๒ ปีชวด โทศก (พ.ศ. ๒๓๒๓) เจ้าโอ้ เจ้าเมืองอัตตะบือสมคบกับเจ้าอินทร์อุปฮาด ผู้น้อง กระทำกดขี่ข่มเหงราษฎรได้รับความเดือดร้อนเป็นอันมาก ความทราบถึงนครจำปาศักดิ์ พระเจ้าองค์หลวงจึงได้แต่งให้เจ้าเชษฐ์ เจ้านู บุตรเจ้าหน่อเมืองคุมไพร่พลไปเมืองอัตตะบือ เพื่อให้เอาตัวเจ้าโอ้ เจ้าอินทร์ลงไปเผ้าพิจารณาความที่เมืองนครจำปาศักดิ์ แต่เจ้าเชษฐ์ เจ้านูเมื่อไปถึงเมืองอัตตะบือแล้ว คิดกันสองพี่น้องเป็นความลับนอกรับสั่งคือ จะจับเจ้าโอ้ เจ้าอินทร์ฆ่าเสีย จะมีเรื่องบาดหมางกันมาแต่ก่อนหรืออิจฉากันมาอย่างไรไม่ปรากฏ เพราะก็เป็นเชื้อสายลูกเจ้าพี่เจ้าน้องอันเดียวกัน แต่เจ้าอินทร์นั้นรู้ตัวหลบหนีไปก่อนแต่ก็ไปถึงแก่กรรมอยู่ในป่า ส่วนท้าวเหง้า ท้าวจันท-รังษีบุตรพระพรหมกรมการเมืองอัตตะบือเกรงจะมีความผิดด้วย พากันหลบหนีลงไปยังกรุงธนบุรี ส่วนเจ้าโอ้นั้นเข้ากอดพระศอพระพุทธรูปไว้ เจ้าเชษฐ์ เจ้านูไม่ฟังเสียงเข้าแกะกุมมือออกจากพระศอพระพุทธรูป เจ้าโอ้จึงว่าถ้าไม่เลี้ยงแล้วขอให้บังสุกุลตัวเสียสัก ๓ เวลา เจ้าเชษฐ์ เจ้านูก็อนุญาต เจ้าโอ้พร้อมด้วยภริยาเอาผลสะบ้ามาประมาณ ๑๐๐ ผล แกะเอาเมล็ดข้างในออกแล้วเอาทองทรายเข้าใส่ในผลสะบ้าแทนเมล็ดที่แกะออกเต็มทุกผลสะบ้า จึงนิมนต์อาราธนาพระภิกษุมาพร้อมกันต่อหน้าพระพุทธรูปชักบังสุกุล จึงตั้งสัตย์อธิษฐานต่อพระพักตร์พระพุทธรูปประกาศแก่เทพเจ้าว่า “ข้าพเจ้าหาความผิดมิได้ เจ้าเชษฐ์ เจ้านูจะผลาญชีวิตข้าพเจ้า ทั้งนี้ต่อไปเบื้องหน้าในเชื้อวงศ์เจ้าเชษฐ์ เจ้านูขออย่าได้เป็นเจ้าเมืองสืบตระกูลแทนวงศ์ต่อไปได้เลยเป็นอันขาด” พออธิษฐานเสร็จแล้วเจ้าเชษฐ์ เจ้านูก็คุมเอาตัวเจ้าโอ้ไปฆ่าฟันแทงก็ไม่เข้า ทุบตีก็ไม่แตกตาย จึงเอาหนังขันคอเจ้าโอ้เข้ากับ

ต้นตะแบก เจ้าโอ้ก็ถึงแก่กรรม ณ ที่นั่น ต่อมาเจ้านาค เจ้าฮุย ไปก่อเจดีย์สวมไว้จึงได้เรียกธาตุเจ้าโอ้อยู่ที่เมืองอัตตะบือสืบมาจนบัดนี้

ต่อมาเมื่อปีฉลู ศักราช ๑๑๔๓ (พ.ศ. ๒๓๒๔) สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดเกล้า ฯ ให้ท้าวเหง้า บุตรพระพรหมที่หนีมากรุงธนบุรีเป็นที่ "พระราชวงศา" ให้เป็นเจ้าเมืองอัตตะบือ คุมไพร่ลาว ข่าทำส่วยทองของหลวงขึ้นแก่ไทยปีละ ๖ ชั่ง พระราชวงศาแต่งคนออกไปเกลี้ยกล่อมข่าซึ่งบ้านเรือนอยู่นอกบ้านข่าสะลังรวมเป็น ๔ ตำบล คือ ข่าบ้านแพน้อย บ้านแพใหญ่ และบ้านพัดวัน

พระราชวงศารับราชการได้ ๑๖ ปี พอถึงปีมะแม จุลศักราช ๑๑๔๙ ก็ถึงแก่กรรมในรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพ ฯ โปรดเกล้า ฯ ให้อุปฮาด (จันทรังษี) เป็นพระราชวงศา เป็นเจ้าเมืองอัตตะบือแทนคนเก่า พระราชวงศา (จันทรังษี) ได้แต่งคนไปเกลี้ยกล่อมข่าขัด ข่ากะเซ็งแถวบ้านดวงมา บ้านทักเดอ บ้านทักขมาดและบ้านน้ำโซะ ฯลฯ รวม ๙ ตำบลขึ้นกับเมืองอัตตะบือ

พระราชวงศา (จันทรังษี) ถึงแก่กรรมเมื่อปีระกา จุลศักราช ๑๑๗๕ (พ.ศ. ๒๓๕๖) โปรดเกล้า ฯ ตั้งให้ท้าวพรหมบุตร บุตรพระราชวงศา (เหง้า) เจ้าเมืองคนก่อนเป็นเจ้าเมืองอัตตะบือที่ พระราชวงศาคนที่ ๓ เจ้าเมืองคนนี้ได้แต่งคนออกเกลี้ยกล่อมข่าขัด ที่ยังมิได้ขึ้นแก่เมืองใดเมืองหนึ่ง ซึ่งบ้านเรือนอยู่หมวดข่าไพร่บ้านพัดเลียงได้ข่าบ้านละแว บ้านละม่วงใหญ่ บ้านละม่วงน้อย บ้านตุลาด รวม ๔ ตำบลมาขึ้นเมืองอัตตะบืออีก

พระราชวงศา (พรหมบุตร) ถึงแก่กรรมเมื่อปีขาล จุลศักราช ๑๑๙๒ (พ.ศ. ๒๓๗๓) จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ท้าวก่ำ บุตรพระราชวงศา (จันทรังษี)

เป็นเจ้าเมือง รักษาราชการมาได้ ๑๖ ปี มีความผิดถึงปีมะเมียจุลศักราช ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์) แม่ทัพไทย ถอดออกจากตำแหน่ง

รุ่งขึ้นปีหนึ่งโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้ท้าวฮุย บุตรท้าวกะออกกรมการเมืองอัตตะบือ เป็นเจ้าเมืองทำส่วยทองคำของหลวงทูลเกล้า ฯ ให้ชี้แจงเขตแดนเมืองอัตตะบือได้ความว่า ข้างทิศตะวันออกถึงพ้าหนองยศเป็นระยะทาง ๘ วัน ข้างทิศตะวันออกเฉียงเหนือจดพรมแดนเมืองสาระวันที่ตำบลพิมผึ่งน้ำเซของระยะทางเดิน ๔ วัน ข้างทิศตะวันออกเฉียงใต้ไปจดพรมแดนเมืองแสนปางที่ปากน้ำสะไทระยะทางเท้า ๘ วัน ข้างทิศตะวันตกจดพรมแดนเมืองนครจำปาศักดิ์ที่ตำบลคำพอ ระยะทางเท้า ๓ วัน ข้างทิศตะวันตกเฉียงเหนือไปจดพรมแดนเมืองสาระวัน เมืองคำทองที่ตำบลหนองปงทุ่งหลวงบริเวณระยะทางเท้า ๕ วัน ทิศตะวันตกเฉียงใต้ไปชนพรมแดนเมืองแสนปางที่ตำบลแก้งสักแอดลำน้ำเซของระยะทาง ๓ วัน แล้วพระราชวงศา (ฮุย) เจ้าเมืองได้แต่งคนออกไปเกลี้ยกล่อมข่าขัด ที่ตั้งบ้านเรือนอยู่นอกหนองพ้าหนองยศได้ข่าสะลัง บ้านพัดตูก บ้านพัดลัง บ้านดองเบาะ บ้านเปงลาม รวม ๔ ตำบล พระราชวงศา (ฮุย) รับราชการได้ ๑๗ ปี ถึงแก่กรรมเมื่อปีกุน จุลศักราช ๑๒๒๕ (พ.ศ. ๒๔๐๖)

รุ่งขึ้นอีกปีหนึ่งโปรดเกล้าฯให้ท้าวกิ่ง บุตรท้าวสุดกรมการเมืองเป็นเจ้าเมือง ได้ข่าไพร่บ้านแพ บ้านละแว ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เชิงเขาหลวงตะวันตกเมืองอัตตะบือมาขึ้นแก่เมืองนครจำปาศักดิ์ รวมบรรดาไพร่พลที่เจ้าเมืองคนก่อน ๆ เกลี้ยกล่อมไว้ได้ขึ้นแก่เมืองอัตตะบือ ๔๒ ตำบล แต่บรรดาข่าละ-แว ข่าขัดที่ตั้งบ้านเรือนอยู่นอกบ้านพัดตูก บ้านพัดลัง บ้านดองเบาะ บ้าน

เปงลามตรงไปทางทิศตะวันออกถึงเชิงเขาบรรทัดต่อแดนญวนระยะทาง ๑๕ วัน ยังหาได้เกลี้ยกล่อมได้ไม่

ครั้นเมื่อปีวอก จุลศักราช ๑๒๔๖ (พ.ศ. ๒๔๒๗) ในรัชกาลที่ ๕ มีท้องตราพระราชสีห์โปรดเกล้า ฯ มาถึงพระราชวงศา (กึ่ง) และหัวเมืองลาวปลายพระราชอาณาเขต เมืองละฉบับมีความต้องกัน ว่าห้ามมิให้ผู้ว่าราชการเมือง ท้าวเพีย กรมการราษฎรไปจับข่ามาซื้อขายกันและกันเหมือนอย่างแต่กาลก่อน

ครั้นถึงฤดูเก็บส่วย พระราชวงศา (กึ่ง) ก็แต่งให้เจ้าพนักงานคุมสิ่งของไปแจกแก่พวกข่าไพร่ และขอเก็บเงินทองของส่วย แต่ปรากฏว่าบรรดาข่าไพร่ไม่มีส่วยจะส่งเสีย ก็เอาคนมาส่งแทนส่วย เจ้าพนักงานมิอาจรับไว้ได้ และประกอบกับบรรดาข่าทั้งหลายทราบว่า พระเจ้าแผ่นดินไทยโปรดเกล้าฯ ห้ามมิให้คนไทยคนลาวไปจับข่ามาซื้อขาย ก็มีความกำเริบเสิบสานมากขึ้น กรมการเมืองหรือเจ้าพนักงานคนใดจะไปมากิจราชการหรือค้าขายในตำบลของตน ก็มักปล้นจับกุมเอาเจ้าพนักงานและราษฎรไปเที่ยวเร่ขายในเขตแดนนานาประเทศ ระบาดยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน บางพวกขัดขืนจะไม่ยอมขึ้นกับเมืองอัตตะบือ

พระราชวงศา (กึ่ง) ถึงอสัญกรรมเมื่อปี ร.ศ. ๑๐๘ ปีถัดมาได้ตั้งให้อุปฮาด (โม) บุตรอุปฮาด (เปา) คนเก่าเป็นเจ้าเมือง เจ้าเมืองคนใหม่ได้ออกไปเกลี้ยกล่อมข่าบ้านพัดตูก บ้านพัดลัง บ้านดองเบาะ บ้านเปงลามที่ขัดขืนให้กลับมาคงขึ้นเมืองอัตตะบือตามเดิม จนดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงต้องตกไปเป็นของฝรั่งเศสใน ร.ศ. ๑๑๒ เมืองอัตตะบือจึงถูกฝรั่งเศสรวมเอาไว้ภายในอารักขาเช่นเมืองอื่น ๆ จนตกมาเป็นพระราชอาณาจักรลาวในปัจจุบัน

ในระหว่างที่ประเทศเขมรเกิดจลาจลเมื่อจุลศักราช ๑๑๔๒ ปีชวดโทศก (พ.ศ. ๒๓๒๓) นั้น สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกยกกองทัพไปปราบ พระประทุม ฯ (คำผง) ก็ได้ไปราชการทัพครั้งนี้ด้วย แต่การปราบประเทศเขมรยังไม่สิ้นเสร็จทางกรุงธนบุรีเกิดจลาจลขึ้นก่อน กองทัพกรุงจำต้องยกกลับ และก่อนจะกลับได้ทราบข่าวลงไปว่า เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองอัตตะบือเกิดรบราฆ่าฟันกัน เมื่อสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกกลับกรุงธนบุรีแล้วจึงแต่งข้าหลวงคุมเอาตัวเจ้าไชยกุมาร เจ้านครจำปาศักดิ์ เจ้าเชษฐ์เจ้านู เจ้าหมาน้อยไปยังกรุงธนบุรีด้วย ครั้นไปถึงระหว่างทางเจ้านครจำปาศักดิ์ (ไชยกุมาร) ประชวร ข้าหลวงจึงให้กลับมารักษาตัวที่นครจำปาศักดิ์ คงคุมเอาตัวเจ้าเชษฐ์ เจ้านูและเจ้าหมาน้อยไปเพียง ๓ คนเท่านั้น

ครั้นลุถึงรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พ.ศ. ๒๓๒๙ พระประทุม ฯ (คำผง) เจ้าพรหม เจ้าก่ำ จึงขอพระราชทานย้ายครอบครัวมาจากบ้านแกไปตั้งบ้านใหม่ที่บ่อแจะระแมคือบ้านท่าบ่อห้วยแจะระแมห่างจากในเมืองอุบล ฯ ราว ๕ กม. คำที่เรียกว่า "ห้วยแจะระแม" นั้นมีตำนานมาว่า เดิมมีคนไปตั้งต้มเกลืออยู่ที่ห้วยนั้นไปมาก็มักจะแวะเข้าไปขอเกลือต่อผู้ต้มเกลือว่า ขอแจะดูสักหน่อยหรือขอแตะกินดูสักหน่อยเถิดว่าเกลือนี้จะเค็มดีไหม ผู้ต้มเกลือก็ตอบว่า "แจะก็แจะระแม" จึงได้ปรากฏเรียกห้วยนั้นว่า "ห้วยแจะระแม"[๑] มาเท่าทุกวันนี้

ส่วนเจ้าฝ่ายหน้าเมื่อไปถึงบ้านสิงห์ท่า ก็จัดสร้างบ้านสิงห์ท่าให้ใหญ่โตโดยประสงค์จะตั้งให้เป็นเมืองต่อไป และได้สร้างวัดมหาธาตุกับเจดีย์องค์

---

[๑] อีกทางหนึ่งสืบทราบว่า คำ "จะแม" เป็นคำของส่วยแปลว่า "ห้วยอีเห็น" หรือห้วยเห็นอ้ม

ใหญ่ขึ้น ชาวเมืองจึงได้เรียกวัดมหาธาตุต่อมา กับได้สร้างวัดสิงห์ท่าอีกวัดหนึ่ง เจดีย์องค์หนึ่งทางทิศใต้ของวัดสิงห์ท่า ฐานกว้าง ๕ วา สูง ๘ วา แล้วศิลาจารึกไว้ที่วัดมหาธาตุเมืองยโสธรสืบมาจนเท่าทุกวันนี้

พ.ศ. ๒๓๓๔ เกิดกบฏ อ้ายเชียงแก้วอยู่บ้านเขาโอง แขวงเมืองโขงตะวันออก แสดงตนว่าเป็นผู้วิเศษมีคนนับถือมาก ได้ทราบข่าวว่าพระเจ้าองค์หลวงนครจำปาศักดิ์กำลังประชวรหนักตั้งแต่ข้าหลวงนำไปกรุงเทพฯ กลับมายังไม่สร่างซา จึงยกกำลังมาล้อมเมืองนครจำปาศักดิ์ไว้ พระเจ้าองค์หลวงตกพระทัยโรคกำเริบถึงแก่พิราลัย มีชนมายุ ๘๑ ปี ครองเมืองนครจำปาศักดิ์เป็นเวลา ๕๓ ปี มีบุตรธิดา ๓ คน คือ เจ้าหน่อเมือง เจ้านางบ่อมหัวขาวกุมารี และเจ้านางท่อนแก้ว

ส่วนเจ้าหน่อเมืองขณะที่อ้ายเชียงแก้วยกทัพมาประชิดนครจำปาศักดิ์นั้น ไม่ทันรู้ตัวเตรียมสู้ไม่ทัน จึงพร้อมด้วยญาติวงศ์ไปอยู่ด้วยพวกข่าพนังความทราบถึงกรุงเทพฯ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินทร์)[๑] ยกกองทัพไปปราบอ้ายเชียงแก้ว และจัดราชการเมืองนครจำปาศักดิ์ แต่ยังมิทันที่จะยกทัพไปถึง พระประทุมฯ (คำผง) บ้านบ่อแจะระแมเจ้าฝ่ายหน้าผู้พี่ นายกองบ้านสิงห์ท่า จึงพากันยกกำลังไปตีอ้ายเชียงแก้ว อ้ายเชียงแก้วยกพวกมาสู้รบที่แก่งตะนะ[๒] ในลำน้ำมูล แขวงเมืองโขงเจียง พวกอ้ายเชียงแก้วแตกเจ้าฝ่ายหน้าติดตามอ้ายเชียงแก้วจับได้แล้วฆ่าเสีย พอ

---

[๑] เมื่อครั้งยังเป็นพระพรหมภักดี ยกกระบัตรเมืองนครราชสีมา

[๒] เดิมเรียกแก่ง "กระแสร์เชียงทอง" เป็นแก่งที่ดุร้ายแก่งหนึ่ง และแก่งสุดท้ายในลำแม่น้ำมูลที่จะตกปากมูลสู่แม่น้ำโขง

ดีกองทัพเจ้าพระยานครราชสีมาไปถึง ก็พากันลงไปยังเมืองนครจำปาศักดิ์ และติดตามเจ้าหน่อเมืองที่หลบหนีภัยไปดังกล่าวแล้ว แล้วก็ปราบปรามพวกอ้ายเชียงแก้วที่ยังมีกระเซ็นกระสายอยู่นั้นราบคาบ ส่วนมากเป็นพวกข่า มีข่าระแด ข่าจะราย สวางและข่ากะเซิงจับได้มาเป็นอันมาก

เพื่อเป็นบำเหน็จความชอบครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้เจ้าฝ่ายหน้า ตามจดหมายเหตุทรงตั้งเจ้าประเทศราชสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นว่า ดังนี้

ด้วยพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวผู้ผ่านพิภพกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยา มีพระราชโองการโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้ เจ้าหน้า เป็น พระวิชัยราชสุริยวงศ์ขัตติยราชเมืองนครจำปาศักดิ์ประเทศราช เศกให้ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ แรม ๑๐ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๕๓ ปีกุล ตรีศก (พ.ศ. ๒๓๓๔)

ในพงศาวดารอีสาน ซึ่งหม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คเนจร) เป็นผู้เรียบเรียงในประชุมพงศาวดาร ภาค ๔ เกี่ยวกับเรื่องราวของพระตาพระวรราชภักดี (หน้า ๔๒–๔๓) ว่า *เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ พระเจ้าองค์หล่อผู้ครองกรุงศรีสัตนาคนหุตถึงพิราลัย ไม่มีโอรสสืบสกุล แสนท้าวพระยาและนายวอ นายตา จึงพร้อมกันอัญเชิญกุมารทั้งสอง ซึ่งเป็นเชื้อวงศ์ของพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตองค์เก่า อันได้หนีไปอาศัยอยู่กับนายวอ นายตา เมื่อครั้งพระเจ้าองค์หล่อยกกำลังมาจับพระยาเมืองแสนม่านั้น ขึ้นครองกรุงศรีสัตนาคนหุต แล้วนายวอ นายตาจะขอเป็นที่มหาอุปราชฝ่ายหน้า ราชกุมารทั้งสองเห็นว่านายวอ นายตามิได้เป็นเชื้อเจ้า*

คนอีสานที่รู้เรื่องราวเจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ แต่อดีตดี เห็นว่าผู้เรียบเรียงพงศาวดารอีสานตอนดังกล่าวหลู่เกียรติท่านทั้งสองนี้มาก คือเรียก "นายวอ นายตา" หลักฐานที่พระตา พระวอฯ เป็นเชื้อเจ้าหรือราชสกุลของพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตองค์ใดองค์หนึ่งมาก่อน มีแจ้งอยู่ใน "เรื่องวินิจฉัยประวัติพระประทุมราชวงศา(คำผง)" ของขุนวรรณรักวิจิตรใน*ศิลปากร* ปีที่ ๑ เล่ม ๑ หน้า ๙๑ พ.ศ. ๒๔๘๐ ตอนหนึ่งว่าดังนี้

...สรุปผลของการสอบสวนตอนนี้เป็นอันได้ความว่า ท้าวคำผงบุตรพระตา และพระตาก็เป็นเชื้อเจ้าหรือราชสกุลจริง...เป็นต้น

ผู้เฒ่าผู้แก่หนองบัวลำภูเมื่อเอ่ยชื่อถึงพระตา พระวอฯ ย่อมเป็นที่รู้จักกันดี และย่อมกล่าวเป็นเสียงเดียวกันว่า เจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ ทั้งนั้น สืบต่อมาจนเท่าทุกวันนี้

นอกจากนี้ในจดหมายเหตุทรงตั้งเจ้าประเทศราชสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนดังกล่าวข้างต้น ก็ได้ทรงกล่าวชัดลงไปว่า...*มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ "เจ้าหน้า" (หรือท้าวฝ่ายหน้าบุตรเจ้าพระตา) เป็น "พระวิชัยราชสุริยวงศ์ขัตติยราช" เจ้านครจำปาศักดิ์ประเทศราช*[๑] เป็นต้น

โปรดเกล้าฯ ให้*เจ้าเชษฐ์* เจ้านู บุตรเจ้าหน่อเมือง (หลานพระเจ้าองค์หลวง ไชยกุมาร) ซึ่งข้าหลวงคุมตัวมาเมื่อครั้งประหารเจ้าโอ้เมืองอัตตะปือ ซึ่งเวลานั้นอยู่ในกรุงเทพฯ ให้ไปเป็นผู้ช่วยราชการในเจ้าพระวิชัยราชสุริยวงศ์ขัตติยราช เจ้านครจำปาศักดิ์ด้วย

---

[๑] โปรดดูใน *ศิลปากร* ปีที่ ๑ เล่ม ๔ หน้า ๘๓ (พ.ศ. ๒๔๘๐) ของนายเถา ศรีชลาชัย

ครั้นอยู่มาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๙ พระวิชัยราชสุริยวงศ์ขัติยราช (เจ้าหน้า) ได้ย้ายเมืองนครจำปาศักดิ์กลับคืนมาตั้งอยู่ทางเหนือแม่น้ำโขง คือเมืองเก่าคันเกิง ฝั่งขวาแม่น้ำโขงตรงข้ามเมืองปากเซเดี๋ยวนี้ แล้วตั้งท้าวสิงห์ ผู้หลานไปดำรงตำแหน่งราชวงศ์เมืองโขง และกราบทูลขอตั้งท้าวบุตร (บุตรท้าวสิงห์) เป็นเจ้าเมืองนครพนม เพราะเวลานั้นยังว่างอยู่

ในสมัยที่พระวิชัยราชสุริยวงศ์ขัติยราช (หน้า) เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์นี้ คือจุลศักราช ๑๑๖๘ (พ.ศ. ๒๓๔๙) ได้ขอโปรดพระราชทานยกฐานะบ้านส้มป่อยนายอนขึ้นเป็นเมืองสะพาด ให้พระศรีอัคร์ฮาดเป็นเจ้าเมืองขึ้นนครจำปาศักดิ์

ครั้นจุลศักราช ๑๑๗๒ (พ.ศ. ๒๓๕๓) ปีมะแม โทศก พระยาเดโช (นักปั่ง) เมืองกำปงสวายประเทศเขมรเกิดอริกับเจ้าองค์จันทร์ จึงอพยพครอบครัวเข้ามาอยู่ดอนโขง ขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในพระราชอาณาเขตสยาม เจ้านครจำปาศักดิ์มีบอกลงไปกรุงเทพ ฯ โปรดเกล้า ฯ ให้พระยากลาโหมเป็นข้าหลวง เชิญตราพระราชสีห์มาจัดเกณฑ์กองทัพเมืองนครจำปาศักดิ์ ลงไปขัดตาทัพรักษาครอบครัวพระยาเดโช อยู่ที่บ้านท่าหน่ออ้อมใต้ปากเซลำเภา ครอบครัวพระยาเดโช (นักปั่ง) จึงยกออกจากดอนโขงไปตั้งอยู่บ้านเวินซ้องแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์

ลุถึงรัชสมัยรัชกาลที่ ๒ พระวิชัยราชสุริยวงศ์ขัติยราช (หน้า) ครองเมืองนครจำปาศักดิ์มาได้ ๒๑ ปี ปกครองบ้านเมืองมาโดยความเรียบร้อย ไม่มีศึกสงคราม ครั้นถึงวันอังคารขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๑๐ ปีมะแม โทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ (พ.ศ. ๒๓๕๓) ก็พิราลัย มีบุตรทั้งสิ้น ๔ คน คือ เจ้าบุตร เจ้านางแดง เจ้านางไทย และเจ้านางก้อนแก้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ให้พระยากลาโหมราชเสนา เป็นข้าหลวงนำหีบศิลาหน้าเพลิงเครื่องไทยทาน ไปปลงศพเจ้านครจำปาศักดิ์ (หน้า) อันเป็นเกียรติยศสูงสุดที่พระมหากษัตย์ของไทยจะพึงประทานแก่เจ้าประเทศราช และให้นำสุพรรณบัฏไปพระราช-ทานตั้งให้เจ้านู บุตรเจ้าหน่อเมืองเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์สืบไป แต่จะเนื่องด้วยคำสาปแช่งของเจ้าโอ้หรือประการใดไม่อาจทราบได้ พอพระยากลาโหมนำสุพรรณบัฏถึงนครจำปาศักดิ์ได้ ๓ วัน เจ้านูก็ถึงอสัญกรรมเมื่อวันจันทร์ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๑๒ เวลาเที่ยงคืนในศกเดียวกัน เจ้านครจำปาศักดิ์เลยว่างอยู่ชั่วขณะหนึ่ง

เมื่อพระยากลาโหมฌาปนกิจศพพระวิชัยราชสุริยวงศ์ขัตติยราช (หน้า) เสร็จแล้ว จึงพร้อมด้วยแสนท้าวพญาประชาราษฎรเมืองนครจำปาศักดิ์ก่อเจดีย์คร่อมอัฐิเจ้านครจำปาศักดิ์ไว้ ณ วัดเหนือเมืองเก่า ตรงข้ามเมืองปากเซ ชาวพื้นเมืองเรียกกันว่า*ธาตุหลวงเฒ่า*สืบต่อมาจนบัดนี้ แล้วพระยากลาโหมจึงพร้อมด้วยเจ้านายแสนท้าวพญาไพร่พลสร้างวัดขึ้นอีกวัดหนึ่งหลังวัดศรีสุมังจึงได้เรียกว่าวัด “พระยากลาโหม” มาจนบัดนี้ เช่นเดียวกับวัดศรีอำมาตย์ซึ่งพระยามหาอำมาตย์ฯ (หรุ่น) มาสร้างไว้ สมัยที่ท่านมาเป็นข้าหลวงใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์ พ.ศ. ๒๔๓๓ ซึ่งจะได้กล่าวในบทต่อ ๆ ไป

พระแก้วผลึก หรือพระพุทธบุษยรัตน์ ซึ่งพระยากลาโหมมารู้ตอนที่มาปลงศพเจ้านครจำปาศักดิ์ (หน้า) นี้ และก็ได้อัญเชิญลงไปกรุงเทพฯ ในครั้งนี้ด้วย ดังได้กล่าวไว้ในตอนต้นมาแล้ว

ครั้นลุถึงจุลศักราช ๑๑๗๕ (พ.ศ. ๒๓๕๖) ในรัชกาลที่ ๒ กรุงเทพฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งเจ้าหมาน้อย บุตรเจ้าราชวงศ์ (สุริโย) เวลา

นั้นอยู่กรุงเทพฯ ขึ้นมาดำรงตำแหน่งเจ้านครจำปาศักดิ์ โปรดฯ ตั้งให้เจ้า-ธรรมกติกา บุตรเจ้าอุปราช (ธรรมเทโว) เป็นเจ้าอุปราชรักษาราชการเมืองนครจำปาศักดิ์ฉลองพระเดชพระคุณสืบไป

ครั้นอยู่มาได้ ๓ ปี เจ้าหมาน้อยกับเจ้าอุปราช (ธรรมกติกา) วิวาทกัน คุมกันลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพฯ จึงโปรดเกล้าฯ ให้แยกเจ้าอุปราช (ธรรมกติกา) ไว้เสียที่กรุงเทพฯ ให้เจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) กลับไปครองเมืองตามเดิม

จุลศักราช ๑๑๗๙ ปีจอ (พ.ศ. ๒๓๖๐) เกิดกบฏ "อ้ายสาเขียด-โง้ง" หรือ "อ้ายสาเกล็ดโง้ง" ก็เรียก เพราะมีขี้กลากเป็นเกล็ดๆ ขึ้นเต็มตัว เดิมเป็นพระอลัชชีมาก่อน อยู่บ้านหลุบเลาเตาปูนแขวงเมืองสารบุรี มีรูปร่างลักษณะขายาวเหมือนขาเขียด จึงมีฉายาว่า *สาเขียดโง้ง* เมื่อก่อนยังเป็นพระภิกษุอยู่นั้น เดินธุดงค์มาถึงเขาลูกหนึ่งในแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ ต่อมาภูเขาลูกนั้นเลยมีคนเรียกมาจนบัดนี้ว่า *ภูสาเขียดโง้ง* มาสร้างวัดอยู่บนเขา เอาแผ่นศิลาใหญ่ประมาณ ๔ ศอกตั้งเป็นแท่นเครื่องพลีกรรมสองสามแห่ง ยังปรากฏอยู่บนภูเขาสาเขียดโง้งจนทุกวันนี้ คนทั้งปวงเห็นมหัศจรรย์ จะไปมาแห่งใดก็ทำเป็นบังกายหายตัวได้ แล้วตั้งตัวเป็นผู้วิเศษ เป็นต้นว่า เอาแว่นแก้วมาส่องกับแดดให้ติดเชื้อเป็นไฟลุกขึ้นแล้วอวดฤทธิ์ว่า เรียกไฟฟ้าสามารถที่จะเรียกมาเผาบ้านเมืองให้ไหม้ไปทั้งโลกได้ คนในเขตแควันนี้ส่วนมากเป็นพวกข่า โง่เขลาเบาปัญญาพากันนิยมเชื่อถือเข้าเป็นพรรคพวกมาก แล้วก็ยกพวกเป็นขบวนทัพมาลงเรือที่ปากคลองตาปุง แขวงเมืองสีทันดรทางเหนือ จะยกมาตีเมืองนครจำปาศักดิ์

ฝ่ายเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) ได้ทราบข่าว จึงแต่งให้เจ้าคำสุก บุตรเจ้าอุปราช (ธรรมเทโว) ไปสืบ เมื่อสืบได้ความแล้วกลับมาทูลว่า ศึกมาทางน้ำดูเรือแพเต็มน้ำโขงไปหมด กำลังศึกนั้นสามารถ เจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) เมื่อทราบข่าวก็หวั่นพระทัยกลัวบุ่จจามิตร จึงปรึกษากับแสนท้าวพญาว่า กำลังศึกกล้าแข็งนัก ให้ผ่อนผันครอบครัวบ่าวไพร่ออกไปก่อน จึงคิดสู้รบภายหลัง เจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) ก็พาครอบครัวตามสมควรหนีเข้าป่าดงไป อ้ายสากก็นำพวกข่าเข้ายึดเมืองนครจำปาศักดิ์ได้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๒ เที่ยวเก็บริบทรัพย์สมบัติเอาไฟเผาจุดบ้านเรือนกลายเป็นเมืองร้างไป

เวลานั้นเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินทร์) กำลังเที่ยวปราบปรามผู้ร้ายอยู่แขวงเมืองโขงจึงมีบอกลงมากรุงเทพฯ แล้วเจ้าพระยานครราชสีมากับพระโพธิสาราช พระศรีอัคร์ฮาด เมืองโขงเกณฑ์กองทัพมาปราบ อ้ายสาเขียดโง้งแตกหนีไปทางเขาย่าปุ แขวงเมืองอัตตะบือ เจ้าพระยานครราช-สีมามีบอกลงไปกรุงเทพฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำ-มาตย์ (บ้อม)[๑] กับพระศรสำแดง คุมกองทัพออกมาตามจับอ้ายสาหาได้ตัวไม่ พระยามหาอำมาตย์ (บ้อม) จึงคุมเอาตัวเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) บุตรภรรยาลงมากรุงเทพฯ และพิราลัยอยู่ที่กรุงเทพฯ นั้นเอง ครองเมืองนครจำปาศักดิ์มาได้ ๙ ปี อายุเท่าใดไม่ปรากฏ มีบุตรทั้งสิ้นรวม ๖ คนคือ เจ้าอุ่น เจ้านุด เจ้าแสง เจ้าบุตร เจ้าจุ่น และเจ้าจู

ฝ่าย*เจ้าอนุวงศ์*เวียงจันทน์ ทราบเรื่องขอพระราชทานอาสาให้กองทัพเวียงจันทน์โดยให้เจ้าราชบุตร(โย้) บุตรเจ้าอนุวงศ์ยกไปปราบชนะ จับ

---

[๑] ต้นตระกูล "อมาตยกุล" เดิมเป็นพระสุริยภักดี แล้วก็โปรดฯ เลอนเป็น "พระยามหาอำมาตย์"

อ้ายสาเขียดโง้งได้ส่งลงมากรุงเทพฯ มีรับสั่งให้จำคุกอ้ายสาเขียดโง้งตลอดชีวิต ส่วนพวกข่าที่เป็นพรรคพวกนั้นให้เป็นตะพุ่นหญ้าช้าง เมืองนครจำปาศักดิ์ก็หาผู้ปกครองที่สามารถไม่ได้ เจ้าอนุวงศ์ใคร่อยากจะให้บุตรของตนเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ จึงได้ทูลขอให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (รัชกาลที่ ๓) ทรงเป็นพระธุระเพ็ดทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงอนุญาตให้เจ้าราชบุตร (โย้) เมืองเวียงจันทน์เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ โปรดฯ ให้เจ้าคำป้อง เมืองเวียงจันทน์เป็นเจ้าอุปราช เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๔ แต่นั้นมา

เจ้านครจำปาศักดิ์ (โย้) ตั้งกองสักเลกในแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองขึ้นเป็นจำนวนมากแล้วยกให้เมืองโขงเป็นผีพายเรือที่นั่ง นัยว่าเจ้านครจำปาศักดิ์ (โย้) นี้เป็นคนดุร้ายมาก เจ้านายข้าราชการทำการสิ่งใดไม่ทันกำหนดเวลาก็ทำโทษ แล้วก็เกณฑ์ไพร่พลไปขุดดินก่อขึ้นเป็นกำแพงเมือง มีหอคอยทุกประตูเข้าออก แล้วก็ก่อกำแพงสร้างวัดหอพระแก้วไว้สำหรับเจ้านายข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยรับน้ำสาบานพิพัฒน์สัตยาตามราชประเพณีทุกปี

ครั้นเจ้านครจำปาศักดิ์ (โย้) ว่าราชการอยู่ที่นครจำปาศักดิ์ได้ ๖ ปี เมืองเวียงจันทน์มีกำลังมากขึ้น เพราะนครจำปาศักดิ์สมัยเจ้านครจำปาศักดิ์ (โย้) นี้ ต้องไปขึ้นเวียงจันทน์ มีอำนาจว่ากล่าวหัวเมืองชายพระราชอาณาเขตได้ ก็กำเริบคิดการกอบกู้อิสรภาพจากสยาม ยกทัพไปยึดเมืองนครราช-สีมา ลวงเจ้าเมืองรายทางว่ากรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ ให้ยกทหารไปรบกับอังกฤษ เจ้านครจำปาศักดิ์(โย้) ผู้บุตรก็เกณฑ์ไพร่พลเมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองขึ้นยกเป็นขบวนทัพไปสมทบกองทัพเจ้าอนุวงศ์ผู้บิดา กวาดต้อนเอาครอบครัวหัวเมืองฝ่ายเหนือลงมาไว้ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้านครจำปาศักดิ์

(โย้) ไปพักอยู่ที่เมืองอุบลฯ ให้นายทัพนายกองไปตั้งค่ายอยู่ทุ่งมนแห่งหนึ่ง บ้านนาค้อแห่งหนึ่ง และบ้านน้ำคำแห่งหนึ่ง เมื่อปีกุน นพศก ศักราช ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐)

ฝ่ายพวกเขมร ลาว ที่กวาดต้อนลงมาไว้ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ เมื่อทราบข่าวทางกรุงเทพฯยกทัพมาปราบ จึงพากันเอาไฟจุดเผาเมืองนครจำปาศักดิ์เสีย เมืองนครจำปาศักดิ์แตก เจ้าพระยาราชสุภาวดี สมุหนายก ยกกองทัพออกมาปราบหัวเมืองฝ่ายเหนือ ค่ายทุ่งมน นาค้อ และน้ำคำก็แตก เจ้านครจำปาศักดิ์ (โย้) หนีข้ามโขงออกไปอยู่บ้านข่าปลายคลองน้ำบังเลียง ส่วนเจ้าอุปราช(คำบ้อง) บ่วยถึงอนิจกรรมในกลางป่า เจ้าพระยาราชสุภาวดีที่ตั้งทัพอยู่หัวเมืองฝ่ายเหนือมีตรามาให้เจ้าฮุย ไปติดตามเอาตัวเจ้านครจำปาศักดิ์ (โย้) มาให้จงได้ ส่วนเจ้านาคพี่เจ้าฮุย ท่านแม่ทัพเอาไปราชการทัพที่เวียงจันทน์ด้วย

เจ้าฮุยไปติดตามจับเจ้านครจำปาศักดิ์ (โย้) ได้ที่บ่าปลายน้ำคลองบังเลียง แล้วคุมเอาตัวไปส่งเจ้าพระยาราชสุภาวดี เจ้าพระยาราชสุภาวดีจึงตั้งให้เจ้าฮุยดูแลรักษาการในตำแหน่งเจ้านครจำปาศักดิ์ไปก่อน ส่วนเจ้านาคให้ว่าที่เป็นเจ้าอุปราชช่วยกันรักษาเมืองนครจำปาศักดิ์ จนกว่าจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเจ้านครจำปาศักดิ์ที่ว่าง

เมื่อเสร็จการปราบเจ้าอนุวงศ์แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯตั้งให้เจ้าฮุย บุตรเจ้าโอ้เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ เพราะมีความชอบในสงครามดังกล่าวแล้ว พระราชทานภรรยาเจ้าโย้เจ้านครจำปาศักดิ์เก่า ๗ คนให้เจ้าฮุย ส่วนเจ้านาคผู้พี่ โปรดเกล้าฯให้เป็นเจ้าอุปราชในพ.ศ. ๒๓๗๐ นั้นเอง และโปรดฯให้ตั้งเงินส่วยปีละ ๑๐๐ ชั่ง

กำหนดให้เก็บแก่ชายฉกรรจ์คนละ ๔ บาทสลึง ถ้าชราพิการเก็บคนละ ๒ บาทสลึง เศษสลึงนั้นคือเป็นค่าเผา (หรือค่าสูญเพลิง) และเจ้าฮุยได้แบ่งปันตัวเลกให้แก่ญาติพี่น้องเป็นเจ้าหมู่นายหมวด สำหรับไว้ใช้สอยการงาน ถ้าคนใดไม่อยากจะให้เจ้าหมู่นายหมวดใช้ ก็ต้องเสียเงินให้แก่เจ้าหมู่นายหมวดอีกคนละ ๔ บาทสลึง ส่วนข้าวเปลือกนั้นคงเก็บตามเดิมสำหรับขึ้นฉางไว้ในราชการบ้านเมือง

อนึ่ง ในสมัยเจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) นี้ โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งข้อราชการบ้านเมืองใหม่ เพราะได้เกิดมีกบฏอยู่เนืองๆ เหตุการณ์กบฏที่จะมีขึ้นได้นี้ ก็เนื่องด้วยประเทศราชมีกำลังมาก จึงได้จัดกำลังประเทศราชให้น้อยลง หรือเลิกเสียเลย เช่น เลิกประเทศราชเวียงจันทน์ เป็นต้น ส่วนเมืองนครจำปาศักดิ์ ซึ่งเป็นเรี่ยวแรงของพวกก่อการมิดีมิร้ายอยู่เนืองๆ โปรดฯ ให้ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ส่วนเมืองขึ้นของนครจำปาศักดิ์บางเมืองแต่ก่อน ก็โปรดฯ ให้แยกไปขึ้นกับหัวเมืองอื่นเสีย เพราะอาณาเขตนครจำปาศักดิ์ครั้งนั้นไปรวมขึ้นกับเวียงจันทน์สมัยเจ้าอนุวงศ์ มีอาณาเขตกว้างขวางมาก ครั้นถึงสมัยเจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) เขตแดนครจำปาศักดิ์ลดน้อยลงมาก หัวเมืองขึ้นนครจำปาศักดิ์ที่แยกไปขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ นั้นคือ

๑. เมืองโขง เปลี่ยนเป็น "เมืองสีทันดร" ตั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๑ โปรดให้ฯ พระศรีเชียงใหม่เป็นพระอภัยราชวงศา ปันเขตแดนกับเมืองนครจำปาศักดิ์ คือ ทิศตะวันออกแต่บ้านม่วงหางนา ฝั่งโขงตะวันตกแต่บ้านใหม่นาโดนขึ้นไปถึงเมืองภูปะอาว ตั้งแต่หางดอนไชยมาเป็นเขตแขวงนครจำปาศักดิ์

๒. ให้ตั้งเมืองคำทองใหญ่ เป็น "เมืองคำทองหลวง" ตั้งท้าวเหง้า เป็นพระสุวรรณราชวงศา เจ้าเมืองคำทองหลวง แยกเมืองคง เมืองสะพาด ที่ขึ้นกับเมืองนี้มาแต่เดิมไปขึ้นเมืองคำทองหลวง

๓. ให้ตั้งเมืองมั่นเป็น "เมืองสาระวัน" ตั้งเพียเอกราชา เป็นพระ-เอกราชา เจ้าเมืองสาระวัน

๔. โปรดเกล้าฯ ตั้งท้าวบุญจันทร์ บุตรพระเทพวงศา(ก่ำ) เจ้าเมืองเขมราฐธานี เป็นพระเทพวงศา เจ้าเมืองเขมราฐฯแทนบิดา แยกเมืองโขง-เจียง (โขงเจียม) เมืองเสมียะขึ้นเมืองเขมราฐ

ครั้นอยู่มา เจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) เห็นเขตแขวงเมืองนครจำปา-ศักดิ์ลดน้อยลง โดยแยกไปขึ้นกรุงเทพฯบ้าง และหัวเมืองเอกอื่น ๆ ด้วย หลายเมือง จึงมีบอกกราบทูลขอตั้งบ้านแก่งน้อยในลำเซโดน เป็นเมือง คำทองน้อย ขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์

ครั้นอยู่มา เจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) ขี่ช้างไปนาพลัดตกช้าง ช้าง แทงเอาบอบช้ำ เลยป่วยเป็นโรคภายในมาตั้งแต่ครั้งนั้น และในปีนั้นเกิด เพลิงไหม้ใหญ่ในเมืองนครจำปาศักดิ์ บ้านเรือนราษฎรเจ้านายตายเสียหาย ไปในเพลิงแทบหมดทั้งเมือง เจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) จึงได้อพยพจากเมือง เก่าคันเกิง(ตรงข้ามเมืองปากเซปัจจุบัน)ลงมาตั้งที่ตำบลหินลอด ซึ่งเวลานี้ เป็นหมู่บ้านเล็ก ๆ ครั้นถึงสมัยเจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) พ.ศ. ๒๔๐๗ ย้าย จากเมืองเก่าหินลอดไปตั้งทางใต้ ระหว่างโพนบกกับวัดละคร ริมฝั่งตะวันตกแม่น้ำโขง คือที่ตั้งเมืองนครจำปาศักดิ์ในปัจจุบัน

อาการป่วยของเจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) แต่คราวตกช้างทรุดลง ครั้น ถึงวันอาทิตย์ ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๕ ปีชวด โทศก จุลศักราช ๑๒๐๒ (พ.ศ.

๒๓๘๓) เจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) ก็พิราลัย ณ เมืองเก่าหินลอด อายุได้ ๖๓ ปี ครองเมืองได้ ๑๓ ปี มีบุตรชาย ๗ คน คือ เจ้าโสม เจ้าอินทร์ เจ้าคำใหญ่ เจ้าคำสุก เจ้าสุ้ย เจ้าน้อย และ เจ้าพรหม และบุตรหญิง ๗ คน คือ เจ้านางพิมพ์ (บางคนเรียกพิมพา) เจ้านางเข็ม เจ้านางทุม เจ้านางคำสิงห์ เจ้านางคำไข เจ้านางคำแพง และเจ้านางดวงจันทร์ พร้อมกันก่อเจดีย์บรรจุอัฐิไว้ ณ วัดไชยเมืองเก่าหินลอด ชาวเมืองเรียก "ธาตุเจ้าย่ำขม่อม" มาตราบเท่าทุกวันนี้

จุลศักราช ๑๒๐๓ ปีฉลู ตรีศก (พ.ศ. ๒๓๘๔) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าอุปราช (นาค) ผู้พี่เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ ให้เจ้าเสือ บุตรเจ้าอินทร์ หลานเจ้าอุปราช (ธรรมเทโว) เป็นเจ้าอุปราช ให้เจ้าแสนเป็นเจ้าราชวงศ์ เจ้าสาเป็นเจ้าราชบุตร ๒ คนนี้เป็นบุตรเจ้านครจำปาศักดิ์ (นาค)

ในสมัยที่เจ้านครจำปาศักดิ์ (นาค) ครองเมืองนครจำปาศักดิ์นี้ ได้มีเมืองตั้งขึ้นใหม่ขึ้นนครจำปาศักดิ์ ๓ เมืองคือ

เมื่อจุลศักราช ๑๒๐๕ (พ.ศ. ๒๓๘๖) เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์) ยกกองทัพมาปราบเมืองเขมรตั้งทัพอยู่ที่เมืองอุดงมีชัย ก็ได้มีบัญชาสั่งเกณฑ์ทัพเมืองนครจำปาศักดิ์ลงไปช่วยปราบด้วย ครั้นทำศึกอยู่ราว ๘ เดือน กองทัพหลวงขาดเสบียง ท่านแม่ทัพจึงสั่งให้หลวงอาษารณรงค์เป็นข้าหลวงมาเกณฑ์เสบียงที่ตั้งอยู่ที่บ้านหน่ออ้อม ได้ข้าวเปลือกไป ๒๐,๐๐๐ ถัง และในปีต่อมาเจ้าพระยาบดินทร์ฯ ได้มีตราสั่งเมืองนครจำปาศักดิ์ จัดกำลังเมืองออกมาตั้งด่านรักษาช่องผ่านเขาบรรทัด และให้เกลี้ยกล่อมครอบครัวเมืองตะโปน เมืองพิน เมืองนองมาไว้ในเขตแขวงนครจำปาศักดิ์ด้วย

ฝ่ายเจ้าแก้ว บุตรเจ้าสุวรรณสาร หลานเจ้าโพธิสารบุตรเจ้าสร้อย-ศรีสมุทพุทธางกูร ผู้เป็นเจ้าเมืองศิริจำบัง ได้เกลี้ยกล่อมเขมรป่าดงมาได้เป็นอันมาก เจ้านครจำปาศักดิ์ (นาค) จึงพาเจ้าแก้ว นักเมือง ลงไปกราบเรียนเจ้าพระยาบดินทร์ฯ ที่เมืองอุดงมีชัย ก็มีบัญชาให้เจ้าแก้วคุมเขมรส่วยขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์แต่นั้นมา ครั้นต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้นักเมืองเป็นพระณเรงค์ภักดี เจ้าเมือง ยกบ้านท่ากะสังเป็นเมืองเซลำเภา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘ นักอินทร์ได้เป็นปลัดเมือง นักเด็กเป็นยกกระบัตรเมือง

ขณะนั้นพระศรีสุระ เจ้าเมืองเดชอุดมคนเก่า ไม่สมัครใจจะทำราชการอยู่กับเมืองศรีสระเกษจึงลงไปกราบเรียนเจ้าพระยาบดินทร์ฯ ณ ประเทศเขมร เจ้าพระยาบดินทร์ฯ จึงมีบัญชากับเจ้านครจำปาศักดิ์ (นาค) ให้แบ่งเขตนครจำปาศักดิ์เท่าที่เห็นควรให้แก่เจ้าเมืองเดชอุดมด้วย ครั้นเจ้านครจำปาศักดิ์ (นาค) กลับมาถึงบ้านเมืองแล้ว จึงได้แบ่งเขตแดนเมืองนครจำปาศักดิ์ตั้งแต่บ้านทัพสารตองแอกมาถึงฝั่งลำน้ำโดมใหญ่ แล้วยกบ้านดงกระชู (หรือไร่) ขึ้นเป็นเมืองบัวบุณฑริก คืออำเภอบุณฑริก จังหวัดอุบลราชธานีเดี๋ยวนี้ ให้ท้าวโสเป็นพระอภัยธิเบศร์วิเศษสงคราม เจ้าเมือง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๐

และพร้อม ๆ กับตั้งเมืองเซลำเภาดั่งกล่าวมาแล้ว เจ้านครจำปาศักดิ์ขอยกฐานะบ้านห้วยทรายขึ้นเป็นเมืองโพนทอง(ติดกับทางหลวงสายไปปาก-เซ) ตั้งท้าวอินทร์นายครัวบ้านห้วยทรายเป็นที่พระอินทร์ศรีเชียงใหม่ และก็โปรดเกล้าฯ ตามที่ขอ

ครั้นอยู่มาเมื่อจุลศักราช ๑๒๑๒ ปีจอ โทศก (พ.ศ. ๒๓๙๓) เจ้าเมืองเดชอุดมกับเจ้าเมืองบัวบุณฑริกวิวาทกันเรื่องเขตแดน ชำระว่ากล่าว

กันไม่ตกลง พอดีเจ้านครจำปาศักดิ์ (นาค) มีราชการลงไปกรุงเทพฯ จึงได้นำเอาเจ้าเมืองทั้งสองลงไปพร้อมกัน พักอยู่ทำเนียบพระยามหาอำมาตย์ ว่ากล่าวเรื่องเขตแดนกันยังไม่เสร็จ เจ้านครจำปาศักดิ์(นาค) ป่วยเป็นอหิวาตกโรคพิราลัยอยู่ที่กรุงเทพฯ เมื่อวันแรม ๔ ค่ำเดือน ๙ ในศกเดียวกัน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เจ้าบุตร บุตรเจ้านครจำปาศักดิ์ (นาค) เป็นเจ้าอินทชิต (เจ้าอินทรชิต)* ที่ไปราชการกับบิดา เจ้าอินทชิตจึงได้ขอพระราชทานอัฐิบิดาขึ้นไปทำศพที่เมืองนครจำปาศักดิ์ด้วย ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตามที่ขอ

เจ้านครจำปาศักดิ์ (นาค) ครองเมืองได้ ๗ ปี อายุ ๗๖ ปี มีบุตรชาย ๖ คน คือ เจ้าราชวงศ์ (เสน) เจ้าราชบุตร (เสา) เจ้าโพธิสาร (หมี) เจ้าอินทชิต (บุตร) เจ้าคำสิงห์ และเจ้าคำน้อย และบุตรี ๔ คน คือ เจ้านางดวงจันทร์ เจ้านางอิ่ม เจ้านางเจียม และเจ้านางเข็ม ในระหว่างนั้นยังไม่โปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ สวรรคตใน พ.ศ. ๒๓๙๔

ลุถึงรัชสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้หลวงอนุรักษ์ภูเบศร์และหลวงศักดิ์เสนีพิทักษ์ เป็นข้าหลวงขึ้นไปจัดรายการและเร่งรัดเงินส่วยราชการอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๔ ครั้น พ.ศ. ๒๓๙๕ เจ้าอุปราช (เสือ) เมืองนครจำปาศักดิ์ ป่วยถึงอนิจกรรม หลวงอนุรักษ์ภูเบศร์จึงพาเจ้าบัว (บุตรเจ้านู) กับเจ้า

---

* ชื่อเขียนสับสนกัน เอกสารโบราณเขียนอย่างคำหน้า แต่เอกสารตีพิมพ์รุ่นหลังๆ เขียนอย่างคำในวงเล็บ จึงลงไว้ทั้งสองคำ เพื่อสื่อความให้เข้าใจว่าเป็นชื่อเดียวกัน–ธวัช ปุณโณทก

ราชวงศ์ (เสน) เจ้าโพธิสาร (หมี) เจ้าแสง บุตรอดีตเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) คุมเครื่องยศเจ้าอุปราช (เสือ) และเงินส่วยช่วยราชการลงมาทูลเกล้าฯ ถวาย ณ กรุงเทพฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เจ้าบัวเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ แต่ยังไม่ทันได้รับพระราชทานหิรัญบัฏ เจ้าบัวก็ป่วยถึงแก่อนิจกรรมอยู่ ณ บ้านแสง ที่กรุงเทพฯ นั้นเอง ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานผ้าขาวเงินบัดทำบุญฌาปนกิจศพเจ้าบัวตามพระราชเพณีเมืองขึ้น

ฝ่ายเจ้าราชวงศ์ (เสน) กับเจ้าแสง ชิงกันจะขอเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ ต่างกล่าวโทษซึ่งกันและกัน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวงอนุรักษ์ภูเบศร์กลับไปถามความสมัครใจและจัดราชการร่วมกับหลวงศักดิ์เสนีพิทักษ์อยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์อีกวาระหนึ่ง

เมื่อข้าหลวงทั้ง ๒ นี้ไปจัดราชการอยู่ที่นครจำปาศักดิ์ได้สัก ๒ ปี คือ พ.ศ. ๒๓๙๖ เจ้านายท้าวพญาเมืองนครจำปาศักดิ์มีบอกกล่าวโทษหลวงอนุรักษ์ภูเบศร์และหลวงศักดิ์เสนีพิทักษ์ ว่ายักยอกเอาราชพัสดุเงินทองและเรียกค่าธรรมเนียมฐานสมัครเป็นเงินหลาย ๑๐ ชั่งเป็นประโยชน์ส่วนตัว ราษฎรได้รับความเดือดร้อน จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีท้องตราสั่งให้ข้าหลวงทั้ง ๒ กลับกรุงเทพฯ และให้นำตัวเจ้าคำใหญ่ บุตรอดีตเจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) เจ้าจู บุตรอดีตเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) มาเผ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่กรุงเทพฯ ด้วย

เมื่อข้าหลวงทั้ง ๒ มาถึงกรุงเทพฯ แล้ว โปรดเกล้าฯ ให้ชำระความตามที่ท้าวพญาเมืองนครจำปาศักดิ์บอกฟ้องกล่าวโทษมานั้น ได้ความเป็นสัตย์ตามที่โจทก์กล่าวหา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ถอดหลวงอนุรักษ์-

ภูเบศร์และหลวงศักดิ์เสนีพิทักษ์ และให้คืนทรัพย์สินสิ่งของที่รีดไถเขามาตระเวนทั้งทางน้ำและทางบก ๓ วันแล้วสักหน้าริบราชบาตรทั้งสิ้น ให้ท้าวเพียผู้ใหญ่คุมสิ่งของเงินทองที่ ๒ ข้าหลวงไปรีดไถมานั้นคืนแก่เจ้าของเดิมเจ้าทุกข์ทั้งสิ้น

ครั้นปีมะโรง อัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ (พ.ศ. ๒๓๙๙) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเจ้าคำใหญ่เป็น "เจ้ายุติธรรมสุนทร" เป็นเจ้าครองนครจำปาศักดิ์สืบไป โปรดฯให้ตั้งเจ้าจูเป็นเจ้าอุปราช ให้เจ้าหมี บุตรเจ้าราชวงศ์ (เกษ) เป็นเจ้าราชวงศ์ ให้เจ้าอินทชิต (บุตร) บุตรอดีตเจ้านครจำปาศักดิ์ (นาค) เป็นเจ้าราชบุตร ให้เจ้าสุริยะ (บัง) น้องเจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) เป็นเจ้าศรีสุราช ตำแหน่งผู้ช่วยเจ้าเมืองรับราชการฉลองพระเดชพระคุณสืบไป

ครั้นปีมะเมีย แรม ๓ ค่ำ เดือน ๘ เจ้านครจำปาศักดิ์ (คำใหญ่) พิราลัย อายุได้ ๒๘ ปี ครองเมืองได้ ๓ ปี มีบุตร ๒ คน ชื่อ เจ้านางคำผิว เจ้านางมาลา และโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าอุปราช (จู) รักษาราชการแทนเจ้านครจำปาศักดิ์ไปก่อน ยังหาทันได้โปรดเกล้าฯ ตั้งให้ผู้ใดเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ไม่

จำเดิมแต่เจ้าอุปราช (จู) ได้บังคับว่าราชการเมืองมานั้น ไม่เป็นที่พอใจของแสนท้าวพญาราษฎรเมืองนครจำปาศักดิ์ มีผู้ทำเรื่องราวกล่าวโทษเจ้าอุปราช (จู) ไปยังกรุงเทพฯ จนต้องโปรดฯ ให้มีตราพระราชสีห์ไปถึงเจ้าพระยากำแหงสงคราม (แก้ว) ซึ่งตั้งกองสักเลกอยู่ที่เมืองยโสธรนั้นให้พิจารณาเลือกหาบุตรหลานเจ้านครจำปาศักดิ์เก่า เห็นสมควรว่าใครจะได้ดำรงเจ้านครจำปาศักดิ์สืบต่อ เจ้าพระยากำแหงสงคราม (แก้ว) จึงมีบอก

กราบทูลขอตั้ง "เจ้าคำสุก" บุตรอดีตเจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์สืบไป

ครั้นจุลศักราช ๑๒๒๕ (พ.ศ. ๒๔๐๖) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เจ้าคำสุกเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์มีราชทินนามว่า "เจ้ายุติธรรมธร" อันเป็นต้นสกุล *ณ จำปาศักดิ์* สืบมาจนเท่าทุกวันนี้ ส่วนเจ้าอุปราช (จู) แพ้ความ จึงโปรดฯ ให้เอาตัวไว้ที่กรุงเทพฯ โปรดฯ ให้เจ้าแสง บุตรอดีตเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) เป็นเจ้าอุปราช ให้เจ้าหน่อคำ บุตรเจ้าเสือหลานเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เป็นเจ้าราชวงศ์

ฝ่ายทางเมืองอุบลราชธานีตั้งแต่พระพรหมราชวงศา (กุทอง) เจ้าเมืองอุบลฯ ถึงแก่อนิจกรรม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖ ยังไม่มีเจ้าเมือง จนถึง พ.ศ. ๒๔๐๙ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เจ้าหน่อคำ เจ้าราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์ไปดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองอุบลราชธานี มีราชทินนามว่า เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพิมพิสาร (บัวระพันธ์) บุตรเจ้านุดหลานอดีตเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) เป็นเจ้าราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์สืบแทนต่อไป และใน พ.ศ. ๒๔๐๙ นี้ รัฐบาลฝรั่งเศสที่ไซ่ง่อนได้จัดให้ร้อยเอกดูดาร์ทเดอลาเกร เป็นหัวหน้าคณะเดินสำรวจภูมิประเทศในลำแม่น้ำโขง และได้มาแวะที่เมืองนครจำปาศักดิ์ด้วย

พ.ศ. ๒๔๑๐ เจ้านครจำปาศักดิ์ (ยุติธรรมธร-คำสุก) ได้มีบอกกราบทูลขอตั้ง "บ้านผ่านส่องนาง" ขึ้นเป็นเมืองกุสุมาคีรี ตั้งทิดโมกข์เป็นพระนรินทร์ภักดี เจ้าเมืองขึ้นนครจำปาศักดิ์

พ.ศ. ๒๔๑๒ ท้าวเชียงเกษ บ้านโสังใหญ่ แขวงเมืองคำทองใหญ่ รวบรวมครอบครัวได้หลายร้อยหลังคาเรือน ขอสมัครขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์

เจ้านครจำปาศักดิ์จึงขอพระราชทานตั้งบ้านโส้งใหญ่เป็นเมืองสุวรรณคีรี ตั้งท้าวเชียงเกษเป็นที่พระสุริยวงศา เจ้าเมืองขึ้นนครจำปาศักดิ์ ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตามที่ขอ

ครั้นถึงเดือน ๖ บีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๒๓๒ (พ.ศ. ๒๔๑๓) เจ้าอุปราช (แสง) ถึงแก่อนิจกรรม จึงโปรดเกล้าฯ เลื่อนเจ้าราชวงศ์ (บัวระพันธ์) เป็นเจ้าอุปราชแทน ให้เจ้าจุ่น บุตรอดีตเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) เป็นเจ้าราชวงศ์แทน ต่อมาเจ้าราชบุตร (อินทชิต) มีความผิดบอกส่งลงมากรุงเทพฯ ถอดเสียแล้วกักตัวไว้ที่กรุงเทพฯ จึงโปรดฯ ให้เจ้าศรีสุราช (คำพันธ์) บุตรอดีตเจ้าอุปราช (เสือ) เป็นเจ้าราชบุตรแทน

ในปี พ.ศ. ๒๔๑๓ นี้ เจ้านครจำปาศักดิ์ (ยุติธรรมธร) ลงไปเผ้ากราบทูลละอองธุลีพระบาทที่กรุงเทพฯ โปรดเกล้าพระราชทานเงินเบี้ยเลี้ยงและโปรดฯ ให้เบิกข้าว เบิกปืน เบิกน้ำเป็นที่สบพระราชอัชฌาสัย เจ้านครจำปาศักดิ์ (ยุติธรรมธร) ปกครองบ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุขตั้งอยู่ในความยุติธรรม ตั้งพระทัยในราชการบ้านเมืองเป็นอย่างดีและซื่อสัตย์สุจริต วันพระ ๘ ค่ำ ๑๔ ค่ำ รักษาศีลฟังธรรมเทศนาเป็นตัวอย่างแก่เจ้านายข้าราชการ และออกหมายประกาศให้เจ้านายท้าวพญาข้าราชการประชาราษฎร์ให้เว้นปาณาติบาต ตั้งแต่นั้นมาบ้านเมืองก็ร่มเย็น ฝนฟ้าโภชนาอาหารเต็มบริบูรณ์ตามโบราณราชประเพณีมาแต่ก่อน

และในศกนี้ ท้าวทิดภูมี บ้านบึงจวงแดนเมืองคงเมืองสะพาดแขวงเมืองคำทองหลวง ขอสมัครมาขึ้นนครจำปาศักดิ์ จึงกราบทูลขอตั้งบ้านบึงจวงเป็นเมืองวาปีไพรบูรณ์ ตั้งท้าวทิดภูมีเป็นพระพิศาลสุรเดช เจ้าเมืองขึ้นนครจำปาศักดิ์ ก็ทรงโปรดอนุมัติตามที่ขอ

พ.ศ. ๒๔๑๗ เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) ได้ขอพระราชทานตั้งบ้านแก่งไม้เฮียะในครองจำบีผั่งโขงตะวันออกเบ็นเมืองมธุรสาผล ขอให้ท้าวสิงห์ ชาวเมืองตะโปนซึ่งเกลี้ยกล่อมมาได้เบ็น "พระจันทร์ศรีสุราช" เจ้าเมืองขี้นนครจำปาศักดิ์ และในบีต่อมาเจ้านครจำปาศักดิ์ได้ขอตั้งบ้านท่าคาขี้นเบ็นเมืองอุทุมธารา ขอให้เจ้าอันบุตรเจ้าแก้ว หลานเจ้าสุวรรณสารเชื้อแถวเขมรเบ็นที่ "พระสุริยวงศา" เจ้าเมืองขี้นนครจำปาศักดิ์

ในศกเดียวกันนี้ เจ้านครจำปาศักดิ์ขอตั้งขุนโยธาภักดี ชาวเมืองแก่นท้าว ซึ่งตั้งบ้านเมืองอยู่ดอนสะแบงแขวงเมืองแสนปางผั่งโขงตะวันออกเบ็นที่พระกำแหงพลศักดิ์ภักดี เจ้าเมือง ตั้งเพียเมืองแสน เมืองเชียงแตงเบ็นอุปฮาด ให้ทิดพิลาเบ็นราชวงศ์ ให้ทิดพรหมาเบ็นราชบุตร ยกบ้านดอนสะแบงเบ็นเมืองสูตรนคร ขี้นนครจำปาศักดิ์อีกเมืองหนึ่ง

ในจุลศักราช ๑๒๓๖ (ค.ศ. ๒๔๑๗) นี้ นายจันทีหมอช้าง นายทัดควาญช้าง อยู่บ้านท่ากว้างแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ คล้องได้ช้างพลายเผือก ๑ เชือก สูง ๔ ศอกคืบ ได้มาจากบ่าดงขะมุม แขวงเมืองเสียมโบก (ใต้แก่งหลี่ผี) เบ็นเชือกแรก เจ้านครจำปาศักดิ์ เจ้าอุปราช (บัวระพันธ์) เจ้านายท้าวพญานำช้างพลายเผือกพร้อมด้วยต้นไม้เงินทอง เครื่องราชบรรณาการ เงินส่วยช่วยราชการนำไปทูลเกล้าฯ ถวาย ณ กรุงเทพมหานคร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้สมโภชตามพระราชพิธีเสร็จแล้ว พระราชทานนามช้างเผือกนั้นว่า "พระเสวตร์วรลักษณ์" แล้วพระราชทานตราวัชราภรณ์ชั้น ๔ เสื้อเยียระบับ ๑ เสื้อผ้ากราบ ๑ ฯลฯ แก่เจ้ายุติธรรมธร เจ้านครจำปาศักดิ์เพราะเบ็นผู้มีความชอบ ทั้งกอปรด้วยเจ้ายุติธรรมธร

(คำสุก) เป็นผู้มีความซื่อสัตย์สุจริตจงรักภักดีต่อกรุงเทพฯ เอาใจใส่ต่อราชการแผ่นดิน บ้านเมืองเป็นปรกติสุขเรียบร้อยตลอดมา

ส่วนนายจันทีหมอช้างโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นขุนบริบาลคชคุณ นายทัดควาญช้างเป็นหมื่นอนุกูลคชภพ พระราชทานเสื้อผ้าเงินตราตามสมควร แล้วพากันกราบถวายบังคมลากลับเมืองนครจำปาศักดิ์

ครั้นปีชวด อัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ (พ.ศ. ๒๔๑๙) เจ้าอุปราช (บัวระพันธ์) ถึงอนิจกรรม จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าราชบุตร (เจ้าศรีสุราช คำพันธ์) บุตรเจ้าอุปราช (เสือ) เป็นเจ้าอุปราชแทน ให้เจ้าธรรมานุรุธ บุตรเจ้าอินทร์ หลานอดีตเจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) เป็นเจ้าราชบุตร และโปรดตั้งให้เจ้าคำหมุน น้องเจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เป็นเจ้าราชภาคิไนย และให้เจ้าปุ้ย บุตรเจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เป็นเจ้าราชสัมพันธวงศ์

ครั้นปีเถาะ เอกศก จุลศักราช ๑๒๔๑ (พ.ศ. ๒๔๒๒) นายหนูหมอช้าง นายสีดาควาญช้าง อยู่เมืองกุสุมาคีรี คล้องได้ช้างพลายเผือกมาแต่เขาวง แขวงข่าระแด สูง ๒ ศอก ๔ นิ้ว เจ้านครจำปาศักดิ์แสนท้าวพญาพร้อมกันนำช้างพลายเผือกเอกตัวที่ ๒ จัดให้ลือคำหาญ นายไพร่เป็นหัวหน้ากองช้าง พร้อมด้วยต้นไม้เงินทองเครื่องราชบรรณาการ เงินส่วยช่วยราชการลงไปทูลเกล้าถวาย ณ กรุงเทพพระมหานครตามราชประเพณีต่อมา เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้มีการสมโภชแล้ว พระราชทานนามช้างว่าพระเสวตร์สกลวโรภาส และโปรดเกล้าฯ ตั้งให้นายหนูหมอช้างเป็นขุนเสวตร์คชสาร ตั้งนายสีดาควาญช้างเป็นหมื่นประสานคชประสม พระราชทานเงินตราเสื้อผ้าตามสมควร

ใน พ.ศ. ๒๔๒๒ นี้เจ้านครจำปาศักดิ์ขอตั้งเมืองใหม่ขึ้นอีก ๒ เมือง คือ เมืองวารินชำราบ และเมืองสะพังภูผา

เฉพาะเมืองวารินชำราบนั้น เดิมหลวงชำนาญไพรสณฑ์ (แดง) บุตรพระเทพวงศา (ก่ำ) เจ้าเมืองเขมราฐธานี แสดงตัวเลกและครอบครัวไพร่พลมาขอสมัครขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์โดยขอยกฐานะ"บ้านนากอนจอ"[๑] ขึ้นเป็น "เมืองวารินชำราบ" ขอให้หลวงชำนาญไพรสณฑ์เป็นพระกำจรจัตุรงค์ เจ้าเมือง ตั้งท้าวไชยบุตรพระเทพวงศา (บุญเฮ้า) เป็นอุปฮาด ให้ท้าวสิทธิจางวาง (อุทา) บุตรท้าวโสดาเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวจันบุฮม (อ่ำ) บุตรเพี้ยพรหมมหาชัยเป็นราชบุตร

ส่วนเมืองสะพังภูผานั้น ขอยกฐานะบ้านห้วยหินโกขึ้นเป็นเมืองสะพังภูผา ให้พระอุทัยราชา (ทัน) เป็นพระราชฤทธิบริรักษ์ เจ้าเมือง ขอตั้งท้าวศรีวรราช (ยง) เป็นอุปฮาด ตั้งหลวงเสนาสงคราม (พา) เป็นราชวงศ์ ตั้งหลวงรามภักดี (ทองดี) เป็นราชบุตร ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตามที่ขอ

เมื่อพระราชฤทธิบริรักษ์ เจ้าเมืองสะพังภูผาซึ่งได้แอบเอาชื่อบ้านห้วยหินโกอันเป็นเขตแขวงของเมืองสีทันดรมาก่อน มาขึ้นนครจำปาศักดิ์แล้วนั้น ก็ทำให้เขตแขวงเมืองสีทันดรลดเหลือน้อยลง

ครั้นเมื่อ พ.ศ ๒๔๒๔ พระอภัยราชวงศาเจ้าเมืองสีทันดร ซึ่งแยกไปขึ้นกรุงเทพฯ แต่สมัยเจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) ดังกล่าวมาแล้วนั้น จึงมี

---

[๑] อยู่ในท้องที่อำเภอโขงเจียมปัจจุบัน อำเภอวารินชำราบที่ตั้งบ้านคำน้ำแซบเดี๋ยวนี้ขอยืมชื่อมาตั้งทีหลัง

บอกแต่งให้ท้าวสุริยวงศา กรมการที่อยู่บ้านจานถือเข้ามาร้องยังกรุงเทพฯ โดยขอตั้งบ้านจานขึ้นเป็นเมือง ขอให้ท้าวสุริยวงศาเป็นเจ้าเมือง และโปรดเกล้าฯ ให้ยกฐานะบ้านจานขึ้นเป็น "เมืองมูลปาโมกข์" ให้ท้าวสุริยวงศาบุตรท้าวศรีวรราชเป็นพระวงศาสุรเดช เจ้าเมืองขึ้นเมืองสีทันดร

ครั้นเมื่อพระวงศาสุรเดชกลับถึงบ้านเมืองแล้ว ตำแหน่งกรมการเมืองยังว่างอยู่ จึงมีบอกกราบทูลขอตั้งท้าวสุริยะ บุตรพระอภัยราชวงศาเป็นอุปฮาด ให้ท้าวสีหาราช บุตรเจ้าจิตตราชเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวจันทเสนบุตรท้าววรบุตรเป็นราชบุตร ก็ทรงโปรดเกล้าฯ ตามที่ขอ เมืองสีทันดรจึงมีเมืองขึ้นแต่นั้นมา

อนึ่ง ในปีนี้หลวงมหาดไทย กรมการเมืองเดชอุดมได้พาครอบครัวตัวเลก ซึ่งตั้งอยู่บ้านจันลานาโดมแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ มาขอขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้านครจำปาศักดิ์ได้ตั้งให้หลวงมหาดไทยเป็นพระรัตนเขื่อนขันธ์ (ชั้นประทวน) นายกองส่วย และในปีเดียวกันนี้เจ้านครจำปาศักดิ์จึงได้กราบทูลขอตั้งบ้านจันลานาโดมเป็นเมืองโดมประดิษฐ์ แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระรัตนเขื่อนขันธ์เป็นพระดำรงสุริยเดชเจ้าเมืองขึ้นนครจำปาศักดิ์

ฝ่ายท้าวเลื่อน บุตรผู้ช่วยเจ้าเมืองสาระวัน กับท้าวจันทร์ชมภู ท้าวอินทะแสง กรมการเมืองสาระวันอยู่บ้านคำแก่งเส็ด แขวงเมืองสาระวันสมัครขอมาทำราชการกับเจ้านครจำปาศักดิ์ เจ้านครจำปาศักดิ์จึงขอตั้งบ้านคำแก่งเส็ดเป็นเมืองสูตวารี ขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์อีกเมืองหนึ่ง

ครั้นปีมะเมีย จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๔๔ (พ.ศ. ๒๔๒๕) ในรัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี แต่

เมื่อยังเป็นพระยาสีหเทพ (หรุ่น ศรีเพ็ญ) ไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์ และมีข้าหลวงรองพร้อมด้วยข้าราชการหลายนายไปกำกับรักษาราชการประเทศราชและหัวเมืองขึ้นทางหัวเมืองตะวันออก ตั้งอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์

นับตั้งแต่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีข้าหลวงจากกรุงเทพฯ ออกไปกำกับราชการหัวเมืองตะวันออกแล้ว เมืองนครจำปาศักดิ์กับเมืองอุบลราชธานี อันเป็นเมืองพี่เมืองน้องกันมาช้านาน ก็ได้ร่วมสมัยการปกครองเริ่มแต่ พ.ศ. ๒๔๒๕ เป็นต้นไป ส่วนประวัติละเอียดเมืองอุบลฯ จะได้กล่าวในบทต่อไป ในระหว่างนี้การปกครองหัวเมืองฝ่ายตะวันออก โปรดเกล้าฯ อนุโลมให้เป็นไปตามประเพณีดั้งเดิมต่อไปก่อน จนถึง พ.ศ. ๒๔๓๓ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีสารตราจัดราชการส่วนภูมิภาคขึ้นใหม่ โดยให้รวมหัวเมืองเอก โท ตรี จัตวาเข้าด้วยกัน แล้วจัดแบ่งการปกครองออกเป็น ๔ กองใหญ่ โดยให้มีข้าหลวงที่โปรดเกล้าฯ ส่งออกไปจากกรุงเทพฯ กำกับการปกครองกองละ ๑ คน ให้มีข้าหลวงใหญ่กำกับว่าราชการหัวเมืองทั้ง ๔ กองตั้งอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ ๑ คน ทะนุบำรุงต่างพระเนตรพระกรรณให้ใกล้ชิดยิ่งขึ้น หัวเมืองทั้ง ๔ กองนั้นคือ

๑. *หัวเมืองลาวตะวันออก* มีเมืองนครจำปาศักดิ์เป็นเมืองเอก มีเมืองขึ้น ๓๗ หัวเมือง

๒. *หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ* มีเมืองอุบลราชธานีเป็นเมืองเอก มีเมืองขึ้น ๔๑ หัวเมือง

๓. *หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ* มีเมืองหนองคายเป็นเมืองเอก มีเมืองขึ้น ๕๒ หัวเมือง

๔. *หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง* มีเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองเอก มีเมืองขึ้น ๑๙ หัวเมือง

ในกลางปี พ.ศ. ๒๔๓๓ (ร.ศ. ๑๐๙) นี้ โปรดเกล้า ฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) ย้ายไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มณฑลเขมร แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร[๑] มาดำรงตำแหน่งอธิบดีข้าหลวง[๒] หัวเมืองลาวกาว ประทับที่เมืองอุบลราชธานี

ครั้น พ.ศ. ๒๔๓๖ (ร.ศ. ๑๑๒) ไทยกับฝรั่งเศสพิพาทกันกรณีดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง โดยฝรั่งเศสอ้างว่า ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเป็นของญวนและเขมรมาก่อน เมื่อญวนและเขมรตกไปเป็นของฝรั่งเศสแล้ว ก็ชอบที่ดินแดนดังกล่าวจะต้องตกไปเป็นของญวนและเขมรด้วย ฝ่ายไทยไม่ยอม เพราะถือว่าเป็นดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ไทยปกครองมาช้านานหลายแผ่นดินแล้ว ทางฝรั่งเศสก็จะเอาให้ได้ ในที่สุดก็เกิดสู้รบกันขึ้น ฝรั่งเศสได้ส่งกำลังทหารทั้งฝรั่งเศสปนแขกมอรอคโคและทหารญวนทหารเขมรบุกรุกขึ้นมาตามลำแม่น้ำโขง มารบกันหนักที่แก่งหลี่ผี เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เจ้านครจำปาศักดิ์ที่อยู่หน้าด่านสำคัญ ก็ได้ช่วยเหลือข้าหลวงต่างพระองค์และแม่ทัพไทยจัดเกณฑ์ไพร่พลเสบียงอาหารศาสตราวุธให้แก่กองทัพไทยทำการสู้รบฝรั่งเศสเป็นสามารถ ต่างฝ่ายต่างก็ล้มตายลงไม่น้อย กรณีพิพาทดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงนี้ ยุติลงตามสัญญาสงบศึกไทยกับฝรั่งเศสฉบับลงวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ คือไทยยอมสละดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้แก่

---

[๑] เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นพระน้องยาเธอ กรมหมื่น ฯ

[๒] ต่อมาโปรด ฯ ให้เรียก ข้าหลวงต่างพระองค์

ฝรั่งเศส ก็แปลว่าหัวเมืองขึ้นนครจำปาศักดิ์ทั้งหมดที่อยู่บนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตะวันออกก็ตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศส คงเหลือแต่ตัวเมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์ที่อยู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงเท่านั้น

ครั้นเมื่อวันที่ ๑๓ ตุลาคม ศกเดียวกัน หลังจากที่ไทยกับฝรั่งเศสลงนามสัญญาสงบศึกฉบับดังกล่าวได้ ๑๐ วัน ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จนิวัติสู่กรุงเทพพระมหานครไปดำรงตำแหน่งอธิบดีศาลรับสั่งพิเศษ ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้จัดตั้งศาลพิเศษขึ้นโดยเฉพาะ เรื่องฝรั่งเศสหาว่า พระยอดเมืองขวาง ข้าหลวงของไทยยิงนายโกรสกุยแรง ที่แก่งเจ็กตาย แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์[๑] มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการหัวเมืองลาวกาวต่อไป เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) ก็ได้ปฏิบัติตามหน้าที่ราชการมาด้วยดี

เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เสด็จมาประทับที่เมืองอุบล ฯ ได้ไม่นานนัก หมอและควาญช้างทางเมืองสุวรรณภูมิคล้องได้ช้างพังเผือกที่แขวงเมืองอัตตะบือสูง ๓ ศอก ๖ นิ้ว เมื่อเดินช้างมาถึงเมืองอุบลฯปรนปรือผึกเชื่องคุ้นดีแล้ว ก็โปรด ฯ ให้ส่งช้างพังเผือกนั้นลงไปทูลเกล้าฯ ถวายที่กรุงเทพ ฯ ดังนั้นช้างเผือกที่คล้องได้ไปจากเขตแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์จึงเป็นเชือกที่ ๓ ล้วนแต่จับได้ในสมัยเจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) ทั้งสิ้น

ครั้นเมื่อ ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ โปรดรับสั่งให้มีสารตราให้เจ้า

---

[๑] เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น ฯ

ยุติธรรมธร (คำสุก) เจ้าผู้ครองนครจำปาศักดิ์ขึ้นมาเฝ้า และเพื่อการรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงบีย์มหาราช เสด็จพระราชดำเนินกลับจากประพาสยุโรป และนำเครื่องราชบรรณาการลงไปทูลเกล้าฯ ถวาย ณ กรุงเทพพระมหานครด้วย จะเลยเล่าประวัติเจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) อันเป็นต้นตระกูล *ณ จำปาศักดิ์* ละเอียดสักหน่อย เพราะท่านผู้นี้มีชีวประวัติอันน่าสรรเสริญ มีความซื่อสัตย์มั่นคงฝักฝ่ายข้างเมืองไทยอยู่มาก ทั้งจะได้เป็นอนุสรณ์แก่บุตรหลานของท่านจะได้ทราบความเป็นมาแต่อดีตด้วย

เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) ไปราชการคราวนี้ ได้นำเอาบุตร ๓ คน คือ เจ้าหยุย เจ้าเบง และเจ้าอุย ไปด้วย เมื่อมาถึงเมืองอุบลฯ ได้นำบุตรทั้ง ๓ เข้าเฝ้าเสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ พร้อมด้วยเจ้าราชภาคิไนย (คำหมุน) ซึ่งเป็นน้องของท่าน และท้าวบุญเพ็ง[๑] บุตรเขยซึ่งไปรับราชการอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์

เสด็จในกรมฯ รับสั่งถามว่า "เจ้าจะเอาบุตร ๓ คนนี้ไปกรุงเทพฯ ด้วยหรือ" เจ้ายุติธรรมธรทูลว่า "จะเอาไปด้วย และขอน้อมเกล้าฯ ถวายฝากฝังขอให้บุตร ๓ คนนี้ได้เข้าไปศึกษาวิชาการในพระนครแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดฯ"

เสด็จในกรมฯ รับสั่งต่อไปว่า "ยินดีด้วย, สำหรับเจ้าเบงกับเจ้าอุยให้นำถวายตัวในกรมดำรงฯ ให้ ๒ คนนี้อยู่เล่าเรียนหนังสือไทยและการ

---

[๑] บุตรเจ้าราชบุตร (คำ ต้นตระกูลบุตโรบล) เมืองอุบลฯ และหลานราชบุตร (สุ่ย) ต่อมาท้าวบุญเพ็งได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็น พระอุบลกิจประชากรกรมการเมืองผู้ใหญ่อุบลฯ

ปกครองที่กรุงเทพฯ ส่วนเจ้าหยุยจะขอพระราชทานยศให้เป็น 'เจ้าราชดนัย' กลับมารับราชการอยู่กับเจ้าพ่อ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ เพราะโตแล้ว"

เสด็จในกรมฯ จึงทรงมีบอกพร้อมด้วยลายพระหัตถ์ส่วนพระองค์แล้ว มอบให้เจ้ายุติธรรมธรนำไปถวายในสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ[๑] และรับสั่งให้พระวิภาคย์พจนกิจ (เล็ก สิงหัษฐิต) เมื่อครั้งยังเป็นท้าวหนูเล็ก เลขานุการส่วนพระองค์ติดตามเจ้านครจำปาศักดิ์ในหน้าที่เลขานุการไปด้วย นอกจากนี้ยังโปรดฯ ให้พระยาภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์) ข้าหลวงเมืองอุบลฯ เดินทางล่วงหน้าไปคอยต้อนรับเจ้านครจำปาศักดิ์ที่กรุงเทพฯ อยู่ก่อนแล้ว

เจ้ายุติธรรมธรพักอยู่ที่เมืองอุบลฯ ๓ วันจึงทูลลาฯ เสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ เดินทางไปกรุงเทพฯ จากเมืองอุบลฯ โดยผ่านเมืองศรีสระเกษ–เมืองสังขะทางช่องเม็กตรงไปยังเมืองศรีโสภณ–อรัญประเทศ เมื่อถึงเมืองปราจีนบุรี พระยาเทพอรชุน[๒] ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนฯ ได้ไปต้อนรับให้ความสะดวกเป็นอย่างดี ได้พักม้าโคเกวียนพาหนะไว้ที่เมืองปราจีนบุรีแล้ว จึงได้เดินทางโดยเรือกลไฟหลวงซึ่งทางราชการในกรุงเทพฯ จัดส่งไปคอยต้อนรับ โดยพระยาภักดีณรงค์ (สิน) เป็นผู้นำไปตามลำน้ำบางปะกงออกทะเล เข้าปากน้ำเจ้าพระยาผ่านเมืองสมุทรปราการ เพราะการคมนาคมสมัยนั้นระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองตะวันออกเฉียงเหนือต้องเดินทางนั้น

---

๑ เมื่อครั้งเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเวลานั้น

๒ เมื่อครั้งยังเป็นพระยาวรเดชศักดาวุธ (เจ็ก จารุจินดา)

เมื่อถึงกรุงเทพฯ แล้วพระยาสุนทรบุรีศรีพิชัยสงคราม (ชม สุนทราชุน)[๑] ไปคอยต้อนรับที่ท่าช้างวังหลวง แล้วนำไปพัก ณ บ้านขุนมหาวิชัยที่หัวลำโพง วันต่อมาเจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) ได้นำใบบอกและลายพระหัตถ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์พร้อมด้วยบุตร ๓ คนเข้าเฝ้าถวายตัวต่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเวลานั้น อดีตสมเด็จเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงต้อนรับปราศรัยเป็นอันดี แล้วทรงรับเจ้าเบงและเจ้าอุยตามที่ข้าหลวงต่างพระองค์ทรงฝากฝังมา และรับสั่งให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยะสิริ) เมื่อครั้งเป็นพระยาสฤษพจนากร ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทยรับเจ้าเบง เจ้าอุย ไปอยู่กับพระยามหาอำมาตย์ฯ ที่บ้าน จัดการให้เรียนหนังสือและภาษาไทยเพิ่มเติมและอบรมการปกครองฝ่ายมหาดไทยต่อไป

ในหนังสือ*สาส์นสมเด็จ ภาค ๑* หน้า ๒๙๓[๒] มีเรื่องเกี่ยวกับเจ้ายุติธรรมธรตามกระบวนความตอนหนึ่งว่า "เจ้ายุติธรรมธรได้แสดงความโทมนัสต่ออดีตสมเด็จเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยที่ถูกกรมหลวงพิชิตปรีชากร เมื่อครั้งเป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวกาว ทรงสงสัยว่าเจ้ายุติธรรมธรเอาใจออกหากสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ไปฝักฝ่ายอยู่กับฝรั่งเศส แต่การที่กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงระแวงนี้ทราบไปถึงเจ้ายุติธรรมธรที่เมืองอุบลฯ เมื่อเจ้ายุติธรรมธรเข้ามาราชการที่กรุงเทพฯ คราวดังกล่าว จึงได้นำเอาบุตรทั้ง๓ ถวาย

---

๑ ต่อมาเป็นเจ้าพระยาศรีวิชัยชนินทร ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรี

๒ สำนักพิมพ์คลังวิทยาจัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๘๘

ในสมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ไว้ เพื่อทรงให้เห็นว่ายังมีความกตัญญูถึงพระเดชพระคุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว องค์พระบิยมหาราชแห่งกรุงสยามอยู่"

ฝ่ายเจ้าหยุย สมเด็จเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้ทรงขอพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้เป็น "เจ้าราชดนัย" ตำแหน่งผู้ช่วยราชการในเจ้านครจำปาศักดิ์ตามใบบอกข้าหลวงต่างพระองค์ ทรงขอมาแต่ ร.ศ. ๑๑๖ เป็นต้นไป เมื่อเจ้ายุติธรรมธรเสร็จราชการ เจ้าราชดนัย(หยุย)ก็ได้กลับไปรับราชการช่วยเจ้าพ่อที่เมืองนครจำปาศักดิ์ต่อไป

ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จพระราชดำเนินทรงเบิดทางรถไฟไปยังเมืองนครราชสีมาเมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๙ ซึ่งทางรถไฟสายเหนือหรือสายตะวันออกเฉียงเหนือไปนครราชสีมานั้น เริ่มสร้างขึ้นในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ ทรงขุดดินก่อพระฤกษ์ครั้งแรกที่หัวลำโพงเมื่อวันที่ ๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๑ โดยบริษัทอังกฤษเป็นผู้ยื่นประมูลรับเหมาก่อสร้างได้เวลานั้น มิสเตอร์ เค. เบิธ ชาวเยอรมันเป็นเจ้ากรม(อธิบดี)รถไฟ จ้างนาย เอส. เกิช เป็นนายช่างใหญ่และจ้างนาย แอล. ไวเลอร์ เป็นผู้ช่วยอีกคนหนึ่ง มิสเตอร์ เค. เบิธ ดำรงตำแหน่งอยู่ไม่ถึง ๓ ปี ก็ถึงแก่กรรม จึงโปรดฯตั้งนายเอส.เกิช เป็นเจ้ากรมรถไฟแทนเมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ สังกัดกระทรวงโยธาธิการเวลานั้น กรมหมื่นพิทยาลาภพฤฒิธาดา ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ

เบิดการเดินรถไฟจากสถานีกรุงเทพฯ–อยุธยา(กม.๗๒) เมื่อวันที่ ๒๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ จากสถานีอยุธยา–แก่งคอย(กม. ๑๒๕) เมื่อวันที่ ๑

พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๐ และจากสถานีแก่งคอย–นครราชสีมา(กม. ๒๖๔) เมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๓

ทางกระทรวงมหาดไทยได้อัญเชิญให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ เสด็จประทับ ณ เมืองนครราชสีมา ตลอดจนข้าราชการเจ้าเมืองและเจ้าเมืองขึ้นในหัวเมืองมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือไปคอยต้อนรับเสด็จพระราชดำเนินจงพร้อมกัน ส่วนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์-ศิลปาคม ข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลฝ่ายเหนือโปรดเกล้าฯ ให้เสด็จนิวัตสู่กรุงเทพฯแต่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ แล้ว พระวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัฒนา ข้าหลวงรองเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลสืบแทนต่อไป

เฉพาะเมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้าอุปราช(คำพันธ์) เป็นผู้แทนเจ้านคร-จำปาศักดิ์ เพราะเจ้ายุติธรรมธร(คำสุก)ชรามาก ไม่สามารถจะมาในการรับเสด็จพระราชดำเนินคราวนี้ได้ พร้อมด้วยพระอุบลกิจประชากร(เมื่อครั้งเป็นท้าวบุญเพ็ง)

เจ้าอุปราช (คำพันธ์) ได้นำเอาเจ้าเหลี่ยม (บุตร) กับเจ้าคำแสน (หลาน) เพื่อถวายตัวต่อข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ ที่เมืองนครราชสีมานั้นเอง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประ-สงค์ทรงรับสั่งให้เจ้าอุปราช(คำพันธ์) นำบุตรและหลานทั้งสองคนนี้ถวายตัวในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งตามเสด็จพระราชดำเนินคราวนั้นด้วย สมเด็จกรมพระยาดำรงฯก็ทรงรับไว้และได้ทรงมอบให้พระยามหาอำมาตยฯไปจัดการอบรม เช่นอย่างเจ้าเบง เจ้าอุย ต่อไป

เมื่อเสร็จการรับเสด็จทรงเปิดทางรถไฟแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้บรรดาเจ้านาย เจ้าเมือง และเจ้าเมืองขึ้นตลอดจนข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เข้าไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท เพื่อถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบรมโอรสาธิราช[๑] ณ กรุงเทพฯอีก เจ้าอุปราช(คำพันธ์)และพระอุบลกิจ-ประชากรก็ได้ไปในพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพฯนี้ด้วย เสร็จแล้วจึงได้กราบถวายบังคมลากลับเมืองนครจำปาศักดิ์

ต่อมาทางการเห็นว่า เจ้าเหลี่ยมและเจ้าคำแสนพอจะรับราชการได้แล้ว กระทรวงมหาดไทยจึงได้ส่งเจ้าเหลี่ยมไปรับราชการ ณ มณฑลอุบล-ราชธานี เป็นนายอำเภอคำเขื่อนแก้วในสมัยพระยาศรีธรรมศกราช(เจริญ จารุจินดา) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล เจ้าเหลี่ยมรับราชการอยู่ได้ ๒–๓ ปีก็จำต้องออกจากราชการ กลับไปอยู่เมืองนครจำปาศักดิ์และถึงแก่กรรมที่นั่น ส่วนเจ้าคำแสนได้ทราบว่ากระทรวงมหาดไทยจัดส่งไปเป็นนายอำเภอทางหัวเมืองเหนือ เลยไม่ปรากฏว่ายังมีชีวิตอยู่หรือประการใดจนบัดนี้

หลังจากการปราบกบฏผีบาปผีบุญแล้ว เจ้ายุติธรรมธร(คำสุก)พิราลัยด้วยโรคชราเมื่อวันที่ ๑๔ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๐ คำนวณอายุได้ ๗๙ ปี ขึ้นครองนครจำปาศักดิ์ เมื่ออายุ ๔๑ ปี อยู่ในราชการถึง ๓๘ ปี นับว่าเจ้าองค์ครองเมืองนครจำปาศักดิ์ผู้นี้ได้เอาใจใส่ปฏิบัติหน้าที่ราชการบ้านเมือง มีความซื่อสัตย์ต่อประเทศไทยและพระบรมราชวงศ์จักรีอย่างดียิ่ง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯทรงอาลัย

---

[๑] สมเด็จเจ้าฟ้าชายวชิรุณหิศ สวรรคตเมื่อวันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๓ พระชันษา ๑๗ ปี ทรงเป็นสมเด็จเจ้าฟ้าชายพระองค์แรกในสมเด็จพระศรีสวรินทรา-พระบรมราชเทวี พระพันวสาอัยยิกาเจ้า

และได้ทรงอาราธนาเจ้าพระคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทน์) เจ้าคณะมณฑลอีสานเวลานั้น พร้อมด้วยนายร้อยตรีขุนประดิษฐ์ยุทธการ(พรหม) เป็นข้าหลวง นำเครื่องไทยทานและศิลาหน้าเพลิง ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระราชทานมาเป็นผู้นำไปจัดการพระราชทานเพลิงศพเจ้ายุติ-ธรรมธร(คำสุก) ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ นับว่าเป็นเกียรติยศอันสูงสุดที่พระมหากษัตริย์ไทยจะพึงประทานแก่เจ้าประเทศราช ส่วนหน้าที่ราชการทรงมีท้องตรามณฑลสั่งลงไปมอบให้เจ้าอุปราช (คำพันธ์) เป็นผู้รักษาราชการเมืองนครจำปาศักดิ์ ยังมิได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าผู้ครองนครจำปาศักดิ์แทน

เจ้ายุติธรรมธร(คำสุก)มีภรรยาทั้งสิ้น ๘ คน และมีบุตรธิดาทั้งสิ้น รวม ๑๓ คน คือ

ภรรยาที่ ๑ เจ้านางพิมพ์ มีบุตรธิดา ๕ คน ตามลำดับพี่น้องดังนี้

๑. เจ้าปุ้ย โปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าราชสัมพันธวงศ์ มีภรรยาชื่อหม่อมสาหร่าย[๑] ไม่มีบุตร เจ้าปุ้ยถึงแก่กรรมด้วยโรคคลั่งจริต

๒. เจ้านางทองพันธ์ ภรรยาพระอุบลกิจประชากร(บุญเพ็ง บุตโร-บล)บุตรเจ้าราชบุตร(คำ)เมืองอุบลราชธานี มีบุตรธิดา ๔ คน คือ เจ้านางพวงแก้ว เจ้าสอน (อดีตองคมนตรีลาว) และอดีตส.ส.นครจำปาศักดิ์ ขุนเกษตรประศาสตร์(สิทธิ์) และเจ้านางสมบูรณ์

๓. เจ้านางกอง ภรรยาเจ้าสายคำ มีบุตรีคนเดียวคือ เจ้านางเสภาทอง

๔. เจ้านางกุมารี ภรรยาเจ้าราชบุตร (หนูเล็ก) มีบุตรคนเดียวคือ เจ้าทองพูน

---

๑ ที่เรียกหม่อมนั้น เรียกตามฝ่ายเมือง

๕. เจ้าจุ้ย ณ จำปาศักดิ์ สามีนางเลื่อน ภรรยาแรก มีบุตรีคนเดียว คือ "นางบังอร" ภรรยานายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ ภรรยาที่ ๒ ของเจ้าจุ้ย ชื่อเจ้านางพันธ์ ไม่มีบุตรธิดา

ภรรยาที่ ๒ หม่อมเครือ มีบุตรธิดา ๓ คน คือ

๑. เจ้านางสด ภรรยาเจ้าอุปราช(คำผาย) มีบุตรธิดา ๒ คน คือ เจ้าเชื่อม และเจ้านางสร้อย

๒. เจ้าราชดนัย (หยุย) มีภรรยา ๕ คน คือ

ก. เจ้านางทองพูน ไม่มีบุตร

ข. เจ้านางสุดสมร มีบุตรธิดา ๓ คน คือ เสด็จเจ้าบุญอุ้ม ณ จำปาศักดิ์ อดีตนายกรัฐมนตรีลาว เจ้าสมบูรณ์[๑] และ เจ้าบุญอ้อม รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการลาวปัจจุบัน

ค. หม่อมนวล มีบุตรธิดา ๖ คนคือ เจ้าบุญเอื้อ(ข้าหลวงตรวจการมหาดไทยภาคใต้) เจ้านางเนย เจ้านางน้อม เจ้านางบุญล้น เจ้านางบุญหลี และเจ้าสรรพสิทธิ

ง. เจ้านางจันทร์ มีบุตรธิดา ๙ คน คือ เจ้านางบุญชู เจ้านางสมบูรณ์ เจ้านางเฮียง เจ้านางบุญโฮม เจ้านางบุญเฮือง เจ้าศรีโรเม เจ้านางนารี เจ้านางบุญเหลือ และเจ้านางสุดาจันทร์

จ. หม่อมจูม มีบุตรคนเดียวคือ เจ้าจิตประสงค์

๓. เจ้านางสังวาลย์ ภรรยาเจ้าศักดิ์ประเสริฐ(อุย)มีบุตรธิดา ๗ คน

---

[๑] เมื่อผู้เขียนไปไซ่ง่อน พ.ศ. ๒๔๖๗ เจ้าบุญอุ้ม เจ้าบุญเอื้อ และเจ้าสมบูรณ์ ก็ตามไปเวลาไล่ ๆ กัน เมื่อผู้เขียนไปฮานอย พ.ศ. ๒๔๖๙ ทราบจากเจ้าบุญอุ้มฯว่า เจ้าสมบูรณ์ถึงแก่กรรมที่โรงเรียนชาสลูป์โลบาท์ไซ่ง่อนใน พ.ศ. ๒๔๗๐

คือ เจ้านางอุไร(ภรรยาเจ้าสอน บุตโรบล) เจ้านางอ้วน เจ้านางอ่าง เจ้านางสำอางค์ เจ้าเอียง เจ้าไอ่ และเจ้านางไห่พ้า

ภรรยาที่ ๓ เจ้านางดวงเนตร์ มีบุตรคนเดียวคือ เจ้าบัว ณ จำปาศักดิ์ สามีเจ้านางพวงแก้วบุตรีพระอุบลกิจประชากร มีบุตรีคนเดียว คือ เจ้านางสุวรรณะ ภรรยาเจ้าศิริรัตน์ ณ จำปาศักดิ์

ภรรยาที่ ๔ หม่อมพรหมมา (บ้านดอนพร เมืองสีทันดร) มีบุตรคนเดียวคือ เจ้าศักดิ์ประสิทธิ์ ณ จำปาศักดิ์ เจ้าศักดิ์ประสิทธิ์ (เบง) มีภรรยา ๒ คนคือ เจ้านางตุ่ย มารดาของเจ้าศรีใส เจ้าศรีใสเป็นบิดาของเจ้าศรีสุข ณ จำปาศักดิ์ รัฐมนตรีโฆษณาการลาว ภรรยาที่ ๒ คือเจ้านางเรี่ยม มารดาของเจ้าศิริรัตน์ (ถึงแก่กรรม) และเจ้านางวิไลวรรณ์

ภรรยาที่ ๕ หม่อมเกิดมี (บ้านดอนแดง) มีบุครคนเดียวคือ เจ้าศักดิ์ประเสริฐ (อุย ณ จำปาศักดิ์) สามีนางแก้วสว่าง มีบุตร ๙ คน คือ เจ้าอาพร เจ้านางอำไพ เจ้านางอุไร เจ้านางอักษรวดี เจ้านางสร้อยศรี เจ้านางทองเทพ เจ้านางสีสวาท เจ้าอนุศักดิ์ และเจ้านางบับภาวดี

ภรรยาที่ ๖ หม่อมนารี (เมืองสีทันดร) มีบุตรคนเดียวคือ เจ้าราชบตร (หนเล็ก) ได้เป็นเจ้าราชบตรเมืองนครจำปาศักดิ์ในสมัยที่ฝรั่งเศสปกครองชุดเจ้าราชดนัย (หยุย) เจ้านครจำปาศักดิ์ต่อมา และเจ้าราชบุตร (หนูเล็ก) สมรสเจ้านางกุมารี

ภรรยาที่ ๗ หม่อมใส (เมืองนครจำปาศักดิ์) มีบุตรีคนเดียวคือ เจ้านางศิวิลัย ภรรยาท้าวแก้ว (ป.ร. ๕) มีบุตรคนเดียวคือ เจ้าเสถียร ณ จำปาศักดิ์ อดีตอธิบดีกรมศิลปากรลาว

ภรรยาที่ ๘ หม่อมบัวพันธ์ (เมืองมูลปาโมกข์) ไม่มีบุตรธิดา

ส่วนเจ้าเบง เจ้าอุย ในระหว่างที่เจ้านครจำปาศักดิ์ (เจ้ายุติธรรมธรคำสุก) พิราลัยนั้น อดีตสมเด็จเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยโปรดให้ผีกหัดราชการอยู่ในกรุงเทพฯ เมื่อเจ้าพ่อพิราลัยลงแล้วโปรดให้กลับไปเมืองนครจำปาศักดิ์ชั่วคราว เพื่อไปจัดการศพเจ้ายุติธรรมธรผู้เป็นบิดาและจัดการเรื่องมรดก

ในระหว่างที่เจ้าเบง เจ้าอุย อยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ จนถึง พ.ศ. ๒๔๔๖ (ร.ศ. ๑๒๒) นั้น เมืองนครจำปาศักดิ์ได้ตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสตามสนธิสัญญาฉบับลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒[๑] แล้ว ฝรั่งเศสเกลี้ยกล่อมเจ้าราชดนัย (หยุย) ให้ครองเมืองนครจำปาศักดิ์สืบต่อเจ้าพ่อ แต่ก่อนฝรั่งเศสจะเกลี้ยกล่อมเจ้าราชดนัยให้ครองเมืองนครจำปาศักดิ์นี้ เจ้าราชดนัยได้มีหนังสือลับไปทูลปรึกษาสมเด็จกรมพระยาดำรงฯ และสมเด็จฯ ได้ทรงตอบไปว่า *ให้รับตำแหน่งทำการให้ฝรั่งเศสเสีย มิฉะนั้นถ้าฝรั่งเศสเอาพวกอื่นมาตั้งวงศ์ตระกูล เจ้ายุติธรรมจะได้รับความเดือดร้อน* เจ้าราชดนัย (หยุย) จึงได้ครองนครจำปาศักดิ์แต่นั้นมา

ส่วนเจ้าเบง เจ้าอุย ฝรั่งเศสเกลี้ยกล่อมอุดหนุนจะให้ไปเรียนภาษาฝรั่งเศสที่เมืองไซ่ง่อน แต่เจ้าเบงไม่สมัครใจ เมื่อจัดการปลงศพบิดาเสร็จแล้วก็กลับเข้าไปรับราชการที่กรุงเทพฯ ตามเดิม ส่วนเจ้าอุยพอใจไปเรียนที่ไซ่ง่อนตามความประสงค์ของฝรั่งเศส

ปีที่เจ้าอุยไปเรียนหนังสือที่ไซ่ง่อนนี้ เป็นสมัยเมอสิเออร์มาเฮ เป็นข้าหลวงใหญ่ประเทศลาว โรงเรียนที่เจ้าอุยไปเรียนนี้เป็นโรงเรียนรัฐบาล

---

[๑] ความละเอียดเรื่องเมืองนครจำปาศักดิ์ตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสจะได้กล่าวไว้ในบทหลัง

ชื่อชาสลูป์โลบาท์ (College Chaseloup Laubat) มีเจ้าหลวงพระบางมาเรียนอยู่ก่อนแล้วเวลานั้น คือ เจ้าบัญญาทิพย์ เจ้าอุ่นคำ ต่อมาอีกมี เจ้าจิตราช และเจ้าเพชราชรัตนวงศา สองพี่น้องนี้เป็นบุตรเจ้าอุปราช (บุญคง) นครหลวงพระบาง นอกจากนี้ยังมีลูกหลานเจ้าเมืองลาวฝ่ายใต้อีก คือ ท้าวคำผุย ท้าวหนูน้อย และท้าวกุ อภัย ๓ คนนี้เป็นชาวเมืองโขง สำหรับท้าวกุ อภัย ต่อมาได้เป็นเจ้าเมืองโขงในสมัยที่ลาวอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศส เมื่อลาวได้เอกราชแล้วเลื่อนฐานะขึ้นเป็นประธานอภิรัฐมนตรีลาว และอดีตนายกรัฐมนตรีลาวอยู่สมัยหนึ่ง ทางเมืองสวรรณเขตมีท้าวเสี่ยน และท้าวหน่อเงิน (บิดานายแพทย์ภูวงและนายพลภูมี หน่อสวรรณ) ทางเมืองอัตตะปือมีท้าวบุญเลี้ยงอีกคนหนึ่ง ต่อมาสมัยหลังๆ มีลูกหลานของบางท่านที่กล่าวมาแล้วมาเรียนที่โรงเรียนนี้อีกเท่าที่เห็นควรนำมากล่าวคือ ท้าวหยุย อภัย [น้องชายท้าวกุ อภัย และบุตรเขยเจ้าราชดนัย (หยุย)] ท้าวอู่ทอง สุวรรณวงศ์ ท้าวอู่รส ท้าวอู่แก้ว และท้าวอู่เรศ (๓ คนนี้เป็นน้องชายท้าวอู่ทอง) เมืองเวียงจันทน์ และเสด็จเจ้าบุญอุ้ม ณ จำปาศักดิ์ เจ้าสมบูรณ์ และเจ้าบุญเอื้อ ณ จำปาศักดิ์ ฯลฯ ดังกล่าวมาแล้ว

พอเจ้าอุยเรียนภาษาฝรั่งเศสอยู่ราว ๓ ปีใช้การได้บ้างแล้ว จวบกับโรงเรียนปิดเทอมใหญ่ ๒ เดือน ครั้นสิ้นเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ ก็ลอบโดยสารเรือเมล์ที่เดินจากไซ่ง่อน–กรุงเทพฯ ตรงไปกรุงเทพฯ ทีเดียว ไม่ยอมผ่านไปที่เมืองนครจำปาศักดิ์อีก ก่อนที่เจ้าอุยจะหลอกฝรั่งเศสสมัครไปเรียนที่ไซ่ง่อนนี้ ได้ลอบมีหนังสือส่วนตัวเป็นทางลับกราบทูลสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพให้ทรงทราบก่อนว่า *เมื่อได้วิชาแล้วจะกลับมารับราชการฉลองพระเดชพระคุณที่กรุงเทพฯ สืบไป* เวลานั้นสมเด็จฯไม่ทรง

เชื่อ เข้าพระทัยว่าเจ้าอุยไปฝักฝ่ายอยู่กับฝรั่งเศส จึงไม่ทรงตอบ แต่เมื่อเจ้าอุยกลับกรุงเทพฯ แล้ว สมเด็จกรมพระยาดำรงฯ ก็ทรงหายข้องพระทัย โปรดฯ ให้เจ้าอุยผีกหัดราชการอยู่ในกระทรวงมหาดไทยกับเจ้าเบงสืบไป

ต่อมาเจ้าเบงได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น "เจ้าศักดิ์ประสิทธิ์" เจ้าอุยได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น "เจ้าศักดิ์ประเสริฐ" เมื่อวันที่ ๒๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๔ ทั้งสองท่านพร้อมกัน ตำแหน่งครั้งสุดท้ายที่เจ้าศักดิ์ประสิทธิ์ได้รับเป็นปลัดจังหวัดแพร่ เมื่อเปลี่ยนการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ ทางราชการได้สั่งย้ายเจ้าศักดิ์ประสิทธิ์(เบง) ไปเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดลำปาง เมื่อวันที่ ๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ ต่อมาอีกไม่นานถึงวันที่ ๓ พฤศจิกายน ศกเดียวกัน ก็ถึงแก่กรรม

ส่วนเจ้าศักดิ์ประเสริฐ (อุย) ตำแหน่งครั้งสุดท้ายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ เป็นปลัดกรมการเมืองกระทรวงมหาดไทย และได้เวนคืนตำแหน่งเมื่อวันที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๒ ครบเกษียณอายุราชการแล้ว ได้ออกรับพระราชทานเบี้ยบำนาญ ต่อมาเจ้าศักดิ์ประเสริฐทางรัฐบาลลาวให้ดำรงตำแหน่งอภิรัฐมนตรี ที่ปรึกษาพระเจ้ามหาชีวิตลาวที่เมืองเวียงจันทน์และถึงแก่กรรมเมื่อไม่นานมานี้

ส่วนเจ้าอุปราช (คำพันธ์) พระอุบลกิจประชากร (บุญเพ็ง บุตโรบล) เจ้าจุ้ย เจ้าบัว ครั้นเมืองนครจำปาศักดิ์ตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสแล้ว ไม่พอใจจะอยู่กับฝรั่งเศสจึงพร้อมกันอพยพครอบครัวบ่าวไพร่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในราชอาณาจักรสยาม เจ้าอุปราช (คำพันธ์) มาตั้งหลักฐานภูมิลำเนาอยู่ริมแม่น้ำมูล ใกล้ปากโดมน้อยให้ชื่อว่า "บ้านสุวรรณวารี" คือบ้านคันนกหอเดิม ตรงข้ามบ้านตุงลุง อำเภอบ้านด่าน จังหวัดอุบลราชธานี

ยังคงเหลือแต่เจ้าราชดนัย (หยุย) กับเจ้าราชภาคิไนย (คำหมุน) อยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ รัฐบาลฝรั่งเศสจึงแต่งตั้งให้เจ้าราชดนัย (หยุย) เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ทรงนามว่า เจ้ายุติธรรมธร แต่ พ.ศ. ๒๔๔๗ เป็นต้นมา และให้เจ้าคำผาย บุตรเจ้าราชวงศ์เป็นเจ้าอุปฮาด ให้เจ้าหนูเล็กน้องชายเจ้ายุติธรรมธร (หยุย) เป็นเจ้าราชวงศ์ ให้เจ้าคำพันธ์เป็นเจ้าราชบุตรสืบประเพณีปกครองเช่นเดิมมา

ครั้น พ.ศ. ๒๔๘๔ นครจำปาศักดิ์กลับคืนมารวมกับประเทศไทยอีก ทางรัฐบาลไทยในระบอบประชาธิปไตยก็คงให้เกียรติยศตั้งให้เจ้ายุติธรรมธร (เจ้าราชดนัย หยุย) เป็นเจ้าครองนครจำปาศักดิ์ตามเดิม หรือนัยหนึ่งก็คือผู้ว่าราชการจังหวัดนครจำปาศักดิ์นั่นเอง ครั้นเมื่อวันที่ ๒ มีนาคม พ.ศ.๒๔๘๙ ก็พิราลัยด้วยโรคชราก่อนที่นครจำปาศักดิ์จะกลับไปเป็นของฝรั่งเศสคำรบสอง เมื่อเดือนพฤศจิกายน ในศกเดียวกันนั้น จึงเป็นที่อาลัยแก่บรรดาญาติวงศ์ พ่อค้าประชาชนที่ได้คบค้าสมาคม เพราะท่านผู้นี้มีลักษณะบุคลิกเป็นที่เคารพนับถือรักใคร่โดยทั่วไป

ส่วนเจ้าอุปราช (คำพันธ์) นั้น อยู่ที่บ้านสุวรรณวารีโดยปกติมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๕๖ ก็ถึงอนิจกรรม ณ บ้านสุวรรณวารีนั้นเอง พวกญาติมิตรตลอดจนข้าราชการประชาชนได้พร้อมกันไปจัดการฌาปนกิจศพเป็นการสมเกียรติยศ ที่ท่านผู้นี้ได้อุตส่าห์เข้ามาตายในราชอาณาจักรไทย

ส่วนพระอุบลกิจประชากรได้พาครอบครัวบ่าวไพร่มาอยู่ ณ บ้านเก่า บริเวณถนนพรหมราชในเมืองอุบลราชธานี ซึ่งเป็นที่ดินคุ้มบ้านเหนือของราชบุตร (สุ่ย) ปู่ของพระอุบลกิจประชากรแต่ พ.ศ. ๒๔๔๖ แล้วก็ถวายตัวต่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์

สำเร็จราชการมณฑลอีสาน เสด็จในกรม ฯ ข้าหลวงต่างพระองค์โปรด ฯ ให้พระอุบลกิจประชากรเข้ารับราชการในตำแหน่งของเมือง และโปรด ฯ ตั้งประทวนให้เป็น "พระอุบลกิจประชากร" ดังกล่าวแล้วไปก่อน ครั้นภายหลังจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรในนามประทวนเดิมตามที่ข้าหลวงต่างพระองค์ทรงขอพระราชทานไป

พระอุบลกิจประชากรรับราชการอยู่ที่เมืองอุบล ฯ ได้ ๓ ปี จึงพร้อมด้วยเจ้าจุ้ย เจ้าบัว เข้าเฝ้าทูลเสด็จในกรมข้าหลวงต่างพระองค์ว่า "อยากจะขอรับราชการเป็นทหารของชาติ ให้ปรากฏเป็นประโยชน์ต่อแผ่นดินสืบไป" ก็ทรงโปรด ฯ ตามประสงค์ จึงมีรับสั่งมอบพระอุบลกิจ ฯ เจ้าจุ้ย เจ้าบัวให้แก่นายพลตรีพระยาพิพิธเดชะ (พร) เมื่อครั้งเป็นนายพันโทหลวงสรกิจประ-การ ผู้บังคับการทหารราบที่ ๓ มณฑลอุบลราชธานีเวลานั้น นำตัวถวายแด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีวรเดช[๑] ผู้บัญชาการกรมยุทธนาการเวลานั้นสืบไป

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีวรเดช จึงโปรดให้พระอุบลกิจประชากรเข้าอบรมราชการทหารอยู่กองยกกระบัตรแห่งกองทัพบก ส่วนเจ้าจุ้ย เจ้าบัวโปรดให้เข้าเป็นนักเรียนนายร้อยทหารบกพร้อมกับท้าวทอง-สุก พรหมวงศานนท์ บุตรพระอุบลการประชานิตย์ (บุญชู พรหมวงศานนท์) อดีตข้าหลวงบริเวณและกรมการเมืองชั้นผู้ใหญ่ แต่เรียนอยู่ได้ไม่นาน มีเหตุจำเป็นจึงได้ลาออกจากโรงเรียนนายร้อย มาอยู่ที่บ้านอุบล ฯ รับราชการในแผนกมหาดไทยจนถึง พ.ศ. ๒๔๖๙ ก็ถึงแก่กรรม

---

[๑] เมื่อดำรงพระอิสริยยศเป็น "นายพันเอก พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช"

ต่อมาโปรดเกล้า ฯ ให้พระอุบลกิจประชากรย้ายไปผึกหัดราชการอยู่แผนกสัสดี จนถึงวันที่ ๙ มกราคม ร.ศ. ๑๒๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระอุบลกิจ ฯ เป็นว่าที่นายร้อยตรี ออกมารับราชการกองพันทหารราบ ๑๐ มณฑลอีสานตำแหน่งนายเวร ร.ศ. ๑๓๐ โปรดเกล้า ฯ ให้เป็นนายร้อยโท รับราชการในตำแหน่งผู้ช่วยสัสดีมณฑลอีสาน[๑] จนออกรับเบี้ยบำนาญ และถึงแก่กรรมที่เมืองอุบลราชธานีเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒

ส่วนเจ้าจุ้ย เจ้าบัวเมื่อสำเร็จจากโรงเรียนนายร้อยทหารบก โปรดเกล้า ฯ พระราชทานยศเป็นนายร้อยตรีทั้งสองท่าน และออกมารับราชการสังกัดกรมทหารราบ ๑๐ มณฑลอุบลราชธานี เมื่อ ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) จนออกรับเบี้ยบำนาญ

ครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ สมัยพระยาศรีธรรมศกราช (ปิ่ว บุน-นาค) สมุหเทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานี ทางราชการหวังจะชุบเลี้ยงบุตรหลานเจ้านครจำปาศักดิ์ เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) ที่มีความจงรักภักดีผักผ่ายข้างเมืองไทยตลอดต้นปลายมา จึงสั่งให้เจ้าจุ้ย เจ้าบัวเข้ารับราชการฝ่ายพลเรือนอีก เจ้าจุ้ยให้รับราชการเป็นผู้ช่วยคลังมณฑลอุบล ฯ เจ้าบัวให้รับราชการแผนกมหาดไทยจนครบเกษียณอายุ เจ้าจุ้ยไปป่วยถึงแก่กรรมที่เมืองนครจำปาศักดิ์ ส่วนเจ้าบัวถึงแก่กรรมอยู่ที่เมืองอุบล ฯ

เมื่อสงครามโลกครั้งที่สองสงบลง รัฐบาลไทยได้คืนดินแดนนคร-จำปาศักดิ์ให้แก่ฝรั่งเศส ฝรั่งเศสยกย่องเจ้าบุญอุ้ม ณ จำปาศักดิ์ ให้เป็นเสด็จ

---

[๑] วัน เดือน ปีที่จดมานี้ได้มาจากสัญญาบัตรและประวัติของพระอุบลกิจฯ ทั้งสิ้น

เจ้าบุญอุ้ม ครองนครจำปาศักดิ์แทนเจ้ายุติธรรมธร (หยุย) ผู้เป็นพระบิดา เมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๙

ครั้นเมื่อประเทศลาวเป็นเอกราช มีกษัตริย์อยู่ใต้รัฐธรรมนูญแล้ว พระเจ้ามหาชีวิตลาวได้โปรด ฯ แต่งตั้งให้เจ้าบุญอุ้ม ณ จำปาศักดิ์เป็นเสด็จ-เจ้าบุญอุ้มต่างพระเนตรพระกรรณ ตรวจราชการทั่วราชอาณาจักรลาว และเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในบ้านเมืองลาวปัจจุบัน ครั้งหนึ่งได้เคยเป็นนายก-รัฐมนตรีประเทศลาวเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๘ รัฐบาลไทยสมัยจอมพล ป. พิบูล-สงครามกับสหรัฐอเมริการับรองคณะรัฐบาลลาวของเสด็จเจ้าบุญอุ้ม ฯ

เจ้าบุญอุ้ม ฯ เกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ ได้ไปศึกษาที่โรงเรียนมัธยมชาสลูป์โลบาท์ที่ไซ่ง่อน เมื่อราวต้นปี พ.ศ. ๒๔๖๘ จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๖ สำเร็จชั้นอะไรนั้นก็ลืมเสียแล้ว เริ่มเข้ารับราชการฝ่ายปกครองจนได้รับแต่งตั้งเป็นเสด็จเจ้าครองแควันนครจำปาศักดิ์ และเป็นหัวหน้าเซ็นสัญญาชั่วคราวระหว่างลาวกับฝรั่งเศส พ.ศ. ๒๔๙๑ ร่วมอยู่ในคณะสภาที่ปรึกษาพระมหากษัตริย์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒ และร่วมเป็นผู้ลงนามสัญญารับเอาเอกราชของลาวจากฝรั่งเศส ณ กรุงปารีสใน พ.ศ. ๒๔๙๗ เษกสมรสกับเจ้านางบัวผัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๕ มีบุตรธิดาไม่น้อยกว่า ๘ คน

บทที่ ๓

เมืองอุบลราชธานี

บรรดาจังหวัดต่างๆ ที่ตั้งอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย จังหวัดอุบลราชธานีเป็นจังหวัดหนึ่งที่ตั้งอยู่แถบแหลมฝั่งซ้ายของลำแม่น้ำมูล เป็นจังหวัดที่มีภูมิภาคอันกว้างใหญ่ไพศาลทางด้านเหนือ มีส่วนแคบเรียวเล็กทางด้านใต้ มีเนื้อที่ทั้งหมดประมาณ ๒๒,๖๘๕.๗๓ ตารางกิโลเมตร มี ๑๙ อำเภอ กับ ๒ กิ่ง มีพลเมืองทั้งสิ้น ๑,๓๒๒,๑๐๕ คน นับเป็นจังหวัดที่มีพลเมืองมากที่สุดในประเทศไทย (ยกเว้นจังหวัดพระนครและธนบุรี) พื้นที่ส่วนมากเป็นที่ราบกว้างใหญ่ มีความเจริญล่าช้าเพราะขาดการคมนาคมและการชลประทานด้วยความเอาใจใส่อย่างแท้จริงมาแต่สมัยก่อน ๆ ครั้นมาในสมัยปัจจุบัน ได้ข่าวมาว่าทั้งไทยและฝรั่งและชาติอื่น ๆ บางชาติ คิดจะกั้นแม่น้ำโขงแห่งแรกตรง *ผามอง* (ใต้อ่างปลาบึก) และเหนืออำเภอศรีเชียงใหม่หรือเวียงจันทน์ ๒๐ กม. ขึ้นเป็นเขื่อนใหญ่ซึ่งไม่แพ้เขื่อนใหญ่ ๆ ในต่างประเทศที่มีชื่อเสียงบางเขื่อน เพื่อให้ชาวตะวันออกเฉียงเหนือและเพื่อนบ้านที่ใกล้เคียง ได้ใช้น้ำในแม่น้ำโขงที่จะกลายเป็นคลองเล็กคลองน้อย เพื่อส่งน้ำในการเกษตรและการไฟฟ้าผ่านบ้านเล็กเมืองน้อยต่าง ๆ ไม่ให้แห้งแล้งเหมือนดั่งที่เป็นอยู่เวลานี้ ตามโครงการนับแต่ปี พ.ศ. ๒๕๑๒ นี้ไปอีก ๑๓ ปีจึงจะเสร็จ

บรรพบุรุษของชนชาวอุบลราชธานี ที่ได้แยกจากกรุงศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) มามีภูมิลำเนาอยู่ในแถบที่เคยเป็นมณฑลอีสานและมณฑลอุดรจนบัดนี้นั้น เพิ่งมาปรากฏหลักฐานรกรากอันแน่นอนก็ต่อเมื่อระหว่างปลายรัชสมัยกรุงธนบุรีและต้นยุคกรุงรัตนโกสินทร์มานี้เอง ความเบื้องต้นตาม *ตำนานเมืองอุบลฯ* นั้นมีว่า

เจ้าพระตา เจ้าพระวรราชภักดี (สามัญชนเรียกย่อๆ ว่า เจ้าพระวอฯ) ๒ คนพี่น้องอันเป็นเสนาบดีกรุงศรีสัตนาคนหุต ตั้งแต่สมัยพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชที่ ๒ (ชัยองค์เว้) อัยกาของพระเจ้าศิริบุญสาร เมื่อพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชที่ ๒ พิราลัย เจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ ก็ได้ช่วยให้พระเจ้าศิริบุญสารได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินแทนพระอัยกา ส่วนเจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ ก็โปรดให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกรุงศรีสัตนาคนหุตด้วย ครั้นต่อมาเกิดไม่ปรองดองกัน เผอิญจะเป็นคราวเวียงจันทน์ถึงฆาต เวลานั้นเวียงจันทน์มีเสนาหมากขี้กาเป็นส่วนมาก ประจบสอพลอส่อเสียดยุยงให้พระเจ้าแผ่นดินระแวงพระทัยว่า เจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ จะชิงราชสมบัติ และอีกเรื่องหนึ่ง พระเจ้าศิริบุญสารได้เอาพวกลูกหลานของเจ้าพระตาไปไว้ในราชสำนัก ภายหลังคิดจะให้เจ้าพระตา พระวอฯ ส่งลูกสาวเอาไปเป็นห้าม แต่เจ้าพระตาไม่ยอม เจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ จึงได้รำพึงแก่กันว่า "เวียงร้อนเป็นไฟอยู่ไม่ได้แล้ว" จึงได้ชักชวนพรรคพวกที่ร่วมใจได้หลายคนมีหลวงราชโภชนัย ท้าวคำสู ท้าวคำสิงห์ ท้าวเชียง และท้าวนามฯลฯ พากันอพยพครอบครัวบ่าวไพร่จากเวียงจันทน์ไปอยู่บ้านหินโงม[๑] เขตเมืองหนองบัวลุ่มภู ต่อมาจึงได้ย้ายไปอยู่เมืองหนองบัวลุ่มภู อันเป็นเมืองของเจ้าปางคำ เจ้าเมืองหนองบัว-

---

๑ ปัจจุบันอยู่ในเขตท้องที่อำเภอเมืองฯ จังหวัดหนองคาย

ลุ่มภูมาก่อน คือบิดาของเจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ นั้นเอง ทั้งนี้เพื่อเลี่ยงการรบราฆ่าฟันกันเอง ครานี้ได้มีราษฎรไพร่พลอพยพติดตามเจ้าพระตาพระวอฯ ซึ่งเป็นที่เคารพรักใคร่นับถือของอาณาประชาชน เพราะเจ้าพระตาพระวอฯ ปกครองราษฎรด้วยความเป็นธรรมและโอบอ้อมอารี เอาใจใส่ต่อราชการและสุขทุกข์ของราษฎรเป็นอันมาก

พระเจ้าศรบุญสารเห็นเหตุการณ์เช่นนั้นก็คิดว่าเจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ จะเป็นกบฏ จึงจัดกองทัพจะยกมาตีเมืองหนองบัวลุ่มภู ข้างฝ่ายเจ้าพระตากับพวกเมื่ออพยพผู้คนเข้ามาอยู่ในเมืองหนองบัวลุ่มภูแล้ว ก็ได้ข่าวว่าเจ้ากรุงเวียงจันทน์จะยกทัพมาตี จึงได้จัดสร้างตกแต่งบ้านเมืองให้แข็งแรง สร้างบ้อมค่ายคูประตูหอรบไว้พร้อมสรรพ และขนานนามเมืองใหม่ว่า *นครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน* เพื่อให้สมแก่ความมั่นคงและความใหญ่โตของเมืองให้ทัดเทียมกับนครเวียงจันทน์ ซากกำแพงเมืองยังปรากฏที่อำเภอหนองบัวลำภูอยู่ทุกวันนี้ แต่ได้ทรุดโทรมไปแล้วเป็นส่วนมาก

ประวัติศาสตร์หนองบัวลำภูตามที่ผู้เฒ่าผู้แก่เล่ากันต่อ ๆ มาว่า *ความแล้ว แฮ่วลั่น*[๑] คือก่อนที่ตุลาการจะพิพากษาอรรถคดี มีพิธีบ่าวร้องเทวดาอารักษ์เสร็จพิธีแล้วก็พิพากษา แล้วจุดดินประสิวที่คันแฮ่ว ถ้าแฮ่วลั่นแปลว่าเทวดาเห็นด้วย คำตัดสินเป็นอันเด็ดขาด ถ้าแฮ่วไม่ลั่นก็พิพากษาต่อไป ดูก็ชอบกล

ฝ่ายพวกที่อพยพมากับเจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ คือ หลวงราชโภชนัย ท้าวคำสู ท้าวคำสิงห์ ฯลฯ ยกเลยต่อไปตั้งอยู่ที่บ้านสิงห์โคก สิงห์ท่า บำรุง

---

[๑] *แฮ่ว* หรือ *แฮ้ว* เป็นภาษาอีสาน เป็นเครื่องมือสำหรับดักสัตว์จำพวกนกต่าง ๆ ตรงกับ *แร้ว* ของภาษาไทยกลาง

ไพร่พลไว้ และจัดให้เจ้านางอุสา ธิดาคนโตของเจ้าพระตา พี่สาวเจ้าฝ่ายหน้าให้ไปอยู่กับท้าวคำสู ท้าวคำสิงห์ผู้เป็นญาติอันสนิทไปพลางก่อน

ข้างฝ่ายพระเจ้าศิริบุญสารเมื่อทราบข่าวว่าเจ้าพระตา เจ้าพระวอ ฯ มาสร้างเมืองใหญ่โตแข็งแรงก็พิโรธ จึงแต่งทัพออกไปปราบ แต่กลับถูกกองทัพฝ่ายเจ้าพระตาตีแตกพ่ายกลับมาหลายครั้ง สู้รบกันอยู่เช่นนี้เป็นเวลาถึง ๓ ปี ไม่มีใครแพ้ชนะกัน ข้างฝ่ายเจ้าพระตา เจ้าพระวอ ฯ นั้นมีกำลังน้อย เสบียงอาหารก็ร่อยหรอลงไปทุกวัน เห็นจะสู้ต่อไปอีกได้ไม่นาน จึงแต่งให้ผู้ที่ไว้ใจนำเครื่องราชบรรณาการไปอ่อนน้อมต่อพม่าขอกำลังมาช่วย แต่พม่ากลับไปเข้าข้างเวียงจันทน์ แต่งให้มังละแงเป็นแม่ทัพยกมาสมทบทัพเวียงจันทน์เป็นศึกกระหนาบเข้าต่อตีทัพเจ้าพระตาเป็นสามารถ ในที่สุดเจ้าพระตาสิ้นชีพในที่รบ[๑] ก่อนที่เจ้าพระตาจะสิ้นใจได้สั่งลูกหลานไปภายหน้าว่า *ไม้ลำเดียว ล้อมฮั้วบ่ไขว่ ไพร่บ่พร้อมแปงบ้านบ่เฮือง ไผผู้เป็นขุนกล้าครองเมืองจั่งฮุ่ง คันแม่นขุนขี้ย่านครองบ้านก็บ่เฮือง อย่าเห็นแก่เงินแสนไถ่ ให้เห็นแก่ไพร่แสนเมือง ได้ขึ้นเฮือนแล้วอย่าลืมแพบ้องไม้*

---

[๑] ตาของผู้เขียนได้บันทึกไว้ในสมุดข่อยว่า บุตรธิดาเจ้าพระตานอกจากเจ้านางอุสา เจ้าฝ่ายหน้าเจ้าคำผง เจ้าพรหมแล้ว ยังมีอีก ๘ คน คือ ๑. ท้าวโคต เป็นบิดาของท้าวสีหาราช (พลสุข) ซึ่งเป็นบิดาของราชบุตร (สุ่ย) เมืองอุบล ฯ และราชบุตร (สุ่ย) เป็นปู่ของหม่อมเจียงคำ ชุมพล ณ อยุธยา ๒. นางมิ่ง ๓. ท้าวชุย (อยู่บ้านเขื่องใน) ๔. พระศรีบริบาล ๕. นางเหมือนตา (อยู่บ้านสะพือตระการ) ๖. ท้าวสุ่ย (บิดาของท้าวสิงห์ซึ่งเป็นต้นตระกูล "สิงหัษฐิต" ต่อมา) ท้าวสิงห์มีบุตรธิดา ๖ คนคือ ก. นางทอง ข. ท้าวสีหาราช (หมั้น) มีภรรยาชื่อนางสุนี ธิดาของราชบุตร (สุ่ย) มีบุตรธิดา คือ พระวิภาคย์พจนกิจ (เล็ก สิงหัษฐิต) ท้าวสี พระภิกษุจำปาแดง และ ด.ญ. บุญกว้าง ค. นางบัว ง. นางจันที จ. นางวันดี ๗. ท้าวมา ๘. นางสีทา (ไม่มีบุตรธิดา) และ ๙. นางแพงแสน

ไผ่ ได้เป็นใหญ่แล้วอย่าลืมข้าผู้พลอย ได้กินพาคำอย่าเล่าลืมกะเบียนฮ้าง ได้ขี่ช้างกั้งฮ่มเป็นพญา อย่าลืมประชาขี่ควายเกาฮั้น อันเป็นคำอุดมการณ์สืบมาจนทุกวันนี้ ทัพเจ้าพระตาแตก เจ้าพระวอฯ ผู้น้องกับพวกได้ตีฝ่าวงล้อมข้าศึกออกมา แล้วก็แตกศึกจากหนองบัวลุ่มภูหนีลงไปอาศัยพระเจ้าองค์หลวง (เจ้าไชยกุมาร) พระเจ้านครจำปาศักดิ์ ตั้งมั่นอยู่ที่ดอนมดแดงไปพลางก่อน

ฝ่ายพระเจ้าศิริบุญสารทราบข่าวว่าเจ้าพระวอฯ กับพวกหนีมาอาศัยอยู่กับพระเจ้านครจำปาศักดิ์ จึงแต่งให้อัคร์ฮาด (หำทอง) ยกทัพตามลงมาหมายจะจับเจ้าพระวอฯ กับพวกฆ่าเสีย พระเจ้าองค์หลวงจึงแต่งให้พญาเชียงสา คุมทัพไปต้านทานเจรจากับนายทัพนายกองเวียงจันทน์ไว้ก่อน แล้วส่งศุภอักษรไปยังพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตขอโทษเจ้าพระวอฯ กับพวกไว้ เพราะเป็นผู้มีความชอบมาแต่หนหลัง พระเจ้าศิริบุญสารทรงทราบในศุภอักษรนั้นแล้ว ก็ทรงยกโทษให้เจ้าพระวอฯ กับพวกตามที่พระเจ้านครจำปาศักดิ์ทรงขอมา แล้วก็เรียกทัพอัคร์ฮาดกลับเวียงจันทน์

ครั้นอยู่มาได้ประมาณ ๔ ปี เจ้าพระวอฯ เกิดอริขัดใจกับพระเจ้านครจำปาศักดิ์ จึงยกมาตั้งซ่องสุมกำลังผู้คนอยู่ดอนมดแดงอีก แล้วจึงแต่งให้ท้าวเพียลือศุภอักษรคุมเครื่องราชบรรณาการมายังเมืองนครราชสีมา ขอเป็นเมืองขึ้นกรุงธนบุรีสืบไป เจ้าพระยานครราชสีมาจึงมีใบบอกส่งมากราบทูลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้เจ้าพระวอฯ กับพวกตั้งบ้านเรือนอยู่ดอนมดแดงเป็นขอบขัณฑสีมาโดยปริยายสืบไป

ฝ่ายพระเจ้าศิริบุญสารทราบข่าวเจ้าพระวอฯ หนีจากนครจำปาศักดิ์มาตั้งซ่องสุมกำลังอยู่ที่ดอนมดแดง เกรงจะกล้าแข็งต่อราชบัลลังก์ จึงแต่งให้

พญาสุโพ (แม่ทัพ) ยกลงมาตีพระวอฯ เมื่อปีขาล นพศก จุลศักราช ๑๑๓๙ (พ.ศ. ๒๓๒๐) เจ้าพระวอฯ เห็นจะต้านทานไม่ได้ จึงได้ล่าถอยไปตั้งมั่นอยู่บ้านเวียงม่อนกลองตามเดิม และขอกำลังทางนครจำปาศักดิ์ไปช่วย แต่คราวนี้เจ้านครจำปาศักดิ์ไม่เล่นด้วย กองทัพเวียงจันทน์จึงล้อมจับเจ้าพระวอฯ ได้ที่บ้านสักเมืองสมอเลียบริมฝั่งแม่น้ำโขงตะวันตกเหนือเมืองเก่า (ตรงข้ามปากเซ) ขึ้นมาเล็กน้อย แล้วฆ่าเสีย

การมรณกรรมของเจ้าพระวรราชภักดีนี้ นับเป็นเหตุการณ์สำคัญยิ่งตอนหนึ่งในประวัติศาสตร์เมืองอุบลฯ และประวัติศาสตร์ไทยที่กลายเป็นเรื่องราวใหญ่โตระหว่างกรุงศรีสัตนาคนหุต เวียงจันทน์ กับกรุงธนบุรี การที่ประเทศสยามได้พระพุทธปฏิมากรแก้วมรกตอันเป็นพระพุทธรูปวิเศษศักดิ์สิทธิ์ มาประดิษฐานเป็นมิ่งมงคลอันประเสริฐของชาติอยู่เวลานี้นั้นก็เนื่องด้วยพระราชบารมีพระมหากษัตริย์ประกอบกับเจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ เป็นผู้นำก่อขึ้นดังกล่าวแล้ว

ฝ่ายเจ้าคำผง ได้เชกสมรสกับเจ้านางตุ่ย ธิดาเจ้าอุปราช (ธรรม-เทโว) พระเจ้าองค์หลวงทรงเห็นว่าเจ้าคำผงมาเกี่ยวดองเป็นหลานเขย และเป็นผู้ที่มีครอบครัวบ่าวไพร่มาก จึงตั้งให้เป็นนายกองใหญ่คุมตัวเลกขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดตั้งให้เจ้าคำผงเป็นพระประทุมสุรราชภักดี

จุลศักราช ๑๑๔๒ ปีชวด โทศก (พ.ศ. ๒๓๒๓) ประเทศเขมรเกิดจลาจล เจ้าฝ่ายหน้าพระประทุมฯ (คำผง) เจ้าพรหม และเจ้าคำสิงห์ (บุตรเจ้าฝ่ายหน้า) ก็ได้ไปราชการทัพสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกไปปราบเมืองเขมรคราวนั้นด้วย แต่การยังมิทันสำเร็จทางกรุงธนบุรีเกิดจลาจลขึ้นก่อน กองทัพกรุงจึงต้องยกกลับ เจ้าฝ่ายหน้า พระประทุมฯ (คำผง) เจ้า

พรหมก็ได้ติดตามกองทัพเข้าไปยังกรุงธนบุรี เพื่อปราบยุคเข็ญในคราวนั้นด้วย เมื่อได้จัดการบ้านเมืองเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ท้าวพระยามุขมนตรีกวีชาติและราษฎรทั้งหลาย ก็พร้อมกันอัญเชิญสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกขึ้นผ่านพิภพ เสวยสวรรยาธิปัตย์ถวัลยราชย์ดำรงแผ่นดินสืบไป

พระประทุมฯ (คำผง) จึงขอพระราชทานย้ายครอบครัวจากเวียงฆ้อนกลอง (บ้านดู่บ้านแก) ไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่บ้านห้วยแจะระแม[๑] ส่วนเจ้าฝ่ายหน้า เจ้าคำสิงห์ผู้บุตรขอพระราชทานไปตั้งครอบครัวอยู่ที่บ้านสิงห์โคก สิงห์ท่า ก็ทรงพระกรุณโปรดเกล้าฯ ตามที่ขอ เมื่อเสร็จราชการบ้านเมืองแล้วก็กราบถวายบังคมลากลับสู่บ้านเมืองแห่งตน

ส่วนเจ้าฝ่ายหน้าเมื่อมาถึงบ้านสิงห์ท่าก็จัดสร้างบ้านให้ใหญ่โต โดยประสงค์จะตั้งให้เป็นเมืองต่อไป กับได้สร้างวัดขึ้นวัดหนึ่งกับเจดีย์องค์หนึ่ง ชาวเมืองเรียกกันต่อ ๆ มาว่า "วัดมหาธาตุ" ที่ปรากฏอยู่อำเภอยโสธรมาตราบเท่าทุกวันนี้

จุลศักราช ๑๑๕๓ ปีกุน ตรีศก (พ.ศ. ๒๓๓๔) เกิด*กบฏอ้ายเชียง-แก้ว* อยู่บ้านเขาโอง แขวงเมืองสีทันดร (เมืองสีทันดอน)* ผึ่งโขงตะวันออก แสดงตนเป็นผู้วิเศษมีคนนับถือมาก ยกกำลังมาล้อมเมืองนครจำปาศักดิ์ พระเจ้าองค์หลวง (ไชยกุมาร) เวลานั้นกำลังประชวรหนักแลชรามาก พระชนม์ได้ ๘๐ ปี ตกพระทัย โรคกำเริบถึงพิราลัย ครองเมืองนครจำปาศักดิ์

---

[๑] หรือ "บ้านท่าบ่อ" ก็เรียก ห่างจากเมืองอุบลฯ ปัจจุบันราว ๕ กม. (ทางไป อ.เขื่องใน – ยโสธร)

* ชื่อเขียนสับสน เอกสารโบราณเขียนอย่างคำหน้า แต่เอกสารตีพิมพ์รุ่นหลัง ๆ เขียนอย่างคำในวงเล็บ จึงลงไว้ทั้งสองคำ เพื่อสื่อความให้เข้าใจว่าเป็นชื่อเดียวกัน – ธวัช ปุณโณทก

มาได้ ๕๓ ปี มีบุตรธิดา ๓ คน คือ เจ้าหน่อเมือง เจ้านางบ่อมหัวขาว และเจ้านางท่อนแก้ว

ขณะที่อ้ายเชียงแก้วยกมาล้อมเมืองนครจำปาศักดิ์นั้น เจ้าหน่อเมืองแสนท้าวพญาที่รักษาเมืองไม่ทันรู้ตัวเตรียมสู้ไม่ทัน เจ้าหน่อเมืองจึงพร้อมด้วยญาติวงศ์ไปอาศัยอยู่กับข่าพะนัง ความทราบถึงกรุงเทพมหานคร จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยานครราชสีมา[๑] เจ้าเมืองนครราชสีมายกกองทัพไปปราบอ้ายเชียงแก้ว ซึ่งยกกำลังมาต่อสู้ที่แก่งตะนะในลำแม่น้ำมูล (ท้องที่อำเภอบ้านด่านปัจจุบัน) แต่ยังมิทันที่จะยกไปถึง พระประทุมฯ (คำผง) บ้านห้วยแจะระแม เจ้าฝ่ายหน้าผู้พี่นายกองบ้านสิงห์ท่า จึงพากันยกกำลังไปตีอ้ายเชียงแก้วแตก เจ้าฝ่ายหน้าติดตามอ้ายเชียงแก้วจับได้แล้วฆ่าเสีย พอดีกองทัพเจ้าพระยานครราชสีมาไปถึง ก็พากันลงไปยังเมืองนครจำปาศักดิ์ และติดตามเจ้าหน่อเมืองที่หลบหนีภัยไปดังกล่าวแล้วก็ปราบปรามพวกอ้ายเชียงแก้วที่ยังมีกระเซ็นกระสายอยู่นั้นราบคาบ ส่วนมากเป็นพวกข่า มีข่าระแด ข่าจะราย สวางและข่ากะเซิงจับได้มาเป็นอันมาก

เพื่อเป็นบำเหน็จความดีความชอบครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกฐานะบ้านห้วยแจะระแมขึ้นเป็น *เมืองอุบลราชธานี* ตามนามพระประทุมฯ ที่ปรากฏในจดหมายเหตุทรงตั้งเจ้าประเทศราชสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นดังนี้

---

[๑] เมื่อครั้งเป็น "พระพรหมภักดี (ทองอินทร์)" ยกกระบัตรเมืองนครราชสีมา

เจ้าอุบลราชธานี

ด้วยพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ผ่านพิภพกรุงเทพพระ-มหานครศรีอยุธยา มีพระราชโองการโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้พระประทุมเป็นพระประทุมวรราชสุริยวงศ์ ครองเมืองอุบลราชธานีศรีวนาลัยประเทศราชเสกให้ ณ วันจันทร์ เดือน ๘ แรม ๑๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๕๔ ปีชวดจัตวาศก[๑]

มีหลายท่านได้ถามผู้เขียนว่า คำที่เติมท้ายเมืองอุบลว่า *ราชธานี* นั้นเป็นมาอย่างไร ชั้นต้นผู้เขียนหาคำตอบไม่ได้ บังเอิญไปพบในหนังสือข่อยที่ตาของผู้เขียนได้บันทึกไว้ใน *ตำนานเมืองอุบล ฯ* ว่า "เมืองอุบล ฯ นี้โปรดเกล้า ฯ ให้เป็นเมืองอาสาข้าหลวงเดิม เพราะถ้ามีพระราชสงครามมาติดพันประเทศชาติ เมืองอุบล ฯ (พระประทุม ฯ) ก็โปรดเกล้า ฯ ให้ติดสอยห้อยตามเสด็จไปปราบปรามทุกครั้งฐานะเป็นประเทศราช จึงพระราชทานนามเมืองอุบล ฯ ต่อท้ายว่า 'เมืองอุบลราชธานี' ดังกล่าวแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้ขึ้นกรุงเทพ ฯ ทำส่วยผึ้ง ๒ เลกต่อเบี้ย น้ำรัก ๒ ขวดต่อเบี้ย บ่าน ๒ เลกต่อขอด"

ต่อมาพระประทุมวรราชสุริยวงศ์ (คำผง) เห็นว่าบ้านห้วยแจะระแมไม่เหมาะสมที่จะตั้งเป็นเมืองใหญ่โตต่อไปได้ จึงได้เลือกเอาตำบลบ้านร้างริมน้ำพมูลฝั่งซ้ายใต้ห้วยแจะระแมปากมูลน้อยตกมูลใหญ่ทางประมาณ ๑๒๕

---

[๑] จาก*ศิลปากร*ปีที่ ๑ เล่ม ๔ พ.ศ. ๒๔๘๐ หน้า ๘๓ ของนายเถา ศรีชลาลัย นายเถา ฯ ได้หมายเหตุทรงตั้งเจ้าประเทศราชเมืองอุบล ฯ ไว้ว่า "พระประทุมวรราช-สุริยวงศ์นี้ เดิมสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้เป็น*พระประทุม*คู่กับ*พระบรม*ปกครองเมืองในเขตที่เรียกนครพนมจดเขตนครจำปาศักดิ์ ทั้งพระประทุมและพระบรมมีพระนามปรากฏอยู่ในศุภอักษรของพระเจ้านันทเสน ฉบับลงวันศุกร์เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ปีขาล จัตวาศก พ.ศ. ๒๓๒๕ ตรงกับ ร.ศ. ๑ พอดี

เส้นที่เรียกว่า *ดงอู่ผึ้ง* คือที่ตั้งเมืองอุบลราชธานีในบัจจุบัน แล้วโปรดฯให้ท้าวก่ำ (บุตรเจ้าพระวอฯ) เป็นอุปฮาด ให้ท้าวแก่นเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวบุต [บุตรท้าวสีสุราช พี่ชายท้าวสีหาราช (พลสุข) บุตรท้าวโคตหลานเจ้าพระตา] เป็นราชบุตร ซึ่งเป็นคณะกรมการเมืองอุบลฯ ชุดแรก หรือที่เรียกกันในสมัยนั้นว่า *คณะอาญาสี่* (หรืออาชญาสี่) และใน พ.ศ. ๒๓๓๔ นี้ พระประทุมฯ (คำผง) ได้สร้างวัดหนึ่งขึ้นชื่อว่า วัดหลวงริมแม่น้ำพมูลแถวตลาดหลวงในเมืองอุบลฯ เป็นวัดแรก ซึ่งปรากฏอยู่ ณ บัดนี้

เขตแดนเมืองอุบลฯ ปรากฏในเวลานั้นว่า ทิศเหนือจดลำน้ำยังตกลำน้ำพาชี ไปยอดห้วยบางอี่ ตามลำบางอี่ไปถึงแก่งตะนะ ไปภูจ้อก้อ ไปช่องนาง ไปยอดห้วยอะลือะลองตัดไปดงเบือยสระดอกเกษไปตามลำกะยุง (หรือห้วยขะยุง) ตกลำน้ำพมูล ส่วนเขตแดนที่แบ่งให้เมืองสุวรรณภูมินั้น คือฝ่ายเหนือแต่หินศิลาเลข หนองกองแก้ว ตีนภูเขียว ทางทิศใต้นับแต่ปากน้ำเสียวตามลำน้ำพมูลยอดห้วยก๊ากวากเกี่ยวชี ส่วนเขตแดนที่แบ่งให้เมืองคูขันธ์นั้นคือ แต่ปากห้วยทับทันตกมูลถึงภูเขาวง

ในระหว่างที่พระประทุมวรราชสุริยวงศ์ (คำผง) ครองเมืองอุบลราชธานี บ้านเมืองเป็นปรกติสุข ไม่มีเหตร้ายแรงอย่างใดเกิดขึ้นในบ้านเมือง ครองเมืองมาได้ ๓ ปีก็ถึงอนิจกรรมเมื่อวันพุธขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีเถาะ สัปตศก จุลศักราช ๑๑๕๗ (พ.ศ. ๒๓๓๘) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพรหมผู้น้องเป็นพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองอุบลราชธานีศรีวนาลัยคนที่ ๒

พระประทุมวรราชสุริยวงศ์ (คำผง) มีบุตรชายหญิงรวมทั้งสิ้น ๗ คน คือ ท้าวโท ท้าวทะ ท้าวกุทอง นางพิมพ์ (หรือนางพิมพา) นางคำ นางคำสิงห์ และนางจำปา

ตาม *พงศาวดารยโสธร* ว่า ยังมีท้าวแพงอีกคนหนึ่ง ซึ่งต่อมาในรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพ ฯ โปรดเกล้า ฯ ให้ท้าวแพงเป็นอุปฮาดเมืองยโสธร สมัยพระสุนทรราชวงศา (บุต) เป็นเจ้าเมืองยโสธร บุตรพระประทุม ฯ (คำผง) ทั้ง ๘ คนที่กล่าวนามมานี้ จะเป็นบุตรบิดารวมมารดาเดียวกับเจ้านางตุ่ย (บุตรี เจ้าอุปฮาดธรรมเทโว) เมืองนครจำปาศักดิ์หรือประการใดนั้น ไม่อาจทราบได้ แต่ถ้าพระประทุม ฯ (คำผง) มีภรรยาคนเดียวคือเจ้านางตุ่ยก็ไม่มีปัญหา เพราะพงศาวดารเรื่องราวเมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองอุบลราชธานีมีผู้เขียนเอาไว้เท่าที่ปรากฏนี้เท่านั้น

ต่อมาในรัชสมัยรัชกาลที่ ๒ ครั้นเมื่อวันอังคาร ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๑๐ (ตรงกับวันที่ ๒๐ สิงหาคม จุลศักราช ๑๑๗๓ ปีมะแม ตรีศก) พ.ศ. ๒๓๕๔ เจ้าพระวิชัยราชสุริยวงศ์ขัตติยราช (หน้า) พิราลัย โปรดให้เจ้านู บุตรเจ้าหน่อเมือง เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ แต่เจ้านูได้ถึงอสัญกรรมเสียก่อน เจ้าผู้ครองนครจำปาศักดิ์ยังว่างอยู่ขณะหนึ่ง

อยู่ต่อมาได้ถึงปีจอ ฉอศก จุลศักราช ๑๑๗๖ (พ.ศ. ๒๓๕๗) อุปฮาด (ก่ำ) เมืองอุบล ฯ กับราชวงศ์ (สิงห์) เมืองโขง ไม่สมัครใจจะทำราชการอยู่กับเมืองอุบล ฯ และเมืองนครจำปาศักดิ์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ยกฐานะบ้านสิงห์ท่าขึ้นเป็น *เมืองยโสธร*[๑] ให้ราชวงศ์ (สิงห์) เมืองโขงเป็นที่พระสุนทรราชวงศาเจ้าเมืองยโสธรคนแรก ให้ท้าวสีชา (หลานเจ้าพระวิชัย ฯ หน้า) เป็นอุปฮาด ให้ท้าวบุต บุตรพระสุนทรราชวงศา (สิงห์)

---

[๑] ในพงศาวดารยโสธรกล่าวว่า เดิมชื่อ *เมืองยศสุนทร* สมัยท้าวคำสู ท้าวคำสิงห์เชื้อสายพระเจ้านครล้านช้างยกครอบครัวบ่าวไพร่มาแผ้วถางพบวัดร้างอยู่ที่ดงโต่งโต้นเพื่อจัดสร้างเป็นบ้านเมือง เมื่อมีไพร่พลมากขึ้นจึงได้ตั้งเป็นเมืองเรียก "เมืองยศสุนทร" ดังกล่าวแล้ว

เป็นราชวงศ์ ให้ท้าวเสน (บุตรเจ้าพระวอ ฯ) เป็นราชบุตร ขึ้นกรุงเทพ ฯ ผูกส่วยน้ำรัก ๒ เลกต่อเบี้ย ป่าน ๒ เลขต่อขอด

เมื่อพระสุนทรราชวงศา (สิงห์) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นเจ้าเมืองยโสธรแล้ว ได้นำเอาอัฐิเจ้าพระวิชัยราชสุริยวงศ์ขัตติยราช (หน้า) ผู้เป็นบิดา นำมาที่เมืองยโสธร บรรจุไว้ที่เจดีย์วัดมหาธาตุ บ้านสิงห์ท่าแห่งหนึ่ง และอีกแห่งหนึ่งได้สร้างเจดีย์บรรจุไว้ที่วัดเหนือเมืองเก่าคันเกิง (ตรงข้ามเมืองปากเซ) ปัจจุบันเรียก *ธาตุหลวงเฒ่า* มาจนเท่าทุกวันนี้

และพร้อม ๆ กันนี้ โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งบ้านโคกโก่งดงพะเนียง ริมฝั่งขวาแม่น้ำโขงตะวันตก ขึ้นเป็น *เมืองเขมราฐธานี* โปรด ฯ ให้อุปฮาด (กำ) เมืองอุบล ฯ เป็นที่พระเทพวงศา เจ้าเมืองเขมราฐธานีคนแรกขึ้นกรุงเทพ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๗ ผูกส่วยน้ำรัก ๒ เลกต่อเบี้ย ป่าน ๒ ขอดต่อ ๑๐ บาท

เมื่อโปรดฯให้อุปฮาด (กำ) ไปเป็นเจ้าเมืองเขมราฐแล้ว ตำแหน่งอุปฮาดเมืองอุบลฯว่างลง จึงโปรดเกล้าฯให้ท้าวสุดตา[๑] บุตรพระประทุมฯ (คำผง) เป็นอุปฮาดแทน เมื่ออุปฮาด (สุดตา) ถึงแก่กรรม จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวหำเป็นอุปฮาดแทน ราชวงศ์ (แก่น) คงอยู่ในตำแหน่งเดิม ให้ท้าวขู่ หลานเจ้าพระตาเป็นราชบุตรแทนราชบุตร (บุต) คนก่อนที่ถึงแก่กรรม อุปฮาด (หำ) จะรับราชการนานเท่าใดไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่าโปรดเกล้าฯให้เลื่อนราชวงศ์ (แก่น) เป็นอุปฮาดแทน ตั้งให้ท้าวกุทอง

---

[๑] ตาของผู้เขียนได้บันทึกบุตรอุปฮาด (สุดตา) ไว้ในสมุดข่อยว่ามี ๑๓ คน คือ ๑. นางพิมพ์ ๒. นางจำปา ๓. ท้าวโทเป็นอุปฮาด ๔. ท้าวอินธิสาร ๕. ท้าวไชยสาร ๖. ท้าวท้าว ๗. นางคำมิ่ง ๘. ท้าวสุวรรณเสน (คนที่ต่อยเมอซิเออร์ไซแง) ๙. ท้าวอินธิจักร์ ๑๐. นางสุวรรณา ๑๑. นางสา ๑๒. นางบัวภา และ ๑๓. ท้าววรบุตร

บุตรพระประทุมวรราชสุริยวงศ์ (คำผง) คนที่ ๔ เป็นราชวงศ์ ให้ท้าวสุย บุตรท้าวสีหาราช (พลสุข) กรมการเมืองผู้ใหญ่เป็นราชบุตรแทนราชบุตร (ขู่) ที่ถึงแก่กรรม

ครั้นต่อมาอุปฮาด (แก่น) ถึงแก่กรรมในสมัยพระพรหมวรราช-สุริยวงศ์ (พรหม) เจ้าเมืองอุบลฯคนที่ ๒ จึงโปรดฯตั้งให้ท้าวโท[๑] เป็นอุปฮาด เมื่ออุปฮาด (โท) ถึงแก่กรรมแล้วจึงโปรดฯ ให้เลื่อนราชวงศ์ (กุทอง) ขึ้นเป็นอุปฮาด ให้ท้าวโหง่นคำ[๒] บุตรพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (พรหม) เป็นราชวงศ์ ราชบุตร (สุย) คงอยู่ในตำแหน่งเดิม รับราชการฉลองพระเดชพระคุณสืบไป

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว ยังมีเชื้อสายลูกหลานเจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ สืบต่อกันมาจนถึงรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ คือราชวงศ์ (บุต) บุตรพระสุนทรราชวงศา (สิงห์) เป็นผู้มีความชอบคราวปราบกบฏเวียงจันทน์ เมื่อพระสุนทรราชวงศา (สิงห์) ถึงแก่กรรม พ.ศ. ๒๓๖๖ โปรดเกล้าฯ ให้

---

[๑] ท้าวโท ผู้นี้จะเป็นท้าวโทคนเดียวกับท้าวโทบุตรอุปฮาด (สุดตา) ดังกล่าวหรือประการใดนั้นไม่อาจทราบได้ แต่ท้าวโทที่ว่าเป็นบุตรพระประทุมฯ (คำผง) นั้นก็มีอีกคนหนึ่ง อุปฮาด (โท) ใน *พงศาวดารอีสาน* ที่หม่อมอมรวงศ์วิจิตรเขียนเอาไว้ไม่ได้กล่าวถึงท่านผู้นี้เลย กล่าวแต่ว่า "เมื่อโปรดฯให้อุปฮาด (ก่ำ) ไปเป็นเจ้าเมืองเขมราฐแล้ว ก็โปรดตั้งให้ท้าวกุทองบุตรพระประทุมฯ (คำผง) เป็นอุปฮาดเมืองอุบลฯ ทีเดียว เพราะเวลารับราชการห่างกันมาก" ส่วนผู้เขียนกล่าวว่าอุปฮาด (สุดตา) เป็นอุปฮาดแทนอุปฮาด (ก่ำ) และคนต่อ ๆ มานั้น ได้หลักฐานมาจากตาและบิดาของผู้เขียนบันทึกไว้ โปรดท่านผู้รู้วิจารณ์

[๒] เดิมเป็นราชวงศ์สมัยพระสุนทรราชวงศา (สิงห์) โปรดฯให้เลื่อนเป็นอุปฮาดในสมัยพระสุนทรราชวงศา (สีชา)

อุปฮาด (สีชา) เป็นพระสุนทรราชวงศา เจ้าเมืองยโสธรคนที่ ๒ แต่อยู่ในราชการได้เพียง ๓ เดือนก็ถึงแก่กรรม จึงโปรดเกล้าฯ ให้อุปฮาด (บุต)[๑] เป็นพระสุนทรราชวงศา เจ้าเมืองยโสธรคนที่ ๓ ให้ท้าวแพง บุตรพระประทุมฯ (คำผง) เป็นอุปฮาด ให้ท้าวสุตา บุตรเจ้าพระวิชัยราชสุริยวงศ์-ขัตติยราช (หน้า) เจ้านครจำปาศักดิ์เป็นราชวงศ์ และให้เจ้าอินทร์บุตรเจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) เป็นราชบุตร

พระสุนทรราชวงศา (บุต) ผู้นี้ มีความชอบคราวปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เป็นอันมาก จึงโปรดประทานครัวที่รบมาได้ ๕๐๐ ครัว และภริยาอีก ๑ คนชื่อ นางพรหมา และให้มีอำนาจสิทธิขาดบังคับบัญชาเมืองนครพนมอีกเมืองด้วย ครั้นเจ้าพระยาราชสุภาวดีโปรดฯ ให้มาปราบกบฏคราวดังกล่าวเสร็จแล้วก็กลับกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบเรื่องพระสุนทรราชวงศา (บุต) จึงพระราชดำริว่า เท่าที่ประทานให้สิ่งของและทรงแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองเท่านั้น ยังไม่พอแก่ความชอบ จึงโปรดฯพระราชทานบือนางบ้องใหญ่ ๑ กระบอก วัดโดยรอบ ๗๙ ซม. ยาว ๙๔ ซม. เวลานี้ยังอยู่ที่อำเภอยโสธร และบือนเล็กอีกหลายกระบอก พระราชทานสัญญาบัตรเป็น *พระสุนทรราชวงศามหาขัตติยชาติราชวาเวียงดำรงภักดีฤาชัยยศไกรศรีพิชัยสงคราม* เจ้าเมืองยโสธรและเจ้าเมืองนครพนมด้วย

นอกจากนี้ยังมีท้าวสุวอธรรมา (หรือบุญมา) บุตรอัคร์ฮาดเมืองยโสธรหลานเจ้าพระตา มีความชอบคราวปราบกบฏเวียงจันทน์ด้วยอีกผู้หนึ่ง

---

[๑] บิดาพระอุบลการประชานิตย์ (บุญชู พรหมวงศานนท์) อดีตข้าหลวงบริเวณอุบลราชธานี

ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็น พระประทุมเทวาภิบาล เจ้าเมืองหนองคาย คนแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๐ อันเป็นต้นตระกูลสกุล *ณ หนองคาย* สืบต่อมาเท่าทุกวันนี้

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๙ เจ้าอนุวงศ์แต่งให้เจ้าอุปราช (ติสสะ) กับเจ้าราชวงศ์ (เหง้า) คราวกบฏยกทัพล่วงหน้าตีเข้ามาทางเมืองเขมราฐนั้น พระเทพวงศา (ก่ำ) เจ้าเมืองเขมราฐไม่ยอมเข้าเป็นพรรคพวกด้วย เจ้าราชวงศ์ (เหง้า) จึงจับพระเทพวงศา (ก่ำ) ฆ่าเสีย เมื่อปราบเจ้าอนุวงศ์เสร็จแล้ว จึงโปรดเกล้าฯตั้งให้ท้าวบุญจันทร์ บุตรพระเทพวงศา (ก่ำ) เป็นที่พระเทพวงศา เจ้าเมืองเขมราฐแทนบิดาใน พ.ศ. ๒๓๗๑ เมืองโขงเจียง (โขงเจียม) และเมืองเสมียะ (ฝั่งซ้าย) ก็โอนสังกัดมาขึ้นเมืองเขมราฐในสมัยนั้น

พระเทพวงศา (บุญจันทร์) มีภรรยาหลายคน ที่เป็นภรรยาหลวงชื่อนางแตงอ่อน ชาวเมืองมุกดาหาร มีบุตรีด้วยกันชื่อ นางแท่ง นางแท่งสมรสกับท้าวธรรมกิติกา (พรหม) กรมการเมืองมุกดาหาร มีบุตรธิดาเท่าที่ทราบคือ ขุนแสงพาณิช (หยุย อันเป็นต้นตระกูลสกุล *แสงสิงแก้ว* ณ บัดนี้)

บุตรพระเทพวงศา (ก่ำ) เท่าที่สืบหลักฐานได้มีอยู่ ๓ คน คือ ๑. พระเทพวงศา (บุญจันทร์) ๒. ท้าวบุญเฮ้า และ ๓. ท้าวแดง[๑] ลุถึงรัชสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อพระเทพวงศา (บุญจันทร์) ถึงแก่กรรมแล้ว โปรดเกล้าฯตั้งให้ท้าวบุญเฮ้าเป็นที่พระเทพวงศา เจ้าเมืองเขมราฐแทนพระเทพวงศา (บุญจันทร์) ผู้พี่

---

[๑] ต่อมาโปรดฯให้เป็นหลวงชำนาญไพรสณฑ์ ครั้งสุดท้ายพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น*พระกำจรจัตุรงค์* ให้เป็นเจ้าเมืองวารินชำราบ ขึ้นนครจำปาศักดิ์ ต่อมาขอมาขึ้นเมืองเขมราฐที่หลัง

พระเทพวงศา (บุญเฮ้า) มีบุตรธิดาเท่าที่ทราบ ๒ คน คือ ท้าวบุญสิงและท้าวบุญชัย เมื่อพระเทพวงศา (บุญเฮ้า) ผู้เป็นบิดาถึงแก่กรรมจึงโปรดฯให้ท้าวบุญสิงเป็นที่พระเทพวงศา เป็นเจ้าเมืองเขมราฐแทนบิดา

พระเทพวงศา (บุญสิง) มีบุตร ๒ คน คือ ท้าวพ่วยและท้าวจันทบรม (เสือ) ในสมัยที่พระเทพวงศา (บุญสิง) เป็นเจ้าเมืองเขมราฐนี้ ได้มีใบบอกกราบทูลขอตั้งบ้านค้อใหญ่ขึ้นเป็นเมือง ขอพระราชทานตั้งท้าวจันทบรม (เสือ) ผู้บุตรเป็นพระอมรอำนาจ[๑] เจ้าเมือง ขอตั้งท้าวบุตตะเป็นอุปฮาด ท้าวสีหาราชเป็นราชวงศ์ และท้าวสุริโยเป็นราชบุตร

จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯพระราชทานอนุญาตตามที่ขอ และพระราชทานนามเมืองที่ตั้งใหม่ตามนามของพระอมรอำนาจว่า *เมืองอำนาจเจริญ* แต่ พ.ศ. ๒๔๑๐ เป็นต้นมา

ส่วนท้าวพ่วยก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯตั้งให้เป็นพระเทพวงศาต่อจากพระเทพวงศา (บุญสิง) ผู้เป็นบิดาที่ล่วงลับไปแล้ว เป็นเจ้าเมืองเขมราฐคนสุดท้าย แต่รับราชการอยู่ได้ไม่นานก็ถึงแก่กรรมในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕

เมื่อพ.ศ. ๒๔๒๒ เจ้านครจำปาศักดิ์ (ยุติธรรมธร คำสุก) กราบทูลขอตั้ง *บ้านนากอนจอ* ขอตั้งหลวงชำนาญไพรสณฑ์ (แดง) บุตรพระเทพวงศา (ก่ำ) เป็นเจ้าเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯตั้งบ้านนากอนจอขึ้นเป็น*เมืองวารินชำราบ* ตั้งหลวงชำนาญไพรสณฑ์เป็นที่พระกำจรจัตุรงค์ เจ้าเมืองวารินชำราบคนแรก ตั้งให้ท้าวไชยบุตร (บุญไชย) บุตรพระเทพวงศา (บุญเฮ้า) เป็นอุปฮาด ขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์ ทั้งนี้ล้วนเป็นเชื้อสายสืบเนื่องมาจากเจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ ครั้งกระโน้นทั้งสิ้น

---

[๑] คือต้นตระกูล *อมรสิน* ปัจจุบัน

ครั้นมาในรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกประเทศราชเวียงจันทน์ เมืองนครจำปาศักดิ์ก็โปรดฯ ให้มาขึ้นต่อกรุงเทพฯ แล้ว ทรงเกรงว่าเวียดนามจะตีแผ่เอาหัวเมืองเหล่านี้เสีย เพราะหัวเมืองลาวพวน ซึ่งยังกระด้างกระเดื่องแต่ครั้งเจ้าอนุวงศ์เป็นกบฏ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาธรรมา (สมบูรณ์) คุมพลเมืองแพร่ และหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นไปนครหลวงพระบาง แล้วแต่งให้นายทัพนายกองไปเกลี้ยกล่อมหัวเมืองที่ต่อแดนเวียดนาม ที่ยังกระด้างกระเดื่องทางหัวเมืองพวน และพร้อม ๆ กันนี้ทางเมืองนครราชสีมาโปรดเกล้า ฯ ให้พระราชวรินทร์ (ขำ) ทางเมืองยโสธรโปรดฯให้พระสุนทรราชวงศา (บุต) เจ้าเมืองยโสธร มีอำนาจสิทธิขาดว่ากล่าวเมืองนครพนมด้วยอีกเมืองหนึ่ง พระสุนทรฯจึงสั่งให้อุปฮาด (แพง) อยู่รักษาราชการทางเมืองยโสธร แล้วตนไปจัดราชการอยู่เมืองนครพนม และหัวเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง

ทางฝ่ายเมืองอุบลราชธานี โปรดเกล้าฯให้ราชบุตร(สุ่ย) เป็นนายกองใหญ่ไปสมทบเกลี้ยกล่อมพวกครัวเมืองพิน เมืองนอง เมืองตะโปน (เซโปน) เมืองวัง เมืองมหาชัยกองแก้ว สมทบกับพระสุนทรราชวงศา(บุต) อยู่ก่อนแล้ว หัวเมืองที่กล่าวนามมานี้ก็ยอมสวามิภักดิ์อยู่ในขอบขัณฑสีมาประเทศสยามแต่นั้นมา ไม่กระด้างกระเดื่องเหมือนแต่ก่อน แต่ได้โปรดเกล้าฯให้ขึ้นอยู่กับแขวงเมืองนครพนม และครัวเรือนเหล่านี้ก็ได้อพยพเข้ามาตั้งรกรากทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง ขอตั้งเลกหมู่ขึ้นเป็นเมืองหลายเมือง คือ

๑. ครัวเมืองพิน เมืองนองยกมาตั้งที่บ้านห้วยแซง (ต่อมาเรียกบ้านฮ่องแซง หรือร่องแซง) ตั้งเป็นเมืองท่าอุเทน ๒. ครัวเมืองมหาชัย-กองแก้ว เมืองยมราชมาตั้งอยู่เมืองสกลนคร ๓. ครัวเมืองวังไปตั้งอยู่เมือง

เวเป็นเมืองเรณูนคร[๑] ๔. ครัวเมืองสิมตะโปน ไปตั้งที่บ้านกุดลิง (หรือบ้านหัวลิง)เป็นเมืองวานรนิวาส ต่อมาภายหลังไม่ได้ตั้งที่บ้านกุดลิงย้ายมาตั้งอยู่แขวงเมืองสกลนคร (ดู"ดูประวัติเมืองสกลนคร" บทหลัง) สืบต่อมาเท่าทุกวันนี้

ในสมัยพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (พรหม) เป็นเจ้าเมืองอุบลราชธานีนี้ ได้เป็นประธานสร้างวิหารขึ้นในวัด*มหาวนาราม*[๒] ตามศิลาจารึกอักษรตัวธรรมซึ่งมีหลักฐานปรากฏอยู่ ณ วิหารด้านหลังองค์พระพุทธรูปใหญ่ว่า

วัดมหาวนารามนี้สร้างขึ้นเมื่อจุลศักราชได้ ๑๒๔ ตัว ปีเมืองเม็ด เจ้าพระประทุมได้มาตั้งเมืองอุบลได้ ๒๖ ปีศักราชได้ ๑๔๒ ตัว ปีซะง้าจึงเถิงอนิจกรรมไปตามลำดับปีเดือนหั้นแล ศักราชได้ ๑๔๕ ตัวปีเต้าสันเจ้าพระพรหมวรราชได้ ๑๕ ปี ศักราชได้ ๑๖๗ ตัวปีห่วงเล้าจึงได้มาสร้างวิหารอาฮามในวัดป่าหลวงมณีโชติศรีสวัสดิ์ เพื่อไว้เป็นที่สำราญแก่พระพุทธรูปเจ้า ศักราชได้ ๖๑๙ ตัวปีเมืองเม้า มหาราชครูศรีสัทธรรมวงศาพาลูกศิษย์สร้างพระพุทธรูปดินและอิฐซะทรายใส่วัด แล้วเดือนห้าเพ็ง

---

[๑] ปัจจุบันเป็นอำเภอเรณูนคร ขึ้นกับจังหวัดนครพนม ในชั้นแรกเรียก "บ้านดงหวายสายบ่อ" มีพระธาตุเรณูสร้างสวยงามใหญ่โต สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑

[๒] เดิมแท้ ๆ วัดนี้เรียก *วัดป่าหลวงมณีโชติศรีสวัสดิ์* แต่คนทั่วไปนิยมเรียก"วัดป่าใหญ่" คู่กับวัดป่าน้อย ที่เปลี่ยนมาเรียกวัดมณีวนารามเดี๋ยวนี้นั้น เพราะเดิมตรงที่สร้างวัดเป็นป่าดงและห่างไกลจากที่ชุมนุมชนไม่เหมือนเวลานี้ จึงเรียกว่าวัดป่าใหญ่ ครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๕ เจ้าพระคุณสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ติสสเถระ อดีตสังฆนายกได้ขนานนามชื่อวัดนี้ใหม่ เพื่อให้เหมาะสมกับกาลนิยมว่า "วัดมหาวนาราม" ดังกล่าวแล้ว

วันอาทิตย์มื้อห่วงได้ฤกษ์ ๑๒ ลูกชื่อว่าจิตตอยู่ในราษีกันย์ เบิกแล้วยาม แถใกล้ค่ำจึงได้ชื่อว่า พระเจ้าอินทรแปลง ฯลฯ[๑]

พระพุทธรูปใหญ่นี้สร้างด้วยอิฐถือปูนลงรักบีดทอง ขนาดหน้าตักกว้าง ๓.๐๐ เมตร งามได้ส่วนสัดทุกประการ ซึ่งจะหาพระพุทธรูปในปูนเดียวกันเสมอเหมือนได้ยาก นับมาถึงบัดนี้เป็นเวลานานถึง ๑๕๘ ปี (ขณะที่เขียนนี้ พ.ศ. ๒๕๑๒) กอปรด้วยพระพุทธรูปอินทร์แปลงเป็นพระพุทธรูปองค์วิเศษศักดิ์สิทธิ์ จึงมีพุทธศาสนิกชนทั้งหลายมีความเลื่อมใสศรัทธามาทำการสักการบูชาขอพรด้วยประการต่าง ๆ เสมอมามิได้ขาด และปรากฏว่าได้ผลสมความมุ่งหมายเป็นส่วนมาก จึงเป็นที่น่าอัศจรรย์

ศักราชในศิลาจารึกที่อ้างถึงนี้ จะตั้งต้นนับเนื่องเวลาโดยถืออะไรเป็นหลักยังไม่ทราบแน่ ผู้เรียบเรียง(เดิม)มีเหตุผลพอที่จะสันนิษฐานได้ว่าจะเป็นจุลศักราชที่ใช้ตามอย่างครั้งกรุงศรีสัตนาคนหุตเวียงจันทน์ยังเป็นเอกราชสมัยนั้นประการใดไม่อาจทราบได้ เพราะว่าในปูนนั้นชาวเมืองอุบลฯยังนับถือจารีตประเพณีดั้งเดิมสืบต่อมาจากเวียงจันทน์อยู่ จะเห็นได้จากสำนวนภาษาที่ใช้ในศิลาจารึก ก็ล้วนเป็นภาษาไทยเดิมทั้งสิ้น

คำว่า *ปีเมืองเม็ด ปีซะง้า ปีเต้าสัน* ฯลฯ เป็นนามปีนับตามโหราศาสตร์นิยม สมัยกรุงศรีสัตนาคนหุตเวียงจันทน์โบราณ คือนับเรียงลำดับดังนี้

๑. ไจ้ (ชวด)	๔. เม้า (เถาะ)
๒. เป้า (ฉลู)	๕. สี (มะโรง)
๓. ยี (ขาล)	๖. ไซ้ (มะเส็ง)

---

[๑] จากหนังสือ*ตำนานก่อสร้างวัดและพระพุทธรูปองค์ประทานวัดมหาวนาราม จังหวัดอุบลราชธานี* ของขุนพรหมประศาสน์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒

๗. ซะง้า (มะเมีย)
๘. เม็ด (มะแม)
๙. สัน (วอก)
๑๐. เล้า (ระกา)
๑๑. เส็ด (จอ)
๑๒. ไก๊ (กุน)

ในสมัยพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (พรหม) เป็นเจ้าเมืองอุบลราชธานีมีเหตุการณ์สำคัญเกิดขึ้นในบ้านเมืองอีกครั้งหนึ่ง คือ ระหว่างจุลศักราช ๑๑๙๔ (พ.ศ. ๒๓๗๕) ประเทศเขมรและเวียดนามเกิดแข็งข้อ เมืองเขมรตกไปเป็นเมืองออกของเวียดนาม และเกิดวุ่นวายกันอยู่เนืองๆ ดังจะกล่าวต่อไปนี้

มีกองทัพเวียดนามมาจากเมืองเว้ ยกทัพล่วงเข้ามาตั้งอยู่ในพระราชอาณาเขตต่อแดนเขมร จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เป็นแม่ทัพออกไปปราบ เจ้าพระยาบดินทร์ฯ ได้เกณฑ์ทัพทางหัวเมืองตะวันออกและตะวันออกเฉียงเหนือไประงับ ฝ่ายเมืองอุบลฯ ได้จัดให้อุปฮาด (กุทอง) กับพระเทพวงศา (บุญเฮ้า) เจ้าเมืองเขมราฐไปขัดตาทัพเวียดนามอยู่ที่บ้านปากแซงนาแวงริมแม่น้ำโขง แล้วจัดให้ราชบุตร (สุ่ย) เมืองอุบลฯ พร้อมด้วยท้าวนาวาโนราช กรมการเมืองเป็นผู้ช่วย ให้เพียรักษาพล เพียราชโกฏ และพลอาสากรมการเมือง นอกจากนั้นยังมีท้าวฝ่าย[๑] (จันทวงศ์) บ้านชีทวนนำกำลังไปสมทบกองทัพเจ้าพระยาบดินทร์ฯ ไปปราบเมืองเขมรคราวนั้นเป็นเวลาร่วม ๑๕ ปี เมื่อเสร็จศึกเมืองเขมรแล้ว เจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้นำราชบุตร (สุ่ย) เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในรัชกาลที่ ๓ เพื่อขอพระราชทานตั้งให้ราชบุตร (สุ่ย) เป็นเจ้าเมืองอุบลราชธานีแทนพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (พรหม) เจ้าเมืองคนเก่าซึ่งได้ถึงอนิจกรรมเมื่อ

---

[๑] ท้าวฝ่ายเป็นชื่อตำแหน่งราชการเวลานั้น เทียบนายอำเภอปัจจุบัน

จุลศักราช ๑๒๐๒ ปีชวด โทศก (พ.ศ. ๒๓๘๓) เจ้าเมืองอุบลฯ ว่างมาได้ ๕ ปี ซึ่งประจวบกับเวลานั้นมีการศึกสงครามเมืองเขมรติดพันอยู่ ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตามที่ขอ

แต่เป็นที่น่าเสียใจระหว่างที่ราชบุตร (สุ่ย) พักผ่อนอยู่ในพระนครได้ ๗ วัน เตรียมตัวจะกราบถวายบังคมลากลับเมืองอุบลฯ แล้วนั้น ราชบุตร(สุ่ย) บังเอิญไปติดอหิวาตกโรคถึงแก่กรรมอยู่ที่กรุงเทพฯนั้นเอง เมื่อพระราชทานศิลาหน้าเพลิงเสร็จแล้ว ญาติมิตรผู้ที่ติดตามได้นำอัฐิราชบุตร (สุ่ย) มาบรรจุไว้ที่เจดีย์วัดสุทัศน์นาราม เมืองอุบลฯ ซึ่งเป็นวัดที่ราชบุตร(สุ่ย)เป็นหัวหน้าพาลูกหลานสร้างประจำตระกูลมาเท่าทุกวันนี้ ก็นับว่าราชบุตร (สุ่ย) ได้เป็นเจ้าเมืองอุบลราชธานีด้วยผู้หนึ่ง

เมื่อราชบุตร(สุ่ย)ถึงแก่กรรมแล้วจึงเมื่อวันอังคารขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๗ ปีมะเส็ง สัปตศก จุลศักราช ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้พระราชทานสุพรรณบัฏ ตั้งให้อุปฮาด(กุทอง)เป็น "พระพรหมวร-ราชสุริยวงศ์" เจ้าเมืองอุบลราชธานีคนที่ ๓ โปรดเกล้าฯให้เลื่อนราชวงศ์ (แก่นคำ)บุตรพระพรหมวรราชสุริยวงศ์(กุทอง)เป็นอุปฮาด ให้ท้าวไชยกุมาร (ท้าว)บุตรราชวงศ์ (โหง่นคำ)เป็นราชวงศ์ ให้ท้าวสริยะ(ไม่ทราบนามเดิม) หลานพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง) เป็นราชบุตรเมืองอุบลฯ รับราชการฉลองพระเดชพระคุณสืบไป

พระราชทานเครื่องยศให้พระพรหมวรราชสุริยวงศ์(กุทอง)คือ พาน-ถมเครื่องในทองคำสำรับ ๑ คนโททองคำ ๑ กระโถนถม ๑ ลูกประคำทองคำ ๑ สาย กระบี่บั้งถม ๑ เสื้อหมวกตุ้มบี่ ๑ สัปทนบั่สตู ๑ บีนคาบศิลาคอลาย ๑ กระบอก เสื้อเข้มขาบริ้วเลื่อย ๑ ส่านไทยบั่กทอง ๑ ผ้าปูม ๑ ฯลฯ ส่วนอุปฮาด ราชวงศ์และราชบุตรก็ทรงพระราชทานไปตามยศตำแหน่ง

อุปฮาด(แก่นคำ)อยู่ในราชการได้ไม่นานถึงแก่กรรม โปรดเกล้าฯตั้งให้ท้าวจันทร์ชมภูบุตรอุปฮาด (สุดตา) เป็นอุปฮาดแทน

ในสมัยที่พระพรหมวรราชสุริยวงศ์(กุทอง)เป็นเจ้าเมืองอุบลราชธานีนี้ ได้นำท้าวจันทร์ศรีสุราช เมืองตะโปน (เซโปน) ท้าวอุปชา เมืองจำพร (อยู่ในแขวงสวรรณเขตบ่จจุบัน) ท้าวฝ่ายหน้า เมืองผาบัง และท้าวมหาวงศ์ เมืองทาง ซึ่งอพยพครอบครัวรวม ๑,๘๔๗ ครอบครัวเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิ-สมภารตั้งอยู่บ้านส่องนาง (หรือบ้านช่องนาง) แขวงเมืองอุบลราชธานี เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในรัชกาลที่ ๓ เป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘ นั้นเอง

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ยกบ้านส่องนางเป็น *เมืองเสนางคนิคม* ให้ท้าวจันทร์ศรีสุราชเมืองตะโปนเป็นที่พระศรีสินสงคราม เจ้าเมือง ให้ท้าวฝ่ายหน้า เมืองผาบังเป็นอัคร์ฮาด ให้ท้าวมหาวงศ์เป็นอัคร์วงศ์ รักษาเมืองเสนางคนิคมขึ้นกับเมืองอุบลราชธานีสืบไป แต่เจ้าเมืองกรมการหาได้ไปตั้งเมืองที่บ้านส่องนางตามที่โปรดเกล้าฯไม่ ได้ไปเลือกตั้งเมืองใหม่ที่ทำการอยู่ห้วยปลาแดก (บ่จจุบันอยู่ในท้องที่อำเภออำนาจเจริญ)

ลถึงรัชสมัยรัชกาลที่ ๔ คือหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลาผนวชขึ้นเสวยราชสมบัติแล้วไม่นาน ราว พ.ศ. ๒๓๙๔ พระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง) ไปราชการที่กรุงเทพฯ เฝ้าทูลละอองธุลี-พระบาท มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง) อาราธนาพระเถระ ๒ รูป คือ ท่านพนฺ ธุโล (ดี) และท่านเทวธมฺมี (ม้าว) ออกไปปฏิบัติสร้างวัดขึ้นที่เมืองอุบลราชธานี พระพรหมวรราชฯ (กุทอง) เมื่อเสร็จราชการกลับมาถึงเมืองอุบลฯแล้ว ก็ไปปรึกษาตกลงเห็นเหมาะสมในการที่จะสร้างวัดขึ้นวัดหนึ่งที่ท่าเหนือแม่น้ำมูลและก็ได้สร้าง

เสร็จ เมื่อสร้างเสร็จแล้วโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามวัดว่า *วัดสุปัฏนาราม* เป็นวัดธรรมยุตวัดแรกในบรรดาวัดทั้งหลายแห่งภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ในการสร้างวัดนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสละพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์เป็นเงินตรา ๑๐ ชั่ง พระราชทานให้มีผู้ปฏิบัติวัดที่เรียกว่าเลกวัด ๖๐ คน และพระราชทานนิตยภัตแก่เจ้าอาวาสเดือนละ ๘ บาท ท่านพนฺ ธุโล (ดี) เป็นเจ้าอาวาสรูปแรก

จุลศักราช ๑๒๒๕ (พ.ศ. ๒๔๐๖) ตรงกับสมัยที่เจ้ายุติธรรมธร (คำ-สุก) เจ้าองค์ครองเมืองนครจำปาศักดิ์ พระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง) เจ้าเมืองอุบลฯ มีใบบอกไปยังเจ้าพระยากำแหงสงคราม (แก้ว) เจ้าเมืองนครราชสีมาขอตั้ง *บ้านกว้างลำชะโด* ตำบลปากน้ำมูล *บ้านสะพือ บ้านเวินชัย* ขึ้นเป็นเมือง ขอให้ท้าววรกิติกา (จุมมณี) ท้าวคำพูน ๒ คนผู้บุตรนี้เป็นเจ้าเมือง เจ้าพระยากำแหงสงครามเห็นชอบด้วย จึงมีบอกกราบบังคมทูลพระกรุณาไปกรุงเทพฯ

ครั้นเมื่อวันอาทิตย์แรม ๔ ค่ำ เดือน ๑๒ จุลศักราช ๑๒๒๕ ปีกุนเบญจศก (พ.ศ. ๒๔๐๖) พระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง) เจ้าเมืองอุบล-ราชธานีถึงอนิจกรรม โดยหาทันได้โปรดเกล้าฯ ตั้งให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมืองอุบลฯ แทนไม่ มีแต่พวกอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร อาญาสี่และท้าวเพีย กรมการช่วยกันรักษาบ้านเมืองอยู่เท่านั้น

ครั้นเมื่อวันอาทิตย์แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ศกเดียวกัน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านกว้างลำชะโดตำบลปากน้ำมูลเป็น *เมืองพิมูลมังษาหาร* ให้ท้าววรกิติกา (จุมมณี) เป็นพระบำรุงราษฎร์ เจ้าเมือง ให้ท้าวโพธิสาราช (เสือ) พี่ชายพระบำรุงราษฎร์เป็นอุปฮาด ให้ท้าวสีฐาน (สาง) เป็นราชวงศ์ ให้ท้าวขัตียะ (ผู) เป็นราชบุตร

นามของเมืองพิมูลมังษาหารนี้ สืบทราบมาว่า เดิมมีพระราชประสงค์ในรัชกาลที่ ๔ จะให้นามเมืองนี้เกี่ยวพ้องกับลำน้ำพมูลอย่างหนึ่ง ประการที่สองคือเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ริมน้ำพมูลตอนใต้ให้คู่กับเมืองพิมายที่อยู่ตอนเหนือของลำน้ำพมูล เพิ่งมาเปลี่ยนเป็น "อำเภอพิบูลมังสาหาร" ในตอนหลัง

เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเมืองพิบูลมังสาหารขึ้นแล้ว แต่เมื่อครั้งบิดาของผู้เขียนเป็นนายอำเภอเกษมสีมา (อ. ม่วงสามสิบตั้งที่บ้านหนองค) ย้ายมาดำรงตำแหน่งนายอำเภอพิบลมังสาหาร (ครั้งเป็นหลวงวิภาคย์พจนกิจ) เมื่อวันที่ ๒๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ ที่ว่าการอำเภอนี้ตั้งอยู่ที่บ้านวังแคน ห่างจากปัจจุบันขึ้นไปทางเหนือน้ำมูลประมาณ ๑๒๐ เส้น ต่อมาได้ย้ายที่ว่าการอำเภอพิบูลฯ มาตั้งตำบลพิมูล ริมน้ำมูล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ ที่ว่าการอำเภอพิบูลฯ ตั้งริมทางหลวงสาย ๑๖ ปัจจุบันนี้ย้ายมาตั้งใหม่

โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งบ้านสะพือเป็นเมืองตระการพืชผล ตั้งท้าวสุริยวงศ์ (อ้ม) บุตรพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง) เป็นพระอมรดลใจเจ้าเมือง ให้ท้าวพรหมมา (น้องชายพระอมรดลใจ) เป็นอุปฮาด ให้ท้าวสีหาจักร (ฉิม) เป็นราชวงศ์ ท้าวกุลบุตร (ท้าว) เป็นราชบุตร

โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งบ้านเวินชัยเป็น *เมืองมหาชนะชัย* ให้ท้าวคำพูนบุตรพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง) เป็นพระเรืองชัยชนะ เจ้าเมืองมหาชนะชัย ให้ท้าวโพธิสาร (ผา) เป็นอุปฮาด ให้ท้าววรกิติกา (ชัยชนะ) เป็นราชวงศ์ ให้ท้าวอุเทน (หอย) บุตรพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง) เป็นราชบุตร ขึ้นเมืองอุบลราชธานีทั้ง ๓ เมือง พระราชทานยศส่วนเจ้าเมืองคือถาดหมากเงิน ๒ คนโทเงิน ๑ สัปทนแพร ๑ ผ้าวิลาศห่มนอน ๑ แพรสีทับทิมติดขลิบ ๑ เสื้อเข้มขาบ ๑ แพรขาวห่ม ๑ ผ้าม่วงจีน ๑ เหมือนกันหมดทั้ง ๓ เมือง และโปรดเกล้า ฯ ให้แบ่งท้าวเพียไพร่พลเมืองอุบล ฯ ไปอยู่

เมืองละ ๒,๐๐๐ คนเศษ แต่เมืองมหาชนะชัยนั้น เจ้าเมืองกรมการยกไปตั้งว่าราชการเมืองอยู่ ณ ตำบลดงผึ้งแดงริมน้ำพาชี หาได้ตั้งที่บ้านเวินชัยไม่

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๙ นี้ จีนหอย ลูกค้าเมืองอุบล ฯ ได้ไปค้าขายทางเมืองสุวรรณภูมิ ขณะที่พักอยู่ห้วยก๊ากวาก บ้านเหมือดแอ่ถูกผู้ร้ายปล้นฆ่าตาย พี่น้องของจีนหอยได้ร้องต่อเมืองอุบล ฯ ทางเมืองอุบล ฯ แจ้งว่าเป็นเขตแดนของเมืองสุวรรณภูมิ ครั้นไปร้องทางเมืองสุวรรณภูมิ เมืองสุวรรณภูมิก็ว่าไม่ใช่แขวงเมืองสุวรรณภูมิ พี่น้องจีนหอยจึงไปกราบเรียนเจ้าพระยานครราชสีมา เจ้าพระยานครราชสีมาจึงเรียกเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ เจ้าเมืองอุบลฯ เจ้าเมืองศรีสระเกษไปพร้อมกันแล้วมีบัญชาว่า เกิดความฆ่ากันตายในที่ใกล้บ้านแขวงเมืองทั้ง ๓ ถ้าเมืองใดสืบผู้ร้ายได้จะยกที่ตำบลนั้นให้เป็นของเมืองนั้น ถ้าสืบไม่ได้จะให้เฉลี่ยเสียเงินให้แก่พี่น้องจีนหอย หรือถ้าเมืองใดอยากจะได้ที่ดินตำบลนั้นแล้ว ก็ให้เอาเงินเสียให้แก่พี่น้องจีนหอย ๕ ชั่ง จะยกที่ดินตำบลนั้นให้เป็นแขวงเมืองนั้น เจ้าเมืองอุบล ฯ จึงยอมเสียเงินให้แก่พี่น้องจีนหอย เจ้าพระยานครราชสีมาจึงได้ตัดสินยกที่ดินตำบลนั้นให้แก่เมืองอุบล ฯ ตั้งแต่ห้วยก๊ากวากถึงปากชีตกมูลตั้งแต่นั้นมา เมืองอุบล ฯ จึงได้ไปปักหลักเขตแดนไว้เป็นสำคัญ

ต่อมาเมืองสุวรรณภูมิจึงมีใบบอกกล่าวโทษเมืองอุบลฯ ลงมากรุงเทพฯ ว่า เมืองอุบล ฯ ฉลาดปักหลักล่วงล้ำแดนเมืองสุวรรณภูมิ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เมืองทั้งสองส่งแผนที่แลให้ถามกรมการเมืองอุบลฯ ซึ่งลงมากรุงเทพ ฯ ในเวลานั้น ได้ความในเรื่องจีนหอย ตามที่เจ้าพระยานครราชสีมาตัดสินแล้วนั้น จึงได้มีตราพระราชสีห์โปรดเกล้า ฯ ตัดสินขึ้นไปว่าตั้งแต่ห้วยก๊ากวากผึ้งตะวันออกไปจนถึงลำน้ำมูล น้ำชีให้เป็นเขตแขวงเมืองมหาชนะชัยขึ้นเมืองอุบลฯ ตั้งแต่ห้วยก๊ากวากผึ้งตะวันตกให้เป็นแขวงเมืองสุวรรณภูมิตั้งแต่นั้นสืบมาจนถึงบัดนี้

ฝ่ายทางเมืองอุบลราชธานีนั้น ตั้งแต่พระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง) เจ้าเมืองถึงแก่อนิจกรรมก็ยังไม่มีเจ้าเมืองมาจนถึงบัดนี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้เจ้าหน่อคำ (พี่ชายของเจ้าจอมมารดาดวงคำในรัชกาลที่ ๔ คือพระมารดาของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐสาลี) เจ้าราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์ บุตรเจ้าเสือหลานเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ พระราชทานบรรดาศักดิ์ว่า "เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์" เป็นเจ้าเมืองอุบลราชธานีคนสุดท้าย ส่วนเจ้าราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์นั้นโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพิมพิสาร (บัวระพันธ์) บุตรเจ้านุด หลานเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) รับตำแหน่งเจ้าราชวงศ์แทนต่อไป

ครั้นอยู่มาได้สัก ๒ ปี คือนับแต่ปีที่เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ไปเป็นเจ้าเมืองอุบลราชธานี เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์กับคณะกรมการเมืองไม่สู้จะปรองดองกัน ฝ่ายพวกผู้น้อยก็แยกกันเป็นพวกเป็นเหล่าตามหัวหน้า ดังเรื่องที่ปรากฏต่อไปนี้

เมื่อวันจันทร์ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ ปีมะเส็ง เอกศก จุลศักราช ๑๒๓๑ (พ.ศ. ๒๔๑๒) มีชาวฝรั่งเศสคนหนึ่งชื่อ เมอสิเออร์ไซแง[๑] มาจากเมือง

---

[๑] เมอสิเออร์ไซแงคนนี้ เข้าใจว่าจะเป็น เมอสิเออร์ฟรังซิส คาร์นิเยร์ (M.Francis Garnier) คนเดียวกันกับเมอสิเออร์ไซแงตาม*พงศาวดารอีสาน* ซึ่งหม่อมอมรวงศ์วิจิตรเป็นผู้เรียบเรียง เพราะเมื่อ ค.ศ. ๑๘๖๘ (พ.ศ. ๒๔๑๑) ฟรังซิส คาร์นิเยร์ได้แต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าคณะสำรวจแม่น้ำโขงในคณะ ดูดาร์ท เดอ ลาเกรผู้เป็นหัวหน้าใหญ่ แต่ได้ถึงแก่กรรมเสียในระหว่างทาง ฟรังซิส คาร์นิเยร์จึงได้ถูกแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าคณะแทน เมื่อไปถึงเมืองนครจำปาศักดิ์และปากมูลคงจะได้แวะเข้าไปตามลำแม่น้ำมูล แล้วเลยขึ้นไปถึงเมืองอุบล ฯ แต่ถ้าไม่ใช่ฟรังซิส คาร์นิเยร์ คงเป็นคนใดคนหนึ่งในคณะที่มาด้วยกันนั่นเป็นแน่

ไซ่ง่อนทางเมืองนครจำปาศักดิ์ แล้วเลยขึ้นไปถึงเมืองอุบล ฯ ได้ไปหาเจ้าพรหมเทวา ฯ เจ้าเมือง แจ้งว่ามาทำแผนที่แม่น้ำมูล ซึ่งเป็นเวลาที่เราเสียประเทศเขมร (ส่วนใน) ไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสแล้ว ๒ ปี และเมอสิเออร์ไซแงได้นำสิ่งของต่าง ๆ ไปจำหน่ายด้วย เจ้าพรหมเทวา ฯ ึงสั่งให้กรมการจัดที่ให้เมอร์สิเออร์ไซแงพักตามสมควร เมอสิเออร์ไซแงพักอยู่ที่เมืองอุบลฯ ได้ ๗ วัน จึงเอาแผนที่ไปให้เจ้าพรหมเทวา ฯ ๒ แผ่น และพูดว่ามาอยู่เมืองนี้ต้องซื้อเสบียงอาหารรับประทาน พักที่เมืองอื่นหาได้ซื้อไม่ เพราะเจ้าเมืองได้เกื้อหนุน เจ้าพรหมเทวาฯ จึงตอบว่าถ้าเมอสิเออร์ไซแงขัดสนด้วยเสบียงอาหารอย่างไร ก็จะรับอนุเคราะห์ตามสมควร แต่ให้ไปรับเอาที่เพียพันนากับเพียศรีสุนน ซึ่งอยู่ที่บ้านอุปฮาดเถิด เมอสิเออร์ไซแงตอบขอบใจ แลว่าจะได้ไปขอเสบียงอาหาร ณ บ้านอุปฮาดในวันพรุ่งนี้ แล้วก็ลากลับไปที่พัก

ครั้นกรมการข้างฝ่ายเจ้าพรหมเทวา ฯ ได้ทราบว่า เมอสิเออร์ไซแงจะไปบ้านอุปฮาดในวันพรุ่งนี้ ก็เห็นเป็นโอกาสที่จะเล่นสนุก จึงได้ไปเที่ยวพูดให้เข้าหูถึงกรมการฝ่ายอุปฮาด ว่าพรุ่งนี้ฝรั่งจะมาจับอุปฮาดส่งไปไซ่ง่อน ฝ่ายอุปฮาดทราบดังนั้นสำคัญว่าจริง จึงสั่งการว่าถ้าพรุ่งนี้ฝรั่งมาถามหาอุปฮาดก็ให้บอกว่าไม่อยู่

ครั้นวันพุธ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ เวลาเช้า เมอสิเออร์ไซแงไปหาเจ้าพรหมเทวา ฯ ขอให้กรมการพาไปบ้านอุปฮาด เพื่อจะได้ขอเสบียงอาหาร เจ้าพรหม ฯ จึงให้เพียขันอาสา เสมียนบง และนายเหล็ก นำเมอสิเออร์-ไซแงไปถึงบ้านอุปฮาด และเมอสิเออร์ไซแงได้นำคนใช้ (นัยว่าเป็นชาวเขมร) ถือเชือกไปด้วยว่าจะเอาไปผูกวัวตัวเมียมารีดนมเพื่อรับประทาน เพียขันอาสา เสมียนบงหยุดคอยอยู่นอกรั้วบ้านอุปฮาด ให้แต่นายเหล็กพา

เมอสิเออร์ไซแงและคนใช้เข้าไปถึงหอนั่งเรือนอุปฮาด พบท้าวสุริโย แล ท้าวสุวรรณเสน จึงถามหาอุปฮาด ท้าวสุริโยบอกว่าไม่อยู่ เมอสิเออร์ไซแง จึงถามหาเพียศรีสุนน กรมการในที่นั้นบอกว่าไปรับประทานอาหารที่บ้าน ยังไม่กลับมา เมอสิเออร์ไซแงบอกกรมการให้ไปตามเพียศรีสุนนมาหา กรมการยังทันหาได้แต่งให้ผู้ใดไปไม่ ขณะนั้นเมอสิเออร์ไซแงจึงถามว่า ใครเป็นผู้ใหญ่อยู่ในที่นี้ ท้าวสุริโยจึงชี้ไปที่ท้าวสุวรรณเสน และบอกว่า ท้าวสุวรรณเสนเป็นผู้ใหญ่ ทันใดนั้นเมอสิเออร์ไซแงก็ลุกตึงตังโครมคราม ตรงเข้าไปจับมือท้าวสุวรรณเสนสั่น ๆ เป็นกิริยาคำนับตามธรรมเนียมยุโรป ข้างฝ่ายท้าวสุวรรณเสนไม่รู้จักธรรมเนียมคำนับของฝรั่ง สำคัญว่าฝรั่งจะจับ เอาตนไป เพราะเห็นคนใช้ฝรั่งถือเชือกมาด้วยเห็นสมจริงตามที่กรมการฝ่าย เจ้าพรหม ฯ มาพูดให้เข้าหูเมื่อวานนี้ ก็ร้องเอะอะแลสลัดมือหลุดออกมาได้ แล้วก็ชกเอาเมอสิเออร์ไซแง ข้างฝ่ายท้าวสุริโยแลกรมการซึ่งอยู่ในที่นั้นก็ พร้อมกันกลุ้มรุมชกฝรั่งถูกร่างกายบาดเจ็บหลายแห่งถึงกับปากแตกโลหิตไหล แล้วจับเมอสิเออร์ไซแงไปจำตรวนไว้ เมอสิเออร์ไซแงได้เอาสำสีชุบโลหิต บาดแผลที่ถูกชกต่อยเข้าหีบห่อไว้เป็นหลักฐาน แล้วยื่นต่อเจ้าเมืองเพื่อดำเนิน การตามระบิลเมืองต่อไป

ข้างฝ่ายเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ และข้างฝ่ายอุปฮาดที่ไม่ปรอง-ดองกันอยู่นั้น เมื่อทราบข้อเท็จจริงในภายหลังว่าเรื่องหน้ามือกลายเป็นหลังมือก็ตกใจเป็นอันมาก เพราะเรื่องเกี่ยวกับชาวต่างประเทศ ต่างก็มีบอกเหตุที่เกิดขึ้นนี้ไปยังกรุงเทพ ฯ จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ส่งเมอสิเออร์ไซแง แลกรมการที่เกี่ยวข้องในเรื่องนี้ทั้งหมดมายังกรุงเทพ ฯ คงเหลือไว้แต่อุปฮาด (จันทร์ชมภู) อยู่รักษาราชการ เมื่อเมอสิเออร์ไซแง และกรมการมาถึงกรุงเทพฯ แล้ว พิจารณาได้ความจริงว่า กรมการมีความ

ผิด โปรดเกล้าฯให้ปรับผู้ที่ผิดเสียเงิน ทำขวัญให้แก่ เมอสิเออร์ไซแงเป็นเงิน ๖,๐๐๐ บาท และโปรดฯ ให้ลงอาญาแก่ผู้ผิดตามควรแก่กรณี เงิน ๖,๐๐๐ บาทสมัยนั้นไม่ใช่จำนวนน้อย ฝ่ายผิดก็จำต้องเฉลี่ยกันออกเสียค่าปรับให้แก่เมอสิเออร์ไซแงจนครบ

แต่นั้นมา อาการที่เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์กับฝ่ายอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร คณะกรมการที่มิได้สามัคคีกันเป็นทุนอยู่ก่อนแล้วนั้น และมาเกิดเรื่องกับฝรั่งเข้าอีก ทั้งเสียเงินเสียทองและถูกลงพระอาญาด้วยซ้ำ กลับเป็นผลให้บาดหมางแคลงใจทวีความรุนแรงยิ่งขึ้นเป็นลำดับ ต่างฝ่ายก็ต่างกล่าวโทษกันลงมายังกรุงเทพฯ อีกเป็นต้นว่า ข้างฝ่ายเจ้าพรหมฯ หาว่าอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตรขัดขวางไม่ให้เก็บเงินส่วยแก่ตัวไพร่ ข้างฝ่ายอุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตรก็กล่าวโทษเจ้าพรหมฯ ว่าฉ้อบังพระราชทรัพย์ แล้วเจ้าพรหมฯ กับราชบุตรก็พากันลงมาสู้ความกัน ณ กรุงเทพฯ ทางเมืองอุบลฯ มีแต่อุปฮาด (จันทร์ชมภู) อยู่รักษาเมือง คดีความก็ยังหาทันแล้วกันไม่ จนอุปฮาด (จันทร์ชมภู) ผู้อยู่รักษาเมือง ราชวงศ์ (โหง่น-คำ) และราชบุตร (ท้าวสุริยะ) ซึ่งอยู่สู้ความกับเจ้าพรหมฯ ณ กรุงเทพฯ นั้นก็พากันถึงแก่กรรมไปหมด

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯตั้งให้ท้าวไชยกุมาร (ท้าว) บุตรราชวงศ์ (โหง่นคำ) เป็นราชวงศ์ ให้ท้าวหนูคำ บุตรราชบุตร(สุ่ย)เป็นเจ้าราชบุตร ซึ่งเจ้าราชบุตร (คำ) นี้เป็นข้าหลวงเดิมในรัชกาลที่ ๕ ทั้งสองท่านนี้ก็พากันลงมาสู้ความกับเจ้าพรหมฯ ณ กรุงเทพฯ แทนบิดาของตนต่อไปอีก

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ ในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คราวที่เกิดศึกฮ่อเข้ามาทางเวียงจันทน์และหนองคาย โปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (ชื่น กัลยานมิตร) ซึ่งไปจัดราชการอยู่ที่เมือง

อุบลราชธานี แล้วเกณฑ์กำลังพลทางหัวเมืองตะวันออกเฉียงเหนือยกไปก่อน ครานั้นเจ้าพรหมเทวาฯ เจ้าเมืองอุบลฯก็ถูกเกณฑ์ไปราชการทัพในครานี้ด้วย พร้อมด้วยราชวงศ์ (ท้าว) ท้าวสีหาราช (หมั้น) พระอุบลการ-ประชานิตย์ (เมื่อยังเป็นท้าวบุญชู พรหมวงศานนท์) พระบำรุงราษฎร์ (จูมมณี) เจ้าเมืองพิบูลมังสาหาร พระเรืองชัยชนะ (คำพูน สุวรรณกูฏ) เจ้าเมืองมหาชนะชัย พระอมรดลใจ (อ้ม สุวรรณกูฏ) เจ้าเมืองตระการ-พืชผล คงเหลือแต่เจ้าราชบุตร (คำ) อยู่รักษาราชการเมืองอุบลฯ

อนึ่ง ในคราวที่เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ไปราชการศึกฮ่อครั้งนี้ ได้อัญเชิญพระพุทธรูป ๒ องค์มาจากเวียงจันทน์ องค์หนึ่งมีนามว่า "พระทองทิพย์" เป็นพระพุทธรูปยืนสูง ๓ ศอกเศษ หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ นัยว่าเป็นพระพุทธรูปเก่าแก่ชาวเมืองนับถือมาก ปัจจุบันประดิษฐานไว้วัดศรีทอง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ ซึ่งท่านเทวธมฺมี (ม้าว) เจ้าอาวาสวัดศรีทองได้จารึกไว้ที่แท่นนั้น อีกองค์หนึ่งเป็นพระทองนั่งประดิษฐานไว้ที่วัดไชยมงคล ซึ่งเป็นวัดของเจ้าพรหมฯ เป็นหัวหน้าพาสร้างปรากฏมาเท่าทุกวันนี้

พ.ศ. ๒๔๒๒ เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ได้นำพระปลัดซ้าย(เคน) บุตรท้าวมณฑาธิราชเมืองลำเนาหนองปรือกับเพียเมืองจันทร์ เมืองเขมราฐ ซึ่งพาท้าวเพียตัวเลกมาสมัครอยู่กับเจ้าพรหมเทวาฯ นั้น เข้าเฝ้าละอองธุลีพระบาท และได้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอตั้งบ้านท่ายักขุและบ้านพระเหลา แขวงเมืองอุบลฯ เป็นเมือง ขอตั้งพระปลัดซ้าย (เคน) และเพียเมืองจันทร์เป็นเจ้าเมือง ขอตั้งท้าวบุตตะ[๑] บุตรพระพรหมวรราชสุริยวงศ์

---

[๑] ทาวบุตตะผู้นี้คือบิดาขุนชำนิบรรณกิจ (หอม สุวรรณกูฏ) ขุนชำนิฯ เป็นบิดานางกิ่งแก้ว ภรรยานายตุ้ม สุวรรกูฏ อดีตปลัดจังหวัดพระนครศรีอยุธยา และนายอาทิตย์ สุวรรณกูฏ ต่างมารดา

(กุทอง) เป็นอุปฮาด จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านท่ายักขุเป็นเมืองชานุมาน-มณฑล ให้พระปลัดซ้าย (เคน) เป็นพระผจญจัตุรงค์ เจ้าเมือง และขอตั้งบ้านพระเหลาเป็น *เมืองพนานิคม* ให้เพียเมืองจันทร์เป็นพระจันทวงศา เจ้าเมือง ให้ท้าวสิงห์ทองเป็นอุปฮาด ให้ท้าวอุปชัยเป็นผู้ช่วย และโปรดกล้าฯ ให้เมืองที่ตั้งขึ้นใหม่นี้ขึ้นเมืองอุบลฯทั้งสองเมือง แต่เมืองชานุมาน-มณฑลนั้นพระผจญฯ เจ้าเมืองได้พาท้าวเพีย กรมการไปตั้งอยู่บ้านกาดาน หาได้ตั้งที่บ้านท่ายักขุตามที่โปรดเกล้าฯ นั้นไม่

ในเมืองพนานิคมนี้ มีพระพุทธรูปใหญ่ก่อด้วยอิฐถือปูนองค์หนึ่ง เป็นของโบราณประมาณ ๒๕๐ ปีเศษ จะสร้างในสมัยใดไม่ทราบแน่

เมืองยโสธร

ข้างฝ่ายเมืองยโสธร จำเดิมแต่พระสุนทรราชวงศา (บุต) โปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าเมืองยโสธรมาแต่ปี พ.ศ. ๒๓๖๖ นั้น ครั้นเมื่อจุลศักราช ๑๒๐๙ ปีมะแม นพศก (พ.ศ. ๒๓๙๐) พระสุนทรราชวงศา (บุต) แต่งให้หมอควาญช้างต่อไปแทรกโพน ได้ช้างสีประหลาดมา ๒ เชือกที่เขากะยอดงชะมาดชะบาเชือก ๑ และที่แขวงเมืองอัตตะบือ (ข่าระแด) เชือก ๑ เป็นช้างพังเผือกโททั้งคู่ จึงมีบอกแต่งให้กรมการนำช้างนั้นลงไปทูลเกล้าฯ ถวาย ณ กรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ ให้ขึ้นระวางขนานนามช้างที่ได้มาจากดงชะมาดฯ นั้นว่า “พระพิมลรัตนกิรินีฯ” เชือกที่ได้จากเขาถ้ำพระว่า “พระวิสูตรรัตนคีรีฯ” ช้าง ๒ เชือกนี้ได้มาคนละคราว พระพิมลฯได้มาแต่ปีฉลู จ.ศ.๑๒๕๑ พระวิสูตรฯได้มาทีหลัง โปรดพระราชทานรางวัลแก่ควาญช้างต่อหมอควาญตามสมควร

จุลศักราช ๑๒๑๔ (พ.ศ. ๒๓๙๕) พระสุนทรราชวงศา (บุต) ได้ติดต่อการค้าขายกับเมืองนครราชสีมา และรับรองให้ชาวจีนมาตั้งค้าขายที่เมืองยโสธรเป็นครั้งแรก โดยใช้พาหนะโคต่างในการลำเลียงสินค้า

จุลศักราช ๑๒๑๙ ปีมะเส็ง นพศก (พ.ศ. ๒๔๐๐) พระสุนทรราช-วงศา (บุต) อุปฮาด (แพง) ราชวงศ์ (สุตา) และราชบุตร (เจ้าอินทร์) ได้ถึงแก่กรรมในปีเดียวกัน ยังหาได้ทันโปรดเกล้า ฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมืองอุปฮาด ราชวงศ์และราชบุตรเมืองยโสธรไม่ คงมีแต่พระศรีวรราช(เหม็น) บุตรพระสุนทรราชวาศา (บุต) ปลัดรักษาราชการเมือง และในปลายปีนี้พระศรีวรราช (เหม็น) ได้แต่งช้างต่อหมอควาญออกไปแทรกโพนช้างบ่าที่ดงชะมาดชะบาอีก คล้องได้ช้างพังสีประหลาดเชือกหนึ่ง จึงนำทูลเกล้าฯ ถวายช้างเชือกนี้เป็นช้างพังเชือกเอก แต่พอเดินทางไปถึงบ้านเริงรางแขวงเมืองสระบุรีก็ล้มเสียก่อน ยังหาทันได้ขึ้นระวางไม่

จุลศักราช ๑๒๒๐ ปีมะเมีย พระศรีวรราช (เหม็น) จึงมีใบบอกขอพระราชทานศิลาหน้าเพลิงมาเผาศพพระสุนทรราชวงศา (บุต) เจ้าเมืองผู้เป็นบิดาแล้วเสร็จในปีนี้

ครั้นรุ่งขึ้นปีมะแม จุลศักราช ๑๒๒๑ (พ.ศ. ๒๔๐๒) มีตราพระราชสีห์โปรดเกล้า ฯ ให้พระยากำแหงสงคราม (แก้ว) เจ้าเมืองนครราชสีมาขึ้นไปเป็นข้าหลวงแม่กองสักเลกหัวเมืองฝ่ายตะวันออกและตะวันออกเฉียงเหนือ ตั้งกองสักเลกอยู่ที่เมืองยโสธร ฝั่งขวาลำน้ำพะชี[๑] โดยสั่งให้หัวเมืองต่าง ๆ มารวมสักเลกที่เมืองยโสธร

---

๑ ต่อมาเพี้ยนเรียกเป็น *น้ำพาชี* ในปัจจุบันเลยเรียก *น้ำชี* เฉย ๆ ตรงที่ตั้งกองสักเลกนี้ ปัจจุบันชาวเมืองเรียกว่า "ท่าไทย" บริเวณค่ายสักเลกนี้ถึงปากกุดเค็ง

การสักเลกนั้น มีพระราชกำหนดในรัชกาลที่ ๒ (กรุงเทพ ฯ) เริ่มลงมือสักเลกเมื่อปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ (พ.ศ. ๒๓๕๓) ก็เพื่อแสดงว่าได้ขึ้นทะเบียนเป็นชายฉกรรจ์ หรือเป็นเลกที่มีสังกัดกรมกองแล้ว เพราะแต่รัชกาลก่อนมามีราชการศึกสงครามเคี่ยวเข็ญกับศัตรู ไพร่พลโยธาหมู่ทหารเคยทำสงครามก็ชราพิการล้มตายบ้าง บางคนก็ย้ายภูมิลำเนาไปอยู่ต่างถิ่น (ที่เรียกโจทหมู่ต่างกรม) ไม่ได้หักโอนบัญชี บ้างก็หลบหนีราชการไปซุกซ่อนในป่าดงเพราะเจ้าหมู่มูลนายใช้สอยตรำตรากไม่ผ่อนปรน บางทีก็หนีเจ้าหนี้นายเงิน ฯลฯ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จเสวยราชสมบัติใหม่ ๆ ทรงตั้งพระทัยจะรักษาพระพุทธศาสนาและไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้อยู่เย็นเป็นสุข จึงมีพระราชโองการให้*สักเลกหมาย*หมู่หมวดกองขึ้นใหม่ดังกล่าวแล้ว

ครั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สักเลกในพระนครสิ้นจำนวนแล้ว ก็โปรดเกล้า ฯ ให้ข้าหลวงกองสักเลกขึ้นไปสักเลก ณ หัวเมืองไกลเหนือ อีสาน ตะวันออก ให้เจ้าเมืองกรมการทั้งปวงกะเกณฑ์จับเลกที่ลอบแอบแฝงหาสังกัดมูลนายมิได้นั้น ให้เอามาสักเป็นเลกหัวเมือง ถ้าเลกมีมูลนายอยู่ยังมิได้สักครั้งนี้ ก็ให้เจ้าเมืองกรมการจับเอาตัวบอกส่งลงมา จะให้ลงพระราชอาญาตัวเลกและมูลนายผู้บีดบังจงหนัก แล้วให้ส่งตัวเลกนั้นเป็นตะพุ่นหญ้าช้าง

การสักเลกนั้นสักแต่ผู้ชาย แบ่งออกเป็น ๔ รุ่นคือ *อุ้ม จูง แล่น* และ *รุ่น* ส่วนรุ่นนั้นนับแต่อายุ ๒๕ ปีขึ้นไป รัชกาลก่อนสักตรงแขนข้างท้องมือดังรูปนี้ [S] รัชกาลต่อมาสักตรงแขนข้างหลังมือ ถึงรัชกาลต่อไปกลับสักข้างท้องมืออีก บางคนเคยสักแต่รัชกาลที่ ๓–๔–๕ ก็มีเป็นต้น แต่ถ้าสักที่หน้าผากเป็นผู้ที่ต้องโทษปาราชิก

การสักเลกนี้บรรดาหัวเมืองต่าง ๆ ทั้งฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและฝั่งขวาใกล้ไกล เป็นต้นว่าเมืองสาระวัน คำทองใหญ่ ฯลฯ ก็ต้องเดินทางมาสักถึงเมืองยโสธร แล้วแต่ข้าหลวงกองสักเลกจะกำหนดเมืองใกล้ เช่นเมืองสุวรรณภูมิ ร้อยเอ็ด อุบล ฯ เมืองใดสักเสร็จก่อน เจ้าเมืองหรือกรมการเมืองนั้น ๆ ก็พาตัวเลกกลับ หัวเมืองอื่นที่ยังไม่ได้สักก็เข้ามาแทนตามลำดับไป จนครบเลกไพร่ของแต่ละเมืองที่ข้าหลวงแม่กองสักเลกกำหนดไป การสักเลกครั้งนี้กินเวลาถึง ๓ ปีจึงเสร็จ ครั้นต่อมาในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕ โปรดเกล้า ฯ ให้ยกเลิกการสักเลกนี้เสียและยอมอนุญาตให้ไพร่พลไปอยู่ตามใจสมัครแลให้ทำบัญชีสำมะโนครัวตัวเลกส่งยังกรุงเทพ ฯ

จุลศักราช ๑๒๒๒ (พ.ศ. ๒๔๐๓) เมืองแสน เมืองจันทร ท้าวเพียกรมการเมืองยโสธรเห็นว่าพระศรีวรราช (เหม็น) ท้าวสุริยวงศ์ (แข้) บุตรอุปฮาด (แพง) ท้าวขัตติยะ (อ้น) บุตรท้าวจันทร์ศรีสุราช ท้าวพิมพิสาร (พิมพ์) หลานอุปฮาด (แพง) ท้าวสุพรหม บุตรพระสุนทรราชวงศา (บุต) ต่างก็มีความชอบมาด้วยกัน ได้ไปราชการสงครามได้ช้างเผือกทูลเกล้า ฯ ถวาย เอาใจใส่ต่อราชการบ้านเมืองเป็นอย่างดี จึงพร้อมกันมีบอกกราบทูลพระกรุณาขอพระราชทานตั้งพระศรีวรราช (เหม็น) เป็นพระสุนทรราชวงศา เจ้าเมืองยโสธรแทนพระสุนทรราชวงศา (บุต) ผู้เป็นบิดา ขอตั้งท้าวสุริยวงศ์ (แข้) เป็นอุปฮาด ท้าวขัตติยะ (อ้น) เป็นราชวงศ์ ท้าวพิมพิสาร (พิมพ์) เป็นราชบุตร ท้าวสุพรหมเป็นพระศรีวรราช ผู้ช่วยในเจ้าเมือง

ครั้นเมื่อวันจันทร์แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๘ จุลศักราช ๑๒๒๓ ปีระกาตรีศก (พ.ศ. ๒๔๐๔) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้พระศรีวรราช (เหม็น) เป็นพระสุนทรราชวงศา เจ้าเมืองยโสธร และตำแหน่งอื่น ๆ ตามที่ท้าวเพีย กรมการกราบทูลพระกรุณาขอตั้งมานั้นทุกตำแหน่ง

อุปฮาด (แข้) ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๐๔๗ ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๐ ราชบุตร (พิมพิสาร) และพระศรีวรราช (สุพรหม) ได้แต่งให้ช้างต่อหมอ-ควาญออกไปแทรกโพนได้ช้างสีประหลาดพลายเผือกโทหนึ่งเชือก ได้นำทูลเกล้าฯ ถวาย ณ กรุงเทพฯ พระราชทานนามว่า พระเสวตวิสุทธิเทพา-มหาวิฆเนศฯ

เมื่อปีวอก จุลศักราช ๑๒๓๔ (พ.ศ. ๒๔๑๕) ราชวงศ์ (อั้น) และราชบุตร (พิมพิสาร) ถึงแก่กรรม พระสุนทรราชวงศา (เหม็น) ได้กราบทูลขอพระราชทานตั้งพระศรีวรราช (สุพรหม) เป็นอุปฮาด ขอให้ท้าวแกเป็นพระศรีวรราช ผู้ช่วยราชการในเจ้าเมือง ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯตามที่ขอ

เมื่อพระสุนทรราชวงศา (เหม็น) ถึงแก่กรรมแล้ว (ไม่ปรากฏวันเดือนปี) อุปฮาด (บา) มาแต่เมืองบึงกาฬ จะมาขอเป็นเจ้าเมืองยโสธร ทางกรมการพวกท้าวเพียไม่ยอม เพราะอุปฮาด (สุพรหม) ยังมีตัวอยู่ และรับราชการมาด้วยความซื่อสัตย์สุจริต บ้านเมืองก็เรียบร้อย อุปฮาด (บา) จึงกล่าวโทษอุปฮาด (สุพรหม) ลงไปกรุงเทพฯ ว่าเป็นคนม่อง (กะเทย) ไม่มีบุตรภรรยา อุปฮาด(สุพรหม) จึงลงไปสู้ความที่กรุงเทพฯ อุปฮาด(สุพรหม) ชนะ

จึงโปรดเกล้าฯ ให้อุปฮาด (สุพรหม) เป็นพระสุนทรราชวงศา เจ้าเมืองยโสธรคนสุดท้าย ให้อุปฮาด (บา) เป็นอุปฮาด ให้พระศรีวรราช (แก) เป็นราชวงศ์ ให้ท้าวกันยาเป็นราชบุตร ให้ท้าวอ้นบุตรราชวงศ์(สุตา) เป็นพระศรีวรราช ผู้ช่วยราชการ อุปฮาด (บา) ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ เจ้าเมืองกรมการชุดนี้ปกครองเมืองยโสธรมาถึงสมัยระบอบเทศา-ภิบาล จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกตำแหน่งเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตรเหมือนหัวเมืองอื่น ๆ แต่นั้นมา

กรุงเทพฯ ขยายอำนาจการปกครองไปยังอีสานตะวันออก

เมื่อจุลศักราช ๑๒๔๔ ปีมะเมีย จัตวาศก (พ.ศ. ๒๔๒๕) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ)[๑] พร้อมด้วยข้าราชการหลายนายเป็นข้าหลวงออกไปรักษาราชการหัวเมืองตะวันออก ตั้งสถานว่าราชการอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์

ข้าหลวงคนแรกที่มาประจำอยู่เมืองอุบลฯ ชื่อ หลวงจินดารักษ์ (ไม่ปรากฏนามเดิม) จะมาพร้อมกับพระยามหาอำมาตย์ฯ หรือมาก่อนเมื่อใดนั้น หาหลักฐานไม่ได้ เป็นแต่สืบทราบว่า ตอนที่หลวงจินดารักษ์มาเป็นข้าหลวงกำกับราชการอยู่เมืองอุบลฯ นั้น หลวงจินดารักษ์มีบ้านหรือที่ทำการ คือบริเวณที่ทำการไปรษณีย์จังหวัดอุบลราชธานีเดี๋ยวนี้ และมีภรรยาที่อุบลฯ มีบุตรคนหนึ่งชื่อ จอมใจราช

ปีที่พระยามหาอำมาตยาธิบดีไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการหัวเมืองตะวันออกที่เมืองนครจำปาศักดิ์นั้น เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์เจ้าเมืองอุบลราชธานี มีบอกกราบทูลขอตั้งท้าวพระชัย (จันดี) กรมการเมืองเขมราฐธานี ซึ่งอพยพครอบครัวมาตั้งอยู่ที่บ้านทีคำสมิง แขวงเมืองอุบลฯ ครั้นวันเสาร์แรม ๓ ค่ำ เดือน ๓ พ.ศ. ๒๔๒๕ โปรดเกล้าฯ ให้ท้าวพระชัย (จันดี) เป็นพระพิชัยชาญณรงค์ เจ้าเมือง ยกบ้านทีคำสมิงเป็น

---

๑ เมื่อครั้งยังเป็น "พระยาศรีสิงหเทพ" ต่อมาโปรดเลื่อนบรรดาศักดิ์เป็น "พระยามหาอำมาตย์" ดังกล่าวแล้ว

เมืองเกษมสีมา[๑] ให้ท้าวชัยแสง (เสือ) เป็นอุปฮาด ให้ท้าวเพีย (พรหม) กรมการเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวพรหมท้าวเป็นราชบุตร ขึ้นเมืองอุบลราชธานี

ในศกนี้ พระกำแหงสงคราม เจ้าเมืองโขงเจียง ราชวงศ์และราชบุตร ไม่พอใจจะทำราชการขึ้นกับเมืองเขมราฐ โจทก์สมัครมาขอขึ้นเมืองอุบลฯ เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์จึงมีบอกมายังกรุงเทพฯมีตราโปรดเกล้า ฯ ให้ยกเมืองโขงเจียงออกจากเมืองเขมราฐมาขึ้นกับเมืองอุบลฯ ตามใจสมัครแต่นั้นมา

ในศกเดียวกันนี้ เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์เจ้าเมืองอุบลฯ ซึ่งมาต้องคดีอยู่ที่กรุงเทพฯ โดยราชวงศ์ (ท้าว) เจ้าราชบุตร (คำ) กล่าวโทษหาว่าทุจริตเอาเงินช่วยราชการมาเป็นประโยชน์ส่วนตัว และเรื่องเก่าสืบต่อจากเมอสิเออร์ไซแงเป็นเวลาถึง ๔ ปี ความยังไม่แล้วเสร็จ เจ้าพรหมเทวาฯ ป่วยเป็นอหิวาตกโรคถึงอนิจกรรมเมื่อวันขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๖ พ.ศ. ๒๔๒๙ ที่กรุงเทพฯ นั้นเอง ทั้งราชวงศ์ (ท้าว) ก็ถึงแก่กรรมพร้อม ๆ กัน เจ้าพรหมเทวาฯ ครองเมืองอุบลฯ มาได้ ๒๐ ปี ตลอดสมัยที่เจ้าพรหมฯ มาเป็นเจ้าเมืองอบล ฯ อย่านี้ได้มีเรื่องราวกับพวกอปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร ตลอดมา นับแต่เรื่องเมอสิเออร์ไซแงซึ่งเป็นต้นเหตุอันรุนแรงกว่าเรื่องอื่น ๆ เมื่อคู่ความต่างสิ้นบุญกันไปแล้ว เรื่องก็เป็นอันระงับไป

พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) จึงมีบอกกราบทูลพระกรุณาขอให้เจ้าราชบุตร (คำ) ข้าหลวงเดิมดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองอุบลราชธานีสืบแทน

---

[๑] เมืองเกษมสีมาต่อมายุบเป็นอำเภออุดร ตอนหลังยุบเรียก "อำเภอม่วง-สามสิบ" ตอนที่เป็นเมืองเกษมสีมา ที่ว่าการตั้งอยู่บ้านหนองคู ไม่ได้ตั้งที่บ้านที่คำสมิง

เจ้าพรหมเทวาฯ ต่อไป ในระหว่างนี้เป็นเวลาที่รอกระแสพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ อยู่

ในจุลศักราช ๑๒๔๔ (พ.ศ. ๒๔๒๕) นี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวงภักดีณรงค์ (ทัด ไกรฤกษ์) ปลัดบัญชีกระทรวงมหาดไทย มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการเมืองอุบลฯ คนที่ ๒ แทนหลวงจินดารักษ์ (ไม่ปรากฏว่าตายหรือย้าย) พร้อมด้วยบุตร ๔ คน คือ นายสิน นายเคลือบ นายรอด และนายลำใย ซึ่งบุตรทั้ง ๔ นี้ต่างก็เป็นข้าหลวงเดิม (มหาดเล็ก) ในรัชกาลที่ ๕ ทุกคน และโปรดเกล้าฯ ให้มารับราชการที่เมืองอุบลฯ พร้อมบิดาแลให้ฟังบังคับบัญชาพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) ข้าหลวงใหญ่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์

ครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ โปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์หลวงภักดีณรงค์ (ทัด) เป็นพระยาราชเสนา แล้วเลื่อนเป็นพระยาศรีสิงหเทพ[๑] เมื่อวันที่ ๒๓ เมษายน ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ "ทุติยจุลจอมเกล้า" แลพานทองคำเครื่องพร้อมกับคนโททองคำ

๑. นายสิน เข้าใจว่าได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนพรพิทักษ์ก่อนมาเมืองอุบลฯ ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงภักดีณรงค์ ต่อมาเลื่อนขึ้นเป็นพระเป็นพระยา ในราชทินนามเดิมดำรงตำแหน่งข้าหลวงผู้ช่วยเมืองอุบลฯ ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้ไปดำรง

---

[๑] พระยาศรีสิงหเทพ (ทัด) ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๖ ด้วยโรคลม อายุได้ ๗๖ ปี [*ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม ๑ หน้า ๘๒๐ ฉบับที่ ๑๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๖]

ตำแหน่งข้าหลวงเมืองฉะเชิงเทรา (ไม่ทราบปีใด) ย้ายจากฉะเชิงเทราไปเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก พ.ศ. ๒๔๔๕ ได้ปีเดียวก็ถึงแก่กรรมที่นั่น

๒. นายเคลือบ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนพรพิทักษ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ เป็นข้าหลวงตุลาการเมืองอุบลฯ ต่อมาเลื่อนขึ้นเป็นหลวงโยธิบริรักษ์ เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๓๓ แล้วก็เลื่อนเป็นพระ ในราชทินนามเดิม ดำรงตำแหน่งข้าหลวงผู้ช่วยเมืองอุบลฯ คนที่ ๔ พระโยธิ-บริรักษ์ (เคลือบ) ได้เคยไปราชการสำคัญคราวมอบมณฑลบูรพาให้ฝรั่งเศส เมื่อ ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) เลยป่วยเป็นไข้ถึงแก่กรรมที่เมืองพระตะบอง

๓. นายรอด พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงพิทักษ์สุเทพ เมื่อ ร.ศ. ๑๐๙ ข้าหลวงผู้ช่วยเมืองอุบลฯ และได้ถึงแก่กรรมเนื่องจากเป็นไข้ที่เมืองอุบลฯ นั้นเอง

๔. นายลำใย ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนบริบาลนิคมเขต แล้วเลื่อนขึ้นเป็นหลวงคุณสารสมบัติ ข้าหลวงผู้ช่วยเมืองอุบลฯ ขณะที่ไปราชการเมืองนครราชสีมาป่วยถึงแก่กรรมที่นั่น

นอกจากบุตรพระยาศรีสิงหเทพ (ทัด) ดังกล่าวแล้วยังมีนายวันไกรฤกษ์ (ข้าหลวงเดิม) หลานของพระยาศรีสิงหเทพ (ทัด) มาช่วยราชการเมืองอุบลฯ ด้วยผู้หนึ่ง ต่อมานายวันได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงเทพนรินทร์ ซึ่งเป็นผู้ที่ได้นำจักรยานยางตันคันแรกมาเมืองอุบลฯ ด้วย หลวงเทพนรินทร์ (วัน) เมื่อมารับราชการเมืองอุบลฯ ได้สมรสกับนางบัวคำ บ้านคุ้มวัดป่าน้อย มีบุตรด้วยกันที่สำคัญ คือ พลเอกหลวงสวัสดิ์กลยุทธ (สวัสดิ์ ไกรฤกษ์) ฯลฯ

เจ้าราชบุตร (คำ) ได้ร่วมรับราชการมากับพระยามหาอำมาตย์ฯ และพระยาศรีสิงหเทพ (ทัด) ด้วยดี ครั้นต่อมาโปรดฯ ให้มีสารตราให้เจ้าราชบุตร (คำ) ลงไปรับสุพรรณบัฏที่พระยามหาอำมาตย์ฯ กราบทูลขอตั้งให้เป็นเจ้าเมืองอุบลฯ ไปแล้วนั้น แต่เป็นเวลาที่เจ้าราชบุตร (คำ) กำลังป่วยเป็นไข้จับอาการหนัก พระยาศรีสิงหเทพฯ (ทัด) ข้าหลวงเมืองอุบลฯ ได้เชิญสารตราไปอ่านให้เจ้าราชบุตร (คำ) ทราบ ณ หอเรือนพัก เจ้าราชบุตรทั้ง ๆ ที่กำลังนอนป่วยอยู่ซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณอย่างยิ่ง แต่เจ้าราชบุตร (คำ) ไม่สามารถจะลงไปรับสุพรรณบัฏที่กรุงเทพฯ ตามที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ นั้นได้ ไม่นานก็ถึงแก่อนิจกรรมเมื่อวันที่ ๒๔ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔)

ที่จริงชาตากรรมของคนเรานั้นก็แปลก คือที่ตายไปนั้นไม่แปลก เพราะความตายคือความจริง ใคร ๆ ก็ต้องตายเมื่อถึงคราว ต่างแต่ว่าจะเร็วหรือช้า แต่การถึงแก่อนิจกรรมของเจ้าราชบุตร (คำ) นี้ก็เช่นเดียวกับการถึงแก่กรรมของราชบุตร (สุ่ย) ผู้เป็นบิดา คือพอจะได้เป็นเจ้าเมืองกับเขาก็ให้มีอันเป็นไป กล่าวคือไปติดอหิวาตกโรคถึงแก่กรรมที่กรุงเทพฯ ดังกล่าวมาแล้ว ส่วนเจ้าราชบุตร (คำ) ผู้บุตรก็เช่นเดียวกัน พอจะได้เป็นเจ้าเมืองก็มาชิงถึงแก่อนิจกรรมเสียก่อน แต่นั้นมาก็มิได้โปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมืองอุบลฯ สืบต่อเจ้าพรหมเทวาฯ เช่นแต่ก่อน พระยาศรีสิงหเทพ (ทัด) ข้าหลวงเมืองอุบลฯ จึงมีบอกขอพระราชทานตั้งท้าวสุคำทัดน้องชายเจ้าราชบุตร (คำ) เป็นผู้รักษาราชการเมืองอุบลฯ สืบไป

ในจุลศักราช ๑๒๔๔ (พ.ศ. ๒๔๒๕) ข่าภูปะดงคล้องช้างพลายเผือกได้ ๑ เชือก ทางฝั่งโขงตะวันออก พระยามหาอำมาตย์ฯ พร้อมด้วยเจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เจ้านครจำปาศักดิ์ ได้เอาเงินสำหรับบ้านเมือง ๓๐

ชั่ง ซื้อช้างเผือกตัวสำคัญลงมาทูลเกล้าถวาย ณ กรุงเทพฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีสมโภชขึ้นระวาง พระราชทานนามว่า “พระเสวตรรุจิรา-ภาพรรณ์”

พระยาศรีสิงหเทพ (ทัด) เมื่อครั้งเป็นหลวงภักดีณรงค์ ได้มีบอกมายังกรุงเทพฯ ว่า แต่ก่อนพวกลาวจับข่ามาซื้อขายเป็นทาสแลผสมใช้เป็นทาสจนตลอดลูกหลานเหลน พระยาศรีสิงหเทพได้ตัดสินชั้นหลานเหลนทาสให้เป็นพลเมืองเสียส่วยตามธรรมเนียมบ้านเมือง จึงมีตราโปรดเกล้าฯ ไปยังบรรดาหัวเมืองตะวันออก ห้ามมิให้จับข่ามาซื้อขายแลกเปลี่ยนและใช้สอยการงานต่าง ๆ แต่ส่วนข่าที่ผู้ใดซื้อหามาจากผู้ใดแต่ก่อนนั้น ก็ให้คงอยู่กับเจ้าหมู่มูลนายเดิมไป เพราะจะให้ข้าทาสเดิมนั้นพ้นค่าตัวไป ก็จะเป็นเหตุเดือดร้อนแก่มูลนายที่ได้เงินซื้อไถ่แลกเปลี่ยนมาแต่ก่อนนั้น

ครั้นเมื่อวันอาทิตย์ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๔ ในศกเดียวกัน พระยาศรีสิงหเทพ (ทัด) เตรียมจะไปฟังข้อราชการที่พระยามหาอำมาตย์ฯ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์คืนวันนั้น เวลาย่ำค่ำเกิดเพลิงไหม้ขึ้นที่ริมเรือนพักพระยาศรีสิงหเทพ ลมพัดจัดไฟลุกลามไปไหม้เรือนพักพระยาศรีสิงหเทพ ไหม้เรือนจำ ศาลาว่าการ เสมียนตาย ๒ คน นักโทษตาย ๑๔๙ คน เงินส่วยของหลวงแลหนังสือราชการเสียหายเป็นอันมาก ความทรงทราบละอองธุลีพระบาทจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินตรา ๒ ชั่ง เสื้อเยียระบับ ๑ ผ้าม่วงจีน ๑ แพรขาวห่ม ๑ แก่พระยาศรีสิงหเทพแลพระภักดีณรงค์ (สิน) บุตรตามสมควร แลได้พระราชทานบีนวินเชสเตอร์ ๒ กระบอก กระสุน ๒๐ โหล บีนสไนเดอร์ ๕๐ กระบอก กระสุน ๑๐๐ โหล และทั้งพระบรมรูปทรงเครื่องต้นไปไว้สำหรับราชการด้วย

แลได้โปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีสิงหเทพ ข้าหลวงเมืองอุบลฯ เก็บเงินแทนเกณฑ์ใช้ราชการเฉพาะคนที่อยู่ในเขตแขวงเมืองอุบลฯ และเมืองขึ้น กำหนดคนละ ๓๒ อัฐ เป็นระเบียบตั้งแต่ศกนี้เป็นต้นไป

เมื่อจุลศักราช ๑๒๔๗ (พ.ศ. ๒๔๒๘) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หัวเมืองหน้าด่านซึ่งขึ้นกับเมืองอุบลฯ แลเมืองเขมราฐเก็บภาษีร้อยชัก ๓ ภาษีเบ็ดเสร็จสินค้าเข้าออกถึง ๓ เดือนให้งบบัญชีส่งครั้งหนึ่ง แลโปรดเกล้าฯ ให้ค่าสินบนแก่ผู้เก็บภาษีนั้นด้วย

ครั้นเมื่อวันพุธขึ้น ๔ ค่ำเดือน ๑๐ จุลศักราช ๑๒๔๘ (พ.ศ. ๒๔๒๙) เวลาเช้า ๔ โมงเศษ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ ผู้สำเร็จราชการมหาดไทยสิ้นพระชนม์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพลเทพ (รอด) ว่าที่สมุหนายกบังคับบัญชาราชการกรมมหาดไทย ต่อมาได้รับพระราชทานสุพรรณบัฏเป็นเจ้าพระยารัตนบดินทร

จุลศักราช ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) พระยาศรีสิงหเทพ (ทัด) ได้มีบอกมายังกรุงเทพฯ ว่าแต่ก่อนราษฎรเมืองอุบลฯ ใช้ลาดทองเหลือง ซึ่งหล่อเอาเอง เล็กบ้างโตบ้าง ใช้สอยซื้อสิ่งของต่างเบี้ยอัฐทองแดง คิดราคาตั้งแต่ ๓๐ ลาดจนถึง ๘๐ ลาดเป็น ๑ บาท โดยไม่เป็นอัตราแน่นอน ราษฎรมีความลำบากในการใช้สอยแลกเปลี่ยน ขอรับพระราชทานเบี้ยอัฐทองแดงไปจำหน่าย ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จ่ายเบี้ยอัฐทองแดงซีกเสี้ยว อัฐ โสฬสไปจำหน่ายในหัวเมืองตะวันออกตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

เมื่อวันจันทร์แรม ๖ ค่ำ เดือนธันวาคม ศกเดียวกันนี้ เมอสิเออร์เตอร์แปง ชาวฝรั่งเศสภรรยาเขมรพร้อมด้วยล่ามมาจากเมืองไซ่ง่อน เชิญสารตราพระราชสีห์มาแจ้งต่อข้าหลวงเมืองอุบลฯ ว่าผู้สำเร็จราชการเมือง

ไซ่ง่อนส่งให้มาเรียนหนังสือแลภาษาไทย–ลาว พระยาศรีสิงหเทพได้จัดที่พักให้ตามสมควร แล้วให้ท้าวสุวรรณสาร กรมการเมืองอุบล ฯ เป็นผู้สอนหนังสือแลภาษาไทย–ลาวแก่เมอสิเออร์เตอร์แปงอยู่ ๗ เดือน รู้หนังสือบ้างแล้วก็กลับไป

เมื่อ ร.ศ. ๑๐๕ (พ.ศ. ๒๔๒๙) พระยาศรีสิงหเทพ (ทัด) ได้ดำริเอาเครื่องจักรเลื่อยไม้ขนาดใหญ่ แผ่นเหล็กสำหรับต่อเรือกลไฟ ๒ ลำ และเครื่องพิมพ์ใหญ่ ๑ เครื่องรวม ๓ อย่าง ราคาเวลานั้นประมาณ ๒๐๐,๐๐๐ บาท โดยพระยาศรีสิงหเทพ (ทัด) ได้ยืมเงินทดรองราชการมาจัดการลงทุนก่อน รื้อขนลำเลียงขึ้นมาทางเมืองปราจีนบุรีด้านช่องเม็ก ผ่านเมืองสุรินทร์โดยพาหนะเกวียน แล้วมาปรับปรุงตั้งเครื่องต่อเรือกลไฟที่ท่าวัดหลวงเมืองอุบล ฯ เครื่องเลื่อยไม้ไปตั้ง ณ ที่ดินริมฝั่งแม่น้ำมูลตะวันออกวัดสุปัฏนาราม โรงพิมพ์ตั้งที่ถนนเขื่อนธานีใต้วัดศรีทองให้ชื่อว่า “บริษัทบูรพทิศสิทธิการจำกัด” โดยมีนาย อ.จ. ใย เป็นผู้จัดการ คนทั้งหลายเรียกนายใยว่าฝรั่ง (เพราะเป็นลูกครึ่งชาติฝรั่ง-ไทย) มีผู้ช่วยนายใยฝ่ายโรงพิมพ์และโรงเลื่อย ๒ คน เป็นคนไทยคือ นายเผือก ไกรฤกษ์[๑] และนายแจ่ม (ไม่ปรากฏ

---

[๑] นายเผือก ฯ คนนี้จะเป็นหลานพระยาศรีสิงหเทพ (ทัด ไกรฤกษ์) หรือบุตรพระยาภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์) ไม่แน่ เมื่อมาอยู่เมืองอุบล ฯ ได้สมรสกับนางเจียง ธิดาเมืองแสน (อุ่น) ซึ่งต่อมาข้าหลวงต่างพระองค์ทรงตั้งประทวนหมายตั้งให้เป็นพระสุรพลชยากร [ตำแหน่งพล (เมือง)] นายเผือก ฯ นางเจียงมีบุตรคนเดียวคือ หลวงพิทักษ์ชุมพลเขต (ผ่อง ลักษณะวรรณะวรรธนะ) มหาดเล็กหลวงรัชกาลที่ ๖ อดีตนายอำเภอเดชอุดมและอำเภอชุมพลบุรี สมรสกับนางทองพูน ยุพาภักดี หลวงพิทักษ์ฯ ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ นางเจียงมีพี่น้องร่วมบิดากัน คือ ๑. กวนซามะรัตน์ (พัน วนะรมย์) ๒. นางคูณ ๓. นายเครือง ๔. นายสมศรี ฯ ๕. ร.ท.ทองดี อุณหสุวรรณ ๖. นางสิริ ฯ ๗. นางคำมี ฯ ๘. ร.ต. สุวรรณ อุณหสุวรรณ และ ๙. นายเจริญ อุณหสุวรรณ

นามสกุล) รู้ภาษาอังกฤษดี เป็นช่างต่อเรือกลไฟอยู่ ๒ ปีก็สำเร็จได้เรือกลไฟ ๒ ลำๆ หนึ่งชื่อ "บำรุงบุรพทิศ" ยาว ๔๕ ฟีต ปากกว้าง ๑๑ ฟีต ใช้จักรท้าย ๒ จักร อีกลำหนึ่งชื่อ "พานิชพัฒนา" ยาว ๕๐ ฟีต ปากกว้าง ๑๒ ฟีต เรือพานิชพัฒนาได้ออกรับส่งคนโดยสารและสินค้าในลำแม่น้ำมูลระหว่างเมืองอุบลฯ ท่าช้างแขวงเมืองนครราชสีมาเป็นประถมฤกษ์ เมื่อวันที่ ๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๕ ส่วนลำที่ชื่อ "บำรุงบุรพทิศ" ก็ใช้จักรออกเดินในเดือนสิงหาคมศกเดียวกัน การค้าขายไปมาระหว่างอุบลฯ – นครราชสีมาก็สะดวกขึ้นกว่าแต่ก่อน เพราะแม่น้ำมูลเดินเรือกลไฟสะดวกในฤดูน้ำมาก ขาขึ้นจะกินเวลาราว ๑๐–๑๕ วัน ขาล่อง ๗ วัน ถ้าใช้เรือถ่อขาขึ้นราว ๓๐ วัน ขาล่อง ๑๕ วัน ซึ่งก็ได้เป็นตัวอย่างแก่ลูกค้าวานิชชาวอุบลฯ และโคราช เดินเรือกลไฟพ่วงด้วยเรือฉลอมสะดวกยิ่งขึ้น จนในสมัยต่อ ๆ มาก็นับว่าท่านผู้นี้มีสายตาอันไกล

ครั้นต่อมา ในสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิ-ประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือเสด็จมาประทับที่เมืองอุบลฯ ได้ราว ๒ ปี (ร.ศ. ๑๑๔) กระทรวงพระคลังมหาสมบัติได้สั่งให้ยึดเรือกลไฟ เครื่องจักรโรงเลื่อย และเครื่องพิมพ์ของพระยาศรีสิงหเทพ (ทัด) เป็นของทางราชการ เพราะพระยาศรีสิงหเทพ (ทัด) ไม่สามารถจะนำเงินมาชำระตามทุนที่ได้กู้ยืมมาจากรัฐบาลดังกล่าวนั้นได้

ในร.ศ. ๑๐๗ นี้เป็นต้นไป พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) และพระยาศรีสิงหเทพ (ทัด) ได้มีหนังสือแนะนำไปยังบรรดาหัวเมืองซึ่งอยู่ในบังคับให้ทำการเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสม-

เด็จพระศรีสวรินทราพระบรมราชเทวี และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมารตามกำหนดอันเป็นธรรมเนียมต่อมาจนถึงรัชสมัยปัจจุบัน

ในศกเดียวกันนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีสารตราตั้งกองทหารขึ้นที่เมืองอุบลราชธานีและเมืองนครจำปาศักดิ์เป็นครั้งแรก โดยให้นายพันตรีหลวงไพสณยุทธการเป็นผู้บังคับการ นายร้อยเอกหลวงพิทักษ์นรินทร์ (ผึ้ง) เป็นผู้บังคับกอง นายร้อยโทวาด นายร้อยตรีขุนประดิษฐ์ยุทธการ และนายร้อยตรีเจริญ ประจำอยู่ที่เมืองอุบลฯ การเกณฑ์ทหารเวลานั้น โปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์เอาหลานทาส[๑] มาผึกหัดเมืองละ ๒๕๐ คน เมื่อได้จัดตั้งกองทหาร ๒ เมืองขึ้นดังกล่าวแล้ว เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เจ้านครจำปาศักดิ์ ได้ให้เจ้าหยุย (เจ้าราชดนัย) บุตร เข้าไปรับราชการทหารด้วยผู้หนึ่ง เครื่องแบบของทหารเวลานั้น เสื้อกางเกงแขนขายาวสีน้ำเงินแก่ หมวกทรงหม้อตาลสีเดียวกับสีเสื้อ มีสายรัดคาง หน้าหมวกเป็นหนังสีดำ มีแถบขาวติดขากางเกง อินทรธนูเป็นยันต์ถักสีขาว ใช้อาวุธปืนสไนเดอร์ และมีแตรเดี่ยวพร้อมทุกกอง

ในขณะนั้น พระราชอาณาเขตของไทยด้านติดต่อกับเวียดนามไม่สู้จะเรียบร้อย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) พระยาศรีสิงหเทพ (ทัด) จัดกรมการหัวเมืองตะวันออกพร้อมด้วย

---

[๑] พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารได้โปรดฯ ให้ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ แต่การทหารนี้ได้ทรงปรับปรุงเป็นพระราชบรรพกิจเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ คือโปรดฯ ให้ตั้งทหารมหาดเล็กขึ้นก่อนแล้วให้ตั้งกรมยุทธนาการขึ้น เพื่อบังคับบัญชาทหารบก ทหารเรือ เมื่อวันที่ ๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๐ ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหารขึ้นใหม่สืบต่อมาจนทุกวันนี้

ทหารไปรักษาด่านระหว่างเมืองพิน เมืองนอง เมืองพลาน (พะลาน) เมืองตะโปน (เซโปน) เมืองวัง เมืองลำเนาหนองปรือและหนองไก่บ่าท่ากะลันใต้แก่งหลี่ผีต่อแดนเขมร กรมการบ้านเมืองได้ผลัดเปลี่ยนกันไปรักษาด่านแดน ชุดละ ๖ เดือนต่อครั้ง เพราะมีการเจ็บป่วยไข้มาก พื้นภูมิประเทศกอปรด้วยรกชัฏหนาทึบ มีภูเขาตลอดแม่น้ำโขงตอนใต้แก่งหลี่ผีก็ล้วนเป็นแก่ง ดอน โกรกธารมีภเขาล้อมรอบ ๒ ฝั่งแม่น้ำโขงจนถึงเมืองเชียงแตง

บทที่ ๔

เมืองสุรินทร์ เมืองศรีสะเกษ และเมืองขุขันธ์

ประวัติเดิมเมืองขุขันธ์ (เดิมเรียกเมืองคูขันธ์) เมืองสุรินทร์ เมืองสังฆะ และเมืองรัตนบุรีนี้ ก่อนจะตั้งเป็นเมืองตามพงศาวดารกล่าวไว้ว่าท้องที่ของเมืองเหล่านี้ เดิมเป็นที่ตั้งอยู่ของชนชาติไทยอีสานสมัยมีอำนาจปรากฏว่ามีอักษรภาษาไทยอีสานอยู่ตามโบราณวัตถุ ซึ่งเจ้าเมืองขุนเกษได้สร้างไว้ ต่อมาเมื่อขอมมีอำนาจตั้งราชธานีขึ้นที่เมืองพิมาย ได้ยกกองทัพไปปราบจึงต้องร่นไปอยู่ที่อื่น ราว พ.ศ. ๒๒๐๐ มีชนชาติหนึ่งเรียกว่า *ส่วย* ได้อพยพมา ๕ สาย จากเมืองอัตตะบือ เมืองแสนปาง (ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง) มาตั้งที่เรียกว่า บ้านเมืองที (คือสถานีรถไฟเมืองที กม. ๔๓๗ เดี๋ยวนี้) บ้านกุดหวาย บ้านเมืองเลิง บ้านลำดวน บ้านอัจจบึง และบ้านจาระพัด แล้วก็มีหัวหน้าครอบครัวผู้อาวุโสปกครองทำนองพ่อบ้าน

ครั้นเมื่อจุลศักราช ๑๑๒๑ ปีเถาะ เอกศก (พ.ศ. ๒๓๐๒) ในแผ่นดินสมเด็จพระเอกทัศ (หรือสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์) กรุงศรีอยุธยา พระยาช้างเผือกแตกโรงไปอยู่แถวป่าแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ โปรดฯ ให้สองพี่น้อง[๑] คุมไพร่พลออกติดตามพระยาช้างเผือกมาทางแขวงเมืองพิมาย

---

[๑] ผู้จดพงสาวดารเข้าใจว่าสองพี่น้องเป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กับสมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

แล้วเลยไปจนถึงฟากฝั่งแม่น้ำมูลข้างใต้ จึงได้ข่าวจากพวกเขมรว่า พระยาช้างเผือกหนีมาอยู่แถวนั้น พวกเขมรส่วยหลายคนได้อาสานำทางสองพี่น้องไปตามจับพระยาช้างเผือกจนได้ และส่วยที่เป็นพ่อบ้านสำคัญเหล่านี้ได้ติดตามสองพี่น้องนำพระยาช้างเผือกมาส่งจนถึงกรุงศรีอยุธยา คือตากะจะเชียงขันธ์ ซึ่งอยู่บ้านปราสาทสี่เหลี่ยมโคกลำดวนใหญ่ เชียงฆะอยู่บ้านดงยาง (หรือบ้านโคกอัจจบึง) เชียงปุมอยู่บ้านโคกเมืองที เชียงสี (หรือตาพ่อควาน) อยู่บ้านกุดหวาย (หรือบ้านเมืองเตา)

ด้วยความดีความชอบของคนเหล่านี้ พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจึงแต่งตั้งให้มีฐานันดรศักดิ์คือ

ตากะจะ	เป็น	หลวงแก้วสุวรรณ
เชียงขันธ์	,,	หลวงปราบ
เชียงฆะ	,,	หลวงเพชร
เชียงปุม	,,	หลวงสุวรรณภักดี
เชียงสี	,,	หลวงศรีนครเตา

ให้เป็นผู้ควบคุมเขมรส่วยบ่าดงในเขตบ้านตำบลที่ตนอยู่นั้น ๆ ทำราชการขึ้นกับเมืองพิมาย ฝ่ายเมืองพิมายเห็นว่าบ้านเมืองซึ่งหลวงสุวรรณภักดีเป็นนายกองอยู่นั้นเป็นบ้านน้อย จึงให้อพยพคนมาอยู่บ้านคูปะทายสะมันต์ คือที่ตั้งเมืองสุรินทร์ในปัจจุบัน

ภายหลังพวกนายกองทั้ง ๔ คน ได้นำช้างม้า แก่นสน ยางสน บีกนก นอรมาด งาช้าง ขี้ผึ้ง ซึ่งเป็นของส่วยไปส่ง ณ กรุงศรีอยุธยา จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้หลวงแก้วสุวรรณ (ตากะจะ) เป็นพระไกรภักดีศรีนครลำดวนเจ้าเมือง ยกบ้านปราสาทสี่เหลี่ยมดงลำดวนใหญ่เป็น *เมืองขุขันธ์* (เดิมเรียก

คูขันธ์) ให้หลวงเพชร (เชียงฆะ) เป็นพระสังฆะบุรีศรีนครอัจจะ เจ้าเมืองยกบ้านโคกอัจจะเป็น *เมืองสังฆะ* ให้หลวงสุวรรณภักดี (เชียงปุ่ม) เป็นพระสุรินทร์ภักดีศรีณรงค์ จางวางเจ้าเมือง ตั้งบ้านคูประทายเป็น*เมืองปะทายสะมันต์* (ภายหลังเปลี่ยนเรียก *เมืองสุรินทร์* เนื่องจากเจ้าเมืองได้ชื่อว่า "สุรินทร์" มาหลายชั่วคนจนในบัดนี้) ให้หลวงศรีนครเตา (เชียง-สี) เป็น พระศรีนครเตา เจ้าเมือง ยกบ้านกุดหวาย (หรือบ้านเมืองเตา) เป็น *เมืองรัตนบุรี* ขึ้นกับเมืองพิมาย

ครั้นเมื่อปีจอ สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๔๐ (พ.ศ. ๒๓๒๑) สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี โปรดฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์เจ้าเมืองขุขันธ์ เมืองสังฆะ และเมืองสุรินทร์เป็นชั้น *พระยา* ในราชทินนามเดิมทั้ง ๓ เมือง

ในศกเดียวกันนี้ พระยาไกรภักดีศรีนครลำลวน (ตากะจะ) เจ้าเมืองขุขันธ์ถึงแก่กรรม จึงโปรดฯ ให้หลวงปราบ (เชียงขันธ์) เป็นพระยาไกร-ภักดีศรีนครลำดวน เจ้าเมืองขุขันธ์แทนสืบไป เจ้าเมืองขุขันธ์ใหม่นี้จึงได้ย้ายเมืองขุขันธ์เก่าที่ตั้งอยู่บ้านดงลำดวน มาตั้งที่บ้านแต้ (หรือบ้านแตระ)

ในปีขาล จุลศักราช ๑๑๔๔ (พ.ศ. ๒๓๒๕) รัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ พระยาไกรภักดีศรีนครลำดวน (เชียงขันธ์) มีใบบอกขอตั้งท้าวบุญจันทร์บุตรบุญธรรมเป็นบุตรติดมารดามาแต่ครั้งไปราชการทัพกรุงธนบุรีคราวไปตีเวียงจันทน์เป็นพระไกร ตำแหน่งผู้ช่วย ส่วนพระยาไกรภักดีฯเจ้าเมืองโปรดเกล้าฯให้เป็นพระยาขุขันธ์ตามนามเมือง อยู่มาวันหนึ่งจะเนื่องด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ พระยาขุขันธ์เรียกพระไกรว่า "ลูกเชลย" พระไกรมีความโกรธมากแต่อดกลั้นไว้ ครั้นอยู่มามีพวกพ่อค้าญวนประมาณ ๓๐ คนมาเที่ยวซื้อโคกระบือถึงเมืองขุขันธ์ พระยาขุขันธ์ต้อนรับขับสู้พวกญวนเป็นอย่างดี เช่นให้ที่พักหอโฮงการและช่วยเกณฑ์คนทำทางไปช่องโพยให้พวก

ญวนนำโคกระบือไปเมืองพนมเปญสะดวกยิ่งขึ้น พระไกรผู้ช่วยมีความพยาบาทพระยาขุขันธ์พ่อเลี้ยงอยู่แล้วเห็นเป็นโอกาส จึงมีบอกกล่าวโทษมายังกรุงเทพฯ ว่าพระยาขุขันธ์คบพวกญวนต่างประเทศจะเป็นกบฏ โปรดเกล้าฯ ให้มีสารตราเรียกพระยาขุขันธ์ไปพิจารณาความที่กรุงเทพฯ ได้ความเป็นสัจตามข้อกล่าวหา จึงโปรดเกล้าฯให้จำคุกพระยาขุขันธ์ (หลวงปราบ) ไว้ที่กรงเทพฯ

ในปีต่อมา โปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระไกร (บุญจันทร์) ผู้ช่วยเมืองขุขันธ์ซึ่งมีความชอบที่กล่าวโทษพระยาขุขันธ์ฯ พ่อเลี้ยงเป็นพระยาไกรภักดี-ศรีนครลำดวน เจ้าเมืองขุขันธ์ ให้ท้าวมานะเป็นที่พระภักดีภูธรสงครามปลัด ให้ท้าวเทศเป็นที่พระแก้วมนตรี ยกกระบัตร เมื่อจุลศักราช ๑๑๔๖ (พ.ศ. ๒๓๒๗)

อยู่มาพระยาไกรภักดีฯ (บุญจันทร์) แต่งให้กรมการออกไปจับเลกไพร่พลในกองเจ้าเมืองนัน (ไม่ทราบสาเหตุใด) เจ้าเมืองนันยกกำลังเกณฑ์ไพร่พลมาตีพระยาไกรฯ พระยาไกรฯสู้ไม่ได้หนีไปอยู่เมืองสังฆะ แล้วมีบอกลงมากรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯให้ข้าหลวงคุมกำลังไปจับเจ้าเมืองนัน (ปัจจุบันไม่ทราบว่าเมืองอะไรและอยู่ที่ไหนตาม*พงศาวดารอีสาน*กล่าวไว้) คุมตัวลงมากรุงเทพฯ

ในปีรุ่งขึ้นเมืองศรีสระเกษกับเมืองขุขันธ์วิวาทแย่งชิงเขตแดนกัน จึงโปรดเกล้าฯให้แบ่งปันเขตแดนกัน คือทิศใต้ของเขาบรรทัดตั้งแต่ช่องจันทน์-หอมมาบ้านหัวดอย ทุ่งประทายมาบ้านขาม บ้านคันฮ่มถึงบ้านลาวเดิมแล้วไปตามลำห้วยทาด ไปบ้านเก่าศาลาบ้านสำโรง บ้านดอยกองไปวังขี้นาค ไปบ้านแก่งเก่า ไปกุดสมอ ไปสระสี่เหลี่ยม หลักหินท่าน้ำลำพชี ไปตาม

ลำน้ำพมูลไปบ้านด่าน บ้านหมากเยา ไปบ่อพันขันธ์ ถึงท่าหัวลำพชีลงไปข้างใต้ เป็นพรมแดนเมืองขุขันธ์ ข้างทิศเหนือเป็นเขตแดนเมืองศรีสระเกษ

จุลศักราช ๑๑๖๘ ปีขาล อัฐศก (พ.ศ. ๒๓๔๙) โปรดเกล้าฯให้เมืองทั้ง ๓ (ขุขันธ์ สุรินทร์ สังฆะ) มาขึ้นกรุงเทพฯ เพราะ ๓ เมืองนี้เคยได้ตามเสด็จพระราชดำเนินในการพระราชสงครามหลายครั้งมีความชอบ อย่าให้ขึ้นเมืองพิมาย เมืองนครราชสีมาเหมือนดังแต่ก่อน

จุลศักราช ๑๑๘๘ ปีจอ อัฐศก (พ.ศ. ๒๓๖๙) ในรัชกาลที่ ๓ เกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ เจ้านครจำปาศักดิ์ (โย้) บุตรเจ้าอนุวงศ์เกณฑ์กำลังยกเป็นขบวนทัพมาตีเมืองขุขันธ์ เมืองสังฆะ เมืองสุรินทร์ แตกทั้ง ๓ เมือง จับพระยาไกรภักดีฯ (บุญจันทร์) เจ้าเมืองขุขันธ์ กับพระภักดีภูธร-สงคราม (มานะ) ปลัด พระแก้วมนตรี (เทศ) ยกกระบัตร กับกรมการได้ฆ่าเสีย เพราะไม่ยอมเป็นพรรคพวกด้วย ส่วนเจ้าเมืองสุรินทร์ เจ้าเมืองสังฆะหนีเอาตัวรอดได้ แล้วกองทัพเจ้าโย้ก็กวาดต้อนเอาครัวไทย เขมร ส่วยไปไว้ยังเมืองนครจำปาศักดิ์เป็นอันมาก ครั้งนั้นพวกเจ้าอนุวงศ์และเจ้าโย้ตั้งค่ายอยู่หลายแห่ง คือที่มูลเค็งแขวงเมืองนครราชสีมาแห่ง ๑ ที่บ้านส้ม-ป่อยแขวงเมืองศรีสระเกษแห่ง ๑ ที่ทุ่งมนแห่ง ๑ ที่ค่ายน้ำคำแห่ง ๑ ที่บ้านบกหวานแขวงเมืองหนองคายแห่ง ๑ (ก่อนเมืองหนองคายยังไม่ตั้ง) เมื่อปราบเจ้าอนุวงศ์ลงเรียบร้อยแล้ว จึงโปรดเกล้าฯตั้งให้พระยาสังฆะไปเป็นเจ้าเมืองขุขันธ์มีนามว่าพระยาไกรภักดีศรีนครลำดวน ให้พระไชย (ใน) เป็นพระภักดีภูธรสงคราม ปลัด ให้พระสะเพียนเป็นพระแก้วมนตรี ยก-กระบัตร ให้ท้าวหล้าบุตรพระยาขุขันธ์ (เชียงขันธ์) เป็นพระมหาดไทย ช่วยกันรักษาเมืองขุขันธ์ต่อไป ให้บุตรพระยาสังฆะ (ไม่ทราบนามเดิม) เป็นพระยาสังฆะบุรีศรีนครอัจจะ เจ้าเมืองสังฆะแทนบิดา

เมื่อปีจอ โทศก จุลศักราช ๑๒๑๒ (พ.ศ. ๒๓๙๓) พระยาไกรภักดี-ศรีนครลำดวนที่มาจากเมืองสังฆะถึงแก่กรรม โปรดเกล้าฯตั้งให้พระภักดีภูธร-สงคราม (ใน) ปลัด เป็นพระยาขุขันธ์ภักดีศรีนครลำดวน เจ้าเมือง เลื่อนพระมหาดไทย (หล้า) เป็นพระภักดีภูธรสงคราม ต่อมาพระภักดีภูธร-สงคราม (หล้า) ถึงแก่กรรมแล้ว โปรดฯให้ท้าวกิ่ง บุตรพระยาขุขันธ์ภักดีฯ (เชียงขันธ์) เป็นปลัด ให้ท้าวศรีเมืองเป็นพระมหาดไทย

ครั้นต่อมาพระยาขุขันธ์ภักดีฯ (ใน) ถึงแก่กรรม โปรดเกล้าฯตั้งให้พระยกกระบัตร (นวน) เป็นพระยาขุขันธ์ภักดีศรีนครลำดวน เจ้าเมือง เลื่อนพระมหาดไทย (ศรีเมือง) เป็นพระยกกระบัตร

ในศกเดียวกันนี้พระยาขุขันธ์ภักดีฯ (นวน) ป่วยถึงแก่กรรม โปรดเกล้าฯตั้งให้พระภักดีภูธรสงคราม (กิ่ง) ปลัด เป็นพระยาขุขันธ์ภักดีศรีนคร-ลำดวน เลื่อนพระยกกระบัตร (ศรีเมือง) เป็นพระปลัด ให้พระวิเศษ (พิมพ์) เป็นพระแก้วมนตรี

จุลศักราช ๑๒๑๔ (พ.ศ. ๒๓๙๕) พระยาขุขันธ์ภักดีฯ (กิ่ง) ถึงแก่กรรม โปรดเกล้าฯตั้งให้พระวิไชย (วัง) ผู้น้องเป็นพระยาขุขันธ์ภักดี-ศรีนครลำดวน แทนพระยาขุขันธ์ฯ (กิ่ง) ผู้พี่

ครั้นอยู่มาเมื่อปีเถาะ นพศก จุลศักราช ๑๒๒๙ (พ.ศ. ๒๔๑๐) ปลายรัชกาลที่ ๔ พระยาขุขันธ์ภักดีฯ (วัง) จับพระพล (รส) ผู้น้อง ไม่ทราบสาเหตุว่ามีโทษอะไร บอกส่งมาต้องจำขังอยู่ที่กรุงเทพฯถึงแก่กรรม และพระยาขุขันธ์ฯ (วัง) ยังได้กล่าวโทษพระปลัด (ศรีเมือง) ว่าบังเงินหลวง โปรดเกล้าฯ ให้ส่งตัวพระปลัด (ศรีเมือง) มาพิจารณาความที่กรุงเทพฯ ได้ความสมดังพระยาขุขันธ์ (วัง) กล่าวโทษ ตุลาการตัดสินให้พระปลัด

(ศรีเมือง) ใช้เงินหลวง แล้วโปรดเกล้าฯให้พระปลัด (ศรีเมือง) กลับมารับราชการตามเดิม ครั้นเมื่อมาถึงเมืองปราจีนบุรีเลยป่วยถึงแก่กรรม

ฝ่ายท้าวอ้น บุตรพระปลัด (ศรีเมือง) เห็นว่าจะรับราชการอยู่ในเมืองขุขันธ์ดังแต่ก่อนเกรงจะได้รับความเดือดร้อน จึงลงไปกรุงเทพฯ ขอออกทำราชการเป็นกองนอก ก็โปรดเกล้าฯให้ท้าวอ้นเป็นพระบริรักษ์ภักดี กองนอก ทำราชการขึ้นเมืองขุขันธ์ แลโปรดเกล้าฯตั้งให้ท้าวบุนนาคบุตรพระยาขุขันธ์ (วัง) เป็นพระอนันต์ภักดี ผู้ช่วยราชการเมืองขุขันธ์ ซึ่งพระยาขุขันธ์ (วัง) มีบอกขอมานั้นด้วย

ในศกเดียวกันนี้ พระยาขุขันธ์ (วัง) ให้มีบอกกราบทูลพระกรุณาขอตั้งตำบลห้วยลำแสนไพอาบาล กับบ้านกันตวดตำบลห้วยอุทุมพรเชิงเขาตกเป็นเมือง ขอให้พระแก้วมนตรี (พิมพ์) ยกกระบัตร และท้าวบุตดีบุตรพระยาขุขันธ์ (วัง) เป็นเจ้าเมือง

ครั้นวันพฤหัสบดีแรม ๑๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๒๙ (พ.ศ. ๒๔๑๐) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านตำบลห้วยอาบาล เป็น*เมืองกันทรลักษณ์* ให้พระแก้วมนตรี (พิมพ์) เป็นพระกันทรลักษณ์บาล เจ้าเมือง

ให้ยกบ้านกันตวด ห้วยอุทุมพร เป็น *เมืองอุทุมพรพิไสย* ให้ท้าวบุตดีเป็นพระอุทุมพรเทศานุรักษ์ เจ้าเมืองขุขันธ์ พระราชทานถาดหมากคนโทเงิน ๑ สำรับ ประคำ ๑ สาย สัปทนบัสตู ๑ เสื้อเข้มขาบริ้วดอก ๑ ฯลฯ เป็นเครื่องยศเหมือนกันทั้ง ๒ เมือง

ครั้นต่อมาเมื่อจุลศักราช ๑๒๓๐ ปีมะโรง สัมฤทธิศก พ.ศ. ๒๔๑๑ ผู้สำเร็จราชการโคแชงชีนที่เมืองไซ่ง่อน แจ้งต่อรัฐบาลสยามว่า พระยาขุขันธ์มีหนังสือแจ้งไปยังเมืองกัมปงสวาย ประเทศเขมร ในบำรุงฝรั่งเศส

ว่า[๑] ได้โปรดเกล้าฯให้ตั้งเมืองเกราะขึ้น ครั้นความทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว ทรงพระราชดำริสงสัยว่า เมื่อปีเถาะ นพศก จุลศักราช ๑๒๒๙ เมืองขุขันธ์ขอตั้งบ้านลำแสนเป็นเมืองกันทรลักษณ์ แลบ้านอุทุมพรเป็นเมืองอุทุมพรพิไสยขึ้นเมืองขุขันธ์ ไม่ได้ความชัดว่าเขตแขวงเมืองทั้งสองจะขนาบคาบเกี่ยวกับเขตแดนฝ่ายเขมรประการใด จึงโปรดเกล้าฯ ให้หลวงเดชอัศดร ขนอินทร์อนันต์ เป็นข้าหลวงออกไปพร้อมด้วยพระยาทรงพลกรรมการไต่สวนแลตรวจทำแผนที่ส่งกรุงเทพฯ แลให้ย้ายเมืองกันทรลักษณ์เมืองอุทุมพรพิไสยขึ้นมาตั้งเสียบนเขาก่อน เพราะฉะนั้นเมืองกันทรลักษณ์จึงได้ย้ายมาตั้งที่ *บ้านลาวเดิม* เมืองอุทุมพรพิไสยมาตั้ง ณ *บ้านปรือ* (หรือผือ) ในศกนี้ ตลอดจนในปัจจุบัน

ในศกเดียวกันนี้ โปรดเกล้าฯตั้งให้พระบริรักษ์ (อัน) กองนอกเป็นพระแก้วมนตรี ยกกระบัตรเมืองขุขันธ์ ครั้นเมื่อวันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๑๑ ปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ (พ.ศ. ๒๔๑๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสวยราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๕ แห่งพระราชวงศ์จักรี

ตั้งแต่พระปลัด (ศรีเมือง) ถึงแก่กรรม ยังไม่โปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นพระปลัดเมืองขุขันธ์ ครั้นเมื่อจุลศักราช ๑๒๓๑ (พ.ศ. ๒๔๑๒) จึงโปรดฯให้ท้าวแก้วเป็นที่พระปลัด อยู่ได้ไม่นานพระปลัด (แก้ว) ถึงแก่กรรม จึงโปรดเกล้าฯตั้งให้พระมหาดไทย (แอก) เป็นที่พระภูธรสงคราม

---

[๑] ประเทศเขมรส่วนในตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศส ตามหนังสือสัญญาฉบับลงวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๐

ปลัด แลให้ท้าวแก้ว (ไม่ปรากฏว่าเป็นบุตรใคร) เป็นที่พระบริรักษ์ กองนอก ต่อมาพระยกกระบัตร (อ้น) ถึงแก่กรรม จึงโปรดฯ ตั้งให้ท้าวบุญ-จันทร์ บุตรพระปลัด (ศรีเมือง) เป็นที่พระแก้วมนตรี ยกกระบัตร พระบริรักษ์ (แก้ว) ถึงแก่กรรม โปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวบุญเรือง บุตรพระปลัด (ศรีเมือง) เป็นที่พระเจริญกองนอกต่อไป

ในระหว่างศกนี้ ได้มีตราพระราชสีห์โปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์คนเมืองสุรินทร์ ขุขันธ์ สังฆะ ศรีสระเกษ เดชอุดม ไปทำอิฐก่อกำแพงเมืองปราจีนบุรี

ครั้นจุลศักราช ๑๒๓๖ (พ.ศ. ๒๔๑๗) พระยาขุขันธ์ภักดีฯ (วัง) ผู้ว่าราชการเมืองขุขันธ์ มีใบบอกขอพระวิเศษสัจจาเป็นที่ยกกระบัตรเมืองขุขันธ์ จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระวิเศษสัจจาเป็นพระแก้วมนตรี ยกกระบัตรเมืองขุขันธ์ตามที่ขอ

จุลศักราช ๑๒๔๓ (พ.ศ. ๒๔๒๔) พระเจริญรัตนสมบัติ (บุญจัน) นายกองนอกเมืองขุขันธ์ วิวาทบาดหมางกับพระยาขุขันธ์ (วัง) พาสำมะโนครัวตัวเลกรวม ๔,๖๑๑ คนไปสมัครขึ้นอยู่กับเมืองนครจำปาศักดิ์ มีตราโปรดเกล้าฯ ให้เมืองขขันธ์กับเมืองนครจำปาศักดิ์หักโอนกันตามธรรมเนียม

ครั้นจุลศักราช ๑๒๔๕ (พ.ศ. ๒๔๒๖) เดือน ๗ พระยาขุขันธ์ภักดี-ศรีนครลำดวน (วัง) ผู้ว่าราชการเมืองขุขันธ์ถึงแก่กรรมแล้ว ท้าวบัญญา บุตรพระยาขุขันธ์ (วัง) กับพระรัตนวงษา(จันลี) ได้นำช้างพังสีประหลาด ๑ เชือก ช้างพังตาดำ ๑ เชือก ลงมาทูลเกล้าฯถวาย ณ กรุงเทพฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ท้าวบัญญาเป็นที่พระยาขุขันธ์ภักดีศรีนครลำดวน ผู้ว่าราชการเมืองขุขันธ์ ให้พระรัตนวงษา (จันลี) ว่าที่พระปลัด กลับไปรักษาราชการบ้านเมืองต่อไป

อนึ่ง พระเจริญรัตนสมบัติ (บุญจัน) นายกองนอกเมืองขุขันธ์ ซึ่งสมัครไปขึ้นกับเมืองนครจำปาศักดิ์แต่ก่อนนั้น ครั้นพระยาขุขันธ์ฯ (วัง) ถึงแก่กรรมแล้ว เจ้านครจำปาศักดิ์ (ยุติธรรมธร) ก็ให้พระเจริญกลับมาขึ้นยังเมืองขุขันธ์ตามเดิม

หลวงเสนีพิทักษ์มาเป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองขุขันธ์เป็นคนแรก ขณะที่ไปตรวจราชการเมืองอุทุมพรพิไสยบ่วยถึงแก่กรรม เมื่อวันเสาร์ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๘ พ.ศ. ๒๔๓๑ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) ข้าหลวงใหญ่ได้จัดให้หลวงนครบุรีไปเป็นข้าหลวงเมืองขุขันธ์แทนต่อไป

ก่อนมณฑลบูรพาตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศส จังหวัดขุขันธ์ตั้งอยู่ที่เมืองขุขันธ์ คืออำเภอขุขันธ์เดี๋ยวนี้ มีเขตแขวงไปจนถึงเมืองมโนไพร (เขมรเรียกมะลูเปร) เมืองจอมกระสาน เมืองไชยสมบูรณ์ และเมืองวารี-แสน ครั้นมณฑลบูรพาตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสในอินโดจีนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ แล้ว จึงได้ย้ายที่ตั้งศาลากลางจังหวัดมาตั้งที่เมืองศรีสระเกษ และคงเอานามจังหวัดขุขันธ์มาเรียกเป็นนามจังหวัดอยู่ตามเดิม ส่วนนามอำเภอเมืองขุขันธ์ให้เปลี่ยนใหม่เรียกว่า *อำเภอห้วยเหนือ* [๑] เพราะมีลำน้ำชื่อ "ห้วยเหนือ" ไหลผ่านเมืองจึงเรียกตามนั้น และก็พร้อม ๆ กันกับอำเภอน้ำอ้อมที่เรียกมาแต่เดิม ก็ให้เปลี่ยนชื่อใหม่ว่า อำเภอกันทรลักษณ์ อำเภอคงเปลี่ยนเป็นอำเภอราษีไศลมาจนบัดนี้ ดูสับสนวุ่นวายกันอยู่พักหนึ่ง ครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑ ประเทศสยามเปลี่ยนการปกครองระบอบประชา-ธิปไตย สมัยพระยาสุนทรพิพิธ (เชย มัฆวิบูลย์) เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย จึงได้เปลี่ยนเรียกจังหวัดขุขันธ์เป็นจังหวัดศรีสระเกษสืบมาจนบัดนี้

---

[๑] ดูใน *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม ๓๔ ตอนที่ ๕ ลงวันที่ ๒๕ เมษายน ๒๔๖๐

เมืองศรีสระเกษ

อันประวัติเมืองศรีสระเกษกับเมืองขุขันธ์นี้แยกกันไม่ออก เพราะสองเมืองนี้มีประวัติรกรากความเป็นมาแทบจะเป็นอย่างเดียวกันก็ว่าได้ ต่างแต่ว่าเมืองขุขันธ์ได้ตั้งมาก่อนราว ๒๐ ปีเศษ

ส่วนเมืองศรีสระเกษนี้ ประวัติเดิมพื้นเมืองเล่าสืบต่อ ๆ กันมาว่าเมื่อครั้งพญาศรีโคตบองเพชร์กับมเหสีเดินทางจากกรุงล้านช้างจะไปยังกรุงกัมพูชา มาพักแรมอยู่เมืองเก่าของขอมแห่งหนึ่งที่ร้างไปแล้ว มเหสีของพญาศรีโคตบอง ฯ ลงสรงน้ำสระเกษ (สระผม) ในสระที่อยู่ในกำแพงเมืองเก่า ขณะที่พักแรมอยู่นั้น คือบ้านสระกำแพง (หรือสถานีรถไฟสระกำแพงเดี๋ยวนี้) แต่จะพักอยู่นานเท่าใด ตามตำนานไม่ได้กล่าวไว้

ครั้นมาภายหลังเมื่อจุลศักราช ๑๑๔๔ ปีขาล จัตวาศก (พ.ศ. ๒๓๒๕) รัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ พระภักดีภูธรสงคราม (อุ่น) ปลัดเมืองขุขันธ์ ลงมากรุงเทพฯ กราบบังคมทูลพระกรุณาไม่สมัครใจจะทำราชการอยู่กับเมืองขุขันธ์ โดยขอพระราชทานตั้งบ้านโนนสามขาสระกำแพง คือเมืองเดิมของขอมที่พญาศรีโคตบอง ฯ กับมเหสีมาค้างพักแรมดังกล่าวขึ้นเป็นเมือง และตนขอเป็นเจ้าเมือง

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งบ้านโนนสามขาสระกำแพงขึ้นเป็นเมืองศรีสระเกษ[๑] และโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้พระภักดีภูธรสงคราม (อุ่น)

---

[๑] เมืองศรีสระเกษหรือจังหวัดศรีสระเกษนี้ มีคนเขียนกันหลายรูปแบบ เช่น ศริสระเกษบ้าง ศรีสะเกษบ้าง ฯลฯ ในหนังสือเล่มนี้ที่เขียน "ศรีสระเกษ" นั้น เขียนตามความหมายเดิม ซึ่งคงจะมีพระราชประสงค์จะให้ชื่อเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่ พ้องกับสระน้ำที่มเหสีของพญาศรีโคตบอง ฯ ลงสรงน้ำในสระตามตำนานเดิม เพื่อเป็นศรีสง่างามแก่บ้านเมือง ในพงสาวดารอีสานซึ่งหม่อมอมรวงศ์วิจิตรเป็นผู้เรียบเรียง ก็เขียน "ศรีสระเกษ" ศรี ใน *พจนานุกรมฉบับของกรมราชบัณฑิตยสถาน* พ.ศ. ๒๔๙๓ แปลว่า

เป็นพระยารัตนวงศา[๑] เจ้าเมืองศรีสระเกษคนแรก แต่ตั้งอยู่ได้ไม่นานเพราะกันดารน้ำ พระยารัตนวงศา (อุ่น) จึงไปเลือกที่ตั้งเมืองได้ใหม่ ใกล้ลำน้ำแห่งหนึ่ง น้ำเย็นใสสะอาดดี และให้ชื่อลำน้ำนั้นว่าห้วยสำราญ คือที่ตั้งเมืองศรีสระเกษ หรือจังหวัดศรีสระเกษในปัจจุบัน ส่วนบ้านสระกำแพงก็คงเรียกบ้านสระกำแพงอยู่จนเท่าทุกวันนี้

พระยารัตนวงศา (อุ่น) เป็นเจ้าเมืองศรีสระเกษอยู่ได้ ๓ ปี ก็ถึงแก่กรรมเมื่อจุลศักราช ๑๑๔๗ (พ.ศ. ๒๓๒๘) โปรดเกล้า ฯ ตั้งให้ท้าวชมบุตรพระยารัตนวงศา (อุ่น) เป็นพระยาวิเศษภักดี เจ้าเมืองศรีสระเกษแทน

ต่อจากนี้จะโปรดเกล้า ฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมืองศรีสระเกษอีกกี่คน *พงศาวดารอีสาน* ไม่ได้กล่าวไว้ มากล่าวตอนสิ้นรัชกาลที่ ๒ และต้นรัชกาลที่ ๓ ทีเดียวว่า

"เมื่อจุลศักราช ๑๑๘๖ (พ.ศ. ๒๓๖๗) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงแยกย้ายกันขึ้นไปตรวจสำมะโนครัว แลตั้งกองสักเลกอยู่ตามหัวเมืองมณฑลอีสานบางเมือง มีเมืองกาฬสินธุ์ สุวรรณภูมิ ร้อยเอ็ด เป็นต้น แลให้เรียกส่วยผลเร่ว เป็นธรรมเนียมแต่นั้นมา ในระหว่างนั้น พระยาวิเศษภักดี เจ้าเมืองศรีสระเกษถึงแก่กรรม"

สง่า ความงาม ฯลฯ *สระ* หมายถึง สระน้ำธรรมดาที่เป็นเองหรือมีคนขุดขึ้น *เกษ* คือ ผม แต่ *สะ* คำนี้เป็นคำประกอบกับคำอื่น เช่น สะใจ สะสวย สะสาง หรือ ประสะ ฯลฯ เมื่อประกอบกับคำว่า *"สรีสะเกษ"* กับคำที่เขียน *"ศรีสระเกษ"* แล้ว ๒ คำนี้จะมีความหมายถึงอะไร อย่างไรนั้นโปรดท่านผู้รู้ได้วิจารณ์

๑ ลูกหลานเหลนเมืองสุวรรณภูมิ เมืองร้อยเอ็ด มหาสารคาม ที่เชื่อสายสืบต่อมาจนทุกวันนี้ เล่าต่อ ๆ กันมาว่า ลูกหลานท้าวจารย์แก้ว (หรือเจ้าแก้วบุฮม) เจ้าเมืองสุวรรณภูมิคนแรกที่ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวง พระ พระยา ในนามรัตนวงศา คงหมายถึงต้นตระกูลที่ชื่อว่า *แก้ว* (หรือจารย์แก้ว เจ้าแก้ว) ดูประวัติเมืองสุวรรณภูมิ และเมืองร้อยเอ็ด เมืองมหาสารคามประกอบ

พระยาวิเศษภักดีคนนี้ จะเป็นคนคนเดียวกับพระยาวิเศษภักดี (ชม) หรืออย่างไรนั้นไม่อาจทราบได้ แต่ถ้าเป็นคนเดียวกัน พระยาวิเศษภักดี(ชม) ก็อยู่ในราชการนานถึง ๓๙ ปี และในพงศาวดารอีสาน กล่าวต่อไปอีกว่า

ครั้นวันศุกร์ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๗ บีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๑๘๗ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้พระภักดี ปลัด เป็นพระยาวิเศษภักดี เจ้าเมือง ให้หลวงยกกระบัตรเป็นที่พระปลัด ให้ราชบุตรเป็นหลวงยกกระบัตร ให้ทิดอูดเป็นหลวงมหาดไทย ให้ขุนไชยณรงค์เป็นหลวงธิเบศร์

พระยาวิเศษภักดี (พระภักดี) จะรับราชการอยู่นานเท่าใดไม่ปรากฏ มาปรากฏหลักฐานตอนรัชกาลที่ ๕ เป็นเวลา ๕๐ ปีเศษแล้วว่าดังนี้

วันพุธแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๐ จุลศักราช ๑๒๔๑ (พ.ศ. ๒๔๒๒) พระยาวิเศษภักดี (บุญจันทร์) ผู้ว่าราชการเมืองศรีสระเกษไปดูไร่ฝ้ายห้วยสำราญ เวลาค่ำพระยาวิเศษลงอาบน้ำที่ห้วยสำราญ ดำน้ำครู่หนึ่งเป็นลมจมน้ำตาย บุตรภรรยาบ่าวไพร่ช่วยกันฉุดลากหาขึ้นไม่ (พื้นเมืองเขาว่าเงือกฉก) กลับหลุดมือจมน้ำหายไป ต่อรุ่งขึ้นจึงพบศพพระยาวิเศษ

ครั้นจุลศักราช ๑๒๔๒ (พ.ศ. ๒๔๒๓) พระพรหมภักดี (โท) ยกกระบัตร บุตรหลวงวิเศษ กับท้าวคำปาน ผู้ช่วยบุตรพระยาวิเศษ (บุญจันทร์) เจ้าเมืองศรีสระเกษลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพฯ เพื่อแย่งกันขอเป็นเจ้าเมือง แต่ครั้นมาถึงกรุงเทพ ฯ ฝ่ายท้าวคำปานผู้ช่วยก็ถึงแก่กรรมเสีย ครั้นจุลศักราช ๑๒๔๓ จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระพรหมภักดี (โท) ยกกระบัตรเมืองศรีสระเกษเป็นพระยาวิเศษภักดี เจ้าเมือง ให้ท้าวเหง้า บุตรพระยาวิเศษภักดี (บุญจันทร์) เป็นพระภักดีโยธา[๑] ปลัด ให้ราชวงศ์(บัญญา)

---

๑ ท่านผู้นี้ต่อมาได้เป็นผู้ว่าราชการเมืองศรีสระเกษ ตอนเริ่มการปกครองระบอบเทศาภิบาลราว พ.ศ. ๒๔๕๐ ไม่ปรากฏว่าอยู่ในราชการนานเท่าใด

บุตรหลวงไชย (สุก) เป็นพระพรหมภักดี ยกกระบัตร และโปรดเกล้า ฯ ให้ท้าวเกษ บุตรพระยาวิเศษภักดี (โท) รับราชการตำแหน่งผู้ช่วยเมืองศรีสระเกษ แลเมืองศรีสระเกษได้มีบอกขอตั้งบ้านโนนหินกอง ซึ่งเมืองสุวรรณภูมิว่าเป็นแขวงเมืองสุวรรณภูมินั้นขึ้นเป็นเมือง ขอพระพล (จันศรี) บุตรหลวงอภัย กรมการเมืองศรีสระเกษเป็นเจ้าเมือง จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ยกบ้านโนนหินกองเป็นเมืองราษีไศล ให้พระพล (จันศรี) เป็นพระผจญบุ๋จนึก เจ้าเมืองราษีไศลคนแรกขึ้นกับเมืองศรีสระเกษแต่นั้นมา แลมีตราพระราชสีห์โปรดเกล้าฯ ตั้งให้หลวงแสง (จัน) น้องชายพระผจญบุ๋จนึก เป็นหลวงหาญศึกนาท ปลัด ให้ท้าวคำเม็ก บุตรพระผจญ ฯ เป็นหลวงพิฆาฏไพรี ยกกระบัตรเมืองราษีไศลขึ้นกับเมืองศรีสระเกษแต่นั้นมา

กาลได้ล่วงเลยมาจนถึง ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๒) กรมการเมืองสุวรรณภูมิ มีบอกกล่าวโทษเมืองศรีสระเกษว่าแย่งชิงเขตแขวงเมืองสุวรรณภูมิไปขอตั้งเป็นเมืองราษีไศลขึ้น ได้โปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงเมืองนครจำปาศักดิ์ แลเมืองอุบลฯ ไต่สวนว่ากล่าวในเรื่องนี้ ก็รื้อถอนไม่ไหว เพราะเหตุได้ตั้งขึ้นเป็นบ้านเมืองมาได้หลายปีแล้ว เป็นอันโปรดเกล้าฯ ให้ตกลงคงเป็นเมืองขึ้นเมืองศรีสระเกษอยู่ตามเดิม

ครั้นจุลศักราช ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) ท้าวนาก (ตำแหน่งอะไรไม่ปรากฏ) เมืองศรีสระเกษทำหนังสือเบิกล่องเดินทางให้แก่นายฮ้อยคำยี่ คำอ่อนและเชียงน้อย ตองสู้ ซึ่งคุมโคกระบือไม่มีตั๋วพิมพ์รูปพรรณไปจำหน่าย ผิดพระราชบัญญัติ โปรดเกล้าฯ ให้ลูกขุนศาลาปรึกษาโทษท้าวนากตัดสินทวน ๕๐ (โบย ๕๐) จำคุก ๓ ปี แลให้ปรับพระยาวิเศษภักดี (โท) เจ้าเมืองศรีสระเกษ ซึ่งให้การอ้างว่ามีตราพระราชสีห์ อนุญาตว่าถ้าราษฎรจะซื้อ

ขายโคกระบือให้เจ้าเมืองทำเบิกล่องเดินทาง ให้ตรวจตำหนิรูปพรรณลงในใบเบิกล่อง เป็นเบี้ยละเมิดจัตุรคูณเป็นเงิน ๕ ชั่ง ๖ ตำลึงกึ่ง ๓ สลึง ๖๐๐ เบี้ย

เมืองเดชอุดม

เมืองเดชอุดมนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นในรัชกาลที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘ พร้อมกับเมืองภูแล่นช้าง โดยหลวงธิเบศร์ หลวงมหาดไทย หลวงอภัย กรมการเมืองศรีสระเกษร้องไม่สมัครที่จะทำราชการกับพระยาวิเศษภักดีเจ้าเมืองศรีสระเกษ จึงอพยพครอบครัวไปตั้งอยู่บ้านน้ำโดมใหญ่ ซึ่งเป็นพรมแดนระหว่างเมืองนครจำปาศักดิ์ อุบลฯ ขุขันธ์ ศรีสระเกษต่อกัน มีจำนวนเลกฉกรรจ์ ๖๐๖ คน สำมะโนครัว ๒,๑๕๐ คน ครั้นวันเสาร์แรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ ปีมะเส็ง สัปตศก จุลศักราช ๑๒๐๗ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านน้ำโดมใหญ่ขึ้นเป็นเมืองเดชอุดม ตั้งหลวงธิเบศร์เป็นพระศรีสุระ เจ้าเมือง ให้หลวงมหาดไทยเป็นหลวงปลัด ให้หลวงอภัยเป็นหลวงยกกระบัตรรักษาราชการเขตแขวงเมืองเดชอุดม ทิศเหนือตั้งแต่ลำน้ำห้วยเท้าสารผึ่งใต้ข้างทิศตะวันตกแต่ลำน้ำห้วยเท้าสารไปถึงเชิงเขา เพียงลำน้ำชอง (หรือน้ำซอม) โอบตามเชิงเขาไปถึงโดมน้อยข้างทิศตะวันออก แต่ลำน้ำโดมน้อยฟากข้างตะวันตกไปจนถึงลำพมลผึ่งใต้เป็นเขตแขวงเมืองเดชอุดมขึ้นกรุงเทพฯ ครั้นอยู่มาได้ ๕ ปี เจ้าเมืองบัวบุณฑริกกับเจ้าเมืองเดชอุดมเกิดวิวาทแย่งชิงเขตแดน ว่ากล่าวมิตกลงกัน เจ้านครจำปาศักดิ์ (นาก) กับพระศรีสุระเจ้าเมืองเดชฯ จึงได้พากันไปกรุงเทพฯ เพื่อขอให้กรมมหาดไทยตัดสินเรื่องวิวาทเขตแดนให้ตกลงกัน

ต่อมาพระศรีสุระ (หลวงธิเบศร์) เจ้าเมืองเดชอุดมถึงแก่กรรมเมื่อจุลศักราช ๑๒๑๔ (พ.ศ. ๒๓๙๕) จึงโปรดเกล้าฯ ให้หลวงปลัดเป็นพระศรีสุระเจ้าเมืองเดชอุดมสืบแทนในปีต่อมา

ครั้นจุลศักราช ๑๒๑๙ (พ.ศ. ๒๔๐๐) พระศรีสุระ (หลวงปลัด) ถึงแก่กรรม โปรดเกล้าฯ ตั้งให้หลวงวิเศษ (สาร) ผู้ช่วยบุตรพระศรีสุระเจ้าเมืองเดชอุดมคนแรกเป็นพระศรีสุระ เจ้าเมืองเดชอุดม ให้ท้าวแพงเป็นที่หลวงปลัด ให้ท้าวแสง บุตรพระศรีสุระ (สาร) เป็นหลวงยกกระบัตร รับราชการเมืองเดชอุดมต่อไป

พระศรีสุระ (สาร) รับราชการอยู่ ๒๘ ปี ถึงแก่กรรมเมื่อจุลศักราช ๑๒๔๗ (พ.ศ. ๒๔๒๘) พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) ข้าหลวงหัวเมืองลาวกาวได้ให้หลวงพรหมภักดี (แสง) ยกกระบัตรบุตรพระศรีสุระ (สาร) เป็นผู้รักษาราชการเมืองเดชอุดม ให้ท้าวโท ผู้น้องยกกระบัตร(แสง)ว่าที่ปลัด ให้ท้าวภู บุตรท้าวผ้ายว่าที่ยกกระบัตร ให้ท้าวทองบุญญา น้องยกกระบัตร (แสง) ว่าที่ผู้ช่วย

ครั้นจุลศักราช ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) หลวงพรหมภักดี (แสง)ผู้รักษาราชการเมืองเดชอุดม แลกรมการมีบอกวางเวรกระทรวงการต่างประเทศขอตั้งนายฮ้อยคำนาน ชาติต้องสู้ (หรือตองสู้) คนในบังคับอังกฤษเป็นนายกองคุมพวกกุลาต้องสู้

มีตราโปรดเกล้าฯ ลงวันศุกร์แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๘ จุลศักราช ๑๒๔๙ ว่าคนสัปเยกต์[๑] มีหนังสือเดินทางสำหรับตัวไปมาค้าขายเพียงปีหนึ่ง หาได้ให้ไปตั้งทำสวนไร่นาในแขวงเมืองนั้น ๆ ไม่ ถ้าพ้นกำหนดหนังสือแล้วต้องให้กลับหรือไปเปลี่ยนหนังสือเสียใหม่ จึงจะกลับมาค้าขายในพระราชอาณาเขตต่อไปได้ ไม่สมควรที่จะตั้งเป็นนายกองให้ควบคุมคนซึ่งจะต้องไป ๆ มา ๆ ให้ผิดแบบธรรมเนียมราชการ แลให้ห้ามคนสัปเยกต์อย่าให้ตั้งแลซื้อที่สวนไร่นาบ้านเรือนให้ผิดสัญญาทางพระราชไมตรี

---

[๑] หมายถึงคนชาติอื่น ไม่ใช่คนไทย ซึ่งบัดนี้เรียกรวมว่า "คนต่างด้าว"

ครั้นในปีต่อมา มีตราโปรดเกล้าฯ ไปยังหัวเมืองตะวันออก ว่าบรรดาที่ดินซึ่งคนสัปเยกต์ซื้อ หรือมีที่ตั้งบ้านเรือนเรือกสวนไร่นาอยู่นั้น จะเป็นสิทธิไม่ได้ เพราะมิได้แจ้งต่อกงสุลให้ขออนุญาตต่อรัฐบาลสยามให้ตกลงตามหนังสือสัญญา แลให้เมืองทั้งปวงทำบัญชีที่ดินซึ่งคนสัปเยกต์ได้มาโดยเหตุอย่างไรนั้นส่งยังกรุงเทพฯ

หลวงพรหมภักดี(แสง) ผู้รักษาราชการเมืองเดชอุดมจะอยู่ในราชการนานเท่าใด ไม่ปรากฏว่าตายหรือปลดเกษียณอายุ และโปรดฯ ให้ผู้ใดบ้างเป็นเจ้าเมือง ใน*พงศาวดารอีสาน*ไม่ได้กล่าวต่อไปอีก แต่ปรากฏในทำเนียบราชการกระทรวงมหาดไทย พ.ศ. ๒๔๕๐ สมัยจัดระบอบการปกครองเป็น "บริเวณ" ว่าท้าวทองบัญญา น้องชายหลวงพรหมภักดี (แสง) ผู้ช่วย ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระสุรเดชอุตมาภิรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองเดชอุดม ดังกล่าวไว้แล้วในตอนต้น

ส่วนเมืองโดมประดิษฐ์นั้น ตั้งเมื่อจุลศักราช ๑๒๔๓ (พ.ศ. ๒๔๒๔) โดยหลวงมหาดไทย กรมการเมืองเดชอุดมได้พาครอบครัวตัวเลกโจทย์มาสมัครขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์ ตั้งอยู่บ้านจันลานาโดมแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์อยู่ก่อนแล้ว เจ้านครจำปาศักดิ์ได้ตั้งให้หลวงมหาดไทยเป็นพระรัตนเขื่อนขันธ์ นายกองส่วย ครั้นเมื่อจุลศักราช ๑๒๔๓ (พ.ศ. ๒๔๒๔) เจ้านครจำปาศักดิ์จึงได้มีบอกขอตั้งบ้านจันลานาโดมเป็นเมือง ขอพระรัตนเขื่อนขันธ์ นายกองส่วยเป็นเจ้าเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านจันลานาโดมเป็นเมืองโดมประดิษฐ์ ให้ตั้งพระรัตนเขื่อนขันธ์เป็นพระดำรงสุริยเดช เจ้าเมือง ขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์ ครั้นนครจำปาศักดิ์ตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ แล้ว จึงโอนเมืองโดมประดิษฐ์มาขึ้นเมืองเดชอุดมจนถึงสมัยพระยาศรีธรรมศกราช (เจริญ จารุ-

จินดา) โปรดเกล้าฯ ให้มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอีสาน จึงได้ยุบเมืองโดมประดิษฐ์ลงเป็นตำบลโนนกลาง ขึ้นอำเภอเดชอุดม จังหวัดขุขันธ์ในเวลานั้น

ครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ สมัยพระยาศรีธรรมศกราช (ปิ่น บุนนาค) สมุหเทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานี เวลานั้นพระวิภาคย์พจนกิจ (เมื่อครั้งเป็นหลวงวิภาคย์พจนกิจ เล็ก สิงหัษฐิต) นายอำเภอพิบูลมังสาหาร ราษฎรตำบลโนนกลางและตำบลไร่ใต้ได้ร้องทุกข์ว่า การไปมาติดต่อราชการที่จังหวัดขุขันธ์ระยะทางห่างไกลและทุรกันดาร ขอโอนสังกัดมาขึ้นอำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี เพราะการไปมาติดต่อสะดวกและใกล้ระยะทางประมาณ ๖๐๐ เส้นเศษ ทางการจึงได้อนุญาตให้โอนตำบลโนนกลางและตำบลไร่ใต้จากอำเภอเดชอุดม มารวมการปกครองขึ้นอำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานีแต่นั้นมาจนบัดนี้

เมืองสุรินทร์

ประวัติเมืองสุรินทร์ได้กล่าวมาแล้วตอนต้น พร้อมกับประวัติเมืองขุขันธ์และเมืองสังฆะ ต่อจากนี้จะเริ่มกล่าวประวัติเมืองสุรินทร์ตอนโปรดเกล้าฯ ให้หลวงสุวรรณภักดี (เชียงปุ่ม) เป็นพระสุรินทร์ภักดีศรีณรงค์จาง-วาง เจ้าเมือง ตั้งบ้านคูประทายเป็นเมืองประทายสะมันต์เมื่อจุลศักราช ๑๑๒๑ (พ.ศ. ๒๓๐๒) ในแผ่นดินสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์ กรุงศรี-อยุธยา แต่ภายหลังโปรดฯ ให้เปลี่ยนเรียกเมืองสุรินทร์ เนื่องจากเจ้าเมืองได้ชื่อว่า "สุรินทร์" มาหลายชั่วคน

ครั้นในปีขาล จุลศักราช ๑๑๔๐ (พ.ศ. ๒๓๒๑) รัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์พระสุรินทร์ภักดีฯ เป็นชั้น

พระยา ในราชทินนามเดิมพร้อมกับเจ้าเมืองขุขันธ์ และเมืองสังฆะดังกล่าวมาแล้ว

จุลศักราช ๑๑๕๖ ปีขาล ฉอศก (พ.ศ. ๒๓๓๗) พระยาสุรินทร์-ภักดีฯ (เชียงบุ่ม) เจ้าเมืองสุรินทร์ถึงแก่กรรม มีบุตรชาย ๒ คน ชื่อท้าวติและท้าวมี บุตรหญิง ๒ คนชื่อ นางน้อยและนางเงิน จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวติเป็นพระสุรินทร์ภักดีศรีณรงค์จางวาง ว่าราชการเมืองสุรินทร์ต่อไป

ครั้งนั้น เขตแดนเมืองสุรินทร์ปรากฏว่า ทิศตะวันออกถึงห้วยทัพ-ทัน ทิศใต้ถึงเขาตก ทิศตะวันตกถึงห้วยลำสะโดง ทิศเหนือจดลำห้วยพลับ-พลา ทิศตะวันออกเฉียงเหนือต่อกับเขตเมืองรัตนบุรีที่หลักหินหัวห้วยปูนไปหลักหินสร้างบด หลักหินโสกสาวเอ้ถึงหลักหินห้วยเหล็กไปลำห้วยจริง

ในจุลศักราช ๑๑๖๑ ปีมะแม เอกศก (พ.ศ. ๒๓๔๒) รัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ มีตราโปรดเกล้าฯ ขึ้นไปเกณฑ์กำลังเมืองขุขันธ์ เมืองสุรินทร์และเมืองสังฆะ เมืองละ ๑๐๐ คน เข้าสมทบกองทัพไปตีพม่าทางเมืองเชียงใหม่ แต่กองทัพไทยยังมิทันไปถึง พอได้ข่าวว่ากองทัพพม่าเลิกถอยไป ก็โปรดเกล้าฯ ให้ยกกลับ และในศกนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์พระสุรินทร์ภักดีศรีณรงค์จางวาง (ตี) เป็นพระยาสุรินทร์ภักดีศรีไผทสมันต์ และในปีต่อมาโปรดเกล้าฯให้ยกเมืองสุรินทร์เมืองขุขันธ์และเมืองสังฆะขึ้นกรุงเทพฯ เพราะเป็นเมืองเคยได้ตามเสด็จพระราชดำเนินในการพระราชสงครามหลายครั้งมีความชอบ อย่าให้ขึ้นอยู่ในบังคับเมืองพิมาย เมืองนครราชสีมาเหมือนดังแต่ก่อน

พระยาสุรินทร์ภักดีศรีไผทสมันต์ (ตี) รับราชการมาได้ ๑๔ ปี ครั้นจุลศักราช ๑๑๗๐ ปีมะโรง ก็ถึงแก่กรรม มีบุตรชาย ๖ คน คือ ท้าวสุน

ท้าวแก้ว ท้าวทอง ท้าวยง ท้าวปรัง และท้าวสอน ธิดา ๔ คน คือ นางไข นางคำ นางตี และนางตุ้ม จึงโปรดเกล้าฯให้ท้าวมี ผู้เป็นที่หลวงวิเศษราชา น้องชายพระยาสุรินทร์ฯ (ตี) เป็นพระสุรินทร์ภักดีศรีไผทสมันต์ เจ้าเมืองสุรินทร์ต่อไป

พระสุรินทร์ภักดีฯ (มี) อยู่ในราชการได้เพียง ๓ ปีก็ถึงแก่กรรม จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวสุ่น บุตรพระยาสุรินทร์ฯ (ตี) เป็นพระสุรินทร์ภักดีศรีไผทสมันต์ เจ้าเมืองสุรินทร์คนต่อไป

ครั้นหลังปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ ในรัชกาลที่ ๓ จุลศักราช ๑๑๙๐ (พ.ศ. ๒๓๗๑) แล้ว โปรดเกล้าฯ เลื่อนบรรดาศักดิ์พระสุรินทร์ภักดี (สุ่น) เป็นพระยาสุรินทร์ฯ ในราชทินนามเดิม พระยาสุรินทร์ฯ (สุ่น) รับราชการจนสิ้นรัชสมัยกาลที่ ๓ ต้นรัชกาลที่ ๔ พอดีคือ จุลศักราช ๑๒๑๓ (พ.ศ. ๒๓๙๔) ก็ถึงแก่กรรมพร้อมกับพระยาไชยสุนทร (ทอง) เจ้าเมืองกาฬสินธุ์

เมื่อพระยาสุรินทร์ภักดีศรีไผทสมันต์ (สุ่น) ถึงแก่กรรมแล้ว พระพิไชยณรงค์ภักดี (มาศ) ปลัด กับพระพิไชยราชวงศา ผู้ช่วยแลกรมการเมืองสุรินทร์คุมเครื่องยศพระยาสุรินทร์ฯ (สุ่น) ลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยานิกรบดินทร[๑] ที่สมุหนายก ปรึกษาพร้อมด้วยกรมการเมืองสุรินทร์หาตัวผู้เป็นเจ้าเมืองสุรินทร์

---

[๑] ท่านผู้นี้ถึงอสัญกรรมเมื่อจุลศักราช ๑๒๒๗ ปีฉลู ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสุพรรณบัฏตั้งให้เจ้าพระยายมราช (นุช) เป็นเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายกแทนเจ้าพระยานิกรบดินทรต่อไป เมื่อวันศุกร์แรม ๑๒ ค่ำเดือน ๑๒ จุลศักราช ๑๒๒๗ (พ.ศ. ๒๔๐๘)

ขณะนั้น พระวิเศษ พระนรินทร์กรมการ จึงกราบเรียนเจ้าพระยานิกรบดินทรว่า พระพิไชยราชวงศา (ม่วง) ผู้ช่วย มีใจโอบอ้อมอารีแก่กรมการไพร่พลเมือง สมควรที่จะเป็นเจ้าเมืองสุรินทร์ได้ ฝ่ายพระไชยณรงค์ภักดี ปลัด ก็แสดงตัวว่าเป็นคนชรา มิได้มีความรังเกียจในการที่จะให้พระพิไชยราชวงศา (ม่วง) ผู้ช่วยเป็นเจ้าเมืองสุรินทร์

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้พระพิไชยราชวงศา (ม่วง) ผู้ช่วย เป็นพระสุรินทร์ภักดีศรีไผทสมันต์ พระราชทานครอบถมเครื่องในถมปริกทอง ๒ จอกหมาก ๒ ตลับซองพลู ๑ คนโทถม ๑ ประคำสาย ๑ กระบี่บั้งถม ๑ สัปทนบ่สตูคัน ๑ เสื้อเข้มขาบริ้วมะลิเลื้อย ๑ แพรโพกขลิบ ๑ ผ้าส่านบัวทอง ๑ ผ้าขาว ๑ ผ้าปูน ๑ เป็นเครื่องยศแต่วันพฤหัสบดีขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือนอ้าย ปีชวด จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๑๔ (พ.ศ. ๒๓๙๕) ตรงกับสมัยพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง ต้นสกุลสุวรรณกูฏ) เป็นเจ้าเมืองอุบลราชธานีคนที่ ๓

ต่อมา เมื่อจุลศักราช ๑๒๓๐ (พ.ศ. ๒๔๑๑) โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์พระสุรินทร์ภักดีฯ (ม่วง) เป็นพระยาสุรินทร์ฯ ในราชทินนามเดิม ให้หลวงนรินทร์ราชวงศา (นาก) บุตรพระยาสุรินทร์ (สุ่น) เป็นพระพิไชยณรงค์ภักดี ปลัด ให้พระมหาดไทย (จันทร์) บุตรท้าวสอน หลานพระยาสุรินทร์ฯ (สุ่น) เป็นพระพิไชยนครบวรวุฒิ ยกกระบัตร ช่วยกันรักษาเมืองสุรินทร์ต่อไป

ครั้นวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ (พ.ศ. ๒๔๑๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสวยราชสมบัติต่อมา

เมื่อจุลศักราช ๑๒๓๒ ปีมะเมีย โทศก พระยาสุรินทร์ภักดีฯ (ม่วง) เห็นพระยาสังฆะได้ขอพระราชทานตั้งบ้านกุดประชัยเป็นเมืองศรีขรภูมิแล้ว เกรงว่าพระยาสังฆะจะเอาบ้านลำดวนเข้าเป็นเขตแขวงด้วย จึงได้มีบอกขอตั้งบ้านลำดวนขึ้นเป็นเมือง ขอให้พระพิไชยณรงค์ภักดี (นาก) ปลัดเมืองสุรินทร์เป็นเจ้าเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ยกบ้านลำดวนขึ้นเป็นเมืองสุรพินทนิคม ให้พระพิไชยณรงค์ภักดี (นาก) เป็นพระสุรพินทนิคมานุรักษ์ เจ้าเมือง ขึ้นเมืองสุรินทร์แต่นั้นมา

พระสุรพินทนิคมานุรักษ์ (นาก) ถึงแก่กรรม เมื่อจุลศักราช ๑๒๔๔ (พ.ศ. ๒๔๑๕) พระยาสุรินทร์ภักดี ฯ (ม่วง) เห็นว่าหลวงพิทักษ์สุนทรบุตรพระปลัด กรมการเมืองสังฆะ ซึ่งสมัครมาอยู่เมืองสุรพินทนิคมเป็นคนมีหลักฐานมั่นคงดี จึงให้หลวงพิทักษ์สุนทรเป็นผู้รับตำแหน่งผู้ว่าการเมืองสุรพินทนิคมไปก่อน ยังหาทันได้มีบอกขอตั้งไม่ หลวงพิทักษ์สุนทรรักษาการในตำแหน่งเจ้าเมืองสุรพิน ฯ มาได้ ๓ ปี ก็ถึงแก่กรรม แต่นั้นมาเมืองสุรพินทนิคมก็ยังหาได้มีเจ้าเมืองไม่

พระยาสุรินทร์ภักดีฯ (ม่วง) ผู้ว่าราชการเมืองสุรินทร์ และพระยาสังฆะผู้ว่าราชการเมืองสังฆะมีบอกมายังกรุงเทพ ฯ ว่าเกิดโจรผู้ร้ายปล้นลักทรัพย์สิ่งของราษฎรในเขตแขวงเมืองทั้งสอง แล้วหนีเข้าไปแขวงเมืองบุรีรัมย์ เมืองนางรอง เมืองประโคนชัย เมืองขึ้นนครราชสีมา จะสืบจับเอาตัวผู้ร้ายไม่ได้ ราษฎรได้รับความเดือดร้อน

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระศักดิ์เสนีย์เป็นข้าหลวงออกไปตั้งสืบสวนจับโจรผู้ร้ายหัวเมืองตะวันออก เมื่อจุลศักราช ๑๒๓๘ (พ.ศ. ๒๔๑๙)

ครั้นเมื่อ ร.ศ. ๑๐๐ (พ.ศ. ๒๔๒๔) เจ้าเมืองสุรินทร์ได้มีบอกกราบทูลพระกรุณาว่าตำแหน่งยกกระบัตรเมืองสุรินทร์ว่าง ขอพระมหาดไทย (จรัณ) เป็นพระพิไชยนครบวรวุฒิ ยกกระบัตรเมืองสุรินทร์ ถือศักดินา ๕๐๐

ครั้นจุลศักราช ๑๒๔๔ (พ.ศ. ๒๔๒๕) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) เมื่อครั้งเป็นพระยาศรีสิงหเทพ ออกไปเป็นข้าหลวงหัวเมืองลาวกาวดูแลราชการหัวเมืองตะวันออก พร้อมด้วยข้าราชการหลายนาย ตั้งสถานว่าราชการอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ ดังกล่าวมาแล้ว

และในศกนี้ ราษฎรเมืองสุรินทร์ได้อพยพครอบครัวข้ามไปตั้งอยู่ฟากฝั่งแม่น้ำมูลข้างเหนือเป็นอันมาก มีบ้านทับค่ายเป็นต้น(ซึ่งเมืองสุวรรณภูมิได้ร้องว่าเป็นเขตแขวงเมืองสุวรรณภูมิ) ครั้นแล้วพระยาสุรินทร์ภักดีฯ (ม่วง) ได้มีบอกตั้งบ้านทับค่ายเป็นเมือง ขอพระวิเศษราชา (ทองอินทร์) เป็นเจ้าเมืองและขอท้าวปราง บุตรพระสุรินทร์ฯ (ม่วง) เป็นพระสุรพินทนิคมานุรักษ์ เจ้าเมืองสุรพินทนิคมแทนพระสุรพินทนิคมานุรักษ์ (นาก) เจ้าเมืองคนเก่าที่ถึงแก่กรรม

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งบ้านทัพค่ายเป็นเมืองชุมพลบุรี ให้พระวิเศษราชา (ทองอินทร์) เป็นพระฤทธิรณยุทธ เจ้าเมือง และโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้ท้าวปรางเป็นพระสุรพินทนิคมานุรักษ์ เจ้าเมืองสุรพินทนิคม ตามที่พระยาสุรินทร์ภักดี ฯ (ม่วง) ขอ พระราชทานเครื่องยศตามบรรดาศักดิ์ พระยาสุรินทร์ฯ (ม่วง) ได้ให้ท้าวเพชรเป็นที่ปลัด ให้ท้าวกลิ่นเป็นที่ยกกระบัตร ทั้งสองคนนี้เป็นพี่ชายพระฤทธิรณยุทธ (ทองอินทร์)

แลให้ท้าวนุตบุตรพระฤทธิรณยุทธ (ทองอินทร์) เป็นผู้ช่วยราชการเมืองชุมพลบุรี

หลวงจินดารักษ์บุตรพระศรีนครชัยคนเก่า กรมการเมืองรัตนบุรี ได้นำเอาบัญชีหางว่าวกรมการขุนหมื่นตัวเลกของพระศรีนครชัยคนเก่า ซึ่งตั้งอยู่บ้านหนองสนม แขวงเมืองรัตนบุรี รวม ๕๐๐ คนเศษมาร้องทุกข์ยังฯพณฯ ลูกขุน ณ ศาลา ว่าพระศรีนครชัย เจ้าเมืองรัตนบุรีคนใหม่กดขี่ข่มเหงได้ความเดือดร้อน จะขอสมัครไปขึ้นกับเมืองสุรินทร์

จึงมีตราโปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุรินทร์ภักดีฯ(ม่วง)รับหลวงจินดารักษ์แลขุนหมื่นตัวเลกให้ทำราชการขึ้นกับเมืองสุรินทร์ตามใจสมัคร พระยาสุรินทร์ (ม่วง) จึงตั้งให้หลวงจินดารักษ์เป็นที่พระภักดีพัฒนาการ ควบคุมสำมะโนครัวตัวเลกเสียส่วยขึ้นเมืองสุรินทร์ ตั้งอยู่ ณ บ้านโคกหนองสนม แลต่อมาเมืองสุรินทร์ได้มีบอกขอตั้งบ้านหนองสนมเป็นเมืองสนม

โปรดเกล้า ฯ ให้มีตราให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) ที่โปรดเกล้า ฯ ให้เป็นข้าหลวงหัวเมืองตะวันออกไต่สวนเขตแดนแผนที่อยู่ ยังหาทันได้โปรดเกล้า ฯ ให้ยกบ้านหนองสนมเป็นเมืองตามที่เจ้าเมืองสุรินทร์ขอไม่

พระยาสุรินทร์ภักดีศรีไผทสมันต์ (ม่วง) เจ้าเมืองสุรินทร์ถึงแก่กรรมเมื่อเดือนตุลาคม ร.ศ. ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) ตรงกับปีที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร (ในรัชกาลที่ ๕) เสด็จไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ (หรืออธิบดีข้าหลวง) หัวเมืองลาวกาวประทับที่เมืองอุบลราชธานี ไทยกับฝรั่งเศสเริ่มบาดหมางกันเรื่องเขตแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง จึงยังไม่โปรดเกล้า ฯ ตั้งผู้ใดเป็นเจ้าเมืองสุรินทร์ เป็นแต่ข้าหลวงใหญ่โปรดให้กรมการช่วยกันรักษาเมืองสุรินทร์ไปก่อน

ครั้น ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) เมืองรัตนบุรีกล่าวโทษเมืองสุรินทร์ว่าแย่งชิงเขตแดน มีท้องตราโปรดเกล้า ฯ ไปว่าเมื่อปีมะเมีย จุลศักราช ๑๒๔๔ หลวงจินดารักษ์บุตรพระศรีนครชัยเจ้าเมืองรัตนบุรีคนเก่าได้นำเอาบัญชีหางว่าวกรมการขุนหมื่นตัวไพร่ ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่บ้านโคกหนองสนมแขวงเมืองรัตนบุรีร่วม ๕๐๐ คนเศษ ร้องสมัครไปขึ้นเมืองสุรินทร์ ได้ขอหักโอนคนเหล่านั้น แลต่อมาเมืองสุรินทร์ไปขอตั้งบ้านโคกหนองสนมเป็นเมืองสมัครขึ้นเมืองสุรินทร์ ได้มีตราถึงพระยามหาอำมาตย์ ฯ จะได้ไต่สวนหรือประการใดก็หาได้บอกมายังกรุงเทพ ฯ ไม่ การก็ติดอยู่เพียงนี้ แลบ้านโคกหนองสนมก็ยังมิได้โปรดเกล้า ฯ ให้ยกขึ้นเป็นเขตแคว้นเมืองสุรินทร์ เพราะฉะนั้นเขตบ้านโคกหนองสนมก็คงเดิมอยู่ แล้วจึงให้ข้าหลวงปักปันเขตแดนเมืองสุรินทร์กับเมืองรัตนบุรีเสียใหม่ให้ตกลงกันต่อไป แลส่วนคนที่อยู่ในเขตบ้านหนองสนมเท่าใด ก็ให้เป็นคนสังกัดอยู่กับเมืองรัตนบุรีตามเดิม

ครั้นเมื่อเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ทางด้านหัวเมืองตะวันออกสงบลงแล้ว จึงได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้มีสารตราพระราชสีห์ใหญ่ที่ ๒๐/๑๑๙๑๒ ลงวันที่ ๑๓ ตุลาคม บีมะเส็ง เบญจศก ร.ศ. ๑๑๒ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเสด็จนิวัติสู่กรุงเทพมหานคร ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์เสด็จดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ (ต่อมาเรียกข้าหลวงต่างพระองค์) สำเร็จราชการมณฑลลาวกาวสืบแทน ฯ และเสด็จถึงเมืองอุบลราชธานี เมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๒

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเสด็จออกจากเมืองอุบล ฯ เมื่อวันที่ ๑๑ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๒ ผ่านเมืองสุรินทร์ไปเมืองปราจีนบุรี เมื่อเสด็จมาถึงบ้านเพียรามแขวงเมืองสุรินทร์ พระพิไชยนคร-

บวรวุฒิ (จรัณ) ยกกระบัตรเมืองสุรินทร์ ไปคอยต้อนรับเสด็จอยู่ที่บ้านเพียราม (ตำบลเพียราม อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์ปัจจุบัน) จึงโปรดให้พระพิไชยนครบวรวุฒิ (จรัณ) เป็นผู้รักษาการเมืองสุรินทร์ และต่อมาทราบว่า ท่านผู้นี้ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวกาวขอพระราชทานตำแหน่งและบรรดาศักดิ์ให้เป็นผู้ว่าราชการเมืองสุรินทร์ เป็นที่พระยาสุรินทร์ภักดีศรีไผทสมันต์ต่อไป แต่ไม่ทราบว่าศกใด

พระยาสุรินทร์ภักดี ฯ (จรัณ) ถึงแก่กรรมด้วยโรคชราเมื่อวันที่ ๒๙ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑)[๑] พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ ฯ จึงโปรดขอให้ท้าวบุญจันทร์ บุตรชาย ซึ่งได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาไชยณรงค์ภักดี เป็นผู้ว่าราชการเมืองสุรินทร์สืบแทน ครั้นถึง ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) โปรดเกล้า ฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยาสุรินทร์ภักดีศรีไผทสมันต์และก็ถึงแก่กรรมในปีนั้น ต่อจากนี้ก็เป็นสมัยการปกครองระบอบข้าหลวงเทศาภิบาลต่อมาเรียก "สมุหเทศาภิบาล" ในรัชกาลที่ ๖ โยกย้ายข้าราชการจากที่อื่น ๆ มารับราชการเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดสุรินทร์ติดต่อกันมาตามลำดับ จนถึงสมัยระบบการปกครองประชาธิปไตย พ.ศ. ๒๔๗๕ จบประวัติเมืองสุรินทร์เพียงเท่านี้

ปัจจุบัน จังหวัดสุรินทร์มี ๙ อำเภอคือ ๑. อำเภอเมืองสุรินทร์ ๒. อำเภอท่าตูม ๓. อำเภอจอมพระ ๔. อำเภอปราสาท ๕. อำเภอรัตนบุรี

---

[๑] ได้หลักฐานมาจาก "เรื่องพระยาสุรินทร์ถึงแก่กรรม" ในสำเนาก๊อบปี้ศาลาว่าการลาวกาว ณ เมืองอุบลราชธานี ที่ ๑๒๒๓/๑๕๘ ลงวันที่ ๑๐ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๗

๖. อำเภอศรีขรภูมิ ๗. อำเภอสังขะ ๘. อำเภอชุมพลบุรี ๙. อำเภอสำโรงทาบ เนื้อที่ ๘,๗๘๔ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๖๕๓,๑๙๘ คน

ส่วนเมืองสังฆะ ผู้ว่าราชการเมืองเวลานั้นว่าง แบ่งออกเป็น ๓ อำเภอ คือ

๑. อำเภอสังฆะ (ต่อมาเรียกอำเภอสังขะ)

๒. อำเภอศรีขรภูมิ

๓. อำเภอจงกัล (ปัจจุบันอยู่ในเขตเขมร)

ประวัติเมืองสังฆะได้กล่าวพร้อมประวัติเมืองสุรินทร์และเมืองขุขันธ์ในตอนแรกสร้างบ้านเมืองแล้ว เหตุที่เรียกชื่อเมืองว่า *สังฆะ* นี้ ได้ความว่าเนื่องจากพระมหากษัตริย์ได้เสด็จมาประทับ และได้รับการเฝ้ารับเสด็จจากเชียงฆะ และภรรยาชื่อ *สัง* จึงทรงตั้งชื่อเมืองโดยเอาชื่อสามีภรรยามารวมกันเป็น "*สังฆะ*" อันเป็นนามที่มาของเมืองนี้ แม้หนังสือเก่าๆ ในราชการหรือในแผนที่ประเทศสยามสมัยแมคคาธีเป็นเจ้ากรมแผนที่ (อธิบดี) แต่ก่อนๆ ก็เขียนว่า "สังฆะ" ครั้นต่อมาสมัยหลังๆ การแต่งตั้งชื่อบ้านเมืองทางราชการมิได้ระลึกและสังวรณ์ถึงประวัติศาสตร์แห่งที่มาของชื่อ ก็เลยเขียนชื่อ "อำเภอสังขะ" มาจนทุกวันนี้ ซึ่งความหมายผิดจากประวัติเดิมไปมาก นอกจากที่กล่าวมานี้ยังมีอยู่อีกมาก เช่นอำเภอพิมูลมังษาหาร ก็ไปแก้เป็น "อำเภอพิบูลมังสาหาร" เมืองศรีสระเกษก็ไปเปลี่ยนเป็น "ศรีสะเกษ" เป็นต้น

ต่อไปนี้จะได้กล่าวประวัติเมืองสังฆะที่ปรากฏเป็นหลักฐาน ในปลายแผ่นดินสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี แลยุคกรุงรัตนโกสินทร์ต่อไป

เมื่อได้โปรดเกล้าฯ ให้พระยาสังฆะบุรีศรีนครอัจจะ (เชียงฆะ) เป็นพระยาสังฆะฯ ในราชทินนามเดิมเมื่อจุลศักราช ๑๑๔๐ (พ.ศ. ๒๓๒๑) แล้ว

นั้น ประวัติเมืองสังฆะใน *พงศาวดารอีสาน* ภาค ๔ ขาดกระท่อนกระแท่น มาปรากฏเมื่อจุลศักราช ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๙) ในรัชกาลที่ ๓ คราวเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ เจ้าโย้ เจ้านครจำปาศักดิ์เวลานั้นยกทัพมาตีเมืองคูขันธ์ เมืองสุรินทร์ และเมืองสังฆะ แต่พระยาสังฆะหนีเอาตัวรอดได้ ครั้นปราบกบฏเวียงจันทน์เรียบร้อยแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาสังฆะไปเป็นเจ้าเมืองคูขันธ์ เพราะเจ้าเมืองคูขันธ์ถูกกองทัพเจ้าโย้จับประหารชีวิต เพราะไม่ยอมเข้าเป็นพรรคพวกด้วย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้บุตรพระยาสังฆะ (ไม่ปรากฏนาม) เป็นพระยาสังฆะบุรีศรีนครอัจจะ เจ้าเมืองสังฆะแทนบิดา

จุลศักราช ๑๒๒๘ (พ.ศ. ๒๔๐๙) ปีขาล อัฐศก ปลายรัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งเมืองพรหมกัน (หรือพรหมขันธ์) ให้หลวงสัศดี (สิน) เป็นที่พระวิไชย เจ้าเมืองพรหมกัน ขึ้นกับเมืองสังฆะ

จุลศักราช ๑๒๓๑ ปีมะเส็ง เอกศก (พ.ศ. ๒๔๑๒) ต้นรัชกาลที่ ๕ พระยาสังฆะบุรี ฯ มาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท กราบบังคมทูลพระกรุณาขอตั้งบ้านกุดประไทย (หรือบ้านจาระพัด) ขึ้นเป็นเมือง ขอหลวงไชยสุริยง (คำมี) บุตรหลวงไชยสุริวงษ์ (หมื่นคม) กองนอกเป็นเจ้าเมือง ตำแหน่งปลัดแลยกกระบัตรเมืองสังฆะว่าง ขอพระสุนทรพิทักษ์ บุตรพระปลัดคนเก่าเป็นปลัด ขอหลวงศรีสุราช ผู้หลานเป็นยกกระบัตรเมืองสังฆะ

ครั้น ณ วันอังคารขึ้น ๘ ค่ำเดือน ๗ ในศกเดียวกัน จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีตราพระราชสีห์ตั้งบ้านกุดประไทยเป็นเมืองศรีขรภูมิพิไสย ตั้งให้หลวงไชยสุริยง กองนอก เป็นพระศรีขรภูมานุรักษ์ เจ้าเมือง ขึ้นเมืองสังฆะ พระราชทานเครื่องยศคือถาดหมากเงิน ๑ คนโทเงิน ๑ สัปทนแพรหลิน ๑ กับเสื้อผ้าตามสมควร

เขตแดนเมืองศรีขรภูมิ มีปรากฏตามตราพระราชสีห์ว่าตั้งแต่ลำวังประปอ ลำคลองกุดประไทยห้วยอังกันถึงห้วยตราผึ่งเหนือ ข้างห้วยอังกันมาบ้านตังโกคลองลำน้ำฉิงผึ่งใต้ขึ้นไปบ้านแขม บ้านหลวงอาด บ้านปอมออกลำพมูลเป็นแขวงเมืองศรีขรภูมิพิไสย แลมีความต่อไปว่า เมื่อพระยาสังฆะ พระยาสุรินทร์ฯ กลับถึงบ้านเมืองแล้ว (เวลานั้นเห็นจะมาราชการที่กรุงเทพฯ) จะพร้อมกันไปปักหลักที่ปลายห้วยตัดจุกแห่ง ๑ ที่ปลายคลองลำน้ำแห่ง ๑ ต้นคลองลำน้ำแห่ง ๑ บรรจบลำน้ำวังปอแห่ง ๑ เป็นแขวงเมืองศรีขรภูมิพิไสย

แลเมื่อวันศุกร์ขึ้น ๑๑ ค่ำเดือน ๗ จุลศักราช ๑๒๓๑ (พ.ศ. ๒๔๑๒) โปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระสุนทรพิทักษ์เป็นพระไชยสงคราม ปลัด ให้หลวงศรีสุราชเป็นพระแก้วภักดี ยกกระบัตรเมืองสังฆะ พระราชทานเสื้อผ้าสิ่งของตามตำแหน่งยศ

จุลศักราช ๑๒๓๓ (พ.ศ. ๒๔๑๔) ปีมะแม ตรีศก พระยาสังฆะได้มีบอกขอตั้งบ้านลำพุกเป็นเมือง ขอพระมหาดไทยเมืองสังฆะเป็นเจ้าเมือง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านลำพุกขึ้นเป็นเมืองกันทรารมณ์ ตั้งให้พระมหาดไทยเป็นพระกันทรานุรักษ์ เจ้าเมืองกันทรารมณ์ขึ้นกับเมืองสังฆะ ต่อมาถึงสมัยการปกครองระบอบเทศาภิบาล โปรดฯ ให้โอนเมืองกันทรารมณ์ (ภายหลังยุบเป็นอำเภอ) มาขึ้นจังหวัดศรีสระเกษจนบัดนี้

และในจุลศักราช ๑๒๔๐ (พ.ศ. ๒๔๒๑) โปรดเกล้าฯ ให้พระศักดิ์เสนี ซึ่งก่อนนี้โปรดฯ ให้มาเป็นข้าหลวงรักษาราชการอยู่เมืองสังฆะ พระยาสังฆะจึงได้จัดให้หลวงสุนทรนุรักษ์ไปรักษาราชการแทนพระพิไชยสุนทร เจ้าเมืองจงกัล (ปัจจุบันอยู่ในกัมพูชา)

ฝ่ายเมืองพรหมกัน พระวิไชย (สิน) เจ้าเมืองรับราชการมาได้ ๗ ปี ถึงแก่กรรม ครั้นจุลศักราช ๑๒๔๓ (พ.ศ. ๒๔๒๔) พระยาสังฆะจึงได้ให้พระสุนทรนุรักษ์ผู้หลานนำใบบอกมากรุงเทพฯ ขอให้พระสุนทรนุรักษ์เป็นพระทิพชลสินธุ์อินทรนฤมิตร

ครั้นจุลศักราช ๑๒๔๖ (พ.ศ. ๒๔๒๗) ผู้ว่าราชการเมืองสังฆะป่วยถึงแก่กรรม โปรดเกล้าฯ พระราชทานหีบศิลาหน้าเพลิง ๑ ผ้าไตร ๒ ไตร ผ้าขาว ๕ พับ ร่ม ๕๐ คัน รองเท้า ๕๐ คู่ สำหรับปลงศพพระยาสังฆะ ส่วนเมืองสังฆะ พระอนันต์ภักดี ผู้ช่วยแลกรมการได้รักษาราชการบ้านเมืองต่อไป ยังไม่โปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมือง

จุลศักราช ๑๒๕๐ (พ.ศ. ๒๔๓๑) พระทิพชลสินธุ์อินทรนฤมิตรเจ้าเมืองพรหมกันป่วยถึงแก่กรรม พระอนันต์ภักดีผู้รักษาราชการเมืองสังฆะได้ให้หลวงพินิตสมบัติเป็นผู้รักษาราชการเมืองพรหมกันต่อไป

เมืองพรหมกันและเมืองจงกัล ๒ เมืองนี้ได้ตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสพร้อมกับมณฑลบูรพาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ สมัยปกครองระบอบเทศาภิบาล เมืองสังฆะได้ยุบเป็นอำเภอ สังกัดจังหวัดสุรินทร์สืบต่อมาจนบัดนี้

ภาค ๓

ลุ่มน้ำชี

บทที่ ๕

เมืองร้อยเอ็ด

เมืองร้อยเอ็ดมีตำนานเล่าสืบมาว่าเป็นเมืองเจริญในสมัยโบราณมาก่อน มีเมืองต่างๆ มาขึ้นถึงร้อยเอ็ดหัวเมือง พญากลุนทะเป็นกษัตริย์ปกครอง แล้วก็มีกษัตริย์สืบปกครองต่อมาหลายร้อยปี องค์ที่มีพระนามโด่งดังคือ พระเจ้าสุริยวงศาไชยเชษฐาธรรมิกราช สมัยหนึ่งเรียก *เมืองร้อยเอ็ดเจ็ดประตู* ต่อมามีข้าศึกมารุกรานฆ่าฟันชาวเมืองล้มตายเป็นอันมาก ที่เหลือจึงได้อพยพไปอยู่เมืองมรุกขนคร ภายหลังพญาสุมิตธรรมราชา[๑] กษัตริย์เมืองมรุกขนครปกครองเมืองร้อยเอ็ดอีก แล้วต่อมาก็ร้างไป ในภายหลังจึงได้ชื่อว่า *บ้านกุ่ม*

ในสมัยเจ้าสร้อยศรีสมุทพุทธางกูร เจ้าผู้ครองนครจำปาศักดิ์ เมื่อจุลศักราช ๑๐๗๕ (พ.ศ. ๒๒๕๖) ได้โปรดให้ท้าวจารย์แก้ว บางตำนานก็ว่าเจ้าแก้วบุฮม หรือเจ้าแก้วมงคล มาเป็นนายกองพร้อมด้วยไพร่พลประมาณ ๓,๐๐๐ คน มาตั้งรักษาการอยู่ทบานทง ท้าวจารย์แก้วหรือเจ้าแก้วนี้เป็นราชนัดดาของพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชแห่งเวียงจันทน์ เป็นบุตรเขยของเจ้านครน่าน มีบุตรคนหนึ่งชื่อเจ้าองค์หล่อหน่อคำ นัยว่าภายหลังได้ครองนครน่าน ต่อมาเจ้าแก้วได้กลับไปรับราชการที่เวียงจันทน์ มีบุตรกับภรรยาใหม่ ๒ คนคือ ท้าวมืด (เพราะคลอดในวันสุริยุปราคาจึงได้ชื่อตามนั้น) บางคนก็เรียก เจ้ามืดดำดล และท้าวทนต์ (หรือสุทนต์) เจ้าแก้วเป็นผู้ที่

---

[๑] บางตำนานเรียก "พญาสุมิตวงศา"

เลื่อมใสในท่านพระครูโพนสะเม็ก อุปสมบทจนมีความรู้แตกฉานทางพระธรรมวินัย ครั้นท่านพระครูโพนสะเม็กหนีภัยจากเวียงจันทน์ เที่ยวตั้งบ้านตั้งเมืองในแดนเขมรและทางลาวตอนใต้ดังได้กล่าวแล้วนั้น เจ้าแก้วจึงได้ติดตามไปเป็นศิษย์คู่ใจ จนถึงสมัยเจ้าสร้อยศรีสมุทพุทธางกูรได้ครองราชสมบัติเมืองนครจำปาศักดิ์เป็นเอกเทศ เมื่อเจ้าแก้วได้สึกลาจากสมณเพศแล้ว เจ้าสร้อยศรีสมุทพุทธางกูรจึงให้มาเป็นนายกองปกครองรักษาเขตแควันอยู่ที่บ้านทงไปก่อนดังกล่าวมาแล้ว

ครั้นจุลศักราช ๑๐๘๗ ปีมะเส็ง สัปตศก (พ.ศ. ๒๒๖๘) เจ้าแก้วป่วยถึงแก่กรรม อายุได้ ๘๔ ปี เจ้าสร้อยศรีสมุทฯ จึงตั้งให้ท้าวมืด บุตรคนโตดำแหน่งเจ้าเมือง ให้ท้าวทนต์เป็นอุปฮาด โดยยกฐานะบ้านทงขึ้นเป็นเมืองทง (หรือเมืองทุ่งในภาษาไทยกลาง) ปกครองรักษาบ้านเมืองต่อไป

ครั้นจุลศักราช ๑๑๒๕ ปีมะแม เบญจศก (พ.ศ. ๒๓๐๖) ท้าวมืดผู้เป็นเจ้าเมืองถึงแก่กรรม ท้าวมืดมีบุตร ๒ คนชื่อ ท้าวเชียง และท้าวสูน เมืองแสนและเมืองจันทร์แลกรมการ จึงได้บอกไปยังเมืองนครจำปาศักดิ์ขอยกท้าวทนต์น้องท้าวมืดขึ้นเป็นอุปฮาด รักษาบ้านเมืองทงต่อไปอยู่ได้ประมาณ ๔ ปี

ฝ่ายท้าวเชียง ท้าวสูน บุตรท้าวมืดมีความวิวาทบาดหมางหาถูกกันกับท้าวทนต์ผู้อาไม่ จึงคบคิดกับกรมการพากันไปพึ่งพระบรมโพธิสมภารสมเด็จพระบรมราชาที่ ๓ พระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์ ณ กรุงศรีอยุธยา ขอกำลังมาปราบปรามท้าวทนต์ สมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจึงโปรดฯ ให้พระยากรมท่าพระยาพรหม เป็นข้าหลวงขึ้นไปจัดการบ้านเมืองพร้อมกับท้าวเชียง ท้าวสูน เพื่อให้อากับหลานคืนดีกัน ครั้นจวนจะมาถึงบ้านเมืองทง ฝ่ายท้าวทนต์เจ้าเมืองทราบข่าวเข้า ก็พาครอบครัวอพยพหนีไปอยู่ ณ บ้านกุดจอก พระยา

กรมท่า พระยาพรหมจึงเข้าตั้งพักอยู่ในเมือง ต่อมาจึงมีบอกขอท้าวเชียงเป็นเจ้าเมือง ท้าวสูนเป็นที่อุปฮาดรักษาบ้านเมืองทงต่อไป แล้วพระยากรมท่าพระยาพรหมก็ออกไปตั้งพักอยู่ ณ ทุ่งสนามโนนกระเบา เมืองทงก็เป็นอันขาดจากความปกครองของเมืองนครจำปาศักดิ์ เข้าอยู่ในอำนาจของกรุงศรีอยุธยาโดยปริยายแต่นั้นมา (แบบเดียวกับเจ้าพระวอฯ ยกเขตแควน้อยมดแดงเป็นเมืองขึ้นกรุงธนบุรี ดังกล่าวมาแล้ว)

จุลศักราช ๑๑๓๘ ปีวอก อัฐศก (พ.ศ. ๒๓๑๙) ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พระยาพรหม พระยากรมท่า เห็นว่าตำบลเมืองทงเป็นชัยภูมิไม่สมควรจะตั้งเป็นเมืองใหญ่ต่อไป เพราะเป็นที่เนินลำน้ำไหลเซาะตลิ่งพังเข้ามาทุกปีจะไม่ถาวรต่อไป จึงปรึกษาท้าวเชียง ท้าวสูน เห็นพร้อมกันว่า ที่ตำบลดงเท้าสารห่างจากเมืองทงประมาณ ๑๐๐ เส้นเศษ เป็นที่ชัยภูมิดีที่ตั้งเมืองเก่ามาก่อน จึงได้อพยพไปตั้งเมืองใหม่ที่ดงเท้าสาร แล้วมีใบบอกมายังกรุงธนบุรีขอตั้งดงเท้าสารขึ้นเป็นเมือง จึงโปรดให้ตั้งดงเท้าสารขึ้นเป็นเมืองขนานนามว่า *เมืองสุวรรณภูมิ* มาแต่ครั้งนั้น

ท้าวเชียงได้สร้างวัดขึ้น ๒ วัด ชื่อ วัดกลาง และวัดใต้ สร้างวิหารกว้าง ๕ วา ยาว ๘ วา สูง ๖ วา สร้างพระพุทธรูปด้วยอิฐแลปูนลงรักปิดทอง หน้าตักกว้าง ๔ ศอกคับ สูง ๘ ศอกคับ เหมือนกันทั้งสองวัด

ฝ่ายท้าวทนต์ที่หนีไปอยู่บ้านกุดจอก ทราบว่าพระยาพรหม พระยากรมท่ากลับมาจัดราชการบ้านเมืองอีก จึงเข้าหาพระยาทั้งสอง พระยาพรหม พระยากรมท่าเห็นว่าท้าวทนต์มีผู้คนบ่าวไพร่มาก จึงมีบอกไปยังกรุงธนบุรีขอตั้งท้าวทนต์เป็นเจ้าเมือง ยกบ้านกุ่มซึ่งเป็นที่ตั้งเมืองร้อยเอ็ดเก่าขึ้นเป็น *เมืองร้อยเอ็ด* ตามนามเมืองเดิม ตั้งให้ท้าวทนต์ (หรือสุทนต์) เป็นพระขัติยวงศา เจ้าเมืองร้อยเอ็ดคนแรกเมื่อปีมะแม สัปตศก จุลศักราช ๑๑๓๗ (พ.ศ. ๒๓๑๘) ขึ้นกรุงธนบุรีแต่นั้นมา

ครั้งนั้น เขตแขวงเมืองสุวรรณภูมิแลเมืองร้อยเอ็ดมีว่า ตั้งแต่ปากลำน้ำพชีตกลำน้ำพมูลขึ้นมาตามลำน้ำพชีถึงปากห้วยดางเดียว ขึ้นไปทุ่งลากไถ ตรงไปบ้านขี้เหล็ก บ้านแก้งทรายหิน ตั้งแต่ถ้ำเตาเหวฮวกดงสวนอ้อยบึงกุย[๑] ศาลาอีเก้งภูเม็ง หนองม่วงคุ้มกุ่มปี่กมูลแดง บรรจบปากลำน้ำพชีตกลำน้ำมูล เป็นเขตแดนเมืองสุวรรณภูมิ ตั้งแต่ลำน้ำยังตกลำน้ำชีขึ้นไปภูดอกซ้อน ยางสามต้น อ้นสามขวย หลักทอดยอดยัง[๒] สนามหมากหญ้า ผ้าขาว พรรณา ฝายพญานาค ภูเม็งมาบรรจบหนองกองแก้ว ศาลาอีเก้งบึงกุย เป็นเขตแดนเมืองร้อยเอ็ด เมื่อพระยาพรหมและพระยากรมท่าจัดราชการบ้านเมืองเรียบร้อยแล้ว ก็โปรดให้กลับไปกรุงธนบุรี

พระขัตติยวงศา (ทนต์) มีบุตร ๓ คนคือ ท้าวสีลัง ท้าวภู และท้าวอ่อน พระขัตติยวงศา (ทนต์) เป็นเจ้าเมืองร้อยเอ็ดมาได้ ๘ ปี ครั้นเมื่อจุลศักราช ๑๑๔๕ ปีมะโรง เบญจศก (พ.ศ. ๒๓๒๖) ก็ป่วยถึงแก่กรรมในรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวสีลัง บุตรคนหัวปีเป็นพระขัตติยวงศ์พิสุทธิธิบดี (ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น *พระยา* ในราชทินนามเดิม แต่ไม่ทราบว่าศกใด) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดแทนบิดา ตั้งให้ท้าวภู ผู้น้องเป็นอุปฮาด

ครั้นจุลศักราช ๑๑๔๙ ปีมะแม นพศก (พ.ศ. ๒๓๓๐) ท้าวเชียงเจ้าเมืองสุวรรณภูมิถึงแก่กรรม มีบุตรชาย ๒ คนชื่อ ท้าวโอ๊ะ และท้าวเพ บุตร

---

[๑] ปัจจุบันอยู่ในท้องที่จังหวัดมหาสารคาม

[๒] หลักทอดนี้เป็นเสาหิน ๔ เหลี่ยม จารึกอักษรไทยน้อย ฝังไว้เป็นเขตแดนเมืองร้อยเอ็ดกับเมืองสุวรรณภูมิครั้งนั้นยังอยู่ในสภาพดี ปัจจุบันอยู่ในท้องที่หมู่บ้านกุดหว้า อำเภอกุฉินารายน์ *ยอดยัง* คือยอดลำน้ำยังไหลตกลำน้ำชีเกิดจากภูพาน เขตจังหวัดสกลนครกับจังหวัดกาฬสินธุ์

หญิงอีก ๔ คน (ไม่ปรากฏนาม) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้อุป-ฮาด (สูน) น้องท้าวเชียงเป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ

ฝ่ายท้าวเพน้องท้าวโอ๊ะปรากฏว่าทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้เป็นที่พระพิทักษ์เขื่อนขันธ์ไปเป็นเจ้าเมืองหนองหารซึ่งเป็นเมืองเก่าขึ้นกรุงเทพ ฯ แยกไพร่พลเมืองสุวรรณภูมิไป ๖๐๐ คน

ท้าวสูนครองเมืองสุวรรณภูมิมาได้ ๕ ปี มีผู้ลอบฟันท้าวสูนถึงแก่กรรม ท้าวเพียกรมการจึงจับทิดโคตต้องสงสัย เมื่อพิจารณาแล้วได้ความเป็นสัจรับว่าเป็นผู้ฆ่าท้าวสูนเจ้าเมือง จึงลงอาญาทิดโคตเฆี่ยนตายอยู่กับขื่อคา แล้วจึงโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้ท้าวอ่อน บุตรพระขัตติยวงศา (ทนต์) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดเก่า ซึ่งได้มาเป็นมหาดเล็กอยู่ในกรุงเทพ ฯ ไปเป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ เมื่อปีชวด จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๕๔ (พ.ศ. ๒๓๓๕) พระราชทานหมวกตุ้มปี่ กระบี่บั้งทองเป็นเกียรติยศ

ครั้นอยู่มาท้าวอ่อนเมื่อได้เป็นเจ้าเมืองก็ชักกำเริบ ทำการเบียดเบียนข่มเหงราษฎรและทุจริตต่อหน้าที่และเป็นผู้มีภรรยามาก หลงรักภรรยาน้อยจนไม่เป็นอันทำราชการ ฝ่ายนางแก้วภรรยาหลวงขัดใจหึงหวงอยู่ก่อนแล้วเห็นได้ที จึงได้ลงมากรุงเทพ ฯ ทำฎีกาทูลเกล้า ฯ ถวายกล่าวโทษเจ้าเมืองว่าประพฤติการทุจริตต่อหน้าที่ กดขี่ข่มเหงราษฎรได้รับความเดือดร้อนต่าง ๆ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้หาตัวท้าวอ่อนเจ้าเมืองลงไปแก้คดีที่กรุงเทพ ฯ พิจารณาได้ความจริงว่าท้าวอ่อนเป็นผู้ประพฤติการทุจริตต่าง ๆ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เอาตัวกักไว้ ณ บ้านเหนองหลวง แขวงเมืองสารบุรี และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้ท้าวโอ๊ะ บุตรท้าวเชียงหลาท้าวมืด เหลนเจ้าแก้วมงคล (จารย์แก้ว) เจ้าเมืองสุวรรณภูมิคนแรก เป็นพระรัตนวงศา เจ้าเมืองสุวรรณภูมิต่อไป

คราวเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เป็นกบฏ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๙ แต่งให้เจ้าอุปราช (ติสสะ)[๑] ผู้น้องกับเจ้าราชวงศ์ (เหง้า) คุมกองทัพเพื่อไปยึดครองเมืองนครราชสีมา ตีหัวเมืองรายทางเข้ามาถึงกาฬสินธุ์ จับพระยาไชยสุนทร (หมาแพง) เจ้าเมืองกาฬสินธุ์ และอุปฮาด (หมาสุย) กับกรมการเมืองกาฬสินธุ์ฆ่าเสีย แล้วให้กวาดเอาครอบครัวไพร่บ้านพลเมืองส่งไปยังเมืองเวียงจันทน์ แล้วเจ้าราชวงศ์ (เหง้า) ก็ยกทัพล่วงเข้ามาถึงเมืองเขมราฐ พระเทพวงศา (ก่ำ) เจ้าเมืองเขมราฐไม่ยอมเข้าเป็นพรรคพวกด้วย จับได้แล้วฆ่าเสีย แล้วยกทัพไปถึงเมืองร้อยเอ็ด พระยาขัติยวงศ์พิสุทธิธิบดี (สีลัง) เจ้าเมือง เห็นเป็นการจวนตัวเตรียมสู้ไม่ทันจะสู้รบต้านทานมิได้ จะหนีก็ไม่ทัน จึงคิดการกับกรมการพาเอานางหมานุย นางตุ่ยและนางแก้วบุตรสาวยกให้ เจ้าอุปราชและเจ้าราชวงศ์ (เหง้า) จึงไม่ทำอันตราย เจ้าราชวงศ์ (เหง้า) ยกทัพมาถึงเมืองสุวรรณภูมิ จะเอาตัวพระรัตนวงศา (โอ๊ะ) เจ้าเมืองฆ่าเสียด้วย พระรัตนวงศา(โอ๊ะ) จึงเอานางอ่อม บุตรสาวเจ้าเมืองสุวรรณภูมิคนเก่ากับม้าผ่าน (ม้าด่าง) ๑ ม้ายกให้ เจ้าราชวงศ์จึงได้งดไว้มิได้ฆ่า แต่ก็ยังดีที่ส่งลูกสาวคนอื่นไปให้ หรือไม่มีลูกสาวก็เป็นได้ ไม่เสียเปรียบเช่นเจ้าเมืองร้อยเอ็ดซึ่งต้องเสียลูกสาวไปตั้ง ๓ คน แล้วทัพเวียงจันทน์จึงยกไปตีหัวเมืองรายทางเข้าไปจนถึงนครราชสีมาดังกล่าวไว้

---

[๑] ในพระราชพงศาวดารว่า เจ้าอุปราช (ติสสะ) ไม่ได้เป็นใจกบฏ แต่มาด้วยเจ้าอนุฯ โดยกลัวอาญา ดังได้อุปการะส่งพระยามหาอำมาตย์ (บ้อม) เมื่อครั้งเป็นพระยาสุริยภักดี ซึ่งเวลานั้นโปรดเกล้า ฯ ให้ออกไปตั้งกองสักอยู่ที่เมืองสุวรรณภูมิเข้ามากรุงเทพ ฯ และให้กราบบังคมทูล เมื่อเสร็จการปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์แล้วก็ไม่ได้รับพระราชอาญา คงมีแต่เจ้าราชวงศ์ (เหง้า) ที่โหดร้าย ฆ่าเจ้าเมืองกรมการที่ขัดขืนหลายคน

พระรัตนวงศา (โอ๊ะ) มีบุตรชาย ๒ คน คือ ท้าวบง และท้าวสาร ครั้นจุลศักราช ๑๑๙๑ ปีฉลู เอกศก (พ.ศ. ๒๓๗๒) ในรัชกาลที่ ๓ พระรัตนวงศา (โอ๊ะ) ถึงแก่กรรม

ขณะนั้น อุปฮาด (ภู) เมืองร้อยเอ็ด ซึ่งเป็นน้องคนที่ ๒ ของพระยาขัตติยวงศ์พิสุทธิธิบดี (สีลัง) บุตรพระขัตติยวงศา (ทนต์) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดคนเก่า กับท้าวบง ท้าวสารแลท้าวสินลากับท้าวเกษ (๒ คนนี้ไม่ทราบว่าเป็นบุตรใคร) พากันไปหาเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์) ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้ออกไปราชการสำรวจสำมะโนครัว แลตั้งกองสักอยู่ที่กุดปะไทย (บัจจุบันอยู่ในท้องที่อำเภอศรีขรภูมิ) ต่างคนแย่งกันจะขอเป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเห็นว่า บุตรพระรัตนวงศา (โอ๊ะ) ยังหนุ่มนัก อุปฮาด (ภู) เมืองร้อยเอ็ดเป็นคนซื่อสัตย์หลักฐานมั่นคง แลได้ช่วยรบทัพปราบกบฏเวียงจันทน์แข็งแรง จึงมีบอกมายังกรุงเทพ ฯ ขอตั้งให้อุปฮาด (ภู) เป็นเจ้าเมือง แลตั้งตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์แลราชบุตรเมืองสุวรรณภูมิ

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้อุปฮาด (ภู) เป็นพระรัตนวงศาเจ้าเมือง ให้ท้าวเกษเป็นอุปฮาด ให้ท้าวบงเป็นราชวงศ์ ท้าวสินลาเป็นราชบุตร ท้าวสารเป็นท้าวสุริยวงศ์ ช่วยราชการในเจ้าเมือง พระรัตนวงศา (ภู) ได้แยกเอาตัวเลกมาจากเมืองร้อยเอ็ด ๗๐๐ คนเศษที่ขึ้นกับกองอุปฮาดมาแต่ก่อนนั้นด้วย

ครั้นจุลศักราช ๑๒๐๘ ปีมะเมีย อัฐศก (พ.ศ. ๒๓๘๙) เป็นปกติมาส อธิกวาร (เดือน ๗ เต็ม) พระยาขัตติยวงศา (สีลัง)[๑] เจ้าเมืองร้อยเอ็ด

---

[๑] ต้นตระกูล "ธนสีลังกูล" แห่งเมืองร้อยเอ็ด เป็นตระกูลใหญ่ตระกูลหนึ่งสืบมาทุกวันนี้ ที่จริงควรจะเป็น "*ณ ร้อยเอ็ด*" มากกว่า

ป่วยถึงแก่กรรม ยังไม่โปรดเกล้า ฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมือง พระพิไชยสุริยวงศ์ (ตาดี หรือเจ้าโพนแพง) เจ้าเมืองโพนพิสัย[๑] มาจัดการปลงศพบิดาที่เมืองร้อยเอ็ด ซึ่งเป็นพี่ชายต่างมารดากับอุปฮาด (สิงห์) ราชวงศ์ (อินทร์) บุตรพระยาขัติยวงศ์พิสุทธิธิบดี (สีลัง) จึงพร้อมด้วยอุปฮาด (สิงห์) ราชวงศ์ (อินทร์) เมืองร้อยเอ็ดลงไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่กรุงเทพ ฯ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้พระพิไชยสุริยวงศ์กลับไปรักษาราชการเมืองร้อยเอ็ดอยู่ก่อน ครั้นพระพิไชยสุริยวงศ์กลับมาถึงเมืองร้อยเอ็ดจัดการเผาศพบิดาเสร็จแล้วคืนวันหนึ่งอุปฮาด (สิงห์) ตั้งบ่อนโป นัดให้พระพิไชยสุริยวงศ์ (ตาดี) กับพวกนักเลงมาเล่นที่หอนั่งบ้านพระยาขัติยวงศา ครั้นเวลาดึกมีคนลอบแทงพระพิไชยสุริยวงศ์ (ตาดี) ถูกที่สีข้างซ้ายถึงแก่กรรม ได้ความว่าอุปฮาด (สิงห์) เกี่ยวในคดีนี้ ครั้นความทราบถึงกรุงเทพ ฯ จึงมีตราโปรดเกล้าฯ ให้พระรัตนวงศา (ภู) เจ้าเมืองสุวรรณภูมิส่งอุปฮาด (สิงห์) แลบรรดาบุตรหลานพระขัติยวงศาลงมากรุงเทพ ฯ โปรดเกล้า ฯ ให้มีตุลาการชำระอุปฮาด (สิงห์) พิจารณาได้ความเป็นสัจว่าอุปฮาด (สิงห์) เป็นผู้ใช้จีนจั้นแทงพระ-พิไชยสุริยวงศ์ (เจ้าโพนแพง) อุปฮาด (สิงห์) เลยต้องจำตายอยู่ในที่คุมขัง[๒] ขณะนั้นเจ้าเมืองร้อยเอ็ดยังหาทันได้โปรดเกล้า ฯ ตั้งให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมืองไม่

---

[๑] พระพิไชยสุริยวงศ์ (ตาดี) เป็นน้องร่วมมารดากับนางปทุมมา ซึ่งเป็นย่าของพระเจริญราชเดช (อุ่น ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม)

[๒] ผู้เฒ่าผู้แก่เมืองมหาสารคามเล่าว่า อุปฮาด (สิงห์) ไม่ได้ใช้ให้จีนจั้นฆ่าพระพิไชย ฯ พระพิไชย ฯ กับจีนจั้นบาดหมางกันมานานแล้ว ก่อนจะถึงกรุงเทพ ฯ ที่โปรดเกล้า ฯ ให้ส่งอุปฮาด (สิงห์) ลงไปกรุงเทพ ฯ นั้น อุปฮาด (สิงห์) ได้กินยาตายระหว่างทาง เพราะไม่อยากจะให้คนอื่นประหาร

ครั้นจุลศักราช ๑๒๑๑ ปีระกา เอกศก (พ.ศ. ๒๓๙๒) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ราชวงศ์ (อินทร์) เป็นพระขัตติยวงศา เจ้าเมืองร้อยเอ็ด ให้ท้าวจันทร์บุตรราชบุตรเป็นอุปฮาด ให้ท้าวภู บุตรราชวงศ์ (หล้า) เป็นราชวงศ์ ให้ท้าวก่ำบุตรพระขัตติยวงศา (อินทร์) เป็นราชบุตร พระขัตติยวงศา (อินทร์) เป็นเจ้าเมืองร้อยเอ็ดได้ ๙ เดือนถึงแก่กรรม จึงโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนอุปฮาด (จันทร์) หลานพระยาขัตติยวงศา (สีลัง) ขึ้นเป็นพระขัตติยวงศาเจ้าเมืองร้อยเอ็ด เลื่อนราชวงศ์ (ภู) เป็นอุปฮาด เลื่อนราชบุตร (ก่ำ) เป็นราชวงศ์ ตั้งให้ท้าวสารบุตรพระพิไชยสุริยวงศ์ (เจ้าโพนแพง) อดีตเจ้าเมืองโพนพิสัยเป็นราชบุตร อยู่ได้เดือนเศษราชวงศ์ (ก่ำ) ถึงแก่กรรม พระขัตติยวงศา (จันทร์) จึงขอตั้งราชบุตร (สาร) เป็นราชวงศ์ ขอท้าวจอมบุตรพระยาขัตติยวงศา (สีลัง) เป็นราชบุตร

จุลศักราช ๑๒๑๔ ปีชวด จัตวาศก (พ.ศ. ๒๓๙๕) ในรัชกาลที่ ๔ พระรัตนวงศา (ภู) เจ้าเมืองสุวรรณภูมิถึงแก่กรรม รุ่งขึ้นปีฉลู เบญจศก โปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวศาล บุตรพระรัตนวงศา (โอ๊ะ) เป็นพระรัตนวงศาเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ แต่รับราชการได้เพียงปีเดียวก็ถึงแก่กรรม ยังไม่โปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมือง

ลุถึงจุลศักราช ๑๒๒๐ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก (พ.ศ. ๒๔๐๑) ท้าวเพียกรมการเมืองสุวรรณภูมิเห็นว่าท้าวมหาราช (เลน) บุตรอุปฮาด (อ่อน) แลราชวงศ์ (คำผาย) บุตรพระรัตนวงศา (ภู) ทั้งสองคนนี้สมควรจะเป็นผู้รักษาราชการบ้านเมืองได้ จึงได้พากันลงมาเผ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่กรุงเทพฯ ขอตั้งท้าวมหาราช (เลน) เป็นที่เจ้าเมือง แลขอตั้งราชวงศ์ (คำผาย) บุตรพระรัตนวงศา (ภู) เป็นอุปฮาด จึงโปรดเกล้าฯ ตามที่ขอให้กลับไปรักษาราชการบ้านเมืองต่อไป

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวมหาราช (เลน) เป็นพระรัตนวงศา เจ้าเมือง แลเลื่อนราชวงศ์ (คำผาย) เป็นอุปฮาด เลื่อนราชบุตรเป็นราชวงศ์ ตั้งท้าวคำสิงห์เป็นราชบุตร

ในจุลศักราช ๑๒๒๑ ปีมะแม เอกศก โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยายมราช (แก้ว) แต่ครั้งยังเป็นพระยากำแหงสงคราม เจ้าเมืองนครราชสีมา เป็นข้าหลวงแม่กองออกไปสักเลกหัวเมืองตะวันออก ณ เมืองยโสธร บรรดาเลกในมณฑลอีสานเวลานั้นได้สักหมายหมู่ไว้เป็นอันมาก

ในศกนี้ คนใช้ของพระรัตนวงศา (เลน) เจ้าเมืองสุวรรณภูมิไปแทรกโพนช้าง ได้ช้างพลายเผือก ๑ เชือกสูง ๔ ศอก จึงมีบอกไปกราบเรียนพระยากำแหงสงคราม แล้วส่งบอกลงมากรุงเทพฯ มีตราพระราชสีห์โปรดเกล้าฯ ให้ส่งช้างพลายเผือกนั้นลงมา ณ กรุงเทพฯ พระรัตนวงศา (เลน) เจ้าเมืองแลอุปฮาด ท้าวเพียกรมการเมืองสุวรรณภูมิ จึงได้นำช้างสำคัญมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท โปรดเกล้าฯ ให้มีการสมโภชขึ้นระวางขนานนามช้างพลายเผือกนั้นว่า “พระมหาศรีเสวตรวิมลวรรณ” ตั้งหมอช้างให้เป็นขุนประสบสารเสวตร ตั้งควาญเป็นหมื่นวิเศษนัคราช แลโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินแก่พระรัตนวงศาเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ ๕ ชั่ง ให้ขุนประสบสารเสวตรหมอ ๕ ชั่ง แหวนทองคำ ๓ สำรับ ให้หมื่นวิเศษนัคราช ๒ ชั่ง แหวนทองคำ ๒ สำรับ กับตราภูมิคุ้มห้ามแลเสื้อผ้าตามสมควร

ต่อมาอีก ๒ ปี คนใช้พระรัตนวงศา (เลน) คล้องได้ช้างเผือกอีก ๑ เชือก นำมาถวาย ณ กรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ ให้มีการสมโภชตามธรรมเนียม พระราชทานนามช้างสำคัญนั้นว่า “พระเสวตรสุวรรณาภาพรรณ” ตั้งหมอ

เป็นขุนสุวรรณเสวตร ตั้งควาญเป็นหมื่นวิเศษกำราบ พระราชทานเงินแลเสื้อผ้าให้หมอควาญตามธรรมเนียมกับพระราชทานเงินให้พระรัตนวงศา (เลน) ๕ ชั่ง แลทั้งเพิ่มเติมเครื่องยศให้ด้วย

จุลศักราช ๑๒๒๗ ปีฉลู สัปตศก (พ.ศ. ๒๔๐๘) พระขัตติยวงศา (จันทร์) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดมีบอกขอตั้ง *บ้านลาดกุดยางใหญ่* (หรือนางไย) เป็นเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านลาดกุดยางใหญ่เป็น *เมืองมหาสารคาม* ให้ท้าวมหาไชย (กวด) บุตรอุปฮาด (สิงห์) เมืองร้อยเอ็ดเป็น "พระเจริญราชเดช" เจ้าเมือง ให้ท้าวบัวทองบุตรอุปฮาด (ภู) เป็นอัคร์ฮาด ให้ท้าวไชยวงศา (ฮึ่ง) บุตรพระยาขัตติยวงศา (สีลัง) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดเก่าเป็นอัคร์วงศ์ ให้ท้าวเถื่อนบุตรพระขัตติยวงศา (จันทร์) หลานพระขัตติยวงศา (สุทนต์) เป็นอัคร์บุตร รักษาเมืองมหาสารคามขึ้นเมืองร้อยเอ็ด เมืองร้อยเอ็ดได้แบ่งตัวเลกให้ ๔,๐๐๐ คนเศษ

ครั้นอยู่มา อุปฮาด (ภู) เมืองร้อยเอ็ดถึงแก่กรรมในศกเดียวกันนี้ และพระขัตติยวงศา (จันทร์) เจ้าเมืองก็แก่ชรา จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระขัตติยวงศา (จันทร์) เป็นพระนิคมจางวาง ตั้งให้ราชวงศ์ (สาร) เป็นพระขัตติยวงศา เจ้าเมืองร้อยเอ็ด เลื่อนราชบุตร (จอม) เป็นอุปฮาด ให้ท้าวก่ำเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวเสือบุตรพระพิไชยสุริยวงศ์ (เจ้าโพนแพง) เป็นราชบุตร

ครั้นจุลศักราช ๑๒๒๙ ปีเถาะ นพศก (พ.ศ. ๒๔๑๐) พระรัตนวงศา (เลน) เจ้าเมืองสุวรรณภูมิถึงแก่กรรม อุปฮาด (คำผาย) ราชวงศ์ (เหง้า) ลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพฯ ต่างแย่งกันขอพระราชทานเป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้อุปฮาด (คำผาย) เป็นพระรัตน-วงศา เจ้าเมืองสุวรรณภูมิ ให้ราชวงศ์ (เหง้า)[๑] เลื่อนขึ้นเป็นอุปฮาด และโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวจันทร์ชมภู เป็นผู้ช่วยราชการเจ้าเมืองสุวรรณภูมิกลับมารักษาราชการบ้านเมืองต่อไป

ในศกเดียวกันนี้ โปรดเกล้าฯ ให้แยกเมืองมหาสารคามจากเมืองร้อยเอ็ดไปขึ้นกรุงเทพฯ และยกฐานะอัคร์ฮาด อัคร์วงศ์ และอัคร์บุตร[๒] เมืองมหาสารคามขึ้นเป็นอุปฮาด ราชวงศ์และราชบุตรด้วย

เมื่อจุลศักราช ๑๒๓๓ ปีมะแม ตรีศก (พ.ศ. ๒๔๑๔) คนใช้ของพระยารัตนวงศา (คำผาย)[๓] เจ้าเมืองสุวรรณภูมิไปแทรกโพนช้าง ได้ช้างพลายสีประหลาดสูง ๓ ศอก พระยารัตนวงศา (คำผาย) จึงมีบอกกราบทูลพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเหมสมาหาร เมืองนครราชสีมาเป็นข้าหลวงไปตรวจพิจารณาดูช้างนั้น แล้วพระยารัตนวงศา (คำผาย) จึงพร้อมด้วยพระเหมสมาหารนำช้างพลายสีประหลาดมากรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ ให้รับช้าง มีมหกรรมสมโภชขึ้นระวางขนานนามว่า พระเสวตรสุวรรณภาพรรณ ตั้งให้หมอช้างเป็นขุนเสวตรสารศรี ให้ควาญช้างเป็นหมื่นกรีกำราบ

---

[๑] เป็นหลานพระยาขัติยวงศ์พิสุทธิธิบดี (สีลัง) ลูกพี่ลูกน้องพระรัตนวงศา (คำผาย)

[๒] คำ *อัคร์ฮาด อัคร์วงศ์* และ *อัคร์บุตร* คือตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์และราชบุตรนั่นเอง แต่โปรดฯ ให้ใช้กับเมืองเล็ก หรือเมืองที่เพิ่งตั้งขึ้นใหม่ แต่บางเมืองก็โปรดเกล้าฯ ตั้งตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตรเลยทีเดียว เพราะแล้วแต่ความเหมาะสมที่พระเจ้าแผ่นดินจะทรงโปรดเกล้าฯ

[๓] โปรดเกล้าฯ เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็น*พระยา* ในราชทินนามเดิมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖

แลโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินตราเสื้อผ้าแก่เจ้าเมืองสุวรรณภูมิ หมอช้าง และควาญช้างตามสมควร

ตั้งแต่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้อุปฮาด (คำผาย) เป็นพระยารัตนวงศา เจ้าเมืองสุวรรณภูมิดั่งกล่าวแล้วข้างต้น ฝ่ายอุปฮาด (เหง้า) กับเจ้าเมืองไม่สู้จะปรองดองมีความสามัคคีต่อกันไม่ และก็พอดีมีตราพระราชสีห์โปรดเกล้า ฯ ไปทั่วหัวเมืองภาคอีสาน เมื่อจุลศักราช ๑๒๓๔ (พ.ศ. ๒๔๑๕) ว่า *ท้าวเพีย กรมการตัวเลกหัวเมืองใดไม่สมัครใจจะอยู่เมืองเดิม จะขอสมัครไปขึ้นกับเจ้าเมืองอื่นก็ได้ตามใจไพร่สมัคร* ครั้นท้าวเพียตัวเลกข้างพระยารัตนวงศา (คำผาย) จะมาสมัครขึ้นกับอุปฮาด (เหง้า) ก็หาได้ผ่อนปรน ท้าวเพียตัวเลกข้างอุปฮาด (เหง้า) จะไปสมัครขึ้นกับเจ้าเมือง ทั้งเจ้าเมืองแลอุปฮาดก็หาได้ผ่อนปรนตามกระแสตรานั้นไม่ ต่างถือเปรียบแก่งแย่งกันอยู่ เมื่อมีราชการก็ต่างคนต่างไม่ปรึกษาหารือปรองดองกัน ฝ่ายอุปฮาด (เหง้า) จึงได้ลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพ ฯ กราบบังคมทูลพระกรุณาขอตั้ง*บ้านดอนเสาโรง*เป็นเมือง และตนขอไปเป็นเจ้าเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งบ้านดอนเสาโรงเป็น*เมืองเกษตรวิสัย* ตั้งให้อุปฮาด (เหง้า) เป็นที่พระศรีเกษตราธิชัย เจ้าเมือง ให้ท้าวสังบุตรท้าวสุริโยเป็นอัคร์ฮาด ให้ท้าวพรหมบุตรท้าวผายเป็นอัคร์วงศ์ ให้ท้าวสาบุตรท้าวสุริโยเป็นอัคร์บุตร

ฝ่ายพระศรีเกษตราธิชัย (เหง้า) กับกรมการ เมื่อกลับมาถึงบ้านเมืองแล้ว หาได้ตั้งบ้านเมืองอยู่ที่บ้านดอนเสาโรงไม่ กลับไปตั้งเมืองอยู่ที่ *บ้านก่กระโดน* แขวงเมืองสุวรรณภูมิ ครั้งนั้นท้าวเพียตัวเลกแขวงเมืองสุวรรณภูมิได้พากันไปสมัครขึ้นกับเมืองเกษตรวิสัยมีจำนวน ๔,๘๐๐ คนเศษ

พระศรีเกษตราธิชัย (เหง้า) อยู่ในราชการได้ ๒ ปีก็ถึงแก่กรรม อัคร์ฮาด (สัง) เมืองเกษตรวิสัย ได้ควบคุมกรมการรักษาบ้านเมืองต่อไป

เมื่อคราวเกิดศึกฮ่อ จุลศักราช ๑๒๓๗ (พ.ศ. ๒๔๑๘) เวลานั้น พระยามหาอำมาตยาธิบดี (ชื่น) อยู่ที่เมืองอุบลราชธานี โปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์กำลังคนทางหัวเมืองตะวันออก ยกไปปราบฮ่อที่เมืองเวียงจันทน์และหนองคาย ทางเมืองอุบลฯ มีเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ (เจ้าหน่อคำ) เจ้าเมืองอุบลฯ เป็นหัวหน้า เมื่อยกไปทัพมาถึงเมืองร้อยเอ็ด พระขัติยวงศา (สาร) เจ้าเมือง ราชวงศ์ (เสือ) ก็ได้สมทบกองทัพพระยามหาอำมาตย์ฯ ไปปราบฮ่อด้วย ราชบุตร (เสือ) ถูกบีนฮ่อที่มือขวาโลหิตไหล บ่าวไพร่พาหนีไปได้ ส่วนพระขัติยวงศา (สาร) กลับหนีคืนมาเมืองร้อยเอ็ด เมื่อเสร็จราชการศึกฮ่อแล้ว พระยามหาอำมาตย์ฯ (ชื่น) จึงมีตราให้คุมตัวพระขัติยวงศา (สาร) แต่กลับหนีไปอยู่ที่เมืองนครราชสีมา เจ้าเมืองนครราชสีมาจับได้จำตรวนส่งไปยังพระยามหาอำมาตย์ฯ ที่เมืองหนองคาย เลยถึงแก่กรรมอยู่ที่เมืองหนองคาย แล้วพระยามหาอำมาตย์ฯ กลับมาจัดราชการบ้านเมืองอยู่ที่เมืองร้อยเอ็ด โดยตั้งให้ราชบุตร (เสือ) เป็นผู้รักษาราชการบ้านเมืองต่อไป

จุลศักราช ๑๒๓๙ (พ.ศ. ๒๔๒๐) เมื่อจัดราชการเมืองร้อยเอ็ดเรียบร้อยแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้กลับกรุงเทพฯ ราชวงศ์ (คำสิงห์) บุตรพระรัตนวงศา (ภู) ราชบุตร (เสือ) แลหลวงรัตนวงศา (บุญตา) ผู้ช่วยบุตรพระยารัตนวงศา (คำผาย) แลกรมการเมืองสุวรรณภูมิ ได้ตามพระยามหาอำมาตยาธิบดี (ชื่น) ลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพฯ ด้วย

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ราชบุตร (เสือ) เมืองร้อยเอ็ด ผู้มีความชอบในราชการไปทัพฮ่อเป็นพระขัติยวงศา เจ้าเมืองร้อยเอ็ด แทนพระขัติยวงศา (สาร) ต่อไป

ฝ่ายราชวงศ์ (คำสิงห์) ผู้อา แลหลวงรัตนวงศา (บุญตา) ผู้หลาน ต่างคนก็แย่งกันขอเป็นเป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิแทนที่พี่ชายและบิดา

จึงมีพระราชโองการปรึกษาด้วยเจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายก เจ้าพระยาภูธราภัยกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ควรจะให้ราชวงศ์ (คำสิงห์) ได้เป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิแทนพี่ชาย ส่วนหลวงรัตนวงศา (บุญตา) ผู้ช่วยผู้หลานนั้นควรให้แยกไปเป็นเจ้าเมืองหนึ่งเสียต่างหาก

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งราชวงศ์ (คำสิงห์) เป็นพระรัตนวงศา เจ้าเมืองสุวรรณภูมิ พระราชทานเครื่องยศตามธรรมเนียม ฝ่ายหลวงรัตนวงศา (บุญตา) โปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระดำรงฤทธิไกร เจ้าเมืองพนมไพรแดนมฤค ยกฐานะ*บ้านโบ่ง* แขวงเมืองสุวรรณภูมิเป็น *เมืองพนมไพรแดนมฤค* แล้วเจ้าเมืองทั้งสองอากับหลานก็กราบถวายบังคมลากลับไปบ้านเมือง

แต่พระดำรงฤทธิไกร (บุญตา) นั้น ได้พาครอบครัวไปตั้งเมืองพนมไพรแดนมฤคอยู่ที่บ้านเมืองแสน (คือที่ตั้งอำเภอพนมไพรปัจจุบัน) เมื่อปีขาล สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๔๐ (พ.ศ. ๒๔๒๑) ทางห่างกันกับบ้านโบ่งประมาณ ๓๐๐ เส้น หาได้ไปตั้งที่บ้านโบ่งตามที่โปรดเกล้าฯ นั้นไม่ แล้วพระดำรงฤทธิไกรจึงให้ท้าวสุวรรณราชว่าที่อุปฮาด ให้ท้าวมหาราชว่าที่ราชวงศ์ ให้เพียมหาเสนาเป็นเมืองแสน ให้หลวงราชเป็นเพียเมืองจันทน์แต่นั้นมา

อนึ่ง ระหว่างที่พระรัตนวงศา (คำสิงห์) เจ้าเมืองสุวรรณภูมิยังอยู่กรุงเทพฯ มิได้กลับไปบ้านเมืองนั้น ท้าวเพียกรมการเมืองเกษตรวิสัยได้มีบอกขอตั้งอัคร์ฮาด (สัง) เป็นที่พระศรีเกษตราธิชัยเจ้าเมืองเกษตรวิสัย แทนพระศรีเกษตราธิชัย (เหง้า) ที่ถึงแก่กรรมนั้น ฝ่ายพระรัตนวงศา (คำสิงห์)

เจ้าเมืองสุวรรณภูมิทราบดังนั้น จึงได้กราบเรียนสมุหนายกว่า เมืองเกษตร-วิสัยไปตั้งอยู่บ้านกู่กระโดน หาได้ไปตั้งเมืองที่ตำบลดอนเสาโรงตามนามเมืองพระราชทานไม่ สมุหนายกจึงบัญชาว่า ซึ่งเมืองเกษตรวิสัยไปตั้งอยู่บ้านกู่กระโดนนั้นก็ล่วงเลยมาได้ ๙ – ๑๐ ปีแล้ว แต่แรกเมื่อไปตั้งพระยารัตนวงศา (คำผาย) แต่ยังมีชีวิตอยู่ก็ไม่ห้ามปรามบอกกล่าวเสีย บัดนี้ ท้าวเพียกรมการราษฎรก็ได้ตั้งภูมิฐานบ้านเรือนมั่นคงเสียแล้ว จะให้ย้ายเมืองเกษตรฯ ไปตั้งตามเมืองที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ก็จะเกิดความลำบากเดือดร้อนขึ้น ท่านสมุหนายกได้นำความทั้งนี้ขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ตั้งอัคร์ฮาด(สัง) เป็นพระศรีเกษตรา-ธิชัย เจ้าเมืองเกษตรวิสัย ให้บ้านกู่กระโดนคงเป็นเมืองเกษตรวิสัยแต่นั้นมา

ฝ่ายพระขัตติยวงศา(เสือ) เจ้าเมืองร้อยเอ็ด ครั้นกราบบังคมลากลับไปรักษาราชการบ้านเมืองแล้ว จึงมีบอกขอตั้งตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร ด้วยท้าวโพธิสาร (จอม) อุปฮาดนั้นต้องถูกถอดเสียแล้วคราวปราบฮ่อ

จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวก่ำ บุตรราชวงศ์(เหง้า) เป็นอุปฮาด ให้ท้าวเชียงคำ น้องท้าวก่ำเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวจักรหลานพระขัตติยวงศา (เสือ) เป็นราชบุตร ช่วยราชการในเจ้าเมืองร้อยเอ็ดสืบไป อุปฮาด(ก่ำ) รับราชการได้ปีเดียวก็ถึงแก่กรรมเมื่อจุลศักราช ๑๒๔๑ ฝ่ายราชวงศ์ (เชียงคำ) ขณะเดินทางจะกลับบ้านเมืองมาถึงบ้านหมี่สนามแจงถึงแก่กรรม พระขัตติยวงศา (เสือ) เจ้าเมือง พร้อมกับท้าวเพียกรมการได้มีบอกขอตั้งราชบุตร (จักร) เป็นอุปฮาดแทนอุปฮาด (ก่ำ) ขอท้าวสุริยะ (เภา) บุตรท้าวสุริยวงศ์ ขอท้าวเครือ

บุตรพระขัตติยวงศา (เสือ) เป็นราชบุตรเมืองร้อยเอ็ด เมื่อจุลศักราช ๑๒๔๒ (พ.ศ. ๒๔๒๓)

ขณะที่อุปฮาด (จักร) เดินทางกลับบ้านเมือง พอมาถึงบ้านสาลิกาก็ถึงแก่กรรมเสียระหว่างทาง หาทันถึงเมืองไม่

ครั้นจุลศักราช ๑๒๔๓ (พ.ศ. ๒๔๒๔) พระขัตติยวงศา (เสือ) เจ้าเมืองร้อยเอ็ด จึงมีบอกขอให้ราชวงศ์ (เภา) เป็นอุปฮาด ขอราชบตร (เครือ) เป็นราชวงศ์ ขอท้าวอุปชิต น้องชายพระขัตติยวงศา (เสือ) เป็นราชบุตรเมืองร้อยเอ็ด ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คนทั้งนี้ได้รับตำแหน่งตามที่เจ้าเมืองร้อยเอ็ดบอกขอมาทุกคน

ในจุลศักราช ๑๒๔๔ (พ.ศ. ๒๔๒๕) นี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) แต่เมื่อยังเป็นพระยาศรีสิงหเทพเป็นข้าหลวง ขึ้นไปรับราชการหัวเมืองตะวันออก ตั้งอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ และในศกเดียวกันนี้เอง พระขัตติยวงศา (เสือ) ราชวงศ์ (เครือ) และราชบุตร (อุปชิต) ถึงแก่กรรม ซึ่งเป็นปีที่เมืองร้อยเอ็ดได้สูญเสียผู้ใหญ่ของเมืองไปพร้อม ๆ กันตั้ง ๓ ท่าน คงเหลืออยู่แต่อุปฮาด (เภา) รักษาราชการเมืองร้อยเอ็ดต่อไป

ครั้นต่อมาถึงจุลศักราช ๑๒๔๗ (พ.ศ. ๒๔๒๘) พระรัตนวงศา (คำสิงห์) เจ้าเมืองสุวรรณภูมิถึงแก่กรรม จึงมีตราโปรดเกล้าฯ ให้พระยาดำรงฤทธิไกร (บุญตา) ผู้ว่าราชการเมืองพนมไพรฯ ไปเป็นข้าหลวงช่วยกำกับราชการอยู่ ณ เมืองสุวรรณภูมิ พร้อมด้วยอุปฮาด (สอน) และกรมการ เลยคิดอยากจะครองตำแหน่งเจ้าเมืองสุวรรณภูมิเสียเอง จึงเข้ามากรุงเทพฯ แต่หาสำเร็จไม่ เลยป่วยพักรักษาตัวอยู่ในกรุงเทพฯ ครั้นอาการป่วยทุเลาบ้างแล้วจึงกราบ

ถวายบังคมลากลับบ้านเมือง ครั้นไปถึงเมืองนครราชสีมากลับเป็นไข้หนักลงอีก และได้ถึงแก่กรรมเมื่อวันพฤหัสบดี แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๑๑ ร.ศ. ๑๐๗ (พ.ศ. ๒๔๓๑) พระยามหาอำมาตย์ฯ (หรุ่น ศรีเพ็ญ) จึงให้ท้าวสุวรรณราชอุปฮาดรักษาราชการเมืองพนมไพรแดนมฤคต่อไป

ฝ่ายเมืองร้อยเอ็ดตั้งแต่พระขัติยวงศา (เสือ) เจ้าเมืองถึงแก่กรรม ยังมิได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมือง เมืองแสนแลท้าวเพียกรมการเมืองร้อยเอ็ดจึงมีบอกมายังพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) ข้าหลวง ขอให้ตั้งท้าวโลม บุตรพระขัติยวงศา (เสือ) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดคนเก่าเป็นเจ้าเมืองร้อยเอ็ด ขอเมืองกลางเป็นราชวงศ์ ครั้นภายหลังกลับมีบอกขออุปฮาด(เภา) เป็นเจ้าเมืองร้อยเอ็ด ขอท้าวไชยเสนเป็นอุปฮาด ขอท้าวสุเมร์เป็นราชวงศ์ ขอท้าวสุริยะ (อุทา) เป็นราชบุตร

พระยามหาอำมาตย์ฯ(หรุ่น) ข้าหลวงกำกับราชการหัวเมืองตะวันออก (เวลานั้นยังไม่โปรดเกล้าฯ ตั้งเป็นข้าหลวงใหญ่) ได้มีบอกมายังกรุงเทพฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าตั้งให้อุปฮาด(เภา) เป็นพระขัติยวงศา เจ้าเมืองร้อยเอ็ด(คนที่ ๗) ส่วนตำแหน่งอุปฮาด ราชบุตรนั้นพระยามหาอำมาตย์ฯ ได้มีตราจุลราชสีห์ให้ว่าที่ในตำแหน่งตามที่กรมการขอไปก่อน และมีตราจุลราชสีห์ตั้งให้ท้าวโสมเป็นอุปฮาด เมืองกลางเป็นราชวงศ์ จนถึงจุลศักราช ๑๒๕๑ (ร.ศ. ๑๐๘) จึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้ท้าวไชยเสนผู้ที่ว่าที่อุปฮาดเป็นอุปฮาด ให้ท้าวสุริยะ(อุทา) ผู้ว่าที่เป็นราชบุตรเมืองร้อยเอ็ด

เมื่อจุลศักราช ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) บีกุน นพศก มีตราโปรดเกล้าฯ ไปยังหัวเมืองทั้งปวงว่า ให้บอกรายงานอาการบ่วยเจ็บของราษฎรซึ่งเกิดขึ้นแลรักษาหายแลตายไปยังกรุงเทพฯ คือถ้าหัวเมืองที่อยู่ใกล้เดือนละครั้ง เมืองชั้นกลาง ๔ เดือนครั้ง ๑ ชั้นนอก ๖ เดือนครั้ง ๑ หัวเมืองปลาย

พระราชอาณาเขตและประเทศราชบอกเมื่อสิ้นปีๆ ละครั้ง ทั้งนี้ก็โดยอำนาจแห่งความที่ทรงพระมหากรุณาแก่สมณชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎร เพื่อว่าจะได้ทรงพระราชดำริแก้ไขป้องกันให้ประชาชนลุถึงซึ่งความผาสุกสืบไป

พระขัตติยวงศา(เภา) ผู้ว่าราชการเมืองร้อยเอ็ดถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๑๖ กันยายน ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓) ซึ่งเป็นปีเดียวกันกับเจ้าราชบุตร (คำ) เมืองอุบลราชธานีถึงแก่อนิจกรรม ยังไม่โปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นผู้ว่าราชการเมืองร้อยเอ็ด จนกระทั่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ[๑] เสด็จมาตรวจราชการเมืองร้อยเอ็ดเมื่อ ร.ศ.๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) โปรดตั้งให้ ซานนท์ (เหลา) เวลานั้นว่าที่อุปฮาดรักษาราชการเมืองร้อยเอ็ดเป็นพระสตาเนท-ประชาธรรม ชั้นประทวนไปก่อนในตำแหน่งปลัดเมือง[๒]

ครั้นต่อมา ข้าหลวงต่างพระองค์ฯได้ทรงขอพระราชทานสัญญาบัตรให้พระสตาเนทประชาธรรม (เหลา) เป็นพระยาขัตติยวงศาเอกาธิกะสตา-นันท์[๓] ผู้ว่าราชการเมืองร้อยเอ็ด เมื่อร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘)

---

๑ เมื่อยังทรงฐานันดรศักดิ์เป็น "พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นฯ" ในรัชกาลที่ ๕

๒ ตำแหน่ง *เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร* โปรดให้ยกเลิก ให้เรียก *ผู้ว่าราชการเมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตรเมือง ผู้ช่วยราชการเมือง*

๓ คือต้นตระกูล *ณ ร้อยเอ็ด* บัดนี้ ท่านผู้นี้ทราบว่ามีภรรยาหลายคน ใครบ้างจำไม่ได้หมด เท่าที่มีผู้จำได้มีอยู่ ๓ คน คือ ภรรยาคนที่ ๑ ชื่อนางแพง คนที่ ๒ ไม่ทราบ คนที่ ๓ ชื่อนางต่อนแก้ว เกิดบุตรธิดาด้วยกัน ๕ คนคือ ก. นางเภา สมรสกับพระเจริญราชเดช (กวด) ข. นางทุม สมรสกับพระเจริญราชเดช (ยิ่ง) ค. พระสุนทรพิพิธ (เสือ) เจ้าเมืองโกสุมพิสัยคนแรก ง. นางทา และ จ. ท้าวมุ่ง

สมัยเมืองร้อยเอ็ดเป็นบริเวณเมือง พ.ศ. ๒๔๔๘ นั้น มีเมืองปกครองอยู่ ๕ เมือง คือ ๑. เมืองร้อยเอ็ด ๒. เมืองสุวรรณภูมิ ๓. เมืองมหาสารคาม ๔. เมืองกมลาสัย และ ๕. เมืองกาฬสินธุ์

ประวัติอำเภออุทัยร้อยเอ็ดซึ่งขึ้นเมืองร้อยเอ็ดนั้นมีว่า เมื่อจุลศักราช ๑๒๔๒ ปีมะโรง (พ.ศ. ๒๔๒๓) พระขัติยวงศา (เสือ) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดมีบอกกราบทูลขอตั้งบ้านท่าเสาธง ริมน้ำพชีแขวงเมืองร้อยเอ็ดขึ้นเป็นเมือง โดยขอให้ท้าวโพธิราชเป็นเจ้าเมือง ให้ท้าวสุวอ บุตรพระพิไชยสุริยวงศ์ (เจ้าโพนแพง) เป็นอุปฮาด ทั้งสองคนนี้เป็นน้องชายของพระขัติยวงศา (เสือ)

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านท่าเสาธงเป็นเมืองธวัชบุรี ให้ท้าวโพธิราชเป็นพระธำนงไชยธวัช เจ้าเมืองและตำแหน่งอื่น ๆ ตามที่ขอไป แต่พระธำนงฯถึงแก่กรรมเสียก่อน จึงโปรดเกล้าฯให้อุปฮาด (สุวอ) น้องชายพระธำนงฯ (โพธิราช) เป็นพระธำนงไชยธวัชเจ้าเมืองธวัชบุรี เมื่อวันขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๘ จุลศักราช ๑๒๕๔ (พ.ศ. ๒๔๓๕)

ครั้นต่อมา พระธำนงไชยธวัช (สุวอ) ผู้ว่าราชการเมืองธวัชบุรี มีบอกมายังพระยาศรีสิงหเทพ (ทัด) เมื่อครั้งเป็นพระยาราชเสนา ข้าหลวงเมืองอุบลฯ ว่ามีความชราทุพพลภาพขอกราบถวายบังคมลาออกจากหน้าที่ราชการ แลขอให้เพียเมืองขวา (ไม่ปรากฏนามเดิม) บุตรเขยเป็นผู้รักษาราชการแทน พระยาศรีสิงหเทพ (ทัด) อนุญาตให้ลาออกได้ และให้เพียเมืองขวารับราชการหน้าที่ผู้รักษาเมืองธวัชบุรีแทนตามประสงค์ของพระ-ธำนงไชยธวัชแล้วได้มีใบบอกมายังกรุงเทพฯ

จนลุถึง พ.ศ. ๒๔๕๕ สมัยเมืองร้อยเอ็ดเป็นมณฑลร้อยเอ็ด[๑] เมืองต่าง ๆ ได้ยุบเรียกเป็นอำเภอแล้ว อำเภออุทัยร้อยเอ็ดจึงเปลี่ยนเรียก *อำเภอแซงบาดาล* แต่ชื่อ *แซงบาดาล* นี้เดิมเป็นเมืองสังกัดเมืองกาฬสินธุ์ ตั้งอยู่ที่บ้านโนนศิลา ครั้นอำเภอแซงบาดาลเปลี่ยนเรียกเป็นอำเภอสหัสขันธ์แล้ว ทางราชการจึงเอานาม *แซงบาดาล* นั้นมาเปลี่ยนเรียกอำเภออุทัยร้อยเอ็ดเป็นอำเภอแซงบาดาลดังกล่าวแล้ว ครั้น พ.ศ. ๒๔๕๖ ให้ย้ายอำเภอแซงบาดาลซึ่งเดิมตั้งอยู่ริมคูเมืองร้อยเอ็ดด้านตะวันออก (ตรงบ้านสัสดี) ไปตั้งที่ว่าการอำเภอขึ้นใหม่ที่ตำบลดินแดง แต่กลับเรียกว่าอำเภอธวัชบุรี

ส่วนเมืองธวัชบุรีดั้งเดิมตั้งที่บ้านท่าเสาธงนั้น ต่อมาไม่ปรากฏหลักฐานตั้งแต่พระยาศรีสิงหเทพ (ทัด) ข้าหลวงเมืองอุบลฯขอให้เพียเมืองขวาเป็นผู้รักษาราชการเมืองธวัชบุรี ได้เปลี่ยนคณะกรมการเมืองกันกี่ชุด และเหตุที่ชื่อเมืองขาดหายไปจากทำเนียบตั้ง ๓๐ ปีเศษ (พ.ศ. ๒๔๒๓–๒๔๕๕) ก็ไม่ทราบเป็นเพราะเหตุใด เพิ่งมาโผล่เอาชื่อ "อำเภอธวัชบุรี" ซึ่งย้ายมาจากที่อื่นมาตั้งที่ตำบลดินแดงนี้เท่านั้น ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ มีประกาศให้ย้ายที่ตั้งที่ว่าการอำเภอดินแดงไปตั้งใหม่ที่บ้านแขวง ใกล้บ้านโพนทอง เพราะมีท้องที่ปกครองน้อยตั้งนามอำเภอใหม่ว่า อำเภอโพนทอง โอนบางตำบลที่ใกล้เคียงสะดวกแก่การปกครองในท้องที่อำเภอกมลาสัย อำเภอกุฉินารายน์และอำเภอเสลภูมิ รวม ๗ ตำบลมาขึ้นอำเภอโพนทอง ครั้นมาในสมัยการปกครองระบอบประชาธิปไตย พ.ศ. ๒๔๘๒ ให้เปลี่ยนนามอำเภอโพนทองเป็นอำเภอแวง พร้อม ๆ กันหลายอำเภอในจังหวัดที่ใกล้เคียง เช่น ในจังหวัดอุบลราชธานี มีอำเภอตระการพืชผลเปลี่ยนเรียกเป็น "อำเภอ

---

๑ กำเนิดมณฑลร้อยเอ็ดจะได้กล่าวในบทหลัง

ขุหลุ” อำเภอมหาชนะชัยเป็น “อำเภอพ้าหยาด” อำเภออำนาจเจริญเป็น “อำเภอบุ่ง” ฯลฯ เป็นต้น แต่ในที่สุดอำเภอแวงก็กลับมาเรียกอำเภอโพนทองตามเดิมอีก ตามประกาศกระทรวงมหาดไทยฉบับหลัง เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๙๖ พร้อม ๆ กับอำเภอลุมพุกที่เปลี่ยนมาเรียก “อำเภอคำเขื่อนแก้ว” อำเภอขุหลุก็เป็น “อำเภอตระการพืชผล” ฯลฯ คงคืนตามนามเดิมที่สมัยเมื่อยังเป็นเมืองมาตราบเท่าทุกวันนี้ ดูสับสนกันอยู่พักหนึ่ง

ผู้เฒ่าผู้แก่บ้านเมืองเราในภาคอีสาน แม้ในเวลานี้ก็ยังพากันถืออยู่ว่านามบ้านเมืองอันพระมหากษัตริย์เจ้าทรงประทานโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นแต่อดีตสมัย ยังถือกันอยู่ว่าเป็นนามอันเป็นมงคลศักดิ์สิทธิ์ของบ้านเมืองอันตนได้สังกัดอยู่ แม้บางเมืองที่ได้ยุบลงเป็นบ้านหรือตำบลในภายหลัง เนื่องด้วยเหตุผลทางการเมืองบางประการแล้วก็ดี ก็ยังพากันนิยมเรียกจนติดปากมาเท่าทุกวันนี้ ดังจะเห็นได้เมื่อผู้เขียนคราวไปราชการประจำอยู่ที่บ้านนาคู เมื่อกลางปี พ.ศ. ๒๕๐๖–๒๕๐๗ เกือบร่วมปี เห็นผู้เฒ่าผู้แก่เดินผ่านมาถามว่า *ลุงบ้าจะพากันไปไหน* ก็ได้ตอบว่า *จะไปเมือง* ผู้เขียนฉงนว่า จะเดินไปยังไงไหวถึงเมืองกาฬสินธุ์ระยะทางตั้ง ๙๐ กิโลเมตรเศษ มาได้ความภายหลังว่า ที่ว่าจะไปเมืองนั้น คือไป “เมืองภูแล่นช้าง” ปัจจุบันยุบเป็นตำบลห่างจากบ้านนาคูราว ๘ กิโลเมตร ซึ่งแต่ก่อนนี้ตำบลภูแล่นช้างก็เคยเป็นเมืองมาก่อน คือ เมืองภูแล่นช้างนั้นเอง (ประวัติเมืองนี้จะได้กล่าวต่อไป)

เห็นจะเนื่องด้วยเหตุนี้กระมัง ตอนหลังๆ มานี้ (ราวพ.ศ. ๒๔๘๒) ท่านผู้มีอำนาจวาสนาในวงการบ้านเมืองไทย คงจะได้สำนึกในการที่เปลี่ยนนามอำเภอ (ที่เคยเป็นเมืองมาก่อน) กลับไปกลับมาให้สอดคล้องตามพระ

ราชประสงค์พระบรมราชโองการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานตั้งนามบ้านเมืองมาแต่อดีต แลคงไว้ซึ่งประวัติศาสตร์สืบไป

นอกจากบ้านเมืองที่ได้กล่าวไว้ในประวัติเมืองร้อยเอ็ดและอุบลราช-ธานีบางเมือง (อำเภอ) มาแล้ว ยังมีอยู่อีกมากในจังหวัดอื่นที่จะกล่าวต่อไป เช่น จังหวัดสกลนคร ฯลฯ มีเมืองที่ตั้งขึ้นในอดีต สมัยที่ยุบลงเป็นบ้านเป็นตำบลก็หลายเมือง เช่น เมืองรามราช อาจสามารถ โพธิไพศาล ฯลฯ เป็นต้น และในปัจจุบันเมืองต่าง ๆ ดังกล่าวและที่ยังมิได้กล่าวถึง มีหวังอาจจะฟื้นฟูกลับตั้งเป็นกิ่ง เป็นอำเภอในโอกาสต่อไป เช่นอำเภออากาศ-อำนวย เป็นต้น เพื่อความเหมาะสมในการปกครองที่พลเมืองจะต้องเพิ่มขึ้นเป็นลำดับแห่งความเจริญของบ้านเมืองสืบไป

สำหรับประวัติอำเภออาจสามารถ ซึ่งก็ขึ้นกับเมืองร้อยเอ็ดเช่นกันนี้ เดิมขึ้นจังหวัดกาฬสินธุ์ แต่เวลานี้ยุบเป็นตำบลสังกัดอำเภอกุฉินารายน์ จังหวัดกาฬสินธุ์ ส่วนที่เรียกอำเภออาจสามารถเดี๋ยวนี้ ซึ่งเดิมเมื่อครั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือเสด็จมาตรวจราชการที่เมืองร้อย-เอ็ดเมื่อ ร.ศ. ๑๑๘ (ปีเดียวกับที่เสด็จประพาสเขาพระวิหาร) ทรงทราบว่าที่บ้านสั้น เป็นที่สำนักโจรชุกชุมและอยู่กลางระหว่างเมืองสุวรรณภูมิกับเมืองร้อยเอ็ด จึงโปรดให้ตั้งเป็นอำเภอขึ้น เพื่อปราบปรามโจรผู้ร้ายดังกล่าวแล้ว เรียกว่า อำเภอสระบุษย์ ให้ขุนมัณฑรานุกร (ชม)[๑] ไปเป็นนายอำเภอ เหตุที่เป็นนามมาของอำเภอนี้ได้ความว่า ใกล้ ๆ กับที่ตั้งที่ว่าการอำเภอทางทิศตะวันตก มีหนองน้ำหนองหนึ่งชื่อ *หนองสขา* ในหนองมีดอกบัว

---

[๑] ภายหลังโปรดให้เป็นข้าหลวงกำกับราชการการเมืองสุวรรณภูมิ

หลวงขาวสะพรั่งเป็นอันมาก ข้าหลวงต่างพระองค์จึงโปรดประทานนามให้ว่า "อำเภอสระบุษย์" ครั้นต่อมาทางราชการยุบอำเภออาจสามารถแขวงเมืองกาฬสินธุ์ลงเป็นตำบลดั่งกล่าวแล้ว จึงเอานามอาจสามารถมาเปลี่ยนเรียกอำเภอสระบุษย์เป็น "อำเภออาจสามารถ" ขึ้นเมืองร้อยเอ็ด ครั้นภายหลังกลับไปเรียกอำเภออาจสามารถมาจนเท่าทุกวันนี้

เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เสด็จนิวัตสู่กรุงเทพพระมหานครใน พ.ศ. ๒๔๕๓ โปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีธรรมศกราช (เมื่อครั้งเป็นพระยาชลบุรานุรักษ์) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช ย้ายมาเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอีสานนั้น มีความเห็นว่าควรแยกมณฑลอีสานออกเป็น ๒ มณฑล เพราะมณฑลอีสานเวลานั้นมีพลเมืองถึงครึ่งล้านคนเศษ เพื่อสะดวกแก่การปกครอง จึงได้มีใบบอกเข้ามายังกระทรวงมหาดไทยขอยกฐานะจังหวัดร้อยเอ็ดขึ้นเป็น *มณฑลร้อยเอ็ด* อีกมณฑลหนึ่ง กระทรวงมหาดไทยเห็นชอบด้วย จึงได้มีประกาศแยกมณฑลอีสานออกเป็น ๒ มณฑล คือ มณฑลอุบลราชธานี ๑ มณฑลร้อยเอ็ด ๑ ดังคำประกาศต่อไปนี้

"มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสเหนือเกล้าฯ ประกาศให้ทราบทั่วกัน มณฑลอีสานตามที่เป็นอยู่ในเวลานี้ มีท้องที่กว้างขวางและมีพลเมืองมากถึงครึ่งล้านคน ยากที่จะจัดการปกครองเป็นมณฑลเดียวโดยทั่วถึงให้เรียบร้อยเหมือนมณฑลอื่น ๆ ได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แบ่งมณฑลอีสานออกเป็น ๒ มณฑล คือ มณฑลอุบลราชธานี มี ๓ จังหวัด คือ จังหวัดอุบลราชธานี ๑ จังหวัดขุขันธ์ ๑ จังหวัดสุรินทร์ ๑ มณฑลร้อยเอ็ดมี ๓

จังหวัด คือ จังหวัดร้อยเอ็ด ๑ จังหวัดมหาสารคาม ๑ จังหวัดกาฬสินธุ์ ๑ เพื่อจะได้เป็นการสะดวกแก่การปกครองสืบไป

ในเวลาที่ยังมิได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ผู้ใดเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลร้อยเอ็ดนั้นโปรดเกล้าฯให้ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานีบังคับราชการมณฑลร้อยเอ็ดไปก่อน จนกว่าจะได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลร้อยเอ็ด

ประกาศมา ณ วันที่ ๙ เมษายน รัตนโกสินทร์ศก ๑๓๑ เป็นวันที่ ๕๓๖ ในรัชกาลปัจจุบัน"[๑]

และในศกเดียวกันนี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้หม่อมเจ้าธำรงศิริศรีธวัช ดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลคนแรก เมื่อวันที่๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๕ และในศกเดียวกันนี้ กรมทหารราบที่ ๒๐ ได้ย้ายมาจากมณฑลอุดร มาตั้งที่จังหวัดร้อยเอ็ด

ครั้นเมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ โปรดเกล้า ฯ ให้ย้ายมหาอำมาตย์ตรีหม่อมเจ้าธำรงศิริศรีธวัช ไปดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลจันทบุรี โปรดฯให้พระยารณชัยชาญยุทธ[๒] มาเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลร้อยเอ็ดแทนสืบไป และก็ในศกเดียวกันนี้ กองพลทหารราบที่ ๑๐ จังหวัดอุบลราชธานีได้ย้ายมาตั้งที่จังหวัดร้อยเอ็ด จนถึงพ.ศ. ๒๔๗๐ ก็ยุบกองพลและกรมทหาร คงมีทหารราบประจำ ๑ กองพัน (หรือ ๓ กองร้อย) และเริ่มขุดบึงพลาญชัยในสมัยที่อำมาตย์เอกพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ (ทองจันทรางสุ) มาเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ดคนที่ ๑๒ แต่บึงพลาญชัยยัง

---

๑ คัดจาก *ประชุมกฎหมายประจำศก* เล่ม ๒๕ ร.ศ. ๑๓๑ หน้า ๕–๖

๒ เมื่อครั้งเป็นนายพันเอก พระยาเสนีณรงค์ฤทธิ์ (ถนอม บุณยเกตุ)

ไม่เสร็จ ก็โปรดเกล้า ฯ ให้ย้ายกลับกรุงเทพ ฯ ก่อนเมื่อวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ ๒๔๗๑ เป็นเจ้ากรม (หรืออธิบดี) กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย ต่อจากนี้มีผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ดอีก ๒ ท่านปกครองสืบต่อ จนหมดสมัยระบอบเทศาภิบาล คือ อำมาตย์ตรีพระนรินท์ภักดี (สุข ทังสุภูติ : พ.ศ. ๒๔๗๑-๒๔๗๒) และอำมาตย์โทพระวิจารณ์ภักดี(เอี่ยน โอวาทสาร : พ.ศ. ๒๔๗๒-๒๔๗๖)

อนึ่ง ในสมัยที่ตั้งปลัดมณฑลประจำจังหวัดนั้น สำหรับจังหวัดร้อยเอ็ด พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิทศทิศพิชัย (จาบ สุวรรณทัต) มาเป็นปลัดมณฑลประจำจังหวัดร้อยเอ็ด ได้มีประกาศกระทรวงมหาดไทยให้ลดฐานะ*บริเวณ*ต่าง ๆ ลงมาเป็น*เมือง* หรือ *จังหวัด* ทุกบริเวณในมณฑลอีสาน และมณฑลอุดร หากเมืองใดเป็นเมืองใหญ่ ทั้งเป็นย่านศูนย์กลางแห่งการปกครองของเมืองเล็กที่มาขึ้นสังกัด ก็ให้คงไว้เป็นเมือง ตั้งศาลากลางจังหวัดเป็นที่บริหารราชการ หากเป็นเมืองเล็กโดยถือหลักเกณฑ์ครั้งสมัยก่อน เช่น เจ้าเมืองคนใดมีเลกไพร่ตั้งแต่ ๓๐๐ ครัวเรือนขึ้นไป ก็ขอพระราชทานยกบ้านขึ้นเป็นเมืองได้นั้น ให้ยกเลิก คงไว้แต่อำเภอที่สำคัญมีพลเมืองหนาแน่น และหากอำเภอใดมีชื่อเป็นต้นว่า อำเภอปจิมร้อยเอ็ด อำเภออุทัยยโสธร หรืออำเภอทักษิณสุวรรณภูมิ ฯลฯ เหตุที่เรียกชื่ออำเภอดังว่ามานี้ โดยถือเอาเขตปกครองของแต่ละอำเภอ (ซึ่งเวลานั้นที่ว่าการอำเภอตั้งอยู่ในเมืองที่อำเภอนั้น ๆ สังกัดแทบทั้งสิ้น) ตามเส้นทิศทางของเมืองหรือจังหวัดของตนที่สังกัดอยู่ อำเภอใดตั้งอยู่ทิศเหนือก็ให้ชื่อไปตามนั้นมีสร้อยของเมืองต่อท้าย อำเภอใดตั้งอยู่ทางทิศใต้ ตะวันตก ตะวันออกก็ให้ชื่อไปในทำนองนั้น ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ ทางการจึงมีประกาศให้ยกเลิกเสีย โดยให้เรียกชื่อของแต่

ละอำเภอให้ตรงกับชื่อตำบลที่ตั้ง ฉะนั้น ในปัจจุบันจังหวัดร้อยเอ็ดจึงมีอำเภอปกครอง ๑๐ อำเภอ กับ ๑ กิ่ง แต่เปลี่ยนชื่อเสียใหม่ดังนี้

๑. อำเภอเมืองร้อยเอ็ด ๒. อำเภอเกษตรวิสัย ๓. อำเภอปทุมรัตน์ ๔. อำเภอจตุรพักตรพิมาน ๕. อำเภอธวัชบุรี ๖. อำเภอพนมไพร ๗. อำเภอโพนทอง และกิ่ง อ. หนองพอก ๘. อำเภอเสลภูมิ ๙. อำเภอสุวรรณภูมิ และ ๑๐. อำเภออาจสามารถ เนื้อที่ ๗,๘๕๔ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๗๖๙,๖๐๕ คน

เมืองสุวรรณภูมิ

ประวัติเมืองสุวรรณภูมิได้กล่าวควบกันไปกับเมืองร้อยเอ็ดแล้ว เพราะเมืองทั้งสองนี้เปรียบเสมือนเป็นเมืองพี่เมืองน้องแยกกันไม่ออก เช่นเดียวกับเมืองนครจำปาศักดิ์กับเมืองอุบลราชธานีที่กล่าวมาแล้ว เพราะส่วนมากตระกูลใหญ่ ๆ เมืองร้อยเอ็ดสืบต่อมาจนทุกวันนี้ ก็แยกสายไปจากเมืองสุวรรณภูมิก่อน เมืองมหาสารคามก็แยกไปจากเมืองร้อยเอ็ด เป็นต้น

สมัยเมืองสุวรรณภูมิขึ้นบริเวณร้อยเอ็ด แบ่งอำเภอปกครองออกเป็น ๖ อำเภอ คือ

๑. อำเภออุดรสุวรรณภูมิ
๒. อำเภอทักษิณสุวรรณภูมิ
๓. อำเภอเกษตรวิสัย (สมัยหนึ่งเรียกอำเภอหนองแวง)
๔. อำเภอพนมไพรแดนมฤค (คืออำเภอพนมไพรปัจจุบัน)
๕. อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย
๖. อำเภอจตุรพักตรพิมาน (สมัยหนึ่งเรียกอำเภอหัวช้าง)

ต่อมาอำเภอสุวรรณภูมิ กับอำเภอทักษิณสุวรรณภูมิรวมเป็นอำเภอสุวรรณภูมิอำเภอเดียว นอกนั้นคงชื่อเป็นอำเภอตามเดิม

อำเภอเกษตรวิสัย มีประวัติมาว่า เมื่อพ.ศ. ๒๔๑๕ มีตราพระราชสีห์โปรดเกล้า ฯ ไปว่า ท้าวเพียตัวเลกเมืองนี้จะไปสมัครขึ้นเมืองโน้นก็ได้ตามใจไพร่สมัคร ครั้นท้าวเพียตัวเลกข้างพระรัตนวงศาเจ้าเมืองสุวรรณภูมิจะมาสมัครขึ้นกับอุปฮาด ท้าวเพียตัวเลกทางอุปฮาดจะไปสมัครขึ้นกับพระรัตนวงศา พระรัตนวงศาและอุปฮาดก็หาได้ผ่อนผันให้เป็นไปตามที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ไม่ ต่างถือเปรียบแก่งแย่งกันอยู่มีราชการอย่างใดก็หาได้ปรองดองปรึกษากันไม่ อุปฮาดจึงได้มาเผ้ากราบทูลละอองธุลีพระบาทในกรุงเทพ ฯ กราบบังคมทูลพระกรุณาขอตั้งบ้านดอนเสาโรงเป็นเมือง และขอไปเป็นเจ้าเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งบ้านดอนเสาโรงเป็นเมืองเกษตรวิสัย ตั้งให้อุปฮาด (เหง้า)[๑] เป็นที่พระศรีเกษตราธิชัย เจ้าเมือง แต่ภายหลังหาได้ตั้งเมืองที่บ้านดอนเสาโรงไม่ กลับไปตั้งที่บ้านกู่กระโดนแขวงเมืองสุวรรณภูมิ ท้าวเพียแขวงเมืองสุวรรณภูมิได้พากันมาสมัครขึ้นกับเมืองเกษตรวิสัยมีจำนวน ๔,๘๐๐ คนเศษ

พระศรีเกษตราธิชัย (เหง้า) รับราชการมาได้ ๒ ปีถึงแก่กรรมในพ.ศ. ๒๔๑๗ (จุลศักราช ๑๒๓๖) จึงโปรดเกล้า ฯ ให้อัคร์ฮาด (สัง) เมืองเกษตรวิสัย พร้อมด้วยกรมการรักษาราชการบ้านเมืองต่อไป จนกระทั่งถึงจุลศักราช ๑๒๔๐ (พ.ศ. ๒๔๒๑) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้อัคร์ฮาด (สัง) เป็นพระศรีเกษตราธิชัย เจ้าเมืองเกษตรวิสัย ถึงแก่กรรมเมื่อศักราช

---

[๑] พระศรีเกษตราธิชัย (เหง้า) นี้ เป็นลูกพี่ลูกน้องของพระยารัตนวงศา (คำผาย) เป็นหลานของพระยารัตนวงศา (สิลัง) เจ้าเมืองร้อยเอ็ด ไม่ถูกต้องกันมา ตั้งแต่ครั้งพี่ชายได้เป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิครั้งแรก

๑๒๔๔ (พ.ศ. ๒๔๒๕) พระยามหาอำมาตย์ (หรุ่น) ได้มีตราจุลราชสีห์ตั้งให้ท้าวสินลา บุตรพระศรีเกษตราธิชัย (สัง) ซึ่งลงไปฝากตัวรับราชการอยู่กับพระยามหาอำมาตย์ฯ ที่เมืองนครจำปาศักดิ์นั้น เป็นผู้รักษาราชการเมืองเกษตรวิสัยต่อไป ต่อมาได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นพระศรีเกษตราธิชัย เจ้าเมืองเกษตรวิสัยเมื่อวันที่ ๒๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๔ ตรงกับ ร.ศ. ๑๑๐ ในปีที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปริชากร เสด็จมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาว

อำเภอพนมไพร นี้ มีประวัติมาว่า เมื่อจุลศักราช ๑๒๓๔(พ.ศ.๒๔๑๕) พระรัตนวงศา (คำผาย) ถึงแก่กรรม ยังหาทันโปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมืองไม่ จนถึงจุลศักราช ๑๒๓๙ (พ.ศ. ๒๔๒๐) พระยามหาอำมาตย์ธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ)มาราชการที่กรุงเทพฯ ราชวงศ์(คำสิงห์)บุตรพระรัตนวงศา (ภู) แลหลวงรัตนวงศา (บุญตา) บุตรพระยารัตนวงศา (คำผาย) ผู้ช่วยแลกรมการเมืองสุวรรณภูมิได้ติดตามพระยามหาอำมาตย์ฯ ลงมาเฝ้าละอองธุลีพระบาทด้วย

ฝ่ายราชวงศ์ (คำสิงห์) ผู้อา แลหลวงรัตนวงศา (บุญตา) ผู้หลานต่างคนต่างแย่งกันขอเป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิแทนที่พี่ชายและบิดา จึงมีพระบรมราชโองการปรึกษาด้วยเจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายกฯ กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ควรจะให้ราชวงศ์ (คำสิงห์) ได้เป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิแทนพระยารัตนวงศา (คำผาย) ที่เป็นพี่ชาย ส่วนหลวงรัตนวงศา (บุญตา) ผู้ช่วยนั้น ควรแยกให้เป็นเจ้าเมืองใดเมืองหนึ่งเสียต่างหาก

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ตั้งบ้านโบ่ง แขวงเมืองสุวรรณภูมิเป็น*เมืองพนมไพรแคนมฤค* ให้หลวงรัตนวงศา (บุญตา) เป็นพระดำรงฤทธิไกร เจ้าเมือง ส่วนราชวงศ์ (คำสิงห์) โปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นเจ้าเมือง

สุวรรณภูมิแทนพี่ชายที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่พระดำรงฤทธิไกร (บุญตา) ได้พาครอบครัวไปตั้งเมืองพนมไพร ฯ อยู่ที่บ้านเมืองแสน เมื่อปีขาล จุลศักราช ๑๒๔๐ ห่างกันกับบ้านโป่งทางประมาณ ๓๐๐ เส้น หาได้ไปตั้งเมืองที่บ้านโป่งตามที่โปรดเกล้า ฯ ไม่

อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย นี้มีประวัติว่า เมื่อครั้งพระรัตนวงศา(คำสิงห์) เป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ ดำริเห็นว่าควรตั้งเมืองใหม่ขึ้นอีกสักเมืองเพื่อสะดวกแก่การปกครอง จึงให้ท้าวเดชและท้าวเทศสองพี่น้องผู้บุตรนำใบบอกไปกราบทูลขอตั้งเมืองขึ้นที่บ้านเมืองเสือ ซึ่งเป็นเมืองเก่าสมัยขอมแต่ได้ร้างไปนาน ต่อมาภายหลังได้เกิดเป็นหมู่บ้านเล็ก ๆ ขึ้น จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งบ้านเมืองเสือเป็นเมืองพยัคฆภูมิพิสัย โปรด ฯ ให้ท้าวขัตติย (เดช) เป็นพระศรีสุวรรณวงศา (คือต้นตระกูล *รัตนวงศะรัต* สืบมาทุกวันนี้) เจ้าเมือง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๒

เมื่อสองพี่น้องได้นำสารตราตั้งไปถึงบ้านนาข่า อันอยู่ในท้องที่เมืองวาปีปทุมมาก่อนเห็นว่ามีชัยภูมิดีกว่า จึงตั้งเมืองพยัคฆภูมิขึ้นที่นั่น หาได้ตั้งเมืองที่บ้านเมืองเสือตามที่โปรดเกล้า ฯ ไม่ ครั้งต่อมาในสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเสร็จมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาว จึงได้เกิดร้องเรียนเรื่องเขตแดนการปกครองกันขึ้น แต่ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาวได้เสด็จกลับพระนครก่อน พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เสด็จมาแทน เมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ จึงมีรับสั่งให้พระศรีสุวรรณวงศา (เดช) ย้ายเมืองจากบ้านนาข่าไปตั้ง ณ ตำบลที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯไว้นั้นเสีย จึงได้ย้ายเมืองพยัคฆภูมิพิสัยจากบ้านนาข่าไปตั้งอยู่ที่ *บ้านปะหลาน* ใกล้เคียงกับบ้านเมืองเสือที่กำหนดไว้เดิม คือที่ตั้งที่ว่าการอำเภอพยัคฆภูมิพิสัยในปัจจุบัน

อำเภอจตุรพักตรพิมาน นั้นมีประวัติว่า โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ พระรัตนวงศา (คำสิงห์) เจ้าเมืองสุวรรณภูมิมีบอกกราบทูลขอตั้งบ้านเมืองหงษ์เป็นเมือง ขอหลวงพรหมพิทักษ์ (พรหม) ผู้ช่วยและขอพระศรีวรราชผู้น้องเป็นอุปฮาดเมืองสุวรรณภูมิ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านเมืองหงษ์เป็นเมืองจตุรพักตรพิมาน ให้หลวงพรหมพิทักษ์ (พรหม) เป็นพระธาดาอำนวยเดช เจ้าเมืองจตุรพักตรพิมานขึ้นเมืองสุวรรณภูมิ พระธาดาอำนวยเดช (พรหม) ได้ย้ายที่ว่าการเมืองไปตั้งที่บ้านเบือยหัวช้าง หาได้ ั้งที่บ้านเมืองหงษ์ตามกระแสตราไม่ ต่อมาเมื่อได้ยุบเมืองลงเป็นอำเภอแล้วจึงได้เรียกอำเภอหัวช้างอยู่สมัยหนึ่ง แลโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้พระศรีวรราช (สอน) เป็นอุปฮาดเมืองสุวรรณภูมิตามที่พระรัตนวงศา (คำสิงห์) ขอมา

บทที่ ๖

เมืองมหาสารคาม

ประวัติเมืองมหาสารคามปรากฏตาม*พงศาวดารอีสาน*ว่า โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นเมื่อปีฉลู สัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗ (พ.ศ. ๒๔๐๘) ในรัชกาลที่ ๔ โดยที่พระขัตติยวงศา (สาร) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดมีบอกกราบทูลขอตั้งบ้านลาดกุดยางใหญ่ (หรือนางไย) เป็น *เมืองมหาสารคาม* ให้ท้าวมหาไชย (กวด) บุตรอุปฮาด (สิงห์) เมืองร้อยเอ็ดเป็นพระเจริญราชเดชวรเชษฐขัตติยพงศ์ เจ้าเมืองมหาสารคามคนแรก ให้ท้าวบัวทอง บุตรอุปฮาด (ภู) เป็นอัคร์ฮาด ให้ท้าวไชยวงศา (ฮึ่ง) บุตรพระยาขัตติยวงศ์พิสุทธิธิบดี (สีลัง) เป็นอัคร์วงศ์ ให้ท้าวเถื่อน บุตรพระขัตติยวงศา (จันทร์) หลานพระขัตติยวงศา (สุทนต์) เป็นอัคร์บุตรขึ้นเมืองร้อยเอ็ด เมืองร้อยเอ็ดได้แบ่งเลกให้ ๔,๐๐๐ คน รวมทั้งสำมะโนครัว ๙,๐๐๐ คน ตั้งที่ทำการเมืองตรงหนองกระทุ่ม ด้านเหนือของวัดโพธิศรีปัจจบัน

ครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๒ โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนฐานะเมืองมหาสารคามขึ้นเป็นเมืองเอก แยกจากเมืองร้อยเอ็ดไปขึ้นตรงต่อกรุงเทพมหานคร และโปรดฯ ให้ยกฐานะอัคร์ฮาด อัคร์วงศ์ และอัคร์บุตรขึ้นเป็นอุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตรตามฐานะเมืองใหญ่สืบไป

พระเจริญราชเดช (กวด) ถึงแก่กรรมเมื่อวันจันทร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๕ ปีขาล สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๔๐ (พ.ศ. ๒๔๒๑) ท่านผู้นี้คือ

เป็นต้นสกุล อันมีอนุชนสืบเนื่องมาหลายสาขา เท่าที่ทราบในเวลานี้ คือ ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม, เจริญศิริ, อัตถากร และ สุวรรณเลิศ

พระเจริญราชเดช (กวด) จะมีภรรยากี่คนไม่ทราบ เท่าที่สืบทราบเพียงคนเดียว คือนางแดง (บุตรหลานให้เกียรติพากันยกย่องเรียกญาแม่-โซ่นแดง) ธิดาหลวงโภคา (จีนนอก) บุตรธิดาที่เกิดจากนางแดงและภรรยาอื่นเท่าที่ทราบมี ๑๔ คน คือ ๑. ท้าวสุพรรณ ๒. ท้าวมณี ๓. นางเข็ม ๔. นางทา ๕. ราชวงศ์ (บุญมา) ๖. ราชบุตร (อิน) ๗. ท้าวหนูจีน ๘. หลวงไชยเยศ (ไม่ทราบนามเดิม สกุล "เจริญศิริ") ๙. นางจันทน์[๑] ๑๐. ท้าวสุเทพ ๑๑. ราชวงศ์ (คง) ๑๒. ท้าวสุธี ๑๓. นางสมบุญ และ ๑๔. นางศรี

ส่วนอุปฮาด (บัวทอง) ได้ถึงแก่กรรมแต่ พ.ศ. ๒๔๒๙ แล้ว จะมีภรรยากี่คนและใครบ้างไม่ทราบ ทราบแต่ว่ามีบุตรธิดา ๗ คน คือ ๑. ราช-บุตร (ช้าง) ๒. นางอบ ๓. อุปฮาด (ผา) ๔. พระเจริญราชเดช (อุ่น) ๕. นางจอม ๖. นางหนู และ ๗. ท้าวสุวัฒน์ เมื่ออุปฮาด (บัวทอง) ถึงแก่กรรมแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนราชวงศ์ (ฮึ่ง) เป็นอุปฮาดแทน และเมื่อพระเจริญราชเดช (กวด) ถึงแก่กรรม อุปฮาด (ฮึ่ง) จึงได้เป็นเจ้าเมืองมหาสารคามแทน พระเจริญราชเดช (ฮึ่ง) รับราชการมาได้ ๒๒ ปี ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๔๓ ก็ถึงแก่กรรม

ปีต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้จัดราชการบ้านเมืองใหม่ คือจัดให้มีหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัด ฯลฯ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระพิทักษ์นรากร (อุ่น)

---

[๑] นามสามีนางจันทน์ไม่ทราบ ๆ แต่ว่ามีบุตรธิดาหลายคน แต่ที่จำได้เพียง ๓ คน คือ ๑. นางเขียม สามีชื่อหลวงศักดิ์ดาฯ ๒. นางคำ และ ๓. นางทิพย์ฯ สามีชื่อหลวงวิทยกรรมประสาร (แม้น) อดีตธรรมการมณฑลรอยเอ็ด

บุตรอุปฮาด (บัวทอง) และต้นสกุล *ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม* เวลานั้นดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองวาปีปทุม ซึ่งถูกยุบลงเป็นอำเภอ มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการเมืองมหาสารคาม เมื่อได้ยุบตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการเมือง พ.ศ. ๒๔๔๖ แล้ว ตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองมหาสารคามว่างลง เพราะพระเจริญราชเดช (ฮึ่ง) ถึงแก่กรรม จึงโปรดเกล้า ฯ ให้พระพิทักษ์นรากร (อ่น) เป็นผู้ว่าราชการเมืองมหาสารคามในศกนั้นเอง และโปรดเกล้า ฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระเจริญราชเดช เมื่อวันที่ ๒๙ เมษายน ร.ศ. ๑๒๐ ตามราชทินนามของเมือง

เพื่อขยายประวัติศาสตร์เมืองมหาสารคามให้พิสดารไปอีกบ้าง และเพื่อบุตรหลานของท่านเจ้าเมืองมหาสารคามแต่อดีต ที่ได้ทำความดีชอบไว้ต่อราชการบ้านเมืองครั้งกระโน้นจะได้ทราบเท่าที่จะสืบค้นหามาได้

พระเจริญราชเดช (อุ่น) ผู้นี้ ได้ถวายตัวเป็นข้าหลวงเดิมหรือมหาดเล็กหลวงในรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๑๒–๒๔๑๙) ในระหว่างที่เป็นเจ้าเมืองวาปีปทุมอยู่ ๒๐ ปี และเป็นผู้ว่าราชการเมืองมหาสารคาม ๑๒ ปีนั้น ท่านได้ปฏิบัติหน้าที่ราชการมาโดยความเรียบร้อย เป็นที่พึงใจของทางราชการเป็นอย่างดี ราชการพิเศษเคยไปราชการทัพ ๓ ครั้ง ครั้งแรกถูกแต่งตั้งให้เป็นแม่กองลำเลียงไปปราบฮ่อที่มารุกรานชายพระราชอาณาเขตที่เมืองหลวงพระบาง ราว พ.ศ. ๒๔๑๘ ครั้งที่สองสมทบกองทัพพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ที่โปรดเกล้า ฯ ให้ออกไปปราบฮ่อที่เข้ามาย่ำยีเมืองเวียงจันทน์อันเป็นพระราชอาณาเขตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘–๒๔๒๙ และครั้งที่สามไทยกับฝรั่งเศสพิพาทกันเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ ให้คุมกำลังเมืองไปขัดตาทัพฝรั่งเศสที่ภูด่านแดนแขวนฆ้อง ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง

พระเจริญราชเดช (อุ่น) รับราชการมาได้จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๔ ก็ออกจากราชการฐานสูงอายุ เป็นเจ้าเมืองมหาสารคามคนที่ ๓ ทางการให้เป็นที่ปรึกษาราชการเมืองมหาสารคามตลอดอายุขัย และในศกเดียวกันนี้ โปรดเกล้า ฯ ให้หม่อมเจ้านพมาศ นวรัตน์ ซึ่งแต่ก่อนดำรงตำแหน่งปลัดมณฑลประจำจังหวัดมหาสารคาม เมื่อตำแหน่งนี้เป็นอันพ้นสมัยยกเลิกไปแล้ว จึงโปรด ฯ ให้ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดมหาสารคาม (คนที่ ๔) สืบต่อจากพระเจริญราชเดช (อุ่น)

พ.ศ. ๒๔๕๖ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยศิริ) ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย มาตรวจราชการมณฑลหัวเมืองภาคอีสาน เป็นสมัยหม่อมเจ้าธำรงศิริศรีธวัช ำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลร้อยเอ็ด เมื่อมาถึงจังหวัดมหาสารคามเห็นชัยภูมิที่ตั้งศาลากลางจังหวัดเดิมที่อยู่หนองกระทุ่ม ไม่เหมาะสมเนื้อที่จะปลูกสร้างสถานที่ราชการเพิ่มเติมไม่เพียงพอ จึงได้มีบัญชาให้ย้ายศาลากลางจังหวัดมาตั้งใหม่ คือตรงที่ตั้งศาลากลางจังหวัดมหาสารคามในปัจจุบัน ห่างจากที่เดิมราว ๑๕ เส้น

พระเจริญราชเดช (อุ่น) ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ อายุได้ ๖๑ ปี ภรรยาของท่านชื่อ ศรี ธิดาพระเจริญราชเดช (กวด) ชาวเมืองยกย่องให้ความเคารพเรียก*ญาแม่ศรี*มาจนทุกวันนี้ พระเจริญราชเดช (อุ่น) มีบุตรธิดาอันเกิดจากญาแม่ศรีทั้งสิ้น ๗ คน

ในเรื่องเกี่ยวกับเมืองมหาสารคามนี้ เห็นควรกล่าวประวัติของบางอำเภอไว้ ณ ที่นี้ด้วย คือ อำเภอบรบือ อำเภอโกสุมพิสัย และอำเภอเชียงยืน ซึ่งเพิ่งจะตั้งใหม่เมื่อไม่นานมานี้

อำเภอบรบือ เดิมพระเจริญราชเดช (อุ่น) ผู้ว่าราชการเมืองมหาสารคามได้ขออนุญาตทางการย้ายที่ว่าการอำเภอบรบือไปตั้งใกล้หนองบ่อบ้านชำแฮดเรียกว่า "อำเภอท่าขอนยาง" ทั้งนี้เพื่อเป็นอนุสรณ์แก่เมืองท่าขอนยาง[๑] ซึ่งถูกยุบลงเป็นตำบล ต่อมาได้เปลี่ยนชื่ออำเภอท่าขอนยางเป็น "อำเภอบรบือ" ตรงตามชื่อของตำบลที่ตั้งมาเท่าทุกวันนี้ แต่นามตำบลที่เขาเรียกกันจริง ๆ นั้นว่า "บ่อระบือ" หลวงสารคามการนิคม (โรม เปาริสาร) เป็นนายอำเภอ ภายหลังได้รับบรรดาศักดิ์ใหม่เป็น "หลวงสารประสิทธิเขต"

อำเภอวาปีปทุม และ *อำเภอโกสุมพิสัย* นี้ สมัยเป็นเมืองตั้งขึ้นพร้อมกันเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ เวลานั้นพระเจริญราชเดช (ฮึ่ง) เจ้าเมืองมหาสารคามมีบอกกราบทูลขอตั้งบ้านโพธิธานาเหลาเป็นเมือง ขอท้าวสุริยวงศ์ (บุญมี) เป็นเจ้าเมือง ขอท้าวมหาพรหม (ย่าง) บุตรพระยาขัตติยวงศา (สีลัง) เป็นอุปฮาด ขอเพียพลครบุตรเพียราชโยธาเมืองร้อยเอ็ดเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวสุริยวงศ์(บุญมี)กับพวกนำใบบอกลงมากราบทูลเผ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพฯ

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้ท้าวสุริยวงศ์ (บุญมี) เป็นพระพิทักษ์นรากรเจ้าเมือง ให้ยกบ้านโพธิธานาเหลาเป็นเมือง *วาปีปทุม* ขึ้นเมืองมหาสารคาม ส่วนตำแหน่งอื่น ๆ ก็โปรดเกล้าฯ ตามที่พระเจริญราชเดชขอมา

เมื่อพระพิทักษ์นรากร (บุญมี) พร้อมด้วยอุปฮาด ราชวงศ์ได้กราบถวายบังคมลากลับบ้านไปถึงบ้านสำโรงแขวงเมืองพุทไธสง พระพิทักษ์นรากร

---

[๑] ประวัติละเอียดเมืองท่าขอนยาง จะได้กล่าวในตอนหลัง

(บุญมี) ป่วยถึงแก่กรรมระหว่างทาง เหลือแต่อุปฮาดราชวงศ์ พอกลับไปถึงบ้านได้ ๔ เดือน ราชวงศ์ก็ถึงแก่กรรม ยังเหลือแต่อุปฮาด (มหาพรหม)

พระเจริญราชเดช (ฮึ่ง) จึงได้กราบบังคมทูลขอให้ท้าวโพธิสาร(อุ่น) บุตรอุปฮาด (บัวทอง) เมืองมหาสารคามเป็นเจ้าเมืองวาปีปทุม พระราชทานบรรดาศักดิ์ท้าวโพธิสาร (อุ่น) เป็นพระพิทักษ์นรากรเมื่ออายุได้ ๒๔ ปี เคยเป็นมหาดเล็กหลวงในราชสำนัก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ – ๒๔๑๙ ก็ได้อาสาเป็นนายกองลำเลียงในความควบคุมของพระเจริญราชเดช (กวด) ผู้เป็นลุงสมทบกองทัพพระยามหาอำมาตย์ฯ (ชื่น) ไปปราบฮ่อที่เมืองเวียงจันทน์ พร้อมด้วยกำลังพลหัวเมืองอื่นมีชัยชนะ เมื่อพระพิทักษ์นรากร(อุ่น) นำสารตราไปตั้งเมืองใหม่ ครั้นไปถึงบ้านโพธิธานาเหลา ได้ปรึกษากับอุปฮาด (มหาพรหม) มีความเห็นพ้องกันว่า ท้องที่บ้านโพธิธานาเหลาไม่เหมาะสม จึงเลือกชัยภูมิแห่งใหม่ได้ที่ริมหนองแซง แล้วได้ตั้งที่ว่าการเมืองขึ้นที่นั่น ต่อมาคืออำเภอวาปีปทุมในปัจจุบัน แล้วได้สร้างวัดโสมนัส (วัดสระแคน) ปรากฏสืบมาจนบัดนี้

พ.ศ. ๒๔๔๔ ทางการยุบเมืองวาปีปทุมลงเป็นอำเภอ โปรดเกล้าฯ ให้พระพิทักษ์นรากร (อุ่น) ไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการเมืองมหาสารคามแทนพระสิทธิศักดิ์สมุทเขต (บุษย์) ที่ถึงแก่กรรม ครั้นเมื่อพระเจริญราชเดช (ฮึ่ง) ถึงแก่กรรมแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระพิทักษ์นรากร (อุ่น) เป็นผู้ว่าราชการเมืองมหาสารคามดังกล่าวแล้ว

ส่วนอำเภอโกสุมพิสัยนี้ ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นในศกเดียวกันกับเมืองวาปีปทุม โดยพระเจริญราชเดช (ฮึ่ง) ได้ขอยกบ้านวังท่าหอข่วงขึ้นเป็นเมืองอีกเมืองหนึ่ง ขอท้าวสุริโย (เสือ) บุตรท้าวโพธิราชหลานพระยา

ขัติยวงศา (สีลัง) เป็นเจ้าเมือง ขอท้าวเชียงน้องพระเจริญราชเดช (ฮึ่ง) เป็นอุปฮาด ขอท้าวราชามาตย์ บุตรเวียงแก่หลานพระเจริญราชเดช (ฮึ่ง) เป็นอัคร์วงศ์ ขอท้าวสายทอง บุตรท้าวสิทธิสารเมืองร้อยเอ็ดเป็นอัคร์บุตร

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านวังท่าหอข่วงเป็นเมืองโกสุมพิสัยริมน้ำพชี ตั้งให้ท้าวสุริโย (เสือ) เป็นพระสุนทรพิพิธ เจ้าเมืองคนแรก ท่านผู้นี้ได้เคยไปราชการทัพเสียมโบกพร้อมด้วยหลวงจำนงวิชัย ผู้ช่วยอีกคนหนึ่ง กรณีไทยพิพาทกับฝรั่งเศสเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒

ปัจจุบันจังหวัดมหาสารคามมีอำเภอปกครอง ๘ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองมหาสารคาม ๒. บรบือ ๓. โกสุมพิสัย ๔. พยัคฆภูมิพิสัย ๕. วาปีปทุม ๖. กันทรวิชัย[๑] ๗. เชียงยืน และ ๘. นาเชือก เนื้อที่ ๕,๗๖๑ ตารางกิโลเมตร มีพลเมือง ๕๖๕,๔๘๖ คน

อำเภอเชียงยืน ตั้งเมื่อไม่นานมานี้ ก่อนเป็นตำบลเชียงยืน คือเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑ ประกาศตั้งเป็นกิ่ง อ. เชียงยืน แล้วก็ประกาศเป็นอำเภอ เมื่อวันที่ ๑๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๒ และวันที่ ๑๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๓ ประกาศยกฐานะบ้านนาเชือกขึ้นเป็นกิ่งอำเภอนาเชือก สังกัดอำเภอบรบือ ต่อมาจึงประกาศเป็นอำเภอนาเชือก

เมืองกมลาสัย

เมืองกมลาสัยโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นในรัชสมัยรัชกาลที่ ๔ จุลศักราช ๑๒๒๙ (พ.ศ. ๒๔๑๐) โดยเวลานั้นพระยาไชยสุนทร (กึ่ง) เจ้าเมืองกาฬสินธุ์มีบอกกราบทูลขอตั้งบ้านสระบัวดงมะขามเฒ่าปากห้วยกอกเป็นเมือง

---

[๑] ดูประวัติเมืองกาฬสินธุ์ประกอบ

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านสระบัวดงมะขามเฒ่าเป็น *เมืองกมลาสัย* ให้ราชวงศ์ (เกษ) เมืองกาฬสินธุ์เป็น "พระราชฎรบริหาร" เจ้าเมืองคนแรก ให้ท้าววันทองเป็นอุปฮาด ให้ท้าวบัวเป็นราชวงศ์ ทั้งสองคนนี้เป็นบุตรพระราชฎรบริหาร (เกษ) ให้ท้าวมหานามเป็นที่ราชบุตร ขึ้นเมืองกาฬสินธุ์ ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๒ โปรดเกล้าฯ ให้เมืองกมลาสัยขึ้นกรุงเทพฯ

เขตแดนเมืองกมลาสัยที่ปรากฏในเวลานั้น คือ ทิศเหนือตั้งแต่บ้านนาดี บ้านหลุบ เลยขึ้นไปถึงหนองสะพัง คำหมากหม่ายจดปากอางฮาง ทิศตะวันออกตั้งแต่ห้วยหินทอดตกลำน้ำพยัง (หรือลำยัง) จนถึงปากลำพยังตกลำชี ทิศใต้ตั้งแต่ปากลำพยังตกลำชีตลอดขึ้นไปถึงท่าปะทาย[๑]

พระราชฎรบริหาร (เกษ) ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๙ มีบุตรชาย ๖ คน คือ อุปฮาด (วันทอง) ราชวงศ์ (บัว) หลวงชาญวิชัย (นวน) ท้าวทะ ท้าวเทศ และท้าวธรรม จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้อุปฮาด (วันทอง) เป็น "พระราชฎรบริหาร" เจ้าเมืองกมลาสัยแทน ให้ราชวงศ์ (บัว) เป็นอุปฮาด ให้หลวงชาญวิชัย (นวน) ผู้ช่วยเป็นราชวงศ์

กาลต่อมาทางราชการจัดการปกครองเป็นบริเวณ เมือง อำเภอ จึงได้โอนสังกัดเมืองกมลาสัยไปขึ้นบริเวณร้อยเอ็ด ต่อมายุบบริเวณ เมืองบางเมืองลงเป็นอำเภอ ตำบล เมืองกมลาสัยจึงยุบเป็น "อำเภอกมลาสัย" แต่โอนการปกครองไปขึ้นจังหวัดกาฬสินธุ์เช่นอย่างแต่ก่อนมาจนทุกวันนี้

ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ เมืองกมลาสัยมีอำเภอขึ้นอยู่ ๕ อำเภอ คือ อุทัย-กมลาสัย ปจิมกมลาสัย อุทัยเสลภูมิ ปจิมเสลภูมิ และสหัสขันธ์

---

[๑] ปัจจุบันท่าปะทายเป็นหมู่บ้านของตำบลเกิ้ง อำเภอเมืองมหาสารคาม

คำว่า อำเภออุทัยกมลาสัย อำเภอปจิมกมลาสัย หรือ อำเภออุทัย-กาฬสินธุ์ ปจิมยโสธร หรืออำเภอทักษิณปลนิคม (จังหวัดอุบลฯ) เหล่านี้เป็นต้น สมัยนั้นที่ทำการอำเภอตั้งอยู่ในเมืองที่อำเภอเหล่านั้นสังกัดอยู่ทั้งสิ้น ครั้นได้จัดการปกครองแบบใหม่ในตอนหลัง จึงได้ย้ายที่ตั้งที่ว่าการอำเภอที่อยู่ในเมืองออกไปตั้งข้างนอก ตามตำบลที่มีชุมนุมชนหนาแน่นไม่กันดารน้ำ ทั้งเป็นย่านศูนย์กลางในการปกครองที่ราษฎรจะไปมาติดต่อ ตลอดจนเจ้าหน้าที่จะออกไปตรวจราชการปราบปรามโจรผู้ร้าย ดูแลสุขทุกข์ของราษฎรได้โดยสะดวกอีกด้วย หากอำเภอใดเขตการปกครองอยู่ใกล้ชิดกัน ทั้งมีพลเมืองน้อย เป็นการสิ้นเปลืองงบประมาณแผ่นดินที่จะต้องจ่ายให้เป็นเงินเดือนให้เจ้าหน้าที่ ทางราชการก็พิจารณายุบลงเป็นหมู่บ้าน ตำบลเสียเลย แล้วเอาไปรวมการปกครองของอำเภอที่เห็นว่าเหมาะสมไม่ควรยุบนั้นต่อๆ มาจนบัดนี้

อำเภอเสลภูมินั้น มีประวัติมาว่า เมื่อจุลศักราช ๑๒๔๑ ปีเถาะเอกศก (พ.ศ. ๒๔๒๒) หลวงจุมพลภักดี บุตรพระประทุมฯ (คำผง) เจ้าเมืองอุบลราชธานี เป็นนายกองอยู่บ้านบึงโดนแขวงเมืองยโสธร ซึ่งพระสุนทรราชวงศา (เหม็น) เจ้าเมืองยโสธรผู้ซึ่งถึงแก่กรรมไปแล้วนั้น ได้ตั้งให้หลวงภักดีจุมพลเป็นกรมการเมืองยโสธร ขออาสาทำผลเร่วแยกขึ้นกรุงเทพฯ ฝ่ายพระสุนทรราชวงศา (สุพรหม) เจ้าเมืองยโสธรคนใหม่ไม่ยอม หลวงจุมพลภักดีมีความขุ่นเคือง จึงเอาบัญชีรายชื่อตัวเลกไปสมัครขึ้นกับพระราษฎรบริหาร เจ้าเมืองกมลาสัย พระราษฎรบริหารจึงได้มีบอกกราบทูลพระกรุณาขอตั้งบ้านบึงโดนเป็นเมือง

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านบึงโดนเป็น *เมืองเสลภูมิ* ตั้งหลวงภักดีจุมพลเป็นพระนิคมบริรักษ์ เจ้าเมือง ขึ้นเมืองกมลาสัย ครั้น

จังหวัดร้อยเอ็ดโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเป็นมณฑลร้อยเอ็ดขึ้นอีกมณฑลหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ ทางราชการจึงได้โอนอำเภอเสลภูมิมาสังกัดจังหวัดร้อยเอ็ด ใน พ.ศ. ๒๔๕๗ จนบัดนี้

ส่วน*อำเภอสหัสขันธ์* มีประวัติมาว่า โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นเป็นเมือง พร้อม ๆ กับเมืองกมลาสัยเมื่อจุลศักราช ๑๒๒๙ ปีเถาะ นพศก (พ.ศ. ๒๔๑๐) โดยให้ตั้ง*บ้านพันลำ*เป็นเมือง*สหัสขันธ์* ให้ท้าวแสนเป็น "พระประชาชนบาล" เจ้าเมือง ให้ท้าวพรหมเป็นอุปฮาด ให้ท้าวคำไภย น้องพระประชาชนบาล (แสน) เป็นราชวงศ์ ให้ท้าวแสงเป็นราชบุตร ขึ้นเมืองกาฬสินธุ์

ราชวงศ์ (คำไภย) รับราชการมาได้ปีเดียวก็ถึงแก่กรรม จึงโปรดเกล้าฯให้ท้าวทอง บุตรพระประชาชนบาล(แสง)เป็นราชวงศ์แทน อุปฮาด (พรหม) ก็ถึงแก่กรรมเมื่อจุลศักราช ๑๒๓๙ (พ.ศ. ๒๔๒๐)

และในศกต่อมา คือ พ.ศ. ๒๔๒๑ พระประชาชนบาล (แสน) ไปราชการกรุงเทพฯ ปีเดียวกับราชวงศ์ (ท้าว) เมืองอุบลฯ ลงไปสู้ความเรื่องเมอซิเออร์ไซแงกับเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์เจ้าเมืองอุบลฯ ก็ถึงแก่กรรมอยู่ ณ กรุงเทพฯ นั้นเอง

ตั้งแต่พระประชาชนบาล (แสน) ถึงแก่กรรมแล้ว ก็มีแต่ราชบุตร (แสง) เป็นผู้รักษาราชการเมืองกมลาสัยและก็ถึงแก่กรรมลงเมื่อ พ.ศ.๒๔๒๒ จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้หลวงจุมพลพนาเวศ บุตรนายบัวเมืองเชียงใหม่เป็นพระประชาชนบาล เจ้าเมือง รักษาราชการเมืองสหัสขันธ์ต่อไป

เจ้าเมืองกาฬสินธุ์มีใบบอกกราบทูลเข้ามายังกรุงเทพฯ ว่า ตำแหน่งอุปฮาดเมืองสหัสขันธ์ยังไม่มีตัว ขอท้าวโพธิสาร บุตรท้าวขุลู เป็นอุปฮาดเมืองสหัสขันธ์ ครั้นวันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ จุลศักราช ๑๒๔๓

(พ.ศ. ๒๔๒๔) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งท้าวโพธิสารเป็นอุปฮาดเมืองสหัสขันธ์ พระราชทานเสื้อเข้มขาบริ้วขอ ๑ แพรขาวห่มเพลาะ ๑ ผ้าม่วงจีน ๑

ครั้นอยู่มา พระประชาชนบาล (หลวงจุมพลฯ) เจ้าเมืองไม่ถูกกันกับเมืองกาฬสินธุ์ โดยไปสมัครขอขึ้นกับพระราชฎรบริหาร เจ้าเมืองกมลาสัย ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเมืองสหัสขันธ์ไปขึ้นกับเมืองกมลาสัยตามใจสมัครตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๒๕

พระประชาชนบาล (หลวงจุมพลฯ) จะรับราชการมากี่ปีไม่ปรากฏหลักฐาน ทราบแต่ว่าเมื่อเจ้าเมืองสหัสขันธ์ถึงแก่กรรมแล้ว ก็มีแต่อุปฮาดว่าราชการต่อมา ครั้นถึงปี พ.ศ. ๒๔๓๑ อุปฮาดถึงแก่กรรมอีก ยังคงมีแต่ราชบุตร (แสง) เมืองแสน เมืองจันทร์แลกรมการ จึงได้พร้อมกันมีบอกมายังพระยามหาอำมาตย์ฯ (หรุ่น) ขอราชบุตร (แสง) เป็นที่พระประชาชนบาล ฝ่ายข้างพระราชฎรบริหาร (ทอง) ผู้ว่าราชการเมืองกมลาสัย ทราบดังนั้น จึงรีบมีบอกล่วงหน้าไปยังพระยามหาอำมาตย์ฯ ชิงขอให้อุปฮาด (บัว) เมืองกมลาสัยเป็นพระประชาชนบาล พระยามหาอำมาตย์ฯ (หรุ่น) จึงมีตราจุลราชสีห์ตั้งให้อุปฮาด (บัว) รับราชการในตำแหน่งเจ้าเมืองสหัสขันธ์ อุปฮาด (บัว) จึงได้ย้ายที่ว่าการเมืองสหัสขันธ์มาตั้งอยู่ ณ บ้านโคก

ครั้นอยู่มาเมื่อปี ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๒) ราษฎรเมืองสหัสขันธ์พากันทำเรื่องราวร้องทุกข์ไปถวายพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม (เมื่อยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นฯ) ณ เมืองหนองคาย กล่าวโทษอุปฮาด (บัว) ผู้รักษาเมืองสหัสขันธ์ ว่ากระทำการกดขี่ข่มเหงเอาเงินกับราษฎร รับสั่งให้พิจารณาได้ความจริง โปรดเกล้าฯ ให้คืนเงิน

แก่ราษฎร แลให้อุปฮาด (บัว) ออกจากตำแหน่งผู้รักษาราชการเมืองสหัสขันธ์กลับไปอยู่เมืองกมลาสัยตามเดิม ส่ววเมืองสหัสขันธ์ก็คงมีแต่ราชบุตร (แสง) แลเมืองแสน เมืองจันทร์ กรมการอยู่รักษาราชการบ้านเมืองต่อไป

ในปีต่อมา คือ ร.ศ. ๑๐๙ เมืองแสน เมืองจันทร์แลกรมการเมืองสหัสขันธ์ มีบอกขอท้าวขำ บุตรพระประชาชนบาลผู้ว่าราชการเมืองสหัสขันธ์ ให้ท้าวขำนำใบบอกลงมากรุงเทพฯ ฝ่ายอุปฮาด (บัว) เมืองกมลาสัยทราบความดังนั้น จึงชิงมีใบบอกขอท้าวขตยวงศา บุตรพระราษฎร-บริหาร (เกษ) เป็นพระประชาชนบาล ให้ท้าวขัตยวงศารีบนำลงมายังพระราษฎรบริหาร (ทอง) ซึ่งเวลานั้นมามีคดีพักอยู่กรุงเทพฯ ถึงกรุงเทพฯ ได้ก่อนท้าวขำ พระราษฎรฯ (ทอง) จึงนำท้าวขัตยวงศาแลใบบอกวางเวรนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรตั้งให้ท้าวขัตยวงศาเป็นพระประชาชนบาล ผู้ว่าราชการเมืองสหัสขันธ์ ขึ้นเมืองกมลาสัย

สมัยที่ยุบเมืองลงเป็นอำเภอ เมืองสหัสขันธ์ก็ได้ยุบลงเป็นอำเภอสหัสขันธ์ สังกัดจังหวัดกาฬสินธุ์มาจนทุกวันนี้ ตั้งอยู่ห่างจากทางหลวงสายจากสกลนคร–กาฬสินธุ์ แยกตรงกิโลเมตรที่ ๘๐ (สี่แยกบ้านหนองแวง) ระยะทาง ๒๒ กิโลเมตร

บทที่ ๗

เมืองกาฬสินธุ์

รกรากเมืองกาฬสินธุ์ เดิมก็คงเป็นถิ่นของพวกละว้าและขอมเช่นเดียวกับหัวเมืองอื่น ๆ ที่เคยสังกัดมณฑลอีสานมาก่อน ตามตำนานสมัยขอมเรืองอำนาจ เมืองกาฬสินธุ์เดิมชื่อ *เมืองพ้าแดด* กล่าวถึงขอมลูกหลวงครองเมืองพ้าแดด ว่าเป็นเมืองงดงามมาก ปราสาทราชวังกอปรด้วยแก้วสัตนิล ลานและถนนปูด้วยกระเบื้องและกรวดเพชร แต่บัดนี้สิ่งก่อสร้างได้สลักหักพังจมดิน คงเหลือไว้แต่ซากหินแลง อันมีรูปสัณฐานเป็นที่สังเกต

ที่วัดกลางกาฬสินธุ์ ปัจจุบันมีพระพุทธรูปองค์ดำ หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ หน้าตักกว้าง ๒๐ นิ้ว ทรวดทรงงามตามแบบโบราณ เป็นพระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์ ชาวเมืองเคารพนับถือสักการะเป็นอย่างยิ่ง

ประวัติเมืองกาฬสินธุ์เพิ่งปรากฏหลักฐานแน่ชัดในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มานี้ ว่าเจ้าผ้าขาวซึ่งเป็นพวกเดียวกับเจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ (พระวรราชภักดี) เมืองอุบลฯ เจ้าผ้าขาวเกิดผิดใจกับเจ้าผู้ครองนครเวียงจันทน์ด้วยเรื่องโอรสของพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตเวียงจันทน์ผิดประเวณีในหลานสาวของเจ้าผ้าขาว ก็พากันอพยพครอบครัวเข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่บ้านหินโงมพวกหนึ่ง ที่บ้านหนองบัวลุ่มภูพวกหนึ่ง อีกพวกหนึ่งมาตั้งอยู่ทางบ้านกะลึมเมืองพาน[๑] ครั้นกองทัพเวียงจันทน์ตามมาตีแตกก็แยก

---

๑ คือตำบลพาน อำเภอผือเดียวนี้

ย้ายกันไปตั้งถิ่นฐานในที่ต่างๆ ที่เห็นว่าปลอดภัยและสะดวกแก่การทำมาหากิน เช่นเจ้าพระวอฯ และพรรคพวกได้มาตั้งถิ่นฐานทางแถบลุ่มแม่น้ำมูลดอนมดแดง เมื่อเกิดมีลูกหลานบ่าวไพร่มากขึ้น ก็กลายเป็นบ้านเป็นเมืองขยายใหญ่โตออกไป ดังได้กล่าวมาแล้ว เป็นต้น

ส่วนเจ้าผ้าขาวพาหลานสาวและไพร่พลอพยพลงมาทางใต้ยึดมั่นในหมู่บ้านตำบลต่อมาที่เรียกกันว่า*บ้านพรรณา บ้านผ้าขาว* ฯลฯ จนหลานสาวที่มีครรภ์กับโอรสพระเจ้านครเวียงจันทน์มาก่อนนั้น คลอดบุตรเป็นชายให้ชื่อว่า "เจ้าโสมพมิตร" เติบโตขึ้น เมื่อเจ้าผ้าขาวถึงแก่อนิจกรรมแล้ว เจ้าโสมพมิตรก็ได้ปกครองบ่าวไพร่แทน แต่เห็นว่าต่อไปเบื้องหน้าจะอยู่ที่บ้านผ้าขาวไม่ปลอดภัย จึงพากันอพยพข้ามภูพานลงมาตั้งในที่แห่งหนึ่งซึ่งเรียกกันต่อมาว่า*บ้านกลางหมื่น* แต่เห็นว่ายังไม่เหมาะอยู่อีก จึงได้ย้ายมาตั้งที่*ตำบลแก่งสำโรง* ข้างดงสงเบือยริมน้ำปาวเดี๋ยวนี้

ครั้นต่อมาเมื่อจุลศักราช ๑๑๕๕ ปีฉลู เบญจศก (พ.ศ. ๒๓๓๖) เจ้าโสมพมิตร กับท้าวอุปฌา ได้พาญาติพี่น้องมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพฯ ขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ควบคุมบ่าวไพร่ตัวเลกเก็บผลเร่วส่งทูลเกล้าฯ ถวายในรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านแก่งสำโรงขึ้นเป็น *เมืองกาฬสินธุ์* ตามนามที่เจ้าโสมพมิตรกราบถวายบังคมทูลถิ่นที่ตนอพยพมาอยู่ริมน้ำก่ำมาก่อน กับได้กาสัมฤทธิ์ทูลเกล้าฯ ถวายจึงได้พระราชทานนามเมืองว่า "เมืองกาฬสินธุ์" โดยมีพระประสงค์จะให้พ้องกับของสองอย่างที่นำทูลเกล้าฯ ถวายดังกล่าวมาแล้ว และโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เจ้าโสมพมิตรเป็น "พระยาไชยสุนทร" เจ้าเมืองกาฬสินธุ์คนแรก ให้ท้าวคำหวาเป็นอุปฮาด ทำราชการขึ้นกรุงเทพฯ

เขตแดนเมืองกาฬสินธุ์ครั้งนั้นมีว่า ทิศตะวันออกจดลำน้ำพยัง (ลำยังปัจจุบัน) ตกลำชี ทิศตะวันตกเฉียงเหนือจดภูเหล็กยอดลำน้ำสงครามมาลำไก่เขี่ย ตัดลงคูไชเฒ่าเกาะ จนกระทั่งห้วยสายบาดตกลำน้ำพอง[๑] ทิศตะวันออกเฉียงเหนือจดภูศรีถานยอดลำห้วยหลักทอดลำพยัง และแต่ภูศรีฐานยอดห้วยก้านเหลืองลงน้ำก่ำเมืองหนองหาร และจากภูเหล็กยอดลำน้ำสงครามมาลำน้ำยามถึงน้ำอูนตัดมาหนองบัวสร้าง (ริมสนามบินสกลนครปัจจุบัน) ยอดน้ำลากตกหนองหาร

เมื่อพระยาไชยสุนทร (โสมพมิตร) และอุปฮาด (คำหวา) ถึงแก่กรรมแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวหมาแพง บุตรท้าวอุปฌาเป็น พระยาไชยสุนทร เจ้าเมืองกาฬสินธุ์คนที่ ๒ ให้ท้าวหมาสุยเป็นอุปฮาด ให้ท้าวหมาพวงเป็นราชวงศ์ ทั้งสองคนนี้เป็นบุตรพระยาไชยสุนทร (โสมพมิตร) และโปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงขึ้นไปสักเลก เป็นเลกขึ้นเมืองกาฬสินธุ์ มีจำนวนครั้งนั้นรวม ๔,๐๐๐ คน แบ่งเป็นส่วยขึ้นกับเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ตามสมควร

ฝ่ายราชวงศ์ (หมาพวง) นั้นไม่สามัคคีปรองดองกับพระยาไชยสุนทร (หมาแพง) จึงอพยพครอบครัวไปตั้งอยู่ ณ บ้านเชียงชุมแล้วไปยอมสวามิภักดิ์ขึ้นกับเมืองเวียงจันทน์

ต่อมาในรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๓๖๙ เกิดกบฏเจ้าอนุเวียงจันทน์ ขณะที่เจ้าอนุวงศ์ยกกองทัพผ่านเมืองกาฬสินธุ์จะไปตีเมืองนครราชสีมา ได้เกลี้ยกล่อมให้พระยาไชยสุนทร (หมาแพง) อุปฮาด (สุย) แลกรมการเข้าเป็นพรรคพวก แต่เจ้าเมืองกาฬสินธุ์ กรมการไม่ยอมเข้า

---

[๑] เขตแดนอำเภอเชียงยืน จังหวัดมหาสารคามปัจจุบัน

เป็นพรรคพวกด้วย จึงถูกพวกเจ้าอนุวงศ์จับฆ่าแล้วตัดศีรษะไปเสียบประจานไว้ที่*ทุ่งหยอก*ปรากฏเป็นตำนานมาจนบัดนี้

ครั้นจุลศักราช ๑๑๙๐ (พ.ศ. ๒๓๗๑) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท้าววรบุตร (เจียม) หลานพระยาไชยสุนทร (หมาแพง) เป็นพระยาไชยสุนทรแทน ให้ท้าวหล้าบุตรเมืองแสนล้านช้างเป็นอุปฮาด ให้ท้าวอินธิสารบุตรอุปฮาด (เมืองจันทร์) คนเก่าเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวพิมพ์บุตรจารย์เบี้ยเป็นราชบุตร รักษาการเมืองกาฬสินธุ์ และโปรดเกล้าฯ ให้ราชวงศ์ (หมาพวง) ที่สมัครแยกไปขึ้นเมืองเวียงจันทน์นั้น พาครอบครัวไปตั้งอยู่อ่างศิลาตะวันออกแขวงเมืองชลบุรี ปรากฏลูกหลานมาจนทุกวันนี้

จุลศักราช ๑๑๙๙ ปีระกา นพศก (พ.ศ. ๒๓๘๐) พระยาไชยสุนทร (เจียม) เจ้าเมืองกาฬสินธุ์ถึงแก่กรรม โปรดเกล้าฯ ให้อุปฮาด (หล้า) เป็นพระยาไชยสุนทรเจ้าเมือง ให้พระสุวรรณเป็นอุปฮาด ให้ท้าวพันทองเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวบัดสาเป็นราชบุตร ต่อมาอุปฮาด (พระสุวรรณ) ถึงแก่กรรม จึงโปรดเกล้าฯ ให้ราชวงศ์ (พันทอง) เป็นอุปฮาด

พระยาไชยสุนทร (หล้า) จะรับราชการอยู่นานเท่าใดไม่ปรากฏปรากฏแต่ว่าเจ้าเมืองกาฬสินธุ์ คนที่ ๔ คือพระยาไชยสุนทร (หล้า) ถึงแก่กรรมแล้ว โปรดเกล้าฯ ตั้งให้อุปฮาด (พันทอง) เป็นพระยาไชยสุนทรเป็นเจ้าเมืองแทน เลื่อนราชวงศ์เป็นอุปฮาด ให้ท้าวกิ่งบุตรอุปฮาดเป็นราชวงศ์ รักษาราชการเมืองกาฬสินธุ์ต่อไป

ครั้นจุลศักราช ๑๒๑๒–๑๓ (พ.ศ. ๒๓๙๓–๙๔) พระยาไชยสุนทร (พันทอง) เจ้าเมืองและราชบุตร (บัดสา) ถึงแก่กรรม จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้อุปฮาด (ไม่ปรากฏนาม) เมืองกาฬสินธุ์เป็นเจ้าเมืองแทน ให้ราชวงศ์

(กึ่ง) เลื่อนเป็นอุปฮาด ให้ท้าวขัตย (เกษ) เป็นที่ราชวงศ์เมืองกาฬสินธุ์ ต่อมาอุปฮาด (กึ่ง) โปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาไชยสุนทร เจ้าเมืองกาฬสินธุ์ เมื่อจุลศักราช ๑๒๑๕ ปีฉลู เบญจศก (พ.ศ. ๒๓๙๖) ให้ท้าวหนู น้องพระยาไชยสุนทร (กึ่ง) เป็นอุปฮาด ให้ท้าวขี บุตรพระยาไชยสุนทร (พันทอง) เป็นราชวงศ์

พระยาไชยสุนทร(กึ่ง)และราชบุตร(ขี)รับราชการมาจนถึงจุลศักราช ๑๒๓๐ ปีมะโรง สัมฤทธิศก (พ.ศ. ๒๔๑๑) ก็ถึงแก่กรรม จึงโปรดเกล้าฯ ให้อุปฮาด (หนู) เป็นพระยาไชยสุนทรเจ้าเมือง ให้ท้าวเหม็นบุตรพระยาไชยสุนทร (พันทอง) เป็นอุปฮาด ให้ท้าวเชียงโคตเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวสุริยมาตย์เป็นราชบุตร

พระยาไชยสุนทร (หนู) เจ้าเมือง อุปฮาด (เหม็น) และราชบุตร (สุริยมาตย์) ถึงแก่กรรมเมื่อจุลศักราช ๑๒๓๘ (พ.ศ. ๒๔๑๙) เจ้าเมืองกาฬสินธุ์ว่างมา ๕ ปี จนถึงจุลศักราช ๑๒๔๓ (พ.ศ. ๒๔๒๔) ราชวงศ์ (เชียงโคต) เป็นผู้ใหญ่ ได้ควบคุมท้าวเพียกรมการรักษาราชการบ้านเมืองมาด้วยดี ท้าวเพียกรมการได้มีใบบอกให้ราชวงศ์ (เชียงโคต) นำเงินส่วยมาทูลเกล้าฯ ถวาย ณ กรุงเทพฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ราชวงศ์ (เชียงโคต) เป็นตำแหน่งพระยาไชยสุนทรเจ้าเมืองกาฬสินธุ์ต่อไป แต่รับราชการมาได้เพียงปีเดียวก็ถึงแก่กรรม

พระยาวิชิตพลหาร เมืองแสน เมืองจันทร์ แลท้าวเพีย กรมการจึงพร้อมกันมีบอกขอให้ท้าวพั่วบุตรพระยาไชยสุนทรว่าที่เจ้าเมือง ให้ท้าวหนูบุตรพระยาไชยสุนทร (พันทอง) ว่าที่อุปฮาด ให้ท้าวโพธิสารบุตรพระยาไชยสุนทร (หล้า) ว่าที่ราชวงศ์ ให้ท้าวฮวดบุตรพระยาไชยสุนทร (หนู) ว่าที่ราชบุตร

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้คนทั้งสี่นี้รับราชการตำแหน่งเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตรรักษาการบ้านเมืองต่อไปตามที่กรมการขอแต่ยังหาทันได้โปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรแก่ผู้ใดไม่

ว่าที่อุปฮาด (หนู) และว่าที่ราชวงศ์ (ท้าวโพธิสาร) ถึงแก่กรรมเมื่อจุลศักราช ๑๒๔๗ (พ.ศ. ๒๔๒๘) เวลานั้นท้าวพั่วผู้ว่าราชการไปติดราชการอยู่เมืองหนองคาย พระวิชิตพลหารผู้ช่วย ก็ไปติดราชการอยู่ ณ สำนักข้าหลวงเมืองนครจำปาศักดิ์ ที่เมืองกาฬสินธุ์คงมีแต่เมืองจันทร์เป็นหัวหน้าบัญชาการบ้านเมืองพร้อมด้วยกรมการต่อไป จนถึงปีขาล โทศก จุลศักราช ๑๒๕๒ ร.ศ. ๑๐๙ ท้าวพั่วและพระวิชิตพลหารจึงได้กลับมารักษาราชการบ้านเมืองตามเดิม ซึ่งเป็นปีให้มีสารตราโปรดเกล้า ฯ ให้ปันหน้าที่ข้าหลวงออกเป็น ๔ กองใหญ่ อันมีพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) เป็นข้าหลวงใหญ่ ตั้งที่บัญชาการอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์

ร.ศ. ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิต-ปรีชากร ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้ดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาวแทนพระยามหาอำมาตยาธิบดี โปรดให้นายสุจินดา[๑] ไปเป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองกาฬสินธุ์ เมืองกมลาสัย เมืองภูแล่นช้างคนแรก ตั้งอยู่เมืองกาฬสินธุ์

ท้าวพั่ว ต่อมาไม่ปรากฏว่าได้โปรดเกล้า ฯ ให้มีบรรดาศักดิ์หรือดำรงตำแหน่งราชการอย่างไร และใครเป็นเจ้าเมืองกาฬสินธุ์มาอีกกี่ชั่วคน ยังหาหลักฐานไม่ได้

ประวัติของอำเภอที่ตั้งเมืองกาฬสินธุ์อันควรจะกล่าวถึงมีต่อไปนี้

---

[๑] ไม่ปรากฏนามเดิม นายสุจินดา นายรองชิต หรือนายวรการบัญชา ฯลฯ เป็นนามยศบรรดาศักดิ์ซึ่งโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเฉพาะข้าราชการในสำนักเวลานั้น

อำเภอท่าขอนยาง นั้น มีประวัติมาว่า เนื่องจากคราวกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ พ.ศ. ๒๓๖๙ ครั้นปราบกบฏเรียบร้อยแล้ว หัวเมืองขึ้นทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงบางเมืองยังกระด้างกระเดื่องต่อกรุงสยามอยู่ จนทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (บ้อม อมาตยกุล) กับพระมหาสงครามเกณฑ์พลเมืองตะวันออกเฉียงเหนือไปตั้งทัพอยู่ที่เมืองนครพนม เพื่อปราบปรามและเกลี้ยกล่อมให้หัวเมืองท้าวเพียผู้ใหญ่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง มีเมืองคำเกิด คำม่วน เมืองมหาชัยกองแก้ว ฯลฯ เป็นต้น ให้คืนสวามิภักดิ์ต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามเช่นแต่ก่อนมา

เวลานั้นพระคำก้อน (หรือพระลำดวน) เจ้าเมืองคำเกิด พร้อมด้วยอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตรและท้าวเพีย กรมการผู้ใหญ่ได้ปรึกษากันว่าเมืองคำเกิดเป็นเมืองน้อยควรยอมสวามิภักดิ์ด้วย เมื่อพร้อมเพรียงกันแล้วจึงทำบัญชีพลเมืองในความปกครอง ๒,๗๕๙ คน นำมอบให้พระยามหาอำมาตย์ ฯ (บ้อม) นำทูลเกล้า ฯ ถวายในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาให้รับไว้ เมื่อจุลศักราช ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)

พระคำก้อน ผู้เป็นหัวหน้า จึงพร้อมด้วยท้าวเพียราษฎรเมืองคำเกิดอพยพมาตั้งอยู่*ที่บ้านท่าขอนยาง*ในศกเดียวกันนั้น โปรดเกล้า ฯ ให้พระคำก้อนเป็นพระสุวรรณภักดี ยกบ้านท่าขอนยางให้ขึ้นเมืองกาฬสินธุ์ ผูกส่วยผลเร่วในจำนวน ๔๐๗ คน เป็นผลเร่ว ๔๐ หาบ คิดหาบละ ๕ ตำลึง รวมเป็นเงินส่งแทนผลเร่วปีละ ๑๐ ชั่ง และพระราชทานเงินตราชั่ง ๕ ตำลึง พร้อมด้วยสิ่งของตามตำแหน่งยศแก่พระสุวรรณภักดีต่อไป

พระสุวรรณภักดี (คำก้อน) ถึงแก่กรรมเมื่อจุลศักราช ๑๒๑๕ ปีฉลู (พ.ศ. ๒๓๙๖) จึงโปรดเกล้า ฯ ให้อุปฮาด (ไม่ปรากฏนาม) เป็นพระสุวรรณภักดีเจ้าเมืองแทน ให้ท้าวหนูบุตรคนโตของพระศรีสุวรรณภักดี

(คำก้อน) เป็นอุปฮาด ต่อมาเจ้าเมืองถึงแก่กรรมอีก จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ท้าวหนูเป็นพระสุวรรณภักดี เจ้าเมืองท่าขอนยาง เลื่อนราชวงศ์เป็นอุปฮาด ให้ท้าวพรหมาเป็นราชวงศ์ ครั้นราชวงศ์ ราชบุตรถึงแก่กรรมแล้ว ท้าวหงษ์ได้รับตำแหน่งเป็นราชวงศ์ต่อไป

ลุถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทรศก ๑๐๙ ปีขาล (พ.ศ. ๒๔๓๓) มีสารตราโปรดเกล้า ฯ ให้ปันหน้าที่ข้าหลวงออกเป็น ๔ กอง ดังได้กล่าวมาแล้วในบทก่อน ๆ โดยเฉพาะเมืองคำเกิด คำม่วน ๒ เมืองนี้เดิมขึ้นกับเมืองกาฬสินธุ์ข้ามเขตแดนเมืองชัยบุรี เมืองท่าอุเทนเข้ามาหลายคืน จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ยกเมืองคำเกิด เมืองคำม่วนไปขึ้นเมืองท่าอุเทนในบังคับข้าหลวงหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ[๑] ครั้นเมื่อดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ เมืองคำเกิด เมืองคำม่วนก็ตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสในอินโดจีนเช่นหัวเมืองอื่น ๆ ที่อยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงโดยปริยาย

พลเมืองเมืองคำเกิด คำม่วน ๒ เมืองนี้มีหลายจำพวกปนกัน คือ ลาวพวนบ้าง ผู้ไทยบ้าง นอกจากนี้ก็มีกะโซ่ แสก ญ่อ (หรือย้อ) และญวนแกว พวกกะโซ่กับพวกญ่อพูดภาษาลาวได้ดี คงเป็นพวกผู้ไทยหรือคนไทยสาขาหนึ่ง ซึ่งถูกเรียกชื่อแปลกไป คือสำเนียงแปร่งไป ส่วนพวกแสกนั้นพูดภาษาเวียดนามได้ ไม่ใช่ไทยหรือลาว คือเข้ามาแทรกเขาอยู่ แทนที่จะเรียก*พวกแซก*เลยกลายเป็น*พวกแสก*ไป

พวกแสกมีมากทางด้านตะวันออกใกล้เขตญวนและตามริมแม่น้ำโขง มีอยู่เป็นจำนวนน้อย ทางเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยที่อพยพ

---

[๑] ต่อมาเปลี่ยนเรียกมณฑลฝ่ายเหนือ หลังสุดเรียก "มณฑลอุดร"

เข้ามาเมื่อราว พ.ศ. ๒๓๙๘ นั้น มีอยู่ที่ตำบลอาจสามารถ อำเภอกุฉินารายน์เดี๋ยวนี้ ส่วนพวกญ่อนั้น สำเนียงพูดและการแต่งกายต่างจากพวกผู้ไทยเล็กน้อยที่อพยพมาจากเมืองคำเกิดดังกล่าวมาแล้วนั้น หาได้อยู่ที่เมืองท่าขอนยางแต่แห่งเดียวไม่ ครั้นนานเข้าที่ทำมาหากินคับแคบคือหาที่จะทำนาได้ยาก ก็ไปตั้งหมู่บ้านที่มีแหล่งทำนาข้าวปลาสมบูรณ์หลายแห่ง คือที่บ้านนายุง อำเภอกุมภวาปี บ้านกุดนางแดง บ้านหนามแท่ง อำเภอพรรณานิคม บ้านจำปา บ้านดอกนอ บ้านบุ่งเบ้า บ้านนาสีนวน อำเภอวานรนิวาส บ้านสิม บ้านหนองแวง บ้านสาตำบลอีตื้อ อำเภอยางตลาด จังหวัดกาฬสินธุ์ บ้านหนองไม้ตาย ตำบลโคกเครือ อำเภอสหัสขันธ์ ฯลฯ เป็นต้น

เมื่อรัฐบาลสยามจัดการปกครองระบอบเทศาภิบาล หลังจากเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ผ่านไปแล้ว เมืองท่าขอนยางก็ได้ยุบลงเป็นตำบล สังกัดจังหวัดมหาสารคาม ซึ่งได้กล่าวไว้ในประวัติเมืองมหาสารคามแล้ว

ส่วนประวัติ*เมืองภูแล่นช้าง* นั้นมีว่า "เมื่อจุลศักราช ๑๒๐๗ ปีมะเส็งสัปตศก (พ.ศ. ๒๓๘๘) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้หมื่นเดชอุดม ซึ่งพาครอบครัวอพยพมาจากบ้านห้วยนายม แขวงเมืองวัง ฝั่งแม่น้ำโขงตะวันออกมาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร และมาตั้งอยู่ที่บ้านภูแล่นช้างลุ่มเขาภูพานตะวันตก พร้อมกับบ้านนาคู นาขาม บ้านจาน ฯลฯ นั้นเป็นพระ-พิชัยอุดมเดช เจ้าเมือง ให้เพียโคตหลักคำเป็นอุปฮาด ให้เพียมหาราชเป็นราชวงศ์ ให้เพียพรหมดวงดีเป็นราชบุตร ซึ่งเป็นคณะกรรมการเมืองภูแล่นช้างชุดแรก ยกบ้านภูแล่นช้าง[๑] ซึ่งตั้งอยู่เชิงเขาเทือกภูพานเป็นเมือง

---

๑ เห็นจะเพี้ยนไปจาก ภูแลนค้าง หรือภูแดนช้าง ซึ่งได้มีผู้กล่าวถึงภูเขาลูกนี้อยู่ หากไม่เพี้ยนก็คงจะโปรดเกล้าฯ เปลี่ยนชื่อเสียใหม่

ภูแล่นช้าง ขึ้นเมืองกาฬสินธุ์ ให้ผูกส่วยผลเร่วส่งเงินแทนปีละ ๘ ชั่งในจำนวนเลก ๓๑๔ คน แลพระราชทานเงินตราแก่เจ้าเมือง ๒ ชั่ง อุปฮาด ๑ ชั่ง ราชวงศ์ ๑๕ ตำลึง ราชบุตร ๑๐ ตำลึง เสื้อผ้าสิ่งของตามตำแหน่งยศทั่วทุกคน

ครั้นต่อมา อุปฮาด ท้าวเพีย กรมการเมืองภูแล่นช้างมีบอกขอท้าวคำบตรพระพิชัยอดมเดชเป็นราชบตร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ ราชบตรคนเดิมไม่ปรากฏว่าปลด ชราหรือตาย"

ต่อจากนี้ประวัติเมืองภูแล่นช้างขาดตอนไปนาน จะมีการผลัดเปลี่ยนเจ้าเมืองแลกรมการมากี่ชุดและเป็นใครบ้างไม่ปรากฏหลักฐาน ต่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ปรากฏว่าอุปฮาด (ไม่ปรากฏนาม) ได้เป็นผู้รักษาราชการเมืองภูแล่นช้างและต่อมาก็ถึงแก่กรรม ท้าวทองสุกได้เป็นผู้รักษาราชการบ้านเมืองต่อมา

เมื่อทางการได้จัดราชการบ้านเมืองใหม่ ยุบเมืองลงเป็นอำเภอบางเมือง บางเมืองก็ยุบลงเป็นตำบล โดยเฉพาะเมืองภูแล่นช้างก็ได้ถูกยุบลงเป็นตำบลหนึ่ง สังกัดอำเภอกุฉินารายน์ อยู่ริมทางหลวงสายจากบ้านห้วยผึ้งไปบ้านนาคู กิโลเมตรที่ ๓๒ ห่างบ้านนาคู ๗ กิโลเมตร เป็นตำบลที่มีทำเลข้าวนาดี เมื่อยุบอำเภอปจิมกาฬสินธุ์ ซึ่งเดิมตั้งอยู่ในเมืองไปตั้งใหม่ริมหนองหมาจอก แล้วเรียก "อำเภอภูแล่นช้าง" เพื่อเป็นอนุสรณ์ที่เมืองภูแล่นช้างได้ถูกยุบ ครั้นต่อมาจึงเปลี่ยนเรียก *อำเภอยางตลาด* เพื่อให้ตรงกับนามตำบลที่ตั้งอำเภอมาจนทุกวันนี้

สำหรับ *อำเภอกันทรวิชัย* มีประวัติมาว่า "เมื่อก่อนจุลศักราช ๑๑๔๗ พ.ศ. ๒๓๒๘ มีเมืองหนึ่งชื่อว่า *คันธาธิราช* มีเจ้าผู้ครองนครปกครองบ้านเมือง จนได้มีการสร้างถาวรวัตถุซึ่งเป็นพระพุทธรูปสลักด้วยหินปรากฏมา

จนเท่าทุกวันนี้ ต่อมาภายหลังเมืองคันธาธิราชได้กลายเป็นเมืองร้างไปเป็นเวลานาน จนกระทั่งถึงจุลศักราช ๑๒๓๖ ปีจอ (พ.ศ. ๒๔๑๗) พระยาไชยสุนทร (หนู) เจ้าเมืองกาฬสินธุ์ มีใบบอกขอตั้งบ้านคันธาธิราช (ต่อมาเพี้ยนเป็นคันทราร้าง) เป็นเมือง ขอเพียคำมูล[๑] คนเมืองมหาสารคามซึ่งอพยพพาท้าวเพียตัวเลกที่สมัครรวม ๒,๗๐๐ คนเศษมาตั้งอยู่บ้านคันทราร้างนั้นขึ้นเป็นเมือง แลขอตั้งเพียเวียงแกเป็นอุปฮาด เพียเมืองทอเป็นราชวงศ์ เพียไชยสุริยาเป็นราชบุตร เพียนามวิเศษเป็นผู้ช่วยราชการ

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ตั้งบ้านคันทราร้างเป็น *เมืองกันทรวิชัย* ตั้งให้เพียคำมูลเป็นพระประทุมวิเศษ เจ้าเมือง ให้เพียนามวิเศษเป็นหลวงจำนงภักดี ผู้ช่วย ทำราชการขึ้นเมืองกาฬสินธุ์ แต่เพียเวียงแกมิได้ลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพฯ จึงหาได้มีตราพระราชสีห์ตั้งไม่ เป็นแต่ได้รับตำแหน่งอุปฮาดตามใบบอกเจ้าเมืองกาฬสินธุ์เท่านั้น

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๒๕ พระประทุมวิเศษ (คำมูล) เจ้าเมือง และราชวงศ์ (เมืองทอ) ได้เป็นความกับเพียเมืองกลาง เมืองมหาสารคาม จึงโปรดเกล้าฯ ให้ลงไปชำระคดีที่กรุงเทพฯ พระประทุมวิเศษ (คำมูล) ได้ถึงแก่กรรมอยู่ที่กรุงเทพฯ ในปีนั้น คงมีแต่เพียเวียงแกทำหน้าที่อุปฮาดกับราชบุตร (ไชยสุริยา) รักษาราชการเมือง เพียเวียงแกเห็นว่าตนเป็นคนชรา จึงมีใบบอกขอท้าวทองคำหลานพระขัติยวงศา (จันทร์) เมืองร้อยเอ็ดเป็นผู้รักษาการในตำแหน่งเจ้าเมืองแทนต่อมา แลขอหลวงศรีสงครามว่าที่ราชวงศ์ ขอท้าวสีทะว่าที่หลวงจำนงภักดี ผู้ช่วย มีตราโปรดเกล้าฯ อนุญาตให้คนทั้งนี้รับราชการในหน้าที่ตามที่ขอได้

---

๑ หลานพระขัติยวงศา (สุทนต์) อดีตเจ้าเมืองร้อยเอ็ด

พ.ศ. ๒๔๔๓ โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนราชการบ้านเมืองใหม่ ได้ยุบเมืองกันทรวิชัยลงเป็นอำเภอกันทรวิชัยจน พ.ศ. ๒๔๕๓ (สมัยท้าวขัติยเป็นนายอำเภอ) ได้โอนท้องที่อำเภอกันทรวิชัยมาจากเมืองกาฬสินธุ์ไปสังกัดเมืองร้อยเอ็ดต่อมาจนถึงปี พ.ศ. ๒๔๕๖ จึงได้โอนสังกัดอำเภอกันทรวิชัยมาขึ้นจังหวัดมหาสารคามจนบัดนี้

พ.ศ. ๒๔๕๘ [สมัยหลวงชาญรัฐกิจ (เชย) เป็นนายอำเภอฯ] ได้ย้ายที่ว่าการอำเภอจากบ้านคันทราร้างไปปลูกสร้างใหม่ที่บ้านโคกพระ ริมหนองบัวทิศเหนือจนกระทั่งทุกวันนี้ ต่อมาอีก ๒ ปีจึงเปลี่ยนชื่อเป็น*อำเภอโคกพระ* ตามนามตำบลที่ตั้งพร้อม ๆ กับเปลี่ยนชื่ออำเภอภูแล่นช้างเป็น "อำเภอยางตลาด" ครั้น พ.ศ. ๒๔๘๒ สมัยพระยาสุนทรพิพิธ (เชย มัฆวิบูลย์) เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทยกลับเปลี่ยนชื่อเป็น *อำเภอกันทรวิชัย*อีกจนในบัจจุบัน

อำเภอกุฉินารายน์ มีประวัติมาว่า เมื่อจุลศักราช ๑๒๐๓ ปีเถาะนพศก (พ.ศ. ๒๓๘๔)* ขณะที่พระยามหาสงคราม และเจ้าอุปราชเวียงจันทน์ (ติสสะ) ซึ่งโปรดเกล้าฯให้ออกมาเกลี้ยกล่อมหัวเมืองฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงนั้น ได้ยกกองทัพไปตีเมืองวังแตก เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร แลท้าวเพียราษฎรพาครอบครัวหนีระส่ำระสาย พระมหาสงครามได้จัดให้ท้าวสาย ท้าวเพียเมืองวังไปเกลี้ยกล่อมได้ครอบครัวราชวงศ์ (กอ) และท้าวคอง บุตรเจ้าเมือง ท้าวตั้ว บุตรอุปฮาดเมืองวังเข้าสวามิภักดิ์แล้ว พาครอบครัวข้ามโขงฝั่งตะวันตกจำนวน ๓,๐๐๓ คนมาตั้งอยู่ ณ บ้านกุดสิม อัน

---

* ปีเถาะ นพศก น่าจะเป็นปีฉลู ตรีศก เพราะเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนั้นตรงกับปีจุลศักราช ๑๒๐๓—ธวัช ปุณโณทก

เป็นเมืองร้างเก่าของขอมมาช้านานในแขวงเมืองกาฬสินธุ์เป็นเวลา ๔ ปีโดยความเรียบร้อย

ครั้นจุลศักราช ๑๒๐๗ พ.ศ. ๒๓๘๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ราชวงศ์ (กอ) เมืองวังเป็นพระธิเบศร์วงศา เจ้าเมือง ให้ท้าวดวงเป็นอุปฮาด ท้าวตั้วเป็นราชวงศ์ ท้าวเนตรบุตรพระธิเบศร์ฯ เป็นราชบุตร ยกบ้านกุดสิมอันเป็นเมืองร้างซึ่งตั้งอยู่ริมโบสถ์นารายณ์เก่า อันเป็นนามมาของเมืองกุฉินารายน์ ขึ้นเป็น*เมืองกุฉินารายน์* ขึ้นเมืองกาฬสินธุ์ โปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินตราและเสื้อผ้าเครื่องยศแก่ผู้เป็นเจ้าเมืองอุปฮาดราชวงศ์และราชบุตรโดยทั่วกัน

ต่อมา ๙ ปี เมืองกาฬสินธุ์ มีบอกมายังกรุงเทพฯ ว่าราชบุตรเมืองกุฉินารายน์[๑] ไม่มีตัว ขอพระราชทานตั้งท้าวขัติยเป็นราชบุตรเมืองกุฉินารายน์ ก็ทรงโปรดเกล้าฯ ตามที่ขอ

เมื่อพระธิเบศร์วงศา (กอ) เจ้าเมืองฯ ถึงแก่กรรมแล้ว โปรดเกล้าฯ ตั้งให้อุปฮาด (ควง) เป็นที่พระธิเบศร์วงศา เจ้าเมืองกุฉินารายน์แทน เมื่อจุลศักราช ๒๒๒๔ (พ.ศ. ๒๔๐๕)

เมืองกุฉินารายน์โปรดฯ ให้โอนไปขึ้นเมืองมุกดาหารอยู่คราวหนึ่ง เมื่อพ.ศ. ๒๔๒๒ เพราะเจ้าเมืองมีความบาดหมางกับเจ้าเมืองกาฬสินธุ์ แต่อยู่กับเมืองมุกดาหารเพียง ๔ ปี เมืองกาฬสินธุ์มีบอกขอโอนเมืองกุฉินารายน์จากเมืองมุกดาหารมาขึ้นเมืองกาฬสินธุ์ตามเดิม ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯตามที่ขอ เมื่อจุลศักราช ๑๒๔๕ (พ.ศ. ๒๔๒๖) โปรดเกล้าฯให้ท้าวกินรีรักษาราชการในตำแหน่งเจ้าเมืองกุฉินารายน์ ท้าวกินรีรับราชการมาได้ ๓ ปีโดยความเรียบร้อย จึงพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระธิเบศร์วงศา

---

[๑] ไม่ปรากฏในตำนานเดิมว่าราชบุตร (เนตร) คนเก่าตาย หรือปลดชรา ฯลฯ

เจ้าเมืองกุฉินารายน์ เมื่อพ.ศ. ๒๔๓๐ พระราชทานถาดหมากคนโทเงิน ๑ สัปทนบั๋สตูแดง ๑ เสื้อโหมดเทศริ้วเล็ก ๑ แพรขาวห่มเพลาะ ๑ และผ้าม่วงจีน ๑

สมัยยุบเมืองลงเป็นอำเภอ เมืองกุฉินารายน์ก็ได้ยุบลงเป็น *อำเภอกุฉินารายน์* แต่ปรากฏว่าไปตั้งที่ว่าการอำเภอขึ้นใหม่ที่ *บ้านบัวขาว* (ไม่ทราบปีใด) และก็เปลี่ยนเรียกอำเภอบัวขาวอยู่สมัยหนึ่ง ภายหลังกลับเรียก "อำเภอกุฉินารายน์" จนทุกวันนี้ ที่ว่าการอำเภอปัจจุบันตั้งอยู่ห่างทางหลวงสายจากสกลนคร–กาฬสินธุ์ ราว ๓๘ กม. โดยแยกจากทางหลวงสายดังกล่าวที่บ้านสี่แยก (หนองแวง) กม. ที่ ๘๐

ประวัติ *อำเภอแซงบาดาล* นี้ ตั้งพร้อมๆ กับเมืองท่าขอนยาง โดยที่อุปฮาด (คำแดง) เมืองคำม่วนอพยพครอบครัวมาพร้อมพระคำก้อนเมืองคำเกิด อุปฮาด (คำแดง) เป็น *พระศรีสุวรรณ* เจ้าเมือง ยกบ้านบึงกระดานเป็นเมืองแซงบาดาล เพราะตั้งอยู่ริมหนองแซงบาดาล ให้ราชวงศ์ (จารย์จำปา) บุตรท้าวศรีสุราชเป็นอุปฮาด ให้ท้าวขัติย (พก) บุตรพระคำรานเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวสุริยะ (จารย์โท) บุตรพระศรีสุวรรณ (คำแดง) เป็นราชบุตร ขึ้นเมืองกาฬสินธุ์ พระราชทานเสื้อผ้า เครื่องยศเช่นเดียวกับเมืองท่าขอนยาง เมื่อจุลศักราช ๑๒๐๗ ปีมะเส็ง สัปตศก (พ.ศ. ๒๓๘๘)

พระศรีสุวรรณ (คำแดง) รับราชการมาได้ ๓ ปี จุลศักราช ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) ป่วยถึงแก่กรรม โปรดเกล้าฯ ตั้งให้อุปฮาด (จำปา) เป็นพระศรีสุวรรณ ว่าราชการเมืองต่อไป พระศรีสุวรรณ (จำปา) รับราชการได้ ๑๓ ปีก็ถึงแก่กรรมเมื่อจุลศักราช ๑๒๒๓ ปีระกา โปรดเกล้าฯ ให้ราชวงศ์ (พก) เป็นที่พระศรีสุวรรณ เจ้าเมือง ให้ท้าวบุญบุตรพระศรีสุวรรณ

(จำปา) เป็นอุปฮาด ท้าวขีบุตรพระศรีสุวรรณ (คำแดง) เป็นราชวงศ์ ท้าวพรหมบุตรพระศรีสุวรรณ (พก) เป็นราชบุตร รักษาราชการเมืองแซงบาดาลต่อไป

พระศรีสุวรรณ (พก) รับราชการมาได้นานถึง ๒๐ ปีเศษ ครั้นจุลศักราช ๑๒๔๔ (พ.ศ. ๒๔๒๔) ก็ถึงแก่กรรม ตรงกับปีที่พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) แต่ครั้งเป็นพระยาศรีสิงหเทพ โปรดฯ ให้เป็นข้าหลวงใหญ่ขึ้นไปรักษาราชการหัวเมืองตะวันออก ราชวงศ์ (ขี) ได้รักษาราชการแทนได้ ๒ เดือนก็ถึงแก่กรรมลงอีก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ *จารย์โคต* บุตรอุปฮาด (พรหม) เป็นพระศรีสุวรรณ เจ้าเมือง ให้ท้าวเชียงทุมเป็นอุปฮาดรักษาราชการบ้านเมืองต่อไป

อุปฮาด (เชียงทุม) จะอยู่ในราชการนานเท่าใดไม่ปรากฏ แต่ว่าได้โปรดเกล้าฯ ให้ท้าวหงษ์เป็นอุปฮาดด้วยอีกผู้หนึ่ง (ไม่ปรากฏวันเดือนปีที่ตั้ง) และก็ถึงแก่กรรมเมื่อ ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๒)

เมื่อได้จัดราชการบ้านเมืองใหม่ เมืองแซงบาดาลได้ยุบลงเป็นอำเภอเช่นบางอำเภอที่ได้กล่าวมาแล้ว และจวบกับทางการในรัชกาลที่ ๖ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งมณฑลร้อยเอ็ดแยกจากมณฑลอีสานขึ้นอีกมณฑลหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ อำเภออุทัยร้อยเอ็ดที่ตั้งอยู่ในเมืองร้อยเอ็ดนั้นให้ย้ายออกมาตั้งใหม่ย่านศูนย์กลางปกครองที่ตำบลดินแดนเมื่อพ.ศ. ๒๔๕๖ อำเภออุทัยร้อยเอ็ดจึงเปลี่ยนเรียกเป็น *อำเภอแซงบาดาล* เพื่อเป็นอนุสรณ์ที่เมืองแซงบาดาลได้ยุบลงเป็นตำบล

จังหวัดกาฬสินธุ์นี้ได้ถูกยุบลงเป็นอำเภอชั้นเอกครั้งหนึ่ง ตามประกาศกระทรวงมหาดไทยลงวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๔ เรียกว่าอำเภอหลุบไปรวมการปกครองจังหวัดมหาสารคาม เนื่องจากเศรษฐกิจของ

ประเทศตกต่ำในสมัยพระอรรถเบญจสรวดีเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดคนที่ ๑๕ และคนสุดท้ายในระบอบการปกครองสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่เมืองกาฬสินธุ์ได้คงคืนสภาพเป็นจังหวัดเช่นเดิมอีก เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม ๒๔๙๐ จนบัดนี้ มีอำเภอปกครอง ๖ อำเภอและ ๑ กิ่ง คือ อำเภอเมืองกาฬสินธุ์ กมลาสัย กุฉินารายน์ ยางตลาด สหัสขันธ์ กิ่งอำเภอสมเด็จ และอำเภอท่าคันโท

มีเนื้อที่ ๗,๖๕๑ ตารางกิโลเมตร มีพลเมือง ๕๓๐,๘๖๒ คน

ภาค ๔

ลุ่มน้ำโขง

บทที่ ๘

เมืองอุดรธานี

เมืองอุดรธานีมิได้เป็นเมืองในประวัติศาสตร์มาก่อน เดิมที่บัญชาการมณฑลตั้งอยู่ที่เมืองหนองคาย โดยเหตุที่สัญญาสงบศึกระหว่างประเทศสยามกับประเทศฝรั่งเศส ฉบับลงวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ (ข้อ ๓) เรื่องอาณาเขตริมฝั่งขวาแม่น้ำโขงขีดคั่นไม่ให้ประเทศสยามตั้งกองทหารในฝั่งขวาของไทยภายในรัศมี ๒๕ กิโลเมตร จึงได้ย้ายที่บัญชาการมณฑลมาตั้งที่ *บ้านเดื่อหมากแข้ง*[๑] เมื่อปลายปี ร.ศ. ๑๑๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม[๒] ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ หรือข้าหลวงต่างพระองค์ในกาลต่อมา ประทับที่เมืองอุดรธานี จนกระทั่งวันที่ ๑๑ กันยายน ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายนิวัติกลับกรุงเทพพระมหานคร ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหมในศกเดียวกันนั้น และรั้งผู้บัญชาการทหารเรืออีกตำแหน่งหนึ่งด้วย ในปีนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาอิสริยยศเลื่อนเป็น "กรมหลวง" แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้

---

๑ เดิมที่ตงเมืองอุดรฯ มีต้นมะเขือพวง (ต้นหมากแข้ง) คือตรงที่ตั้งโบสถ์วัดมัชฌิมาวาสเดี๋ยวนี้ ขนาดโตผิดปกติ เมื่อแรกตั้งบ้านจึงเอานามต้นหมากแข้งมาเรียก แต่เหตุที่ชื่อเป็น*เมืองอุดรธานี*นั้น คือเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของประเทศไทย

๒ เมื่อดำรงพระยศเป็น "พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นฯ"

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัฒนา[๑] ดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลฝ่ายเหนือ (ต่อมาเปลี่ยนเป็นมณฑลอุดร) ตั้งแต่วันที่ ๑๑ กันยายน ร.ศ. ๑๑๘ ต่อไป

สถานที่ทำการของรัฐบาลต่างๆ สมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมประทับที่เมืองอุดรธานีนั้น ได้หันหน้าที่ทำการต่าง ๆ สู่ทิศเหนือแทบทุกแห่ง แทนที่จะหันหน้าสู่ทุ่งศรีเมืองอันอยู่ในย่านกลาง ซึ่งคนอื่น ๆ เมื่อได้สังเกตตามแผนผังนี้แล้วก็เข้าใจว่าจะเป็นเช่นนั้น แต่ได้ยินผู้เฒ่าผู้แก่เมืองอุดร ฯ ที่ได้วิสาสะเล่ากันต่อ ๆ มาว่า ที่เป็นเช่นนั้นเนื่องจากพระองค์ท่านทรงตั้งพระทัยหวังจะตั้งรับต่อสู้ฝรั่งเศสสมัย ร.ศ. ๑๑๒ อยู่เสมอนั้นเอง เพราะสมัย ร.ศ. ๑๑๒ ฝรั่งเศสได้ทำกับไทยเราชอกช้ำแสนสาหัสดังที่ทราบกันดีอยู่แล้ว ดูก็เป็นที่ชอบกลของพระองค์ท่าน

ครั้นกาลล่วงมาในปัจจุบัน สถานที่ต่าง ๆ ที่พระองค์ได้ทรงสร้างไว้หรือมีผู้ก่อสร้างไว้เป็นอนุสรณ์ในพระองค์ท่าน ซึ่งอยู่ในขอบเขตบริเวณที่ประทับ เป็นต้นว่าศาลเจ้าหรือศาลเทพารักษ์ คนสมัยนั้นไม่กล้าจะกล้ำกรายเข้าไปอยู่หรือทำลาย เพราะถือว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ควรคารวะ ซึ่งชาวเมืองได้พากันถือมาแต่สมัยก่อน ๆ หากผู้ใดฝ่าฝืน หรือแสดงอาการไม่เคารพจะมีอันเป็นไปไม่เร็วก็ช้า ตามที่ผู้เขียนได้ยินมา

ครั้นต่อมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๔๖ สมัยพระยาศรีสุริยราชวรานุวัต (โพธิ โต๊ะทองกาทอง) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุดรสืบต่อ ได้ตัดถนนหนทางวางผังเมืองอุดร ฯ ขึ้นใหม่หลายสาย และได้สร้างวัดขึ้นวัดหนึ่ง ซึ่งเวลา

---

๑ เมื่อครั้งเป็น "หม่อมเจ้า"

นั้นเป็นแต่เพียงสำนักสงฆ์ยังไม่มีชื่อ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า (พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์) ทรงประทานชื่อว่า "วัดโพธิสมภร" เป็นวัดธรรมยุตวัดแรกในเมืองอุดรธานี เพราะเจ้าของเดิมที่เป็นหัวหน้าพาสร้างชื่อ "โพธิ" มาเท่าทุกวันนี้

แต่เดิมพร้อมสร้างเมืองอุดร ฯ นั้น มีวัดอยู่เพียงวัดเดียวเป็นวัดเล็กๆ ครอมโพนหมากแข้ง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมได้ทรงเป็นพระประมุขซ่อมแซมขึ้น ต่อมาคือ "วัดมัชฌิมาวาส" เดี๋ยวนี้ชาวเมืองเรียก "วัดเก่า" หรือ "วัดเดิม"

เมื่อพระยาศรีสุริยราชวรานุวัต (โพธิ) ถึงแก่กรรมแล้วเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ นายร้อยเอกพระยาจ่าแสนยบดี[๑] ย้ายมาดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดรคนที่ ๓ ท่านผู้นี้ได้ประสิทธิ์ประสาทให้จังหวัดอุดรธานีสืบต่อท่านพระยาศรี ฯ (โพธิ) คนก่อน มีความเจริญก้าวหน้าเป็นอย่างมาก เมื่อท่านผู้นี้โปรด ฯ ให้ย้ายไปดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ แล้ว ในปีหลังมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯในรัชกาลที่ ๖ ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า *ให้รวมมณฑลอุดร มณฑลอุบลราชธานี และมณฑลร้อยเอ็ดเป็นภาค เรียกว่า ภาคอีสาน* ตั้งที่บัญชาการมณฑลภาคที่เมืองอุดรธานี เจ้าพระยามุขมนตรี[๒] ดำรงตำแหน่งอุปราชภาคอีสาน และเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดรอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย

---

[๑] ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น "พระยาศรีสุริยราชวรานุวัต" (ทองสุก ดิษยบุตร)

[๒] เมื่อครั้งเป็นพระยาราชนกุลวิบูลย์ภักดี (อวบ เปาโรหิต) ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย

ลุถึงปลายเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ (ในรัชกาลที่ ๗) ประจวบกับเศรษฐกิจของประเทศตกต่ำ เนื่องมาแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ แล้ว เงินรายได้ไม่พอจ่าย รัฐบาลต้องหาทางแก้ไขเพื่อให้งบประมาณแผ่นดินสู่ดุลยภาพ จำเป็นต้องยุบเลิกตำแหน่งหน้าที่ราชการแลปลดข้าราชการออกรับบำเหน็จบำนาญมากมาย เฉพาะกระทรวงมหาดไทยได้ยกเลิกตำแหน่งปลัดจังหวัดถึง ๓๕ จังหวัด ให้นายอำเภอเมืองทำงานแทนอีกหน้าที่หนึ่ง ยกเลิกปลัดมณฑลทุกมณฑล ให้ผู้ว่าราชการจังหวัดที่ตั้งศาลากลางรัฐบาลทำการแทนอีกหน้าที่หนึ่ง ยกเลิกกรมสำรวจซึ่งมีหน้าที่ตรวจราชการเฉพาะในกระทรวงมหาดไทยทั่วราชอาณาจักรเสียทั้งกรม ฯลฯ

และในคราวเดียวกันนี้ ได้โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศยกเลิก *ภาคอีสาน* ด้วย และโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยามุขมนตรีย้ายไปดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพ ส่วนมณฑลอุบลราชธานี และมณฑลร้อยเอ็ดก็ยุบลงเป็นจังหวัดพร้อมกัน โอนการปกครองจังหวัดในมณฑลทั้งสองนี้ไปไว้ในมณฑลนครราชสีมา ซึ่งเวลานั้นพระยาเพชรปาณี (ดั่น รักตประจิตร) เป็นสมุหเทศาภิบาล ยังมีมณฑลที่ถูกยุบในคราวเดียวกันนี้อีก ๒ มณฑล คือ *มณฑลมหาราษฎร์* และ *มณฑลสุราษฎร์* (มณฑลหลังนี้ยุบจริง ๆ เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๙)

พ.ศ. ๒๔๗๐ โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาอดุลยเดชสยามเมศร์วรภักดี (อุ้ย นาครธรรพ) มาเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดรสืบไป

พ.ศ. ๒๔๗๒ โปรดเกล้าฯ ให้ พระยาตรังคภูมาภิบาล (เจิม บันยารชุน) เป็นผู้รั้งสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดรคนสุดท้าย[๑]

---

[๑] ประกาศลงวันที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๙

มณฑลอุดรสมัยเป็นบริเวณ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ โต๊ะ-ทองกาทอง) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลนั้น ได้แบ่งการปกครองออกเป็น ๕ บริเวณ คือ

ก. บริเวณหมากแข้ง ข. บริเวณธาตุพนม ค. บริเวณสกลนคร ง. บริเวณภาชี จ. บริเวณน้ำเหือง ดังจะกล่าวถึงประวัติของเมืองต่าง ๆ ในบริเวณทั้ง ๕ ดังต่อไปนี้

เมืองรัตนวาปี

เฉพาะอำเภอรัตนวาปี หายไปจากทำเนียบตอนหลัง ๆ มานี้ จึงขอกล่าวประวัติอำเภอรัตนวาปีด้วย คือเดิมเป็นเมืองรัตนวาปี โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งขึ้นในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ ก่อนที่จะตั้งเป็นเมืองปรากฏว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๑ พระศรีสุรศักดิ์ (คำสิงห์ ต้นตระกูล "สิงห์ศิริ") เป็นเจ้าเมืองอยู่ที่เมืองบริคัณฑ์นิคม[๑] ครั้นดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศส เมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ แล้ว จึงโปรดเกล้า ฯ ให้พระศรีสุรศักดิ์ (คำสิงห์) อพยพครอบครัวผู้คนมาตั้งอยู่ *บ้านหนองแก้ว* ริมฝั่งโขงตะวันตก แขวงเมืองโพนพิสัย และโปรดเกล้า ฯ ให้ยกบ้านหนองแก้วขึ้นเป็นเมืองรัตนวาปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ ส่วนพระศรีสุรศักดิ์ (คำสิงห์) พระราชทานบรรดาศักดิ์ให้เป็นพระรัตนเขตรักษา เจ้าเมืองรัตนวาปีคนแรก ต่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ โปรดเกล้า ฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ แล้วพระ

---

[๑] อยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง คือแขวงบริคัณฑ์ในประเทศลาวปัจจุบัน แต่ที่ทำการแขวงได้มาตั้งที่เมืองปากซัน ตรงข้ามอำเภอบึงกาฬ

ราชทานตราตั้งให้พระรัตนเขตรักษาเป็นผู้ว่าราชการเมืองโพนพิสัย ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาโพนพิสัยสรเดช ตามนามเมือง ยุบเมืองรัตนวาปีลงเป็นอำเภอสังกัดเมืองอุดรธานี ครั้นต่อมาทางการได้ยุบเมืองโพนพิสัยลงเป็นอำเภอขึ้นจังหวัดหนองคายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ ส่วนอำเภอรัตนวาปีได้ถูกยุบลงเป็นตำบลรัตนวาปี สังกัดอำเภอโพนพิสัยสืบต่อมาจนบัดนี้

ส่วนพระยาโพนพิสัยสรเดช (คำสิงห์) เมื่อยุบเมืองโพนพิสัยลงเป็นอำเภอแล้ว ก็ได้ดำรงตำแหน่งเป็น "ผู้ว่าราชการอำเภอโพนพิสัย" เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๙ ออกจากราชการรับพระราชทานเบี้ยหวัดปีละ ๕๐๐ บาท เนื่องจากความดีความชอบของพระยาโพนพิสัยสรเดชได้มีต่อแผ่นดินมาแต่อดีต แม้ได้ออกจากราชการไปแล้วคุณความดีของท่านก็ยังปรากฏแก่แผ่นดินอยู่ จึงล้นเกล้า ฯ ในรัชกาลที่ ๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น "พระยาสุนทรธรรมธาดา" เป็นเกียรติยศในวงศ์ตระกูลต่อไป แต่สามัญชนทั่วไปยังเรียกท่านอยู่ว่า "ท่านพระยาโพนพิสัย" เมื่อเอ่ยถึงเจ้าคุณโพนพิสัยในแถบนี้ย่อมเป็นที่รู้แพร่หลาย เพราะท่านผู้นี้ได้ทำคุณประโยชน์และคุณความดีต่อราชการบ้านเมืองครั้งอดีตมากหลาย จึงเห็นควรจะนำเกียรติประวัติของท่านผู้นี้มากล่าวได้ด้วย คือ

พระยาสุนทรธรรมธาดา (คำสิงห์ สิงห์ศิริ) เป็นบุตรของพระฤกษ์มนตรีและนางทองสี เกิดที่บ้านจอมนาง อำเภอโพนพิสัย จังหวัดหนองคาย เมื่อวันอังคาร ปีมะโรง เดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๓๗๕

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๐ เรียนหนังสือไทยจากท่านพระคุณหลักคำ จนเมื่ออายุครบบวชได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา ๒ พรรษาที่วัดจุมพล อำเภอโพนพิสัยนั้นเอง

พ.ศ. ๒๓๘๖ ได้เข้ารับราชการเป็นเสมียนนายกองบัญชี อยู่กับเจ้าเมืองโพนพิสัยมีหน้าที่สำรวจไพร่พล และเตรียมเสบียงสมทบกองทัพหลวงซึ่งไปจากพระนคร

พ.ศ. ๒๓๙๗ ได้เลื่อนตำแหน่งเป็นนายกองบัญชี

พ.ศ. ๒๓๙๘ ได้รับพระราชทานตราตั้งเป็นท้าวพรหมสาร

พ.ศ. ๒๔๐๑ ได้รับพระราชทานตราตั้งเป็นเจ้าเมืองประชุมพนาลัย[๑] ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระศรีสุรศักดิ์สุนทร

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ มีพวกฮ่อยกเข้ามาปล้นชายพระราชอาณาเขตทางด้านสิบสองเจ้าไทย โปรดเกล้าฯให้พระยาราชวรานุกูล[๒] พระยาศรีสุริยราช-วรานุวัต (มึง) เป็นแม่ทัพเกณฑ์ไพร่พลทางหัวเมืองตะวันออกเฉียงเหนือไปปราบฮ่อ พระศรีสุรศักดิ์สุนทร (คำสิงห์) ก็ได้ร่วมทัพหลวงเป็นแม่กองออกสู้รบปราบฮ่อ และทุกครั้งถ้ามีข้าศึกมาย่ำยีพระราชอาณาเขตทางด้านนี้ก็ได้รับมอบหมายให้เป็นแม่กองไปต่อต้านพวกฮ่อทุ่งเชียงคำแขวงเมืองเชียง-ขวางร่วมกับบรรดาหัวเมืองอื่นที่ถูกเกณฑ์มาช่วยกันปราบฮ่อโดยความกล้าหาญ จนพวกฮ่อแตกล่าถอยไป เป็นที่พึงใจของทางราชการทุกครั้ง

---

๑ ต่อมาเปลี่ยนเป็นเมืองบริคัณฑ์นิคม คือแขวงบริคัณฑ์ประเทศลาวดังกล่าวแล้ว

๒ ต่อมาเป็นเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช (เวก บุณยรัตพันธ์)

พ.ศ. ๒๔๓๔ ได้ติดตามพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลฝ่ายเหนือเข้าไปกรุงเทพฯ ถวายตัวเป็นมหาดเล็กหลวงในรัชกาลที่ ๕ สังกัดกรมมหาดเล็กเวรสิทธิ์

พ.ศ. ๒๔๓๖ (ร.ศ. ๑๑๒) ถูกแต่งตั้งให้เป็นแม่กองไปขัดตาทัพต่อสู้ฝรั่งเศสที่แก่งเจ็ก ซึ่งเข้ามายึดดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงจนเหตุการณ์ด้านนี้สงบลง

พ.ศ. ๒๔๔๔ เป็นแม่กองสมทบกองหลวงไประงับเหตุเรื่องผีบาปผีบุญที่เมืองอุดรธานี เมืองสกลนครและเมืองนครพนม ฯลฯ เป็นที่เรียบร้อย

พ.ศ. ๒๔๙๗* เป็นแม่กองสมทบกองหลวงไประงับเหตุที่พวกเงี้ยวก่อการจลาจลทางเมืองบ่อแตน และเมืองแก่นท้าว ซึ่งอยู่ในเขตไทยสมัยนั้น ปัจจุบัน ๒ เมืองนี้สังกัดแขวงไชยบุรีประเทศลาว ต่อเขตประเทศไทยกลางลำน้ำเหืองเป็นพรมแดน ในท้องที่อำเภอด่านซ้าย อำเภอท่าลี่และอำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย ได้รับตราเป็นบำเหน็จ

ครั้นวันที่ ๒๒ พฤษภาคม ๒๔๙๗ พระยาสุนทรธรรมธาดา (คำสิงห์) ป่วยด้วยโรคชราถึงแก่กรรมเวลา ๙.๑๐ น. คำนวณอายุได้ ๑๒๐ ปีกับ ๘ เดือน นับว่าท่านผู้นี้อายุมั่นขวัญยืนซึ่งหายากด้วยผู้หนึ่ง

---

* ศักราชน่าจะผิดพลาด แต่ยังหาหลักฐานที่ถูกต้องไม่พบ จึงคงศักราชไว้ตามต้นฉบับพิมพ์ครั้งแรก—ชวัช ปุณโณทก

บทที่ ๙

เมืองหนองคายและนครพนม

เมืองหนองคาย

อันประวัติเมืองหนองคายนี้ สมัยก่อนตั้งเมืองหนองคายมีเมืองอยู่ ๓ เมืองทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงตรงข้ามเวียงจันทน์ คือ เมืองพานพร้าว เมืองปะโค และเมืองเวียงคุก บัจจุบัน ๓ เมืองนี้ยุบลงเป็นหมู่บ้าน ตำบล ก่อนนี้ก็ขึ้นกับเวียงจันทน์ เมืองเวียงจันทน์หรือกรุงศรีสัตนาคนหุตก็เป็นประเทศราชกรุงสยามตั้งแต่ปลายรัชสมัยกรุงธนบุรี ซึ่งก็ได้กล่าวไว้แล้ว

ครั้นต่อมาในรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ เมื่อปราบกบฏเวียงจันทน์เรียบร้อยแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกประเทศราชเวียงจันทน์ เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ผู้เป็นแม่ทัพใหญ่มาปราบเวียงจันทน์คราวนั้น เห็นว่าเมืองเล็ก ๆ ๓ แห่งที่กล่าวนามมาแล้วนั้น เห็นควรจะจัดตั้งรวมเป็นเมืองใหญ่ควบคุมดูแลเมืองเล็กอีกทีหนึ่ง เพราะบางเมืองที่อยู่ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงยังกระด้างกระเดื่องต่อกรุงสยามคราวเจ้าอนุวงศ์คิดกู้อิสรภาพจากไทยนั้น จึงขอพระราชทานตั้งให้ท้าวสุวอธรรมา (หรือบุญมา) บุตรอัคร์ฮาดเมืองยโสธร หลานเจ้าพระวิชัยราชสุริยวงศ์ขัตติยราช(หน้า) เจ้านครจำปาศักดิ์ อันมีเชื้อสายสืบต่อเจ้าพระตา เจ้าพระวอฯ (พระวรราชภักดี) เมืองอุบลราชธานีมาก่อนเป็นเจ้าเมือง เพราะเป็นผู้มีความชอบคราวปราบ

กบฏเวียงจันทน์เป็นอันมาก ส่วนที่จะตั้งเมืองแห่งใดนั้น ให้ท้าวสุวอไปสร้างบ้านแปงเมืองเอาเอง

ท้าวสุวอได้พิจารณาแล้วเห็นว่า บริเวณบ้านไผ่ ริมแม่น้ำโขงฝั่งขวาเป็นที่มีชัยภูมิเหมาะแก่การที่จะสร้างเป็นเมืองใหญ่ต่อไปกว่าทุกแห่ง นอกจากพื้นที่อุดมสมบูรณ์แล้ว ยังเหมาะสมที่จะตั้งเป็นจุดยุทธศาสตร์และศูนย์การปกครองอีกด้วย

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านไผ่ขึ้นเป็นเมืองหนองคาย เป็นศุภนิมิตอันดีอันเป็นนามมาแห่งนามของเมืองนี้ เพราะมีหนองใหญ่เต็มไปด้วยดอกบัวหลวงตั้งอยู่ในหมู่บ้านเบิดและบ้านเมืองทาง ทิศตะวันออกเฉียงใต้จังหวัดหนองคายปัจจุบัน ตั้งให้ท้าวสุวอธรรมาเป็น "พระประทุมเทวาภิบาล" โดยถือเอาดอกบัวในหนองคายมาเป็นศิริมงคลนามเจ้าเมืองหนองคายคนแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๐ อันเป็นต้นตระกูล *ณ หนองคาย* สืบต่อมาจนทุกวันนี้ และโปรดเกล้าฯ ให้เมืองเวียงจันทน์มาขึ้นกับหนองคายแต่นั้นมา เมืองหนองคายจึงนับว่ามีความสำคัญเมืองหนึ่งในประวัติศาสตร์ไทยเป็นอันมาก ทั้งเป็นที่ประทับของข้าหลวงต่างพระองค์อยู่สมัยหนึ่งด้วย

ครั้น พ.ศ. ๒๓๘๑ พระประทุมเทวาภิบาล(สุวอ) เจ้าเมืองหนองคายถึงแก่กรรม โปรดเกล้าฯ ให้อุปฮาดเคน[๑] เป็นพระประทุมเทวาภิบาลเป็นเจ้าเมืองหนองคายคนที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๗ จนถึง พ.ศ. ๒๔๒๐ ก็เกิดศึกฮ่อ โดยที่พวกฮ่อยกเป็นขบวนทัพเข้ามายึดหัวเมืองชายพระราชอาณาเขตต่อแดนญวนจนถึงริมฝั่งแม่น้ำโขง พระประทุมเทวาภิบาล(เคน) ไม่อยู่ ไปราชการต้อนรับพระยามหาอำมาตยาธิบดี(ชื่น) ซึ่งเวลานั้นมาตรวจ

---

[๑] อุปฮาด (เคน) บุตรพระประทุมเทวาภิบาล (สวอ)

ราชการสักเลกและเร่งรัดเงินช่วยราชการอยู่ที่เมืองอุบลราชธานีและเมืองยโสธร และโปรดเกล้าฯ ให้เป็นแม่ทัพใหญ่ทางหัวเมืองภาคอีสานเกณฑ์กำลังเมืองปราบปรามฮ่อด้วย กรมการเมืองหนองคายและเมืองโพนพิสัยทราบข่าวฮ่อยกมาตีปล้นและยึดเมืองเวียงจันทน์ไว้ได้เป็นที่ตั้ง ก็พากันอพยพครอบครัวแตกหนีทิ้งบ้านเรือนไปอยู่ตามป่าดง เมื่อพระยามหาอำมาตย์ฯ (ชื่น) ยกทัพมาถึงเมืองโพนพิสัยและเมืองหนองคายไม่เห็นมีกรมการอยู่รักษาเมือง จึงสั่งให้หาตัวมาได้แล้วสั่งให้ประหารชีวิตท้าวศรีสุราช(จันทร์) ราชบุตรเมืองหนองคาย ซึ่งเจ้าเมืองได้เป็นผู้มอบหมายให้เป็นผู้รักษาเมืองในเวลาที่เจ้าเมืองไม่อยู่ พร้อมด้วยพระพิสัยสรเดช(หนู) เจ้าเมืองโพนพิสัยด้วยอีกผู้หนึ่ง เพื่อมิให้เป็นเยี่ยงอย่างต่อไป แล้วก็ทำการปราบฮ่อจนพวกฮ่อแตกถอยไปทางทุ่งเชียงคำ เป็นอันเสร็จการปราบฮ่อไปครั้งหนึ่ง

พ.ศ. ๒๔๒๘ เกิดศึกฮ่อขึ้นอีกเป็นครั้งที่สอง คราวนี้พวกฮ่อได้กำเริบมากขึ้น เข้ามายึดทุ่งเชียงคำ (ทุ่งไหหิน) ตีฝ่าลงมาถึงเวียงจันทน์อีก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเป็นแม่ทัพเสด็จมาปราบฮ่อ จนพวกฮ่อแตกหนีไป เมื่อเสร็จการปราบฮ่อครั้งหลังนี้ ได้ทรงสร้างอนุสาวรีย์บรรจุอัฐิผู้ที่เสียชีวิตในการปราบฮ่อไว้ที่เมืองหนองคาย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ ปรากฏอยู่หลังสถานีตำรวจภูธร จังหวัดหนองคาย ครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒ ได้ย้ายมาสร้างใหม่สง่างามตรงถนนบรรจบกันสามแยกทางเข้าเมืองหนองคายจนบัดนี้

เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่

สำเร็จราชการมณฑลลาวพวน[๑] ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองหนองคาย จนเกิดเรื่องกับฝรั่งเศส ร.ศ. ๑๑๒ ไทยได้ถูกบัญญัติเขตปลอดทหารและภาษีศุลกากรภายในรัศมี ๒๕ กิโลเมตรจากฝั่งขวาแม่น้ำโขงเข้ามาในพระราชอาณาเขตแต่ฝ่ายเดียว จึงได้ย้ายที่บัญชาการมณฑลจากเมืองหนองคายไปตั้งที่ *บ้านเดื่อหมากแข้ง* คือเมืองอุดรธานี พร้อมกับกองรักษาการณ์ชายแดน ดังได้กล่าวมาแล้ว

เมืองหนองคายมีปูชนียสถานและโบราณวัตถุที่สำคัญเห็นควรจะนำมากล่าวคือ พระเสริม พระสุก และพระใส

พระเสริม พระสุก พระใส พระพุทธรูป ๓ องค์นี้ ตามตำนานกล่าวว่า พระราชธิดาของพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชที่ ๑ ทรงสร้างขึ้นไว้ประจำพระองค์ คือพระเสริมประจำพี่ผู้ใหญ่ พระสุกประจำคนกลาง พระใสประจำน้ององค์สุดท้อง คราวเกิดศึกกรุงธนบุรีกับเวียงจันทน์ พ.ศ. ๒๓๒๑ พระเจ้าศิริบุญสารให้อัญเชิญพระพุทธรูป ๓ องค์ดังกล่าวไปซ่อนไว้ที่เมืองวังเวียง เมื่อเสร็จศึกแล้วจึงให้อัญเชิญกลับคืนมาไว้ที่วัดโพนชัยที่เวียงจันทน์ตามเดิม ถึงรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ คราวปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ ชาวเมืองอัญเชิญไปซ่อนไว้ที่ภูเขาควายเหนือเวียงจันทน์ ความทราบถึงกรมพระราชวังบวรมหาสักพลเสพ จอมทัพปราบกบฏเวียงจันทน์คราวนั้น จึงโปรดให้อัญเชิญกลับมาที่ค่ายหลวงเมืองพานพร้าวพร้อมด้วย*พระแก่นจันทน์* ๑ *พระเงินหลอ* ๑ และ *พระเงินบุ* อีก ๔ องค์ รวม ๙ องค์ล้วนแต่องค์ใหญ่ ๆ พระพุทธรูปดั่งกล่าวนี้ได้อัญเชิญขึ้นแพล่องตามลำน้ำหงึมมา พอถึงปากหงึม

---

[๑] ต่อมาเปลี่ยนเป็นมณฑลฝ่ายเหนือ ครั้งหลังสุดเปลี่ยนเป็น "มณฑลอุดร"

ไหลตกแม่น้ำโขง แพนั้นบังเอิญแตก พระสุกเลยจมหายไปในน้ำนั้นเอง[๑] คงอัญเชิญมาถึงหนองคายได้แต่พระเสริมกับพระใส พระแก่นจันทน์ พระเงินหลอ และพระเงินบุเท่านั้น แล้วโปรดให้ทำเจดีย์บรรจุไว้ไม่ให้เป็นเหยื่อแก่พวกอันธพาล เจดีย์ที่ก่อนั้นได้จัดทำขึ้นที่ค่ายหลวงเมืองพานพร้าว อันเป็นที่สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างไว้เมื่อครั้งเสด็จขึ้นมาตีเวียงจันทน์ในแผ่นดินกรุงธนบุรี เจดีย์องค์นี้ขนาดฐานกว้าง ๕ วา สูงสุดยอด ๘ วา ๒ ศอก ในแผ่นศิลาจารึกนั้นว่า *พระเจดีย์ปราบเวียงจันทน์* (ภายหลังเกิดกบฏในรัชกาลที่ ๓ เจ้าอนุวงศ์สั่งให้ทำลาย)

ครั้นต่อมา เมืองหนองคายโปรดฯ ให้ตั้งขึ้นแล้วในรัชกาลที่ ๓ จึงได้อัญเชิญพระเสริมกับพระใสมาประดิษฐานไว้ที่เมืองหนองคาย พระเสริมประดิษฐานไว้ที่วัดโพธิชัย พระใสประดิษฐานไว้ที่วัดหอก่อง[๒]

ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระพุทธรูป ๒ องค์คือพระเสริมและพระใสไปกรุงเทพฯ แต่เกวียนเล่มที่ประดิษฐานพระใสนั้นพอเคลื่อนที่ก็บังเอิญให้หัก พอซ่อมเสร็จแล้วจะเคลื่อนที่ต่อไปก็หักอีก เป็นเช่นนี้หลายครั้งเห็นเป็นปาฏิหาริย์ จึงนำไปไม่ได้ โปรดเกล้าฯ ให้ประดิษฐานพระใสไว้ที่วัดหอก่องตามเดิม ส่วนพระเสริมนั้นเมื่ออัญเชิญมาถึงกรุงเทพฯ แล้ว โปรดให้นำไปประดิษฐานไว้ที่วัดสระประทุม (วัดปทุมวนาราม) จนตราบเท่าทุกวันนี้

---

๑ ต่อมาชาวบ้านเรียกตรงที่พระสุกจมน้ำในลำแม่น้ำโขงนี้ว่า *เวินสุก* (หรือวังสุก) เรือแพผ่านปากน้ำหงิมต้องเซ่นสรวง กระทำพิธีคารวะสืบต่อมาจนทุกวันนี้

๒ คือวัดประดิษฐ์ธรรมคุณในจังหวัดหนองคายปัจจุบัน

พระใสชาวเมืองถือเป็นพระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์ ให้ความเคารพนับถือสักการะอย่างยิ่ง พอถึงขวบปีจะอัญเชิญแห่แหนรอบเมืองแล้วสมโภชเป็นประเพณีนิยมสืบต่อมาจนทุกวันนี้

ยังมีพระพุทธรูปองค์ตื้ออีกรูปหนึ่งอยู่ที่วัดน้ำโมงอำเภอท่าบ่อ เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัยขนาดใหญ่ หน้าตักกว้าง ๓.๒๙ เมตร สูง ๔.๐๐ เมตร หล่อด้วยทองเหลืองปนเงินและทองคำผสมกัน น้ำหนักได้ตื้อหนึ่ง สร้างขึ้นในรัชสมัยพระเจ้าชัยเชษฐาธิราช ราว พ.ศ. ๒๑๐๕ ไล่เลี่ยกับการสร้างพระเจดีย์ศรสองรักที่อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย สร้างได้สัดส่วนงดงามมาก เป็นพระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์ ประชาชนทั้งสองฝั่งโขงเคารพนับถือมาหลายชั่วคน ชาวบ้านที่เป็นข้าบริวารของพระองค์ตื้อ ซึ่งเวลานั้นมีอยู่ถึง ๑๓ หมู่บ้าน พอถึงเทศกาลเดือน ๓ หรือเดือน ๔ เพ็ญทุกปี ต้องนำเครื่องสักการะมาประกอบพิธี เป็นประเพณีนิยมสืบต่อมาจนทุกวันนี้

พระพุทธรูปที่หล่อน้ำหนักได้ ๑ ตื้อนั้น เป็นน้ำหนักซึ่งนับกันในสมัยนั้นคือ นับสิบร้อยเป็นหนึ่งพัน สิบพันเป็นหมื่น สิบหมื่นเป็นแสน สิบแสนเป็นล้าน และสิบล้านเป็นตื้อ ๑ คือนับไปจนนับไม่ได้เรียกว่า ตื้อ ถ้ามีน้ำหนักมากกว่านั้นอาจเป็น ๙ ตื้อ หรือ ๑๐ ตื้อ เช่นอย่างพระพุทธรูปที่อยู่สวนดอกไม้ จังหวัดเชียงใหม่เรียก *พระเก้าตื้อ* เป็นต้น คำว่า ตื้อ นี้ภาษาพื้นเมืองภาคอีสานไม่มี อาจจะเป็นภาษาที่พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชทรงนำมาใช้โดยเลียนแบบมาจากวัดสวนดอกไม้ก็อาจเป็นได้ เพราะพระองค์เคยประทับอยู่ที่นครเชียงใหม่มาก่อน บางคนก็ว่า ๑ ตื้อเท่ากับ ๑,๐๐๐ ชั่ง

ปูชนียสถานอีกแห่งหนึ่งของหนองคายก็คือ พระธาตุบังพวน

พระธาตุบังพวน เป็นเจดีย์เก่าแก่ ซึ่งเป็นที่สักการะของชาวเมืองหนองคายและแถบบริเวณใกล้เคียงมาช้านาน ตั้งอยู่ในวัดพระธาตุบังพวน ตำบลดอนหมู อำเภอเมืองหนองคาย คำว่า *บังพวน* นี้เลือนหรือแผลงมาจาก *บังคน* ชาวบ้านเรียกว่า *ขี้โผ่น* ซึ่งแปลว่า *กระเพาะอาหาร* ตามความเชื่อถือว่าเป็นพระธาตุซึ่งบรรจุพระบังคนหนักของพระพุทธเจ้า

ตามตำนานกล่าวไว้ว่า ในสมัยพระเจ้าจันทน์บุรีครองนครเวียง-จันทน์ (ไม่ปรากฏว่าองค์ไหนและเมื่อใด) ได้ตรัสสั่งให้หมื่นกลางโฮง มาเป็นเจ้าเมืองเวียงคุก และในครั้งนั้นได้มีพระอรหันต์ซึ่งเป็นศิษย์ของพระมหากัสสปมาแผ่พระพุทธศาสนาในแคว้นนี้ ๓ องค์นามว่า พระพุทธรักขิต พระธรรมรักขิต และพระสังฆรักขิต การเผยแผ่พระศาสนาได้เป็นไปโดยกว้างขวาง พระพุทธรักขิตได้ไปถึงเมืองอินทบัฐนคร ได้ชักนำพระมหา-รัตนกุมาร น้องชายเจ้าเมืองอินทบัฐออกผนวช พระธรรมรักขิตไปถึงเมืองจุฬนีพรหมทัต ได้นำมหาสุวรรณปราสาทกุมารพร้อมน้องชายออกบวช หมื่นกลางโฮงเจ้าเมืองเวียงคุกได้สร้างวัดให้อยู่ คือวัดยอดแก้วเวียงคุกทุกวันนี้ พระสังฆรักขิตได้ไปถึงเมืองหล้าหนอง ได้ชักชวนเจ้าสังขวิชัยกุมารออกบวช ได้สร้างวัดธาตุหนองคายถวาย กุมารทั้ง ๕ ออกทรงผนวชแล้วก็บำเพ็ญวิปัสสนาได้บรรลุพระอรหันต์ทุกองค์ เมื่อบรรดาลูกศิษย์สำเร็จแล้วจึงใคร่อยากจะได้พระบรมธาตุของพระพุทธเจ้ามาสถิตไว้ให้คนเคารพในแคว้นนี้ จึงพร้อมด้วยศิษย์ทั้ง ๕ กลับไปเมืองราชคฤห์ได้จัดเอาพระบรมธาตุกระดูกหัวหน่าว ๒๙ องค์ พระธาตุเขี้ยวฝาง ๗ องค์ พระบรมธาตุฝ่าพระบาท ๙ องค์ เมื่อนำมาแล้ว พระอรหันต์ทั้ง ๓ องค์ได้สั่งให้ศิษย์นำเอาพระบรมธาตุหัวหน่าวไปประดิษฐานที่ภูเขาลอง คือ *ธาตุบังพวน*

พระธาตุพระบาทไปไว้เมืองหล้าหนอง พระธาตุเขี้ยวฝางไปไว้เวียงวัว (เวียงคุก) ๓ องค์ หอผ้า ๔ องค์ เมื่อเสร็จแล้วก็กลับยังเมืองราชคฤห์

เมื่อพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) และหมื่นกลางโฮงทรงทราบและทราบถึงเรื่องพระบรมธาตุซึ่งพระอรหันต์นำมา ก็มีความปีติยินดียิ่งนัก จึงได้พร้อมกันสร้าง *พระเจดีย์ธาตุบังพวน* (ขี้โผ่น) ขึ้นประดิษฐานพระบรมธาตุดังกล่าวไว้เป็นการสืบพระศาสนาต่อมา

ครั้นมาในรัชสมัยพระเจ้าชัยเชษฐาธิราช ย้ายราชธานีจากหลวงพระบางมาตั้งที่นครเวียงจันทน์ เมื่อราว พ.ศ. ๒๑๐๓ ได้ทรงทราบเรื่องราวพระธาตุบังพวน ก็ทรงเกิดพระศรัทธา พระองค์พร้อมด้วยเสนาพฤฒามาตย์มีรับสั่งให้ก่อพระเจดีย์ใหญ่ครอบลงที่เจดีย์เก่า เสริมทับด้วยอิฐเผา ที่แตกออกนั้นปรากฏว่าก่อด้วยศิลาแลง เป็นพระสถูปแบบอินเดียรุ่นแรก รุ่นเดียวกับพระปฐมเจดีย์ที่นครปฐม ต้องเป็นพระเจดีย์ที่บรรจุพระบรมธาตุของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตามที่พระอรหันต์เจ้าทั้ง ๓ องค์ได้นำมาจากอินเดียมาบรรจุไว้อย่างแน่แท้ โดยไม่มีข้อกังขาแต่อย่างใด

ยอดพระเจดีย์เสริมใหม่เอียงราว ๔๐ องศา น่ากลัวจะพังลงมา สืบถามชาวบ้านได้ความว่าเป็นเช่นนี้มาหลายชั่วคนแล้ว แต่ไม่เห็นพังลงมาสักที นอกจากองค์พระเจดีย์นี้แล้ว ยังมีฐานปลูกต้นโพธิ์ก่อด้วยศิลาแลงยังปกติอยู่ ไม่มีผู้ใดเปลี่ยนแปลง เข้าใจว่าคงจะสร้างพร้อมๆ กับพระเจดีย์องค์เดิม ตามตำนานการสร้างพระธาตุบังพวนนี้ยืดยาวเป็นหนังสือใบลานหนาถึง ๖ ผูก จะนำมากล่าวทั้งหมดเห็นจะยาวเกินสมควรไป

ปัจจุบันจังหวัดหนองคายมีอำเภอปกครอง ๖ อำเภอกับ ๑ กิ่ง คือ อำเภอเมืองหนองคาย ท่าบ่อ โพนพิสัย บึงกาฬ ศรีเชียงใหม่ กิ่ง อ. สังคม และอำเภอเซกา เนื้อที่ ๗,๒๒๒ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๓๒๕,๐๖๙ คน

เมืองนครพนม

เมืองนครพนมนี้ ในตำนานอุรังคนิทานโดยท่านเจ้าพระคุณ พระ-เทพรัตนโมลี (แก้ว อุทุมมาลา) เจ้าอาวาสวัดพระธาตุพนม และเจ้าคณะจังหวัดนครพนมรวบรวมและเรียบเรียงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ ว่า

เดิมเมืองนครพนมอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ใต้ปากเซบั้งไฟ ไหลตกแม่น้ำโขง ตรงข้ามอำเภอธาตุพนมเดี๋ยวนี้ พระเจ้าศรีโคตบูรณ์ องค์ที่ตำนานอ้างว่าได้ทรงต้อนรับสมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ที่เสด็จมาโปรดสัตว์ถึงนครนี้ทิวงคตแล้ว พระยานันทเสน อนุชาได้ครองเมืองแทนต่อมา ๑๓ ปี สมเด็จพระบรมศาสดาจึงได้เสด็จสู่ปรินิพพาน พระยานันทเสนเป็นเจ้าแควันโคตบูรณ์ ได้ร่วมพระยาทั้ง ๔ คือ พระยาอินทปัฐนคร (กัมพูชา) ๑ พระยาจุฬนีพรหมทัต (ตังเกี๋ยโบราณ) ๑ พระยาสุวรรณภิงคาระ (หนองหารหลวง) ๑ และพระยาคำแดง (หนองหารน้อย) ๑ ได้พากันมาก่ออุโมงค์ไว้เป็นที่ประดิษฐานพระอุรังคธาตุ สร้างพระธาตุพนมครั้งแรก เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จสู่ปรินิพพานแล้ว ๘ ปีเศษ พระมหากัสสปและพระอรหันต์เจ้า ๕๐๐ องค์ ทรงเป็นพระประธานกับบริวาร จึงนำเอาอุรังคธาตุพระพุทธเจ้ามาสู่ *ภูกำพร้า*[๑] บรรจุไว้ในเค้าไม้โพธิ์ไทรก่อน

---

๑ คือบริเวณที่ประดิษฐานพระธาตุพนมปัจจุบัน

ครั้นพระยานันทเสนทิวงคตแล้ว ย้ายเมืองมาตั้งเหนือพระธาตุพนม ในดงไม้รวก เพราะบ้านเมืองเดิมไม่ค่อยอยู่เป็นสุข จึงขนานนามเมืองใหม่ว่า *มรุกขนคร* โดยตั้งพระยามรุกขนคร อนุชาพระยานันทเสนราชบุตรของพระนางเทวบุปผง เป็นเจ้าครองนครต่อไป ครั้นพระยามรุกขนครทิวงคตแล้ว พระยาสุมิตวงศา[๑] พระโอรสได้ครองเมืองสืบมา ปรากฏว่าเป็นผู้ทรงมีอภินิหารบารมีมาก แคว้นเล็กแคว้นน้อยอ่อนน้อม ส่งเครื่องราชบรรณาการถวายต้นไม้ทองเงิน พระองค์ได้ทรงร่วมกับพระอรหันต์ ๕ องค์ สร้างเสริมพระธาตุพนมให้สูง และบรรจุพระธาตุพนมอีก ทรงสละไพร่พลให้เป็นข้าโอกาสพระธาตุพนมถึง ๓,๐๐๐ ครัวเรือน และทรงอุทิศบ้าน ๗ บ้าน ให้เป็นข้าพระธาตุ จึงได้ไปครองเมืองร้อยเอ็ดประตู ดังที่ได้กล่าวไว้ในประวัติเมืองร้อยเอ็ดแล้ว และสิ้นพระชนม์ที่นั่น

ต่อมามีกษัตริย์ปกครอง ๓ องค์ ๆ สุดท้ายทรงพระนามว่า พญานิรุฏฐราช เมื่อราว พ.ศ. ๕๐๐ กษัตริย์องค์นี้นัยว่ามีพระทัยกระด้างกระเดื่องไม่เลื่อมใสในคุณแก้ว ๓ ประการ รื้อถอนบ้านส่วยพระบรมธาตุซึ่งพระยาสมิตธรรม ฯ ได้ทรงถวายเป็นข้าโอกาสแก่องค์พระธาตุดังกล่าวแล้ว และทรงประพฤติองค์ไม่ชอบด้วยธรรมเนียมราชประเพณีกษัตริย์หลายอย่าง บ้านเมืองพระองค์จึงเกิดวิบัติถล่มร้างเป็นบึงหนอง[๒] และบ่ามาตราบเท่าทุกวันนี้

---

[๑] บางตำนานเรียก "พระยาสุมินุทราช" หรือ "พระยาสุมิตธรรมราชา"

[๒] ตอนนี้ผู้เรียบเรียงเดิมเข้าใจว่าเป็นบริเวณบึงกอง บึงขี้เหล็ก บึงน้อยฯลฯ ในตำบลพระกลางทุ่ง ห่างองค์พระธาตุพนมปัจจุบันราว ๘ กม. เพราะมีซากเมืองเก่าโบสถ์โบราณหลายแห่งในบริเวณนั้นจนเดี๋ยวนี้ และปัจจุบันปรากฏว่าชาวบ้านยังขุดได้กำไลทองคำถึง ๔ คู่และแหวนด้วย น้ำหนักแต่ละชิ้น ๖ ลงมาถึง ๑ บาททองคำ

เมื่อเหตุวิบัติมีอันเป็นไปเช่นนั้น ผู้คนพลเมืองก็แตกตื่นหนีไปอาศัยอยู่ตามบ้านเล็กเมืองน้อย เมืองมรุกขนครก็เป็นเมืองร้างแต่นั้นมา

จนพุทธศาสนาล่วงแล้ว ๑,๘๐๐ ปี มีกษัตริย์กรุงศรีสัตนาคนหุตองค์หนึ่งทรงนามว่า เจ้ารามบัณฑิต กษัตริย์ลาวพระองค์นี้ไม่ปรากฏพระนามในพงศาวดารล้านช้างหรือในตำนานต่าง ๆ ของประเทศลาวเลย แต่ปรากฏว่าผู้ครองนครล้านช้างเมื่อราว พ.ศ. ๑๘๙๙ ต้นแผ่นดินพญาฟ้างุ้มเมืองติโคตบองอยู่ในจำนวนเมืองที่พญาฟ้างุ้มรุกรานเมืองปู่ของตนคราวนั้น พระองค์มีโอรสทรงนามว่า เจ้าศรีโคต เป็นผู้เข้มแข็งในการศึกสงครามแต่เยาว์วัย ตีเอาบ้านเมืองใกล้เคียงมาขึ้นกรุงศรีสัตนาคนหุตได้มาก เป็นที่โปรดปรานของพระราชบิดา ครั้นชนมายุได้ ๒๘ ปี ได้เษกสมรสกับเจ้านางคำปน พระราชบิดาจึงโปรดให้มาสร้างเมืองขึ้นที่แขวงเมืองมรุกขนครเดิมทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง แต่เหนือที่เดิมมาก ซึ่งต่อมาได้แก่เมืองเก่าใต้เมืองท่าแขกเดี๋ยวนี้ มีซากสลักหักพังแสดงว่าเป็นที่ตั้งบ้านเมืองมาก่อนเป็นอันมาก พระราชบิดาได้ทรงมอบเขตแคว้นแดนมรุกขนครเดิม ให้ครอบครองขึ้นต่อกรุงศรีสัตนาคนหุต เจ้าศรีโคตบองครองเมืองอยู่จนพระชนม์ได้ ๙๓ ปี ก็ทิวงคต พระเจ้านันทเสนพระราชโอรสครองราชย์แทนต่อมาจนพระชนม์ได้ ๕๖ พรรษา ก็สิ้นรัชกาล นับเป็นองค์ที่ ๒

ครั้นถึงรัชสมัยพระเจ้าหลวงพิชิตทศทิศราชธานี[๑] ศรีโคตบูรณ์หลวงได้เปลี่ยนนามจากมรุกขนครมาเป็นเมืองศรีโคตบูรณ์ ตามชื่อแคว้นดั้งเดิม

---

๑ ตามตำนานไม่ปรากฏว่าเป็นวงศา หรือพระญาติของกษัตริย์องค์ใดมาก่อน พระนามเดิมเรียก "เจ้าหน่อเมือง"

ที่ปรากฏในตำนาน แล้วได้เสด็จไปปฏิสังขรณ์องค์พระธาตุพนม ก่อกำแพงล้อมรอบ และทำซุ้มประตู (ชั้นกลาง) และหอบูชาข้าวพระทั้ง ๔ ด้าน ตามศิลาจารึกว่า *ศักราชได้ ๙๗๖ ตัวปีกาปยี่มื้อฮ้วงได้ฤกษ์ ๓ ตัว* คือตรงกับ พ.ศ. ๒๑๕๗ แผ่นดินพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราชครองเวียงจันทน์ และครองเมืองอยู่ ๕๐ ปี พระชนม์ได้ ๗๕ พรรษาก็ถึงแก่พิราลัย

ต่อจากนี้มีเจ้าเมืองศรีโคตบูรณ์อีก ๘ องค์ องค์สุดท้ายพระนามว่า พระบรมราชา พ.ศ. ๒๒๘๐ ซึ่งตรงกับรัชสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์กรุงศรีอยุธยา

ในรัชสมัยพระบรมราชานี้ พระโอรสและนัดดาอพยพบ่าวไพร่ข้ามมาตั้งบ้านเมือง ณ ฝั่งแม่น้ำโขงตะวันตกเยื้องเมืองเก่าไปทางเหนือ และขนานนามใหม่ว่า *เมืองนคร* ต่อมาคือ *เมืองนครพนม* หรือจังหวัดนครพนมในปัจจุบัน

องค์พระธาตุพนมที่อำเภอธาตุพนม ในจังหวัดนครพนมเดี๋ยวนี้ เป็นพระเจดีย์องค์ที่สำคัญและศักดิ์สิทธิ์ยิ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตลอดจนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เดิมพระธาตุพนมสูง ๒๕ วา ๓ ศอก ๘ นิ้ว กว้างด้านละ ๘ วาจตุรัส ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓–๒๔๘๔ กรมศิลปากรมาสร้างเพิ่มเติมขึ้นอีกสูง ๕ วา รวมเป็น ๓๐ วา ๓ ศอก ๘ นิ้ว

ครั้นถึงกำหนดเดือน ๓ เพ็ญของทุก ๆ ปีประชาชนทั้งสองฝั่งแม่น้ำโขงตลอดจนถึงชาวจังหวัดชั้นในบางจังหวัดหลั่งไหลไปร่วมชุมนุมนมัสการสักการบูชากันล้นหลาม จัดเป็นงานใหญ่ยิ่งของประชาชนภาคนี้ เรียกว่า “งานนมัสการพระธาตุ” สืบต่อ ๆ มาจนทุกวันนี้

ปัจจุบันจังหวัดนครพนมมี ๘ อำเภอกับ ๒ กิ่ง คือ ๑. อำเภอเมืองนครพนม กิ่ง อ. ปลาปาก ๒. มุกดาหาร ๓. ธาตุพนม ๔. ท่าอุเทน ๕. นาแก ๖. บ้านแพง ๗. ศรีสงคราม และกิ่ง อ. ดอนตาล และ ๘. อำเภอคำชะอี เนื้อที่ ๙,๗๔๔ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๕๑๔,๔๙๘ คน

24 / VII
ห้ามจำหน่าย

บทที่ ๑๐

เมืองสกลนคร

ตำนานเมืองสกลนครนี้มีมาว่าเคยเป็นเมืองโบราณมาก่อน สันนิษฐานว่าคงตั้งขึ้นในสมัยขอมเป็นใหญ่ เวลานั้นชื่อ *เมืองหนองหารหลวง* มีกษัตริย์ปกครอง ยังปรากฏซากโบราณสถานผีมือขอมเหลืออยู่มาก ตาม *ตำนานอุรังคนิทาน* ผูก ๒ ว่า

เดิมมีขุนขอมราชนัดดาพระเจ้ากรุงอินทปัฐนคร ซึ่งสืบเชื้อสายมาจากพระเจ้าโกเมราช ได้พบบริวารมาสร้างเมืองขึ้นริมหนองหารหลวงตรงกับท่านางอาบ ให้นามเมืองว่า *เมืองหนองหารหลวง* ขุนขอมได้เป็นเจ้าเมืองขึ้นกับกรุงอินทปัฐนคร ขุนขอมมีโอรสชื่อเจ้าสุระอุทกกุมาร คือเมื่อวันประสูติเจ้าสุระอุทกกุมารนั้นมีอัศจรรย์ ๒ ประการ คือ ประการแรก เจ้าสระอุทกทรงพระขรรค์มาพร้อมกับพระราชสมภพ ประการที่สองเกิดมีน้ำพุขึ้นกับที่ใกล้ริมเมืองนั้น พระราชบิดาจึงประทานนามราชบุตรว่าเจ้าสุระอุทกตามเหตุที่อัศจรรย์นั้น ต่อมาประชาชนจึงเรียกตรงที่น้ำพุนั้นว่า *ทรงน้ำพุ* เพราะพระเจ้าแผ่นดินไปทอดพระเนตรและทรงพระสำราญที่น้ำพุในวันสงกรานต์ทุกปี พอพระชนม์เจ้าสุระอุทกได้ ๑๕ พรรษา ขุนขอมพระราชบิดาก็ทิวงคต เจ้าสุระอุทกได้ครองราชสมบัติสืบมา มีพระนามว่า “พระยาสุระอุทก”

ครั้นต่อมาพระยาสุระอุทกมีพระโอรส ๒ องค์ องค์ใหญ่มีนามว่า "เจ้าภิงคาระ" องค์น้องมีนามว่า "เจ้าคำแดง" อยู่มาวันหนึ่ง พระยาสุระอุทกมีรับสั่งเสนาข้าราชการบริพารให้จัดรี้พลจะเสด็จประพาสเขตแคว้นหนองหารหลวง ครั้นมาถึงปากน้ำพมูลนที ซึ่งเป็นเขตติดต่อกับกรุงอินทบัฐนคร เสนาบดีผู้ใหญ่จึงกราบทูลว่า ที่นี่เป็นที่แบ่งเขตเมืองหนองหารหลวงกับกรุงอินทบัฐนครตามลำแม่น้ำพมูลนทีจดดงพญาภัย[๑] ขุนขอมพระราชบิดากับพระเจ้ากรุงอินทบัฐนครได้ทรงมอบอำนาจให้พญานาคชื่อ "ธนมูล" เป็นผู้รักษาอาณาเขตต่อกัน พระยาสุระอุทกเมื่อได้ทรงทราบเช่นนั้นก็ทรงพระพิโรธว่า พระเจ้าปู่กับพระราชบิดามอบอำนาจให้ธนมูลนาค ซึ่งเป็นสัตว์เดรัจฉานรักษาอาณาเขตบ้านเมืองนั้น เห็นควรไม่ พระยาสุระอุทกทรงพระดำริว่าจะลองฤทธิ์กับธนมูลพญานาคดู ตรัสแล้วพระองค์จึงชักพระขรรค์กำเนิดออกแผลงฤทธิ์ใต่ไปบนผิวน้ำตรงปากน้ำพมูลนที แกว่งพระขรรค์แสดงฤทธิ์เดชข่มขู่ธนมูลพญานาคไปมา ฝ่ายธนมูลพญานาคเมื่อเห็นพระยาสุระอุทกแผลงฤทธิ์อวดตนเช่นนั้นก็โกรธ หาว่ามนุษย์ดูหมิ่นให้เสื่อมเสียเกียรติศักดิ์ จำจะต้องอวดให้ประจักษ์ว่าเรามีฤทธิ์เหมือนกัน จึงสำแดงตนให้ปรากฏแก่พระยาสุระอุทกและเสนาข้าราชบริพารอยู่ ณ ที่นั้นเห็นเป็นอัศจรรย์ต่าง ๆ นานา เมื่อต่างฝ่ายต่างเหนื่อยอ่อนในการแผลงฤทธิ์ข่มขู่กันแล้ว แต่ไม่ถึงกับรบกัน พระยาสุระอุทกก็ยกรี้พลกลับเมืองหนองหารหลวง

---

[๑] ต่อมาเพี้ยนเป็น *ดงพญาไฟ* ครั้นต่อมาในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงปียมหาราชเสด็จเปิดทางรถไฟดงพญาไฟ ทรงประกาศให้เรียก *ดงพญาเย็น* สืบต่อมาเท่าทุกวันนี้ เพราะคราวสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพ ฯ–นครราชสีมามีกรรมกรคนงานเสียชีวิตในดงนี้มาก ตลอดจนนายช่างชาวยุโรปก็ได้สิ้นชีวิตไป ๒ – ๓ คน จึงได้ชาความป่วยเจ็บลงแต่ครั้งนั้น

ฝ่ายธนมูลพญานาคยังไม่หายโกรธ ผูกอาฆาตที่มนุษย์มาดูหมิ่น จึงจัดโยธาริ้พล มีเงือกงูอสรพิษติดตามพระยาสุระอุทกไปเงียบ ๆ พอไปถึงชายป่าริมเมืองหนองหารหลวง ธนมูลพญานาคและบริวารก็จำแลงกายเป็นฟานด่อน[๑] เดินผ่านเมืองไปทางทุ่งโพธิ์ ๓ ต้น ชาวเมืองเห็นก็พูดจาอื้ออึง ความทราบไปถึงพระยาสุระอุทกไม่ทรงไตร่ตรองกลอุบายศึก จึงมีรับสั่งให้หานายพรานและพวกพรานทั้งหลายให้ไปตามล่าจับเอาฟานด่อนมาถวายให้ได้ ถ้าจับเป็นไม่ได้ก็ให้จับตายมา

ฝ่ายพวกพรานทั้งหลายก็พากันตามล่าฟานด่อนมาทันกันที่ทุ่งโพธิ์ ๓ ต้น ก็เข้าล้อมรอบหมายจะจับเป็นให้ได้ แต่ฝูงนาคเงือกงูทั้งหลายที่เป็นบริวารจำแลงกายเป็นฟานด่อนนั้น ก็หลบหลีกหายตัวไปจับไม่ได้ ยังเหลืออยู่แต่ธนมูลพญานาคตัวเดียว ทำเป็นวิ่งบ้างเดินบ้างล่อให้พวกพรานตามเข้าไปในป่า พอถึงหนองบัวสร้าง[๒] ฟานด่อนก็ทำเป็นเจ็บขาแต่จะจับก็ไม่ได้ นายพรานจึงยิงด้วยหน้าไม้ลูกหน้าอาบยาพิษ (หน่อง) ถูกฟานด่อน ธนมูลพญานาคที่จำแลงเป็นฟานด่อนไม่คิดจะรบกับพวกพรานเห็นเป็นผู้น้อยเบาปัญญาเสียเกียรติ จึงสูบเอาดวงจิตจากกายฟานด่อนออก ฟานด่อนนั้นก็ถึงแก่ความตาย พอฟานด่อนตายแล้วธนมูลพญานาคก็แผลงฤทธิ์เป็นฟานด่อนอีก คราวนี้โตเท่าช้าง ฝ่ายพวกนายพรานเมื่อเห็นว่าฟานด่อนตายแล้วก็ให้บริวารหามเอาซากฟานที่ตายนั้นไป แต่หามยกขึ้นไม่ไหว จึงได้พร้อมกัน

---

[๑] อีเก้งเผือก

[๒] ปัจจุบันคือบ้านหนองบัวสร้าง ริมสนามบินสกลนครที่สร้างใหม่ทางตะวันตกเฉียงเหนือ ห่างจากตัวจังหวัดประมาณ ๑๖ กิโลเมตร

เข้าฉุดลากซากศพฟานด่อนจะกลับไปเมืองหนองหารหลวง พอมาถึงทุ่งโพธิ์ ๓ ต้นริมหนองหารหลวง จะชักลากศพฟานด่อนต่อไปอีกก็ไม่เขยื้อนเคลื่อนที่เลย เห็นเป็นอัศจรรย์ นายพรานจึงให้ม้าเร็วนำความไปกราบทูลพระยาสุระอุทกเจ้าเมืองให้ทรงทราบ ฝ่ายพระยาสุระอุทกจึงมีรับสั่งให้เฉือนเอาเนื้อฟานด่อนนั้นมาถวาย

นายพรานพร้อมด้วยกำลังของบ้านเมืองก็เข้าเฉือนเนื้อฟานด่อนตั้ง ๓ วัน ๓ คืนก็ไม่หมด เนื้อฟานงอกตามขึ้นเรื่อย ๆ ชาวเมืองหนองหารหลวงได้รับประทานเนื้อฟานเผือกทั่วถึงกัน พระยาสุระอุทกก็ได้เสวยเนื้อฟานเช่นกัน ทรงเกษมสำราญแล้วตรัสว่า เนื้อฟานเผือกโอชารสดีกว่าเนื้อสัตว์ทั้งหลาย

ฝ่ายธนมูลพญานาคยังผูกพยาบาทอยู่อีก จึงสั่งให้บริวารทั้งหมดพากันมุดดำลงไปในหนองหารหลวง พอเวลากลางคืนเงียบสงัดก็ขุดแผ่นดินแทรกพื้นใต้เมืองให้ถล่มจมน้ำ พญานาคก็เข้าจับพระยาสุระอุทกได้มัดด้วยบ่วงบาศพันธนาการ แล้วให้บริวารฉุดลากทรมานพระวรกายลงไปหา *แม่น้ำธนะนที* (คือแม่น้ำโขงปัจจุบัน) จนพระยาสุระอุทกสิ้นพระชนม์ ธนมูลพญานาคก็เอาพระศพพระยาสุระอุทกไปถวายพระเจ้ากรุงอินทปัฐนคร

ฝ่ายเจ้าภิงคาระ เจ้าคำแดง ราชบุตรกับพระญาติวงศ์และประชาราษฎรที่รอดตายจากบ้านเมืองถล่ม ก็พากันไปตั้งพักกำลังพลอยู่ที่โพนเมืองริมหนองหารหลวง ทางทิศใต้ แล้วจึงพร้อมด้วยอำมาตย์ไปตรวจชัยภูมิที่จะจัดสร้างบ้านเมืองใหม่ เห็นว่าที่ภูน้ำรอดเชิงชุมเป็นชัยภูมิดี เจ้าภิงคาระจึงทรงตั้งสัตยาธิษฐานว่า “ข้าพเจ้าจะพาประชาชนพลเมืองมาสร้างบ้านแปง

เมืองที่ภูน้ำรอดนี้ ขอให้เทพยดาอารักษ์เจ้าทั้งปวงโปรดอภิบาลบำรุงให้บ้านเมืองที่จะสร้างใหม่อยู่เย็นเป็นสุขวัฒนาถาวรสืบไปด้วยเทอญ”

ในขณะนั้น มีพญานาคตนหนึ่งชื่อ “สุวรรณนาค” อยู่ในศีลธรรมดี ไม่มีใจเหี้ยมโหดเช่นพญานาคตนอื่น ถือเอาภิงคารทองคำบรรจุน้ำหอมทิพย์ผุดขึ้นมาจากพื้นพสุธาดล เกล็ดเป็นทองคำแล้วกล่าวว่า “เราชื่อพญาสุวรรณนาค เป็นผู้รักษารอยพระพุทธบาทอยู่ที่ภูน้ำรอดนี้” แล้วก็รับเป็นผู้ประกอบพิธีอภิเษกเจ้าภิงคาระเป็นเจ้าเมืองหนองหารหลวง ถวายพระนามว่า “พระยาสุวรรณภิงคาระ” ตามที่สุวรรณนาคถือน้ำเต้าทองคำมาอภิเษกนั้น พระยาสุวรรณภิงคาระก็เสวยราชย์มาโดยราบรื่น บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุขสืบมา

ฝ่ายทางเมืองหนองหารน้อย (เข้าใจว่าเป็นบริเวณที่ตั้งอำเภอกุมภวาปีเดี๋ยวนี้) เวลานั้นไม่มีผู้ครองบ้านเมือง เสนาอำมาตย์จึงแต่งทูตนำเครื่องราชบรรณาการมาถวายขออัญเชิญ “เจ้าคำแดง” ไปเป็นเจ้าเมืองหนองหารน้อย เจ้าคำแดงก็ไปครองราชสมบัติเป็นเจ้าเมืองหนองหารน้อยแต่นั้นมา เมืองหนองหารหลวงกับเมืองหนองหารน้อยจึงเป็นเมืองพี่เมืองน้องต่อมา

ครั้นกาลจำเนียรมา รอยที่พวกพรานฉุดลากฟานด่อนจากหนองบัวสร้างก็กลายเป็นคลองน้ำไหลจากหนองบัวสร้างมาตกหนองหารหลวง คนทั้งหลายก็เรียกคลองนั้นต่อ ๆ มาว่า คลองน้ำลาก[๑] จนบัดนี้

ส่วนรอยที่ธนมูลพญานาคกับบริวารฉุดลากพระยาสุระอุทกลงไปหาแม่น้ำโขงนั้น ก็กลายเป็นคลองน้ำหรือทางน้ำเดินไหลจากหนองหารหลวง

---

[๑] อยู่ระหว่างกิโลเมตร ๑๖๒–๑๖๓ ของทางสายจากธาตุนาเวงจะไปนครพนม จวนจะถึงบ้านเชียงเครือ

ตกลำแม่น้ำโขง ประชาชนเรียกกันต่อ ๆ มาว่า "คลองน้ำกรรม" เพราะเหตุที่ธนมูลพญานาคทรมานกรรมพระยาสุระอุทกให้ถึงแก่มรณภัยในที่นั้น แต่นานมาที่เรียกกันว่า "คลองน้ำกรรม" เลยพ้องเพี้ยนมาเป็น *น้ำก่ำ* เท่าทุกวันนี้ จะเท็จจริงประการใดมีตำนานมาแต่เก่าก่อน

พระยาสุวรรณภิงคาระจะครองราชสมบัติเมืองหนองหารหลวงมากี่ปีไม่ปรากฏหลักฐาน ปรากฏแต่ว่าได้เษกสมรสกับพระนางจรวยเจงเวง[๑] ราชธิดาของพระเจ้าอินทปัฐนครเป็นเอกอัครมเหสี

ต่อจากนี้เรื่องเมืองหนองหารหลวงใน *ตำนานอุรังคนิทาน* ผูก ๓ กล่าวไว้ว่า พระสมณโคดมสัมมาสัมพุทธเจ้าของเรานี้ ได้เสด็จมาโปรดสัตว์ถึงเมืองศรีโคตบูรณ์หลวง แล้วพระองค์พร้อมด้วยพระสาวกอรหันต์ ๑,๕๐๐ รูปเสด็จจากเมืองศรีโคตบูรณ์หลวงมาฉันข้าวที่ ภูกำพร้า (หรือดอยเข็ญใจ) สมเด็จพระพุทธเจ้าทรงพิจารณาแล้วมีพระพุทธฎีกาตรัสว่า ที่นี้ เป็นที่บรรจุธาตุหัวอกพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ พระองค์ที่เข้าสู่ปรินิพพานแล้ว อีกแห่งหนึ่งก็ได้มาประชุมรอยพระพุทธบาทที่ภูน้ำรอดเชิงชุมทุกพระองค์ พระองค์ทรงส่องด้วยทิพย์จักษุญาณก็ทรงเห็นว่า พระองค์จวนจะเข้าสู่ปรินิพพานแล้ว จึงพาสาวก ๑,๕๐๐ รูปเสด็จสู่ภูน้ำรอดเชิงชุมจะประทาน*รอยพระบาท* ขณะนั้นแผ่นดินศิลาอันบรรจุรอยพระพุทธบาท ซึ่งท้าวสุวรรณนาครักษาอยู่ที่ใต้พื้นพสุธา ก็ผุดขึ้นมารับรองฝ่าพระบาท พระพุทธองค์จึงทรงเหยียบส้นพระบาทซ้อนลงในแผ่นศิลานั้น

ฝ่ายพระยาสุวรรณภิงคาระกับพระมเหสีพร้อมด้วยข้าราชบริพารที่มา

---

[๑] หรือพระนางเจ้านารายณ์เจงเวง ก็เรียก

คอยต้อนรับเสด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอยู่ด้วยนั้น พระพุทธเจ้าก็ทรงทำปาฏิหาริย์ให้พระยาสุวรรณภิงคาระเห็นเป็นมหัศจรรย์ คือทรงแสดงให้มหามณีรัตน์ ๔ ดวงเสด็จออกจากพระโอษฐ์มีรัศมีโชติช่วงชัชวาลย์ทั่วนภดล แล้วก็หายลับไปในอวกาศ คนทั้งหลายเห็นเช่นนั้นก็เสื่อมพองสยองเกล้า พระยาสุวรรณภิงคาระจึงทรงกราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าตามปัญหาในข้อมหัศจรรย์นั้น พระองค์จึงตรัสพระสัตยธรรมเทศนาว่า "ทนเป็นที่อันประเสริฐอุดมแห่งหนึ่ง ซึ่งพระพุทธเจ้า ๕ พระองค์จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัพพัญญูในพุทธกัลป์นี้ ทุกพระองค์ได้ทรงปฏิญาณกันไว้แต่เมื่อแรกสร้างโพธิญาณตั้งปณิธานเป็นพุทธภูมิ เมื่อผู้ใดได้สำเร็จเป็นพระสัพพัญญูเจ้าก่อนก็ให้มาประชุมรอยพระบาทไว้ ณ ที่นี้ รัตนมณี ๔ ดวงที่ออกจากพระโอษฐ์ของตถาคตนี้คือ ดวงที่ ๑ ได้แก่ พระเจ้ากุกุสนธิ ดวงที่ ๒ พระโกนาโคดม ดวงที่ ๓ คือ พระเจ้ากัสสป[๑] ที่ล่วงลับเข้าสู่ปรินิพพานนานแล้ว ดวงที่ ๔ ซึ่งเสด็จออกมาทีหลังคือองค์พระโคตมะสัพพัญญูเจ้านี้แล เมื่อหมดศาสนาของตถาคตครบถ้วน ๕,๐๐๐ พรรษาแล้ว ยังจะมีพระอริยเมตไตรเจ้าอีกองค์หนึ่ง จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัพพัญญูในพุทธกัลป์นี้ พระองค์ยังจะได้มาประชุมรอยพระบาทนี้ไว้เช่นเดียวกันจึงจะหมดพุทธกัลป์

พระยาสุวรรณภิงคาระเมื่อได้สดับฟังพระสัตยธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าแล้ว ก็มีความโสมนัสยินดีปราโมชยิ่งนัก เพราะว่าบ้านเมืองของตนได้ตั้งอยู่ในสถานที่อันประเสริฐ พระยาสุวรรณภิงคาระทรงชักพระขรรค์ออกจะตัดศีรษะของตนเป็นพุทธบูชาพระสัตยธรรมเทศนา ฝ่ายพระนางเจ้า

---

[๑] นามพระกัสสปนี้มีหลายรูป แต่เฉพาะพระกัสสปผู้เป็นประธานในสังคายนาครั้งแรกนั้น พระพุทธเจ้าสรรเสริญพระคุณคือ "ธุดงค์" จึงได้นามว่า *พระมหากัสสป*

จรวยเจงเวงราชเทวีทรงเห็นพระสวามีมีสัญญาวิปลาสดังนั้น จึงตรงเข้าจับพระหัตถ์ทรงแย่งพระขรรค์ไว้แล้วทูลว่า เมื่อพระองค์ยังทรงมีพระชนมายุยืนนานอยู่ ก็จะได้ทรงอุปถัมภ์บำรุงรอยพระบาทสืบพระพุทธศาสนาบำเพ็ญพระราชกุศลต่อไป พระยาสุวรรณภิงคาระได้ทรงฟังพระราชเทวีทรงให้พระสติเช่นนั้นก็สะดุ้งพระทัย ระลึกถึงคุณพระศรีรัตนตรัย ทรงมีพระหทัยเลื่อมใสในพระพุทธบาท ทรงถอดมงกุฎกษัตริย์ซึ่งมีน้ำหนักคำมณีแสนตำลึงสวมลงในรอยพระพุทธบาทเป็นเครื่องสักการบูชาแล้ว ศิลาอันบรรจุรอยพระพุทธบาทก็จมลงพสุธาดลที่ภูน้ำรอดเชิงชุมในขณะนั้น

พระยาสุวรรณภิงคาระก็อาราธนาพระพุทธเจ้ากับพระอรหันต์สาวก ๑,๕๐๐ ไปรับจังหันบิณฑบาตที่พระราชวัง เสร็จแล้วก็เสด็จไปบรรทมที่พระแท่นศิลาอาสน์ดอยคูหา ทรงรับสั่งพระมหากัสสปเถระเจ้าซึ่งเป็นพระสาวกผู้ใหญ่ว่า *เมื่อตถาคตเข้าสู่ปรินิพพานแล้ว ให้เอากระดูกพระธาตุหัวอกของเราไปบรรจุไว้ที่ภูกำพร้าตามเยี่ยงอย่างประเพณีพระพุทธภูมิเทอญ* พระมหากัสสปเถระเจ้ารับพระพุทธฎีกาแล้วก็กราบนมัสการบังคมลาพระพุทธเจ้าสู่ที่อยู่ของตน ณ กรุงราชคฤห์มหานครแคว้นมคธ ฝ่ายพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็เสด็จจาริกโปรดสัตว์ตามนิคมเขต ไปจนบรรลุเมืองกุฉินารายน์ก็เสด็จเข้าสู่ปรินิพพานในกาลนั้นแล

ข้างฝ่ายพระยาสุวรรณภิงคาระกับพระนางเจ้าจรวยเจงเวงพระราชเทวี เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จจากพระราชวังไปแล้ว จึงพร้อมด้วยบริวารสร้างอุโมงค์ด้วยหินแลง ก่อเจดีย์สวมรอยพระพุทธบาทตรงที่แผ่นศิลาจมลงนั้น พระยาสุวรรณภิงคาระจึงพระราชทานนามว่า *พระเจดีย์เชิงชุม* (หรือพระ

ธาตุเชิงชุมก็เรียก) พระคันทรจนาจารย์จึงกล่าวพระคาถาว่า *จะตุภควา พุทธปาทะ เจติยังปัญจปาทวรัง ถานังอหัง อันทมิ* แปลว่า ถ้าบุคคลใดจะนมัสการบูชาพระเจดีย์นี้ก็ให้กล่าวตามคาถานั้น แล้วระลึกถึงคุณนามของพระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ว่า *กุกุสันโท โกนาคมโน กัสสุโป โคตโม อริย-เมตรัยโย* ให้ครบ ๓ หนแล้วจึงกราบลง จะปรารถนาอย่างไรก็ตามแต่ประสงค์เทอญ

ครั้นเมื่อเดือน ๖ เพ็ญ วันอังคาร ปีมะเส็ง เบญจศก นักขัตฤกษ์ชื่ออะโนราทราษี วันนั้นพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธ์เข้าสู่ปรินิพพาน ฝ่ายพระยาสุวรรณภิงคาระได้ทราบข่าวว่า พระมหากัสสปเถระเจ้ากับพระอรหันต์ ๕๐๐ รูปจะอัญเชิญพระอุรังคธาตุพระพุทธเจ้ามาประดิษฐานบรรจุไว้ที่ภูกำพร้า จึงทรงปรึกษาประชุมเสนาพฤฒามาตย์ราษฎรทั้งหลายว่า “เราท่านทั้งหลายควรคิดถึงพระคุณพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นอันมาก สมควรจะสร้างอุโมงค์ไว้คอยพระอุรังคธาตุสถาปนาไว้เป็นที่สักการบูชาสืบพระพุทธศาสนาต่อไป”

เหล่าเสนาพฤฒามาตย์ข้าราชบริพารปวงชนทั้งหลายมีความยินดีเห็นชอบ แต่ความศรัทธาแยกออกเป็น ๒ ฝ่าย คือฝ่ายชายพอใจจะไปก่ออุโมงค์ที่ดอยคูหา ซึ่งเป็นพระแท่นบัลลังก์พระพุทธเจ้าได้เคยเสด็จมาประทับบรรทมครั้งหนึ่ง ฝ่ายหญิงมีพระนางเจ้าจรวยเจงเวงพระราชเทวีทรงเป็นประธานพอพระทัยจะก่ออุโมงค์ไว้สวนอุทยานเจงเวง เพื่อสะดวกแก่การไปมานมัสการบูชาพระบรมธาตุนั้นได้ทุกฤดูกาล พระยาสุวรรณภิงคาระก็ทรงอนุญาตตามประสงค์ ประชาชนต่างก็พูดจาแข่งขันสัญญากันไว้ว่า เมื่อรวมอิฐหินปูนพอแล้วจะเริ่มก่อพระธาตุเมื่อใดก็แจ้งหรือสัญญาให้กันทราบ คือให้เสร็จ

ภายในวันกับคืนหนึ่งเป็นอย่างช้า ถ้าฝ่ายใดก่อเสร็จภายใน *ดาวเพ็ก*[๑] ออก พ้นเขายุคนธรให้ถือว่าฝ่ายนั้นชนะ เมื่อได้สัญญากันแล้วต่างก็ลงมือก่อพระธาตุ

ครั้นเวลากลางคืนพระนางเจ้าจรวยเจงเวงโปรดให้ชักประทีปโคมไฟขึ้นไว้บนยอดไม้เขาสูง เพื่อให้แสงสว่างเห็นทั่วกันจะได้ทำการก่อสร้างสะดวก ฝ่ายพวกชายหนุ่มก็มักจะแอบลักลอบหนีไปช่วยฝ่ายหญิงแฟนของตัวเสียโดยมาก เพราะยินดีในรูป รส กลิ่น เสียง อุโมงค์ของฝ่ายหญิงก่อจึงเสร็จก่อน ฝ่ายชายที่ก่ออุโมงค์อยู่บนยอดเขาดอยคูหาเห็นแสงประทีปโคมไฟก็สำคัญว่าดาวเพ็กออกแล้ว ก็พากันหยุดเสีย ก่อขึ้นไปได้เพียงขื่อเท่านั้น ฝ่ายหญิงก่อวันยังค่ำคืนยังรุ่งจนสำเร็จตามสัญญา

พอรุ่งขึ้นพระมหากัสสปกับพระอรหันต์ ๕๐๐ องค์เป็นบริวาร ได้อัญเชิญอุรังคธาตุพระพุทธเจ้ามาถึงดอยคูหา พระยาสุวรรณภิงคาระกับพระนางเจ้าจรวยเจงเวงราชเทวีทรงขอแบ่งพระอุรังคธาตุพระพุทธเจ้าจะสถาปนาไว้ที่อุโมงค์เพื่อเป็นที่สักการบูชาให้สำเร็จตามความปรารถนา พระมหากัสสปเถระเจ้าจึงมีพระเถระวาจาว่า "ที่นี้ไม่ใช่ภูกำพร้าจะแบ่งพระอุรังคธาตุไว้ก็ผิดจากพระพุทธวัจนะซึ่งมีรับสั่งอาตมาไว้ และทั้งจะไม่เป็นมงคลอันประเสริฐแก่พระราชสมภารเจ้า" พระมหากัสสปจึงให้พระอรหันต์บริวารกลับไปเอาถ่านไฟหรือพระอังคารพระพุทธเจ้ามาบรรจุไว้ที่พระอุโมงค์ดอยคูหา พระมหากัสสปเถระให้นามอุโมงค์ดอยคูหาว่า *พระธาตุภูเพ็ก*[๒] โดยเหตุ

---

๑ ดาวกัลปพฤกษ์

๒ ปัจจุบันอยู่ในท้องที่บ้านนาหัวบ่อ อำเภอพรรณานิคม ทางผ่านอ่างเก็บน้ำภูเพ็ก ห่างจากทางสายอุดรฯ–สกลนคร ๑๓ กิโลเมตร แยกตรงกิโลเมตรที่ ๑๑๘ ขวามือ

ผู้ชายหลงว่าโคมไฟผู้หญิงเป็นดาวเพ็กจึงก่ออุโมงค์ไม่สำเร็จสืบต่อมาจนทุกวันนี้ ให้นามอุโมงค์พระนางเจ้าจรวยเจงเวงว่า *พระธาตุเจงเวง*[๑] ตามพระนามของพระนางเป็นต้นศรัทธานั้น

พระมหากัสสปเถระจัดการสถาปนาธาตุภูเพ็กและพระธาตุเจงเวงเสร็จแล้วก็พร้อมด้วยบริวาร ๕๐๐ อัญเชิญพระอุรังคธาตุพระพุทธเจ้าไปยังภูกำพร้า พร้อมทั้งพระยาสุวรรณภิงคาระและท้าวพญาทั้งหลายก่ออุโมงค์บรรจุพระอุรังคธาตุของพระพุทธเจ้าไว้ที่ภูกำพร้า ในปัจจุบันคือ *องค์พระธาตุพนม* ที่อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนมสืบต่อมาเป็นเวลาร่วมเข้า ๒,๕๐๔ ปีแล้ว (ขณะที่เขียนเรื่องนี้)

พระมหาเถระเจ้ากับพระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ก็นมัสการบังคมลาพระอุรังคธาตุกลับเมืองราชคฤห์มหานครกระทำปฐมสังคายนา ฝ่ายท้าวพญาทั้งปวงก็พากันกราบถวายบังคมนมัสการลาพระอุรังคธาตุกลับสู่ถิ่นฐานบ้านเมืองของตนในกาลครั้งนั้นแล

ฝ่ายพระยาสุวรรณภิงคาระเมื่อสวรรคตแล้ว เมืองหนองหารหลวงไม่มีเจ้านายปกครองสืบตระกูลกษัตริย์ เพราะวงศ์อินทบัฐนครหมดเพียงพระยาสุวรรณภิงคาระเท่านั้น เสนากรมการก็สมมุติกันขึ้นเป็นเจ้าเมืองผลัดเปลี่ยนกันสืบต่อไปหลายชั่วอายุเจ้าเมือง

ประวัติเมืองสกลนคร ยุคที่ ๒

ประวัติเมืองสกลนครยุคที่ ๒ นี้ ไม่มีหลักฐานปรากฏไว้เป็นลายลักษณ์อักษร เป็นแต่คนเก่าแก่ของเมืองจดจำจากถ้อยคำพระบรรเทา กรม-

---

[๑] คืออยู่ในวัดบ้านธาตุนาเวง ตรงทางแยกจะเข้าไปในจังหวัดสกลนครและจังหวัดนครพนม ตัวพระธาตุบางส่วนยังมีสภาพดีอยู่ มีประชาชนไปนมัสการทุกปี

การเมืองขุขันธ์คนเก่า กับเพียศรีคอนชุม คนเก่า ซึ่งเป็นหัวหน้าข้าพระธาตุเชิงชุม ซึ่งท่านผู้เฒ่า ๒ คนนี้เล่าสืบต่อ ๆ กันมาว่า

อยู่มาปีหนึ่ง เกิดทุพภิกขภัยฝนแล้งถึง ๗ ปี ราษฎรไม่ได้ทำนา ความอดอยากอัตคัดขัดสนข้าวปลาอาหารไม่มีจะบริโภค ราษฎรมารวมกันทำนาปี นาแซงตามริมหนองหารก็ไม่สู้ได้ผลพอแก่การเลี้ยงชีพโดยทั่วกัน อาศัยขุดเผือกมัน ขุดกลอยก็หมดไปเกิดไม่ทัน เหลือที่จะทนทานอยู่ได้ เจ้าเมืองกรมการชาติเขมรที่อยู่ในเมืองหนองหารหลวงจึงพากันอพยพครอบครัวไปอยู่แควันเขมรเสียหมด ชาวเขมรไม่เหลืออยู่สักหมู่บ้านเลย เมืองหนองหารหลวงก็เป็นเมืองร้าง จะร้างอยู่กี่ปีไม่ปรากฏ

ครั้นถึงรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อุปฮาดเมืองกาฬสินธุ์ (ไม่ปรากฏนาม) พร้อมด้วยครอบครัวไพร่พลตัวเลกมาตั้งรักษาพระธาตุเชิงชุม ตั้งอยู่ ณ ตำบลธาตุเชิงชุมและหมู่บ้านอื่น ๆ หลายตำบล ครั้นต่อมาทรงพระราชดำริเห็นว่า ตำบลธาตุเชิงชุมและตำบลอื่น ๆ มีผู้คนหนาแน่นพอจะรวมตั้งเป็นเมืองใหญ่เพื่อสะดวกแก่การปกครองได้แล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านธาตุเชิงชุมเป็น *เมืองสกลนครทวาปี* เมื่อพุทธศักราช ๒๓๒๙ ตั้งให้อุปฮาดเมืองกาฬสินธุ์เป็นพระธานี เจ้าเมืองสกลนครทวาปีคนแรก

ครั้นล่วงมาในแผ่นดินรัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๖๙ เกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ เจ้าเมืองสกลนครทวาปีไม่ได้ตระเตรียมกำลังป้องกันบ้านเมือง เจ้าพระยาบดินทร์เดชานุชิต (สิงห์ สิงหเสนี) เมื่อครั้งเป็นพระยาราชสุภาวดี แม่ทัพมาตรวจราชการเห็นเข้า เห็นว่าเจ้าเมืองกรมการไม่เอาใจใส่ต่อราชการบ้านเมืองปล่อยให้ข้าศึกล่วงล้ำไปได้โดยง่ายดาย เป็นการขัดขืน

อำนาจอาญาศึก จึงสั่งให้เอาตัวพระธานีเจ้าเมืองไปประหารชีวิตที่หนองไชย-ขาว เมื่อปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เสร็จแล้ว จึงให้กวาดต้อนครอบครัวรี้พลเมืองสกลนครทวาบีไปอยู่ที่เมืองกบินทร์บุรีบ้าง เมืองประจันตคามบ้าง เป็นอันมากสืบต่อลูกหลานมาจนทุกวันนี้ ยังให้คงเหลือรักษาพระธาตุเชิงชุมแต่พวกเพียศรีคอนชุม ตำบลธาตุเชิงชุมตำบลหนึ่ง กับบ้านหนองเหียน บ้านจานเพ็ญ บ้านอ่อมแก้ว บ้านธาตุเจงเวง บ้านพราน บ้านนาดี บ้านวังยาง บ้านผ้าขาว และบ้านพรรณารวม ๑๐ ตำบล พอให้เป็นข้าปฏิบัติพระธาตุเชิงชุมเท่านั้นแล้ว สั่งให้ราชวงศ์เมืองกาฬสินธุ์ (ไม่ปรากฏนามเดิม) มาเป็นผู้รักษาราชการเมืองสกลนครทวาบีไปก่อน ในระหว่างที่ยังไม่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมือง

ต่อมาเมื่อปีขาล โทศก จุลศักราช ๑๑๙๒ (พ.ศ. ๒๓๗๓) โปรดเกล้าฯ ให้พระสุนทรราชวงศา (บุต) บุตรพระสุนทรราชวงศา (สีชา) เจ้าเมืองยโสธรมีความชอบคราวปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เป็นอันมาก กับราชบุตร (สุ่ย)[๑] เมืองอุบลราชธานีให้มีอำนาจบังคับบัญชาสิทธิขาดในเมืองนครพนม ซึ่งเวลานั้นเมืองสกลนครทวาบีไปสังกัดขึ้นเมืองนครพนม พระสุนทรราช-วงศา (บุต) กับราชบุตร (สุ่ย) จึงได้ไปจัดราชการอยู่ที่เมืองนครพนม ซึ่งก็ได้ไปเกลี้ยกล่อมและแต่งท้าวเพีย กรมการไปเกลี้ยกล่อมพวกครัวเมืองพินเมืองนอง เมืองตะโปน เมืองวัง[๒] และเมืองมหาชัยกองแก้ว ฝั่งซ้ายแม่น้ำ

---

[๑] ปู่หม่อมเจียงคำ ชุมพล ณ อยุธยา (ท.จ.) ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

[๒] เมืองวังนี้ไม่ใช่เมืองวังเวียง อยู่ริมเส้นทางหลวงสายจากเวียงจันทน์ไปหลวงพระบาง ปัจจุบันหนังสือบางเล่มกล่าวไว้เป็นคนละเมือง

โขง ที่ยังกระด้างกระเดื่องต่อประเทศสยามแต่ครั้งเจ้าอนุวงศ์เป็นกบฏ เข้ามาอยู่ในเขตแขวงเมืองนครพนมเป็นอันมาก

ประวัติเมืองสกลนคร ยุคที่ ๓

เมื่อปีขาล ฉอศก จุลศักราช ๑๑๕๖ (พ.ศ. ๒๓๓๗) พระบรมราชา (พรหมา)[๑] ซึ่งเป็นบุตรพระบรมราชา (กู่แก้ว) เจ้าเมืองมหาชัยกองแก้ว ครั้นเมื่อพระบรมราชา (พรหมา) ถึงแก่กรรมคราวไปราชกองทัพกรุงไปรบพม่าทางเชียงใหม่ พอไปถึงเมืองเถินบังเอิญไปเบื่อผักหวานถึงแก่กรรม จึงโปรดเกล้าฯ ให้ท้าวสุตา (หรือสุดตา) ผู้เป็นพี่ภรรยาพระบรมราชา (พรหมา) ซึ่งท้าวสุตาก็เกี่ยวเป็นเครือญาติสกุลเดียวกัน ได้เป็นที่พระบรมราชา เจ้าเมืองนครพนมสืบต่อพระบรมราชา (พรหมา) แต่ท้าวจุฬนี ท้าวกิ่งหงษา และท้าวคำสาย ๓ คนนี้เป็นบุตรพระบรมราชา (พรหมา) ไม่ได้เป็นเจ้าเมืองหรือตำแหน่งของเมืองแต่ประการใด ก็ขัดเคืองและมีความน้อยใจ ทั้ง ๓ คน จึงพาครอบครัวบ่าวไพร่อพยพข้ามโขงไปอยู่กวนกู้ กวนงัวฝั่งซ้ายแล้วก็แข็งข้อต่อเมืองนครพนมร้องไปยังกรุงเทพฯ ทางกรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดียกทัพมาปราบ[๒] พระยามหาอำมาตย์ฯ แม่ทัพจึงสั่งให้กองทัพเวียงจันทน์ยกไปช่วยอีกด้านหนึ่ง พระเจ้านันทเสนเวียงจันทน์จึงสั่งให้พญาสุโพคุมทัพลงไปช่วย

ท้าวจุฬนี ท้าวกิ่งหาษา และท้าวคำสายไม่อยู่สู้กองทัพกรุง พาครอบครัวไพร่พลไปตั้งเกลี้ยกล่อมอยู่ที่เมืองมหาชัยกองแก้วอันเป็นเมืองของ

---

[๑] นัยว่าท่านผู้นี้มีตำหนิที่เอว (คือปานขาวที่เอว) หรือแอวมาแต่กำเนิด จึงมีนามอีกนามหนึ่งว่า "พระบรมราชาแอวก่าน"

[๒] เวลานั้นยังเป็นพระสุริยภักดี (บ้อม ต้นสกุล อมาตยกุล)

ปู่ปกครองมาก่อน ฝ่ายพระยามหาอำมาตย์ฯจึงมีหนังสือแต่งให้ท้าวเพียกรม การไปเกลี้ยกล่อมให้พวกท้าวจุฬนีกลับคืนมาอยู่ที่เมืองนครพนมตามเดิมเสีย และจะขอพระราชทานตั้งให้เป็นเจ้าเมือง ฝ่ายพี่น้อง ๓ คนไม่ยอมคืนมา แต่ทั้งนี้ก็หาได้คิดเอาใจออกหากฝ่ายสยามไม่ เหตุที่ไม่ยอมคืนมานั้นเพราะมีความรังเกียจพระบรมราชา (สุตา) ถ้าท่านแม่ทัพจะให้เป็นเจ้าเมืองแล้วก็ขออยู่เป็นเจ้าเมืองมหาชัยฯขึ้นเวียงจันทน์เถิด พระยามหาอำมาตย์ฯก็อนุญาต จึงนัดให้ท้าวจุฬนี ท้าวกิ่งหงษา และท้าวคำสายมาประชุมถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาต่อพระฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามรัชกาลที่ ๑ ณ วัดศรีโคตบูรณ์เมืองมรุกขนครเก่า เมื่อกระทำพิธีเสร็จแล้วพระยามหาอำมาตย์ฯสั่งให้พระยาสุโพนายทัพเวียงจันทน์พาตัวท้าวจุฬนี ท้าวกิ่งหงษา และท้าวคำสาย ท้าวน้อย (บุตรท้าวจุฬนี) ไปเผ้าพระเจ้านันทเสน ณ เมืองเวียง-จันทน์

พระเจ้านันทเสนจึงตั้งให้ท้าวจุฬนีเป็นพระพรหมอาสา เจ้าเมืองมหาชัยกองแก้ว ให้ท้าวกิ่งหงษาเป็นที่พระนาคี อุปฮาด ให้ท้าวคำสายเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวน้อยเป็นราชบุตรทำราชการขึ้นเวียงจันทน์

พระพรหมอาสา (จุฬนี) มีภรรยาชื่อ นางเพา บุตรสาวเจ้าเมืองคำเกิด มีบุตรชาย ๙ คนลำดับพี่น้อง คือ ท้าวเหง้า ท้าวคำ ท้าวเสือ ท้าวโถง ท้าวเหม็น ท้าวละ ท้าวนาค ท้าวเหล้า และท้าวศรีแก้ว ส่วนบุตรหญิงมี ๖ คนไม่ปรากฏนาม

ส่วนพระนาคี อุปฮาดมีบุตรชาย ๘ คน คือ ท้าวคำ ท้าวอินทร์ ท้าวเกษ ท้าวสิงห์ ท้าวแก้ว ท้าวสอน ท้าวเขียว และท้าวจันทน์ มีบุตรหญิง ๗ คนไม่ปรากฏชื่อ

พระนาคี (กึงหงษา) อยู่ในราชการได้ ๑๐ ปีถึงแก่กรรม พระเจ้าเวียงจันทน์จึงเลื่อนให้ราชวงศ์ (คำสาย) เป็นที่อุปฮาดแทน ให้ท้าวคำบุตรพระนาคีเป็นที่ราชวงศ์ เมืองนครพนมกับเมืองมหาชัยกองแก้วก็ปรองดองเป็นเมืองพี่เมืองน้องแต่นั้นมา

พ.ศ. ๒๓๗๐ ในรัชกาลที่ ๓ เกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ กองทัพกรุงยกลงมาปราบเจ้าอนุวงศ์แตก ศึกครั้งแรกหนีไปอาศัยอยู่เมืองมหาชัยฯ แล้วจึงเลยไปพึ่งญวนที่เมืองแง่อันห์ ในระหว่างที่เจ้าอนุวงศ์ไปอยู่ที่เมืองมหาชัยฯ นั้น เจ้าเหม็นบุตรเจ้าอนุวงศ์ไปได้กับนางตัด บุตรสาวเจ้าเมืองมหาชัยฯเป็นภรรยา เจ้าอนุวงศ์ได้ชวนเอาพระพรหมอาสา (จุฬนี) เจ้าเมือง กับราชบุตร (น้อย) กับพระบรมราชา (มัง) เจ้าเมืองนครพนมหนีตามไปด้วย เมื่อกองทัพกรุงตามไปทัน คงจับได้แต่พระบรมราชา (มัง) ที่เมืองมหาชัยฯ คือไม่ได้ติดตามเจ้าอนุฯ ไป กองทัพไทยจึงกวาดต้อนเอาครัวเมืองมหาชัยฯ เมืองนครพนมไปไว้ที่เมืองพนัสนิคม[๑] และเมืองพนมสารคาม[๒] เป็นอันมาก ซึ่งมีลาวอาสาปากน้ำตั้งอยู่ก่อนแล้ว

ฝ่ายพระพรหมอาสา (จุฬนี) กับราชบุตร (น้อย) ผู้บุตร ไปตายที่เมืองญวน ฝ่ายอุปฮาด (คำสาย) ราชวงศ์ (คำ) เมืองมหาชัยฯ ก็หลบซ่อนกองทัพไทยอยู่ตามภูเขาเหล่านั้น หาได้หนีตามเจ้าเมืองและเจ้าอนุวงศ์ไปไม่ กองทัพกรุงคงจับเอานางจวงภรรยาราชวงศ์ (คำ) นางเทพภรรยาท้าวจันทน์ (อินทร์) บุตรอุปฮาด (พระนาคี) ลงไปกรุงเทพฯ ด้วย

ฝ่ายพระอินทร์อาสาเจ้าเมืองพนัสนิคม ผู้เป็นลูกบ่าหรือบุตรชายพี่สาวของนางจวง นางเทพซึ่งกองทัพกรุงได้กวาดต้อนมาครั้งแรกนั้น เข้า

---

๑ ปัจจุบันเป็นอำเภอพนัสนิคม สังกัดจังหวัดชลบุรี

๒ ปัจจุบันเป็นอำเภอพนมสารคาม สังกัดจังหวัดฉะเชิงเทรา

กราบทูลพระกรุณาขอพระราชทานเอานางจวง นางเทพ และพรรคพวกที่ติดตามบางคนไปอยู่ที่เมืองพนัสนิคมด้วย ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตามที่ขอ

พลเมืองพนัสนิคม และเมืองพนมสารคามก็ได้แยกย้ายตั้งภูมิลำเนากันไปอยู่เป็นหมู่ๆ ตามริมคลองพนมสารคาม ซึ่งคลองนี้ไหลสู่ทะเลปากแม่น้ำบางปะกง แล้วก็เกิดเป็นหมู่บ้าน ตำบลในกาลต่อมาพร้อมด้วยการสร้างวัดวาอารามไว้เป็นที่เคารพบูชาควบคู่กันไปทุกหมู่บ้าน เป็นต้นว่า บ้านบาน บ้านเมืองกลาง บ้านเต่าเหล็ก บ้านเชียงได้ บ้านจอมศรี บ้านเมืองแมด บ้านเว่อ บ้านกองคำ และบ้านนาเหล่าน้ำ ฯลฯ เป็นต้น

โดยเฉพาะอำเภอพนมสารคามก็เคยเป็นเมืองพนมสารคามมาก่อน เช่นเมืองในหัวเมืองในมณฑลภาคอีสาน เมื่อมีผู้คนหนาแน่นสมควรจะจัดเป็นเมืองเพื่อสะดวกแก่การปกครอง ก็โปรดฯ พระราชทานให้ยกหมู่บ้านที่มั่งคั่งหนาแน่นนั้นขึ้นเป็นเมือง ที่มาของนาม *เมืองพนมสารคาม* นี้คงมีพระราชประสงค์จะให้นามเมืองเกี่ยวพ้องกับเมืองนครพนม ซึ่งพลเมืองส่วนมากหรือแทบทั้งสิ้นสมัยนั้น สืบทอดมาจากเมืองนครพนมอันเป็นเมืองเก่าแก่ทางประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ในแควันโคตบูรณ์หลวง ทรงไว้ซึ่งประวัติศาสตร์ดั่งกล่าวแล้วก็อาจเป็นได้

เจ้าเมืองพนมสารคามคนแรกคือ พระแกล้วกลางณรง (ชาวพวนรุ่นแรกที่อพยพ) คนสุดท้ายคือ พระพนมสาครินทร์ (หุ่น) ท่านผู้นี้เคยไปราชการทัพศึกฮ่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ ทั้งสองท่านที่กล่าวนามมาแล้วนี้เป็นตาและเป็นบิดาของคุณหญิงพิพัฒภูมิพิเศษ (เนียน) นอกจากนี้ยังมีบุคคลสำคัญควรจะกล่าวถึงอยู่อีก คือพระสุพรรณสมบัติ (ถมยา) ต้นตระกูล

"โอสถานนท์" สมัยนั้นท่านมีไร่นา ยุ้งฉางอยู่ที่บ้านนาเหล่าน้ำมาก และกอปรด้วยท่านเป็นช่างทองมาก่อน ในรัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้ไปรับราชการเป็นช่างทองหลวงสังกัดกรมกระษาปณ์ จนได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ดังกล่าวแล้ว ตราอาร์มแผ่นดินที่โปรดเกล้าฯ พระราชทานเป็นตราประจำชาติไทย และหลังเงินเหรียญบาทในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ นี้ ก็นับว่าท่านผู้นี้เป็นผู้ออกแบบแล้วนำทูลเกล้าฯ ถวาย ซึ่งต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ใช้ประกาศเป็นตราอาร์มแผ่นดินดังกล่าวแล้ว เพิ่งมาเปลี่ยนเป็นตราพระครุฑพ่าห์ในรัชกาลที่ ๖ จนในบัจจุบัน

ครั้นต่อมาเมื่อจุลศักราช ๑๑๙๗ ปีมะแม สัปตศก (พ.ศ. ๒๓๗๘) อุปฮาด (คำสาย) ราชวงศ์ (คำ) สำนึกถึงความผิดแต่หนหลัง จึงได้พร้อมด้วยบ่าวไพร่ลงมาสู่พระบรมโพธิสมภารแห่งสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม พากันเข้าหาพระยามหาอำมาตย์ฯ แม่ทัพที่โปรดเกล้าฯ ให้ออกมาจัดราชการบ้านเมืองที่ยังไม่สู้จะเรียบร้อยคราวเจ้าอนุวงศ์เป็นกบฏ ตั้งทัพอยู่ที่เมืองนครพนม ขอสวามิภักดิ์และรับอาสาจะทำราชการฉลองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามชั่วบุตรหลานสืบไป

พระยามหาอำมาตย์ฯ พระมหาสงคราม กับเจ้าอุปราช (ติสสะ) เวียงจันทน์ที่ขอรับอาสาพระกรุณาด้วยคราวนั้น จึงแต่งให้หลวงศรีโยธาข้าหลวงนำตัวราชวงศ์ (คำ) ท้าวจันทร์ (อินทร์) ลงไปเผ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่กรุงเทพฯ ทรงโปรดเกล้าฯให้ราชวงศ์ (คำ) ท้าวจันทร์ (อินทร์) ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองสกลนครทวาบีสืบไป และก่อนที่จะกราบถวายบังคมลากลับไปบ้านเมือง ได้พระราชทานนางจวง นางเทพคืนให้ราชวงศ์ (คำ)

ท้าวจันทร์ (อินทร์) ผู้เป็นสามีที่ไปอยู่กับพระพรหมอาสาเมืองพนัสนิคมนั้น คืนไปด้วย

เมื่อราชวงศ์ (คำ) ท้าวจันทร์ (อินทร์) กลับมาถึงบ้านเมืองแล้ว ก็ข้ามโขงไปฝั่งซ้ายเกลี้ยกล่อมกวาดต้อนเอาครัวเมืองมหาชัยฯ ที่ยังตกค้างอยู่นั้นเข้ามาสวามิภักดิ์ ตั้งภูมิลำเนาอยู่ในเขตแขวงเมืองสกลนครทวาปีเพิ่มเติมขึ้นอีก เวลานั้นเมืองสกลนครทวาปียังขึ้นอยู่กับเมืองนครพนม

ครั้นปีระกา นพศก จุลศักราช ๑๑๙๙ (พ.ศ. ๒๓๘๐) อุปฮาด (คำผาย) ป่วยถึงแก่กรรม พระยามหาอำมาตย์ฯ จึงมีใบบอกกราบทูลขอตั้งให้ราชวงศ์ (คำ) เป็นเจ้าเมืองสกลนครทวาปี เพราะเจ้าเมืองว่างมานาน ขอให้ท้าวจันทน์ (อินทร์) เป็นที่ราชวงศ์ ขอเอาราชบุตร (ด่าง) เมืองกาฬสินธุ์มาเป็นราชบุตร

ประวัติเมืองสกลนครตอนต่อจากนี้ ได้เรียบเรียงเค้าเรื่องจากสำเนาท้องตรามีถึงเมืองสกลนคร เรื่อง "ตั้งราชวงศ์เมืองมหาชัยกองแก้วเป็นพระยาประเทศธานี เจ้าเมืองสกลนคร" ใน *เทศาภิบาล* เล่ม ๑๙ หน้า ๑๑๘–๑๒๘ พ.ศ. ๒๔๕๘ และจาก *จดหมายเหตุพระประทุม* กรมการเมืองนครพนมคนเก่า โดยที่พระยาสกลกิจวิจารณ์ ปลัดมณฑลอุดรสั่งให้กรรมการ ๔ ท่านจัดการรวบรวมไว้ คือ พระยาประจันตประเทศธานี (โหง่นคำ) ผู้ว่าราชการเมืองสกลนคร พระอนุบาลสกลเขต (เมฆ พรหมสาขา) ปลัดเมือง พระบริบาลศุภกิจ (คำสาย ศิริขันธ์) กรมการพิเศษ และพระพิทักษ์เจดีย์ (แก้ว โคตรธรรม) กรมการผู้รักษาเจดีย์เชิงชุมสกลนคร ทั้งผู้เขียนได้หลักฐานจากที่อื่นประกอบต่อไปนี้

"เมื่อวันศุกร์แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๙ ปีจอ สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๐๐ (พ.ศ. ๒๓๘๑) มีหนังสือเจ้าพระยาจักรีศรีองครักษ์ สมุหนายก มาเถิงหลวงศรีโยธา หมื่นอภิรมย์รักษา ข้าหลวง หลวงประสิทธิสงคราม กองนอกเมืองนครราชสีมา ท้าวเพียผู้รักษาเมืองสกลนคร พระยาไชยสุนทร เจ้าเมืองกาฬสินธุ์

"ด้วยทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมสั่งว่า มีตราขึ้นมาแต่ก่อนว่าอุปฮาดเมืองมหาชัย (คำสาย) ผู้ว่าราชการเมืองสกลนครป่วยถึงแก่กรรมเสียแล้ว ครอบครัวเมืองมหาชัยมาตั้งอยู่เมืองสกลนครเป็นอันมาก ทรงเห็นว่าราชวงศ์เมืองมหาชัยได้เคยบังคับบัญชาว่ากล่าวท้าวเพียไพร่พลครอบครัว ทั้งนี้แต่เดิมมาจะต้องจัดแจงแต่งตั้งตามพรรคพวกที่นับถือกันมาแต่ก่อน จึงโปรดฯให้ราชวงศ์ (คำ) เมืองมหาชัยว่าราชการเมืองสกลนคร ให้ราชวงศ์เมืองกาฬสินธุ์ว่าที่อุปฮาด ท้าวจันทร์ (อินทร์) ว่าที่ราชวงศ์ ช่วยกันรักษาบ้านเมืองทำนุบำรุงครอบครัวไปพลางก่อน ความแจ้งอยู่ในท้องตราซึ่งโปรดฯ ขึ้นมาแต่ก่อนนั้นแล้ว

"บัดนี้ ราชวงศ์ผู้ว่าราชการเมืองสกลนคร ราชวงศ์เมืองกาฬสินธุ์ ท้าวจันทร์ (อินทร์) บุตรหลานท้าวเพียลงไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทแจ้งข้อราชการ ณ กรุงเทพฯ นั้น จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ราชวงศ์ (คำ) เป็นพระยาประเทศธานี เจ้าเมือง เปลี่ยนนามเมืองสกลนครทวาบีเป็นเมืองสกลนคร ให้ท้าวลาวราชวงศ์เมืองกาฬสินธุ์เป็นอุปฮาด ให้ท้าวจันทร์ (อินทร์) เป็นที่ราชวงศ์ ตั้งราชบุตร (ด่าง) เมืองกาฬสินธุ์เป็นราชบุตรเมืองสกลนคร รักษาบ้านเมืองคุ้มครองไพร่พลทำราชการฉลองพระเดชพระคุณขึ้นกับกรุงเทพมหานคร ตามตัวอย่างบ้านเมืองข้าขอบขัณฑสีมาทั้งปวงสืบไป

"ประการหนึ่ง ให้พระยาประเทศธานี อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ท้าวเพียเอาใจใส่ในกองการกุศลทำนุบำรุงวัดวาอาราม พระสงฆ์สามเณร ให้ปรนนิบัติพระปริยัติธรรมให้พระพุทธศาสนารุ่งเรืองถาวร ชักชวนกันทำบุญให้ทานจะได้เป็นกองการกุศลผลประโยชน์สืบไปภายหน้า

"ประการหนึ่ง เถิงเทศกาลพระราชพิธีตรุษสารทก็ให้พระยาประเทศธานี อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร บุตรหลานท้าวเพียผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงพร้อมกัน ณ วัดวาอารามเมืองสกลนครกระทำสัตยานุสัตย์ถวายต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวจำเพาะพระพักตร์พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆ์เจ้ารับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาปีละ ๒ ครั้ง ตามอย่างธรรมเนียมจงทุกปี

"อนึ่ง พระสุนทรราชวงศา[๑] พาพระคำก้อน เจ้าเมืองคำเกิด เพียชัยสงคราม เพียวงศ์ปัญญา เพียเมืองขวา เมืองคำม่วน ท้าวโถงบุตรท้าวหลานเจ้าเมืองมหาชัย เพียเมืองสูง นายตากระโซ่ ท้าวไกย บุตรเจ้าเมืองแซก จารย์บุตดีผู้ว่าราชการเมืองแซก ท้าวเพียพวกนายครัวลงไปแจ้งราชการที่กรุงเทพฯ เจ้าพนักงานได้จัดแจงให้พวกดังกล่าวตั้งน้ำพระพิพัฒน์สัตยาถวายต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวตามอย่างธรรมเนียมแล้ว และพาเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท จึงมีพระราชโองการดำรัสว่า ซึ่งเจ้าเมือง ท้าวเพีย นายไพร่ครอบครัวพากันมาสวามิภักดิ์ข้ามฟากของมาโดยดี ก็ให้จัดแจงครอบครัวให้ตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นที่ทางทำมาหากินให้เป็นปกติพร้อมมูลกัน

---

[๑] พระสุนทรราชวงศา (บุต) เจ้าเมืองยโสธร

"พระยามหาอำมาตย์ฯ กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ครัวเมืองคำเกิด ๑,๐๐๐ คน เมืองคำม่วน ๔๐๐ คน จัดแจงให้ตั้งอยู่บ้านแซงกระดาน[๑] แขวงเมืองกาฬสินธุ์ ที่บ้านแซงกระดานนั้นภูมิฐานไร่นามีน้อยหาพอไม่ ส่วนที่บ้านท่าขอนยางริมน้ำพชีฟากตะวันออกแขวงเมืองกาฬสินธุ์ที่ไร่นามีมาก พอจะตั้งครอบครัวบ้านเมืองได้อีกแห่งหนึ่ง จึงทรงพระราชดำรัสว่า ครัวเมืองคำเกิด เมืองคำม่วน อยู่บ้านแซงกระดานภูมิฐานไร่นามีน้อย ครั้นจะตั้งอยู่ทั้ง ๒ เมืองก็ไม่มีที่พอทำมาหากิน ซึ่งพระยามหาอำมาตย์ฯ เห็นว่า ที่บ้านท่าขอนยางมีภูมิฐานไร่นาดีและมีมากพอ ก็ต้องจัดแบ่งกันไป แต่ทว่าเทศกาลนี้เป็นฤดูฝน ครอบครัวที่ตั้งอยู่บ้านแซงกระดานก็ได้ทำไร่นาลงบ้างแล้วให้งดรออยู่ก่อน เมื่อเทศกาลแล้วจึงแต่งข้าหลวงขึ้นมาคิดอ่านด้วยพระยาไชยสุนทร[๒] อุปฮาดท้าวเพียเมืองกาฬสินธุ์จัดแจงครัวเมืองคำเกิดไปตั้งที่บ้านท่าขอนยางจะได้ทำไร่นาหากินทั่วถึงกัน นายไพร่ครอบครัวจะได้อยู่เย็นเป็นสุขสืบไป และก็คงจะโปรดฯ ให้ทางราชการขึ้นกับเมืองกาฬสินธุ์ต่อไป"

(ตอนต่อจากนี้ในท้องตรากล่าวถึงพระราชทานสิ่งของเสื้อผ้า เงินตราผู้ที่ไปเฝ้าทูลละออง เห็นยืดยาวจึงตัดออก และต่อไปว่า)

"... ให้พระสุนทรราชวงศา พระยาประเทศธานี พาพระคำก้อนเพียเมืองขวาและพวกท้าวเพียที่มีชื่อกลับคืนมาด้วยแล้ว ให้พระยาไชยสุนทรเจ้าเมืองกาฬสินธุ์ อุปฮาด ท้าวเพียเอาใจใส่ทะนุบำรุงครอบครัวเมืองคำเกิด

---

๑ ต่อมาคือเมืองแซงบาดาลที่กล่าวมาแล้ว

๒ เจ้าเมืองกาฬสินธุ์

เมืองคำม่วนให้ได้ทำมาหากิน จนกว่าจะได้แยกครอบครัวไปตั้งบ้านท่าขอน-ยาง อย่าให้มีความเดือดร้อนได้ และให้คิดอ่านกันจัดแจงให้เมืองคำเกิด เมืองคำม่วนไปเกลี้ยกล่อมเอาพวกครัว ซึ่งยังตกค้างอยู่ฟากของตะวันออก ข้ามมาให้สิ้น ครอบครัวจะได้ตั้งบ้านเรือนทำมาหากินเป็นปกติพร้อมมูลกัน จะได้เป็นกำลังรี้พลของบ้านเมืองไปภายหน้า แล้วสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว จะได้ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงเจ้าเมือง ท้าวเพีย นายครัวตามกำลังไพร่พล มากน้อยให้ฉลองพระเดชพระคุณต่อไป ฯลฯ

"อนึ่ง เขตแดนเมืองสกลนครกับเมืองกาฬสินธุ์ให้คงอยู่ตามท้องตรา ที่โปรด ฯ ขึ้นมาแต่ก่อน[๑] แต่เขตแดนเมืองสกลนครกับเมืองนครพนม เมืองหนองหาร เมืองมุกดาหารนั้น ยังหามีกำหนดเขตแดนเป็นที่แน่นอนไม่ ข้างหน้าไปจะอริวิวาทเกี่ยวข้องด้วยเขตแดน จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระสุนทรราชวงศา[๒] พระไชยวงศา เจ้าเมืองไชยบุรี อุปฮาดเมืองกาฬสินธุ์ อุปฮาดเมืองหนองคาย ท้าวบุตร ผู้เป็นพี่อุปฮาดเมืองนครพนม พร้อมกันทำแผนที่จัดแจงเขตแดนบ้านเมือง ทั้งนี้ซึ่งกระหนาบคาบเกี่ยวกันอยู่ ให้ว่ากล่าวแบ่งปันเขตแดนบ้านเมืองให้เป็นอันสำเร็จ อย่าให้เกี่ยวข้องกันต่อไป ให้จัดแบ่งปันเขตแดนเมืองสกลนคร คือข้างทิศเหนือตั้งแต่บ้านนามนมาบ้านกุดสุมาลย์ บ่อสะอือ บ้านมาดตัดไปริมฝั่งน้ำอูน

---

[๑] คือทิศใต้ตรงหลังภูพานที่เรียกว่า "ค่ายไทย" ระหว่างกิโลเมตรที่ ๖๐ ของทางหลวงสายจากสกลนครไปจังหวัดกาฬสินธุ์สืบต่อมาจนบัดนี้ (ผู้เขียน)

[๒] พระสุนทรราชวงศา (บุต) เจ้าเมืองยโสธร ที่โปรดเกล้า ฯ ให้มาจัดราชการเมืองนครพนมกับราชบุตร (สุ่ย) เมืองอุบล ฯ ดังกล่าวมาแล้ว

ตามลำสงครามไป เป็นเขตแดนเมืองนครพนม ทิศตะวันออก ตั้งแต่ปากน้ำก่ำตกน้ำของตัดไปบ้านหนองเหียน บ้านจานเพ็ญ ต่อกับบ้านแก (คืออำเภอนาแกเดี๋ยวนี้) บ้านเชียงเสือ เป็นแดนเมืองสกลนคร ต่อกับแดนเมืองนครพนม ทิศตะวันตก ตั้งแต่ปากน้ำยามตกลำน้ำสงครามตัดไปบ้านผ้าขาว บ้านพรรณา เป็นแดนเมืองสกลนคร ตั้งแต่ห้วยศีรษะแรดตกลำน้ำสงครามขึ้นไปถึงเขาพรานเป็นแดนเมืองหนองหาร

"ให้เจ้าเมืองท้าวเพียรักษาบ้านเมืองเขตแดนตามกำหนดในท้องตราซึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมขึ้นมา อย่าให้มีความอิจฉาเกี่ยวข้องกันด้วยเขตแดนต่อไป ช่วยกันรักษาขอบขัณฑสีมาให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข

"อนึ่ง เมืองสกลนครครอบครัวเพิ่งยกมาตั้งบ้านเมืองอยู่ใหม่ ครอบครัวยังหาตั้งตัวเป็นปกติไม่ แล้วยังจะคิดเกลี้ยกล่อมเอาครอบครัวมาใส่บ้านเมืองต่อไป จึงโปรดเกล้า ฯ ให้พระราชทานเงินหลวง ๑๐ ชั่ง ให้พระยาประเทศธานีเอาขึ้นมาไว้จัดซื้อข้าว ซื้อกระบือแจกจ่ายครอบครัว ถ้าครัวเก่าผู้ใดยากจนไม่มีกระบือทำไร่นาขัดสนข้าวปลาอาหารอยู่ ก็ให้เอาเงินซื้อกระบือเจือจานให้ครอบครัวได้ทำไร่นา ทั้งครอบครัวซึ่งเกลี้ยกล่อมได้มาใหม่เป็นกำลังทำมาหากินให้ทั่วถึงกัน

"อนึ่ง พระยาประเทศธานีให้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า บึนคาบศิลาหลวงสำหรับเมืองสกลนครหามีไม่ ขอรับพระราชทานบึนคาบศิลา ๕๐ กระบอกขึ้นไปไว้สำหรับราชการบ้านเมือง ได้ให้พนักงานจ่ายบึนดังกล่าว กระสุน ๒,๕๐๐ กระสุน ศิลาปากนก ๕๐๐ ปาก ให้พระยาประเทศธานีอุปฮาด ท้าวเพียคุมขึ้นมาด้วยแล้ว และกำชับห้ามปรามอย่าให้ผู้ใดเอาบึน

หลวงไปยิงช้าง ม้า โค กระบือให้บีนชำรุดเสียหายไปได้เป็นอันขาดทีเดียว มีราชการศึกสงครามจะได้จับจ่ายให้ทันราชการ

"อนึ่ง พระยาประเทศธานี พระคำก้อนเมืองคำเกิด ราชบุตรเมืองคำม่วนให้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระราชทานสิ่งของมาไว้สำหรับเมืองทำบุญให้ทาน ได้ให้พนักงานจัดสิ่งของพระราชทานให้พระยาประเทศธานี คือ ผ้าไตร ๓ ไตร สุพรรณถัน ๑๐ ชั่ง จานกลิบบัว ๑๐๐ ใบ ชามข้าว ๑๐๐ ใบ ชามแกง ๑๐๐ ใบ ผาลไถนา[๑] ๒๐๐ อัน พระคำก้อนเจ้าเมืองคำเกิด ผ้าไตร ๒ ไตร ชามข้าว ๑๐๐ ใบ ผาลไถ ๒๕ อัน รองเท้า ๕ คู่ ราชบุตรเมืองคำม่วน ผ้าไตร ๑ ไตร ชามข้าว ๑๐๐ ใบ ผาลไถนา ๒๕ อัน รองเท้า ๕ คู่คุมขึ้นมาด้วยแล้ว"

(จบในท้องตราเท่านี้)

ส่วนส่วยสาอากรในเมืองสกลนครนั้น คือส่วยผลเร่ว(หมวกแหน่ง) ให้เมืองสกลรับผูกส่วยมีตัวเลกชายฉกรรจ์ ๓,๐๐๐ คน ให้ผูกส่วย ๒,๐๐๐ คน ยกให้เจ้าเมืองกรมการ ๑๐๐ คนเป็นเลกทนาย ให้ตัวเลก ๒,๐๐๐ คน นั้นผูกส่วยผลเร่ว เลกหนึ่งคนละ ๕ ชั่ง บีหนึ่งเป็นผลเร่ว ๒๐๐ หาบ ถ้าไม่ได้ตามนี้ให้คิดเป็นเงินแทนผลเร่ว เลกหนึ่งบีละ ๒ บาท ผลเร่ว ๒๐๐ หาบเป็นเงิน ๕๐ ชั่ง ส่วนตัวเลก ๑,๐๐๐ คนนั้นพระราชทานให้เป็นเลกทนายเจ้าเมืองกรมการ ได้แบ่งตัวเลกแกกันเป็นส่วนดังนี้คือ

---

[๑] *ผาลไถ* คือเหล็กสำหรับสวมหัวหมูเครื่องไถ ตรงกับภาษาอีสานเรียก *บักสบไถ*

เจ้าเมืองได้ ๖๐ คน กรมการในตำแหน่งมี ๔ คือ อุปฮาด ๕๐ คน ราชวงศ์ ๔๐ คน ราชบุตร ๓๐ คน ผู้ช่วย ๒๐ คน กรมการรองตำแหน่ง ๑๐ นาย คือ เมืองแสน[๑] เมืองจันทร์ เมืองขวา เมืองซ้าย เมืองกลาง เมืองคุก เมืองฮาม เมืองแพน นาเหนือ นาใต้ และทนายคนละ ๑๕ คน ซาเนตร ซานนท์แลทนายคนละ ๑๐ คน กรมการผู้น้อยต่ำกว่าตำแหน่ง ๑๐ นาย ลงมาให้ทนายคนละ ๓ คนบ้าง ๔ คนบ้าง เลกทนายต้องเสียเงินประจำปี ให้กรมการผู้เป็นนายของตนคนหนึ่ง ๆ ปีละ ๔ บาท ไม่ต้องถูกกะเกณฑ์อย่างอื่น หรือจะใช้แรงทำการต่าง ๆ มีการสร้างบ้านเรือน เป็นต้น ก็ให้ใช้แรงได้ แต่ให้คิดค่าแรงคนหนึ่งไม่เกินคนละ ๔ บาท

พระยาประเทศธานี (คำ) มีบุตรชายคนใหญ่ชื่อ ท้าวชัย รวมชาย ๗ คน หญิง ๖ คน ไม่ทราบว่าผู้ใดบ้าง ราชวงศ์จันทร์ (อินทร์) มีบุตรชายใหญ่ชื่อ โหง่นคำ รวมชาย ๙ คน[๒] หญิง ๑๒ คน ราชบุตร (ด่าง) มีบุตรกี่คนไม่ปรากฏ

ครั้นเมื่อปีขาล จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๐๔ (พ.ศ. ๒๓๘๕) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ราชวงศ์จันทร์ (อินทร์) ขึ้นไปเกลี้ยกล่อมเจ้าเมืองวัง ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงที่ยังขัดขืนอยู่นั้น ก็พาท้าวโฮงกลาง บุตรเจ้าเมืองวัง ท้าวราชวงศ์ ท้าวนวน หลานเจ้าเมืองวัง กับบ่าวไพร่ชาวผู้ไทยเมืองวังมาด้วยเป็นอันมาก กับเกลี้ยกล่อมได้ตัวเพียเมืองสูง เพียบุตโคต

---

[๑] ที่เรียกว่า "ขื่อบ้าน ขางเมือง"

[๒] ลำดับพี่น้องดังต่อไปนี้ ๑. ท้าวโหง่นคำ ๒. ท้าวคลี่ ๓. ท้าวเมฆ (ต่อมาคือพระอนุบาลสกลเขต) ๔. ท้าวสงกา ๕. ท้าวตุบ ๖. ท้าวเฮ้า ๗. ท้าวคำจันทร์ ๘. ท้าวชาย และ ๙. ท้าวบุญจันทร์ ส่วนบุตรหญิงไม่ปรากฏนาม

หัวหน้าพวกข่ากะโซ่ พร้อมด้วยบ่าวไพร่ข่ากะโซ่ข้ามโขงมาตั้งบ้านเรือนอยู่ในเขตแดนเมืองสกลนครเป็นอันมาก

ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๒ ปีมะโรง ฉอศก จุลศักราช ๑๒๐๖ (พ.ศ. ๒๓๘๗) โปรดเกล้า ฯ ให้บ้านพังพร้าวเป็น*เมืองพรรณานิคม* ให้ท้าวโฮง-กลางเป็นพระเสนาณรงค์เจ้าเมือง ให้ท้าวราชวงศ์เป็นอุปฮาด ให้ท้าวนวนเป็นราชวงศ์ ให้เพียผ่านคีรีเป็นราชบุตร ขึ้นเมืองสกลนคร

ในศกเดียวกันนี้ โปรดเกล้า ฯ ให้ยกบ้านกุดสุมาลย์เป็น *เมืองกุสุมาลย์มณฑล* ให้เพียเมืองสูงเป็นหลวงอารัญอาษา เจ้าเมืองคนแรก ส่วนตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตรไม่ปรากฏหลักฐาน

ให้เมืองพรรณานิคมรับผูกส่วยทองคำเลกละ ๑ สลึง ตัวเลกฉกรรจ์ ๘๘ คน ปีหนึ่งเป็นทองคำ ๒๒ บาท ส่วนส่วยผลเร่วนั้นรวมอยู่กับเมืองสกลนคร

ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๓ (ร.ศ. ๖๙) อุปฮาด (ลาว) เมืองสกลนครอยู่ในราชการได้ ๑๓ ปีก็ถึงแก่กรรม ราชบุตร (ด่าง) ได้พาครอบครัวกลับไปอยู่เมืองกาฬสินธุ์ และมีครอบครัวเมืองกาฬสินธุ์ที่อพยพมาอยู่ครั้งก่อนกลับไปเมืองกาฬสินธุ์ก็มี ที่เหลือก็มีอยู่บ้าง สืบเชื้อสายมาเท่าทุกวันนี้

ในรัชกาลที่ ๔ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้ท้าวโถง บุตรพระพรหมอาสา (จุฬนี) อดีตเจ้าเมืองมหาชัยกองแก้วเป็นอุปฮาด แทนอุปฮาด (ลาว) ที่ถึงแก่กรรม ให้ท้าวเหม็น น้องชายอุปฮาด (โถง) เป็นราชบุตร

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๖ เมืองสกลนคร เกิดอัคคีภัยไหม้ป่าลุกลามเข้าไปถึงในเมืองอย่างรวดเร็ว ได้ทำลายเผาผลาญบ้านเรือนเจ้าเมือง กรมการ

ราษฎรเสียหายเป็นอันมาก ยังเหลืออยู่แต่เจดีย์เชิงชุมกับวัดธาตุศาสดาราม เจ้าเมืองกรมการต้องอพยพออกไปตั้งอยู่ดงบาก ห่างจากที่เดิมราว ๕๐ เส้น

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๙ เจ้าหน่อคำ[๑] บุตรเจ้าเสือ หลานเจ้าอนุวงศ์เวียง-จันทน์ มาชำระเอาช้างม้า ข้าทาส กับเจ้าเมืองสกลนคร ว่าเจ้าอนุวงศ์ผู้เป็นปู่ได้เอามาฝากไว้แต่ครั้งกบฏ ไปอาศัยเมืองมหาชัย ฯ แล้ว เลยไปอยู่ในแดนญวน ต้องไปชำระความกันถึงกรุงเทพ ฯ ได้คืนบ้างไม่ได้บ้างเป็นส่วนน้อย

ครั้น จ.ศ. ๑๒๑๙ (พ.ศ. ๒๔๐๐) พวกไทยโย่ย กรมการเมืองสกลนครแตกออกเป็น ๓ พวก พวกหนึ่งไปร้องสมัครขอเป็นเมืองขึ้นเมืองยโสธร พวกหนึ่งไปร้องสมัครเป็นเมืองขึ้นเมืองนครพนม พวกหนึ่งขอสมัครเป็นเมืองขึ้นเมืองสกลนคร

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ จึงโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้จารย์คำ ผู้เป็นหัวหน้าไทยโย่ยเป็น "หลวงประชาราษฎร์รักษา" เจ้าเมือง ยกบ้านกุดลิงเป็นเมืองวานรนิวาส ขึ้นเมืองยโสธร แต่เจ้าเมืองกรมการราษฎรไม่ได้อพยพไปอยู่หรือตั้งเมืองที่บ้านกุดลิง ซึ่งเป็นเขตแดนของเมืองยโสธรเวลานั้น คงตั้งอยู่ที่บ้านดงมาย คือที่ตั้งอำเภอวานรนิวาสปัจจุบัน พวกไทยโย่ยที่สมัครขึ้นเมืองนครพนมนั้น โปรดเกล้า ฯ ตั้งให้เพียติ้วซอยผู้เป็นหัวหน้าเป็นหลวงผลานุกูล เจ้าเมือง ยกบ้านม่วง น้ำยามในเขตแดนเมืองสกลนครเป็น *เมืองอากาศอำนวย* ขึ้นเมืองนครพนมตามท้องถิ่นเดิม แต่ภายหลังโปรด ฯ ให้มาขึ้นเมืองสกลนครจนบัดนี้ และก็คือ *อำเภออากาศ-อำนวย* ตั้งเป็นอำเภอขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ นี้

---

[๑] ต่อมาโปรด ฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ เจ้าเมืองอุบลราชธานีคนสุดท้าย และเป็นพี่ของเจ้าจอมมารดาดวงคำในรัชกาลที่ ๔

พ.ศ. ๒๔๐๐ ราชวงศ์จันทร์ (อินทร์) ถึงแก่กรรม อายุได้ ๖๔ ปี อยู่ในราชการ ๒๑ ปี

ครั้นถึงปีกุน เบญจศก จุลศักราช ๑๒๒๔ (พ.ศ. ๒๔๐๖) โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้ง *บ้านโพธิหวา* ริมเขบั้งไฟแขวงเมืองมหาชัย ฟากโขงตะวันออก เป็น *เมืองภูวดลสอาง* ให้ราชบุตร (เหม็น) เมืองสกลนครเป็น พระภูวดลบริรักษ์ เจ้าเมือง ให้พาบุตรภรรยาพรรคพวกของตนอพยพครอบครัวไปตั้งอยู่เมืองภูวดลสอาง ให้ตั้งรักษาด่านช่องทางสมทบเข้ากับไพร่พลเมืองภูวดลสอาง บ้องกันพระราชอาณาเขตต่อไป มิให้ญวนล่วงล้ำเข้ามาทำการกดขี่ราษฎรให้ได้ความเดือดร้อนเป็นอันขาด

และในศกเดียวกันนี้ โปรดเกล้า ฯ ให้ยก *บ้านโพนสว่างหาดยาว* ริมน้ำปลาหาง แขวงเมืองสกลนครเป็น *เมืองสว่างแดนดิน* ตั้งให้ท้าวเทพกัลยา ผู้เป็นหัวหน้าไทยโย่ยเป็น "พระศิทธิศักดิ์ประสิทธิ" เจ้าเมืองคนแรก

ครั้นปีเถาะ จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ (พ.ศ ๒๔๑๕) พวกข่ากะโซ่เมืองกุสุมาลย์มณฑลเกิดวิวาทชิงตำแหน่งราชการ โดยที่ท้าวขัติย ไทยข่ากะโซ่เป็นหัวหน้าร้องขอเป็นเมืองขึ้นเมืองสกลนคร ขอแยกออกจากเมืองกุสุมาลย์ ฯ จึงโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้ท้าวขัติยเป็นพระไพศาลย์สิมานุรักษ์ เจ้าเมือง ยก*บ้านนาโพธิ* ในแขวงเมืองสกลนครเป็น *เมืองโพธิไพศาลนิคม*[๑] ขึ้นเมืองสกลนครอีกเมืองหนึ่ง รับผูกส่วยผลเร่วรวมอยู่กับเมืองสกลนคร

ในศกนี้ พระยาประเทศธานี (คำ) เจ้าเมืองสกลนคร มีใบบอกกราบทูลพระกรุณาขอตั้งผู้ช่วยราชการเมือง โดยเหตุที่เมืองสกลนครมีเมืองขึ้นถึง

---

[๑] ปัจจุบันยกเป็นตำบลโพธิไพศาล อ. เมืองสกลนคร อยู่ทางทิศเหนือบ้านท่าแร่ราว ๑๐ กิโลเมตร

๖ หัวเมือง ราชการมีชุกชุม ขอให้ท้าวโหง่นคำ บุตรราชวงศ์จันทร์ (อินทร์) รับราชการในตำแหน่งผู้ช่วยราชการเมืองอีกตำแหน่งหนึ่ง จึงโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้ท้าวโหง่นคำเป็นพระศรีสกุลวงศ์ ผู้ช่วยราชการเมืองตามที่ขอ

ครั้นถึงปีชวด อัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ (พ.ศ. ๒๔๑๙) พระยาประเทศธานี (คำ) เจ้าเมืองสกลนครป่วยด้วยโรคชราถึงแก่กรรม อายุได้ ๘๖ ปี อยู่ในราชการได้ ๓๙ ปี และเมืองสกลนครเกิดอหิวาตกโรค อุปฮาด (โถง) ราชบุตร (ลาด) ถึงแก่กรรมด้วยโรคร้ายนี้ ทั้งราษฎรพลเมืองก็ตายด้วยโรคนี้เป็นอันมาก เมื่อเจ้าเมือง อุปฮาด ราชบุตร ถึงแก่กรรมในปีเดียวกันดังนี้ จึงโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้ราชวงศ์ (บีด) เป็นผู้รักษาราชการเมืองไปก่อน

ถึงปีฉลู นพศก จุลศักราช ๑๒๓๙ (พ.ศ. ๒๔๒๐) ในรัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้พระศรีสกุลวงศ์ (โหง่นคำ) เป็นอุปฮาด ให้ท้าวฟอง บุตรพระยาประเทศธานี (คำ) เป็นราชวงศ์เมืองสกลนคร

พ.ศ. ๒๔๒๑ โปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้ราชวงศ์ (บีด) เป็นพระยาประจันตประเทศธานี ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองสกลนครที่ว่าง ให้ท้าวจูม บุตรอุปฮาด (โถง) เป็นราชบุตร ให้ท้าวหอมเป็นพระศรีสกุลวงศ์ ผู้ช่วยเจ้าเมือง พระยาประจันตประเทศธานี (บีด) มีบุตรชายคนโตชื่อท้าวแสง รวมชาย ๘ หญิง ๖ คน ผู้ใดบ้างไม่ปรากฏนาม

พ.ศ. ๒๔๒๖ มีบาทหลวงฝรั่งเศสชื่อ อาเลกซานดร์โปรดม มาตั้งการสอนศาสนาลัทธิโรมันคาทอลิก ขึ้นที่บ้านท่าแร่ ฟากหนองหารเป็นครั้งแรก สร้างวัดสร้างโบสถ์ใหญ่โตก่ออิฐและหิน ราษฎรที่เป็นข้าทาส

เจ้าเมืองกรมการที่ยากจน ก็สมัครเข้าถือศาสนาอยู่กับบาทหลวงหลายตำบล ปรากฏมาตราบเท่าทุกวันนี้

พ.ศ. ๒๔๒๗ เกิดศึกฮ่อที่เมืองเชียงขวาง ทุ่งเชียงคำ (ทุ่งไหหิน) โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาราชวรานุกูล[๑] เป็นแม่ทัพมาปราบฮ่อ เมืองสกลนครก็ได้ถูกเกณฑ์ไปปราบฮ่อในครั้งนี้ด้วย โดยเกณฑ์ช้าง ๒๕ เชือก โคต่าง ๑๐๐ ตัว ข้าวสาร ๓๐๐ ถัง กำลังเมือง ๑,๐๐๐ คน ให้อุปฮาด (โหง่นคำ) กับราชวงศ์ (ฟอง) เป็นนายกองคุมกองเสบียง พอยกทัพไปถึงเมืองบริคัณฑ-นิคม แม่ทัพได้รับใบบอกกรมการเมืองสกลนครว่า พระยาประเทศธานี (บีด) เจ้าเมืองป่วยถึงแก่กรรมเสียแล้ว อายุได้ ๖๙ ปี อยู่ในราชการได้ ๗ ปี แม่ทัพจึงสั่งให้อุปฮาด (โหง่นคำ) กลับคืนมารักษาราชการบ้านเมืองตามเดิม ให้ราชวงศ์ (ฟอง) คุมกองเสบียงตามแม่ทัพไปทุ่งเชียงคำ ได้เข้ารบกับพวกฮ่อเป็นสามารถ พระยาราชวรานุกูลแม่ทัพถูกกระสุนปืนฮ่อบาดเจ็บ ต้องล่าถอยทัพมาตั้งพักกำลังเอาแรงอยู่ที่เมืองหนองคาย

ถึงปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ (พ.ศ. ๒๔๒๘) ในต้นปีนี้ พระเจ้ากรุงเวียดนาม (ฮามงิ) แข็งข้อต่อฝรั่งเศสจะกู้อิสรภาพคืน แต่สู้ฝรั่งเศสไม่ได้หนีภัยจะเข้ามาอาศัยในแดนไทยทางเมืองวังคำ ล่วงเลยเข้ามาถึงบ้านบ่อคำแฮ แขวงเมืองภูวดลสอาง จึงมีพระราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้มีท้องตราสั่งให้เมืองสกลนครจัดกรมการที่เข้มแข็งขึ้น ไปตั้งรักษาด่านแดนแขวงเมืองภูวดลสอางไว้โดยกวดขัน อย่าให้ญวนล่วงล้ำเข้ามาพักอาศัยในพระราชอาณาเขตสยามได้ เมืองสกลนครจึงได้สั่งให้ท้าวสุวรรณสาร(เมฆ)

---

๑ ต่อมาเป็นเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช (เวก บุณยรัตพันธ์)

กับท้าวอินทร์อาษา (ไค้) กรมการคุมไพร่พลเมืองภูวดลสอาง ๓๐๐ คน ให้ราชวงศ์ (ฟอง) ท้าวคำสาย[๑] คุมกำลังเมืองสกลนคร ๒๐๐ คน รวม ๕๐๐คน พร้อมด้วยศาสตราวุธขึ้นไปตั้งรักษาด่านทางบ้านนากระแด้ง ต่อเขตเมืองคำเกิด คำม่วน แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้จหมื่นมณเฑียรพิทักษ์[๒] ขึ้นไปพร้อมกองรักษาด่าน ตรวจบั๊กหลักเขตพระราชอาณาเขตสยาม ที่ตำบลบ้านน้อย นายมหลักหนึ่ง ที่บ้านท่าประโจ้นหลักหนึ่ง ที่บ้านนาพระเทพหลักหนึ่ง บ้านนากระแด้งเชิงภูเขาอากหลักหนึ่ง รวม ๔ หลัก ใช้ราชวงศ์ (ฟอง) ตั้งกองรักษาด่านอยู่ที่บ้านนากระแด้งแขวงเมืองภูวดลสอาง ส่วนท้าวสุวรรณ-สาร (เมฆ) กับท้าวอินทร์อาษา (ไค้) ตามจหมื่นมณเฑียรพิทักษ์ไปบั๊กหลักเขตพระราชอาณาเขตทางแขวงเมืองท่าอุเทน ต่อเขตแขวงเมืองคำเกิด คำ-ม่วนที่เมืองปุงลิงหลักหนึ่ง ที่ผาตั้งเมืองเชียงหลักหนึ่ง ที่บ้านนาหลักหินหลักหนึ่งรวมเป็น ๓ หลัก

ฝ่ายพระเจ้ากรุงเวียดนาม (ฮามงิ) ที่หลบหนีฝรั่งเศส[๓] มานั้น เมื่อเห็นฝ่ายไทยป้องกันด่านแดนไว้มั่นคงแข็งแรงจะหลบหนีเข้ามาอาศัยไม่ได้ ก็พาครอบครัวบ่าวไพร่ที่ตามมาหนีไปทางปลายเขตเมืองภูวดลสอางทางบ้านนาด บ้านตองแขวงเมืองติงเง ที่เป็นอาณาเขตญวนกลาง ราชวงศ์ (ฟอง) ท้าวคำสายตั้งรักษาด่านอยู่ที่บ้านนากระแด้ง ๖ เดือน ทางการเห็นว่าเหตุการณ์สงบเรียบร้อยแล้ว จึงสั่งให้กลับเมืองสกลนคร

---

๑ ต่อมาได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระบริบาลศุภกิจ กรมการพิเศษ ค้อต้นตระกูล "ศิริขันธ์"

๒ ต่อมาเป็นเจ้าพระยาศรีวิชัยชนิน ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรี

๓ ภายหลังฝรั่งเศสจับตัวได้ เนรเทศพระองค์ไปไว้ที่แอลจีเรียในแอฟริกาเหนือ ที่เป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสในสมัยนั้น

พ.ศ. ๒๔๒๙ โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์-ศิลปาคมเป็นแม่ทัพฝ่ายใต้เสด็จมาปราบฮ่อที่กำเริบ ยกพวกมาตั้งที่ทุ่งเชียงคำ แต่พวกฮ่อได้หลบหนีไปอาศัยอยู่ตามภูเขาในแดนญวน จึงโปรดให้พระยาสุริยวงศา เจ้าเมืองหล่มสัก เป็นข้าหลวงตั้งรักษาราชการอยู่ที่เมืองเชียง-ขวาง

ในปีนี้พระศรีสกุลวงศ์ (หอม) ผู้ช่วยเจ้าเมืองสกลนครถึงแก่กรรม ครั้นถึงปีกุน นพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมยกทัพกลับกรุงเทพฯ เพราะได้ปราบฮ่อเสร็จไปแล้วคราวหนึ่ง อุปฮาด (โหง่นคำ) เมืองสกลนครได้ตามเสด็จแม่ทัพลงไปเฝ้าละอองธุลีพระบาทที่กรุงเทพฯ ด้วย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรและแต่งตั้งให้อุปฮาด (โหง่นคำ) เป็นพระยาประจันตประเทศธานีศรีสกลานุรักษ์ฯ เจ้าเมืองสกลนคร พระ-ราชทานเพิ่มเครื่องยศอีก คือ หอกซัดปลอกทองคำ ๒ คัน ลูกประคำทองคำ ๑๐๘ เม็ด ๑ สาย แคร่หาม ๑ สำรับ

ในศกเดียวกันนี้ (พ.ศ. ๒๔๓๐) มีท้องตราพระราชสีห์ โปรดเกล้า ฯ ให้เมืองสกลนครเอาเงินหลวง ๑,๖๐๐ บาท ซื้อข้าวเหนียวให้ได้ข้าวเปลือก ๑๖,๐๐๐ สัด[๑] เพื่อส่งไปให้ข้าหลวงเมืองลาวพวนที่เมืองหนองคายจ่ายเลี้ยงครอบครัวเมืองหลวงพระบางที่หนีพวกฮ่อลงมาปล้นเมืองหลวงพระบาง มาอาศัยอยู่ที่เมืองปากลายเมืองปากเหือง (คืออำเภอเชียงคานเดี๋ยวนี้) และเมืองหนองคาย

---

[๑] *สัด* เป็นภาชนะตวงข้าวโบราณชนิดหนึ่ง *สัด* อีกชนิดหนึ่งใช้ตวงดินปืน บรรจุปากกระบอกปืน (ปืนแก๊ปหรือปืนคาบศิลาส่วนมาก) เป็นชื่อมาตราตวงคือ ๒๕ ทะนานเท่ากับ ๒๐ ลิตร ชอบใช้พูดเข้าคู่กันว่า *ส่วนสัด* เป็นต้น

พ.ศ. ๒๔๓๒ โปรดเกล้าฯ ให้ท้าวสุวรรณสาร (เมฆ) น้องชายคนที่ ๓ ของพระยาประจันตประเทศธานี (โหง่นคำ) เป็นราชบุตร ให้ท้าวแก้ว บุตรพระนครฯ เป็นพระศรีสกุลวงศ์ ผู้ช่วยเจ้าเมือง (ขวา) ให้ท้าวอินทร์-อาษา (ไค้) บุตรพระยาประเทศธานี (คำ) เป็นพระวิชิตพลหารผู้ช่วยเจ้าเมือง (ซ้าย)

ต่อมาท้าวสุวรรณสาร (เมฆ) โปรดพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระอนุบาลสกลเขต ตำแหน่งปลัดเมืองสกลนคร ที่โปรดเกล้าฯให้ยุบเลิกตำแหน่งเจ้าเมือง อุปฮาด ราชบุตรไป

ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓) โปรดเกล้าฯ ให้ราชวงศ์ (ฟอง) เป็นอุปฮาด ให้ราชบุตร (จูม) เป็นราชวงศ์เมืองสกลนคร

ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) ตรงกับปีมะโรง จัตวาศก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิ ฯ (จาบ สุวรรณทัต) มาเป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองสกลนครคนแรก ตำแหน่งเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตรก็ค่อย ๆ ยุบเลิกไป เพราะได้โปรดเกล้า ฯ ให้จัดระบอบการปกครองเป็นแบบเทศาภิบาลตามหัวเมืองมณฑลชั้นนอกขึ้นแล้ว

ปัจจุบันจังหวัดสกลนครมีอำเภอปกครอง ๘ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองสกลนคร ๒. อำเภอกุดบาก ๓. อำเภอกุสุมาลย์ ๔. อำเภอพรรณานิคม ๕. อำเภอวาริชภูมิ ๖. อำเภอสว่างแดนดิน ๗. อำเภอวานรนิวาส ๘. อำเภออากาศอำนวย เนื้อที่ ๙,๕๓๙ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๕๐๗,๔๒๑ คน

บทที่ ๑๑

เมืองขอนแก่นและเมืองเลย

เมืองขอนแก่น

เมืองขอนแก่นนี้ ผู้เขียนเคยอยู่เมืองนี้มานาน ได้พยายามหาคำว่า *ขอนแก่น* มาจากไหน ซึ่งเป็นมูลเหตุนำมาตั้งเป็นนามดั้งเดิม ก็หาไม่ได้ เป็นแต่ได้ทราบจากคนเก่าแก่เล่าต่อ ๆ มาและตามสันนิษฐานพอได้ความว่า รกรากของเมืองนี้ ก่อนสมัยกรุงเทพฯ คงเคยเป็นเมืองมาก่อนแล้ว แต่ตัวเมืองไม่ได้ตั้งอยู่ที่จังหวัดขอนแก่นปัจจุบันนี้ แต่ในเขตจังหวัดขอนแก่นปรากฏว่ามีกู่ปรางค์เจดีย์โบราณวัตถุและพระพุทธรูปหินอ่อนอยู่ในเขตแคว้นของเมืองนี้ อนุมานได้ว่ามีอายุมาก่อน พ.ศ. ๒๓๓๔ เช่นเจดีย์สถานที่บ้านขามท้องที่อำเภอน้ำพองเดี๋ยวนี้ เข้าใจว่าคงเป็นที่ตั้งเมืองมาก่อนสมัยขอมเรืองอำนาจ เพราะเป็นสถานที่สำคัญเป็นที่มาของนามเมืองขอนแก่น

ประวัติที่ตั้งเมืองขอนแก่นนี้ ได้ย้ายกันไปมาหลายครั้งหลายหนเป็นประวัติการณ์ คือแรกเมื่อจุลศักราช ๑๑๕๙ ปีมะเส็ง นพศก (พ.ศ. ๒๓๔๐) ในรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ เพียเมืองแพน (ศักดิ์ ต้นสกุล เสนอพระ) ซึ่งเป็นหลานเจ้าแก้วมงคล (หรือเจ้าแก้วบุฮมก็เรียก) ผู้เป็นต้นตอของเมืองร้อยเอ็ดและเมืองสุวรรณภูมิ ดังได้กล่าวไว้ในประวัติเมืองร้อยเอ็ดนั้นแล้ว เวลา

นั้นเพียเมืองแพนอยู่บ้านชีโล่น[๑] แขวงเมืองสุวรรณภูมิ เห็นเมืองแสนได้เป็นเจ้าเมืองชนบทก็อยากจะเป็นกับเขาบ้าง จึงได้เกลี้ยกล่อมผู้คนตัวเลกได้ราว ๓๐๐ คน แล้วเข้าหาเจ้าพระยานครราชสีมา เจ้าเมืองนครราชสีมากราบเรียนชี้แจงความประสงค์ที่ตนประสงค์อยากจะเป็นเจ้าเมือง และเมื่อได้เป็นเจ้าเมืองแล้วก็จะขอขึ้นเมืองนครราชสีมาและขอรับอาสาทำราชการผูกส่วยตามประเพณี

เจ้าพระยานครราชสีมาจึงมีบอกกราบทูลพระกรุณาเข้าไปยังกรุงเทพฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เพียเมืองแพนเป็นที่ "พระนครบริรักษ์-บรมราชภักดี" เจ้าเมือง ยกบ้านบึงบอน[๒] เป็นเมืองขอนแก่นขึ้นเมืองนครราชสีมา ตามที่เจ้าพระยานครราชสีมาขอไป

เวลานั้น พระนครบริรักษ์ฯ ยังมิได้ย้ายเมืองมาตั้งที่บึงบอนตามที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ คงอยู่ที่บ้านดอนกระเทียม (หรือดอนกระยอม) เวลานั้นอยู่ในแขวงเมืองชนบท ซึ่งบัจจุบันอยู่ในท้องที่อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น

เหตุที่ขนานนามเมืองว่า *ขอนแก่น* นั้นเล่าต่อๆ กันมาว่า ที่บ้านขาม-ใหญ่ซึ่งเป็นเขตขึ้นกับบ้านชีโล่น มีต้นมะขามใหญ่อยู่ต้นหนึ่ง อับเฉาตายยืนต้นมานานแล้ว กลับมีใบเจริญงอกงามขึ้นอีก ชาวบ้านเห็นเป็นอัศจรรย์

---

[๑] บัจจุบันอยู่ในท้องที่อำเภออาจสามารถ จังหวัดร้อยเอ็ด เวลานั้นเป็นแขวงเมืองสุวรรณภูมิซึ่งมีเขตแดนมาถึงสันภูเม็ง ฝายพญานาคจตพองหนีบ ก่อนเมืองขอนแก่นยังไม่ได้ตั้ง

[๒] คือริมบึงพระลับโนนทอง บ้านเมืองเก่าเดี๋ยวนี้

จึงพร้อมกันก่อเจดีย์คร่อมต้นมะขามนั้นไว้ โดยบรรจุพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ๙ บทไว้ในเจดีย์นั้นเรียกว่า "พระเจ้าเก้าองค์" เจดีย์ที่ปรากฏทุกวันนี้ซ่อมแซมขึ้นใหม่ ในปัจจุบันจึงมีรูปไม่เหมือนเดิม คือเดิมเป็นรูปปรางค์ เมื่อก่อเจดีย์เสร็จแล้วเรียกกันต่อมาว่า *เจดีย์ขามแก่น* หากจะจัดเข้าในลักษณะเจดีย์ซึ่งมีอยู่ ๔ อย่าง คือ พระธาตุเจดีย์ บริโภคเจดีย์ พระธรรมเจดีย์ และอุเทสิกเจดีย์แล้ว เจดีย์ขามแก่นนี้ก็จัดอยู่ในลักษณะ "พระธรรมเจดีย์" ถือเป็นปูชนียสถานสำคัญ มีพิธีเคารพสักการะในวันเพ็ญเดือน ๖ ของทุก ๆ ปี อาจจะถือเอานิมิตอันนั้นมาตั้งเป็นนามเมือง คือ *เมืองขามแก่น* ก็ได้ ต่อมาเลยเรียกเพี้ยนไปเป็น *เมืองขอนแก่น* จนถึงทุกวันนี้ แต่ก็ไม่มีหลักฐาน เมืองขอนแก่นหรือจังหวัดขอนแก่นเป็นเรื่องที่ขบคิดกันมานานจนถึงจะพากันเปลี่ยนชื่อเมืองขอนแก่นไปเป็นชื่ออื่นรอมร่ออยู่แล้ว (เมื่อราว ๆ พ.ศ. ๒๕๐๕–๒๕๐๖) แต่เดชะบุญ พ้าดินยังเป็นใจให้ *ขอนแก่น* ยังสถิตอยู่ในแผ่นดินไทยอีกวาระหนึ่ง

ครั้น พ.ศ. ๒๓๕๐ (ปลายรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ) จะเนื่องด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ ได้ย้ายเมืองจากดอนกระยอมไปตั้งที่*บ้านดอนพันชาด* ในท้องที่ตำบลแพง อำเภอโกสุมพิสัยเดี๋ยวนี้

พ.ศ. ๒๓๖๙ เกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ เมื่อปราบกบฏราบคาบแล้วโปรดเกล้าฯยก*บ้านกู่เวียง* ขึ้นเป็น*เมืองภูเวียง* ขึ้นกับขอนแก่น แต่ไม่ปรากฏในตำนานว่าโปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมือง กรมการ ฯลฯ บ้าง

บ้านกู่เวียงหรือเมืองภูเวียงนี้ ตั้งอยู่ในภูเขาภูเวียง ค่อนเชิงเขาไปทางทิศตะวันตก เพราะในบริเวณเขาภูเวียงด้านในเป็นที่ราบ ทำนาได้ มีเนื้อที่ประมาณ ๒๐ ตารางกิโลเมตร แล้วก็มีเทือกเขาล้อมรอบเป็นขอบด้ง

มีทางเกวียนทางรถยนต์เข้าออกได้ทางเดียวตรง*ช่องบอง* โดยแยกจากทางหลวงสายขอนแก่น – ชุมแพ กม. ที่ ๔๗ เป็นทางยาว ๓๐ กม. ตรงที่ปากช่องบองมีศาลเจ้าศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่ง ใครผ่านไปมาต้องแสดงความเคารพ คนเก่าแก่ที่ภูเวียงเล่าต่อๆ มาว่าเมื่อครั้งเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงห-เสนี) เป็นแม่ทัพปราบกบฏเจ้าอนุเวียงจันทน์ เมื่อปราบกบฏสงบแล้วจะเป็นฝ่ายข้าศึกหรือนายทัพนายกอง เจ้าเมืองกรมการต่าง ๆ ที่ไปเข้ากับฝ่ายกบฏจับตัวได้จะต้องถูกลงโทษอย่างหนักตามกฎอัยการศึก คือต้องตายอย่างทรมาน สถานที่ลงโทษนี้ คือที่ปากช่องบองนี่เอง ดังนั้นจึงถือกันว่าเป็นที่ศักดิ์สิทธิ์สืบต่อมาจนเดี๋ยวนี้

เหตุที่ทางการเข้าไปตั้งบ้านเมืองในหุบเขาภูเวียงนี้ ได้ความว่า เวลานั้นโจรผู้ร้ายชุกชุมเมื่อหลบหนีก็ไปซ่องสุมในภูเขานี้ ยากแก่การสืบจับและปราบปราม จึงได้ไปตั้งเมืองในเขตดังกล่าวแล้ว ครั้นต่อมาเมื่อไม่นานมานี้จึงได้ย้ายที่ว่าการอำเภอภูเวียงออกมาตั้งที่*บ้านนาก้านเหลือง* ตำบลบ้านเรือห่างจากทางหลวงในสายเดียวกันที่เข้าไปในภูเวียง (ตำบลในเมือง) ๑๘ กม. จนเดี๋ยวนี้

พ.ศ. ๒๓๘๑ (ในรัชกาลที่ ๓) เมืองขอนแก่นได้ถูกย้ายจากบ้านดอน-พันชาดมาตั้งที่ริมบึงบอนหนองเหล็ก ตะวันตกบ้านโนนทัน คือที่เรียกบ้านเมืองเก่าเดี๋ยวนี้

พ.ศ. ๒๓๙๘ (ในรัชกาลที่ ๔) กลับย้ายเมืองขอนแก่นไปตั้งฟากบึง-บอน (หรือบึงแก่นนครที่เรียกกันในปัจจุบัน) ตะวันออกคือที่บ้านโนนทันเดี๋ยวนี้

จนถึง พ.ศ. ๒๔๑๐ ย้ายอีก ครั้งนี้ไปตั้งอยู่บ้านดอนบม ตำบลเมืองเก่าริมน้ำชีตะวันออก ห่างจากตัวจังหวัดปัจจุบันประมาณ ๘ กิโลเมตร

ต่อมาจนถึงรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๓๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวพวน (ที่เปลี่ยนมาจากหัวเมืองฝ่ายเหนือ) ตอนเสด็จผ่านแขวงเมืองขอนแก่น ได้ประทับแรมที่บ้านทุ่ม ๑ ราตรี เพราะเส้นทางคมนาคมหรือทางม้า โค เกวียนแต่ก่อนจากนครราชสีมาต้องผ่านมาทางเมืองชนบท-บ้านทุ่มไปหนองคาย และก็ในสมัยนั้นเมืองขอนแก่นได้โอนสังกัดจากนครราชสีมามาขึ้นต่อข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือแต่ พ.ศ. ๒๔๓๓ แล้ว ทรงเห็นว่าบ้านทุ่มทำเลดีมีผู้คนหนาแน่นใกล้เส้นทางไปมาในสมัยนั้น จึงโปรดให้ย้ายเมืองขอนแก่นจากบ้านดอนบมไปตั้งที่บ้านทุ่ม ๑๓ กิโลเมตรที่เดียวนี้ ครั้นต่อมาภายหลังราว พ.ศ. ๒๔๔๒ กันดารน้ำไม่เหมาะสมที่จะตั้งเป็นเมืองใหญ่ต่อไป จึงโปรดฯ ให้ย้ายกลับมาตั้งที่บ้านเมืองเก่าศาลากลางจังหวัดตั้งตรงโรงต้มกลั่นสุราขอนแก่นเดี๋ยวนี้

พ.ศ. ๒๔๕๑ สมัยพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุดร สมัยจัดการปกครองเป็นบริเวณ จึงได้ย้ายศาลากลางเมืองขอนแก่นมาตั้งที่บ้านพระลับ ตำบลในเมือง อำเภอเมืองขอนแก่น คือตั้งที่ศาลากลางเก่าที่ยกให้เป็นที่ทำการเทศบาลเมืองขอนแก่นเดี๋ยวนี้

จนถึงระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๗-๒๕๐๘ สมัยจอมพลถนอม กิตติขจร เป็นนายกรัฐมนตรีประเทศไทย ได้ย้ายศาลากลางจังหวัดมาสร้างใหม่สง่างามที่สนามบินเก่า ห่างจากที่เดิมประมาณ ๒,๐๐๐ เมตร เรียกว่า “ศูนย์ราชการ”

แต่โครงการสร้างผังเมืองขอนแก่นใหม่นี้ ก็สืบต่อเนื่องมาจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี เริ่มก่อนแล้ว เมื่อท่านได้ถึงอสัญกรรมไป เมื่อวันที่ ๘ ธันวาคม ๒๕๐๖ แล้วก็เป็นหน้าที่ของท่านนายก ฯ ใหม่ดำเนินการสืบต่อ ให้สมกับที่เมืองขอนแก่นเป็นเมืองศูนย์กลางของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จะได้มีความเจริญก้าวหน้ายิ่ง ๆ ขึ้นไป

เมื่อทางการได้ประกาศยุบเลิก *บริเวณ* เปลี่ยนเป็น *เมือง* หรือ จังหวัด ในกาลต่อมาแล้ว จังหวัดขอนแก่นจึงมีอำเภอปกครองในปัจจุบัน (พ.ศ.๒๕๑๒) ๑๑ อำเภอกับ ๑ กิ่ง คือ

๑. อำเภอเมืองขอนแก่น (สมัยหนึ่งเรียกอำเภอพระลับ กลับเปลี่ยนมาเรียกอำเภอเมืองขอนแก่นตามเดิม ตามประกาศกฤษฎีกาลงวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน ๒๔๘๑) ๒. อำเภอมัญจาคีรี ๓. อำเภอบ้านไผ่ (เดิมตั้งอยู่ที่ชนบท เมื่อทางรถไฟผ่านบ้านไผ่มีผู้คนหนาแน่นเป็นที่รวมหลายจังหวัด จึงย้ายที่ว่าการอำเภอออกมาตั้งที่บ้านไผ่จนทุกวันนี้ ชื่ออำเภอชนบทก็หายไป) ๔. อำเภอภูเวียง ๕. อำเภอพล ๖. อำเภอน้ำพอง ๗. อำเภอซุมแพ กิ่ง อ. ศรีชมพู ๘. อำเภอกระนวน ๙. อำเภอหนองสองห้อง ๑๐. อำเภอหนองเรือ ๑๑. อำเภอชนบท

มีเนื้อที่ทั้งหมดประมาณ ๑๕,๘๙๕ ตารางกิโลเมตร มี ๑๑๕ ตำบล มี วัด ๑,๐๘๒ วัด มีพลเมือง ๙๖๑,๑๔๓ คน

สำหรับ *อำเภอน้ำพอง* นี้ เดิมตั้งอยู่ที่บ้านน้ำพอง กม. ๓๒ (นับศูนย์จากขอนแก่น) ริมทางหลวงสายมิตรภาพ (ตอนขอนแก่น–อุดรฯ–หนองคาย) ไม่ทราบผู้ใดเป็นต้นคิดให้ย้ายที่ว่าการอำเภอออกไปตั้งที่สถานีรถไฟหนองกุง ซึ่งห่างจากที่เดิมและห่างจากถนนสายมิตรภาพประมาณ ๗ กม. แต่ปัจจุบัน

ทางหลวงสายดังกล่าวได้สร้างเสร็จสะดวกมากขึ้น เขื่อนอุบลรัตน์ (พองหนีบ) มีผู้คนคึกคักกลายเป็นเมืองน้อย ๆ ขึ้นแล้วน้ำท่าก็บริบูรณ์กว่าสถานีหนองกุง

ส่วน*อำเภอกระนวน*นี้ทางการได้ประกาศตั้งเป็นอำเภอขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐ ตั้งที่ว่าการอำเภอ ณ บ้านกระนวน เหตุที่นามอำเภอว่า "กระนวน" นั้นเนื่องมาจากตำนานของอำเภอนี้มีมาว่า เดิมหมู่บ้านหนองโก (ห่างจากตัวอำเภอราว ๔๐ กม.) เคยเป็นเมืองเก่าของขอมเมืองหนึ่งสมัยขอมเรืองอำนาจ พอถึงฤดูเดือน ๖ ชาวเมืองทำพิธีบุญบั้งไฟหลายขนาด แต่มีบั้งหนึ่งขนาดใหญ่ เรียกว่า *บั้งไฟแสน* หรือจะเรียกบั้งไฟยักษ์ก็ไม่ผิด ชาวเมืองจึงได้พร้อมกันตั้งสัตย์อธิษฐานต่อหน้าบั้งไฟใหญ่นั้นว่า "หากขอมจะมีอำนาจรุ่งเรืองสืบไปภายหน้าในแขวงเมืองหนองโกนี้แล้วไซร้ ขอให้บั้งไฟใหญ่กระบอกนี้พุ่งขึ้นสู่สรวงสวรรค์ โดยอย่าให้รู้แห่งบั้งไฟนี้ตก และอย่าให้มีใครไปพบเห็นแม้แต่ซากของบั้งไฟนี้เลย" ครั้นว่าแล้วทำพิธีจุดบั้งไฟขึ้น บั้งไฟนั้นก็พุ่งขึ้นสู่อากาศ แต่ปรากฏตอนหลังว่า ชนวนบั้งไฟนั้นไปตก ณ ที่ตำบลแห่งหนึ่ง กลายเป็นหลุมบ่อลึกประมาณ ๒.๐๐ ม. แล้วก็เกิดมีน้ำไหลซึมออกมาไม่ขาดสายตลอดฤดูกาล ในปัจจุบันหากคนต่างถิ่นได้ดื่มน้ำจากบ่อนี้แล้วครั้งแรกจะรู้สึกว่ามีกลิ่นดินประสิว กำมะถัน ฉุนกึกทันที

กาลล่วงนานมาจะเป็นเวลานานเท่าใดไม่ปรากฏ มีชาวบ้านไปพบหลุมบ่อชนวนบั้งไฟตกกลายเป็นบ่อน้ำดังกล่าวเข้าแล้ว จึงได้พากันอพยพไปตั้งภูมิลำเนาอาศัยบ่อน้ำแห่งนี้ใช้และบริโภคมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ แล้วพากันขนานนามบ้านมาตั้งใหม่ว่า *บ้านกระนวน* ซึ่งเป็นภาษาพื้นเมือง คำ *กระนวน* นั้นก็คือ *ชนวน* บั้งไฟนั้นเอง ครั้นบ้านเมืองได้เจริญมีผู้คนหนาแน่นในเขตแขวงนี้ขึ้น ทางการจึงได้ยกฐานะบ้านกระนวนขึ้นเป็นอำเภอ

กระนวน ณ บัดนี้ เพราะเป็นศูนย์กลางชุมนุมไปมาติดต่อกับตำบลต่าง ๆ ของอำเภอนี้สะดวกและใกล้

อำเภอกระนวนมีพระพุทธรูปใหญ่ศักดิ์สิทธิ์องค์หนึ่ง หน้าตักกว้าง ๑.๓๐ ม. สูง ๒.๐๐ ม. ชาวบ้านขนานนามว่า *ญาพ่อเฒ่าปะขาว* ความเป็นมาของญาพ่อเฒ่าปะขาวนี้ ไม่มีผู้ใดทราบว่าพระพุทธรูปองค์นี้ใครเป็นผู้สร้างและมีขึ้นในยุคใด เหตุที่ได้พบปะทราบจากชาวบ้านผู้เฒ่าผู้แก่เล่าต่อ ๆ มาว่า เมื่อวันเพ็ญคืนหนึ่งนานมาแล้ว ชาวบ้านกระนวนได้มองเห็นแสงสว่างช่วงโชติขึ้นที่กลางป่าใกล้บริเวณบ่อน้ำบั้งไฟตก รุ่งขึ้นชาวบ้านจึงพากันไปสืบดู แต่ตรงที่สว่างพุ่งขึ้นนั้นเป็นป่ารกจำต้องถางป่ารื้อสิ่งกำบังกีดขวางออกก็ได้พบพระพุทธรูปใหญ่องค์หนึ่งดังกล่าวแล้ว พระวรกายเป็นสีนิล จะสร้างด้วยสัมฤทธิ์หรือวัตถุอันใดนั้นยังไม่แน่ชัด ประดิษฐานท่ามกลางขอนไม้ขนาดใหญ่หลายสิบต้น ซึ่งโค่นลงทับถมนานมาแล้ว ชาวบ้านจึงพร้อมกันแผ้วถางป่าที่รก รักษาพระพุทธรูปองค์นี้ไว้ให้เป็นที่สักการะศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมืองสืบไป จึงได้เอาดินเหนียวและปูนขาวมาโอบหุ้มไว้ในขณะนั้นทันที

ครั้นต่อมา ทางการได้หารือกันจะอัญเชิญพระพุทธรูปญาพ่อเฒ่าปะขาวนี้ไปประดิษฐานไว้ที่วัดชัยมงคล อำเภอกระนวน เป็นที่สักการะแก่ปวงชนทั่วไป แต่การเคลื่อนย้ายปรากฏได้เกิดสิ่งมหัศจรรย์ยังความตื่นตระหนกของชาวบ้านเป็นอย่างมาก เป็นเหตุให้ทางการต้องระงับ ต่อจากนั้นความเชื่อถือต่อญาพ่อเฒ่าปะขาวของชาวกระนวนและที่ใกล้เคียงก็มียิ่งขึ้นเป็นทวี

ความศักดิ์สิทธิ์เชื่อมั่นของญาพ่อเฒ่าปะขาวได้พิสูจน์ให้ชาวอำเภอกระนวนเห็นมามาก เป็นต้นว่ามีผู้มาบนบานรักษาความเจ็บไข้ได้ป่วยก็หาย

สิ้น วัวควายทรัพย์สินที่ถูกโจรกรรมไปก็ดลบันดาลให้ได้กลับคืนมา สิ่งลี้ลับอีกประการหนึ่งคือ ได้มีผู้ไปถ่ายรูปญาพ่อเฒ่าปะขาว แต่มิได้จุดธูปเทียนคารวะก่อน ก็ไม่มีหวังที่จะได้เห็นรูปญาพ่อเฒ่าปะขาวแน่นอน จะเท็จจริงประการใดท่านที่สนใจโปรดไปพิสูจน์ด้วยตนเองได้ พระพุทธรูปใหญ่องค์นี้เข้าใจว่ากรมศิลปากรได้ขึ้นทะเบียนเกี่ยวกับพระปฏิมากรเป็นทางการไว้แล้ว

ทางจะไปยังอำเภอกระนวนตามถนนสายมิตรภาพ เมื่อถึงบ้านน้ำพอง (ที่ตั้งอำเภอน้ำพองเดิมห่างจากขอนแก่น ๓๒ กม.) เลยสะพานคลองส่งน้ำเขื่อนอุบลรัตน์ไปแล้วแยกขวามือต่อจากนี้เข้าไปทางประมาณ ๓๐ กม. เศษ เป็นทางผิวจราจรลูกรัง

เมืองเลย

รกรากเมืองเลยหรือจังหวัดเลยนี้ เดิมคงสืบเชื้อสายมาจากชาวไทยหลวงพระบาง เพราะลัทธิประเพณีขนบธรรมเนียมความเป็นอยู่ตลอดสำเนียงภาษาเหมือนกับชาวหลวงพระบางทุกอย่าง การสร้างบ้านแปงเมืองของจังหวัดเลยสมัยแรก ๆ ไม่มีหลักฐานพอจะอ้างอิงเป็นที่แน่นอนได้ เพราะสมัยนั้นท้องถิ่นเต็มไปด้วยภูเขาและทุรกันดาร กอปรด้วยโรคภัยไข้เจ็บชุกชุม หลักฐานที่ปรากฏแน่ชัดก็ต่อเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๖ ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๔ กรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพิจารณาเห็นว่าผู้คนในเขตแขวงท้องถิ่นนี้มีปริมาณเพิ่มขึ้นกว่าแต่ก่อน สมควรจะจัดตั้งเป็นเมืองโดยใกล้ชิด จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ *พระยาท้ายน้ำ* ออกมาทำการสำรวจเขตแขวงระหว่างเมืองหล่มสักกับเมืองด่านซ้าย

พระยาท้ายน้ำได้สำรวจเขตแขวงเมืองต่าง ๆ ในแถบลุ่มน้ำเลยแล้ว เห็นว่าที่ *บ้านเซไล* เป็นที่เหมาะสมมีผู้คนหนาแน่นพอจะจัดตั้งเป็นบ้านเมืองได้ จึงได้นำความกราบบังคมทูล และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านเซไลขึ้นเป็น *เมืองเลย* ตามถิ่นที่ตั้ง คือตั้งอยู่ริมน้ำเลย ไหลสู่แม่น้ำโขงใต้ปากน้ำเหืองเหนืออำเภอเชียงคาน และโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวคำแสนเป็นหลวงศรีสงครามเจ้าเมืองเลยคนแรก เพราะมีความชอบคราวไปปราบศึกเมืองเขมรในกองทัพเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ ต้นสกุล สิงหเสนี) ในรัชกาลที่ ๓ มาก่อน แต่เวลานั้นโปรดเกล้าฯ ให้เมืองเลยไปขึ้นเมืองหล่มสัก เพราะยังเป็นเมืองเล็กอยู่

ผู้เขียนได้สอบถามคนเก่าแก่ของเมืองเลยว่า *บ้านเซไล* นี้ ไม่ปรากฏว่าได้ตั้งอยู่ ณ ที่ตั้งจังหวัดเลยเดี๋ยวนี้ ส่วนที่ผู้เขียนกล่าวในหนังสือนี้ว่าบ้านเซไลโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเป็นเมืองเลยในรัชกาลที่ ๔ นั้น โดยได้หลักฐานมาจากบิดาของผู้เขียนบันทึกไว้ สมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ มีรับสั่งให้หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ปลัดมณฑลฯ) กับบิดาของผู้เขียนเป็นผู้จัดเรียบเรียงพงศาวดารหัวเมืองภาคอีสานขึ้น ตามที่ได้กล่าวไว้ในคำปรารภของหนังสือเล่มนี้แล้วนั้น จึงเป็นเพียงสันนิษฐานเอาว่า บ้านเซไลนี้อาจเป็นบ้านใดบ้านหนึ่งที่มีผู้คนหนาแน่นควรที่จะยกบ้านขึ้นเป็นเมืองได้ในสมัยนั้น หมู่บ้านที่เหมาะสมที่ว่ามานี้ก็ไม่เห็นมีบ้านอื่น นอกจากบ้านทรายขาว หรือตำบลทรายขาว อำเภอวังสะพุงเดี๋ยวนี้ ตั้งอยู่ห่างตัวอำเภอทางทิศใต้ ๑๒ กิโลเมตร และตั้งอยู่ริมน้ำ

เลยเช่นเดียวกับที่ตั้งจังหวัดเลยปัจจุบัน นอกจากนี้ บ้านทรายขาวยังปรากฏหลักฐานในทางประวัติศาสตร์อีกว่า เคยเป็นเมืองเก่ามาครั้งหนึ่ง มีหลักเมือง กำแพงเมืองปรากฏให้เห็นอยู่ทุกวันนี้ แม้ในแผนที่ประเทศไทยเก่า ๆ สมัย มร. เจ. เอช. แมคคาธี(พระวิภาคภูวดล)เป็นเจ้ากรม(อธิบดี) แผนที่ก็เขียนเมืองทรายขาว แต่ผู้มาสร้างบ้านแปงเมืองในภายหลังคงจะไม่ได้ตั้งเมืองเลยที่บ้านเซไลตามที่ทรงโปรดเกล้าฯดังกล่าวมาแล้ว อาจไปยกเอาบ้านอื่นที่เห็นว่าเหมาะสม หรือผู้ที่ได้รับแต่งตั้งโปรดฯให้เป็นเจ้าเมืองคนแรกนั้น ไม่ใช่เป็นผู้มีหลักแหล่งอยู่ที่บ้านเซไลมาก่อน อาจไปเลือกเอาบ้านที่ตนอยู่ขณะนั้นจัดตั้งเป็นเมืองขึ้น เช่นที่บ้านแฮ่ ริมแม่น้ำหมันเดี๋ยวนี้ก็อาจจะเป็นได้ เพราะเรื่องยกบ้านขึ้นเป็นเมืองนี้เคยมีตัวอย่างมาแล้ว เช่น โปรดเกล้าฯใช้ยกบ้านคำเมืองแก้ว ฝั่งโขงตะวันตกแขวงเมืองเขมราฐธานีขึ้นเป็น *เมืองคำเขื่อนแก้ว* แต่เจ้าเมืองกรมการหาได้ตั้งที่บ้านคำเมืองแก้วไม่ มาเลือกตั้งใหม่ที่ "บ้านลุมพุก" เป็น *เมืองคำเขื่อนแก้ว* (คือ อ. คำเขื่อนแก้ว จ. อุบลฯ เดี๋ยวนี้) หรือเช่นที่บ้านกุดลิง (แขวงเมืองยโสธร) โปรดให้ยกเป็น *เมืองวานรนิวาส* แต่กรมการหาได้ตั้งที่บ้านกุดลิงไม่ ไปเลือกตั้งเอาบ้านดงมายเป็น "เมืองวานรนิวาส" (คือ อ. วานรนิวาส จ. สกลนครปัจจุบัน) แต่นามเมืองที่พระราชทานนั้นเปลี่ยนแปลงไม่ได้ เป็นต้น

แต่คำ *เซไล*[๑] นี้ เลยพ่ายเพี้ยนเป็น *เซเลย* ไป เพราะสำเนียงชาวจังหวัดเลยดั้งเดิมก็คล้ายคลึงสำเนียงชาวหลวงพระบางดังกล่าวมาแล้ว เช่น

---

[๑] *เซ* คำนี้ หมายความคล้ายคลึงภาษาไทยกลางว่า *แคว* นั่นเอง เช่นเซบก เซบายก็เป็นแควของแม่น้ำมูล หรือเซบั้งไฟ เซบางเหียน ก็เป็นแควของแม่น้ำโขง เป็นต้น

ไล เป็น *เลย* หรือ *ชำเหนือ* เป็น *ชำเหน่อ* *ไทยหลวง* เป็น *ไทยโหลง* ฯลฯ ผิดถูกอย่างไรโปรดท่านผู้รู้ไว้วิจารณ์

อย่างไรก็ดี ประวัติเมืองเลยในยุคหลังๆ นี้ปรากฏว่าหอโฮงการ (ที่ทำการเจ้าเมือง) เดิมตั้งอยู่ที่บ้านแฮ่ ริมน้ำหมาน (ไหลตกน้ำเลย) จนถึงระบอบการปกครองเทศาภิบาล

ปัจจุบันจังหวัดเลยมี ๖ อำเภอและ ๒ กิ่ง คือ ๑. อำเภอเมืองเลย ๒. อำเภอเชียงคาน กิ่ง อ. ปากชม ๓. อำเภอ่านซ้าย กิ่ง อ. ภูเรือ ๔. อำเภอวังสะพุง ๕. อำเภอท่าลี่ และ ๖. อำเภอภูกระดึง มีเนื้อที่ทั้งสิ้นประมาณ ๑๑,๒๕๒ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๒๗๒,๐๘๕ คน (สถิติ พ.ศ. ๒๕๑๐)

*อำเภอเชียงคาน*นี้ เป็นอำเภอที่เกี่ยวกับประวัติศสตร์ ควรจะศึกษาอยู่หลายตอน หากจะนำมากล่าวโดยละเอียดแล้วก็จะเป็นหนังสืออีกเล่มหนึ่ง จึงขอเล่าแต่พอสังเขป

เดิมที่ตั้งอำเภอเชียงคานนี้ มีหมู่บ้านเล็กๆ ตั้งอยู่เรียก *บ้านท่านาจันทน์* ส่วนเมืองเชียงคานแท้ๆ นั้น ตั้งอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เยื้องที่ว่าการอำเภอเชียงคานลงไปทางใต้น้ำโขงเล็กน้อย คือที่ตั้งบ้านผาฮด หรือเมืองชนะครามเดี่ยวนี้

ที่เรียกเมืองเชียงคานนั้น มีประวัติมาว่า ขุนคาน กษัตริย์เมืองเชียงทอง โอรสขุนคัว (หรือขุนค้อ) ซึ่งเป็นเชื้อสายของขุนลอ(หรือขุนซัวก็เรียก) ได้เป็นผู้สร้างเมืองเชียงคานขึ้นแล้วขนานนามเมืองตามพระนามของพระองค์

ตามธรรมเนียมราชประเพณีของไทยล้านนา ล้านช้างตั้งแต่ก่อนการใช้คำนำชื่อเมืองว่า *เชียง* นั้นเป็นนามใช้เฉลิมเกียรตินามเมือง ซึ่งกษัตริย์ได้เป็นผู้ทรงสร้าง หรือได้เสด็จไปประทับคล้ายคลึงกับโบราณราชธรรมเนียมของขอม ต่างกันแต่ว่าขอมใช้คำว่า *บุรี* ต่อท้ายชื่อเมือง คำว่า *เชียง* ใช้เรียกเป็นคำนำชื่อผู้ที่เคยบวชเป็น จัว (สามเณร) *ทิด* ใช้สำหรับเรียกผู้ที่เคยบวชเป็นเจ้าหัว (พระภิกษุสงฆ์)มาแล้ว

เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๐๑๙ เกิดศึกญวนยกทัพมาตีเมืองล้านช้างในสมัยพระเจ้าชัยจักรพรรดิแผ่นแผ้วรบสู้ญวนไม่ได้ จึงได้ล่าถอยมาประทับที่เมืองเชียงคาน แล้วโปรดให้ท้าวแท่นคำ (หรือแท่งคำ) ราชโอรสไปต่อรบญวนอีกชนะ ขณะที่ยกทัพกลับตามลำน้ำโขงลงมา ได้ยกพลขึ้นบกตรงที่แห่งหนึ่ง[๑] ต่อมาได้กลายเป็นหมู่บ้าน และขนานนามว่า *บ้านชนะคราม*[๒] เพื่อเป็นอนุสรณ์ในการที่พระองค์ได้กระทำสงครามชนะกองทัพญวนดังกล่าวแล้ว

พระเจ้าชัยจักรพรรดิแผ่นแผ้วประทับอยู่ที่เมืองเชียงคานนานตั้ง ๓๗ ปี พระชนม์ได้ ๖๕ พรรษาก็สวรรคต ท้าวแท่นคำพระโอรสได้ครองราชสมบัติแทน ทรงนามว่า "พระเจ้าสุวรรณบัลลังก์" เมื่อได้ถวายพระเพลิงพระราชบิดาแล้วก็ได้เสด็จกลับพร้อมด้วยเสนาข้าราชบริพารไปประทับ ณ เมืองเชียงทองตามเดิม แต่ก่อนจะเสด็จได้ทรงสร้างวัด ๆ หนึ่งและเจดีย์องค์

---

[๑] บริเวณเมืองชนะครามติดต่อมาถึงบ้านตากแดดตรงข้าม อ. เชียงคาน ปรากฏซากเมืองเก่ามาจนทุกวันนี้

[๒] สำเนียงพื้นเมืองเรียก *ซนะคาม* สมัยฝรั่งเศสปกครองเลยเขียนตาม "Sanakham"

หนึ่ง บรรจุอัฐิพระชนกไว้ในพระเจดีย์นั้น ส่วนวัดนั้นมีนามว่า *วัดศพ-เชียงคาน* แต่คนทั้งหลายนิยมเรียกว่า*วัดพระฮด* เพราะเหตุใดจึงเรียกวัดพระฮด ได้ความว่ามีศิลาประหลาดอยู่แผ่นหนึ่งเรียก *ผาฮด* โผล่จากพื้นดินขึ้นมาสูงราว ๑๒ เมตร กว้าง ๘ เมตร หนา ๖๐ ซม. ปรากฏมีพระพุทธรูปฉายในแผ่นศิลาเช่นเดียวกับพระพุทธรูปฉายในจังหวัดสระบุรี ซึ่งผู้เขียนได้ไปนมัสการในโอกาสไปราชการสำรวจทางสายจากดอนเมือง–สระบุรี–พระพุทธบาท–ลพบุรี–ไชยบาดาล–วิเชียร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖ ประชาชนนับถือสักการะเป็นสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์ ได้พากันไปสรงน้ำ กระทำพิธีรดน้ำที่ผานี้เป็นประเพณีนิยม ชาวเมืองเลยพากันนิยมเรียกว่า *ผาฮด* (คือผารดนั่นเอง)สืบต่อมาเท่าทุกวันนี้ ต่อมาพระเจ้าสุวรรณบัลลังก์ก็ได้ทรงสร้างพระพุทธรูปไว้ที่หน้าผาและสกัดตัวผาทั้งสองด้านให้เป็นรูปเรือนแก้วรองรับพระ-พุทธรูปนั้น เป็นพระพุทธรูปยืน พระหัตถ์ทั้งสองประสานอยู่ใต้พระนาภี ก่อด้วยอิฐถือปูนสูงประมาณ ๑๐ เมตร เป็นพระพุทธรูปปางที่แปลกประหลาดปางหนึ่ง ซึ่งยังไม่ปรากฏในตำราโบราณคดีที่เกี่ยวกับการปฏิมากร มีคำกล่าวกันว่าพระเจ้าสุวรรณบัลลังก์ได้ทรงสร้างพระพุทธรูปนี้ขึ้น เพื่อเป็นการอุปไมยในการที่พระราชบิดาได้ทรงหลบภัยมาประทับอยู่ที่เมืองเชียง-คานด้วยความลำบากยากแค้นในความเดือดร้อนของพสกนิกรเป็นอย่างยิ่ง พระเมรุถวายพระเพลิงก็ยังมีรากฐานเป็นศิลาเหลืออยู่ที่บ่าข้างป้อมทหารเมืองชนะ-ครามจนบัดนี้

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๘ เมืองหลวงพระบางและเมืองเวียงจันทน์ได้แยกออกเป็นสองอาณาจักร ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตั้งแต่เหนือปากน้ำมี ฝั่งขวา

แต่เหนือปากน้ำเหืองเป็นเขตแดนอาณาจักรล้านช้าง (หลวงพระบาง) ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตอนใต้ปากน้ำมี้ ฝั่งขวาตอนใต้ปากน้ำเหืองเป็นอาณาจักรล้านช้าง (เวียงจันทน์) เพื่อป้องกันการรุกรานของฝ่ายตรงข้าม ทางหลวงพระบางจึงได้สร้างเมืองปากเหืองไว้ฝั่งขวาแม่น้ำโขงเหนือปากเหืองให้เป็นเมืองหน้าด่านแม่น้ำโขงตอนใต้ คู่กับเมืองเชียงคานทางฝั่งซ้ายซึ่งตั้งอยู่เหนือปากน้ำมี้ ซึ่งฝรั่งเศสเรียก Sanakham จนเดี๋ยวนี้

พ.ศ. ๒๓๒๑ ปลายรัชสมัยกรุงธนบุรี ประเทศสยามได้รวมอาณาจักรล้านช้างทั้งสองเข้าอยู่ในความปกครองเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน พระเจ้าแผ่นดินทั้งสองอาณาจักรจึงมีฐานะเป็นพระเจ้าประเทศราชขึ้นตรงต่อกรุงสยามตลอดมา จนถึงรัชสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ได้กวาดต้อนผู้คนตามบรรดาหัวเมืองทางฝั่งซ้ายซึ่งขึ้นกับเมืองเวียงจันทน์มาไว้ทางฝั่งขวาเพื่อความสะดวกแก่การปกครอง โดยเหตุนี้ชาวเมืองเชียงคานโบราณซึ่งอยู่พรมแดนหลวงพระบางและเวียงจันทน์ จึงได้ถูกกวาดต้อนมาอยู่ในท้องที่เมืองปากเหืองเป็นส่วนมาก ส่วนเมืองปากเหืองโปรดเกล้าฯ ให้ไปขึ้นเมืองน้ำปาด (อุตรดิตถ์) เพราะเป็นเมืองใหญ่อยู่เวลานั้นพ้นจากความเกี่ยวข้องกับเมืองหลวงพระบางแต่นั้นมา

ครั้น พ.ศ. ๒๓๖๙–๒๓๗๐ ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ เกิดกบฏเวียงจันทน์ กองทัพไทยปราบชนะในคราวนี้ จึงได้กวาดต้อนกำลังพลเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงมาไว้ทางฝั่งขวามากยิ่งขึ้นกว่าครั้งแรก และโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกประเทศราชเวียงจันทน์ ให้พระอนุพินาศ (กิ่ง ต้นสกุล “เครือทองดี”) ชาวเมืองลับแล ซึ่งเป็นนายทหารมากับกองทัพไทยคราวปราบกบฏเวียง-

จันทน์ เป็นเจ้าเมืองปากเหืองคนแรก แล้วพระราชทานนามเมืองใหม่ว่า เมืองเชียงคาน ซึ่งอาจทรงเห็นว่า เมืองเชียงคานโบราณเป็นราชธานีนครล้านช้าง เป็นเมืองสำคัญทางประวัติศาสตร์มาก่อน พระอนุพินาศ (กึ่ง) เป็นเจ้าเมืองปากเหืองอยู่นานเท่าใด และเจ้าเมืองคนถัดต่อไปใครบ้างนั้นหาหลักฐานไม่ได้

จนกระทั่งเกิดศึกฮ่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗–๒๔๑๘ เห็นว่าชัยภูมิเมืองเชียงคานใหม่ (ปากเหือง) ไม่เหมาะสม ภูมิประเทศกอปรไปด้วยป่าดงภูเขา ราษฎรประกอบการอาชีพไม่สะดวก จึงได้ย้ายตัวเมืองมาตั้งที่*บ้านท่านาจันทน์* คืออำเภอเชียงคานปัจจุบัน ครั้งแรกที่ทำการตั้งอยู่บริเวณวัดธาตุเรียก “ศาลเมืองเชียงคาน” ต่อมาได้ย้ายที่ทำการไปอยู่วัดโพนชัย เมื่อทางการได้ยุบฐานะเมืองเชียงคานลงเป็นอำเภอเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ครั้น พ.ศ. ๒๔๘๔ จึงได้ย้ายที่ว่าการอำเภอไปตั้งทางบริเวณวัดท่าคกจนตราบเท่าทุกวันนี้

ร.ศ. ๑๑๒ ฝรั่งเศสได้บุกรุกเอาดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงของไทยไป ราษฎรเมืองเชียงคานโบราณผู้ซึ่งไม่ปรารถนาจะอยู่ในความปกครองของฝรั่งเศส จึงได้อพยพมาอยู่เมืองปากเหืองเก่าบ้าง และเมืองใหม่เชียงคานบ้าง จนดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงตอนตรงข้ามหลวงพระบางใต้ลำน้ำตาม ซึ่งฝรั่งเศสได้เฉือนเอาไปอีกพร้อมกับเมืองนครจำปาศักดิ์กับเมืองมโนไพรเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ จึงได้พากันอพยพจากเมืองปากเหืองเดิมมาอยู่ที่เมืองใหม่เชียงคานโดยสิ้นเชิง เมืองปากเหืองก็ได้ร้างไปโดยปริยาย

ในตำนานหนังสือใบลานพื้นเมืองฉบับหนึ่งกล่าวว่า ก่อนตั้งเมืองปากเหืองในสมัยหลังซึ่งได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นในรัชกาลที่ ๓ นั้น ได้มีเมืองปากเหืองโบราณอยู่ก่อนแล้วเรียกว่า *เมืองปัญจานคร* พญาจุฬนีได้

อพยพบ่าวไพร่บริวารทางเหนือมาตั้งอยู่ในบริเวณปากน้ำเหือง ฯลฯ จะอย่างไรก็ดี เมืองบัญจานครนี้เข้าใจว่าคงเป็นเมืองปากเหือง ที่มีหลักฐานใน*พงศาวดารล้านช้าง*ว่าได้สร้างขึ้นราว พ.ศ. ๒๒๒๕ เป็นแน่

เมืองเชียงคานนี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าเมือง กรมการเก็บส่วยสาอากรได้เองมาแต่เมื่อใด หาหลักฐานไม่ได้ แต่ปรากฏว่าสมัยที่พระยาศรีอัคร์ฮาด (ทองดี ต้นสกุล "ศรีประเสริฐ") เป็นเจ้าเมืองคนสุดท้าย โปรดเกล้าฯ ให้เก็บส่วยสาอากรได้เองตลอดมา และตอนหนึ่งปรากฏใน*ราชกิจจานุเบกษา* เล่มที่ ๑๖ ฉบับวันที่ ๒๘ มกราคม ร.ศ. ๑๑๘ ว่า "วันที่ ๒๑ มกราคม ร.ศ. ๑๑๘ พระราชทานช้างเผือกชั้น ๓ นิภาภรณ์แก่พระยาศรีอัคร์ฮาด (ทองดี) ผู้ว่าราชการเมืองเชียงคาน ซึ่งได้เข้าไปราชการเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท เมื่อ ร.ศ. ๑๑๘"

ครั้น พ.ศ. ๒๔๕๐ ทางการได้ประกาศยกเลิกบริเวณน้ำเหืองเป็นจังหวัดเลยแล้ว เมืองเชียงคานก็ยังมิได้สังกัดจังหวัดเลยเช่นในปัจจุบัน เพิ่งปรากฏหลักฐานแน่นอนว่า ก่อนนี้เมืองเชียงคานได้ขึ้นสังกัดอยู่แขวงเมืองพิชัย มณฑลพิษณุโลก พระยาศรีอัคร์ฮาด (ทองดี) เป็นเจ้าเมืองเชียงคานจนถึง พ.ศ. ๒๔๕๔ โปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกประเทศราชถวายดอกไม้ทองเงินเยี่ยงหัวเมืองขึ้นแต่ก่อน จึงได้มีประกาศกระทรวงมหาดไทยให้โอนเมืองเชียงคานจากเมืองพิชัยมาขึ้นสังกัดจังหวัดเลย มณฑลอุดร และยุบเมืองเชียงคานลงเป็นอำเภอ โปรดเกล้าฯ ให้จัดการปกครองเป็นระบอบเทศาภิบาลเช่นหัวเมืองอื่นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือแล้ว เพื่อสะดวกในการปกครอง เพราะอำเภอเชียงคานห่างจากจังหวัดเลยเพียง ๕๐ กิโลเมตรเท่านั้น การไปมาติดต่อราชการไม่ต้องข้ามป่าดงภูเขาที่ทุรกันดารไปจนถึง

เมืองพิชัยเช่นแต่ก่อน พระยาศรีอัคร์ฮาด (ทองดี) กลับโปรดฯ ให้ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการอำเภอเชียงคานคนแรก อยู่ราวสัก ๒ ปี ก็ลาออกรับพระราชทานบำนาญจนถึงแก่กรรม

ส่วน *อำเภอด่านซ้าย* นี้ได้ตั้งเป็นเมืองก่อนเมืองเลยหลายสิบปี แต่คงจะตั้งหลังจากที่พระมหากษัตริย์ทั้งสอง คือกรุงศรีอยุธยาและกรุงจันทบุรีศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) พร้อมกันทรงสร้าง*พระเจดีย์ศรีสองรักเจ้า* เพียงเล็กน้อย ตามที่ปรากฏในศิลาจารึกที่ฝังไว้ข้างทิศเหนือองค์พระธาตุว่า *พระเจดีย์ศรีสองรักเจ้า สร้างเมื่อปีวอก โทศก จุลศักราช ๙๒๒ (พ.ศ. ๒๑๐๓) และสร้างเสร็จเมื่อเดือนหก ขึ้นสิบสี่ค่ำ จุลศักราช ๙๒๕ (พ.ศ. ๒๑๐๖)*

เมื่อต้องใช้เวลานานในการสร้างเช่นนี้ ผู้คนพลเมืองที่ได้เกณฑ์กันมาสร้างพระเจดีย์นี้จำจะต้องมีบ้านเรือนเคหสถานอยู่อาศัย มีนายกอง นายหมวดควบคุมตลอดการทำไร่ไถนาอยู่กิน ครั้นต่อมาจึงได้ปรากฏว่าหมู่บ้านต่าง ๆ รอบ ๆ บริเวณองค์พระธาตุแต่สมัยนั้น คือ*หมู่บ้านนาไทย* (กรุงศรีอยุธยา) *บ้านนาอู้* (หลวงพระบาง) *บ้านนาเวียง*(เวียงจันทน์) *บ้านชีปะขาว* (บ้านนาผ้าขาวปัจจุบัน เป็นสำนักชีผ้าขาวมาร่วมสร้าง) ซึ่งได้ปรากฏสืบลูกหลานเหลนมาจนเท่าทุกวันนี้

พระเจดีย์ศรีสองรักเจ้าตั้งอยู่บนเนินสูงริมน้ำหมันฝั่งตะวันตก ห่างจากที่ว่าการอำเภอด่านซ้าย ๒,๐๐๐ เมตร ฐานกว้างสี่เหลี่ยมจัตุรัส ๘ เมตร สูง ๒๘ เมตร บนยอดพระธาตุมีแก้วครอบเป็นโดม มีกระดิ่งลูกเล็กๆ แขวนอยู่เหนือโดม เป็นโบราณวัตถุสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และเป็นที่เคารพสักการะของ

ชาวจังหวัดเลยมาก ในส่วนศิลปกรรมได้รับการยกย่องว่าเป็นโบราณวัตถุงามชิ้นหนึ่งในบรรดาศิลปกรรมทั้งหลายของภาคตะวันออกเฉียงเหนือรองถัดจากพระธาตุพนมที่จังหวัดนครพนมลงมา จำเนียรกาลนานมาปูชนียสถานนี้จึงกลายเป็นที่ศักดิ์สิทธิ์ มีประชาชนไปกระทำการเคารพสักการะจนเป็นประเพณีนิยมสืบต่อมาเท่าทุกวันนี้ โดยถือเอาวันเพ็ญเดือน ๖ ของทุกปีเป็นวันประกอบพิธี มี *กวนเจ้า* หรือ *นางเทียม* คอยดูแลรักษาตลอดการประกอบพิธีตกทอดมาหลายชั่วคน การที่ถือเอาวันเพ็ญเดือน ๖ เป็นวันประกอบพิธีนั้น ก็โดยถือเอาวันกระทำพิธีสัตย์สัญญาแห่งพระมหากษัตริย์ทั้งสอง คือในสมัยรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิกรุงศรีอยุธยา กับพระเจ้าชัยเชษฐาธิราช กรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้าง (เวียงจันทน์) สาเหตุที่องค์พระมหากษัตริย์ทั้งสองได้ทรงสร้างพระธาตุเป็นอนุสรณ์ไว้นี้ คงเนื่องจากระหว่างที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงกระทำสงครามกับพม่าคราวศึกช้างเผือกอันเป็นเหตุให้สูญเสียพระอัครมเหสีและพระราชโอรส พระราชธิดาทั้งช้างที่เป็นคู่บารมีคู่บ้านคู่เมือง ๒ เชือกไป และยังได้ข่าวมาว่าพม่าจะยกทัพมาตีไทยอีก พระองค์จึงเร่งบำรุงบ้านเมืองไว้รับศึก และคิดหากำลังช่วยเหลือจึงเจริญทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าชัยเชษฐาธิราช พระเจ้ากรุงล้านช้างเวียงจันทน์ เมื่อพระมหากษัตริย์ทั้งสองได้ผูกสัมพันธไมตรีสนิทสนมแล้วจึงพระราชดำริสร้างอนุสรณ์ไว้เป็นสักขีพยาน คือสร้างพระเจดีย์ศรีสองรัก-เจ้า ณ อำเภอด่านซ้ายที่ปรากฏมาจนทุกวันนี้

พระเจดีย์ศรีสองรักนี้จัดอยู่ในประเภทอุเทสิกเจดีย์ เพราะในการสร้างพระธาตุนี้ไม่ปรากฏว่าได้บรรจุพระบรมธาตุส่วนใดส่วนหนึ่งไว้ แต่

เป็นที่เชื่อว่าพระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์คงจะได้นำสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาบรรจุไว้ ตามแบบคตินิยมทางพระพุทธศาสนา เช่นพระพุทธรูปหรือพระธรรม เป็นต้น เป็นการสร้างขึ้นเพื่อเป็นหลักฐานแห่งการตั้งสัจอธิษฐานที่จะรักษาไว้ซึ่งไมตรีต่อกัน โดยสร้างพระเจดีย์เป็นพุทธบูชา อันเป็นสักขีพยานที่สำคัญยิ่งของพระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์ แสดงความเป็นมิตรภาพถึงความเข้าใจกัน และช่วยเหลือกันจริงจังระหว่างประเทศ เพราะส่วนมากอนุสาวรีย์ที่สร้างขึ้นมักจะเป็นอนุสาวรีย์ที่แสดงถึงความมีชัย แสดงแสนยานุภาพข่มขู่กัน ด้วยเหตุนี้จึงได้มีประชาชนมาทำการเคารพสักการะพระเจดีย์ศรีสองรักเจ้าอยู่สม่ำเสมอตลอดมาจนทุกวันนี้

อำเภอด่านซ้ายเดิมเมื่อ ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) สังกัดมณฑลพิษณุโลก เช่นเดียวกับอำเภอเชียงคาน (สมัยเป็นเมือง) เพิ่งโอนมาสังกัดจังหวัดเลยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ พร้อมๆ กับอำเภอวังสะพุง ซึ่งเวลานั้นอำเภอวังสะพุงสังกัดเมืองหล่มสักๆ ขึ้นเมืองพิษณุโลก

เมืองด่านซ้ายเมื่อยังไม่โอนไปขึ้นจังหวัดเลยนั้น ปรากฏว่ามีเจ้าเมืองชื่อพระแก้วอาษา (ทองดี) เดิมเป็นอุปฮาดเมืองด่านซ้าย เป็นหลานพระแก้วอาษา (แสง) ได้ฟ้องกล่าวโทษพระแก้วอาษา (แสง) ไปยังเมืองพิษณุโลกว่า ทุจริตเบียดเบียนเอาเงินภาษีอากรไว้เป็นประโยชน์ส่วนตัว ความทราบถึงพระแก้วอาษา (แสง) เกรงว่าตนจะมีความผิด จึงได้พาครอบครัวหนีไปอยู่ในเขตบำรุงของฝรั่งเศส ฝั่งซ้ายแม่น้ำเหืองที่บ้านหาดแดงปากน้ำตามแล้วติดต่อฝักฝ่ายอยู่กับฝรั่งเศสตลอดมา เมื่อพระแก้วอาษา (แสง) หลบหนีไปแล้ว เจ้าเมืองด่านซ้ายว่างลง และโดยที่อุปฮาด (ทองดี) มีความชอบในการฟ้องร้องกล่าวโทษเจ้าเมืองเป็นผู้ทุจริต ทางการจึงแต่งตั้งให้

อุปฮาด (ทองดี) เป็นที่พระแก้วอาษา เจ้าเมืองด่านซ้ายแทนคนเดิม แต่ให้หลวงสุนทรบริรักษ์มาเป็นข้าหลวงกำกับราชการอยู่ด้วยประมาณบีเศษ ทางการก็เรียกตัวกลับ

ต่อมาในราวเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๔๗ หลังจากที่รัฐบาลสยามได้มอบดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงตอนเหนือลำน้ำตามให้ฝรั่งเศสตามสนธิสัญญาฉบับลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๖ ปรากฏว่ามีฝรั่งเศสตำแหน่งกอมมิแซร์และนายทหารชั้นนายร้อยตรี ๑ ร้อยโท ๑ นำทหารพื้นเมืองประมาณ ๒๐ คน ยกมาจากบ้านหาดแดง ซึ่งฝรั่งเศสจัดตั้งเป็นที่ทำการขึ้นโดยการแนะนำของพระแก้วอาษา (แสง) เจ้าเมืองคนเดิมซึ่งหนีไป กับมีเจ้าหน้าที่กรมการเมืองซึ่งทางฝรั่งเศสแต่งตั้งกันมาเสร็จได้มาพักแรมอยู่บ้านนาดี (ตำบลนาดีเดี๋ยวนี้) ริมน้ำหมัน ไหลตกน้ำเหือง

ฝ่ายทางเมืองด่านซ้ายเวลานั้น พระแก้วอาษา (ทองดี) เมื่อได้ทราบข่าวการมาของฝรั่งเศสก็มิได้คิดจะต่อสู้ ได้พาครอบครัวและเจ้าหน้าที่กรมการเมืองอพยพจากเมืองด่านซ้ายข้ามน้ำหมันไปตั้งอยู่ฝั่งน้ำห้วยศอก ห่างจากตัวเมืองประมาณ ๖๐๐ เส้น ฝ่ายฝรั่งเศสยกออกจากบ้านนาดีแล้ว ก็ยกพวกเข้ามายึดที่ทำการเมืองด่านซ้ายโดยไม่มีผู้ใดขัดขวางต่อสู้ประการใด แล้วได้จัดสร้างค่ายคูขุดสนามเพลาะขึ้น[๑] ฝรั่งเศสได้แต่งตั้งให้พระแก้วอาษา(แสง) เป็นเจ้าเมืองด่านซ้าย และได้จัดแบ่งให้เจ้าหน้าที่ซึ่งได้แต่งกันเสร็จร่วมมาด้วยนั้นเป็นกรมการเมือง แต่ไม่ทราบว่ามีด้วยกันกี่คนและเป็นผู้ใดบ้าง

ครั้นต่อมาฝรั่งเศสได้คืนเมืองด่านซ้ายให้แก่ไทยพร้อมกับเมืองตราดที่ฝรั่งเศสยึดไว้ตามสัญญาลงวันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ แต่ไทยก็ได้

---

[๑] คือตรงบริเวณโรงเรียนประชาบาลประจำอำเภอเดี๋ยวนี้

เสียดินแดนเขตเมืองบ่อแตน เมืองแก่นท้าวฝั่งซ้ายแม่น้ำเหืองตอนเหนือลำน้ำตามไปให้ฝรั่งเศสพร้อมกับมณฑลบูรพา ก็ไม่ปรากฏว่าทางด้านนี้ได้มีกำลังปะทะกันขึ้น เข้าใจว่าฝรั่งเศสได้ยึดครองเฉพาะบริเวณเมืองด่านซ้ายไว้เท่านั้น ส่วนนอกออกไปไม่ได้ทำการปกครองหรือจัดระเบียบอย่างใด

อนึ่ง ปรากฏว่าก่อนฝรั่งเศสจะถอยจากเมืองด่านซ้ายไปนั้น ได้ไปขุดเอาแผ่นศิลาจารึกที่ฝังไว้ใกล้ฐานพระเจดีย์ศรีสองรักเจ้าด้านเหนือ[๑] ไปด้วย ๑ แผ่น เอาใส่เรือล่องตามลำน้ำเหืองสู่แม่น้ำโขงไปยังเมืองเวียงจันทน์ พอมาถึงแก่งฟ้า แก่งจันทน์ใต้เมืองเชียงคานเรือล่มจมหายพร้อมกับฝรั่งเศสและผู้โดยสารที่มาในเรือนั้น จมน้ำตายหมดสิ้น

ในเวลาไล่ ๆ กันทางเมืองเชียงคาน ก็ปรากฏว่ามีฝรั่งเศสเข้ามาทางเมืองชนะคราม มาหาเจ้าเมืองเชียงคาน แต่เจ้าเมืองรู้ความประสงค์ที่ฝรั่งเศสจะเข้ามาพบเสียก่อน จึงได้สั่งอุปฮาดไว้เป็นความลับว่า เมื่อฝรั่งมาถามหาก็ให้บอกว่าไม่อยู่ เมื่อเขาจะเจรจาความเมืองประการใด ก็ตอบไปตามนัยที่ได้ประชุมปรึกษากันไว้นั้นแล้วก็ลงเรือนไป ใช้ม้าเร็วแจ้งการมาของฝรั่งเศสให้ทางเมืองเลยทราบล่วงหน้าไว้ก่อนแล้ว

เมื่อฝรั่งมาพบอุปฮาด ก็ขอพบเจ้าเมือง ครั้นทราบว่าไม่อยู่ก็แจ้งว่า *รัฐบาลสยามได้ยกดินแดนเมืองเชียงคานและหัวเมืองอื่นที่อยู่ในลุ่มน้ำเลยน้ำเหือง และน้ำอื่นซึ่งไหลสู่แม่น้ำโขงตกทะเลให้แก่ฝรั่งเศสในอินโดจีนแล้ว* อุปฮาดจึงตอบไปว่า *เรื่องนี้ไม่ได้รับคำสั่งจากบางกอก แต่เมื่อท่านประสงค์*

---

[๑] ศิลาจารึกแผ่นที่ฝังอยู่กับองค์พระธาตุเดิมนั้น ได้ความว่าไม่ใช่ของจริง คือเมื่อฝรั่งเศสได้เอาแผ่นเดิมไป ก็มีผู้ได้นำเอาตำนานที่ปรากฏในหนังสือใบลานพื้นเมืองของเก่ามาจารึกไว้แทนของเดิม

เช่นนั้นก็ไม่ยากอะไร เพราะเมืองเชียงคานอยู่ใกล้แค่นี้ แต่เป็นเมืองอัตคัดข้าวปลาอยู่หน่อย ทั้งผู้คนก็น้อย ขอให้ท่านยกไปเอาเมืองเลย บ้านนาอ้อนาโคกซึ่งเป็นบ้านเมืองใหญ่ข้าวปลาบริบูรณ์ ผู้คนก็มาก ส่วนเมืองเชียง-คานนั้นจะเอาเมื่อใดก็ได้ เมื่อฝรั่งเศสได้ทราบเช่นนั้นชักจะเห็นคล้อยตามคำอุปฮาด แล้วก็ลากลับไป

ต่อมา มีฝรั่งเศสจะเป็นคนๆ เดียวกับที่ไปเจรจาความเมืองกับอุปฮาดเมืองเชียงคาน หรือคนละคนไม่ปรากฏแน่ชัด ขี่ม้าพร้อมด้วยทหารญวนราว ๘–๙ คน พวกข่าและชาวผ้ง*ซ้าย*เป็นกุลีหาบหาม นำทางโดยชาวบ้านผู้ที่รู้ทางไปมาดีตรงไปบ้านนาอ้อทีเดียว ไปค้างอยู่ราวคืนหนึ่ง เมื่อทราบว่ามีผู้ต่อต้านเตรียมจะสู้ก็รีบถอยกลับ เพราะทางเมืองเลยเตรียมสู้ ทหารและตำรวจไทยซึ่งทางการส่งไปรักษาความปลอดภัยชายแดนด้านนี้แต่คราวไทยกับฝรั่งเศสพิพาทกัน ร.ศ. ๑๑๒ จนกระทั่งฝรั่งเศสยึดเมืองจันทบุรี เมืองตราดโดยไม่ประมาทตลอดมา ทหารไล่ไม่ทันคงจับได้ผู้ติดตามที่ล้าหลัง ๒–๓ คน เอามาจองขื่อคาไว้ที่เมืองเลยภายหลังได้ปล่อยตัวเรื่องก็สงบไป

โดยเหตุที่เมืองเพชรบูรณ์ เมืองหล่มสัก เมืองเลยเป็นท้องที่อยู่ในระหว่างเขตมณฑลพิษณุโลก มณฑลอุดร และมณฑลนครราชสีมา อยู่ห่างไกลจากที่ตั้งมณฑลทั้งสามนี้ ทั้งเป็นที่ทุรกันดารมีป่าดงภูเขาล้อมรอบ การเดินทางไปมาติดต่อราชการลำบาก ไม่สะดวกแก่การที่จะตรวจตราโดยใกล้ชิด จนเมื่อ ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) คือสมัยที่ได้จัดการปกครองเป็นระบอบเทศาภิบาลแล้ว ทางการจึงมีประกาศตั้ง *มณฑลเพชรบูรณ์* ขึ้นโดยโอนเมืองเพชรบูรณ์จากมณฑลพิษณุโลก โอน *เมืองหล่มสัก* จากมณฑลฝ่ายเหนือ (อุดร) ไปขึ้นมณฑลเพชรบูรณ์

ครั้นต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๔๗ มีประกาศให้ยกเลิกมณฑลเพชรบูรณ์เสีย อันมีเหตุผลของทางราชการควรจะเล่าไว้ดังนี้

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ จังหวัดเพชรบูรณ์และเมืองน้อย ๆ ซึ่งขึ้นแก่จังหวัดเพชรบูรณ์อีกบางเมือง คือ *เมืองไชยบาดาล เมืองบัวชุม* และ *เมืองวิเชียร* อยู่ในความปกครองของมณฑลนครราชสีมา[๑] จังหวัดเพชรบูรณ์เป็นท้องที่มีภูเขาคั่นโอบอยู่และเป็นป่าดงกันดาร การคมนาคมติดต่อกับกรุงเทพ ฯ และมณฑลอื่นไม่สะดวกทั้งอยู่ไกล ครั้นจะให้มณฑลใดปกครองก็ตรวจตราไม่ทั่วถึง จึงตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นไว้แต่ก็เหลือกำลังที่จะทะนุบำรุงให้เจริญได้ เพราะเป็นท้องที่ทุรกันดารมีอุปสรรคในการคมนาคม ซึ่งในสมัยก่อนต้องใช้เรือท้องตื้นเดินตามลำน้ำป่าสักลงมายังจังหวัดสระบุรีได้เพียงสายเดียว ถึงฤดูแล้งเรือบรรทุกหนักก็ติดตื้นเขินเดินไม่ได้ ทั้งเป็นแดนไข้จับสั่นด้วยหยูกยาและเวชภัณฑ์ในสมัยนั้นอัตคัด ข้าราชการซึ่งไปประจำอยู่ในแถบนั้นทนไม่ใคร่ไหวหาคนไปรับราชการยาก เมื่อเหลือกำลังที่จะจัดการบำรุงให้เจริญได้แล้ว การที่จะดำรงฐานะเป็นมณฑลก็ไม่ถาวร ทางการจึงได้มีประกาศยกเลิกมณฑลเพชรบูรณ์เสีย และโอนการปกครองจังหวัดในมณฑลนั้นไปไว้ในมณฑลพิษณุโลก ส่วนจังหวัดเลยให้โอนสังกัดไปขึ้นมณฑลอุดร แต่ พ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นต้นไปแล้ว

ครั้นต่อมา พ.ศ. ๒๔๕๐ ปรากฏขึ้นอีกว่ามณฑลพิษณุโลกปกครองท้องที่ที่รับโอนไว้จากมณฑลเพชรบูรณ์ไม่สะดวก เจ้าหน้าที่ของมณฑลจะตรวจตราราชการไม่ทั่วถึง เพราะมีอุปสรรคโดยสภาพดังกล่าว รัฐบาลจึงได้มีประกาศแยกการปกครองเมืองเพชรบูรณ์และหล่มสักจากเมืองพิษณุโลก

---

[๑] ดูประกาศกระทรวงมหาดไทยลงวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๘

กลับมาตั้งเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นอีกเป็นวาระที่ ๒ ได้ดำรงฐานะมณฑลมา ๘ ปี แต่สภาพของท้องที่ก็มิได้เจริญขึ้นด้วยมีอุปสรรคปรากฏ ในสมัยก่อนงานของพนักงานชั้นมณฑลโดยเฉพาะเท่าที่มีในสมัยนั้น หาสมแก่เงินรายจ่ายขนาดมณฑลไม่ ผลได้ไม่เท่าผลเสีย ข้อสำคัญอย่างยิ่งก็คืองบประมาณของแผ่นดินยังไม่มีพอจะจ่ายทุ่มเทไปสร้างความเจริญด้วยจำนวนมหึมา กระทรวงมหาดไทยเห็นว่าปกครองเพียงชั้นจังหวัดไปพลางก่อนจะสะดวกกว่าและเพื่อตัดความสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายโดยไม่จำเป็น เมื่อถึงคราวมีเงินพอจึงค่อยพิจารณากันใหม่

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ จึงได้โปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศยกเลิกมณฑลนี้เสีย และโอนการปกครองจังหวัดไปสมทบกับมณฑลพิษณุโลกอีก

สำหรับ*อำเภอวังสะพุง*นั้น เดิมสังกัดอยู่ในแขวงเมืองหล่มสัก ได้ประกาศโอนท้องที่ของอำเภอนี้ไปขึ้นอยู่ในแขวงจังหวัดเลย แต่ พ.ศ. ๒๔๕๐ พร้อมกับตั้งมณฑลเพชรบูรณ์เป็นวาระที่ ๒ แล้ว

ส่วน *อำเภอเชียงคาน* ก็ได้ประกาศโอนท้องที่อำเภอนี้จากแขวงเมืองพิชัยมณฑลพิษณุโลกมาไว้ในแขวงเมืองเลย มณฑลอุดรอีกอำเภอหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ เพื่อสะดวกแก่การปกครอง

จังหวัดเลยเมื่อก่อนนี้ คนทั้งหลายเห็นว่าเป็นจังหวัดที่กันดาร มีไข้ป่าชุกชุมจังหวัดหนึ่งในภาคอีสาน และห่างไกลจากพระนครอันเป็นบ่อแหล่งศิลปวิทยาการต่างๆ แล้วก็ดี แต่เวลานี้การคมนาคมเริ่มแต่ พ.ศ.๒๔๙๕ เป็นต้นมา ได้มีการจราจรไปมาสะดวกถึงกันแทบทุกด้านที่จะเข้าสู่ตัวจังหวัดเลย และก็มีทางลัดที่จะไปยังพระนครโดยแยกจากอำเภอชุมแพ–ภูเขียว–แก้งคร้อ–ชัยภูมิ–บ้านหนองบัวโคก–ด่านขุนทด–สีคิ้วร่วมถนนสายมิตรภาพ

มีบางตอนที่ยังขลุกขลักอยู่บ้างในฤดูฝน (ระหว่างภูเขียว–แก้งคร้อ) ส่วนตอนต่อจากถนนสายเพชรบูรณ์–ด่านซ้าย (บ. โคกงาม)–จังหวัดเลย มีบางตอนที่อยู่ในเขตจังหวัดเลยที่ยังก่อสร้างไม่แล้วเสร็จ ซึ่งทางการได้เพ่งเล็งในการสร้างทางหลวงเป็นสาย ๆ ไปว่า ทางสายใดจากไหนมีความสำคัญยิ่งหย่อนกว่ากันอย่างไร (คือจะสร้างก่อนหรือหลัง) เช่นเกี่ยวกับเศรษฐกิจหรือความปลอดภัยของประเทศชาติก็ได้จัดการลงมือทำไปตามนั้น เพราะจะสร้างทางพร้อม ๆ กันทั่วประเทศตลอดหมดทุกสายย่อมเป็นไปไม่ได้เพราะเกี่ยวกับงบประมาณ เมื่อทางหลวงสายต่าง ๆ ที่จะมาสู่ยังจังหวัดเลยแล้วเสร็จบริบูรณ์ดังกล่าวแล้วต่อไปจังหวัดเลยจะเป็นจังหวัดที่เจริญขึ้นโดยรวดเร็ว เพราะมีสิ่งที่จะต้องศึกษาค้นคว้าทรัพย์ในดินสินในน้ำอยู่อีกหลายอย่าง พื้นภูมิประเทศแม้จะเป็นภูเขาและเนินสูงมาก แต่ก็ไม่สู้กันดารน้ำเหมือนบางจังหวัดที่ใกล้เคียง จะปลูกพืชผลอะไรลงไปก็ผลิตดอกออกผล เช่น พริกผ้าย ฯลฯ เป็นต้น ในทรัพยากรธรรมชาติก็มีอยู่เป็นส่วนมากเป็นต้นว่า แร่เหล็ก ตะกั่ว แมงกานีส ทองคำ และวุลแฟรม ฯลฯ

เหล็ก ตะกั่วมีมากที่สุดที่ภูควายเงิน[๑] เป็นเขาที่ยาวพิดไปตามริมฝั่งแม่น้ำโขงประมาณ ๕๐ กิโลเมตร รัฐบาลเยอรมันตะวันตกได้ส่งผู้เชี่ยวชาญโดยฝ่ายรัฐบาลไทยให้ความร่วมมือ มาทำการสำรวจแหล่งแร่ในจังหวัดเลย ปรากฏแร่เหล็กมีคุณภาพสูงประมาณ ๖๖–๖๘ เปอร์เซ็นต์ ส่วนแร่เหล็กที่เขาอีมคีมกาญจนบุรีปรากฏว่าสินแร่เหล็กในบริเวณนี้มีคุณภาพต่ำประมาณ ๔๒-๔๕ เปอร์เซ็นต์

---

๑ ท้องที่ตำบลบุฮม และตำบลปากชม อำเภอปากชม

ส่วนแมงกานีสมีมากที่สุดที่ภูผาดำ[๑] ระยะทางจากอำเภอเชียงคาน ผ่านบ้านผาแบ่น (กม. ๘+๔๐๐) บ้านบุฮม (กม. ๑๓+๗๐๐) บ้านโคกเลา-เหนือ (กม. ๑๙+๗๐๐) บ้านโคกเลาใต้ (กม. ๒๑+๒๐๐) บ้านห้วยซวก (กม. ๒๒+๒๐๐) ถึงบ่อแร่แมงกานีสเป็น กม. ๒๖+๘๐๐ (ภูผาดำ)

ทางด้านภูสวรรค์ต่อภูซางภูผาหมานในท้องที่อำเภอเมืองเลย (ทางสายไปอำเภอด่านซ้ายระหว่างกิโลเมตรที่ ๒๑–๒๙) อุดมไปด้วยดินส้ม (หรือหินส้ม) ทั้งภูเขา หากได้เอามากลั่นกรองตามหลักวิชาจะใช้แทนสารส้มได้เป็นอย่างดี โดยเราไม่ต้องอาศัยสารส้มจากต่างประเทศเลยหากทำอย่างจริงจังให้มีปริมาณพอ มีมากที่สุดที่ภูผาหมานตรงผาไฟไหม้

โดยเฉพาะภูกระดึงซึ่งอยู่ในท้องที่ตำบลสีฐาน อำเภอภูกระดึง[๒] ซึ่งบัดนี้เป็นที่รู้จักกันแพร่หลายแล้วว่า เป็นภูเขาที่แปลกอันจะหายอดเขาอื่นหรือสถานที่อื่นเปรียบเทียบได้ยาก และเป็นเขาลูกหนึ่งที่มีอากาศสดชื่นที่สุดในประเทศไทย อากาศเย็นกว่าราว ๑๐ องศาฟาเร็นไฮท์ สูงที่สุด ๑,๓๕๐ เมตร (จากระดับพื้นน้ำทะเล) แม้แต่ชาวต่างประเทศผู้ที่ได้ผ่านพบและได้ขึ้นไปพักผ่อนท่องเที่ยวมาแล้ว ยอมรับว่าอากาศและธรรมชาติบนภูกระดึงหมู่สนเรียงรายสวยงามและสดชื่นดีกว่าแห่งอื่น ๆ ในบรรดาที่ตากอากาศบนเขาซึ่งอยู่ทางตะวันออกไกล เช่น คาเมอรอน ไฮท์แลนด์ (ในมาเลเซีย) เขากาลีอุรัง (ในชวา) บากิโอ (หรือบาเกียวในฟิลิปปินส์) ดาลัท (ในเวียด-นามใต้) สถานที่ดังกล่าวมานี้ มีถนนหนทางติดต่อไปยังเมืองใหญ่ ๆ มี

---

[๑] เป็นเหมือกเดียวกับภูควายเงิน

[๒] ชาวบ้านเขาเรียก *ภูกระดิง* ภาคอื่นมาแผลงเป็น *ภูกระดึง* ส่วนมากเลยนิยมเรียกตามแพร่หลายเป็นภูกระดึงเท่าเดียวนี้

โรงแรม บ้านพัก ตลอดร้านรวงสะดวกมาแต่สมัยสถานที่เหล่านี้ยังเป็นเมืองขึ้นของชาวต่างชาติอยู่ ส่วนภูกระดึงของเรานี้ไม่เพียงแต่จะเป็นสถานที่ตากอากาศเกี่ยวกับการส่งเสริมในด้านอุตสาหกรรมของประเทศไทยอย่างเดียว สิ่งอื่น ๆ ที่จะต้องศึกษาค้นคว้าโดยธรรมชาติของภูเขาลูกนี้อันจะตั้งเป็นเมืองได้เมืองหนึ่ง ยังจะนำความเจริญมาสู่ประเทศชาติอีกมากมาย

นอกจากภูกระดึงดังกล่าวแล้ว ยังมีภูเขาเรือในท้องที่อำเภอด่านซ้าย ภูหลวงในท้องที่อำเภอวังสะพุง มีสัตว์ป่าชุกชุม พันธุ์ไม้ป่านานาชนิด บนเขาบางแห่งเป็นที่ราบคล้ายภูกระดึงมีต้นสนเรียงรายสวยงาม ยังไม่เป็นที่แพร่หลายเพราะอยู่ห่างจากเส้นทางหลวงใหญ่ การคมนาคมลำบาก เฉพาะภูเขาเรือหากได้ดัดแปลงเส้นทางตามธรรมชาติสามารถนำรถจี๊ปขึ้นได้ ส่วนภูเขาหลวงอยู่ในระดับสูงประมาณ ๑,๕๖๙ เมตร ผู้เขียนมีโอกาสได้ขึ้นไปครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖ แต่ขึ้นทางบ้านสานตม บ้านท่าศาลา (ทางสายไป อ. ด่านซ้าย) รถยนต์ขึ้นไม่ได้ต้องเดินเป็นเทือกเขาที่ยาวใหญ่ติดต่อถึงเขตจังหวัดเพชรบูรณ์ มีเสือ ช้าง กวาง กระทิงชุมที่สุด และเป็นแหล่งเกิดของลำน้ำหลายสาย เช่น น้ำเลย ลำป่าสัก และน้ำพอง ฯลฯ เห็นควรทางการจะได้พิจารณาเป็นเขตป่าสงวนอุทยานเสียแต่บัดนี้ ห้ามล่าสัตว์โดยเด็ดขาด

ภาค ๕

การปกครองและการปฏิรูปการปกครอง มณฑลในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

บทที่ ๑๒

ลักษณะการปกครองก่อนการปฏิรูป

การปกครองชนชาวอีสานหรือชาวตะวันออกเฉียงเหนือที่ได้สืบเป็นจารีตประเพณีมาแต่โบราณ ตามที่เรียกผู้ปกครองว่า *เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์* และ *ราชบุตร* นั้น เป็นธรรมเนียมอย่างหนึ่งมาแต่ครั้งหลวงพระบาง เวียงจันทน์ เป็นราชธานี และธรรมเนียมเช่นนี้ได้จัดตั้งขึ้นไว้แต่เมื่อใด ครั้งไหน ใครเป็นผู้คิดขึ้นนั้น เป็นการพ้นวิสัยที่จะนำมากล่าว เพราะธรรมเนียมเหล่านี้มิได้ปรากฏไว้เป็นหลักฐาน หรือหากจะมีแต่ไม่สามารถจะค้นคว้าหามาได้ หรือได้สูญหายเพราะเหตุใดนั้น ก็เป็นเหตุที่รู้ไม่ได้ แต่อย่างไรก็ดี แม้ธรรมเนียมการปกครองดังกล่าวจะมีผู้จัดแต่งตั้งแต่ครั้งไหนอย่างไรมาแล้วก็ตาม จะขอเล่าแต่ที่ปรากฏมีขึ้นแล้วเท่านั้น

เดิมราษฎรหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตั้งบ้านเรือนภูมิลำเนากระจัดกระจายกันอยู่ ยังไม่เป็นหลักแหล่งมั่นคง อยู่ห่างกันทาง ๑ คืนบ้าง ๒ คืนบ้าง บางแห่งถึง ๔-๕ คืน บรรดาหัวเมืองที่มีชื่ออยู่เวลานั้น เช่น เมืองสุรินทร์ กาฬสินธุ์ สังฆะ ฯลฯ เหล่านี้ ก็เคยเป็นบ้าน ๆ หนึ่งมาก่อน ซึ่งมีผู้คนอยู่มากหลายสิบหลังคาเรือน และผู้คนซึ่งในบ้านนั้นค่อนข้างจะมั่งคั่งด้วยทรัพย์สิน มีสติปัญญาดี มีผู้คนนับถือมากกว่าคนอื่น ๆ บรรดาที่อยู่ใกล้เคียงก็พากันร่วมขอร้องกราบบังคมทูลพระมหากษัตริย์อันตนได้ขึ้นอยู่ เพื่อทรงโปรดฯ อนุมัติตั้งบ้านขึ้นเป็นเมือง เช่นเมือง

กาฬสินธุ์ เดิมก็ชื่อ “บ้านแก่งสำโรง” เมื่อได้โปรดเกล้า ฯ พระราชทานอนุญาตให้ตั้งเป็นเมือง ก็จึงได้ชื่อว่าเมืองกาฬสินธุ์ดังกล่าวแล้ว ผู้ปกครองเมืองเรียกว่า *เจ้าเมือง* บางเมืองก็ตั้งมานานเป็นร้อย ๆ ปี บางเมืองก็ตั้งไม่ถึงร้อยปีตามกาลสมัยของประเทศที่ได้รับสมมุติก่อนหรือหลัง เมืองที่ยกบ้านขึ้นเป็นเมืองเหล่านี้ ถือว่าเป็นเมืองธรรมดาเพราะเป็นเมืองมิได้มีกษัตริย์ปกครองมาก่อน ส่วนเมืองที่มีกษัตริย์ปกครอง มีเจ้าปกครองมาแต่ดั้งเดิม เช่น นครหลวงพระบาง นครเวียงจันทน์ นครเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน ฯลฯ เข้าใจว่าจะยกไปตั้งเป็นนครใหญ่ทีเดียว มิได้ยกเอาบ้านขึ้นเป็นเมืองดังกล่าวแล้ว ซึ่งเรียกว่า “กรุงศรีสัตนาคนหุตหลวงพระบาง” หรือ “กรุงศรีสัตนาคนหุตเวียงจันทน์” และ “นครจำปาศักดิ์” หรือ “นครเชียงใหม่” ฯลฯ เป็นต้น ส่วนหัวเมืองถัดลงมาหรือหัวเมืองน้อยเรียกว่าเมืองเอก เมืองโท เมืองตรี และเมืองจัตวา เช่น เมืองมหาสารคาม กาฬสินธุ์ ขอนแก่น ฯลฯ เป็นอาทิ

กษัตริย์หรือเจ้าผู้ปกครองนครที่เป็นเอกราชหรือประเทศราชในบางคราวดังกล่าวมาแล้วนั้น เมืองหรือนครที่มีกษัตริย์ เช่น นครหลวงพระบาง นครเวียงจันทน์ก็เรียกตามตำแหน่งว่า *พระเจ้านั่น พระเจ้านี่* เช่น พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตหลวงพระบาง พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตเวียงจันทน์ ฯลฯ เป็นต้น ส่วนเมืองที่เป็นประเทศราช เช่น เมืองอุบลราชธานี นครจำปาศักดิ์ ก็เรียกว่า *เจ้าอุบลราชธานี*[๑] *เจ้านครจำปาศักดิ์* หรือ *เจ้าลำปาง เจ้าลำพูน* ฯลฯ เป็นต้น นับเป็นหัวหน้าหรือเจ้าผู้ครองเมือง เจ้าผู้ครองนครนับเป็นตำแหน่งที่ ๑ ตำแหน่งที่ ๒ เรียก *เจ้าอุปราช* (หรือ

---

[๑] ดูใน *ศิลปากร* ปีที่ ๑ เล่ม ๔ พ.ศ. ๒๔๘๐ หน้า ๘๓

เจ้าอุปฮาด) *เจ้าราชวงศ์* เป็นตำแหน่งที่ ๓ และ *เจ้าราชบุตร* เป็นตำแหน่งที่ ๔ จากตำแหน่งที่ ๔ ถอยหลังถึงตำแหน่งที่ ๒ อาจได้รับเลื่อนขึ้นไปโดยลำดับจนถึงผู้ครองนคร ตำแหน่งที่ ๑ ก็ได้

เฉพาะนครเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน เดิมมีอยู่ ๓ ตำแหน่ง คือ

๑. *พระยานคร* (คือผู้ครองนคร)

๒. *พระยาอุปราช*

๓. *พระยาราชวงศ์*

ซึ่งตามลำดับอาวุโส บรรดาน้องหรือลูก หลาน เหลน วงศ์ตระกูลเดียวกัน ครั้นมาในรัชสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อได้ทรงวางระเบียบแน่นอน ให้ผู้ครองนครเป็นเจ้าตำแหน่งต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วก็ได้รับสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าด้วย จึงทรงพระราชดำริตั้งฐานันดรศักดิ์ใหม่ขึ้นอีก ซึ่งเป็นตำแหน่งลูกเธอ หลานเธอ ดังนี้

๑. *เจ้านคร*
๒. *เจ้าอุปราช*
๓. *เจ้าราชวงศ์*
๔. *เจ้าบุรีรัตน์*
๕. *เจ้าราชบุตร*
๖. *เจ้าราชภาคิไนย*
๗. *เจ้าราชสัมพันธวงศ์*

ถ้าเป็นเมืองเอก เมืองโท เมืองตรี และเมืองจัตวา ตำแหน่งเจ้าเมืองก็เรียกเพียง *พระ* เช่น *พระนั่น* *พระนี่* ตามในสัญญาบัตร แต่ถ้าเจ้าเมืองนั้น ๆ มีความชอบสามารถในราชการบ้านเมืองเป็นพิเศษ อาจจะได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นชั้น *พระยา* ก็ได้ เช่น พระยาสุนทรธรรมธาดา (คำสิงห์) เจ้าเมืองโพนพิสัย พระยาขัตติยวงศา (เหลา) เจ้าเมือง

ร้อยเอ็ด พระยาศรีอัคร์ฮาด (ทองดี) เจ้าเมืองเชียงคาน หรือพระยาสุรินทร์ภักดีศรีไผทสมันต์ เจ้าเมืองสุรินทร์ ฯลฯ เป็นต้น แต่เป็นการโปรดเกล้า ฯ เฉพาะตัว

การพระราชทานบรรดาศักดิ์แก่เจ้าเมืองต่าง ๆ ส่วนมากโปรดเกล้า ฯ ให้ราชทินนามตามชื่อหรือมีความหมายถึงเมืองนั้น ๆ เป็นตำแหน่งประจำ เช่น โปรดเกล้า ฯ ให้หลวงภักดีจำนงค์ (พรหม) เป็นพระมโนจำนงเจ้าเมืองมโนไพร หรือให้ท้าวเพ บุตรท้าวเชียงเป็นที่พระพิทักษ์เขื่อนขันธ์เจ้าเมืองหนองหาร ฯลฯ เป็นต้น

การปกครองในแบบพ่อเมืองปกครองลูกหลานเหลนในทำนองเครือญาติครั้งกรุงศรีอยุธยาในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ คล้ายกับเจ้าผู้ครองนครหรือเจ้าเมืองในภาคพายัพและหัวเมืองภาคอีสานโบราณ นับว่าเป็นการเหมาะสมที่จะตั้งบรรดาบุตรหลานเหลนให้มีตำแหน่งหน้าที่เพื่อความเป็นลำดับการปกครองขึ้นต่อ ๆ กัน เพราะการปกครองอย่างนั้นเสมือนบุคคลในครอบครัวเรือนเดียวกันได้แบ่งแยกการปกครองตามแขนงสายโลหิตถือเอาความที่แข่งขันกระทำชอบด้วยการเลื่อนยศศักดิ์เพราะเหตุที่ได้เป็นญาติกันเสียแล้ว ถ้าไม่มีทำเนียบยศศักดิ์ ก็ไม่มีสิ่งใดจะแข่งความดีและอาจจะไม่ได้เลื่อนตำแหน่ง ผู้เป็นหลานเมืองที่ทำความดีข้ามหน้าตาผู้เป็นลูกเจ้าเมือง แต่ไม่สามารถเท่าหลานเมืองได้ ฉะนั้น ยศศักดิ์จึงนับว่าสำคัญมากในลักษณะปกครองสมัยนั้น เพราะได้เกิดมีความจูงใจสนิทสนมกลมเกลียวบ้องกันความแตกแยกตลอดกาลแห่งอายุขัยตามโคตรวงศ์นั้น ๆ และบรรดาบริวารลูกหลานเหลนนั้นก็ต้องแล้วแต่จะจัดให้ผู้ใดทำหน้าที่ใด ถ้าเป็นฝ่ายทหารก็แต่งตั้งยศศักดิ์ชั้นให้มีบรรดาศักดิ์เป็นไปในทำนองทหาร เช่น พระ

ยากลาโหม หลวงโจมพินาศ หรือขุนผลาญศรแผลง ฯลฯ เป็นต้น ส่วนผู้ที่มีหน้าที่ทางฝ่ายปกครองเช่น *พระยา* หรือ *พระ หลวง ขุน หมื่น* ฯลฯ ขื่อบ้านขางเมืองของเมืองต่าง ๆ นั้น ก็ถือตามชื่อเมืองที่ตนได้ปกครองดังได้กล่าวมาแล้ว

ส่วนตำแหน่งของเมืองรองจาก *เจ้าเมือง* ก็เรียก *อุปฮาด ราชวงศ์* และ *ราชบุตร* ไม่มีคำว่า *เจ้า* นำหน้า นอกจากจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สถาปนาขึ้นเป็นพิเศษ ซึ่งบุคคลผู้นั้นปฏิบัติหน้าที่ในราชการเป็นความชอบพิเศษจริง ๆ มีความสามารถสู้รับจับศึกมีชัยชนะ เมื่อตีบ้านเมืองได้แล้วก็มีบอกมายังกรุง ขอถวายเมืองที่ตีได้เป็นขอบขัณฑสีมา ในกรณีเช่นนี้ก็อาจจะสถาปนาขึ้นเป็น *เจ้า* ก็ได้ เช่น พระประทุมวรราชสุริยวงศ์ (คำผง) และทรงตั้ง*เจ้าหน้า*[๑] เป็นพระวิชัยราชสุริยวงศ์ขัตติยราช มีความชอบตั้งแต่ครั้งปราบเวียงจันทน์ พ.ศ. ๒๓๒๑ และปราบกบฏอ้ายเชียงแก้ว บ้านเขาโอง โปรดเกล้า ฯ ให้เป็นเจ้าอุบลราชธานี และก็มีเทือกแถวเป็นราชสกลวงศ์อย่แล้วเป็นประเทศราช และเจ้านครจำปาศักดิ์ประเทศราช ที่ได้กล่าวมาแล้ว หรือเช่น *เจ้าราชบุตร* (คำ) เมืองอุบลราช-ธานี มีเครื่องราชอิสริยยศหมวกตุ้มปี่ กระบี่บั้งทองเหมือนเจ้าราชบุตรทุกประการ แต่เทือกแถวยังคงเป็น*ท้าว*[๒] ดังนี้เป็นต้น และทั้ง ๓ ตำแหน่งดังกล่าวมานี้ ก็อาจจะเลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นเจ้าเมืองในตำแหน่งที่ ๑ ได้

---

[๑] พี่ชายพระประทุม ฯ (คำผง)

[๒] เรื่องท้าวนางจะได้อธิบายภายหลัง

ตำแหน่งการปกครองในหัวเมืองอีสานโบราณ ซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาสูงสุดของเมือง กอปรด้วยเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ๔ ตำแหน่งนี้เรียกว่า*อาญาสี่* (หรืออาชญาสี่) และต้องแบ่งเขตแคว้นเมืองที่ตนปกครองออกเป็น ๔ กอง คือ กองเจ้าเมือง กองอุปฮาด กองราชวงศ์ และกองราชบุตร แล้วก็ประกาศให้ราษฎรมาขึ้นสำมะโนครัวในกองทั้ง ๔ ตามความสมัครใจ ส่วนหัวเมืองนอกหรือกองนอกที่ขึ้นเมืองใหญ่ ก็จัดการปกครองเช่นเดียวกับหัวเมืองใหญ่ คำว่า *กองนอก* คือกำลังเตรียมภูมิลำเนาเกลี้ยกล่อมราษฎรให้เข้ามาสมัครพอสมควรที่จะตั้งเป็นเมืองได้ ก็ขอตั้งเป็นเมืองต่อไปได้ ฯลฯ

ก. ว่าด้วยอำนาจและหน้าที่อาญาสี่

๑. *เจ้าเมือง* เป็นผู้มีอำนาจสิทธิขาดสั่งราชการบ้านเมืองทั้งปวง และบังคับบัญชากรมการเมืองหรือกิจการทุกข์บำรุงสุขของราษฎรในแคว้นบ้านเมืองที่ตนปกครอง หรือหากมีผู้มาจากที่อื่น มีการเกี่ยวข้องในสรรพสิ่งทั้งปวงที่เกิดขึ้นในแว่นแคว้นของเมืองนั้น แต่อำนาจบางอย่างก็ไม่สิทธิขาด เช่น การตัดสินลงโทษแก่ผู้ร้ายอกฉกรรจ์ถึงกับต้องประหารชีวิต เป็นต้น หรือถ้าเกิดมีการศึกสงคราม หรือการแต่งตั้งคณะกรมการเมืองผู้ใหญ่ตั้งแต่ตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ไม่อาจถอดถอนได้เอง ซึ่งการสำคัญเช่นนี้ต้องแล้วแต่เมืองใหญ่ที่ตนสังกัด หรือสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินจะทรงโปรดเกล้า ฯ มีพระราชโองการมาประการใดจึงจะปฏิบัติได้ ส่วนอำนาจการแต่งตั้งหรือถอดถอนกรมการผู้น้อยชั้นรองจากอาญาสี่ลงมานั้นได้

๒. *อุปฮาด* (หรืออุปราช) คำนี้แปลว่า *ผู้ได้รับอำนาจสมบัติกึ่งหนึ่ง* แต่คำ*อุปฮาด*ศัพท์นี้คงจะเป็นอุปราช แต่ภาษาอีสานใช้สำเนียง

ร. เป็น ฮ. ฉะนั้น คำว่า “ราช” จึงเป็น “ฮาด” ไปเสีย แต่เมื่อเช่นนี้จะเขียน “ฮาด” ก็ควรจะใช้ “ฮาช” สะกดไว้คงเดิม เข้าใจว่าจะเป็นการถูกกว่า ผู้เขียนก็ไม่ทราบว่า “ฮาด” คำนี้เขียนสะกดกันมาอย่างไร เมื่อนิยมกันมาเช่นนี้ก็เลยใช้ตามคงเดิมของเก่าไว้

หน้าที่อุปฮาดก็คือ เป็นผู้ทำการแทนในเมื่อเจ้าเมืองป่วยหรือมีกิจโดยทั่วไป ถ้าเจ้าเมืองนั้นตายหรือด้วยเหตุที่ต้องราชทัณฑ์ถอดถอนหรือแก่ชรา เมื่อยังไม่มีการโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งผู้ใดแทน อุปฮาดต้องเป็นผู้แทนทั้งสิ้น ส่วนที่เกี่ยวด้วยอำนาจตำแหน่งโดยเฉพาะก็คือการปกครองโดยทั่วไป เป็นหัวหน้าในการที่จะปรึกษาหารือราชกิจของกรมการตำแหน่งรองลงไป และเป็นผู้รวบรวมสรรพบัญชีส่วยสาอากรตามที่ทางราชการกำหนดปีละครั้งหรือ ๒ ปีต่อครั้ง สำหรับหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลก็แล้วแต่จะกำหนดรวมส่งเป็นเงินบ้าง ที่เรียกกันว่า *ค่าฤชา*[๑] เป็นสิ่งของบ้างที่เรียกว่า *ส่วย* คือยอมอนุญาตให้บุคคลบางจำพวกส่งสิ่งของซึ่งรัฐบาลหรือเจ้าเมืองต้องการใช้แทนแรงคนที่จะต้องเข้ามาประจำการ เช่น หมากแหน่ง (เร่ว) เกลือ พริก กระวาน ครั่ง ป่าน ไหม ฯลฯ เป็นต้น *อากร*นั้นคือ เก็บชักผลประโยชน์ของราษฎรทำมาหาได้ด้วยประการต่าง ๆ เช่น ทำเรือกสวนไร่นา โดยได้รับสิทธิจากรัฐบาล หรือการอนุญาตให้ขุดหาแร่และเก็บของในป่า จับปลาในน้ำ หรือต้มกลั่นสุรา ฯลฯ เหล่านี้เป็นต้น เพื่อเร่งรัดส่งไปยังเมืองใหญ่โดยมิให้คั่งค้าง แล้วเมืองใหญ่จัดส่งกรมพระคลังของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินต่อไป นอกจากนี้ อุปฮาดยังมีหน้าที่ออกประกาศสั่งเกณฑ์กำลังเมืองทำศึกสงครามในเมื่อมีศึกนั้นมาประชิดประเทศบ้านเมืองได้อีกด้วย

---

๑ ทุกวันนี้เรียก “ค่าธรรมเนียม”

๓. *ราชวงศ์* แปลว่าเชื้อแถวเครือญาติเจ้าเมืองนั้นเอง ราชวงศ์ก็ย่อมเป็นผู้แทนอุปฮาด แต่หน้าที่ตามปรกติแล้วเกี่ยวทางอรรถคดีตัดสินถ้อยชำระความ เหมือนดังอุปฮาดได้ว่าการแทนเจ้าเมืองฉันนั้น

๔. *ราชบุตร* แปลว่าลูกเจ้าเมือง แต่ผู้ที่จะได้รับตำแหน่งทั้งสองนี้ก็หาใช่เป็นบุตรหลานของเจ้าเมืองเสมอไปไม่ เพราะธรรมดาเมืองขึ้นของเมืองใหญ่หนึ่ง ๆ ย่อมมีมากตั้งแต่ ๓–๕ หรือ ๑๐ เมือง ซึ่งผู้ครองนครหรือเจ้าเมืองหนึ่ง ๆ คงจะไม่มีบุตรตั้ง ๑๐–๒๐ คนสามารถจะไปรับตำแหน่งจนครบทุกหัวบ้านหัวเมือง บางคนก็ไม่มีบุตรจะสืบตระกูล ดังนี้เป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนี้ผู้ที่ได้รับตำแหน่งที่เรียกว่าราชวงศ์ ราชบุตร ไม่จำเป็นจะต้องเป็นเชื้อวงศ์ตระกูลและลูกเจ้าเมืองเสมอไป หากผู้มีความรู้คุณวุฒิอันสมควรเป็นผู้มีความชอบในราชการ และสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินอันตนได้ขึ้นอยู่นั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งก็คงเป็นได้ตามความหมายเดิมของคุณศัพท์ในตำแหน่งชื่อทั้งสองที่กล่าวมาแล้วเท่านั้น

หน้าที่ตามปรกติของราชวงศ์และราชบุตรนี้ ก็มีหน้าที่ควบคุมเก็บรักษาผลประโยชน์แผ่นดินของเมือง เป็นผู้นำเงินส่วยส่งเจ้าพนักงานใหญ่ในเมืองเอกหรือเมืองหลวงตามงวดเปลี่ยนกันทั้งสองคน สรุปแล้วทั้งราชวงศ์และราชบุตรย่อมเป็นผู้ช่วยราชการในเจ้าเมืองและอุปฮาดเวลาปรกติเสมอไป

ข. ว่าด้วยผู้ช่วยอาญาสี่

ก็มีชั้น *เจ้า* หรือ *ท้าวที่* ๑ อยู่อีก ๔ ตำแหน่งคือ *ท้าวสุริยะ* *ท้าวสุริโย* *ท้าวโพธิสาร* และ *ท้าวสุทธิสาร* ซึ่งตำแหน่งทั้ง ๔ นี้ก็มีหน้าที่พิจารณาอรรถคดีพิพากษาแห่งศาลเมืองชั้นสูง และการปกครองแผนกต่าง ๆ ของเมืองด้วย

ค. ว่าด้วยขื่อบ้านขางเมือง

มีอยู่ ๑๗ ตำแหน่งซึ่งรองจากคณะผู้ช่วยอาญาสี่ลงมาคือ

๑. *เมืองแสน* มีหน้าที่กำกับฝ่ายพลกำลังของเมือง หากจะเทียบแล้วเข้าใจว่าจะเกี่ยวทางกลาโหมเดี๋ยวนี้

๒. *เมืองจันทร์* มีหน้าที่กำกับฝ่ายพลเรือน การปกครองเทียบคล้ายฝ่ายมหาดไทย หรือมหาดไทยเมือง

เมืองแสน เมืองจันทร์สองตำแหน่งนี้ โดยปกติแล้วยังมีหน้าที่ออกหนังสือเดินทางแก่ราษฎรที่จะไปมาตามเขตแขวงต่างๆ ด้วย รายงาน ใบบอก ข่าวสารบ้านเมือง เป็นตุลาการตัดสินคดีของราษฎร หากคู่ความไม่ยินยอมตกลงกัน ก็อุทธรณ์ ฎีกา ไปยังคณะอาญาสี่ได้ ดูแลว่ากล่าวบังคับลูกบ้านหลานเมืองระงับทุกข์บำรุงสุขของพลเมือง ดูแลกิจการบ้านเมืองทั่วไป สรุปแล้วก็คือเป็นตำแหน่ง *ขื่อของเมือง* ส่วน *ขางของเมือง* นั้นคือ

๓. *เมืองขวา เมืองซ้าย* และ *เมืองกลาง* ๓ ตำแหน่งนี้มีหน้าที่ประจำคือ เป็นผู้ดูแลพัสดุทุกอย่างของเมือง และเป็นผู้ดูแลรักษานักโทษจะปล่อยหรือคุมขังตามที่คณะอาญาสี่สั่ง ดูแลวัดวาอารามควรจะปฏิสังขรณ์หรือรื้อสร้างใหม่ เป็นผู้กำกับในการสักเลก และรักษาบัญชีเลกไพร่พลที่ไปมีภรรยาต่างเมืองอื่น เป็นต้น

๔. *เมืองคุก เมืองฮาม* และ *เมืองแพน* ๓ ตำแหน่งนี้มีหน้าที่ช่วยเหลือเมืองขวา เมืองซ้ายและเมืองกลางโดยเฉพาะ ก็คือทำหน้าที่คล้ายพะทำมะรง ที่เราเรียก "พัศดี" ในปัจจุบัน

๕. *นาเหนือ นาใต้* มีหน้าที่จัดหาเสบียงไว้ในยุ้งฉางสำหรับเป็นกำลังแก่ราชการบ้านเมืองเวลาเกิดศึกสงคราม และเป็นผู้ออกเดินเก็บส่วย

ในเขตแขวงของบ้านเมือง และออกไปเก็บเงินไพร่พลซึ่งอพยพไปมีบุตรภรรยาอยู่หัวเมืองอื่นโดยมีภูมิลำเนาเดิมอยู่แล้ว หรือยังไม่มีภูมิลำเนาก็ตามต้องถือว่าเป็น *เลกเขยสู่* (ที่เรียกว่าเดินทุ่ง) มารวมส่งยังเมืองที่ตนสังกัดอยู่เดิม นอกจากนี้ยังมีหน้าที่เป็นผู้สำรวจสำมะโนครัวของเขตแขวงในชั่ว ๓ ปีต่อครั้ง เป็นพนักงานจัดคุมรักษาสัตว์พาหนะ เป็นพนักงานแทงจำหน่ายเลก (หาย หนี ตาย ชรา พิการหรืออุปสมบท) ฯลฯ

๖. *ชาเนตร ชานนท์* ๒ ตำแหน่งนี้คือเสมียนของเมือง หากจะเทียบในปัจจุบันเข้าใจว่ามีหน้าที่คล้ายเสมียนตราจังหวัด

๗. *มหาเสนา* หรือ *มหามนตรี* เป็นหัวหน้าออกคำสั่งนัดประชุมหารือข้อราชการหรือเกี่ยวกับทำพิธีการต่าง ๆ ของเมือง

๘. *ชาบัณฑิตย์* เป็นพนักงานอ่านสารตรา (ต่อมาเรียกท้องตรา) ที่ส่งไปจากเมืองใหญ่ และอ่านประกาศคำสั่งของเจ้าเมือง กรมการผู้ใหญ่ในเวลาประชุม เช่น มีการแช่งน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เป็นผู้ควบคุมบัญชีรายงานการต่าง ๆ ไว้เป็นแผนกสำหรับเมือง เป็นผู้คำนวณศักราช เดือน ปีสำหรับปีหนึ่ง ๆ เหมือนกับประกาศสงกรานต์ นอกจากนี้ยังมีหน้าที่รักษาหอสมุดและแต่งตำราต่าง ๆ ของเมือง ฯลฯ

๙. *กรมเมือง* มีหน้าที่รักษาประเพณีของเมือง ฯลฯ

๑๐. *สุโพ* แม่ทัพฝ่ายทหารสูงสุดของเมือง

ตำแหน่งเมืองแสน เมืองจันทร์ (ข้อ ๑-๒) ลงมาถึง สุโพ (ข้อ ๑๐) ถ้าเป็นเมืองเอกราชหรือเมืองที่มีพระเจ้าแผ่นดินครอบครอง ต้องเรียก *พญา* (หรือพระยา) นำหน้าทั้งสิ้น เช่น *พญาเมืองแสน พญาเมืองจันทร์* ฯลฯ เป็นต้น ถ้าเป็นเมืองที่ไม่มีกษัตริย์ คือ เป็นเมืองเอก เมืองโท ตรี จัตวา

ก็เรียก *เพีย* นำหน้าเฉย ๆ เช่น *เพียเมืองแสน เพียเมืองจันทร์ เพียเมืองขวา* ฯลฯ เป็นต้น

เพีย คำนี้มาจากไหนอย่างไรไม่มีหลักฐานอ้างอิง แต่เข้าใจว่าคงมาจากคำว่า *พญา* นั้นเอง เป็นตำแหน่งคำนำหน้านามบรรดาศักดิ์ของขุนนางเมืองอย่างหนึ่ง ยกย่องจากราษฎรผู้มีความเพียรพยายามปฏิบัติหน้าที่ราชการมาด้วยดี กอปรด้วยคุณวุฒิขึ้นมาเป็นตำแหน่งขื่อบ้างขางเมือง

เพีย คำนี้ไม่ใช่ *เพี้ย* ที่ปรากฏในหนังสือบางเล่ม หรือแม้แต่ในพจนานุกรม (พ.ศ. ๒๔๙๓) เอง ซึ่งไม่ถูกต้องตามความหมายและคำอีสานเลย มักใช้เพียเป็น*เพี้ย* ความหมายเลยไปกันใหญ่ กลายเป็นเพี้ยวัวเพี้ยควายไปเสียคนละทาง หรือหมายถึงตัวแมลงชนิดหนึ่ง ซึ่งตรงกับภาษาไทยกลางเรียก *เพลี้ย* ที่ชอบกินต้นไม้และพืชผลต่าง ๆ

ส่วนคำ *ท้าว* ในที่นี้ เป็นคำสำหรับยศ เมื่อจะใช้ให้ถูกต้องตามความหมายเดิมที่เรียกกันมาแต่โบราณจริง ๆ แล้วต้องเป็นผู้มาจากราชสกุลวงศ์วานของเจ้าหรือเจ้าเมือง เป็นตำแหน่งยกย่องพิเศษ หรือบุตรหลานอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตรที่เป็นชายเรียก *ท้าว* เช่น ท้าวเชียง ท้าวมืด ท้าวเดือน ท้าวดาว ฯลฯ เป็นต้น

ส่วนคำที่ว่า *นาง* เป็นยศสำหรับเรียกหญิงที่เป็นบุตรีหรือหลานสาวของอาญาสี่ อาทิ นางคำหล่า นางวันดี ฯลฯ จะมีสามีแล้วหรือยังสาว-โสดก็เรียกได้ทั้งนั้น

ส่วนคำที่เรียก *ท้าวสุรนารี ท้าวศรีสุดาจันทร์* ฯลฯ นั้นเป็นอีกเรื่องหนึ่ง จะต้องอธิบายกันอีกเพราะเป็นหญิงเหตุใดจึงเรียก *ท้าว* สำหรับ *นาง* คำนี้ มีเรื่องเข้าใจผิดเกิดขึ้นเรื่องหนึ่ง คือเรื่องมีอยู่ว่า

มีหนุ่มน้อยคนหนึ่งขอสมมุตินามว่า นาย ก. เป็นชาวกรุงเทพฯไม่เคยไปเมืองลาวเลย ฝรั่งส่งไปทำงานที่เวียงจันทน์สำนักงานเดียวกับผู้เขียน และชอบพอกันดี นาย ก. ไปชอบพอกับแม่สาวน้อยชาวเวียง ฯ เข้าคนหนึ่ง คือนางสาว ข. (นามสมมุติ) ซึ่งบ้านนางสาว ข. ก็อยู่ใกล้ ๆ กับบ้านพักผู้เขียน ตอนเย็น ๆ จะเห็นนาย ก. ไปนั่งจีบนางสาว ข. เสมอ และดูทางผู้ใหญ่ฝ่ายหญิงเขาก็ชอบพออยู่ด้วย ต่อมาได้ประมาณสัก ๑๐ กว่าวันเห็นนาย ก. เหินห่างไม่ไปที่บ้านนางสาว ข. ตามปรกติเช่นเคยอีก และตอนไปทำงานเห็นนาย ก. มีอาการเซื่องซึมเหม่อมอง ไม่ริ่นเริงเหมือนตอนแรก ๆ มา ผู้เขียนก็อดถามเขาไม่ได้ว่า "หมู่นี้ เป็นยังไงหน้าตาเหงาหงอย คิดถึงกรุงเทพฯหรือ" เขาก็เลยสารภาพออกมาตรง ๆ ว่า "ผมไปหลงรักหญิงคนหนึ่งเข้าเสียแล้วที่อยู่ใกล้ ๆ บ้านคุณลุงนั่นแหละ แต่เห็นพ่อแม่ชาวบ้านใกล้เรือนเคียงเขาเรียกแฟนของผมว่า 'นาง ข. เสมอ' ผมเลยเสียใจ แต่นั้นมาผมไม่ไปบ้านติดต่อเขาอีก ผมกลุ้มใจไปรักคนผิดมีครอบครัวก่อนเสียแล้ว และสาว ๆ ทางนี้ส่วนมากทำไมมีผัวแต่เมื่ออายุยังอ่อนมาก เพราะเห็นเรียกกันแต่ *นางนาง* ไม่มีใครเป็นนางสาวและคนปลอดเลย..."

ข้าพเจ้าได้ฟังนาย ก. พูดแล้ว ก็กลั้นหัวเราะไว้ไม่ได้ จึงอธิบายให้เขาฟังว่า "ที่เวียงจันทน์นี้หรือทั่วไปในประเทศลาว ผู้หญิงจะยังสาวโสดไม่เคยมีสามีมาก่อนเลย หรือเคยมีครอบครัวมาแล้วก็ตาม เขาก็เรียกกันว่า *นาง* ทั้งนั้น ไม่เหมือนทางไทยเรา ขอให้เข้าใจเสียใหม่" พอข้าพเจ้าพูดเท่านี้ นาย ก. ก็ยิ้มออกมาได้ สังเกตเห็นหน้าตาค่อยสดชื่นขึ้นมาทันที และเขากล่าวต่อไปว่า "เป็นความเขลาของผมเอง และเรื่องในใจนี้ก็ไม่เคยไปปรึกษาหรือถามใครเลย เพราะผมก็ไม่รู้จักใครเลยที่นี่ เพิ่งทราบ

จากคุณลุงเดี๋ยวนี้ ผมขอขอบคุณมาก และวันหลังผมจะไปขอโทษและปรับความเข้าใจกับแฟนผมเสียใหม่" เรื่องมีอยู่นิดเดียวเท่านี้ ทำให้คนเข้าใจเขวไปได้ง่าย

ส่วนที่เรียกกันในทางเมืองลาว เช่น ท้าวกระต่าย ท้าวกระแต ท้าวมะยะโดด ฯลฯ เหล่านี้ก็หมายความไปอีกอย่างหนึ่ง เพราะสมัยต่อมาในปัจจุบัน แม้ว่าท่านที่มิได้เป็นเชื้อสายราชสกุลวงศ์มาก่อน แต่ได้ศึกษาเล่าเรียนมีความรู้มีตำแหน่งหน้าที่สูงในราชการก็ยกย่องกันขึ้น และก็ดูใช้เรียกกันโดยทั่วไปแล้ว เป็นต้นว่า ราษฎรสามัญมาติดต่อยังโรงศาล เจ้าหน้าที่ก็เรียกท้าวนั่น ท้าวนี่ในหนังสือราชการเช่นเดียวกับเราที่เรียก นายนั่นนายนี่หรือคุณนั่นคุณนี่เป็นคำให้เกียรติยศกัน ฉะนั้น คำว่า *ท้าว นาง* ที่ปรากฏในหนังสือเล่มนี้ หมายถึงท้าวนางซึ่งเป็นเกียรติยศยกย่องกัน เรียกลูกหลานอาญาสี่ตามประเพณีในสมัยนั้น

นอกจากตำแหน่งที่เรียกชื่อมาในข้อ ค. แล้วนั้น ยังมีตำแหน่งพิเศษอีกหลายสิบตำแหน่ง จะตั้งขึ้นก็ได้ไม่ตั้งก็ได้ เช่น

๑. *เพียซาโนชิต ซาภูธร ราชต่างใจ คำมงคุณ* ผู้มีหน้าที่ใกล้ชิดเจ้าเมือง

๒. *เพียซาบรรทม* มีหน้าที่จัดที่บรรทมหรือที่นอน

๓. *เพียซาตีนแท่นแล่นตีนเพียง* พนักงานตามเสด็จหรือตามเจ้าเมือง

๔. *เพียซาหลาบคำ* มีหน้าที่เชิญพระแสงหรือดาบ

๕. *เพียซามนเทียร* มีหน้าที่รักษาพระราชวังบางปราสาท

๖. *เพียซาบุฮม* มีหน้าที่คอยกั้นพระกลดหรือพัดจามร

๗. *เพียซามาตย์อาซาไนย* มีหน้าที่ทางช่างวิศวกรรม

๘. *เพียแขกขวา แขกซ้าย* มีหน้าที่รับแขกต่างด้าวท้าวต่างแดน

๙. *เพียศรีสุนนท์ เพียศรีสุธรรม เพียศรีบุญเฮือง เพียศรี-อัคร์ฮาด* และ *เพียศรีอัคร์วงศ์* มีหน้าที่จัดการศึกษาและการพระศาสนาของบ้านเมือง

ฯลฯ

นอกจากนี้ยังมีอยู่อีกมากเป็นตำแหน่งพิเศษ สำหรับเป็นผู้ช่วยราช-การในหน้าที่ต่าง ๆ ในเจ้าเมืองหรือในคณะอาญาสี่ตลอดจนกรมการขื่อบ้านขางเมืองอีกด้วย

ส่วนตำแหน่งสำหรับตำบลและหมู่บ้านยังมีอีกที่เรียกว่า

๑. *ท้าวฝ่าย* เทียบปัจจุบันคล้ายกับคำว่า "อำเภอหรือนายอำเภอ"

๒. *ตาแสง* ตรงกับคำว่า กำนันในปัจจุบัน (คำตาแสงในประเทศลาวยังใช้กันอยู่จนเดี๋ยวนี้)

๓. *กำนัน* เวลานั้นคือผู้ใหญ่บ้านในเวลานี้

๔. *จ่าบ้าน* คือสารวัตรบ้านในปัจจุบัน

บทที่ ๑๓

การปฏิรูปการบริหาร

การแผ่นดินใน พ.ศ. ๒๔๓๓

โดยที่การปกครองดินแดนในหัวเมืองภาคอีสานสมัยก่อนการวางระเบียบเทศาภิบาลนั้น พระราชอาณาเขตสยามได้แผ่ออกไปเลยฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงจรดถึงแดนเวียดนาม ตลอดจนแควันสิบสองเจ้าไทย (หรือสิบสองจุไทย) หัวพันทั้งห้าทั้งหก ซึ่งแควันหลวงพระบางและเวียงจันทน์เป็นขอบขัณฑสีมาอยู่ด้วย และหัวเมืองตามลุ่มแม่น้ำโขงบางเมืองก็ยังสังกัดถือการปกครองประเพณีตามแบบอย่างทางหลวงพระบางและเวียงจันทน์อยู่มาก และก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ อนุโลมให้ใช้การปกครองตามแบบเดิมเป็นเวลาช้านาน ครั้นมาในตอนปลายรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ อนุโลมให้จัดระบอบการปกครองเทศาภิบาลขึ้นแล้ว การปกครองในดินแดนเหล่านี้จึงได้ลงรูปเดียวกันทั่วประเทศสยาม

การปกครองในสมัยก่อนใช้อนุโลมตามลักษณะการปกครองทหาร หรือที่เรียกว่า "ลัทธิแยกอำนาจ" (Feudalism) แต่ไม่เต็มรูป ได้แบ่งเมืองตามฐานะเมืองเอก เมืองโท เมืองตรี และเมืองจัตวา หัวเมืองใหญ่มีอำนาจควบคุมหัวเมืองน้อย เงินผลประโยชน์แผ่นดินอันจะได้จากบรรดาหัวเมืองสมัยนั้นยังมีน้อยเหลือเกิน เพราะเหตุว่ายังมีหัวเมืองประเทศราชอันมีประ-

เพณีถวายต้นไม้ทอง (คำ) เงินเครื่องราชบรรณาการอยู่ และบางมณฑลก็มีลักษณะเช่นนั้น ต่างแต่ไม่ได้ถวายต้นไม้ทองเงิน มีรายได้ทุกอย่าง อาทิ ส่วยสาอากร และผลประโยชน์ของแผ่นดินได้ตกเป็นของผู้ครองเมืองทั้งสิ้น สุดแล้วแต่จะแบ่งปันแจกจ่ายให้เป็นประโยชน์บำรุงวงศ์ตระกูลของผู้ครองนครหรือครองเมือง และจ่ายให้แก่ข้าราชการตามสมควร ส่วนการจ่ายทะนุบำรุงบ้านเมืองหรือการสาธารณประโยชน์นั้น สุดแท้แต่ศรัทธาของผู้ครองเมือง ไม่มีกำหนดกฎเกณฑ์ยังเป็นการล้าสมัยอยู่มาก ทั้งไม่ชอบด้วยแบบแผนแห่งเศรษฐกิจและยุติธรรม มีทางรั่วไหลอยู่ไม่น้อย ฉะนั้น รัฐบาลจะต้องจัดหาคนที่มีความรู้ความชำนาญการที่เจริญแล้ว ออกไปช่วยคิดอ่านจัดการแก้ไขดำเนินการให้เกิดผลเป็นประโยชน์แก่บรรดาผู้มีฐานันดรศักดิ์ซึ่งเคยได้อยู่แต่ก่อน ให้ได้มากขึ้นและทั่วถึงกัน และให้มีส่วนแบ่งเป็นของรัฐบาลด้วย

ฉะนั้น ครั้นเมื่อพุทธศักราช ๒๔๓๓ จึงได้ทรงพระราชดำริว่า การปกครองในดินแดนเท่าที่เป็นอยู่ยังห่างพระเนตรพระกรรณอยู่มาก ทั้งยังห่างไกลต่อความเจริญ และประกอบด้วยสมัยนั้นดินแดนอินโดจีนกำลังถูกคุกคามจากประเทศมหาอำนาจแสวงล่าเมืองขึ้น ฝรั่งเศสได้บุกรุกเอาประเทศเวียดนามและกัมพูชาไปอยู่ในอารักขา จึงได้มีสารตรา[๑] โปรดเกล้าฯ ให้จัดราชการบริหารส่วนภูมิภาคขึ้นใหม่ โดยให้รวมหัวเมืองเอก โท ตรี และจัตวาเข้าด้วยกัน แล้วจัดแบ่งออกเป็น ๔ กองใหญ่ โดยมีข้าหลวงกำกับการปกครองกองละ ๑ คน แต่ให้มีข้าหลวงใหญ่กำกับราชการอยู่ที่เมืองนคร-

---

[๑] หนังสือสำคัญที่เจ้ากระทรวงประทับตราส่งไปยังหัวเมือง ต่อมาใช้ท้องตราที่ดำเนินกระแสพระบรมราชโองการประทับตราใหญ่ จึงเรียกว่า "สารตรา"

จำปาศักดิ์อีก ๑ คน ทะนุบำรุงต่างพระเนตรพระกรรณให้ใกล้ชิดยิ่งขึ้น ได้จัดรวมและแบ่งการปกครองออกดังนี้

หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

โดยให้รวมหัวเมืองเอก ๑๑ หัวเมืองกับหัวเมืองโท ตรี และจัตวาซึ่งขึ้นรวมอยู่ในความปกครองหัวเมืองเอกนั้น ๆ มาก่อนรวม ๒๖ หัวเมือง จึงรวมเป็น ๓๗ หัวเมือง หัวเมืองเอกได้แก่ ๑. เมืองนครจำปาศักดิ์ ๒. เมืองเชียงแตง ๓. เมืองแสนปาง ๔. เมืองสีทันดร ๕. เมืองอัตตะบือ ๖. เมืองสาระวัน ๗. เมืองคำทองใหญ่ ๘. เมืองสุรินทร์ ๙. เมืองสังฆะ ๑๐. เมืองขุขันธ์ ๑๑. เมืองเดชอุดม และหัวเมืองขึ้นต่าง ๆ ดังนี้

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๑	กระติบเมือง-กลาง	นครกาลจำบาก-นาคบุรีศรี	๒๑๘๑	สมัยพระบิดาเจ้าสุทัศ-ราชา
	กระติบเมือง-กลาง	นครจำบาก-นาคบุรีศรี	๒๑๘๗	สมัยนางเภา
	กระติบเมือง-กลาง	นครจำปาศักดิ์-นัคบุรีศรี	๒๒๕๖	สมัยเจ้าสร้อยศรีสมุท-พุทธางกูร
	เมืองเก่าคันเกิง	นครจำปาศักดิ์	๒๓๒๔	สมัยพระวิชัยราช-สุริยวงศ์ขัตติยราช (หน้า) ประเทศราชสยาม
๒	แก่งน้อย	คำทองน้อย	๒๓๗๓	ขึ้นนครจำปาศักดิ์ (รัชกาลที่ ๓)

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๓	ท่าสัง	เซลำเภา (ต่อมาเปลี่ยนเป็นธาราบริวัตร พ.ศ. ๒๔๒๘)	๒๓๘๘	ขึ้นนครจำปาศักดิ์ (รัชกาลที่ ๓)
๔	ห้วยทราย	โพนทอง	๒๓๘๘	ขึ้นนครจำปาศักดิ์
๕	ดงกระชู (หรือไร่)	บัวบุณฑริก	๒๓๙๐	,, ,,
๖	คันซมซัว[๑]	นครเพ็ง	๒๔๐๗	ขึ้นนครจำปาศักดิ์ (รัชกาลที่ ๔)
๗	ผ่านซ่องนาง	กุสุมาลย์คีรี	๒๔๑๐	ขึ้นนครจำปาศักดิ์
๘	โส้งใหญ่	สุวรรณคีรี	๒๔๑๒	ขึ้นนครจำปาศักดิ์ (รัชกาลที่ ๔)
๙	บึงจวง	วาปีไพรบูรณ์	๒๔๑๓	ขึ้นนครจำปาศักดิ์ ห่างจากทางหลวงสายปากเซ – สวรรณเขต ๑๒ กม. ตะวันออก แยกที่ กม. ๖๘+๒๐๐

[๑] บ้านนี้ตั้งอยู่ริมฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงห่างจากเมืองนครเพ็ง ซึ่งตั้งอยู่ริมถนนสายปากเซ-สวรรณเขตมาก สมัยขึ้นกับไทย ผู้ตั้งบ้านเป็นเมืองคงไม่ได้ตั้งตามที่โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งที่แรก คงย้ายมาตั้งใหม่เช่นเมืองอื่น ๆ ซึ่งเคยมีตัวอย่างมาแล้ว เมื่อไม่มีผู้ร้องขึ้นก็เลยตามเลย

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๑๐	แก่งไม้เฮียะ	มธุรสาผล	๒๔๑๔	ขึ้นนครจำปาศักดิ์ (รัชกาลที่ ๔)
๑๑	ท่าคา (หรือท่าบัวศรี เมืองศิริ-จำบังเก่า)	อุทุมธารา	๒๔๑๕	ขึ้นนครจำปาศักดิ์
๑๒	ดอนสะแบง	สูตนคร	๒๔๑๗	,, ,,
๑๓	หินโก	สะพังภูผา	๒๔๒๒	,, ,,
๑๔	นากอนจอ	วารินชำราบ	๒๔๒๓	,, ,,
๑๕	จันลานาโดม	โดมประดิษฐ์	๒๔๒๔	,, ,,
๑๖	คำแก่งเส็ด	สูตวารี	๒๔๒๔	,, ,,
๑๗	หางโขง (หรือหางโค)	เชียงแตง	๒๓๒๗	ขึ้นกรุงเทพฯ (รัชกาลที่ ๑)
๑๘	ตาปาง	แสนปาง	๒๓๔๑	ขึ้นกรุงเทพฯ
๑๙	ดอนโขง	สีทันดร	๒๓๗๑	ขึ้นกรุงเทพฯ ภายหลังขึ้นนครจำปาศักดิ์
๒๐	จาน	มูลปาโมกข์	๒๔๒๔	ขึ้นสีทันดร
๒๑	อิดกระบือ	อัตตะปือ	๒๓๒๑	ขึ้นกรุงธนบุรี (รัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี)
๒๒	เมืองมั่น	สาระวัน	๒๓๗๑	,,
๒๓	แก้งอาเฮิม	คำทองใหญ่	๒๓๗๑	,,

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๒๔	นายอน	สะพาด	๒๓๔๘	เดิมขึ้นนครจำปาศักดิ์ ต่อมาโอนไปขึ้นเมืองคำทองใหญ่ พ.ศ. ๒๔๔๙ ปัจจุบันยุบเป็นตำบลขึ้นเมืองวาปี แขวงวาปีคำทอง ประเทศลาว
๒๕	คูปะทายสะมันต์	สุรินทร์	๒๓๐๒	เดิมขึ้นพิมาย ต่อมาขึ้นนครราชสีมา แล้วโปรดฯ ให้โอนไปขึ้นกรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๓๔๙
๒๖	ลำดวน	สุรพินทนิคม	๒๔๒๕	ขึ้นสุรินทร์ (รัชกาลที่ ๕)
๒๗	ทับค่าย	ชุมพลบุรี	๒๔๒๕	ขึ้นสุรินทร์
๒๘	โคกอัจจะ	สังฆะ (เพี้ยนเป็นสังขะ)	๒๓๐๒	เดิมขึ้นพิมายและนครราชสีมา พร้อมเมืองสุรินทร์ แล้วโอนมาขึ้นกรุงเทพฯ
๒๙	วังเกา	พรหมขันธ์ (จงกัล)	๒๔๐๙	ขึ้นสังฆะ (ปัจจุบันอยู่ในกัมพูชา)
๓๐	กุดปะทาย	ศรีขรภูมิพิไสย	๒๔๑๒	ขึ้นสังฆะ(รัชกาลที่๕)

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๓๑	ลำพุก	กันทรารมณ์	๒๔๑๕	ขึ้นสังฆะ
๓๒	ปราสาท-สี่เหลี่ยม	คูขันธ์ (เพี้ยนเป็นขุขันธ์)	๒๓๐๒	เดิมขึ้นพิมายและนครราชสีมา พร้อมกับเมืองสุรินทร์
๓๓	ไพรตะบัก	มโนไพร (มะลูเปร)	๒๓๘๘	ขึ้นขุขันธุ์ (รัชกาลที่ ๓) ปัจจุบันอยู่ในกัมพูชา
๓๔	ห้วยอาบาล (หรือห้วยลำแสน)	กันทรลักษณ์	๒๔๑๐	ต่อมาย้ายมาตั้งที่บ้านลาวเดิมหรือบ้านปรือ ขึ้นขุขันธุ์
๓๕	กันตวด	อุทุมพรพิไสย	๒๔๑๐	ขึ้นขุขันธุ์ (รัชกาลที่ ๔)
๓๖	โพธิหวา	ภูวดลสอาง	๒๔๑๐	ขึ้นขุขันธ์
๓๗	ปากโดม (หรือโดมใหญ่)	เดชอุดม	๒๓๘๘	ขึ้นกรุงเทพฯ (รัชกาลที่ ๓) ต่อมาขึ้นนครจำปาศักดิ์

หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ

ให้หัวเมืองเอก ๑๒ หัวเมืองและเมืองโท ตรี จัตวาซึ่งขึ้นหัวเมืองเอก ๒๙ หัวเมืองรวมเป็น ๔๑ หัวเมือง หัวเมืองเอก ๑๒ เมืองนั้น คือ ๑. เมืองอุบลราชธานี ๒. เมืองกาฬสินธุ์ ๓. เมืองสุวรรณภูมิ ๔. เมืองมหาสารคาม ๕. เมืองร้อยเอ็ด ๖. เมืองภูแล่นช้าง ๗. เมืองกมลาสัย ๘. เมืองเขมราฐธานี ๙. เมืองยโสธร ๑๐. เมืองสองคอนดอนดง ๑๑. เมืองนอง และ ๑๒. เมืองศรีสระเกษ หัวเมืองขึ้นต่าง ๆ มีดังนี้

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๑	ห้วยแจะระแม หรือดงอู่ผึ้ง	เมืองอุบลราชธานีศรีวนาลัย	๒๓๓๔	ประเทศราช (รัชกาลที่ ๑) แล้วโปรดให้เป็นหัวเมืองเอกภายหลัง
๒	ซ่องนาง	เสนางคนิคม	๒๓๘๘	ขึ้นอุบลฯ (รัชกาลที่ ๓) บางแห่งเรียก "เสนานิคม"
๓	กว้างชะโด	พิมูลมังษาหาร	๒๔๐๖	ขึ้นอุบลฯ (รัชกาลที่ ๔) มาเปลี่ยนเป็น "พิบูลมังสาหาร" ทีหลัง
๔	สะพือใหญ่	ตระการพืชผล	๒๔๐๖	ขึ้นอุบลฯ (รัชกาลที่ ๔)
๕	เวินชัย	มหาชนะชัย	๒๔๐๖	ขึ้นอุบลฯ

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๖	ท่ายักษ์ขุ	ชานุมานมณฑล	๒๔๒๒	ขึ้นอุบลฯ(รัชกาลที่๕)
๗	พระเหลา	พนานิคม	๒๔๒๒	ขึ้นอุบลฯ
๘	ทีคำสมิง	เกษมสีมา	๒๔๒๕	ขึ้นอุบลฯ (ต่อมาคือ อ. ม่วงสามสิบ)
๙	แก่งสำโรง	กาฬสินธุ์	๒๓๓๖	ขึ้นกรุงเทพฯ (รัชกาลที่ ๑)
๑๐	บึงกระดาน	แซงบาดาล	๒๓๘๓	ขึ้นกาฬสินธุ์ (รัชกาลที่ ๓)
๑๑	กุดสิม	กุฉินารายน์ (ปัจจุบันตั้งที่บ้านบัวขาว)	๒๓๘๓	ขึ้นกาฬสินธุ์
๑๒	ภูแดนช้าง	ภูแล่นช้าง	๒๓๘๓	ขึ้นกรุงเทพฯ ต่อมาขึ้นกาฬสินธุ์
๑๓	ท่าขอนยาง	ท่าขอนยาง	๒๓๘๓	ขึ้นกาฬสินธุ์
๑๔	คันธารราษฎร์ (เมืองเก่าร้าง)	กันทรวิชัย	๒๔๑๗	,,
๑๕	สระบัวดง-มะขามเฒ่า	กมลาสัย	๒๔๐๙	ขึ้นกาฬสินธุ์ ต่อมาโปรดฯให้ขึ้นกรุงเทพฯ
๑๖	พันลำ (หรือบ้านโป่ง)	สหัสขันธ์	๒๔๐๙	ขึ้นกาฬสินธุ์

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๑๗	บึงโดน	เสลภูมินิคม	๒๔๒๒	ขึ้นกมลาชัย
๑๘	ดงช้างสาร (หรือบ้านเมือง-ทาง)	สุวรรณภูมิ	๒๓๑๕	สมัยกรุงธนบุรี
๑๙	ดอนสำโรง	เกษตรวิสัย	๒๔๑๕	ขึ้นสุวรรณภูมิ
๒๐	โบ่ง	พนมไพรแดน-มฤค	๒๔๒๐	,,
๒๑	หงษ์	จตุรพักตร์พิมาน	๒๔๒๐	,,
๒๒	เมืองเสือ (หรือบ้านนาข่า)	พยัคฆภูมิพิสัย	๒๔๒๒	,, (ดูประวัติเมืองร้อยเอ็ด)
๒๓	ลาดกุดยางใหญ่ (หรือนางไย)	มหาสารคาม	๒๔๐๘	เดิมขึ้นร้อยเอ็ดต่อมาโปรดฯ ให้ขึ้นกรุงเทพฯพ.ศ. ๒๔๑๒
๒๔	หนองบัวโพธา-นาเลา (แต่ไม่ได้ตั้งมาตั้งบ้านหนองแสง)	วาปีปทุม	๒๔๒๔	ขึ้นมหาสารคาม
๒๕	วังท่าหอข่วง	โกสุมพิสัย	๒๔๒๔	,, ,,
๒๖	กุ่ม (เมืองร้อยเอ็ดเก่า)	ร้อยเอ็ด	๒๓๑๘	สมัยกรุงธนบุรี
๒๗	ท่าเสาธง	ธวัชบุรี	๒๔๒๓	ขึ้นร้อยเอ็ด

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๒๘	สิงห์ท่า	ยโสธร (เดิมเรียกยศสุนทร)	๒๓๕๗	ขึ้นกรุงเทพฯ (รัชกาลที่ ๒) ต่อมาขึ้นอุบลฯ
๒๙	โคกก่งดง-พะเนียง	เขมราฐธานี	๒๓๕๗	ขึ้นกรุงเทพฯ (รัชกาลที่ ๒) ต่อมาขึ้นอุบลฯ
๓๐	นาดอ	โขงเจียง (เพี้ยนเป็นโขงเจียม)	๒๓๖๔	เดิมขึ้นนครจำปาศักดิ์ แล้วโอนมาขึ้นเขมราฐ (รัชกาลที่ ๓)
๓๑	ช่างคู (หรือส่วยหาง)	เสมียะ	๒๓๖๔	ขึ้นเขมราฐ (ปัจจุบันอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง)
๓๒	คำเมืองแก้ว	คำเขื่อนแก้ว[๑]	๒๓๘๘	ขึ้นเขมราฐ (ร. ๓)
๓๓	ค้อใหญ่	อำนาจเจริญ	๒๔๐๙	,, (รัชกาลที่ ๔)
๓๔	สองคอน	สองคอน-ดอนดง	๒๓๖๘	เดิมขึ้นมุกดาหาร ต่อมาโปรดฯ ให้ขึ้นอุบลฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ (รัชกาลที่ ๓)

---

[๑] เดิม *เมืองคำเขื่อนแก้ว* นี้ เจ้าเมืองแลกรมการมีใบบอกขอยกบ้านคำเมือง-แก้ว ซึ่งอยู่ในท้องที่อำเภอชานุมานเดียวนี้ขึ้นเป็นเมือง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านคำเมืองแก้วขึ้นเป็น "เมืองคำเขื่อนแก้ว" ดังกล่าวแล้ว แต่หาได้ตั้งเมืองตามที่โปรดเกล้าฯไม่ เจ้าเมืองแลกรมการกลับไปตั้งที่*บ้านลุมพุก* แต่เอานามพระราชทานเมืองมาตั้งเป็นนามเมืองคำเขื่อนแก้ว คืออำเภอคำเขื่อนแก้วในปัจจุบันสมัยหนึ่งเรียก "อำเภอลุมพุก" ซึ่งตั้งอยู่ริมทางหลวงสายอุบลฯ–ยโสธร ตรงกิโลเมตรที่ ๒๑๒–๒๑๓ ณ บัดนี้

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๓๕	ดอนมะเกลือ	ลำเนาหนอง-ปรือ	๒๓๘๘	ขึ้นสองคอนดอนดง (รัชกาลที่ ๓)
๓๖	พำลั่น	พอง	๒๓๗๐	,,
๓๗	ผลาญ	พลาน(พะลาน)	๒๓๗๐	,,
๓๘	นอง	นอง	๒๓๖๘	ขึ้นกรุงเทพฯ (รัชกาลที่ ๓)
๓๙	พิน	พิน	๒๓๗๐	ขึ้นเมืองนอง (รัชกาลที่ ๓)
๔๐	โพนสามขา (หรือสระกำแพง)	ศรีสระเกษ	๒๓๒๕	ขึ้นกรุงเทพฯ (รัชกาลที่ ๑)
๔๑	โนนหินกอง	ราษีไศล	๒๔๒๔	ขึ้นศรีสระเกษ (รัชกาลที่ ๔)

24 / VII
ห้ามจำหน่าย

หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ

ให้รวมหัวเมืองเอก ๑๖ หัวเมือง กับหัวเมืองโท ตรี จัตวา ๓๘ หัวเมืองรวมเป็น ๕๔ หัวเมือง หัวเมืองเอกได้แก่ ๑. เมืองหนองคาย ๒. เมืองเชียงขวาง ๒. เมืองบริคัณฑนิคม ๔. เมืองโพนพิสัย ๕. เมืองไชยบุรี ๖. เมืองท่าอุเทน ๗. เมืองนครพนม ๘. เมืองสกลนคร ๙. เมืองมุกดาหาร ๑๐. เมืองกุมุทาสัย ๑๑. เมืองบุรีรัมย์ ๑๒. เมืองหนองหาร ๑๓. เมืองขอนแก่น ๑๔. เมืองคำเกิด ๑๕. เมืองคำม่วน ๑๖. เมืองหล่มสัก

เวลานั้นโปรดเกล้าฯ ให้พระอนุชิตบริหาร (จันทร์) เป็นข้าหลวงประจำอยู่เมืองหนองคาย ต่อมาโปรดฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยาสุริย-เดชวิเศษฤทธิ ครั้งหลังสุดเป็นพระยากำแหงสงครามรามภักดี อันเป็นต้นสกุล "*อินทรกำแหง*" แห่งนครราชสีมาบัดนี้ บรรดาหัวเมืองขึ้นต่าง ๆ ปรากฏดังต่อไปนี้

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๑	บึงค่าย หรือ บ้านไผ่	หนองคาย	๒๓๗๐	ขึ้นกรุงเทพฯ (รัชกาลที่ ๓)
๒	พานพร้าว	พานพร้าว	–	ขึ้นหนองคาย
๓	หงษ์ทอง	ธุระคมหงษ์สถิต	๒๔๑๐	,,
๔	บ้านเมืองแมด	กาสี	–	,,
๕	โพนแพง	โพนพิสัย[๑]	๒๓๗๓	,,
๖	บึงหม้อ	กุมภวาปี	๒๔๑๕	,,
๗	พวน	เชียงขวาง		ขึ้นกรุงเทพฯ
๘		แสน		ขึ้นเชียงขวาง
๙		พวน		,,
๑๐		งัน		,,

[๑] อำเภอโพนพิสัยปัจจุบันตั้งอยู่บ้านจุมพล (ปากห้วยหลวง) ที่ปรากฏยกบ้านโพนแพงเป็นเมืองโพนพิสัยดังกล่าวข้างต้น โดยได้หลักฐานมาจากพงศาวดารหัวเมืองอีสาน แต่ถ้าเมืองโพนพิสัย หรือ อ. โพนพิสัยเดี๋ยวนี้ไม่เคยย้ายจากบ้านโพนแพงมาตั้งที่บ้านจุมพลเลยอาจเป็นเพราะเจ้าเมืองหรือกรมการที่ขอยกบ้านขึ้นเป็นเมืองที่แรกที่โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเป็นเมืองได้แล้วนั้น ต่อมาภายหลังเวลาตั้งจริงเห็นไม่เหมาะสมจึงมาเลือกเอาบ้านจุมพลก็เป็นได้ เคยมีตัวอย่างมาแล้ว เช่นเมืองพยัคฆภูมิพิสัยและเมืองอื่น ๆ ที่กล่าวมาแล้ว เป็นต้น

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๑๑	สุย (หรือโสย)	สุย		ขึ้นเชียงขวาง
๑๒		โพนสิม		,,
๑๓	ประชุมพนาลัย	บริคัณฑนิคม	๒๓๗๓	ขึ้นกรุงเทพฯ
๑๔	เชโปน	ตะโปน		ต่อมาขึ้นหนองคาย (ปัจจุบันอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเมืองปากซัน)
๑๕	เมืองวัง	วัง		
๑๖	นคร	นครพนม[๑]	๒๓๓๙	ขึ้นกรุงเทพฯ
๑๗	ปากน้ำสงคราม	ไชยบุรี	๒๓๗๓	ขึ้นนครพนม
๑๘	คางลาย	เรณูนคร	๒๓๘๓	,,
๑๙	เมืองราม	รามราช	๒๓๘๘	,,
๒๐	นาลาดควาย	อาฑมาต (ต่อมาเรียกอาจสามารถ)	๒๓๘๓	,,
๒๑	ท่าม่วง (หรือน้ำยาม)	อากาศอำนวย	๒๔๐๐	ปัจจุบันเป็นอำเภออากาศอำนวยขึ้น จ. สกลนคร

[๑] เดิมที่ตั้งเมืองนครเป็นเมืองเก่าแก่มาแต่สมัยขอม อยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงใต้เมืองท่าแขกและร้างไปแล้ว ต่อมาอพยพเมืองมาตงทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงราว พ.ศ. ๒๒๘๐ ในแผ่นดินสมเด็จพระบรมโกษฐ์ กรุงศรีอยธยา

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๒๒	หนองบัวลุ่มภู	กุมุทาสัย[๑]	๒๔๖๐	เป็นเมืองมานานแล้ว เกือบพร้อมเวียงจันทน์ แต่เมื่อมารวมกับไทยสยาม เพิ่งตั้งเป็นเมือง เมื่อรัชกาลที่ ๔
๒๓	ท่าบึงอุ	ท่าอุเทน	๒๓๗๓	
๒๔	คำเกิด	คำเกิด[๒]	๒๓๘๒	ขึ้นนครพนม
๒๕	คำม่วน	คำม่วน	๒๓๘๒	,,
๒๖	ยมราช	มหาชัยกองแก้ว		ตั้งมาก่อนรัชกาลที่๑ บีใดไม่ทราบ
๒๗	แก้งกอก	จำพร		ขึ้นคำม่วน
๒๘		ผาบัง		,,
๒๙		วังคำ		,,
๓๐	บ้านเมืองทาง	ทาง		,,

[๑] ในสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จมาตรวจราชการมณฑลอุดรและมณฑลอีสาน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ เมื่อเสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ แล้ว โปรดให้มีท้องตราสั่งให้เปลี่ยนชื่อเมืองกุมุทาสัยเป็น "อำเภอหนองบัวลำภู" มาจนทุกวันนี้

[๒] เมืองคำเกิด คำม่วน ๒ เมืองนี้ เดิมโปรดฯ ให้ขึ้นเมืองกาฬสินธุ์ ข้ามเขตแดนเมืองมหาชัยและท่าอุเทนไปหลายวัน ต่อมาจึงโปรดให้ ๒ เมืองนี้ไปขึ้นเมืองท่าอุเทนในบังคับบัญชาข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ ความละเอียดโปรดดูในประวัติเมืองสกลนคร

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๓๑	เชิงชุม	สกลนคร-ทวาปี[๑]	๒๗๒๙	ขึ้นนครพนมในรัชกาลที่ ๑ ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ ขึ้นกรุงเทพ ฯ
๓๒	กุดสุมาลย์	กุสุมาลย์มณฑล	๒๓๘๗	ขึ้นสกลนครปัจจุบันเป็นกิ่ง ฯ
๓๓	พังพร้าว	พรรณานิคม	๒๓๘๗	ขึ้นสกลนคร
๓๔	กุดลิง	วานรนิวาส	๒๔๐๐	,,
๓๕	โพนสว่าง-หาดยาว	สว่างแดนดิน	๒๔๐๖	,,
๓๖	โพหวา	ภูวดลสอาง	๒๔๐๖	,, (ปัจจุบันอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง)
๓๗	ปลาเบ้า	วาริชภูมิ	๒๔๑๐	ขึ้นสกลนคร
๓๘	จำปาดง	จำปาชนบท	๒๔๑๐	,,
๓๙	นาโพธิ	โพธิไพศาล-นิคม	๒๔๑๕	,,

[๑] สมัยขอมชื่อ *หนองหารหลวง* เปลี่ยนมาเรียก *สกลนครทวาปี* ในรัชกาลที่ ๓ ต่อมาเปลี่ยนเรียก *สกลนคร* มาเท่าทุกวันนี้

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๔๐	ห้วยมุก	มุกดาหาร[๑]	๒๓๑๓	ตั้งในสมัยกรุงธนบุรี
๔๑	ท่าทราย	พาลุกากรภูมิ	๒๔๐๙	ขึ้นมุกดาหาร
๔๒	คำชะอี	หนองสูง	๒๔๐๙	,,
๔๓	โนนม่วง	บุรีรัมย์	๒๓๑๘	ตั้งในสมัยกรุงธนบุรี
๔๔	นะรอง	นางรอง	๒๓๓๔	ขึ้นบุรีรัมย์
๔๕	หนองหารน้อย	หนองหาร(หรือหนองละหาร)	๒๓๓๐	ขึ้นกรุงเทพฯ ต่อมาขึ้นหนองคาย
๔๖	บึงบอน (หรือพระลับ)	ขอนแก่น	๒๓๔๐	ขึ้นนครราชสีมาต่อมาขึ้นหนองคาย
๔๗	เมืองพล	พล	๒๓๔๙	ขึ้นขอนแก่น
๔๘	กู่เวียง	ภูเวียง	๒๓๖๙	,,
๔๙	กุดเค้า	มัญจาคีรี	๒๓๖๙	,,
๕๐	น้ำพอง	คำพองน้อย	๒๓๗๐	,,
๕๑	ลม (หรือ ลุ่ม)	หล่มสัก	๒๓๑๐	ตั้งสมัยกรุงธนบุรี
๕๒	เซไล	เลย	๒๓๙๖	ขึ้นหล่มสักต่อมาโอนไปขึ้นมณฑลอุดร เมื่อ ร.ศ. ๑๑๙

---

[๑] ปรากฏตามพงศาวดารเมืองมุกดาหาร (ของนายสุวจิตร จันทรสาขา พ.ศ. ๒๔๙๘) ความว่า "เดิมที่สร้างเมืองมุกดาหารนี้เคยเป็นเมืองโบราณร้างมาก่อน โดยมีเจ้ากินรีอพยพจากทางเหนือมาตามลุ่มแม่น้ำโขง มาเลือกได้ทำเลดี ณ ปากห้วยมุก จึงได้พากันมาตั้งเมืองขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ ขณะที่สร้างเมืองอยู่นั้น พระภิกษุรูปหนึ่งเห็นแก้วสีสดใสดวงหนึ่งเสด็จออกจากยอดตาล ๗ ยอดเวลากลางคืน แล้วลอยกลับมาเวลาเช้ามืด ความทราบถึงเจ้ากินรีจึงทรงให้นามแก้วนั้นว่า *มุกดาหาร* แล้วขนานนามเมืองที่สร้างใหม่ให้พ้องกับแก้ววิเศษนั้นว่า *เมืองมุกดาหาร* มาจนทุกวันนี้

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๕๓	นาหว้า	ด่านซ้าย		เดิมขึ้นหล่มสัก มณฑลพิษณุโลก ต่อมาโอนขึ้นจังหวัดเลย พ.ศ. ๒๔๕๐
๕๔	สะพุง	วังสะพุง	๒๔๔๐	,, ,,

หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง

ให้รวมหัวเมืองเอก ๓ หัวเมืองและหัวเมืองโท ตรี และจัตวาอีก ๑๖ หัวเมือง รวมเป็น ๑๙ หัวเมือง หัวเมืองเอกได้แก่ ๑. เมืองนครราชสีมา ๒. เมืองชนบท ๓. เมืองภูเขียว

ที่เรียกหัวเมืองลาวฝ่ายกลางนั้น เข้าใจว่า เดิมทางราชการเรียกตามประชาชนสามัญสมัยเก่าสำหรับเข้าใจง่าย เห็นจะหมายเอาถึงหัวเมืองที่อยู่ระหว่างกลางแดนมณฑลลาวพวนกับมณฑลลาวกาวในสมัยนั้นก็ได้ บรรดาหัวเมืองขึ้นหัวเมืองลาวฝ่ายกลางมี ดังนี้

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๑	เมืองเสมาหรือดอนราช	นครราชสีมา	๒๒๐๐	ขึ้นกรุงเทพฯ ในตอนหลัง สร้างในรัชสมัยรัชกาลพระนารายณ์มหาราช กรุงศรีอยุธยา
๒	ปราสาททมกลาง	พิมาย	๑๕๐๐	

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๓	กุดหวาย	รัตนบุรี	๒๓๐๖	ขึ้นนครราชสีมา
๔	จันทึก	นครจันทึก	๒๒๓๑	,,
๕	ปึก	ปึกธงชัย[๑]	๒๓๑๐	,,
๖	หมากเพ็องหัว-แรด	พุทไธสง	๒๓๑๐	,,
๗	ตะลุมดอ	ตะลุง (ประโคนชัย)	๒๓๒๙	,,
๘	สูงเนิน	สูงเนิน		,,
๙	กระโทก	โชคชัย		,,
๑๐	พันชนะ	ด่านขุนทด	๑๔๔๐	,,
๑๑	โนนลาว	สันเทียะ(ต่อมาเปลี่ยนเป็น อ. โนนไทย)		,,
๑๒	โนนวัด	กลาง (อ. โนนสูง)		,,
๑๓	บัวใหญ่	นอก (อ. บัวใหญ่)		,,
๑๔	หนองแก้ว (หรือบึงแก้ว)	ชนบท	๒๓๓๕	,, ภายหลังขึ้นขอนแก่น

[๑] กล่าวกันว่าครั้งหนึ่งมีข้าศึกมาติดเมือง ชาวเมืองสู้ไม่ได้จึงถอยมาตั้งมั่นรับข้าศึกที่ตำบลนี้จนได้ชัยชนะจึงปักธงไว้ เสร็จการศึกแล้วจึงปรึกษากันคือเอาที่นั้นเป็นชัยภูมิสร้างเมืองขึ้นเรียกว่า "เมืองปักธงชัย" สืบต่อมาจนเดี๋ยวนี้เรียกย่อว่า"เมืองปึก"

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
๑๕	หนองบัวโนนปกติ(หรือบ้านหินตั้ง)	ชัยภูมิ	๒๓๗๔	ขึ้นชนบท(บ้านหินตั้งย้ายมาเมื่อพ.ศ. ๒๔๐๖ สมัยพระภักดี-ชุมพล (ที) เป็นเจ้าเมือง)
๑๖	แก้วจตุ	จัตุรัส(เมืองสี่มุม)	๒๓๕๒	ขึ้นชนบท ต่อมาขึ้นชัยภูมิ
๑๗	ชวน	บำเหน็จณรงค์	๒๓๕๔	ขึ้นชัยภูมิ
๑๘	ลาด	ภูเขียว	๒๓๔๐	ขึ้นกรุงเทพฯ ต่อมาขึ้นนครราชสีมา ย้ายจากบ้านลาดมาตั้งที่บ้านผักบุ้งทีหลัง คืออำเภอภูเขียวปัจจุบัน
๑๙	ยาง	เกษตรสมบูรณ์		ขึ้นภูเขียว ตั้งในรัชกาลที่ ๓ ไม่ทราบปีใด

นอกจากหัวเมืองที่ได้สังกัดหัวเมืองลาวฝ่ายกลางดังกล่าวมาแล้ว ยังมีเมืองบัวชุม[๑] เมืองวิเชียรบุรี และ เมืองไชยบาดาล สังกัดในมณฑลนครราชสีมาในตอนหลังอีกด้วย ปรากฏตามประกาศกระทรวงมหาดไทยลงวันที่ ๒๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ (ร.ศ. ๑๒๐) ดังนี้ "ข้าหลวงเทศาภิบาล

---

[๑] เพี้ยนมาจากคำว่า "บวชชุม" ตามคนเก่าแก่เล่าสืบมา

มณฑลนครราชสีมาได้จัดตั้งอำเภอในมณฑลนั้นเป็น ๑๘ อำเภอ มีอำเภอเพชรบูรณ์ อำเภอบัวชุม อำเภอวิเชียร และอำเภอไชยบาดาล" รวมอยู่ใน ๑๘ อำเภอนี้ด้วย

ต่อมาสำหรับอำเภอไชยบาดาลค่อนมาทางจังหวัดสระบุรี จึงได้โอนสังกัดมาขึ้นจังหวัดสระบุรีตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๔

หัวเมืองที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จัดเป็น ๔ กองนี้ให้มีข้าหลวงประจำกองละคน บังคับบัญชาราชการและตัดสินความอุทธรณ์หรือเร่งรัดส่วยสาอากรคือ เมืองนครจำปาศักดิ์ ๑ เมืองอุบลราชธานี ๑ เมืองหนองคาย ๑ และเมืองนครราชสีมา ๑ สำหรับเมืองนครราชสีมานั้น คำเรียกกันในตำแหน่งข้าหลวง ยังไม่มีผู้ทราบเป็นหลักฐานทั่วไปเหมือนนครเชียงใหม่ ซึ่งใช้ประจำว่า *ข้าหลวงหัวเมืองลาว ๕ หัวเมืองในเมืองเชียงใหม่* ดังนี้สำหรับหัวเมืองในมณฑลอีสาน จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เรียกข้าหลวงทั้ง ๔ นั้นดังนี้

๑. *พระยามหาอำมาตยาธิบดี พระพิศนุเทพ* (ช่วง) ข้าหลวงเมืองนครจำปาศักดิ์ให้เรียกว่า "ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวตะวันออก"

๒. *พระยาราชเสนา*[๑] *พระภักดีณรงค์*[๒] ข้าหลวงเมืองอุบลราชธานีให้เรียกว่า "ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ"

๓. *พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิ*[๓] ปลัดข้าหลวงเมืองหนองคายให้เรียกว่า "ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ"

---

[๑] ต่อมาเป็นพระยาศรีสิงหเทพ (ทัต ไกรฤกษ์)

[๒] ต่อมาเป็นพระยาภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์)

[๓] ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น *พระยากำแหงสงครามรามภักดี* (จันทร์ อินทรกำแหง)

๔. *พระพิเรนทรเทพ*[๑] ข้าหลวงเมืองนครราชสีมาให้เรียกว่า "ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง"[๒]

ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) เป็นข้าหลวงใหญ่ มีอำนาจบังคับบัญชาว่ากล่าวหัวเมืองทั้ง ๔ กองได้ตามควรแก่ราชการ เป็นอันว่าข้าหลวงหัวเมืองต่าง ๆ ที่ได้แบ่งเป็น ๔ กองดังกล่าวมาแล้วนั้นให้ขึ้นตรงต่อข้าหลวงใหญ่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ และโปรดเกล้าฯพระราชทานตราประจำชาติสำหรับข้าหลวงทั้ง ๔ กองเป็นรูปอาร์มแผ่นดิน[๓] ใช้ประทับหนังสือราชการเป็นสำคัญด้วย

ครั้นต่อมาเมื่อเดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๐๙ เพื่อความเหมาะสม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ย้ายพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) ข้าหลวงใหญ่นครจำปาศักดิ์ไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มณฑลเขมร ยังคงอยู่แต่พระยาราชเสนา (ทัด ไกรฤกษ์) กับพระภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์) ข้าหลวงกำกับราชการอยู่ที่เมืองอุบลราชธานีกับพระพิศนุเทพ (ช่วง) ข้าหลวงที่ ๒ เมืองนครจำปาศักดิ์ รับราชการฉลองพระเดชพระคุณสืบไป

---

[๑] ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น *พระยาอนุชิตชาญชัย* ครั้งหลังเป็น *พระยาสีหราชฤทธิไกร* (ทองคำ สีหอุไร) แล้วอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ในรัชกาลที่ ๖ เป็น *พระสุวรรณรัศมี*

[๒] คัดจาก*กฎหมายรัชกาลที่ ๕* เล่ม ๓ ปี ร.ศ. ๑๐๙ ไม่ปรากฏวันเดือน

[๓] ตราอาร์มแผ่นดินนี้ เมื่อโปรดเกล้าฯยกเลิกตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ ให้ข้าหลวงต่างพระองค์เสด็จออกไปสำเร็จราชการแทนพระองค์ มณฑลฝ่ายเหนือ และมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือแล้ว ที่ตรานั้นบอกนามมณฑล ข้างล่างแจ้งว่า *ข้าหลวงต่างพระองค์* มาเปลี่ยนเป็นตราพระครุฑพ่าห์ในรัชกาลที่ ๖ จนในปัจจุบัน

บทที่ ๑๔

หัวเมืองลาวกาว
สมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร

อันประเพณีการปกครองของไทยเราแต่ก่อนนั้น พระเจ้าแผ่นดินทรงจัดการปกครองเองทุกอย่าง นับแต่กรุงสุโขทัยเป็นต้นมา จนในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถกรุงศรีอยุธยา ได้ทรงแบ่งการปกครองออกเป็น ๒ แผนก คือฝ่ายทหารและพลเรือน ฝ่ายทหารมี *สมุหกลาโหม* เป็นผู้บังคับบัญชา ฝ่ายพลเรือนมี *สมุหนายก* เป็นผู้บังคับบัญชา ทั้งสองตำแหน่งนี้เรียกว่า *อัครมหาเสนาบดี* ฝ่ายสมุหนายกนั้นได้แบ่งหน้าที่ราชการออกเป็น ๔ ตำแหน่ง คือ *เมือง วัง คลัง นา* ซึ่งเรียกว่า *จตุสดมภ์* หัวหน้าทั้ง ๔ เทียบเสนาบดี ระเบียบนี้ได้ใช้ตลอดมาจนถึงรัชสมัยต้นรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงเทพฯ และปรากฏมีกรมต่าง ๆ เพิ่มเติมขึ้นอีกคือ

๑. *กรมฝ่ายทหาร* (อาสาแปดเหล่า พระตำรวจ และกองมอญ)

๒. *กรมฝ่ายพลเรือน* (พระสุรัสวดี ลูกขุน ธรรมการ หมอ อาลักษณ์ ภูษามาลา และคลัง)

๓. *กรมที่เป็นงานเกี่ยวทางทหารแต่แบ่งไว้ทางฝ่ายพลเรือน* (พระราชวังหรือล้อมพระราชวังแสงบืนใหญ่ ช้าง และม้า)

๔. *กรมที่เป็นฝ่ายพลเรือนแต่แบ่งไว้ในฝ่ายทหาร* (ช่างสิบหมู่)

ฯลฯ

ต่อมาบ้านเมืองเจริญขึ้นเป็นลำดับ ภาระแห่งการปกครองก็มีมากขึ้น เหลือพระหัตถ์พระเจ้าแผ่นดินจะทรงทำแต่พระองค์เดียว จึงในรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงพระราชดำริวางระเบียบการปกครองขึ้นใหม่ โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ประกาศยกเลิกจัดหน่วยราชการแบบเก่า ให้จัดใหม่เป็นแบบกระทรวง ทบวง กรมตามอย่างอารยประเทศ กระทรวงที่ประกาศตั้งขึ้นครั้งแรกมี ๑๑ กระทรวง คือ ๑. มหาดไทย ๒. นครบาล ๓. กลาโหม ๔. ต่างประเทศ ๕. พระคลังมหาสมบัติ ๖. เกษตราธิการ ๗. โยธาธิการ ๘. ยุติธรรม ๙. ธรรมการ ๑๐. วัง และ ๑๑. มุรธาธร อันได้ยึดถือเป็นหลักการจัดหน่วยราชการตลอดมาจนบัดนี้ เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้จัดตั้งกระทรวงขึ้นใหม่แล้ว จึงโปรดฯให้เสนาบดีมีเกียรติยศเสมอกันหมด ไม่ถือว่าเป็นอัครมหาเสนาบดีหรือจตุสดมภ์ดังเช่นแต่ก่อน

ครั้นใน ร.ศ. ๑๑๐(พ.ศ. ๒๔๓๔) พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภว่า กรุงสยามได้ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศมาช้านาน บ้านเมืองก็ลุถึงความเจริญโดยลำดับ แลบัดนี้ฝรั่งเศสปราบปรามได้เมืองญวนแลเขมรอยู่ในอำนาจ ฝรั่งเศสได้จัดทะนุบำรุงเขตแดนใกล้ชิดติดต่อกับชายพระราชอาณาเขต ตั้งแต่ทิศใต้ไปทิศตะวันออกโอบถึงทิศเหนือ แลฝ่ายอังกฤษก็ได้จัดการเขตแดนพม่า ติดต่อกับเขตแดนสยามทางฝ่ายทิศใต้แลทิศตะวันตกโอบถึงยางแดง เงี้ยวเขิน เชียงตุง เขตแขวงทั้งสามพระนครนี้ก็ยังไม่ได้ตัดสินแบ่งปันให้เป็นที่ตกลงกัน ผู้คนเขมรป่าดง ญวน ลาว เงี้ยว ซึ่งเป็นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพมหานคร อันตั้งคฤหสถานอยู่ตามปลายพระราชอาณาเขต ก็สับสนปะปนกันกับคนที่อยู่นอกพระราชอาณาเขต อันรัฐบาล

ฝรั่งเศสแลอังกฤษได้จัดการทะนุบำรุงอยู่นั้น จำเป็นที่รัฐบาลสยามกับฝรั่งเศส อังกฤษจะต้องปรึกษาหารือแบ่งปันเขตแขวงบ้านเมืองให้เป็นที่ตกลงกัน แต่หัวเมืองในพระราชอาณาเขตที่แบ่งปันไว้โดยกำหนดแต่ก่อนนั้น ยังหาสมควรแก่กาลสมัยไม่ ควรจะจัดข้าหลวงที่ทรงคุณวุฒิปรีชาสามารถออกไปประจำรักษาพระราชอาณาเขต ซึ่งติดต่อกับหัวเมืองต่างประเทศ เพื่อจะได้ปรึกษากันด้วยผู้คนเขตแขวงแจ้งยังรัฐบาลทั้งสองฝ่ายได้จัดราชการบ้านเมืองให้เป็นที่เรียบร้อย เพื่อรักษาทางพระราชไมตรีให้มีความเจริญยิ่งขึ้น และจะได้รักษาด่านทั้งปราบปรามโจรผู้ร้ายให้ราษฎรไพร่บ้านพลเมืองได้ทำมาหาเลี้ยงชีพสะดวกขึ้น จะได้เป็นความสุขสมบูรณ์แก่ผู้คนภายนอกในพระราชอาณาจักรอันจะได้ไปมาค้าขายโดยสำเร็จสืบไป

ฉะนั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นข้าหลวงใหญ่(เวลานั้นเรียก *อธิบดีข้าหลวง*)พร้อมด้วยข้าราชการทหารและพลเรือนออกไปตั้งรักษาอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์กองหนึ่ง ให้เรียกว่า *ข้าหลวงหัวเมืองลาวกาว* แต่ไม่ได้เสด็จประทับที่เมืองนครจำปาศักดิ์ ประทับที่เมืองอุบลราชธานี

ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม (พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่)[๑] ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ พร้อมด้วยข้าราชการฝ่ายทหารและพลเรือนตั้งอยู่ ณ เมืองหนองคายกองหนึ่งให้เรียกว่า *ข้าหลวงหัวเมืองลาวพวน*

ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ (พระองค์เจ้าชุมพลสมโภช)[๒] เป็นข้าหลวงใหญ่ พร้อมด้วยข้าราชการฝ่ายทหารและพล-

---

[๑] ต่อมาเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม

[๒] ต่อมาเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

เรือนตั้งอยู่ ณ เมืองหลวงพระบางกองหนึ่งให้เรียกว่า *ข้าหลวงหัวเมืองลาวพุงดำ*

ให้เมืองหลวงพระบางราชธานี พวกสิบสองปันนา ลื้อ สิบสองจุไทย หัวพันทั้งห้าทั้งหก และหัวเมืองขึ้นอยู่ในบังคับบัญชาข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวพุงดำ(ต่อมาเปลี่ยนเรียกหัวเมืองลาวเฉียง แล้วเปลี่ยนเรียกตอนหลังเป็นมณฑลพายัพ) แต่หาได้เสด็จไม่ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สับเปลี่ยนไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการมณฑลลาวกลาง (ต่อมาเปลี่ยนเป็นมณฑลนครราชสีมา) ประทับที่เมืองนครราชสีมา คงมีแต่พระยาฤทธิ-รงค์รณเฉท (สุข ชูโต) เป็นข้าหลวงประจำอยู่ที่เมืองหลวงพระบางตามเดิม เพราะท่านผู้นี้เคยไปราชการปราบฮ่อแควันหลวงพระบาง สิบสองจุไทย พร้อมกับจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี(ครั้งเป็นพระยาฯ)มาแล้ว เป็นผู้ที่รู้จักภูมิประเทศภาคพื้นนี้ได้ดี

เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเสด็จประทับที่เมืองอุบลราชธานีแล้วไม่นาน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวมหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก (นครจำปาศักดิ์) และตะวันออกเฉียงเหนือ (อุบลฯ)ที่ทรงโปรดฯ ให้แบ่งไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ เป็นภาคเดียวกันเรียกว่า *หัวเมืองลาวกาว*[๑] ซึ่งมีเมืองนครจำปาศักดิ์ เชียงแตง แสนปาง สีทันดร สาระวัน อัตตะบือ คำทองใหญ่ สุรินทร์ สังฆะ ขุขันธ์ เดชอุดม ศรีสระเกษ อุบล-ราชธานี ยโสธร เขมราฐ กมลาสัย กาฬสินธุ์ ภูแล่นช้าง สุวรรณภูมิ

---

[๑] แรกขนานนามหัวเมืองลาวกาวและหัวเมืองลาวพวนว่า "หัวเมืองลาวพุง-ขาว" คำว่า *ลาวกาว*นี้เห็นจะเพี้ยนไปจาก *ลาวเก่า* สืบทราบมาเป็นคำของจีนเรียกลาวเก่ามาหลายร้อยปีแล้วสมัยจีนเข้ามาปกครองเวียดนาม แต่พูดไม่ชัดเลยเพี้ยนเป็น "กาวลาว" ไทยเลยเรียกกลับกันเป็น "ลาวกาว" ดังกล่าวแล้ว

ร้อยเอ็ด มหาสารคาม เมืองนอง สองคอนดอนดง รวมเมืองใหญ่ ๒๓ เมือง เมืองขึ้นอีก ๕๕ เมือง รวม ๗๘ หัวเมืองอยู่ในบังคับบัญชาอธิบดีข้าหลวง (ข้าหลวงใหญ่)หัวเมืองลาวกาว

ให้เมืองหนองคาย เชียงขวาง บริคัณฑนิคม โพนพิสัย นครพนม ท่าอุเทน ชัยบุรี สกลนคร มุกดาหาร ขอนแก่น คำเกิด คำม่วน วานร-นิวาส บุรีรัมย์ หนองหาร และเมืองหล่มสัก รวมเมืองใหญ่ ๑๖ เมือง เมืองขึ้น ๓๖ เมืองอยู่ในบังคับบัญชาข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวพวน

ให้เมืองนครเชียงใหม่ นครลำปาง นครลำพูน เมืองน่าน เมืองแพร่ เมืองเถินและเมืองขึ้นอยู่ในบังคับบัญชาข้าหลวงซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ประจำอยู่ ณ นครเชียงใหม่ตามเดิมกองหนึ่งเรียกว่า *ข้าหลวงหัวเมืองลาวเฉียง*

เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดระบอบการปกครองบ้านเมือง เป็นกระทรวงทบวงกรมดังที่กล่าวมาแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรม-วงศ์เธอ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ(เมื่อยังทรงกรมหมื่นฯ) ย้ายจาก อธิบดีกรมธรรมการซึ่งตั้งขึ้นใหม่ไม่นานนัก มาดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระ-ทรวงมหาดไทย เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๓๕

ในศกนี้ กรมไปรษณีย์โทรเลขได้จัดให้ มิสเตอร์โทมาส ปาเมอร์ มิสเตอร์แมคสลุลเลอร์ และมิสเตอร์วิลเลี่ยม ฯลฯ ไปจัดตั้งการไปรษณีย์ ตามหัวเมืองลาวกาว คือ เมืองอุบลราชธานี เมืองเขมราฐ เมืองพิบูลมังสา-หาร เมืองโขงเจียม เมืองเก่าคันเกิง เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองเดชอุดม เมืองขุขันธ์ เมืองศรีสระเกษ เมืองสุรินทร์ เมืองสุวรรณภูมิ มากรุงเทพฯ กำหนดอาทิตย์ละครั้ง

เมื่อเดือนมกราคมศกเดียวกันนี้ พระภักดีณรงค์(สิน ไกรฤกษ์) ข้าหลวงเมืองอุบลฯพร้อมด้วยขุนหมื่น ท้าวเพีย กรมการเมืองอุบลฯ ได้ประชุมปรึกษาจะจัดพาหนะไปรับเสด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาว ซึ่งจะได้เสด็จจากกรุงเทพฯแต่วันที่ ๑๙ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๐ แล้วนั้น พระภักดีณรงค์จึงได้ให้นายแจ้งไปหยิบบีนโค๊ตแฝดมาชำระสนิมเพื่อเอาไปราชการด้วย นายแจ้งเอาบีนโค๊ตมาส่งให้พระภักดีณรงค์ ๆ รับมารูดเอาบั๊สตันออก ๓ นัดแล้ว แต่บั๊สตันยังหาออกหมดไม่ พระภักดีณรงค์จึงเอาบีนวางไว้ที่โต๊ะเขียนหนังสือ ขณะนั้นบีนลั่นกระสุนออกไปถูกคอเพียซาเนตร(บุญศรี) กรมการเมืองอุบลฯถึงแก่กรรม พระภักดีณรงค์ได้จัดเงิน ๕ ชั่งกับยกเงินที่ติดค้างเพียซาเนตร(บุญศรี) ๑ ชั่ง ๕ ตำลึงให้แก่บุตรภรรยาเพียซาเนตร (บุญศรี) และกำหนดจะให้เงินสำหรับเลี้ยงบุตรภรรยาเพียซาเนตร(บุญศรี)อีกปีละ ๑๐ ตำลึงทุกปี

ครั้นเมื่อวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๔ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาวได้เสด็จไปถึงเมืองอุบลฯ พร้อมด้วยข้าราชการฝ่ายทหารและพลเรือนคือ

๑. พระประชากิจกรจักร์ (แช่ม บุนนาค) ต่อมาโปรดฯ ให้เลื่อนเป็นพระยาในราชทินนามเดิม

๒. พระทิพยจักษุศาสตร์ธำรง (แพทย์ประจำพระองค์)

๓. พระธนสารสุทธารักษ์ (หว่าง) ต่อมาโปรดเลื่อนเป็น “พระราชวรินทร์”

๔. หลวงพิพิธสุนทร (อิน)

๕. ขุนราชพัทฤพิธภาร

๖. ขุนไผทไทยพิทักษ์ (เกลื่อน)

๗. นายร้อยตรีถมยา (ต่อมาโปรดเลื่อนเป็นนายร้อยเอก ขุนอทึกยุทธการ)

๘. ขุนกัมพุชพาจา (ล่าม)

๙. หมื่นภาษามิลักขุ (ล่าม)

๑๐. นายผาด (มหาดเล็ก)

ฯลฯ

เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงใหญ่เสด็จมาประทับที่เมืองอุบลฯ เรียบร้อยแล้ว ได้ทรงจัดราชการบ้านเมืองใหม่บางประการดังต่อไปนี้

ให้ทรงยกเลิกกองเจ้าเมือง กองอุปฮาด กองราชวงศ์ และกองราชบุตรที่ได้ปกครองสืบต่อกันมาแต่ก่อนๆ นั้นเสีย สำหรับเมืองใหญ่ให้หมู่บ้านตำบลแยกออกจากกองทั้ง ๔ ที่กล่าวและแบ่งออกเป็น ๘ เสัน เมืองขึ้นเมืองใหญ่แบ่งออกเป็น ๔ เสัน เพราะมีพลเมืองน้อย ส่วนข้าราชการผู้ใหญ่ของเมือง ๔ ตำแหน่ง (คณะอาญาสี่) นั้น คงไว้ตามเดิม ให้เป็นผู้บังคับบัญชานายเสัน นายแขวงและเมืองขึ้นของตนไปตามเดิมก่อน เมื่อได้ทรงแบ่งจัดการปกครองเช่นนี้แล้ว ก็ทรงเลือกตั้งกรมการเมืองนั้นๆ ซึ่งรองจากตำแหน่งทั้ง ๔ เป็นนายเสัน ๑ นายแขวง ๑ และกรมการผู้ช่วยตามสมควร ส่วนหมู่บ้านตำบลที่รวมเข้าเป็นเสันนั้น ก็ให้นายเสันจัดเอากรมการผู้น้อยของเมืองนั้นๆ กำกับหมู่บ้านละคน ส่วนตาแสง จ่าบ้าน สารวัตรบ้านก็คงให้เป็นไปตามเดิม ส่วนท้าวฝ่าย ทรงให้ยกเลิกหน้าที่ตำแหน่ง นาย

เส้น นายแขวงก็คือ นายอำเภอ ปลัดอำเภอ (หรือปลัดกิ่ง) ตาแสงก็คือ กำนัน จ่าบ้านก็คือผู้ใหญ่บ้านในปัจจุบัน

ขั้นต่อมา เมื่อได้วางรูปการปกครองดังกล่าวแล้ว ก็ทรงจัดให้ข้าราชการที่ตามเสด็จและทั้งประจำอยู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ ในตะวันออกมาก่อน พร้อมด้วยกำลังเมืองและทหารแยกย้ายกันไปตั้งรักษาด่านแดนตามหัวเมืองชายพระราชอาณาเขตฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงต่อแดนญวนและเขมร และทรงเลือกตั้งกรมการหัวเมืองที่ทรงคุณวุฒิออกไปเป็นข้าหลวงประจำเมืองกำกับราชการบางเมืองที่สำคัญยังว่างอยู่ เพราะข้าราชการที่โปรดฯ ให้ออกไปจากกรุงเทพฯ มีไม่เพียงพอ ดังจะกล่าวต่อไปนี้

๑. ท้าวพิมพิสาร (สงค์) โปรดให้ประทวนตั้งเป็น "พระดุษดีตุลกิจ" ไปเป็นข้าหลวงประจำเมืองสุวรรณภูมิ

๒. ท้าวสุริยะ (หมั้น) โปรดให้ประทวนตั้งเป็น "พระสุจริตรัฐการี" ไปเป็นข้าหลวงประจำเมืองร้อยเอ็ด

๓. ท้าวไชยกุมาร (กุคำ สุวรรณภูฏ) โปรดให้ไปเป็นข้าหลวงประจำเมืองยโสธร ต่อมาท้าวไชยกุมาร (กุคำ) ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น "พระอุบลศักดิ์ประชาบาล ในสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เสด็จมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ที่เมืองอุบลฯ เมื่อหลังเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ผ่านไปแล้ว จึงโปรดฯ ให้ย้ายกลับคืนมาเป็นยกกระบัตรเมืองฯ และต่อมาเป็นกรมการเมืองชั้นพิเศษเมืองอุบลฯ

๔. ท้าวสุคำทัด (สุวรรณกูฏ) เป็นผู้รักษาราชการเมืองอุบลฯไปตามเดิม ภายหลังโปรดให้ประทวนตั้งเป็น "พระจงกลนิธานสุพันธ์" ต่อมาป่วยเป็นโรคจักษุเรื้อรัง จึงขอพระราชทานลาออกจากราชการ (ร.ศ. ๑๑๖)

๕. ให้หลวงธนสารสุทธารักษ์ (หว่าง) ขุนกัมพุชพาจา ไปเป็นข้าหลวงรักษาราชการ ณ เมืองสุรินทร์

๖. ให้หลวงจำนงค์ยุทธกิจ (อิ่ม)[๑] ขุนไผทไทยพิทักษ์ (เกลื่อน) ไปเป็นข้าหลวงเมืองศรีสระเกษ

๗. ให้นายสุจินดา (เลื่อน)[๒] ไปเป็นข้าหลวงเมืองกาฬสินธุ์ เมืองกมลาสัย และเมืองภูแล่นช้าง ตั้งพำนักว่าราชการอยู่ที่เมืองกาฬสินธุ์

๘. ให้ถอนนายร้อยตรีพรหม ข้าหลวงรักษาราชการเมืองตะโปน (เซโปน) กลับเมืองอุบลฯ และโปรดให้นายร้อยตรีเจริญ ข้าหลวงรักษาราชการเมืองพิน ไปเป็นข้าหลวงรักษาการเมืองตะโปน ส่วนเมืองพินให้นายร้อยตรีเจริญมอบให้นายสิบทหารรักษาราชการแทนไปพลางก่อน

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จประพาสฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง

นายพลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร (เมื่อครั้งเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ) เสด็จมาประทับที่เมืองอุบลราชธานียังไม่ถึงเดือนดี ก็ทรงมีราชการสำคัญทางหัวเมืองฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง จึงมีรับสั่งให้เตรียมเสด็จตรวจราชการประพาสฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เสด็จดำเนินออกจากเมืองอุบลฯ โดยพระพาหนะช้าง ม้า โคต่าง และหาบหาม เมื่อวันที่ ๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) โดยพระภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์) ข้าหลวงผู้ช่วยเมือง

---

[๑] ต่อมาท่านผู้นี้ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็น "นายพันโทพระยาเทพาธิบดี"

[๒] นายสุจินดา นายรองชิต หรือนายวรการบัญชา ฯลฯ เป็นนามยศบรรดาศักดิ์ซึ่งโปรดเกล้าฯ พระราชทานเฉพาะข้าราชการในราชสำนัก ส่วนมากเป็นข้าหลวงเดิมหรือมหาดเล็กหลวงมาแล้ว

อุบลฯ เป็นผู้นำเสด็จ โดยทรงผ่านทางเมืองเขมราฐ ข้ามไปที่บ้านท่าประ-ชุม–เมืองนครเพ็ง – เมืองคำทองใหญ่ – เมืองวาปีไพรบูรณ์ – เมืองสะพาด – เมืองเสมียะ – ผ่านดงลึกตรงไปยังเมืองสาระวัน โดยมีข้าราชการและบริพารตามเสด็จ คือ

๑. พระประชากิจกรจักร์ (แช่ม บุนนาค)

๒. พระทิพยจักษศาสตร์ธำรง

๓. พระศรีพิทักษ์

๔. หลวงเทเพนทรเทพ

๕. หลวงธนสารสุทธารักษ์ (หว่าง)

๖. นายร้อยเอกหลวงพิทักษ์นรินทร์ (ผึ้ง) ต่อมาเลื่อนยศเป็น "นายพันตรี" ผู้บังคับการทหารหัวเมืองลาวกาวในราชทินนามเดิม

๗. จหมื่นศักดิ์บริบาล

๘. ขุนราชพัทฤพิธภาร

๙. จหมื่นวิชัยยุทธเดชาคนี (อิ่ม)

๑๐. ท้าวโพธิสาร (เสือ ณ อุบล) ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น "พระอุบลเดชประชารักษ์"

๑๑. พระประทุมธานี (เหลี่ยม)

๑๒. เมืองขวา (อุ่น) กรมการเมืองอุบลฯ

๑๓. เมืองซ้าย (ไม่ปรากฏนามเดิม) กรมการเมืองอุบลฯ

๑๔. ราชวงศ์ (ซ้าย)

ฝ่ายทางเมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) ได้แต่งให้พระอุบลกิจประชากร[๑] ขึ้นมาเฝ้าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิต-ปรีชากร ข้าหลวงใหญ่เพื่อฟังกระแสรับสั่งข้อราชการบ้านเมือง เมื่อเสร็จราชการแล้วโปรดให้พระอุบลกิจฯ สมทบเป็นผู้นำทางอีกคนหนึ่งตามเสด็จทรงตรวจราชการหัวเมืองตะวันออกฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ในการนี้เจ้ายุติธรรม-ธร (คำสุก) เจ้านครจำปาศักดิ์ได้จัดให้เจ้าราชสัมพันธวงศ์ (ปุ้ย) นำพาหนะช้าง ม้า โคต่างไปคอยรับเสด็จสมทบที่เมืองสาระวันอีกทางหนึ่งด้วย แล้วเสด็จจากสาระวันผ่านท่าแตง–ปากช่อง (ทุ่งหลวงบริเวณ) จากทุ่งหลวงบริ-เวณผ่านหนองบก ทรงประทับแรมที่หนองบก ๑ ราตรี เพราะเป็นระยะพักมีน้ำท่าบริบูรณ์ แล้วเสด็จต่อไปยังเมืองเพียไฟ[๒] ยานพาหนะที่ใช้ทรงเวลานั้น โปรดช้างเป็นพระพาหนะทรงตลอด พาหนะอย่างอื่นไม่สะดวก เพราะทางที่เสด็จนั้นเป็นโกรกธารทุรกันดารอย่างยิ่งสมัยนั้น

ทุ่งหลวงบริเวณนี้ (ฝรั่งเรียกโบโลเวณ) เป็นเทือกเขายาวใหญ่มาก ที่ชาวเมืองเรียก "ทุ่งหลวง" นั้นหมายถึงที่ราบอันกว้างใหญ่ แต่เต็มไปด้วยป่าดงไข้ป่าชุกชุม ผู้เขียนได้มีโอกาสผ่านไปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ คราวไปเยี่ยมเจ้านครจำปาศักดิ์ (เจ้ายุติธรรมธร หยุย) รัฐบาลฝรั่งเศสในอินโดจีนได้สร้างทางรถยนต์จากปากเซ–ไซง่อนผ่านเมืองเชียงแตง (สตรึงแตรง) โดยแยกตรงหลักกิโลเมตรที่ ๖ หัวภูบาเจียง และอีกสายหนึ่งแยกไปเมือง

---

[๑] เมื่อครั้งเป็นท้าวบุญเพ็ง (บุตรเขยเจ้ายุติธรรมธร คำสุก) เวลานั้นรับราชการอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ และเป็นบุตรเจ้าราชบุตร (คำ) เมืองอุบลฯ ต้นสกุล "บุตโรบล"

[๒] บ้านปะพิน ริมฝั่งแม่น้ำโขงตะวันออก ใต้เมืองนครจำปาศักดิ์เล็กน้อย

สาระวัน–อัตตะบือ ผ่านดงหลวงบริเวณเหมือนกัน เวลานั้นทางเพิ่งลงหินบดทับแล้วเสร็จเพียง กม. ๓๒ จาก กม. ๓๒–๕๐ อยู่ในระหว่างก่อสร้างรถยนต์ผ่านได้เฉพาะฤดูแล้ง บัจจุบันยวดยานไปมาสะดวกถึงไซ่งอน หากไม่มีพวกเวียดกงรบกวน สะพานสำคัญ ๆ บางแห่งก็ถูกพวกก่อการร้ายทำลาย

อนึ่ง ตรงทางแยก กม. ๖ มีฟาร์มของเมอสิเออร์ริโก ชาวฝรั่งเศสเวลานั้นเป็นนายสถานีเรือเมล์ที่ปากเซ ปลูกยาง กาแฟ เลี้ยงสัตว์ ฯลฯ และมีโรงเลื่อยจักรใช้กำลังน้ำตกเป็นแรงขับดัน แล้วก็มีสายน้ำหลายช่องหลายปล่องไหลมารวมเป็น "ห้วยยาง" เป็นเกาะแก่งตื้น ๆ น่าอาบน่าเที่ยว กอปรด้วยทิวทัศน์อันสวยงามแห่งหนึ่ง ที่ กม. ๗ เป็นที่น้ำตกสูงมากคือลำห้วยยางสายเดียวที่ไหลไปสู่ฟาร์มของเมอสิเออร์ริโกดังกล่าวแล้วตรง กม. ที่ ๓๐ (บ้านยิก) ระดับสูงจากพื้นทะเล ๖๕๐.๐๐ เมตร ทางการฝรั่งเศสมาสร้างที่พักตากอากาศไว้ที่ตรงนี้เฉพาะชาวฝรั่งเศสมาพักผ่อนในฤดูร้อน ระหว่างเดือนเมษายนอากาศสดชื่นไม่หนาวไม่ร้อน พอมาถึงตรงนี้เราจะมองเห็นเมืองนครจำปาศักดิ์บนฝั่งขวาแม่น้ำโขงเท่าลำห้วยได้อย่างชัดเจน กม. ที่ ๔๒ มีบ้านของชาวข่าหลายสิบหลังคาเรือน และที่ กม. ๔๕ มีสนามบินทราบตอนหลังว่าเพิ่งมาสร้างคราวฝรั่งเศสพิพาทกับไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ ตรงปากช่อง กม. ที่ ๖๐ ที่เรียกกันว่า *ดงหลวงบริเวณ*นั้นเป็นที่ราบสูงจากระดับน้ำทะเลแต่ ๘๐๐ – ๑,๕๐๐ เมตร อากาศหนาวเยือกเย็นหมอกน้ำค้างลงจัดตอนกลางคืนตลอดฤดูกาล อากาศธรรมชาติไม่ผิดกับภูกระดึง[๑] ใน

[๑] ภูกระดึงสูงที่สุด ๑,๓๕๐ เมตร (ตรงภูกุ่มข้าว) จากเชิงเขาถึงยอด ๑,๐๐๐ เมตร ผู้เขียนเริ่มขึ้นภูกระดึงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ (คราวสำรวจทางจากขอนแก่นเลย เชียงคาน) เป็นครั้งแรก ครั้งสุดท้ายเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒ รวม ๒๒ ครั้ง อยู่บนเขานานทสุด ๒ เดือนเศษคราวไปสำรวจสนามบินบนเขานี้ให้บริษัทเดินอากาศจำกัด พ.ศ. ๒๔๕๔

จังหวัดเลย แต่ทางจากปากเซถึงปากช่องสะดวก เพราะเป็นลาดทางยาวตามธรรมชาติ ขณะรถยนต์กำลังเล่นไม่รู้สึกว่ารถได้ขึ้นเขาไปเลย ต่อเมื่อมาปรากฏบนหลังเขาที่ราบสูงนี้มองกลับหลัง จึงปรากฏว่ามาอยู่บนหลังเขาโดยไม่รู้สึก คราวนั้นผู้เขียนมาถึงแค่ปากช่อง แลศาลาหนองบกนี้เท่านั้นแล้วก็กลับปากเซ

ดงหลวงบริเวณนี้ เป็นที่อยู่อาศัยของพวกชาวข่าหลายจำพวกมาหลายร้อยปี ส่วนมากเป็นพวกข่าระแด ข่ากะเซ็ง ฯลฯ อุดมสมบูรณ์ไปด้วยของป่านานาชนิด เช่น นรมาด งาช้าง แรด เนื้อเถกเอกลาย หมากแหน่ง (เร่ว) น้ำผึ้ง ชัน กระวาน พริก ฝิ่น กาแฟ หวาย ป่านผ้ายดอก หมากจอง (พุงทะลาย) ฯลฯ ขณะที่ผู้เขียนผ่านไปเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙ ๒ – ๓ ปีมานี้สองข้างทางจากปากเซ–ปากช่องเต็มไปด้วยไร่สวน กาแฟมีมากที่สุด สับปะรด มีถึงทุเรียน ฯลฯ เกิดเป็นบ้านเป็นเมืองปากช่องขึ้นแล้ว มีโรงพยาบาลทันสมัย ซึ่งก็ได้รับความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกาในตอนหลัง ๆ มานี้

ทางหลวงอาณานิคมของฝรั่งเศสอีกสายหนึ่ง เวลานั้นตัดแยกจากเมืองปากเซไปยังเมืองสอนคอนดอนดง – สวรรณเขต และแยกขวามือจากทางสายนี้ที่ กม. ๖๘ + ๒๓๓.๐๐ (ที่บ้านนาโป่ง) โดยผ่านเมืองวาปี–สะพาด-เสมียะ เป็นระยะทาง ๒๘ กม. เศษ ไปร่วมกับสายมาจากสาระวันมาร่วมที่บ้านเสมียะ (เมืองเสมียะเดิม) ทางฝั่งลำเซโดนตะวันตก ซึ่งเป็นสายที่ฝรั่งเศสตัดไว้ไปร่วมสายจากสวรรณเขต–ดงฮ่า ไปยังเวียดนามเหนือสมัยโน้น ทางสายจากบ้านนาโป่งนี้เพิ่งมาตัดใหม่แล้วเสร็จในปีเดียวเมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๕๐๙ โดยสหรัฐอเมริกา (USAID/LAOS) ช่วยเหลือสร้างให้

คันทางกว้าง ๗.๐๐ ม. ผิวจราจรลูกรังตอนข้ามลำเซโดนกว้าง ๑๐๒ ม. ไม่มีสะพานใช้ แพขนานยนต์ข้ามรถยนต์ได้เที่ยวละ ๒ คัน และอีกสายหนึ่งแยกจากสวรรณเขต–ท่าแขกไปยังเมืองเวียงจันทน์ และแยกจากท่าแขกผ่านเมืองมหาชัย–ยมราชไปเวียดนามเหนือ ผ่านทุ่งไหหินและด่านตำบลนาแปไปเมืองวินห์ จากท่าแขกระยะทาง ๒๘๕ กม. แล้วร่วมทางสายอาณานิคมสายที่ ๑ ซึ่งมาจากไซ่ง่อน–ตูราน (ดานัง)–เว้–กวางตรี–วินห์–ฮานอย–ไฮฟอง ลาดยางตลอดสาย

เมื่อผู้เขียนผ่านดงหลวงบริเวณคราวที่กล่าวนี้ รถยนต์ได้หยุดพักที่ *ศาลาหนองบก* ชั่วคราว จวบกับวันสงกรานต์ประจำปีพอดี บังเอิญเห็นชาวข่าหลายร้อยคนนำดอกไม้ธูปเทียนมาสักการะที่เสาศาลาหนองบกคล้ายเป็นประเพณีประจำ เกิดสงสัยขึ้นมาว่าที่ตรงนี้เป็นศาลเทพารักษ์หรือสถานศักดิ์สิทธิ์อย่างใดอย่างหนึ่งมาก่อน เพราะเห็นมีเหลือแต่เสาซากโคนจมดินอยู่ ๓–๔ ต้น ก็ได้ความว่า เสาซากศาลาที่กล่าวนี้ ทางการเมืองนครจำปาศักดิ์ปลูกพลับพลาต้อนรับเสด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิต-ปรีชากร ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลหัวเมืองลาวกาว เป็นที่ประทับแรมคราวที่กล่าวนี้ การที่พวกข่าได้นำดอกไม้ธูปเทียนมาสักการะโคนเสาพลับพลาร้างนี้ ก็เพื่อระลึกถึงพระเดชพระคุณท่านเมื่อครั้งอดีตซึ่งมีเจ้านายไทยพระองค์แรกที่ได้ทรงเสด็จตรากตรำร้อนหนาวรอนแรมในลำเนาป่าเขา และเป็นที่พอพระหฤทัยอย่างยิ่งในการที่พวกข่าชาวเขาได้ชมพระบารมี เผ้าแหนอย่างใกล้ชิด ครั้นกาลต่อมาพวกข่าจะไป ณ ที่แห่งใด หากได้ผ่านมาทางศาลาหนองบกนี้แล้ว แม้จะเหลือแต่ซากเสาศาลาโคนจมดิน ต้องแวะกระทำการเคารพเสียก่อน ทั้งนี้ก็เนื่องจากคราวที่พระองค์

ท่านเสด็จถึงบ้านป่าชาวเขา ได้ประทานแจกผ้าแดงญอแก่พวกข่าเป็นอันมาก สิ้นไปประมาณ ๕๐ ม้วน[๑] พวกข่าทุกคนรู้สึกปลื้มปีติในพระกรุณาคราวนั้นอย่างซาบซึ้ง เพราะผ้าแดงญอเป็นที่พอใจของพวกข่ามาก ต่างก็ได้ขับรำทำเพลงตามจารีตประเพณีของเขาถวายทอดพระเนตร แล้วก็นำของป่าเป็นอันมากมีงาช้าง เร่ว กระวาน ฯลฯ เป็นต้น ถวาย ได้ทรงประทับรอนแรมในดงหลวงบริเวณ ๗ ราตรีจึงได้บรรลุถึงเมืองนครจำปาศักดิ์มาเมื่อเพียไฟข้ามไปยังนครจำปาศักดิ์ เจ้ายติธรรมธร (คำสุก) เจ้านครจำปาศักดิ์พร้อมด้วยข้าหลวงกำกับราชการเมืองนครจำปาศักดิ์และเจ้าเมืองขึ้นที่ใกล้เคียง ราษฎรเข้าเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน เจ้านครจำปาศักดิ์ปลูกพลับพลารับเสด็จเป็นการสมพระเกียรติยศยิ่งในทางราชการ ทรงตรัสสั่งว่าให้เจ้านครจำปาศักดิ์และข้าหลวงทุกหัวเมือง เจ้าเมืองเอาใจใส่เรื่องชายเขตแดนพระราชอาณาเขต เพราะปรากฏมีชาวเวียดนามคุมด้วยฝรั่งเศสเข้ามาในพระราชอาณาเขตอยู่เสมอ เช่นเข้ามาระเบิดหินที่แก่งหลี่ผีเป็นต้น ให้มีเวรยามผลัดเปลี่ยนกันดูแลโดยกวดขัน เมื่อเห็นมีเหตุร้ายเกิดขึ้นก็รีบรายงานใบบอกแจ้งไปตามลำดับชั้น กับให้รักษาทางพระราชไมตรีที่กรุงสยามกับฝรั่งเศสมีต่อกันไว้ให้อย่างดี อย่าให้เป็นที่บาดหมางกันได้ ตลอดเอาใจใส่ความร่มเย็นผาสุกของราษฎร กับให้ยกเลิกธรรมเนียมเกณฑ์เลี้ยงข้าหลวงแลเข้าเวรรับใช้ข้าหลวง ซึ่งเป็นธรรมเนียมมาแต่ครั้งพระยามหาอำมาตย์ ฯ (หรุ่น) นั้นเสีย

เมื่อวันที่ ๑๕ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๐ สายโทรเลขที่ต่อมาจากเมืองอุบลฯ แล้วเสร็จ ได้เสด็จไปทรงเบิดที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขระหว่างเมืองนครจำปาศักดิ์กับกรุงเทพ ฯ ใช้การได้ตั้งแต่วันนั้นเป็นต้นมา

---

[๑] ๑ ม้วนราว ๒๐ วา คิดเป็นเงินเวลานั้นม้วนละ ๔ บาท

แล้วโปรดให้ขุนมหาวิชัย ข้าหลวงเมืองสีทันดรคุมกำลังไปตั้งรักษาอยู่ ณ แก่งหลี่ผี ให้ออกประกาศห้ามมิให้ผู้ใดตัดไม้และระเบิดแก่งโดยมิได้รับอนุญาตจากรัฐบาลสยาม

ให้หลวงบุรินทรามาตย์ ข้าหลวงเมืองเชียงแตง ตรวจรักษาด่านแม่น้ำโขงเพื่อมิให้ผู้ใดนำเครื่องระเบิดและกระสุนดินดำของต้องห้ามข้ามด่านล่วงเข้ามาในพระราชอาณาเขต แล้วพระองค์ท่านเสด็จไปตรวจเมืองสีทันดรถึงแก่งหลี่ผี ประทับอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์เป็นเวลา ๕ ราตรี ขากลับได้เสด็จทางชลมารคตามลำแม่น้ำโขง[๑] เมื่อเสด็จถึงเมืองโขงเจียม (อำเภอบ้านด่านปัจจุบัน) ได้เสด็จตามลำแม่น้ำมูลไปยังเมืองอุบลราชธานี การเสด็จประพาสตรวจราชการฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงคราวนี้เป็นเวลาร่วมเดือนเศษ ได้ทรงตระหนักในลักษณะพื้นภูมิประเทศภาคพื้นนี้เป็นอย่างดี

ลุถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๑ บีมะโรง จัตวาศก (พ.ศ. ๒๔๓๕) หลวงบริรักษ์รัษฎากร นายบรรหารภูมิสถิต และนายเพิ่มพนักงานแผนที่ออกไปตรวจราชการ ณ เมืองพิน เมืองนอง เมืองตะโปน (เซโปน) เมืองลำเนาหนองปรือ เมืองนอง เมืองพลาน และเมืองสองคอนดอนดง

---

[๑] เวลานั้นเมืองปากเซยังไม่ตั้ง เพียงเป็นบ้าน ๆ หนึ่งซึ่งเป็นที่เลี้ยงช้างของเจ้านครจำปาศักดิ์เท่านั้น เพิ่งมาตั้งเป็นเมืองใหญ่โตขึ้นตอนที่ฝรั่งเศสเข้ามาปกครองลาว ปัจจุบันเป็นที่ตั้งและที่ทำการ *แขวงเซโดน* นับเป็นจังหวัดที่สำคัญจังหวัดหนึ่งของลาวตอนใต้ และเป็นจังหวัดที่มีอาณาเขตติดต่อกับชายแดนไทยอย่างใกล้ชิดด้านจังหวัดอุบลราชธานีด้วย เจ้าบุญเอือ ณ จำปาศักดิ์ เป็นข้าหลวงตรวจการลาวภาคใต้ตั้งสำนักงานกลางที่เมืองปากเซ

ให้นายรองชิต ไปเป็นข้าหลวง[๑] กำกับเมืองมหาสารคาม เมืองร้อยเอ็ด ตั้งอยู่ ณ เมืองมหาสารคาม

ให้พระศรีพิทักษ์ (หว่าง) เป็นข้าหลวงเมืองขุขันธ์ เมืองสุรินทร์ เมืองสังฆะ ตั้งอยู่ ณ เมืองขุขันธ์

ให้หลวงเทเพนทรเทพตั้งชำระเรื่องคดีจับคนขายและเป็นผู้จัดการด่านชั้นใน ตั้งอยู่ที่เมืองสีทันดร

ให้หลวงพิทักษ์นรินทร์ (ผึ้ง) ไปเป็นข้าหลวงเมืองคำทองใหญ่ และเมืองสาระวัน ไปอยู่ได้ไม่นานป่วยเป็นไข้ป่าถึงวิกลจริต จึงโปรดให้มารักษาตัวที่เมืองอุบล ฯ ครั้นมาถึงเมืองโขงเจียมหลวงพิทักษ์ ฯ เลยผูกคอถึงแก่กรรม ข้าหลวงใหญ่จึงโปรดให้ขุนจงรักษ์ราชกิจ ไปเป็นข้าหลวงรักษาราชการเมืองคำทองใหญ่และเมืองสาระวันต่อไป

ให้หลวงเทพนรินทร์ (วัน ไกรฤกษ์) ไปเป็นข้าหลวงเมืองตะโปน

ให้พันพิศณุราช เป็นข้าหลวงเมืองอัตตะบือ

ให้จหมื่นศักดิ์บริบาล นายร้อยโทเล็ก ไปเป็นข้าหลวงเมืองสุวรรณภูมิ เพราะเป็นเมืองที่มีเมืองเล็กขึ้นมาก

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงใหญ่ต่างพระองค์ ฯ โปรดให้ออกประกาศห้ามมิให้เจ้าหมู่เก็บเงินส่วยแก่ตัวไพร่โดยไม่มีกำหนดอัตรา และไม่มีประมาณ ไม่มีฎีกาใบเสร็จให้เป็นคู่มือแก่ผู้เสียเงินเหมือนดังแต่ก่อน

---

[๑] โปรดเข้าใจคำว่า *ข้าหลวง* ไปประจำเมืองนั้นเมืองนี้ตามที่กล่าวมานั้น ตำแหน่งนี้อาจทำให้เข้าใจว่าเป็นตำแหน่งเดียวกันกับ *ตำแหน่งข้าหลวงประจำจังหวัด* หรือ ผู้ว่าราชการจังหวัด ในปัจจุบัน แต่หาเป็นตำแหน่งเดียวกันไม่ ตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการนี้ เป็นตำแหน่งผู้ช่วยข้าหลวงใหญ่ หรือข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลเวลานั้น

ครั้นต่อมาระหว่างเดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๑๑ อ้ายตังแกโบ ซึ่งตั้งบ้านอยู่ ณ บ่อทองคำ ตำบลภูกะโงกลำน้ำเซซานซวน แขวงเมืองแสนปาง กระทำการขัดแข็งอำนาจราชการบ้านเมืองขึ้นต่าง ๆ คือแย่งชิงร่อนทองคำในบ่อหลวง และขัดแข็งไม่ยอมเสียภาษี แลจับเจ้าพนักงานภาษีจำจองซึ่งรัฐบาลแต่งตั้ง แล้วตั้งตัวเองเป็นเจ้าภาษีเก็บเอาทองแก่ผู้ขุดร่อนได้เดือนละ ๒ หนครึ่ง ถ้าผู้ใดขัดขืนก็เก็บเอาเหล็กคนละ ๔ ดวง คิดราคาเหล็กดวงตามที่ใช้สอยกันอยู่ในตำบลนั้นคือ ๘, ๙, ๑๐ ดวงต่อบาท และตั้งศาลเตี้ยบังคับความจับกุมราษฎรชาวข่า ลาว ชาวบ้านมาชำระปรับไหมเอาเงินแลจำจองโดยอำนาจพลการ นอกจากนี้ยังได้คุมพรรคพวกเที่ยวปล้นจับเอาไพร่ข่าไปแลกเปลี่ยนซื้อขาย แลตั้งเกลี้ยกล่อมซ่องสุมผู้คนกระทำโจรกรรมต่าง ๆ กำเริบขึ้นโดยลำดับ ในที่สุดได้จับเจ้าพนักงานแลทหารซึ่งออกไปตั้งรักษาด่านปากน้ำสระไท แขวงเมืองแสนปาง แลจับกรมการเมืองนครจำปาศักดิ์ที่เจ้านครจำปาศักดิ์ใช้ให้มาตามตัวอ้ายตังแกโบจำไว้ จนความนั้นได้ทราบถึงพระยาประชากิจกรจักร์ (แช่ม บุนนาค) เมื่อครั้งเป็นพระประชากิจฯ ข้าหลวงผู้ช่วยข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

ครั้นวันที่ ๒๐ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๑ พระยาประชากิจกรจักร์จึงพร้อมด้วยหลวงสุนทรอุทัยพิทักษ์ นายร้อยโทคร้าม นายร้อยตรีถมยา แล พญาเมืองแพน กรมการเมืองนครจำปาศักดิ์ ราชวงศ์เมืองสีทันดร ราชวงศ์เมืองเชียงแตง ฯลฯ คุมทหาร ๓๘ คน จู่ไปจับอ้ายตังแกโบถึงที่อยู่ อ้ายตังแกโบรู้ตัวออกหลบซ่อนอยู่นอกบ้าน พระยาประชากิจ ฯ จึงได้ใช้ให้ชาวบ้านไปเรียกตัวมา อ้ายตังแกโบไม่ยอมรับผิด พระยาประชากิจ ฯ จึงสั่ง

ให้นายร้อยตรีถมยาจับอ้ายตังแกโบ แต่พอจับข้อมืออ้ายตังแกโบทันใดนั้น พวกอ้ายตังแกโบประมาณ ๘๐ คน ซึ่งซุ่มอยู่ก็ยิงเอาพวกพระยาประชากิจฯ ที่จะแย่งชิงเอาอ้ายตังแกโบ แต่ไม่มีใครได้รับอันตราย ฝ่ายทหารจึงต้องสู้รบยิงเอาพวกอ้ายตังแกโบตายไปคนหนึ่งแลจับเป็นได้ ๒๐ คนพร้อมด้วยอาวุธเป็นอันมาก นอกนั้นหลบหนีไป แล้วพระยาประชากิจกรจักร์ได้มีบอกส่งอ้ายตังแกโบแลพรรคพวกที่จับได้มาถวายพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงใหญ่ ณ เมืองอุบล ฯ ทรงพิจารณาได้ความจริงโปรดให้ประหารชีวิตตามโทษานุโทษ

ครั้นเมื่อวันที่ ๓ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๑ ขุนมหาวิชัยที่โปรดให้ไปเป็นข้าหลวงเมืองสีทันดรนั้น เป็นไข้จับถึงแก่กรรม

เมื่อเดือนกันยายนศกเดียวกันนี้ โปรดให้หลวงพิพิธสุนทร(อิน)ไปเป็นข้าหลวงเมืองเชียงแตง

ครั้นวันที่ ๓๑ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาวทรงออกประกาศให้ราษฎรทำสารกรมธรรม์ต่าง ๆ ด้วยกระดาษพิมพ์หลวง ถ้าใครไม่ทำสารกรมธรรม์ด้วยกระดาษพิมพ์หลวงภายหลังวันออกประกาศนี้แล้ว ห้ามมิให้ข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการรับพิจารณา

ในศกนี้เมืองนครจำปาศักดิ์จับช้างเผือกเอกได้ ๑ เชือก เมืองสีทันดรได้ช้างพลายสีประหลาด ครั้นเดือนธันวาคมศกเดียวกัน ข้าหลวงใหญ่เมืองลาวกาวโปรดให้พระพิศณุเทพฯ ข้าหลวงเมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้าอุปราช (เจ้าศรีสุราช คำพันธ์) เมืองนครจำปาศักดิ์ ราชวงศ์ผู้รักษาการ

เมืองสีทันดร[๑] ท้าวสุทธิสาร ผู้รักษาเมืองมูลปาโมกข์แลหมอ พร้อมทั้งควาญช้างคุมต้นไม้เงินทองเครื่องราชบรรณาการแลช้างเผือก ๒ เชือกมาถวาย ณ กรุงเทพฯ ส่วนหน้าที่เมืองนครจำปาศักดิ์โปรดให้ขุนวิชิตชลหารข้าหลวงเมืองเดชอุดม เมืองโดมประดิษฐ์ไปเป็นข้าหลวงเมืองนครจำปาศักดิ์แทน และให้หลวงเทพนเรนทร์ไปเป็นข้าหลวงเมืองเดชอุดม เมืองโดม-ประดิษฐ์ต่อไป

พระพิศณุเทพฯ แลเจ้าอุปราชฯ มาถึงกรุงเทพฯ ประจวบกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประชวร จึงโปรดเกล้าฯ ให้พักช้างสีประหลาดไว้ที่บ่อโพลงกรุงเก่า ส่วนช้างเผือกเอกของเมืองนครจำปาศักดิ์นั้น โปรดฯ ให้เอาลงแพมาขึ้นโรงสมโภชที่เกาะช้างเผือก ณ พระราชวังบางปะอิน แต่ยังหาทันได้ขึ้นระวางไม่ ช้างนั้นล้มเสียก่อน

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกชั้น ๔ ภูษณาภรและเสื้อเข้มขาบริ้วอย่างดี ๑ เงินเบี้ยเลี้ยง ๓ ชั่ง ๔ ตำลึงแก่เจ้าอุปราชฯ เมืองนครจำปาศักดิ์ และพระราชทานเครื่องราช-อิสริยาภรณ์และเงินเบี้ยเลี้ยง ๑๑ ตำลึง เสื้ออัตลัดดอกสะเทิน[๒] แก่ราชวงศ์

---

๑ ต่อมาเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาวขอพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้ราชวงศ์เมืองสีทันดรเป็นพระอภัยราชวงศ์ เป็นผู้ว่าราชการเมืองสีทันดร และขอให้ท้าวสุทธิสารเป็นพระวงศาสุรเดช ผู้ว่าราชการเมืองมูลปาโมกข์ ขึ้นเมืองสีทันดร เมื่อวันที่ ๕ เมษายน ร.ศ. ๑๑๒ พระราชทานเครื่องยศตามบรรดาศักดิ์ พระอภัยราชวงศ์นี้เป็นต้นสกุล "อภัย" ของท้าว กุ อภัย อดีตเจ้าเมืองโขงและอดีตองค์มนตรีลาว ท้าว กุ อภัย มีน้องชายคนหนึ่ง คือ ท้าวหยุย อภัย อดีตรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการลาว ทั้งสองท่านนี้ได้ถึงแก่กรรมเมื่อไม่นานมานี้

๒ เป็นเสื้อผ้าชนิดหนึ่งทอด้วยไหมควบกับเงินแล่งหรือทองแล่ง แต่ไหมมีจำนวนมากกว่า

เมืองสีทันดร และพระราชทานเบี้ยเลี้ยง ๑๑ ตำลึง เสื้อแบบเดียวกับที่พระราชทานแก่ราชวงศ์เมืองสีทันดรแก่ท้าวสุทธิสาร ผู้รักษาการเมืองมูลปาโมกข์ ส่วนหมอและควาญช้าง ท้าวเพียกรมการที่ติดตามต่างก็ได้รับพระราชทานเงินตราเสื้อผ้าตามสมควร พระพิศณุเทพ ฯ นั้นมิได้กลับไปรับราชการ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์อีก โปรดเกล้า ฯ ให้รับราชการอยู่ในพระนคร

ต่อมาเมื่อเดือนมีนาคม ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองมณฑลลาวกาวโปรดให้จหมื่นวิชัยยุทธเดชาคนี (อิ่ม) เป็นข้าหลวงตรวจจัดราชการเมืองสุวรรณภูมิ และเมืองมหาสารคาม

หลังจากที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงใหญ่เสด็จประพาสตรวจราชการฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงแล้วไม่นาน ก็ปรากฏเหตุการณ์กระเซ็นกระสายว่า ฝรั่งเศสเริ่มแสดงท่าทีเป็นอมิตรต่อสยาม โดยได้จัดส่งกำลังทหารฝรั่งเศสปนแขกดำและส่วนมากเป็นญวนและเขมรราว ๔๐๐ คน คุมโดยเมอสิเออร์บาสตาร์ด (M. Bastard) ไวส์เรสิดังท์กัมพูชา พร้อมด้วยร้อยเอกโทเรอส์ (Capt. Thoreux) เป็นขบวนทัพบุกรุกเข้ามาในพระราชอาณาเขตของไทยตามลำแม่น้ำโขง เมื่อวันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๑๒ โดยอ้างว่าดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงที่ไทยได้จัดให้ข้าหลวงและเจ้าหน้าที่ออกไปรักษาด่านแดนอยู่นั้นเป็นของเวียดนามและเขมร เมื่อญวนและเขมรอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสแล้ว ก็ชอบที่ดินแดนส่วนนี้ต้องตกไปเป็นของฝรั่งเศสด้วย แต่ปราศจากหลักฐานกรรมสิทธิ์ที่เขาอ้างนั้นทั้งสิ้น

ฝ่ายเจ้าหน้าที่ของไทย อันมีพระยาประชากิจกรจักร์ (เมื่อครั้งเป็นพระประชากิจกรจักร์ แช่ม บุนนาค) ข้าหลวงผู้ช่วยข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาว

กาวตั้งรักษาการณ์อยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ ส่วนทางฝ่ายหัวเมืองมณฑลลาว พวนก็มีพระยอดเมืองขวาง ข้าหลวงพิเศษ ซึ่งโปรดฯ ให้ออกมารักษาการณ์ประจำอยู่ที่เมืองคำม่วน คำเกิด[๑] นั้น ฝรั่งเศสก็คุมทหารญวนโดยเมอสิเออร์-ลุค (M. Luce) เรสิดังท์เมืองแง่อันห์ เมอสิเออร์โกรสกุยแรง (M. Grosgu-rin) จเรทหารรักษาดินแดน และพันตรีโซโล ผู้บัญชาการทหารอาสาสมัครพื้นเมือง บุกรุกเข้ามาในทำนองเดียวกับทางด้านนครจำปาศักดิ์ ขู่บังคับให้พระยอดฯ ถอนทหารออกไป แต่ทางฝ่ายไทยเราทั้งสองด้านที่รักษาการณ์อยู่นั้นไม่ยอมถอน และตอบไปว่า ดินแดนที่ตนมาปกครองรักษาอยู่นี้ไทยได้ปกครองมาหลายร้อยปีแล้ว ทั้งไม่ได้รับคำสั่งจากผู้บังคับบัญชาและรัฐบาลสยามให้ถอย จึงเกิดรบกันขึ้น รบกันหนักทางด้านนครจำปาศักดิ์ที่แก่งหลี่ผี อันเป็นหน้าด่านที่สำคัญในลำแม่น้ำโขง ต่างล้มตายบาดเจ็บด้วยกันทั้งสองฝ่าย ขณะที่รบกันนี้ฝ่ายเราจับร้อยเอกโทเรอส์ไว้เป็นเชลยแล้วส่งตัวไปยังเมืองอุบลราชธานี เพื่อฟังกระแสรับสั่งข้าหลวงใหญ่ต่อไป

ทางด้านพระยอดเมืองขวาง ปรากฏนายโกรสกุยแรงถูกกระสุนปืนทหารไทยตาย ขณะที่เกิดยิงต่อสู้กันที่แก่งเจ๊กริมน้ำหินบูน ฝรั่งเศสหาว่าพระยอดฯ เจตนาทำร้ายโดยใช้ปืนริวอลเวอร์ยิงเอานายโกรสกุยแรงในระยะเผาขน ไม่ถือว่าเป็นการสู้รบในกรณีพิพาท เรื่องจับร้อยเอกโทเรอส์และเรื่องเมอสิเออร์โกรสกุยแรง๒เรื่องนี้เป็นเหตุให้รัฐบาลฝรั่งเศสเป็นเดือดเป็นแค้นไทยมาก อันเป็นสาเหตุหนึ่งของหลายๆ เหตุซึ่งทำให้ไทยถูกอำนาจบาตร-

---

[๑] เมืองคำเกิด คำม่วน เป็นเมืองสำคัญทางยุทธศาสตร์ ตั้งอยู่ตอนกลางดินแดนส่วนที่แคบของลาว ห่างจากเวียงจันทน์ทางตะวันออกประมาณ ๒๐ กิโลเมตร-เศษ

ใหญ่ของฝรั่งเศส ซึ่งเป็นประเทศมหาอำนาจยกขึ้นเป็นเหตุร้ายแรงในเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ประกอบกับฝรั่งเศสกำลังแสวงหาเมืองขึ้นแข่งขันกับอังกฤษในตะวันออกไกลอยู่แล้ว จึงได้บีบบังคับไทยโดยส่งเรือบีนเข้ามาน่านน้ำสยามแล้วเกิดสู้รบกันขึ้นทางปากน้ำเจ้าพระยาอีกด้านหนึ่ง ฯลฯ เหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ อันขมขื่นเป็นมาอย่างไร ย่อมเป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้ว

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงวิจารณ์ไว้ว่า ในครั้งนั้นถ้ากรมหลวงพิชิตฯ ไม่ได้สำเร็จราชการอยู่ในมณฑลหัวเมืองลาวกาว น่าที่ความลำบากจะมากกว่าที่ได้เป็นมาแล้วเป็นแน่แท้ เพราะทางกรุงเทพฯ ความรู้ในการท้องที่จะบัญชาการอย่างใดไปให้สำเร็จทันท่วงที ความขัดข้องยังมีมาก กรมหลวงพิชิตฯ ทรงรับภาระที่จะบอกข้อความเข้ามาให้ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทให้ถูกต้องตามจริง และที่จะรับกระแสรับสั่งไปบัญชาการให้ได้ดังพระราชประสงค์ ข้อนี้ยากที่ผู้อื่นในเวลานั้นจะสามารถฉลองพระเดชพระคุณได้เช่นกรมหลวงพิชิตฯ

เมื่อเหตุการณ์ทางหัวเมืองมณฑลลาวกาวค่อยเรียบร้อยลงบ้างแล้ว ทรงพระกรณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเสด็จกลับเข้ามากรุงเทพฯ ประจวบกับรัฐบาลฝรั่งเศสขอให้รัฐบาลสยามนำตัวผู้ที่ฝรั่งเศสเรียกว่า *เป็นตัวการก่อเหตุที่ทุ่งเชียงคำ และคำม่วน (คือพระยอดเมืองขวาง) นั้นมาพิจารณาพิพากษาลงโทษ* ตามคำกล่าวหาของฝรั่งเศสนั้นว่า ฐานผู้ร้ายฆ่าคนตายโดยเจตนา ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสชื่อเมอสิเออร์โกรสกุยแรง ฯลฯ... เพราะเรื่องพระยอดเมืองขวางนี้ มีระบุไว้ในหนังสือสัญญายื่นคำขาดของฝรั่งเศสฉบับหนึ่งเรียกว่า *สัญญาน้อย* ข้อ ๓ ลงวันเดือนปีเดียวกับสัญญาใหญ่ หรือที่เรียกว่า *สัญญาสงบศึกระหว่าง*

สยามกับฝรั่งเศส ฉบับลงวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ (ค.ศ. ๑๘๙๓) ที่เราต้องสละสิทธิทั้งสิ้นทั่วไปในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้ฝรั่งเศส ผู้ที่เหมาะสมในเรื่องนี้ก็คือ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นอธิบดีผู้พิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นเฉพาะ พร้อมด้วยผู้พิพากษารองอีก ๔ ท่าน เริ่มพิจารณาความเรื่องพระยอดเมืองขวางมาแต่วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ มีเมอสิเออร์ดูโด อธิบดีผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ของฝรั่งเศสแห่งเมืองไซ่ง่อน เป็นผู้แทนรัฐบาลฝรั่งเศสมาคอยกำกับการพิจารณาอยู่จนถึงวันที่ ๑๗ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๒ เห็นว่าข้อกล่าวหาของฝรั่งเศสมีกรณีแวดล้อมไม่เพียงพอที่จะสันนิษฐานได้ ว่าพระยอดเมืองขวางจำเลยเป็นผู้ผิดตามโจทก์กล่าวหา จึงพร้อมกันพิพากษาพระยอดเมืองขวางจำเลยว่ามิได้กระทำความผิดอันใด ให้ปล่อยจำเลยพ้นข้อหาไป แต่รัฐบาลฝรั่งเศสไม่ยอม ขอให้ตั้ง *ศาลผสม* (Court Mixes) ขึ้น ตามนัยแห่งอนุสัญญาต่อท้ายข้อ ๓...ลงวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ มีกงสุลฝรั่งเศสกับที่ปรึกษากฎหมายฝรั่งเศสซึ่งเดินทางมาจากไซ่ง่อนเพื่อมาฟังและควบคุมคดีนี้ มีผู้พิพากษาฝรั่งเศส ๓ นาย ผู้พิพากษาไทย ๒ ท่าน ใช้สถานทูตฝรั่งเศสพิจารณา ครานี้ผู้พิพากษาฝรั่งเศสตัดสินให้จำคุกพระยอดเมืองขวางเป็นเวลา ๒๐ ปี ส่วนผู้พิพากษาไทยลงเนื้อหาว่า พระยอดเมืองขวางไม่มีความผิดให้ปล่อยพระยอดเมืองขวางพ้นข้อหาไป แต่ผู้พิพากษาฝรั่งเศสมากกว่าผู้พิพากษาไทย ฉะนั้นจึงเป็นเคราะห์กรรมของพระยอดเมืองขวาง คือต้องถือตามคำตัดสินของผู้พิพากษาฝรั่งเศส

หลังจากที่คณะผู้พิพากษาฝรั่งเศสอ่านคำตัดสินจบแล้ว บรรดาชาวยุโรปและชาวไทยเป็นอันมากซึ่งนั่งฟังอยู่ในศาลพากันเห็นว่า คำพิพากษา

ตัดสินของผู้พิพากษาฝรั่งเศสนี้ หาถูกต้องด้วยคลองธรรมไม่ จึงพากันกล่าวหาคำตัดสินของผู้พิพากษาฝรั่งเศสต่าง ๆ นานา และแสดงความสงสารพระยอดเมืองขวางทั่วทุกคน

หนังสือพิมพ์อังกฤษ *ไทม์วิกลี่เอดิชั่น* ฉบับประจำวันที่ ๒๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๒ เสนอข่าวว่า ศาลรับสั่งพิเศษในกรุงเทพฯ ได้พิจารณาความนี้โดยยุติธรรมเที่ยงตรงจริง ๆ เสร็จแล้วจึงได้ตัดสินว่า พระยอดเมืองขวางไม่มีความผิดตามข้อหา ชาวยุโรปและชาวสยามในกรุงเทพฯ พากันเห็นว่าศาลรับสั่งพิเศษนี้ตัดสินคดีถูกต้องด้วยความยุติธรรมทุกประการ

เมื่อพระยอดเมืองขวางได้ตกเป็นนักโทษฐานฆ่าคนตายตามข้อหา และคำตัดสินของผู้พิพากษาฝ่ายฝรั่งเศสแล้วก็ดี นายปาวีอัครราชทูตฝรั่งเศสยังไม่แน่ใจว่าทางการเรือนจำของไทยจะจำจองพระยอดฯ ฐานนักโทษอุกฉกรรจ์เยี่ยงกฎหมายไทยรายอื่น ๆ จริงหรือไม่ จึงไปตรวจดูด้วยตนเอง ทางฝ่ายเจ้าหน้าที่เรือนจำไทย ถ้าทราบว่าฝรั่งเศสจะมาตรวจการจองจำพระยอดฯ คราวใด ก็ทำเป็นใส่ขื่อใส่คาเครื่องพันธนาการพระยอดฯ อย่างหนักทุกคราวไป เพื่อให้เห็นว่าไทยได้จองจำพระยอดฯ ครบ ๕ ประการอย่างจริงจัง แต่เมื่อราชทูตฝรั่งเศสได้มาดูเห็นว่าการจองจำพระยอดฯ เป็นที่เรียบร้อยและพ้นจากเรือนจำแล้ว เจ้าหน้าที่เรือนจำก็ได้ถอดเครื่องพันธนาการพระยอดฯ ออกให้อยู่เป็นปรกติเหมือนเช่นอยู่กับบ้าน ต่างแต่ว่าอยู่ในคุกเท่านั้น

ข่าวเรื่องพระยอดเมืองขวางได้ถูกศาลผสมอันมีตุลาการฝรั่งเศสทั้งหมดได้ตัดสินให้จำคุกพระยอดฯ ๒๐ ปีฐานฆ่าโกรสกุยแรง ได้แพร่สะพัดประจักษ์แก่ตาโลก ชาวต่างชาติทั้งหลายที่กล้ากล่าวความจริงอันเนื่องมาจากความเป็นธรรม ก็ได้เขียนบทประพันธ์ติเตียนการกระทำของฝรั่งเศสต่าง ๆ นานา ว่าไม่ยุติธรรมที่ได้กระทำแก่พระยอดฯ ไปแล้วนั้น

ครั้นต่อมาระหว่างเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๑ รัฐบาลฝรั่งเศสจะได้สำนึกขึ้นมาอย่างไรไม่ปรากฏ (เป็นเวลาหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงบีย์มหาราชเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกเพียงเล็กน้อย) ได้ขอร้องให้รัฐบาลสยามปล่อยพระยอดเมืองขวางออกจากเรือนจำไปเสีย เป็นอันว่าพระยอดฯ ได้ใช้ชีวิตทรมานอยู่ในเรือนจำเพียง ๔ ปีเท่านั้น เมื่อออกจากคุกมาแล้ว ๒ ปีก็ถึงแก่กรรม

ในระหว่างไทยกับฝรั่งเศสพิพาทกรณี ร.ศ. ๑๑๒ นี้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จกรมพระสวัสดิวัฒนวิศิษฏ (เมื่อครั้งเป็นกรมหมื่น ฯ) ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมพระองค์แรก เสด็จออกไปราชการประเทศในยุโรป ท่านจึงได้ถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุธิธรรม เพื่อจะมิให้ราชการที่ทำอยู่ทางกรุงเทพฯ ขาดผู้บัญชาการกระทรวง ทรงพระราชดำริเห็นว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นผู้ได้ทรงแสดงความสามารถรอบรู้ในทางศาลบ้านเมืองเป็นอย่างดี ด้วยพระเกียรติคุณในทางตุลาการอันเยี่ยมยอดนั่นเอง ในปี พ.ศ. ๒๔๓๗ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม

เมื่อก่อนที่โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์หัวเมืองมณฑลลาวกาวนั้น ก็โปรดเกล้า ฯ ตั้งให้พระองค์ท่านเป็นองคมนตรีของสภารองที่ปรึกษาราชการแผ่นดินในคราวแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ ครั้นเมื่อโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งศาลฎีกาขึ้นก็ได้ทรงเป็นอธิบดีศาลฎีกาพระองค์แรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ ได้ทรงผนวช ณ วัดบวรนิเวศฯ๑ พรรษา ครั้นทรงลาผนวชแล้วก็ได้รับสถาปนาเป็นกรมหมื่นพิชิตปรีชากรต่อมา นอกจากจะโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งอธิบดี

ศาลฎีกาแล้ว ยังโปรดฯ ให้ดำรงตำแหน่งอธิบดีศาลแพ่งกลางและศาลแพ่งเกษมอีกด้วย

ใน พ.ศ. ๒๔๒๗ รัฐบาลอังกฤษจะขอตั้งศาลต่างประเทศขึ้นที่เชียงใหม่เป็นครั้งแรก โดยเฉพาะอย่างยิ่งรัฐบาลสยามจะต้องหาบุคคลที่เหมาะสมและเป็นผู้มีเกียรติยศชั้นสูง และมีสมรรถภาพให้เป็นข้าหลวงขึ้นไปจัดการ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เห็นสมควรแต่งตั้งให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นข้าหลวงต่างพระองค์รับกระแสรับสั่งขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ กรมหลวงพิชิตปรีชากรพระองค์ท่านก็ได้ทรงจัดการศาลต่างประเทศตลอดจนจัดการปกครองเปลี่ยนวิธีเดิม จัดตั้งระบบเสนา ๖ ตำแหน่งขึ้นที่เมืองเชียงใหม่เป็นปฐม แล้วใช้ที่เมืองอื่น ๆ ต่อไปในมณฑลพายัพ (แต่เมื่อครั้งเรียกมณฑลลาวเฉียง) อันเป็นแบบแผนการปกครองมณฑลพายัพในกาลต่อมา

เมื่อได้ทรงจัดวางแบบแผนราชการตามพระราชประสงค์แล้ว ก็โปรดเกล้าฯ ให้เสด็จกลับกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ จึงโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นเป็น *กรมหลวง* ในราชทินพระนามเดิม พ.ศ. ๒๔๓๔ ก็โปรดเกล้าฯให้เสด็จไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่หรือข้าหลวงต่างพระองค์หัวเมืองลาวกาวที่เมืองอุบลราชธานี จนเกิดเรื่องกับฝรั่งเศส ร.ศ. ๑๑๒ ดังกล่าวมาแล้ว

นอกจากตำแหน่งหน้าที่ราชการบ้านเมืองอันสำคัญที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้เจ้านายพระองค์นี้ทรงปฏิบัติมาโดยความเรียบร้อยทุกประการนั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรยังทรงมีพระปรีชาสามารถฉลาดเฉียบแหลมในทางอรรถกวีนิพนธ์วรรณคดีต่าง ๆ ที่เป็นหลักฐานไว้ได้

อีกอย่างมากมาย ทรงเป็นจินตกวีผีพระโอษฐ์ไพเราะกลั่นกล้าสามารถ และทรงเป็นเนติบัณฑิตธรรมศาสตร์ราชประเพณี ฯลฯ อีกด้วย

ครั้นเมื่อหลังจากทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมชั่วเวลาอันน้อยแล้ว พระองค์ก็ทรงประชวรกระเสาะกระแสะจนกระทั่งถึงปี พ.ศ. ๒๔๓๙ จึงทรงลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม แต่เนื่องด้วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความดีความชอบและทรงเสียดายพระปรีชาสามารถ จึงโปรดเกล้าฯ ให้อยู่ในตำแหน่งกรรมการศาลฎีกา ยังได้รับแต่งตั้งให้ทรงเป็นกรรมการพิจารณายกร่างกฎหมายอาญา ฉบับ ร.ศ. ๑๒๗ อันเป็นประมวลกฎหมายสำคัญร่วมกับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ เจ้าพระยาอภัยราชา (คุสตาฟ โรแรงยัคมังส์) พระยาประชากิจกรจักร์ (แช่ บุนนาค) เมอสิเออร์ริชาร์ด ยัคส์เกอก-แปดตริคและหมอโคจิมาเซา ครั้นแล้วพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิต-ปรีชากรก็ประชวรหนัก จนวันที่ ๑๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ เวลา ๑๐.๐๐ น. เศษ จึงได้สิ้นพระชนม์ คำนวนพระชันษาได้ ๕๔ ปีเศษ พระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าคัคณางคยุคล (สกุล *ศุภลักษณ์*)

บทที่ ๑๕

ระบบเทศาภิบาล

บัญหาเรื่องไทย–ลาว หรือลาว–ไทย นี้เป็นบัญหาที่ได้ถกเถียงกันมานานทั้งอดีตและบัจจบัน บางครั้งคำว่า *ไทย*และ*ลาว* ก็นำมาซึ่งการทะเลาะวิวาทดูถูกเหยียดหยามกัน อันเป็นเหตุให้เกิดการแตกร้าวความสามัคคีของคนในชาติ

นักประวัติศาสตร์ทั้งไทยฝรั่งที่รู้จริงเห็นแจ้งก็ได้กล่าวแล้วว่า *ลาวก็คือไทย* และ *ไทยก็คือลาว* แยกกันไม่ออก จึงเป็นคำกล่าวที่ถูกต้อง เพราะไทยก็สืบเลือดเนื้อเชื้อไขและมีบรรพบุรุษสืบสายเลือดมาจาก *อ้ายลาว* ส่วนอ้ายลาวหรือลาวก็เรียกตนเองว่า *ไทย* เป็นต้นว่า ชาวจังหวัดเลยเห็นชาวอุบลฯ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม ขอนแก่น ฯลฯ ขึ้นไปทางโน้นก็เรียกว่า *ไทยใต้*[๑] ครั้นชาวจังหวัดเลย ไทยหล่มสัก เพชรบูรณ์ ฯลฯ ไปทางร้อยเอ็ด ขอนแก่น ฯลฯ ก็จะถูกทักหรือเรียกว่า *ไทยเลย ไทยหล่ม* หรือเช่น “ไภ้ (สะไภ้) ไทยเลย เขยไทยหล่ม” เป็นต้น ชาวพี่น้องทางเวียงจันทน์ครั้นข้ามมาทางอีสาน ก็จะให้การต้อนรับขับสู้ว่า “ไทยเวียง

---

๑ คือหมายถึงที่อยู่ลุ่มเขา หรือใต้ภูเขาลงมา ไม่ได้หมายถึงทิศเหนือใต้เช่นเดียวกับแม่น้ำลำคลอง แม้จะไหลสู่ทิศเหนือแต่ถือทางน้ำไหลเป็นทางใต้ เป็นต้น

เพื่นมายาม” ดังนี้เป็นต้น ไม่ปรากฏมีผู้ใดเรียก ลาวเมืองนั้นเมืองนี้เลย

ในทางราชการสมัยหนึ่ง มีการใช้คำว่าลาวนั้นลาวนี้เรียกกันอยู่ เช่น ลาวเฉียง คือ *ลาวพุงดำ* เพราะสักขาลายขึ้นไปถึงเอว (หรือแอว) จึงถูกเรียกว่า “ลาวพุงดำ” ได้แก่พวกที่อยู่ทางภาคเหนือของไทย ส่วนพวกลาวเวียง ลาวพุงขาวนั้นไม่ได้สักพุงอย่างนั้น คือสักลายตั้งแต่เข่าขึ้นไปถึงโคนขาเท่านั้น จึงมีชื่อว่า *ลาวพุงขาว* ได้แก่พวกที่อยู่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือตลอดทั้งฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง มีชื่อรวมเรียกว่า “ลาวพวน, ลาวกาว” (หรือกาวลาวเรียกกลับกัน)

ส่วนประชาชาติที่ถือว่าตนเป็นไทยหรือคนไทยได้แก่พวกที่อยู่ภาคกลาง ชาวเมืองล่างเท่านั้น และเมื่อคนเหล่านี้ (บางจำพวก) ได้ขึ้นไปอยู่ทางภาคอีสานหรือภาคเหนือแล้ว ก็จะเบ่งว่า “ข้านี้เป็นไทย” และได้ดูถูกเพื่อนร่วมชาติร่วมสายโลหิตเดียวกันในทำนองเหยียดหยามว่า “ลาว” เป็นพวกกินกบ กินเขียด กินปลาร้า และกินข้าวมือไม่ล้าง ... เมื่อได้ขึ้นไปเป็นเจ้านายทางภาคอีสานหรือภาคเหนือแล้ว ก็มักจะเบ่งอวดอำนาจศักดาออกมาว่า ข้านี้เป็นไทยมาปกครองลาวหรือเป็นนายลาวอะไรทำนองนี้

เพราะความเข้าใจหลงผิดในประวัติศาสตร์อันแท้จริงดังกล่าวมานี้ คนไทยด้วยกันจึงได้ดูถูกกันและดูถูกเหยียดหยามคนไทยอื่นๆว่าเป็นลาวเป็นกาว ดังเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ได้เป็นมาแล้วในอดีตในพวกหมู่นักศึกษาตลอดจนนักการเมือง แม้แต่ในสภาผู้แทนราษฎรก็เคยเกิดการต่อว่าต่อขานกันในเรื่องคำว่า *ลาว* นี้มาแล้ว

ครั้นต่อมาในตอนปลายรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ ชื่อเมืองมณฑลต่างๆ ที่ทางราชการแต่ก่อนอ้างว่าหัวเมืองที่เคยเรียกมณฑลพายัพกับมณฑลอุดรและมณฑลอีสานว่าเป็น "เมืองลาว" ดังเช่นที่กล่าวมาแล้วนั้น เนื่องแต่การปกครองเช่นว่าเป็นอันพ้นเวลาอันสมควรแล้ว ถ้าคงไว้จะกลับให้โทษแก่บ้านเมือง จึงทรงพระราชดำริให้แก้ไขการปกครองเปลี่ยนเป็นพระราชอาณาจักร (Kingdom) *ประเทศสยาม* เลิกประเพณีที่มีเมืองประเทศราชถวายต้นไม้เงินทองดังแต่ก่อน

เมื่อก่อน พ.ศ. ๒๔๓๗ คือก่อนตั้งมณฑลเทศาภิบาล ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ในรัชกาลที่ ๕ ให้รวมกลุ่มจังหวัดชั้นนอกเข้าเป็นมณฑลไว้แล้วมี ๖ มณฑลคือ

๑. *มณฑลลาวเฉียง* (เปลี่ยนมาจากหัวเมืองลาวพุงดำ ภายหลังเปลี่ยนเป็นมณฑลพายัพ) มี ๖ เมือง คือ นครเชียงใหม่ นครลำปาง นครลำพูน นครน่าน แพร่ และเถิน[๑] *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา*[๒] ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ แต่ดำรงตำแหน่งอยู่เพียงปีเดียว (พ.ศ. ๒๔๕๓) *พระยาทรงสุรเดช* (อั้น บุนนาค) ได้มาแทน

๒. *มณฑลลาวพวน* (เปลี่ยนมาจากหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ) เหตุที่เรียกมณฑลลาวพวนนั้น คือก่อน ร.ศ. ๑๑๒ ได้รวมหัวเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงหลายเมือง โดยรัฐบาลสยามได้ส่งข้าราชการไปเป็นข้าหลวงรักษา

---

[๑] ภายหลังยุบเป็นอำเภอเถิน ขึ้นนครลำปางเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘

[๒] เมื่อยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ (ในรัชกาลที่ ๕) กรมหมื่น ฯ

เมืองอยู่ เฉพาะเมืองเชียงขวางซึ่งเป็นเมืองใหญ่ในแคว้นพวน อันเป็นนามมาแห่งมณฑลนี้ซึ่งเรียกกันตามประชาสามัญในสมัยนั้นรู้จักง่าย และเนื่องด้วยพลเมืองในแถบนั้นมีสายสัมพันธ์เนื่องมาจากชาวเมืองพวน ส่วนพวกที่ข้ามมาตั้งภูมิลำเนาทำมาหากินทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง ซึ่งได้อพยพเข้ามาแต่ในรัชกาลที่ ๓ ก็มีอยู่เป็นจำนวนมากแล้ว ครั้นเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศส หัวเมืองที่สังกัดมณฑลลาวพวนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงก็ตกไปเป็นของฝรั่งเศสด้วย เมืองใหญ่ในมณฑลนี้ทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงจึงมีเหลืออยู่เพียง ๖ เมือง คือ อุดรธานี ขอนแก่น นครพนม สกลนคร หนองคาย และเลย ตั้งกองบัญชาการมณฑลที่บ้านเดื่อหมากแข้ง ต่อมาเรียก*เมืองอุดรธานี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม*[๑] ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ (ต่อมาเรียกข้าหลวงต่างพระองค์)

๓. *มณฑลลาวกาว* (เปลี่ยนมาจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกและหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือที่ทรงแบ่งไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓) เมืองใหญ่มี ๗ เมือง คือ อุบลราชธานี นครจำปาศักดิ์ ศรีสระเกษ สุรินทร์ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม และกาฬสินธุ์ ตั้งกองบัญชาการมณฑลที่เมืองอุบลราชธานี *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร*(เมื่อยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ) ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีข้าหลวง (หรือข้าหลวงใหญ่)

๔. *มณฑลลาวกลาง* มี ๓ เมือง คือ นครราชสีมา ชัยภูมิ บุรีรัมย์ ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองนครราชสีมา *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ*

---

[๑] เมื่อยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ (ในรัชกาลที่ ๕) กรมหมื่นฯ

กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์[๑] ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการมณฑลฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ และในตอนปลายปีเดียวกันนี้ โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพประสิทธิประสงค์ย้ายไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลลาวกาว แทนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายกลับพระนคร แล้วโปรดฯ ให้ *นายพลตรีพระยาสิงหเสนี* (สะอาด สิงหเสนี)[๒] มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มณฑลนครราชสีมาสืบต่อไป

๕. *มณฑลเขมร* มี ๔ เมือง คือ พระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ และพนมศรก ตั้งที่บัญชาการที่เมืองพระตะบอง เนื่องด้วยสัญญาที่ไทยกับฝรั่งเศสได้ทำกันฉบับลงวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๐๐ ประเทศเขมรตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศส เมืองพนมศรกก็ได้อยู่ในเขตแดนที่ต้องตกไปเป็นของฝรั่งเศส ส่วนเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณยังเป็นของไทยอยู่

โดยเฉพาะเมืองพระตะบองและเมืองเสียมราฐนั้นมีฐานะคล้ายเมืองประเทศราช ตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองเรียก “ผู้สำเร็จราชการเมือง” มีฐานันดรชั้นเจ้าพระยา คือ พระยาคทาธรธรณินทร์ (เยีย) ส่วนภาษีอากรและผลประโยชน์ทั้งปวงในมณฑลนี้ ได้พระราชทานแก่ผู้สำเร็จราชการเมืองและผู้สำเร็จราชการเมืองน้อยๆ ซึ่งขึ้นแก่เมืองพระตะบองและเมืองเสียมราฐ ดูเหมือนจะโปรดฯ ให้เก็บสืบทอดมาตั้งแต่ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ (กรุงเทพฯ)

---

[๑] เมื่อยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ (ในรัชกาลที่ ๕) กรมหมื่น ฯ

[๒] เมื่อครั้งเป็นนายพันเอกพระประสิทธิศัลยการ

เพราะสองเมืองนี้ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ โดยตรง ต่อมาจนถึงสมัยจัดการปกครองเป็นมณฑลเทศาภิบาล พ.ศ. ๒๔๔๓ แล้ว การภาษีอากรจึงเป็นของรัฐบาล เพราะจำต้องใช้จ่ายเงินเดือนให้แก่ข้าราชการและค่าใช้สอยต่างๆ

๖. *มณฑลภูเก็ต* มีอยู่ ๖ เมือง คือ ภูเก็ต กระบี่ ตรัง ตะกั่วป่า พังงา และระนอง ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองภูเก็ต พระยาทิพยโกษา (โต โชติกเสถียร) เป็นข้าหลวงรักษาราชการหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก ภายหลังเปลี่ยนเรียก *"ข้าหลวงเทศาภิบาล"*

มณฑลทั้ง ๖ ดังกล่าวมานี้ เพียงแต่รวมเขตหัวเมืองเข้าเป็นมณฑล และมีข้าหลวงใหญ่ไปประจำบัญชาการเท่านั้น ยังหาได้ดำเนินการเป็นลักษณะเทศาภิบาลแท้ไม่ จนถึงคราวที่จัดการเทศาภิบาลขึ้น จึงได้ทรงแก้ไขการปกครองมณฑลทั้ง ๖ นี้ เป็นลักษณะเทศาภิบาลด้วย

จำเดิมแต่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวมหัวเมืองชั้นนอกเป็นมณฑลขึ้น ๖ มณฑลเริ่มมาแต่ พ.ศ. ๒๔๓๗ หลังเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ได้สงบเรียบร้อยแล้ว จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้ง *มณฑลเทศาภิบาล* ขึ้นใหม่ ๔ มณฑล และแก้ไขการปกครองที่ได้ตั้งไว้ก่อนแล้วให้เป็นลักษณะเทศาภิบาลด้วยกัน คือ

๑. *มณฑลพิษณุโลก* มี ๕ เมือง คือ พิษณุโลก พิจิตร พิชัย[๑] สวรรคโลก และสุโขทัย ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองพิษณุโลก เจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) เมื่อยังเป็นพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ ๒๔๓๗)

---

[๑] ต่อมายุบเป็นอำเภอพิชัย จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ จึงได้ประกาศเปลี่ยนชื่อเมืองพิชัยใหม่ กลับเป็นเมืองอุตรดิตถ์ตามเดิม

๒. *มณฑลปราจีน* มี ๔ เมือง คือ ปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา[๑] นครนายก และพนมสารคาม ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองปราจีนบุรี พลตรี พระยาฤทธิรงค์รณเฉท (สุข ชูโต) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล

๓. *มณฑลราชบุรี* มี ๕ เมือง คือ ราชบุรี กาญจนบุรี ปราณบุรี เพชรบุรี และสมุทรสงคราม ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองราชบุรี เดิมหัวเมืองเหล่านี้สังกัดกระทรวงกลาโหมและกรมท่า คือกระทรวงการต่างประเทศ ณ บัดนี้ เมื่อได้มีประกาศพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ยกราชการฝ่ายพลเรือนในหัวเมืองดังกล่าวแล้ว มาขึ้นแก่กระทรวงมหาดไทยกระทรวงเดียว เมือง ๖ เมืองที่กล่าวจึงรวมเป็นมณฑลราชบุรีขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๓๗ นี้ เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ (เทศ บุนนาค) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล

๔. *มณฑลนครราชสีมา* เป็นมณฑลมีอยู่ก่อน พ.ศ. ๒๔๓๗ แล้ว แต่เพิ่งได้แก้ไขการปกครองเป็นระบอบเทศาภิบาลขึ้นในปีนี้ จึงได้นำมากล่าวไว้ตามลำดับด้วย นายพลตรีพระยาสิงหเสนี (สะอาด สิงหเสนี) เป็นข้าหลวงใหญ่ พ.ศ. ๒๔๓๖–๒๔๔๔

พ.ศ. ๒๔๓๘ โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นใหม่อีก ๓ มณฑล และแก้ไขการปกครองมณฑลที่มีอยู่ก่อนแล้วให้เป็นแบบเทศาภิบาลขึ้นอีก ๑ มณฑล จึงรวมเป็น ๔ คือ

๑. *มณฑลนครชัยศรี* มี ๓ เมือง คือ นครชัยศรี[๒] สมุทรสา-

---

[๑] ฉะเชิงเทรา คำนี้ทราบว่ามาจากคำเขมรคือ *สะติงเทรา* น้ำ" แต่กลายมาเป็น "ฉะเชิง" ส่วน "เทรา" แปล[illegible] ฉะนั้นคำ "ฉะเชิงเทรา" แปลว่า "แม่น้ำลึก"

[๒] ต่อมายุบเป็นอำเภอ[illegible] กลางมณฑลที่อำเภอพระ[illegible] มณฑลย้ายมาตั้ง [illegible] สะติงแปลว่า "แม่ [illegible] ลึก (กลายมาเป็นใหญ่)

[illegible] พ.ศ. ๒๔๔๖ เมื่อตั้งมณฑลขึ้นแล้วก็ไปตั้งศาลา [illegible] ในขณะนั้นอยู่ในแขวงเมืองนครชัยศรี อันเป็นศาลากลาง แล้วจึงกลับมาตั้งเป็นเมืองนครปฐมขึ้น

สุพรรณบุรี ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองนครชัยศรี ต่อมาภายหลังย้ายไปตั้งที่พระปฐม พระยามหาเทพฯ (บุตร บุณยรัตพันธุ์) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล)

๒. *มณฑลนครสวรรค์* มี ๘ เมือง คือ นครสวรรค์ กำแพงเพชร ชัยนาท ตาก อุทัยธานี พยุหคีรี มโนรมย์ และสวรรคบุรี ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองนครสวรค์ พันเอกพระยาดัสกรปลาศ (ทองอยู่ โรหิตเสถียร) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล

๓. *มณฑลกรุงเก่า* ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น *มณฑลอยุธยา* มี ๘ เมือง คือ กรุงเก่า พระพุทธบาท พรหมบุรี ลพบุรี สระบุรี สิงห์บุรี อ่างทอง และอินทบุรี ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่กรุงเก่า คือจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ณ บัดนี้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ (เมื่อยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น ฯ) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลและข้าหลวงพิเศษจัดการศาลยุติธรรมในมณฑลนี้ด้วย (พ.ศ. ๒๔๓๘–๒๔๔๖)

๔. *มณฑลภูเก็ต* มณฑลนี้ได้มีอยู่ก่อน พ.ศ. ๒๔๓๗ ดังกล่าวไว้แล้ว แต่เพื่อแก้ไขระเบียบและลักษณะการปกครองให้เป็นมณฑลเทศาภิบาล เมื่อได้โอนหัวเมืองซึ่งสังกัดกระทรวงกลาโหมมาขึ้นกระทรวงมหาดไทยในมี ๖ เมืองตามเดิมดังกล่าวไว้แล้วในตอนต้นของบทนี้

้จัดตั้งมณฑลขึ้นใหม่อีก ๒ มณฑล กับได้จัดการ

้เป็นมณฑลเทศาภิบาลขึ้นอีก ๑ มณ-

พ.ศ. ๒๔๓๘

พ.ศ. ๒๔๓๙ เท..

ศรีธรรมราช

ปกครองมณฑลที่ได้ตั้งไว้แต่ก่อนแล้ว..

ฑล จึงรวมเป็น ๓ มณฑล คือ

๑. *มณฑลนครศรีธรรมราช* มี ๑๐ เมือง คือ นคร..

พัทลุง สงขลา บริเวณ ๗ หัวเมือง ซึ่งชาวเมืองส่วนมากนับถือศาสนาอิสลาม คือ ปัตตานี ยะลา ยะหริ่ง ระแงะ ราห์มัน สายบุรี และหนองจิก

ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองสงขลา เจ้าพระยายมราช (เมื่อยังเป็นพระยาสุขุมนัยวินิต–ปั้น สุขุม) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ. ๒๔๓๙–๒๔๔๙)

๒. *มณฑลชุมพร* ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น *มณฑลสุราษฎร์* มี ๔ เมือง คือ ชุมพร ไชยา หลังสวน กาญจนดิฐ ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองชุมพร พระยาดำรงสุจริตมหิศวรภักดี (คอซิมก๊อง ณ ระนอง) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ. ๒๔๓๙–๒๔๔๔)

๓. *มณฑลบรพา* เปลี่ยนมาจากมณฑลเขมร เป็นมณฑลอยู่ก่อน พ.ศ. ๒๔๓๗ แล้ว แต่เพิ่งแก้ไขระเบียบและลักษณะการปกครองเป็นมณฑลเทศาภิบาลขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ จึงนำมาลำดับไว้ในนี้ด้วย มี ๓ เมือง คือ พระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) เป็นข้าหลวงใหญ่ (พ.ศ. ๒๔๓๔–๒๔๓๖) และต่อมาพันเอก พระยาศักดิ์ดาภิเดชวรฤทธิ์ (ดั่น อมรานนท์) เป็นข้าหลวงใหญ่ ต่อมาเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ. ๒๔๓๖–๒๔๔๖) และครั้งสุดท้ายจึงเป็นสมัยท่านเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (ชุ่ม อภัยวงศ์) เมื่อยังเป็นพระยาคทาธรธร-ณินทร์

พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งมณฑลขึ้นอีกมณฑลหนึ่ง คือ *มณฑลไทรบุรี* เป็นหัวเมืองไทยปนมลายูฝ่ายตะวันตกและเป็นประเทศราช มี ๓ เมือง คือ ไทรบุรี ปลิส และสตูล ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองไทรบุรี เจ้าพระยาฤทธิสงครามภักดี (อับดุล ฮามิด) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล

พ.ศ. ๒๔๔๒ ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งมณฑลขึ้นอีกมณฑลหนึ่ง คือ *มณฑลเพชรบูรณ์* มี ๒ เมือง คือ เพชรบูรณ์ และหล่มสัก ตั้งที่บัญชา

การมณฑลที่เมืองเพชรบูรณ์ พระยาเพชรรัตนราชสงคราม (เฟื่อง เฟื่อง-เพชร) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลนี้ตั้งแล้วยุบ ๒ ครั้ง (ความละเอียดได้กล่าวมาแล้ว หน้า ๓๒๔)

เมื่อได้โปรดฯ ให้จัดตั้งมณฑลเป็นแบบเทศาภิบาลขึ้นคราวละ ๒–๓ มณฑลดังกล่าวมาแล้ว ก็ได้มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระ-ปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ตราพระราชบัญญัติการปกครองท้องที่ขึ้น เรียกว่า *พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖*[๑] ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า ลักษณะปกครองท้องที่ คือแบบแผนที่จัด *อำเภอ กำนัน* รักษาการณ์ตามท้องที่ทั้งปวงในพระราชอาณาเขต อันเป็นกำลังสำคัญอย่างหนึ่งในการปกครองบ้านเมือง เพราะเป็นต้นเค้าของการที่จะรักษาความเรียบร้อยในพื้นเมือง ตลอดจนการที่จะตรวจตราทุกข์สุขของอาณาประชาราษฎร ที่จะรักษาอำนาจพระราชกำหนดกฎหมายอันเป็นประเพณีสืบมาแต่โบราณ แต่อาศัยเหตุที่ราชการบ้านเมืองทุกวันนี้ได้เปลี่ยนแปลงมาในทางเจริญโดยลำดับ จำต้องแก้ไขลักษณะปกครองท้องที่ให้ทันกับความเจริญบ้านเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติขึ้นดังกล่าวแล้ว ให้ใช้ในหัวเมืองทั่วทุกมณฑลเทศาภิบาล มิเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นผู้รักษาการให้เป็นไปตามพระราชบัญญัตินี้ ข้าหลวงเทศาภิบาลมีอำนาจที่จะตั้งกฎข้อบังคับสำหรับพนักงานผู้กระทำการนี้ได้ตามควร เพื่อจะให้ปฏิบัติหน้าที่ตามพระราชบัญญัติให้เรียบร้อยและ

---

[๑] เป็นพระราชบัญญัติฉบับแรกในปีที่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง (แห่งรัชกาลที่ ๖) ทรงลงพระนามสำเร็จราชการแทนพระองค์สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เมื่อคราวเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งแรก

สะดวกดีขึ้น หรือเพื่อแก้ไขความบกพร่องโดยเหตุที่ภูมิประเทศมีลักษณะของท้องที่ต่างกันนั้น ต่อเมื่อได้รับอนุมัติจากเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว

ในการกำหนดเขตและ *ตำบล* ทั้งปวงในหัวเมืองใดหัวเมืองหนึ่ง ให้ผู้ว่าราชการเมืองนั้นมีอำนาจที่จะกำหนดได้ เมื่อได้รับอนุมัติจากข้าหลวงเทศาภิบาลแล้ว และการที่จะกำหนด*เขตอำเภอ*นั้น ก็ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลมีอำนาจที่จะกำหนดได้ เมื่อได้รับอนมัติจากเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว

คำว่า *การเทศาภิบาล* ก็คือการปกครองโดยลักษณะที่จัดให้มีหน่วยบริหารราชการ อันประกอบด้วยตำแหน่งข้าราชการต่างพระเนตรพระกรรณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รับแบ่งภาระของรัฐบาลกลางออกไปดำเนินการในส่วนภูมิภาค ใกล้ชิดต่ออาณาประชากร เพื่อให้ได้รับความร่มเย็นเป็นสุขแลความเจริญทั่วถึงกัน ฯลฯ จึงแบ่งส่วนการปกครองแว่นแคว้นออกโดยลำดับชั้นเป็น *มณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน* แบ่งหน้าที่ราชการจัดเป็นแผนก พนักงาน ทำนองของกระทรวงในราชธานี ระงับทุกข์บำรุงสุขด้วยความเที่ยงธรรมแก่อาณาประชาชน ฯลฯ

คำว่า *มณฑล* คือรวมเขตจังหวัดตั้งแต่สองจังหวัดขึ้นไป สดแต่พลเมืองมากน้อย ให้เป็นความสะดวกในการปกครองของข้าหลวงเทศาภิบาล จัดเป็นมณฑลหนึ่ง ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้บัญชาการมณฑล เป็นตำแหน่งรองจากเสนาบดีเจ้ากระทรวงและเหนือผู้ว่าราชการจังหวัด และข้าราชการพนักงานทั้งปวงในมณฑลนั้น ๆ และยังมีข้าหลวงรองเป็นเจ้าหน้าที่แผนกราชการต่าง ๆ ของมณฑลอีกด้วย ทำเนียบกรมการมณฑลปรากฏตามพระราชบัญญัติศักดินาข้าราชการหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ดังนี้

๑. *ข้าหลวงสำเร็จราชการมณฑล* คือข้าหลวงใหญ่ตามทำเนียบตำแหน่งที่ได้ตั้งไว้ก่อนหน้านี้และในรัชกาลที่ ๗ อันเป็นนามสุดท้ายว่า *สมุหเทศาภิบาล*

๒. *ปลัดมณฑล* ตำแหน่งนี้เดิมเรียก *ปลัดเทศา* มีหน้าที่ช่วยราชการในข้าหลวงเทศาภิบาล และรักษาราชการแทนในเวลาข้าหลวงเทศาภิบาลไม่อยู่ และเป็นผู้ว่าราชการเมืองซึ่งตั้งที่บัญชาการมณฑลอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย

๓. *ยกกระบัตรมณฑล* ภายหลังเปลี่ยนเป็น *อัยการมณฑล*[๑]

๔. *ข้าหลวงมหาดไทย* ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ เปลี่ยนเป็น *มหาดไทยมณฑล* พร้อมกับตำแหน่งข้าหลวงอื่น ๆ ซึ่งประจำมณฑล

๕. *ข้าหลวงสรรพากร* เปลี่ยนเป็น *สรรพากรมณฑล* เมื่อได้แยกงานภาษีอากรมาจากแผนกคลัง เมื่อกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๖

ส่วนตำแหน่งอื่น ๆ ที่ปรากฏในทำเนียบแต่ไม่ปรากฏว่าได้แต่งตั้งในมณฑลหัวเมืองภาคอีสาน เช่น *เมือง* (มณฑล) *วัง* (มณฑล) *คลัง* (มณฑล) *นา* (มณฑล) *พัสดี* (มณฑล) ฯลฯ จึงมิได้นำมากล่าวไว้

จังหวัด แต่ก่อนเรียก *เมือง* รวมเขตอำเภอตั้งแต่สองอำเภอขึ้นไปจัดเป็นจังหวัดหนึ่ง ให้มีอาณาเขตพอควรแก่ความเจริญตามจำนวนพลเมืองมากน้อย เพื่อความสะดวกในการปกครองตรวจตรา มีข้าราชการผู้ใหญ่เป็นตำแหน่ง *ผู้ว่าราชการเมือง*[๒] และกรมการเมืองคณะหนึ่งประกอบด้วย

---

[๑] ประกาศเปลี่ยนแปลงนามตำแหน่งยกกระบัตรเป็น "อัยการ" และรวมกรมอัยการลงวันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๘

[๒] ต่อมาเปลี่ยนเป็น "ผู้ว่าราชการจังหวัด"

๑. *ผู้ว่าราชการเมือง* เป็นประธานรับผิดชอบบังคับการทั่วไปในเมือง (จังหวัด) นั้น

๒. *ปลัดเมือง* (ปลัดจังหวัด) เป็นหัวหน้าราชการฝ่ายธุรการ

๓. *ยกกระบัตร* (ต่อมาคืออัยการจังหวัด) เป็นหัวหน้าฝ่ายตุลาการ ซึ่งสมัยแรกจัดการเทศาภิบาลนั้น ศาลในหัวเมืองไม่ได้ขึ้นสังกัดกระทรวงยุติธรรม หน้าที่ตุลาการจึงยังคงอยู่ในคณะกรมการเมืองตามเดิมจนได้ประกาศตั้งศาลยุติธรรมตามหัวเมืองแล้ว หน้าที่ตุลาการจึงพ้นไปจากกรมการจังหวัด

๔. *กรมการที่ปรึกษา* ตำแหน่งนี้มิได้จำกัดว่ามีกี่คนสำหรับเป็นที่ปรึกษาหารือข้าราชการบ้านเมือง ฯลฯ

แม้หน้าที่ซึ่งได้โปรดเกล้า ฯ ให้จัดตั้งขึ้นไว้ประจำมณฑล ประจำจังหวัดในเบื้องแรกดังได้กล่าวมาแล้วนี้ ก็ยังหาพอแก่การงานไม่ ซึ่งก็ได้จัดขึ้นใหม่ขยายตัวขึ้นโดยความต้องการของเหตุผลและการเพิ่มตำแหน่งราชการในยุคนั้น หาได้ตราเป็นตัวบทกฎหมายไม่ แต่ได้จัดตั้งขึ้นโดยพระบรมราชานุญาตให้เสนาบดีเจ้ากระทรวงมีตราสั่งไปยังมณฑล เพื่อได้มีตัวข้าราชการทันประโยชน์ของราชการ มณฑลตัวอย่างในด้านจัดตั้งแบบแผนขึ้นใหม่นี้ ได้แก่มณฑลอยุธยาและมณฑลพิษณุโลก ส่วนมณฑลอื่น ๆ ก็เท่าที่สามารถจะจัดตั้งข้าราชการไปดำรงตำแหน่งนั้น ๆ ได้ตามกำลังเงินและลำดับตามความสำคัญมากน้อยก่อนหรือหลัง หากจะนำมากล่าวโดยละเอียดทั่วถึงครบทุกตำแหน่งหน้าที่โดยเฉพาะแล้ว ก็จะเป็นหนังสืออีกเล่มหนึ่งต่างหาก จึงได้นำมากล่าวพอสังเขปเท่านั้น

อำเภอ กิ่งอำเภอ ตำบล หมู่บ้าน นั้นเป็นส่วนรองถัดจากจังหวัดลงมาโดยลำดับ ข้าราชการพนักงานที่มีหน้าที่ใกล้ชิดติดต่อกับประชาราษฎรเป็นที่สุด ดังที่มีบทบัญญัติไว้ในลักษณะปกครองท้องที่อันยังคงใช้อยู่จนบัดนี้ พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ นี้ จึงเป็นแบบฉบับของการปกครองบ้านเมือง นับว่าเป็นประโยชน์ต่อทางราชการสืบต่อมาเป็นหลักการใหญ่จนกาลบัดนี้

เรื่องการเรียกชื่อมณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้านนี้ ต่อมาในรัชกาลที่ ๗ ได้ทรงพระราชดำริว่าถ้อยคำที่กระทรวงต่าง ๆ ใช้แปลคำแบ่งท้องที่ในพระราชอาณาจักรนั้น ต่างกระทรวงก็ต่างใช้กันไปไม่เป็นระเบียบแบบแผนอันเดียวกัน ดังเช่นพระราชบัญญัติที่เจ้ากระทรวงต่าง ๆ ร่างทูลเกล้าฯ ถวายขึ้นมา ก็ได้ทรงสังเกตความลักลั่นในการแปลนี้อยู่เนือง ๆ จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เชิญกระแสพระราชนิยมในเรื่องแปลคำเหล่านี้ให้เป็นแบบอย่างเดียวกันเสีย โดยที่กรมราชเลขาซึ่งเวลานั้นพระยาจักรปาณีศรีศิลวิสุทธิเป็นเจ้ากรมราชเลขาธิการ ได้มีหนังสือที่ ๕๘/๑๑๘๑ ลงวันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๔ เรียนท่านเจ้าพระยาสุรสีห์-วิศิษฐศักดิ์ดังที่ได้ทรงพระราชดำรินั้น ให้เป็นแบบอย่างเดียวกันคือ

ชื่อท้องที่แบบพระราชนิยม

มณฑล	ภาษาอังกฤษใช้	circle
จังหวัด	,,	province
นคร	,,	city (คือเมืองหลวงของมณฑลเป็นต้น)
เมือง	,,	town
อำเภอ	,,	district

กิ่งอำเภอ	ภาษาอังกฤษใช้	sub–district
ตำบล	,,	commune
หมู่บ้าน	,,	village

จำเดิมแต่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดรูปการปกครองโดยลักษณะเทศาภิบาลแล้ว และได้ดำเนินมาร่วม ๒๐ ปี (พ.ศ. ๒๔๕๘) ทางการกระทรวงมหาดไทยได้พยายามบากบั่นต่อความยากลำบากและงานได้ดำเนินมาด้วยดี ภาวการณ์ทั้งปวงได้เจริญขึ้นโดยลำดับ ภารกิจทั้งหลายย่อมเพิ่มพูนเป็นเงาตามตัว ข้าราชการมีจำนวนจำกัดไม่ใคร่พอแก่งานที่ได้ขยายขึ้นตามกาลสมัย เป็นการเหลือกำลังของเจ้าพนักงานที่มีอยู่จะอำนวยผลให้ลุล่วงได้รวดเร็วทั่วถึง ครั้นจะเพิ่มอัตราข้าราชการขึ้นอีกก็เกี่ยวกับงบประมาณแผ่นดินสำหรับจับจ่าย กระทรวงมหาดไทยจึงหาทางออกเพื่อแบ่งเบาภาระ คือรวมมณฑลที่ใกล้เคียงตั้งเป็น *ภาค* ขึ้นสำหรับดำเนินราชการระหว่างมณฑลกับกระทรวง ให้มีข้าราชการชั้นสูงเป็นตำแหน่ง *อุปราช* ประจำภาคละตำแหน่งขึ้น

อำนาจหน้าที่ของอุปราชประจำภาคนี้ไม่ต้องเพิ่มบุคคลขึ้นอีก คงให้มีข้าหลวงเทศาภิบาลหรือสมุหเทศาภิบาลที่มีเกียรติคุณวุฒิเด่นกว่ากันในภาคมีความสามารถสมควรแก่ตำแหน่งหน้าที่ต่างพระเนตรพระกรรณได้ดี และให้บัญชาราชการในหน้าที่สมุหเทศาภิบาลในมณฑล ซึ่งตั้งที่บัญชาการมณฑลในภาคนั้นด้วย หากภาคใดไม่มีสมุหเทศาภิบาลที่สมควรจะเลื่อนเป็นอุปราชได้ ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งข้าราชการผู้ใหญ่ออกไปเป็นอุปราชประจำภาค มีอำนาจเหนือข้าราชการฝ่ายพลเรือนทุกตำแหน่งบรรดาประจำราชการอยู่ภาคหนึ่ง ๆ และมีหน้าที่บังคับบัญชาตรวจตรา ในส่วนธุรการเป็นไปตามกระแสพระบรมราชโองการและพระราชกำหนดกฎ-

หมาย ทะนุบำรุงภาคนั้นให้เจริญขึ้นโดยกุศโลบายอันเหมาะแก่ท้องที่และต้องด้วยพระบรมราโชบาย ส่วนการจะติดต่อมีบอกข่าวสารรายงาน หรือหนังสือราชการมายังเสนาบดีเจ้ากระทรวง ฯ นั้น ถ้าราชการสิ่งใดมีกฎและข้อบังคับวางไว้ชัดเจนเป็นระเบียบแล้วอย่างหนึ่ง การขอแต่งตั้งถอดถอนข้าราชการตั้งแต่ชั้นนายอำเภอขึ้นไปอย่างหนึ่ง การเสนอความดีความชอบแก่ผู้สมควรจะได้รับพระราชทานยศบรรดาศักดิ์หรือเครื่องราชอิสริยาภรณ์อย่างหนึ่ง การทำงบประมาณจ่ายประจำปีของมณฑลอย่างหนึ่ง ฯลฯ สมุหเทศาภิบาลต้องได้รับอนุมัติจากอุปราชก่อน แล้วจึงมีบอกเสนอมายังเสนาบดีเจ้ากระทรวง ฯ ในพระนครต่อไป

ตั้งแต่ก่อนยังมิได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้บัญญัตินามตำแหน่งการปกครองประธานมณฑลหรือผู้บัญชาการมณฑลไว้เป็นยุติ จึงแตกต่างกันอยู่เป็นต้นว่า *ข้าหลวงใหญ่* หรือ *อธิบดีข้าหลวง* *ข้าหลวงสำเร็จราชการมณฑล* *ข้าหลวงพิเศษ* *ข้าหลวงเทศาภิบาล* *สมุหเทศาภิบาล* *สมุหพระนครบาล* *ข้าหลวงต่างพระองค์* ฯลฯ ทั้งนี้เพื่อจะได้ทราบความเป็นมาของนามตำแหน่งต่าง ๆ ดังกล่าวจึงขอเล่าพอสังเขปต่อไปนี้

๑. *ข้าหลวงใหญ่* (หรืออธิบดีข้าหลวง) ตั้งแต่ก่อนสมัยจัดการปกครองระบอบเทศาภิบาล โปรดเกล้า ฯ ให้มีข้าราชการในกรุงเทพ ฯ ออกไปเป็นข้าหลวงประจำกำกับราชการตามหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งมีเจ้าเมืองกรมการในท้องถิ่นปกครองสืบสกุลกันอยู่แล้ว เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ในรัชกาลที่ ๕ ให้จัดการปกครองเป็นลักษณะเทศาภิบาลรวมหัวเมืองหลายเมืองเข้าเป็นมณฑล จึงต้องมีผู้บัญชาการมณฑลขึ้นตำแหน่งหนึ่ง มีอำนาจหน้าที่เป็นใหญ่กว่าข้าหลวงประจำเมือง มีตำแหน่งว่า *ข้าหลวงใหญ่* ใช้อยู่เมื่อ

แรกตั้งมณฑลทั้ง ๕ (พายัพ อุดร อีสาน นครราชสีมา และบูรพา) ราว ๆ พ.ศ. ๒๔๔๒ – ๒๔๔๓

ตำแหน่งข้าหลวงใหญ่นี้ปรากฏว่า ก่อนจะโปรดเกล้า ฯ ให้มีตำแหน่งอุปราชประจำภาคขึ้น เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (พุ่ม ศรีไชยัน)[๑] เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพ (ก่อน พ.ศ. ๒๔๓๕) ในรัชกาลที่ ๖ ขึ้นแล้ว ท่านเจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร)[๒] ก็ได้รับตำแหน่งอุปราชคนแรกประจำภาคพายัพ ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่จังหวัดเชียงใหม่ เจ้าพระยามุขมนตรี (อวบ เปาวโรหิต)[๓] อุปราชภาคอีสานคนแรก (พ.ศ. ๒๔๖๕) ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่บ้านเดื่อหมากแข้งคือจังหวัดอุดรธานีปัจจุบัน พลตรีพระยาสิงหเสนี (สะอาด สิงหเสนี) เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลนครราชสีมา (พ.ศ. ๒๔๓๖–๒๔๔๔) พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลบูรพา (พ.ศ. ๒๔๓๔–๒๔๓๖)

๒. *ข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการมณฑล* ก็คือข้าหลวงใหญ่นั้นเอง ซึ่งตามทำเนียบได้ตั้งไว้ก่อนหน้านี้

๓. *ข้าหลวงพิเศษ* ก็คือข้าหลวงเทศาภิบาลประจำมณฑลนั้นเอง เป็นแต่ได้รับแต่งตั้งพิเศษอีกตำแหน่งหนึ่ง คือโดยมีประกาศกระแสพระบรมราชโองการในรัชกาลที่ ๕ ทรงตั้งข้าหลวงพิเศษจัดการยุติธรรมในหัวเมืองมณฑลตามพระธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๕ ด้วย พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงพิเศษมณฑลอยุธยา

---

๑ เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาพลเทพ ว่าที่สมุหพระกลาโหม

๒ เมื่อครั้งเป็น*พระยา* ในราชทินนามเดิม

๓ เมื่อครั้งเป็น "พระยาราชนกุลวิบูลย์ภักดี"

(พ.ศ. ๒๔๓๘) อีกตำแหน่งหนึ่งเป็นต้น ต่อมาตำแหน่งนี้ได้หมดไปเมื่อได้ตั้งศาลยุติธรรมหัวเมืองทั่วพระราชอาณาเขต ซึ่งศาลเหล่านั้นได้สังกัดกระทรวงยุติธรรมแล้ว

๔. *ข้าหลวงเทศาภิบาล* ในรัชกาลที่ ๕ เดิมมีข้าหลวงซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้ออกไปทำการชั่วคราวตามหัวเมืองอยู่ก่อนแล้ว การที่พระราชทานนามผู้บัญชาการมณฑลให้เรียกว่า "ข้าหลวงเทศาภิบาล" นี้ ก็เพื่อให้ผิดแผกจากคำว่า "ข้าหลวงธรรมดา" ซึ่งออกไปทำการชั่วคราวดังกล่าวแล้ว และให้เรียกได้ทั้งเจ้านายและขุนนาง นามตำแหน่งนี้ทรงขนานขึ้นครั้งแรกเมื่อโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งเจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ (เมื่อครั้งเป็นพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร–เชย กัลยาณมิตร) เป็นผู้บัญชาการมณฑลพิษณุโลก และพระยาฤทธิรงค์รณเฉท (สุข ชูโต) เป็นผู้บัญชาการมณฑลปราจีน ครั้นต่อมาในรัชกาลที่ ๖ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เปลี่ยนคำ*ข้าหลวงเทศาภิบาล* เป็น *สมุหเทศาภิบาล* ใช้กันอยู่จนตลอดในสมัยการปกครองระบอบนี้

๕. *สมุหพระนครบาล* นามตำแหน่งนี้เพิ่งใช้เรียกในรัชสมัยรัชกาลที่ ๖ โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งขึ้นสำหรับผู้บัญชาการมณฑลกรุงเทพ ฯ ซึ่งได้เปลี่ยนเป็น *กรุงเทพมหานคร* เมื่อรวมกระทรวงนครบาลเข้ากับกระทรวงมหาดไทยเป็นกระทรวงเดียวกัน

๖. *ข้าหลวงต่างพระองค์* ตำแหน่งนี้เดิมทีเดียวเรียก "ข้าหลวงใหญ่" หรือ "อธิบดีข้าหลวง" หรือ "ข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการ" ต่อมาเรียก "ข้าหลวงต่างพระองค์" มีอำนาจยิ่งใหญ่กว่าข้าหลวงทั้งปวงที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ถึงกับประหารชีวิตคนได้ก่อนกราบบังคมทูลให้ทรงทราบ

เริ่มมีขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ เท่าที่ปรากฏได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งเจ้านาย ๓ พระองค์ มีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร (เมื่อยังมีพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ) ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวกาว[๑] เมื่อเสร็จกรณีไทย–ฝรั่งเศสพิพาทกัน ร.ศ. ๑๑๒ แล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้นิวัตกลับกรุงเทพ ฯ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ (เมื่อครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น ฯ) เสด็จไปแทนที่เมืองอุบลราชธานี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม (เมื่อครั้งมีพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น ฯ) ข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลลาวพวน (ต่อมาเปลี่ยนเป็นมณฑลอุดร) ประทับที่เมืองอุดรธานี เจ้านายสองพระองค์ที่ออกพระนามสุดท้ายนี้ทรงดำรงตำแหน่งนี้จนทางการเปลี่ยนนามตำแหน่งเป็น *ข้าหลวงเทศาภิบาล* แล้ว หนังสือราชการและตราประจำชาติคือ *ตราอาร์มแผ่นดิน* ใช้ประทับหนังสือราชการ ที่ตรานั้นบอกนามมณฑลข้างล่างแจ้งว่า “ข้าหลวงต่างพระองค์” ก็ยังใช้นามตำแหน่งและตราข้าหลวงต่างพระองค์ตลอดมา สำหรับตราประจำพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ยังทรงมีพระนิพนธ์คำขวัญไว้สอนข้าราชการประชาชนทั่วไปไว้ด้วยดังนี้ “ละความชั่วประพฤติความดี มีความอาย หมายความเพียร” ซึ่งถือกันเวลานั้นว่า เป็นพระนิพนธ์ภาษิตให้ไว้จนเสด็จกลับสู่พระนครแล้ว ผู้ที่ไปบัญชาการมณฑลสืบแทนพระองค์จึงใช้นามตำแหน่ง *ข้าหลวงเทศาภิบาลหรือสมุหเทศาภิบาล* ต่อมา

---

๑ ต่อมาเปลี่ยนเป็นมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ แล้วก็เปลี่ยนเป็นมณฑลอีสาน ครั้งหลังสุดแยกมณฑลอีสานออกเป็น ๒ มณฑล คือ มณฑลอุบลราชธานี และมณฑลร้อยเอ็ด

นอกจากนี้เมื่อก่อน พ.ศ. ๒๔๓๕ ยังปรากฏพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพอีกด้วย แต่ดำรงตำแหน่งนี้อยู่ได้ไม่นาน โปรดเกล้า ฯ ให้เสด็จกลับกรุงเทพ ฯ

๗. *ข้าหลวงบริเวณ* มีฐานะรองจากข้าหลวงเทศาภิบาล แต่เหนือพระยาเมือง คือผู้ว่าราชการเมือง (ต่อมาจึงเปลี่ยนเรียกผู้ว่าราชการจังหวัด) มีอำนาจควบคุมผู้ว่าราชการเมืองในบริเวณของตน บริเวณมีฐานะใหญ่กว่าเมือง เพราะบริเวณหนึ่งมีหลายเมือง แต่บางบริเวณก็มีเพียงเมืองเดียว ซึ่งแล้วแต่พื้นที่จำนวนพลเมืองที่ปกครองมากหรือน้อย ขึ้นตรงต่อมณฑลทีเดียว การจัดบริเวณอยู่สมัยนั้นดูจะเริ่มแต่ราว พ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นต้นมาจนลุถึง พ.ศ. ๒๔๕๙ ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๖ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศเปลี่ยนคำ *บริเวณ* และ *เมือง* เป็น *จังหวัด* โดยทั่วกัน เมืองน้อยที่เรียกมาแต่เดิมสังกัดเมืองใหญ่ก็ให้เรียกว่า *อำเภอ* มาจนทุกวันนี้

เมื่อยุบบริเวณและเมืองลงเป็นจังหวัดแล้ว ข้าหลวงบริเวณบางท่านก็ถูกแต่งตั้งให้เป็น *ผู้ว่าราชการเมือง* หรือ "ผู้ว่าราชการจังหวัด" ในกาลต่อมา หรือถ้าไม่มีตำแหน่งก็ให้ดำรงตำแหน่ง *กรมการเมืองผู้ใหญ่ชั้นพิเศษ* เมื่อยุบเลิกเมืองลงเป็น*อำเภอ* ผู้ว่าราชการเมืองบางท่านก็ถูกเรียกเป็น*ผู้ว่าราชการอำเภอ*บ้าง *นายอำเภอ*บ้างจนในปัจจุบัน

ตอนแรก ๆ การยุบเมืองลงเป็นอำเภอดูออกยังไม่ถนัดนัก เพราะเมืองเล็กๆ บางเมืองที่สังกัดอยู่ในบางบริเวณติดขัดด้วยมีเจ้าเมืองและตำแหน่งกรมการรอง ๆ ลงมา ซึ่งมีอยู่แต่เดิมแล้วนั้น จึงยังจัดให้เข้าระเบียบทำเนียบเสียเลยทีเดียวไม่ได้ จนต่อเมื่อเจ้าเมืองคนใดมีความผิด ปลดหรือถอดถอน

ออกจากราชการ หรือครบเกษียณอายุหรือถึงแก่กรรมไป ก็ไม่ทรงโปรดเกล้า ฯ ให้แต่งตั้งขึ้นอีก จึงได้ยุบเมืองลงเป็นอำเภอทีละเมืองสองเมือง บางเมืองก็ยุบลงเป็นตำบลเลย เช่นเมืองภูแล่นช้าง เมืองรามราช อาจสามารถโพธิไพศาล ฯลฯ เป็นต้น แล้วแต่ความสำคัญในการปกครองของแต่ละท้องถิ่นในสมัยนั้นมากน้อยกว่ากัน จนต่อเมื่อหลัง พ.ศ. ๒๔๕๙ แล้ว การปกครองจึงได้ดำเนินเป็นลักษณะเดียวกันจนหมดสมัยการปกครองระบบเทศาภิบาล

บทที่ ๑๖

ลักษณะจัดเขตการปกครองตามระบบเทศาภิบาล ในมณฑลภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้มีสารตราพระราชสีห์ใหญ่ที่ ๒๐/๑๑๙๑๒ ลงวันที่ ๑๓ ตุลาคม ปีมะเส็ง เบญจศก ร.ศ. ๑๑๒ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเสด็จนิวัตสู่กรุงเทพ-พระมหานคร *ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์*[๑] ซึ่งเดิมทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการมณฑลลาวกลาง (ต่อมาเปลี่ยนเป็นมณฑลนครราชสีมา) เสด็จดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ต่างพระ-องค์สำเร็จราชการมณฑลลาวกาว[๒] สืบแทนพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จถึงเมืองอุบลราชธานีเมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๒ มีข้าราชการและข้าราชบริพารตามเสด็จคือ ๑. หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (เมื่อครั้งเป็น ม.ร.ว. ปฐม คเนจร) ๒. พระยาประเสริฐดำรง (เมื่อครั้งเป็นขุนเวชวิสิฐ–นิ่ม) นายแพทย์ประจำพระองค์ ๓. พระอนุรักษ์โยธา (นุช) ๔. หลวงจัตุรงค์โยธา ๕. หลวงพิชัยชำนาญ ๖. นายพันตรีหลวงสรกิจ-

---

[๑] เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นฯ ในราชทินนามเดิม

[๒] ต่อมาเปลี่ยนเป็นมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ แล้วเปลี่ยนเป็น*มณฑลอีสาน* ครั้งหลังสุดเป็น *มณฑลอุบลราชธานี* ในสมัยพระยาศรีธรรมศกราช (เจริญ จารุ-จินดา) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานี

พิศาล ผู้บังคับการทหาร ๗. หลวงสถานบริรักษ์ (เมื่อครั้งเป็นนายมนเทียน) นายตำรวจวัง ๘. หลวงจักร์ภาภูมิพินิจ (ใหญ่) ๙. ขุนภิรมย์บริรักษ์ (เพิ่ม) ๑๐. ขุนประเสริฐศุภกิจ กองแผนที่ ๑๑. นายร้อยเอก หม่อมราชวงศ์ร่าย (นายทหารนอกประจำการ) ทำการพลเรือน ๑๒. นายร้อยโทสอน (นอกประจำการ ทำการพลเรือน) ๑๓. นายร้อยโทพลัด ๑๔. นายเลื่อน มหาดเล็ก ฯลฯ พร้อมด้วยนายสิบพลทหารประมาณ ๒๐๐ คนเป็นกองเกียรติยศตามเสด็จ

ครั้นวันที่ ๑๐ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้ประชุมข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือน กรมการเมืองอุบลราชธานีชั้นพิเศษฟังกระแสตราพระราชสีห์ ซึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ทรงมอบหน้าที่ราชการมณฑลลาวกาวถวายพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ และก็ทรงมอบเสร็จในวันนั้น วันรุ่งขึ้นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรก็เสด็จจากเมืองอุบล ฯ กลับกรุงเทพมหานคร

ฝ่ายมณฑลลาวพวน[๑] ซึ่งมีหัวเมืองฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงได้สังกัดมณฑลนี้อยู่แต่เดิมแล้วนั้น ก็ได้ตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสในอินโดจีนแต่ ร.ศ. ๑๑๒ จึงได้ทรงย้ายที่บัญชาการมณฑลมาตั้งที่บ้านเดื่อหมากแข้ง เมืองอดรธานี (ต่อมาเปลี่ยนเป็นมณฑลอุดร) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการมณฑลฝ่ายเหนือ ส่วนมณฑลลาวกลางทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้นายพลตรี

---

[๑] ต่อมาเปลี่ยนเป็น *มณฑลฝ่ายเหนือ* พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัฒนาทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล (ร.ศ. ๑๑๘ เมื่อครั้งเป็นหม่อมเจ้าฯ) หลังสุดเปลี่ยนเป็น *มณฑลอุดร*

พระยาสิงหเสนี (สะอาด สิงหเสนี) มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองนครราชสีมาสืบไป

ในระหว่างเดือนมีนาคม ร.ศ. ๑๑๒ นั้นเอง พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทอดพระเนตรเห็นนางเจียงคำ ธิดาท้าวสุรินทร์-ชมภู (หมั้น) เป็นธิดาราชบุตร (สุ่ย) ราชบุตรเมืองอุบลราชธานี และนางดวงจันทร์ ทรงพอพระทัย จึงทรงขอนางเจียงคำมาเป็นชายาต่อนางแก้วพา และนางก้อนคำผู้เป็นป้าผู้ใหญ่ในวงศ์ญาติ เพราะท้าวสุรินทร์ชมภู (หมั้น) และนางดวงจันทร์ได้สิ้นบุญไป นางแก้วพาและนางก้อนคำจึงพร้อมด้วยญาติผู้ใหญ่มีพระอุบลศักดิ์ประชาบาล (กุคำ สุวรรณกูฏ) พระอุบลการประชา-นิตย์ (บุญชู พรหมวงศานนท์) มีความยินดี จึงนำนางเจียงคำผู้เป็นหลานสาวถวายสมตามพระประสงค์ ทำการบายศรีสู่ขวัญตามจารีตประเพณีของบ้านเมืองดั้งเดิม ถวายให้เป็นชายาในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพ-สิทธิประสงค์ในเดือน ๔ นั้นเอง และต่อมาทรงมีโอรส ๒ องค์คือ หม่อมเจ้าอุปลิสาณ ชุมพล และหม่อมเจ้ากมลิสาณ ชุมพล[๑]

ต่อมาไม่นานพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ข้าหลวงต่างพระองค์มีรับสั่งต่อหม่อมเจียงคำ ฯ พระอุบลการประชานิตย์ พระจงกลนิธานสุพันธ์ (สุคำทัด สุวรรณกูฏ) และพระอุบลศักดิ์ประชาบาล ผู้เป็นหลักและญาติผู้ใหญ่ของหม่อมเจียงคำว่า "ที่ดินทั้งหลายซึ่งทางราชการได้อาศัยอยู่เดี๋ยวนี้ ฉันได้สอบถามพระยาศรีสิงหเทพ (ทัด ไกรฤกษ์) และ

---

[๑] ม.จ. กมลิสาณ ชุมพล พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๗) เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงสุโขทัยธรรมราชา ทรงขอเป็นราชบุตรบุญธรรม แต่เมื่อ ม.จ. กมลิสาณ ฯ ทรงเยาว์

พระยาภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์) ข้าหลวงเมืองอุบล ฯ แล้วว่า เป็นที่ดินของพวกเจ้าทั้งสิ้นตลอดนาทุ่งศรีเมือง โดยข้าหลวงเขาขออาศัยเป็นสำนักของทางราชการมานานแล้วเจ้าจะว่าอย่างไร เพราะที่แห่งอื่นมีไม่เหมาะสม เห็นแต่ที่ของราชบุตร (สุ่ย) ปู่ย่าตายายของพวกเจ้าสืบมา แต่หายังได้คิดค่าชดใช้อย่างใดให้ไม่ เมื่อพวกเจ้าต้องการสิ่งใดเป็นค่าตอบแทน ก็ให้บอกมา"

หมอมเจยงคา ฯ พระอุบลการ ฯ พระจงกล ฯ พระอุบลศกด ฯ และพระอุบลเดช ฯ จึงพร้อมกันกราบทูลว่า ขอพระราชทานไปปรึกษาบรรดาญาติผู้ที่เขามีส่วนได้รับมรดกดูก่อน จึงทรงอนุญาตให้ไปปรึกษากันได้ ที่ดินดังกล่าวนี้รวม ๖ แปลงคือ

แปลงที่ ๑ ทิศเหนือติดกับถนนศรีณรงค์ ทิศใต้ติดกับถนนเขื่อนธานี ทิศตะวันออกติดกับถนนราชบุตร ทิศตะวันตกติดกับที่ดินอุปฮาด (โท) บิดาของพระอุบลเดช ฯ (เสือ ณ อุบล) ที่ดินแปลงใหญ่นี้เป็นของราชบุตร (สุ่ย) อันเป็นที่ตั้งศาลากลางจังหวัดอุบลราชธานีปัจจุบัน

แปลงที่ ๒ ทิศเหนือติดกับถนนศรีณรงค์ ทิศใต้ติดกับถนนเขื่อนธานี ทิศตะวันออกติดกับถนนหลวง ทิศตะวันตกติดกับถนนราชบุตรคือที่ตั้งสโมสรข้าราชการปัจจุบัน เดิมเป็นผืนเดียวกับแปลงที่ ๑ เมื่อขยายแผนผังบ้านเมืองตัดถนนผ่านจึงเป็น ๒ แปลง ณ บัดนี้ เป็นที่ของราชบุตร (สุ่ย)

แปลงที่ ๓ ทิศเหนือติดกับถนนพโรรังฤทธิ ทิศใต้ติดกับถนนศรีณรงค์ ทิศตะวันออกติดกับถนนนครบาล ทิศตะวันตกติดกับถนนอุปราช อันเป็นที่ตั้งโรงเรียนนารีนุกูล ซึ่งเป็นบริเวณทุ่งศรีเมืองเดี่ยวนี้ (ถนนหน้าโรงเรียนนารีนุกูลมาตัดผ่านใหม่) เป็นที่ของราชบุตร (สุ่ย)

แปลงที่ ๔ ทิศเหนือติดกับถนนพิชิตรังสรรค์ ทิศใต้ติดกับถนนพโรรังฤทธิ ทิศตะวันตกติดกับวัดสุทัศน์คือที่ตั้งศาลยุติธรรมและบริเวณบ้านพักผู้พิพากษาศาลปัจจุบัน ที่ดินแปลงนี้เป็นของราชบุตร (สุ่ย) พระอุบลศักดิ์ประชาบาล พระบริคุตคามเขต พระลินจังกุลาธร และพระวิภาคย์พจนกิจ

แปลงที่ ๕ ทิศเหนือติดกับถนนศรีณรงค์ ทิศใต้ติดกับถนนเขื่อนธานี ทิศตะวันออกติดกับที่ดินของราชบุตร (สุ่ย) ทิศตะวันตกติดกับถนนอุปราช คือที่ตั้งที่ว่าการอำเภอเมืองปัจจุบัน เป็นที่ดินของอุปฮาด (โท) บิดาพระอุบลเดช ฯ (เสือ)

แปลงที่ ๖ ทิศเหนือติดกับวัดชัยมงคล ทิศใต้ติดกับถนนศรีณรงค์ ทิศตะวันออกติดกับถนนอุปราช ทิศตะวันตกติดกับสุสานโรมันคาทอลิก ที่ดินแปลงนี้เป็นที่นาของเมืองซอง (กวนเจ้า) ได้ละทิ้งไว้นานไม่ได้ทำประโยชน์อันใด พระจงกลนิธานสุพันธ์ (สมัยเมื่อเป็นผู้รักษาราชการเมืองอุบลฯ) จึงขอให้เอาเป็นที่สำหรับราชการทหารปลูกค่ายรับรองกองทัพกรุงเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ คือกรมทหารเดิมในกาลต่อมา เมื่อกรมทหารย้ายไปตั้งที่อำเภอวารินฯ แล้วปัจจุบันเป็นที่ตั้งโรงเรียนเบญจมมหาราช และโรงเรียนหัตถกรรมจนเดี๋ยวนี้

รวมที่ดิน ๖ แปลงดังกล่าวมานี้ หม่อมเจียงคำผู้เป็นประธานพร้อมด้วยคณะญาติผู้ใหญ่หลายคนได้ปรึกษากันว่า พวกเราคิดจะเอาราคาที่ดินหรือจะยอมยกให้เป็นสาธารณประโยชน์ต่อทางราชการบ้านเมืองสืบไปอย่างไร บรรดาญาติที่มาประชุมก็ได้ปรึกษาพร้อมเพรียงกันเป็นเอกฉันท์ตกลงกันว่า ควรยกที่ดินดังกล่าวให้เป็นที่สาธารณประโยชน์แผ่นดินเพื่อเป็นอนุสรณ์ ไม่ขอคิดค่าตอบแทนแต่อย่างใด

ดังนั้น หม่อมเจียงคำฯ พระอุบลการประชานิตย์ พระอุบลเดชประชารักษ์ พระอุบลศักดิ์ประชาบาล ฯลฯ จึงได้พร้อมกันนำความขึ้นกราบทูลเสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ดังที่ได้ตกลงกันมานั้น เสด็จในกรมฯ ทรงตรัสขอบพระทัย จนเมื่อ ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) กระทรวงมหาดไทยได้ส่งพระยาสิทธิสินสาธร (ไย ถาวรพันธ์) เมื่อครั้งเป็นหลวงบุรากรนุรักษ์มาเป็นข้าหลวงสรรพากรอุบลฯ (ต่อมาเปลี่ยนเป็นสรรพากรมณฑล) จึงมีรับสั่งให้พระยาสิทธิสินสาธรไปตรวจสอบรางวัลที่ดินรวม ๖ แปลงที่กล่าวไว้เป็นที่ราชพัสดุสำหรับทำการปลูกสร้างสถานที่ราชการสืบมาตลอดจนทุกวันนี้

จำเดิมแต่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ทรงปกครองข้าราชการฝ่ายทหารและพลเรือนในหัวเมืองมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือนี้ ผู้ใดควรยกย่องพระองค์ก็ทรงส่งเสริมตามคุณวุฒิความสามารถตลอดจนความประพฤติตามฐานานุรูป ได้รับความร่มเย็นเสมอหน้าโดยทั่วกันสืบมาเป็นลำดับ เมื่อทรงตระหนักในการศึกษาของชาวอีสานซึ่งได้เจริญขึ้นตามหัวเมืองต่าง ๆ ในสมัยของพระองค์ท่านหรือหากจะกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า หากการคมนาคมทางรถไฟติดต่อกับพระนครใกล้บ่อแห่งความเจริญเช่นอย่างหัวเมืองมณฑลชั้นในแลมณฑลชั้นนอกบางเมืองมาก่อนแล้ว ก็เข้าใจว่าการศึกษาของชาวอีสานหรือในด้านการอื่น ๆ จะยิ่งส่งเสริมความเจริญก้าวหน้ายิ่งกว่าสมัยทุกวันนี้มาก เมื่อพระองค์ท่านทรงเห็นควรจะวางรูปการปกครองตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ ได้แล้วจึงทรงมีท้องตราสั่งไปยังหัวเมืองทั้งปวงให้จัดการสำรวจสำมะโนครัว[๑] จำนวนราษฎรพลเมืองส่งมณฑลทุกหัวเมือง

---

[๑] การสำรวจสำมะโนครัวได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการสำรวจเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๘๘

ครั้นใน ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ทรงทราบจำนวนพลเมืองเป็นที่แน่นอนแล้ว จึงโปรดฯมอบหน้าที่ให้หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐมคเนจร) ข้าหลวงมหาดไทยมณฑล และพระวิภาคย์พจนกิจ เมื่อครั้งเป็นหลวงอุปลานุการวัฒน์ (เล็ก สิงหัษฐิต) ข้าหลวงมหาดไทยผู้ช่วย ดำเนินจัดแบ่งการปกครองท้องที่ ซึ่งแต่ก่อนเรียก *เส้น* หรือ *แขวง* นั้น ทรงให้ยกเลิก ให้เปลี่ยนใหม่เรียกว่า *อำเภอ* ผู้ปกครองท้องที่อำเภอก็เรียกว่า *นายอำเภอ* ตามจำนวนพลเมือง และคงให้มีจังหวัดในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือแต่ ๔ จังหวัด คือ ๑. จังหวัดอุบลราชธานี ๒. จังหวัดร้อยเอ็ด ๓. จังหวัดขุขันธ์ และ ๔. จังหวัดสุรินทร์[๑]

เมื่อได้ทรงจัดทำเนียบข้าราชการใหม่แล้ว จึงโปรดให้จัดตั้งงบประมาณเงินเดือนและค่าใช้สอยสำหรับอำเภอหนึ่ง ๆ คงให้ได้รับเงินเดือนอยู่ ๕ ตำแหน่งคือ นายอำเภอเดือนละ ๔๐ บาท ปลัดอำเภอขวา ปลัดอำเภอซ้ายและสมุห์บัญชีเดือนละ ๒๐ บาท เสมียนสารวัตร (ต่อมาเรียกเสมียนตรา) อำเภอคนละ ๖ บาทไปก่อน แล้วก็ทรงจัดให้กรมการเมืองนั้น ๆ เป็น *คณะกรมการอำเภอ*[๒] ต่อไป ส่วนพระองค์ท่านทรงเป็นผู้แนะนำชี้แจงข้อบกพร่องต่าง ๆ ไปปฏิบัติราชการในหน้าที่ให้เป็นผลดีแก่ราชการและประเทศชาติสืบไป ซึ่งในหลักการใหญ่ ๆ เราก็ได้นำมาใช้ถือปฏิบัติมาจนเท่าสมัยทุกวันนี้

---

[๑] ส่วนเมืองนครจำปาศักดิ์ตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสในอินโดจีน แต่ พ.ศ. ๒๔๔๖ แล้ว

[๒] คณะกรมการเมืองก่อนนี้ก็อประด้วย *เจ้าเมือง อุปฮาด ราชบุตร* และราชวงศ์ เมื่อขุบเมืองมาเป็นอำเภอจึงเทียบตำแหน่งคล้ายคลึงกันดังนี้ *เจ้าเมือง*=*นายอำเภอ*, *อุปฮาด*=*ปลัดอำเภอขวา*, *ราชวงศ์*=*ปลัดอำเภอซ้าย* และ *ราชบุตร*=*สมุห์บัญชี*

การจัดทำงบประมาณแผ่นดินนี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการจัดทำขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ อันเป็นแบบฉบับที่จะต้องทำงบประมาณแผ่นดินสืบมาจนทุกวันนี้ ต่อมาการเศรษฐกิจของชาติได้กว้างขวางออกกว่าแต่ก่อน โปรดฯ ให้เปิดโรงกษาปณ์สิทธิการขึ้นใหม่ โดยสั่งเครื่องทำเงินตรามาจากประเทศอังกฤษใน พ.ศ. ๒๔๑๙ เพื่อทำเงินตราให้พอแก่ความต้องการของตลาด ต่อมา พ.ศ. ๒๔๒๓ โปรดฯให้ทำธนบัตรขึ้นในเวลานั้นเรียก *อัฐกระดาษ* และใน พ.ศ. ๒๔๔๕ ก็ได้ทรงโปรดเกล้าฯให้ตราพระราชบัญญัติ *มาตราทองคำ* ขึ้น ซึ่งได้วางระเบียบเงินตราไทยไว้ ๒ ประการ คือ กำหนดให้มีเหรียญกษาปณ์ทองคำราคา ๑๐ บาทขึ้นส่วนหนึ่ง สำหรับรักษาแลกเปลี่ยนระหว่างเงินตราไทยกับเงินตราต่างประเทศไว้ให้มั่นคง โดยผลของพระราชบัญญัติฉบับนี้ ทำให้ค่าของเงินตราไทยเข้าสู่การเศรษฐกิจของบ้านเมืองอย่างยิ่ง พ.ศ. ๒๔๕๒ ได้ทรงปรับปรุงหน่วยเงินบาทใหม่ แลกได้เท่ากับ ๑๐๐ สตางค์ (แทน ๖๔ อัฐ) และใช้เหรียญ ๑ สตางค์แทนสลึงเฟื้องฯ โดยยกเลิกเงินเหรียญเฟื้อง เสี้ยว อัฐ และโสฬส สตางค์แดงของไทยทำครั้งแรกจากโรงกษาปณ์หลวงของประเทศเบลเยี่ยม ตลอดจนเหรียญทองแดงและนิเกิลทั้งหมดที่ใช้จ่ายในเมืองไทยครั้งนั้น ก็สั่งทำจากโรงกษาปณ์แห่งเดียวกันนี้ และในศกเดียวกันนี้โปรดฯให้ยกเลิกกรมธนบัตรมารวมกับกรมตรวจและกรมการสารบัญชี และการออกธนบัตรให้มั่นคงกว่าเดิม

ส่วนหัวเมืองที่มีพลเมืองมากก็ให้ทรงแบ่งออกเป็นหลายอำเภอ แล้วก็ให้จัดออกไปตั้ง *ที่ว่าการอำเภอ* ในย่านศูนย์กลางของท้องที่อำเภอนั้น ๆ ตามความเหมาะสม และทรงมีรับสั่งเป็นพิเศษอีกด้วยว่า ทุกหมู่บ้านแต่ละ

ตำบลของอำเภอนั้น ๆ ให้จัดปลูกศาลาที่พักไว้ในย่านชุมนุมชน หรือที่เห็นสมควรแล้วแต่เหมาะสม เพื่อข้าราชการประชาชนไปมาตรวจราชการหรือไปมาค้าขายจะได้พักอาศัย ฉะนั้น หากเราได้ไปตามหมู่บ้านชนบทในภาคอีสานบ้านเก่า ๆ ที่มีมาแต่สมัยดังกล่าวนี้ จะปรากฏว่ามีศาลาที่พัก(หรือศาลากลางบ้าน) ประจำบ้านนั้น ๆ และมีบ่อน้ำแทบทุกหมู่บ้านสืบมาจนบัดนี้

เมื่อได้ทรงจัดเรื่องงบประมาณเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ก็ทรงมีบอกส่งงบประมาณค่าใช้จ่ายเสนอไปยังกระทรวงมหาดไทย เพื่อขออนุมัติจ่ายเงินตามงบประมาณที่ได้ทรงตั้งไว้ กระทรวงมหาดไทยก็อนุมัติตามที่ทรงขอมานั้น

ครั้นเมื่อทรงแบ่งการปกครองมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือออกเป็น ๔ จังหวัดแล้ว เจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองชั้นหัวหน้าผู้ใหญ่ของจังหวัดยังมีไม่เพียงพอแก่ราชการที่จะดำเนินตามพระราชประสงค์ได้ จึงทรงมีบอกเข้าไปยังกระทรวงมหาดไทย ขอผู้ดำรงตำแหน่งปลัดมณฑลมาประจำจังหวัดทั้ง ๔ ให้ครบถ้วน กระทรวงมหาดไทยจึงได้ส่งข้าราชการผู้ที่เห็นสมควรออกไปประจำดังต่อไปนี้

๑. พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิ (จาบ สุวรรณทัต) ปลัดมณฑลประจำจังหวัดร้อยเอ็ด[๑]

๒. พระยาประชากิจกรจักร์ (ทับ) ปลัดมณฑลประจำจังหวัดขุขันธ์

๓. พระกรุงศรีบริรักษ์[๒] (ไม่ทราบนามเดิม) ปลัดมณฑลประจำจังหวัดสุรินทร์

---

[๑] คือทำหน้าที่ผู้ว่าราชการจังหวัดโดยตรง แต่เมื่อหมดสมัยข้าหลวงต่างพระองค์ มีข้าหลวงเทศาภิบาลหรือสมุหเทศาภิบาลไปแทนแต่ละมณฑลแล้ว ปลัดมณฑลจึงทำหน้าที่ปลัดมณฑลโดยเฉพาะ ผู้ว่าราชการเมืองหรือผู้ว่าราชการจังหวัดก็ปฏิบัติเช่นทุกวันนี้

[๒] หนังสือบางเล่มว่า "พระบำรุงศรีบริรักษ์"

๔. หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คเนจร) ปลัดมณฑลประจำจังหวัดอุบลราชธานี

ใน พ.ศ. ๒๔๕๑ นี้ มีราชการเกี่ยวทางชายแดนตามสัญญาทางพระราชไมตรีสยามกับฝรั่งเศส สนธิสัญญาฉบับลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ ข้อ ๘ ตามความในข้อ ๖ ของสนธิสัญญาใหญ่ฉบับลงวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ แห่งสนธิสัญญาเช่าที่ดินริมฝั่งขวาแม่น้ำโขง ซึ่งเราจะต้องกำหนดที่เช่าให้แก่รัฐบาลฝรั่งเศสในอินโดจีน สำหรับในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือจังหวัดอุบลฯ มี ๒ แห่งคือ ที่ *บ้านด่านปากมูล* (อำเภอบ้านด่านปัจจุบัน) และที่*อำเภอเขมราฐ* ๑ แห่ง ในการนี้ข้าหลวงต่างพระองค์ตรัสสั่งให้หม่อมอมรวงศ์วิจิตรออกไปทำการรังวัดมอบหมายที่ดินจัดให้แก่รัฐบาลฝรั่งเศสในอินโดจีนดังกล่าวแล้ว เมื่อเสร็จราชการ ขณะที่หม่อมอมรวงศ์วิจิตรเดินทางจากอำเภอเขมราฐจะกลับไปยังเมืองอุบลราชธานี พอมาถึงบ้านดอนทับช้างท้องที่อำเภอพนา หม่อมอมรวงศ์ฯป่วยเป็นไข้ป่าอย่างแรง สิ้นชีพระหว่างทางเมื่อวันที่ ๑๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๑ เสด็จในกรมฯข้าหลวงต่างพระองค์ทรงอาลัยยิ่ง เพราะท่านผู้นี้เป็นผู้ที่ตั้งใจปฏิบัติหน้าที่ราชการมาด้วยดี และเป็นผู้ทรงไว้วางพระหฤทัยทั้งในส่วนพระองค์และทางราชการเป็นอันมาก จึงมีรับสั่งให้นำศพหม่อมอมรวงศ์วิจิตรเข้ามาบำเพ็ญกุศลที่วัดสารพัดนึกเป็นการสมเกียรติยิ่ง ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง มีพระราชประสงค์จะยกย่องความชอบของหม่อมอมรวงศ์วิจิตร จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินพระคลังข้างที่เลี้ยงหม่อมเจ้าเมฆินทร์ผู้เป็นบิดาของหม่อมอมรวงศ์วิจิตรเท่าที่หม่อมอมรวงศ์ฯ เคยได้รับเมื่อครั้งยังได้รับราชการทุกปีตลอดมาจนถึงรัชกาลที่ ๖ ส่วนภรรยาของ

หม่อมอมรวงศ์วิจิตร ได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานบำนาญ ตามข้อระเบียบที่สามีไปสิ้นชีพในระหว่างไปปฏิบัติหน้าที่ราชการจนตลอดชีวิต

เมื่อตำแหน่งปลัดมณฑลอุบลฯว่างลง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงมีบอกแจ้งข้อราชการไปยังกระทรวงมหาดไทยขอปลัดมณฑลคนใหม่ไปแทน กระทรวงมหาดไทยจึงได้แต่งตั้งให้พระภิรมย์ราชา (พร้อม วาจรัตน์) ไปดำรงตำแหน่งปลัดมณฑลประจำจังหวัดอุบลราชธานี รับราชการสนองพระเดชพระคุณสืบไป

ในสมัยที่แบ่งจัดการปกครองเป็นระบอบเทศาภิบาล และจัดเป็นบริเวณเมืองและอำเภอนี้ ได้แบ่งขึ้นตามที่ปรากฏในทำเนียบกระทรวงมหาดไทย ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ดังต่อไปนี้

๑. มณฑลอีสาน

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ยังทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลอีสานอยู่ แบ่งออกเป็น ๔ บริเวณ[๑] ๑๓ เมือง และ ๒๖ อำเภอ คือ ก. บริเวณอุบลราชธานี ข. บริเวณร้อยเอ็ด ค. บริเวณสุรินทร์ และ ง. บริเวณขุขันธ์

ก. บริเวณอุบลราชธานี พระอุบลการประชานิตย์ (บุญชู พรหมวงศานนท์) ข้าหลวงบริเวณ แบ่งออกเป็น ๓ เมืองคือ

(๑) *เมืองอุบลราชธานี* พระอุบลเดชประชารักษ์ (เสือ ณ อุบล) เป็นผู้ว่าราชการเมือง มี ๑๑ อำเภอ คือ ๑. อำเภอปุพพูปลนิคม (อำเภอ

---

[๑] เดิมมี ๕ บริเวณคือบริเวณนครจำปาศักดิ์บริเวณหนึ่ง แต่ตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ พร้อมกับเมืองมโนไพร ฯลฯ จึงไม่นำมากล่าว

เมืองอุบล ฯ ปัจจุบัน) ๒. อำเภอทักษิณปลนิคม (อำเภอวารินชำราบ) ๓. อำเภอปจิมูปลนิคม (อำเภอเขื่องใน) ๔. อำเภออุตรูปลนิคม (อำเภอม่วงสามสิบ) ๕. อำเภอพิมูลมังษาหาร (อำเภอพิบูลมังสาหาร) ๖. อำเภอตระการพืชผล (สมัยหนึ่งเรียกอำเภอขุหลุ) ๗. อำเภอมหาชนะชัย (สมัยหนึ่งเรียกอำเภอพ้าหยาด) ๘. อำเภอเกษมสีมา (ปัจจุบันเป็นตำบลหนึ่งในท้องที่อำเภอตระการพืชผล) ๙. อำเภอพนานิคม (คืออำเภอพนาเดี๋ยวนี้ ยุบเป็นตำบลครั้งหนึ่งแล้วกลับตั้งเป็นกิ่ง เป็นอำเภอขึ้นใหม่) ๑๐. อำเภอเสนางคนิคม (ปัจจุบันยุบเป็นตำบล ท้องที่อำเภออำนาจเจริญ) ๑๑. อำเภอชานุมานมณฑล (สมัยหนึ่งยุบเป็นกิ่ง แล้วกลับตั้งเป็นอำเภอขึ้นอีก แต่เรียกอำเภอชานุมานเฉย ๆ)

(๒) *เมืองยโสธร* หลวงศรีวรราช (แข้ ปทุมชาติ) เป็นผู้ว่าราชการเมือง มี ๒ อำเภอ คือ ๑. อำเภออุทัยยโสธร (คืออำเภอคำเขื่อนแก้วปัจจุบัน สมัยหนึ่งเรียกอำเภอลุมพุก) ๒. อำเภอปจิมูยโสธร (คืออำเภอยโสธรเดี๋ยวนี้)

(๓) *เมืองเขมราฐ* ผู้ว่าราชการเมืองเวลานั้นว่าง มี ๕ อำเภอ คือ ๑. อำเภออุทัยเขมราฐ ๒. อำเภอปจิมเขมราฐ (อำเภออุทัยเขมราฐและอำเภอปจิมเขมราฐ ๒ อำเภอนี้ต่อมายุบรวมเป็นอำเภอเดียว คืออำเภอเขมราฐปัจจุบัน) ๓. อำเภออำนาจเจริญ (เดิมสมัยเป็นเมืองตั้งที่บ้านค้อใหญ่ ปัจจุบันย้ายมาอยู่ที่บ้านบุ่งและก็เรียกอำเภอบุ่งอยู่สมัยหนึ่ง) ๔. อำเภอโขงเจียม (สมัยหนึ่งเรียกอำเภอสุวรรณวารี คือที่ตั้งที่ว่าการอำเภอบ้านด่านปัจจุบัน ส่วนอำเภอโขงเจียมเดี๋ยวนี้ไปตั้งใหม่ระหว่างบ้านนาเอือดกับบ้านซ่อมบ่หล่อน ตำบลนาคำปัจจุบัน) ๕. อำเภอวารินชำราบ (สมัยยุบเมืองลงเป็นอำเภอ เอานามเมืองวารินชำราบไปเรียกแทนอำเภอทักษิณปลนิคมใน

แขวงเมืองอุบล ฯ คือบ้านคำน้ำแซบซึ่งเป็นที่ตั้งที่ว่าการอำเภอวารินชำราบในปัจจุบัน)

ปัจจุบันจังหวัดอุบลราชธานีมี ๒๐ อำเภอ กับ ๓ กิ่ง คือ ๑. อำเภอเมืองอุบลราชธานี ๒. อำเภอยโสธร (อำเภอชั้นเอก)[๑] ๓. อำเภอพิบูลมังสาหาร ๔. อำเภอตระการพืชผล ๕. อำเภอมหาชนะชัย ๖. อำเภอเขมราฐ ๗. อำเภอเดชอุดม ๘. อำเภออำนาจเจริญ และกิ่งอำเภอหัวตะพาน ๙. อำเภอคำเขื่อนแก้ว และกิ่งอำเภอบ่าตี้ว ๑๐. อำเภอเดชอุดม ๑๑. อำเภอชานุมาน ๑๒. อำเภอวารินชำราบ ๑๓. อำเภอม่วงสามสิบ ๑๔. อำเภอเขื่องใน ๑๕. อำเภอบุณฑริก ๑๖. อำเภอเลิงนกทา ๑๗. อำเภอบ้านด่าน ๑๘. อำเภอโขงเจียม ๑๙. อำเภอพนา และกิ่งอำเภอโพธิไทร ๒๐. อำเภอกุดชุม มีเนื้อที่ทั้งหมดประมาณ ๒๒,๖๘๕.๗๓ ตารางกิโลเมตร มีพลเมืองทั้งสิ้น ๑,๓๒๒,๑๐๕ คน (สถิติ พ.ศ. ๒๕๑๐)

เฉพาะอำเภอบ้านด่านนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ ยังเป็นกิ่ง เรียกกิ่งอำเภอด่านปากมูล สังกัดอำเภอพิบูลมังสาหาร พระวิภาคย์พจนกิจ (เล็ก สิงหัษฐิต) เมื่อครั้งเป็นนายอำเภอพิบูล ฯ ได้เสนอทางราชการขอให้พิจารณาแบ่งเขตท้องที่ปกครองอำเภอพิบูลมังสาหารออกเป็น ๒ อำเภอ เพราะเวลานั้นอำเภอพิบูล ฯ มีพลเมือง ๗๐,๐๐๐ คนเศษ มีเขตการปกครองทางตะวันออกจดลำแม่น้ำโขงท่าคันตะเกียนแก่งยางกุดไม่สะดวกต่อการปกครอง ทางการเห็นชอบด้วยจึงได้ประกาศยกฐานะกิ่งอำเภอด่านปากมูลขึ้นเป็นอำเภอด่านปากมูล

---

[๑] สำหรับอำเภอนี้ควรยกฐานะเป็นจังหวัดหนึ่งได้แล้ว เพราะเคยเป็นเมืองเอกมาพร้อม ๆ กับเมืองอุบล ฯ พลเมืองในจังหวัดอุบล ฯ ขณะนี้ก็มากเกือบล้านครึ่งเข้าไปแล้ว จะได้แบ่งเบาภาระทางจังหวัดอุบล ฯ ลงบ้าง

อีกอำเภอหนึ่ง ให้ขุนบำรุงราษฎร์มาเป็นนายอำเภอด่านปากมูลคนแรกใน พ.ศ. ๒๔๕๗ นั้นเอง ครั้นต่อมาทางการเปลี่ยนเรียกอำเภอด่านปากมูลเป็น *อำเภอโขงเจียม* แล้วก็เปลี่ยนเรียกอำเภอ *สุวรรณวารี* อยู่คราวหนึ่ง ครั้งหลังกลับมาเรียก *อำเภอโขงเจียม* อีก ส่วนที่เป็นอำเภอโขงเจียมเดี๋ยวนี้เพิ่งแยกไปตั้งใหม่ที่บ้านนาเอือด ตำบลนาคำ เมื่อไม่นานมานี้โดยเอานามโขง-เจียมไปเรียกด้วย ส่วนอำเภอด่านปากมูลแต่ก่อนนั้นบัจจุบันกลับมาเรียก *อำเภอบ้านด่านอีก* ดูสับสนวุ่นวายกันอยู่พักหนึ่ง ยังไม่แน่ว่าจะเปลี่ยนเรียกกันไปอย่างไรอีก

ข. **บริเวณขุขันธ์** ข้าหลวงบริเวณเวลานั้นว่าง คงโปรดให้พระยาบำรุงบุระประจันต์ (จันดี) เป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองไปก่อน แบ่งออกเป็น ๓ เมืองคือ

(๑) *เมืองขุขันธ์* พระยาขุขันธ์ภักดีศรีนครลำดวน (บุญญา) เป็นผู้ว่าราชการเมือง แบ่งออกเป็น ๓ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองขุขันธ์ ๒. อำเภอเมืองอุทุมพรพิไสย ๓. อำเภอเมืองกันทรลักษณ์

(๒) *เมืองศรีสระเกษ* พระภักดีโยธา (เหง้า) เป็นผู้ว่าราชการเมือง นอกนั้นไม่ปรากฏว่าได้แต่งตั้งผู้ใดและตำแหน่งใดบ้าง สมัยเมืองศรีสระเกษขึ้นกับบริเวณขุขันธ์ มีอำเภอปกครอง ๔ อำเภอ คือ ๑. อำเภออุทัยศรีสระเกษ (บัจจุบันคืออำเภอกันทรารมณ์) ๒. อำเภอกลางศรีสระเกษ (คืออำเภอเมืองศรีสะเกษเดี๋ยวนี้) ๓. อำเภอปจิมศรีสระเกษ (คืออำเภออุทุมพรพิไสยหรืออำเภอกันทรลักษณ์ในบัจจุบัน) ๔. อำเภอราษีไศล

อำเภอกันทรารมณ์นี้ สมัยเมื่อยังเป็นเมืองมีประวัติว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕ พระยาสังฆะเจ้าเมืองสังฆะมีบอกขอตั้งบ้านลำพุกเป็นเมือง ขอพระ

มหาดไทย กรมการเมืองสังฆะเป็นเจ้าเมือง จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ยกบ้านลำพุกขึ้นเป็นเมืองกันทรารมณ์ ตั้งให้พระมหาดไทยเป็นพระกันทรานุรักษ์ เจ้าเมืองกันทรารมณ์คนแรกขึ้นเมืองสังฆะ

(๓) *เมืองเดชอุดม* พระสุรเดชอุตมาภิรักษ์ (ทองบัญญา) เป็นผู้ว่าราชการเมือง สมัยจัดเป็นบริเวณเมืองเดชอุดมแบ่งออกเป็น ๓ อำเภอ คือ ๑. อำเภอปจิมเดชอุดม ๒. อำเภอกลางเดชอุดม ๓. อำเภออุทัยเดชอุดม ต่อมาได้ยุบเมืองเดชอุดมลงเป็นอำเภอเช่นเดียวกับหัวเมืองอื่น ๆ สำหรับอำเภอปจิมเดชอุดมและอำเภอกลางเดชอุดมก็ยุบรวมเป็นอำเภอเดชอุดมอำเภอเดียว เพิ่งโอนอำเภอเดชอุดมมาขึ้นจังหวัดอุบล ฯ ในสมัยเปลี่ยนการปกครองระบอบรัฐธรรมนูญ วันเดือนปีใดจำไม่ได้

ปัจจุบันจังหวัดศรีสระเกษมี ๘ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองศรีสระเกษ ๒. อำเภอกันทรลักษณ์ ๓. อำเภอกันทรารมณ์ ๔. อำเภอปรางค์กู่ ๕. อำเภอราษีไศล ๖. อำเภอขุขันธ์ ๗. อำเภอขุนหาญ และ ๘. อำเภออุทุมพรพิไสย เนื้อที่ ๘,๘๑๔ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๗๑๙,๖๗๐ คน

ค. **บริเวณสุรินทร์** ข้าหลวงบริเวณเวลานั้นว่าง ไม่มีตัว คงมีแต่ข้าหลวงกำกับราชการเมืองสุรินทร์คือ หลวงสาทรสรรพกิจ (อุ๊ด) แบ่งออกเป็น ๒ เมืองคือ เมืองสุรินทร์ และเมืองสังฆะ

(๑) *เมืองสุรินทร์* พระยาชัยณรงค์ภักดี (จันทร์) เป็นผู้ว่าราชการเมือง มี ๕ อำเภอ คือ ๑. อำเภอทักษิณสุรินทร์ ๒. อำเภออุดรสุรินทร์ ๓. อำเภอรัตนบุรี ๔. อำเภอสุรพินทนิคม ๕. อำเภอชุมพลบุรี

ต่อมาอำเภอทักษิณสุรินทร์และอำเภอสุรพินทนิคมยุบรวมเป็นอำเภอเมืองสุรินทร์อำเภอเดียว ส่วนอำเภออุดรสุรินทร์เปลี่ยนเป็นอำเภอท่าตูมจนเดี๋ยวนี้

(๒) *เมืองสังฆะ* ผู้ว่าราชการเมืองเวลานั้นว่างแบ่งออกเป็น ๓ อำเภอ คือ ๑. อำเภอสังฆะ (ต่อมาเรียก "สังขะ") ๒. อำเภอศรีขรภูมิ ๓. อำเภอจงกัล (ปัจจุบันอยู่ในเขมร)

ปัจจุบนจังหวัดสุรินทร์มี ๙ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองสุรินทร์ ๒. อำเภอท่าตูม ๓. อำเภอปราสาท ๔. อำเภอชุมพลบุรี ๕. อำเภอรัตนบุรี ๖. อำเภอสังขะ ๗. อำเภอศรีขรภูมิ ๘. อำเภอสำโรงทาบ ๙. อำเภอจอมพระ เนื้อที่ ๘,๗๘๔ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๖๕๓,๑๙๘ คน

ง. บริเวณเมืองร้อยเอ็ด ขุนประดิษฐ์ยุทธการ (พรหม) ข้าหลวงยุติธรรมบริเวณ รักษาการแทนข้าหลวงบริเวณ แบ่งออกเป็น ๕ เมืองและ ๒๖ อำเภอ คือ ๑. เมืองร้อยเอ็ด ๒. เมืองสุวรรณภูมิ ๓. เมืองมหาสารคาม ๔. เมืองกมลาสัย และ ๕. เมืองกาฬสินธุ์

(๑) *เมืองร้อยเอ็ด* พระยาขัตติยวงศาเอกาธิกะสตานันท์ (เหลา) เป็นผู้ว่าราชการเมืองมี ๓ อำเภอ คือ ๑. อำเภอปจิมร้อยเอ็ด (ต่อมาคืออำเภอเมืองร้อยเอ็ด) ๒. อำเภออุทัยร้อยเอ็ด (ต่อมาคืออำเภอแซงบาดาลและก็คืออำเภอธวัชบุรีในปัจจุบัน) ๓. อำเภอสระบุษย์

(๒) *เมืองสุวรรณภูมิ* เมืองแพน (อินทร์) เป็นผู้ว่าราชการเมือง ขุนมัณฑรานุกร (ชม) เป็นข้าหลวงกำกับราชการเมือง แบ่งออกเป็น ๖ อำเภอ คือ ๑. อำเภออุดรสุวรรณภูมิ ๒. อำเภอทักษิณสุวรรณภูมิ ๓. อำเภอเกษตรวิสัย (สมัยหนึ่งเรียกอำเภอหนองแวง) ๔. อำเภอพนมไพร-แดนนมฤค (คือ อำเภอพนมไพรปัจจุบัน) ๕. อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย ๖. อำเภอจตุรพักตร์พิมาน (สมัยหนึ่งเรียกอำเภอหัวช้าง)

ต่อมาอำเภออุดรสุวรรณภูมิกับอำเภอทักษิณสุวรรณภูมิยุบรวมเป็นอำเภอสุวรรณภูมิอำเภอเดียว นอกนั้นคงชื่อเป็นอำเภอตามนามเดิม

(๓) *เมืองมหาสารคาม* เวลานั้นผู้ว่าราชการเมืองว่าง พระพิทักษ์-นรากร (อุ่น ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม) เป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองและเป็นผู้รักษาราชการในตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย

สมัยเมืองมหาสารคามขึ้นบริเวณร้อยเอ็ด แบ่งอำเภอปกครองออกเป็น ๔ อำเภอ คือ ๑. อำเภออุทัยสารคาม ๒. อำเภอปจิมสารคาม ๓. อำเภอวาปีปทุม ๔. อำเภอโกสุมพิสัย

เมื่อยุบบริเวณยุบบางเมืองลงเป็นอำเภอแล้ว อำเภออุทัยสารคามเปลี่ยนเป็นอำเภอเมืองมหาสารคาม อำเภอปจิมสารคามเป็นอำเภอบรบือ

(๔) *เมืองกมลาสัย* พระราชฎรบริหาร(ทอง)เป็นผู้ว่าราชการเมือง

เมืองกมลาสัยสมัยขึ้นบริเวณร้อยเอ็ดแบ่งการปกครองออกเป็น ๕ อำเภอ คือ ๑. อำเภออุทัยกมลาสัย ๒. อำเภอปจิมกมลาสัย ๓. อำเภออุทัยเสลภูมิ ๔. อำเภอปจิมเสลภูมิ ๕. อำเภอสหัสขันธ์

ต่อมาอำเภออุทัยกมลาสัย อำเภอปจิมกมลาสัย ยุบรวมเป็นอำเภอกมลาสัยอำเภอเดียว ส่วนอำเภออุทัยเสลภูมิ อำเภอปจิมเสลภูมิ ยุบรวมเป็นอำเภอเลสภูมิอำเภอเดียว

(๕) *เมืองกาฬสินธุ์* พระยาไชยสุนทร (เก) เป็นผู้ว่าราชการเมือง

สมัยเมืองกาฬสินธุ์ขึ้นบริเวณร้อยเอ็ด แบ่งการปกครองออกเป็น ๗ อำเภอ คือ ๑. อำเภออุทัยกาฬสินธุ์ (ต่อมายุบเป็นอำเภอหลุบ คือ อำเภอเมืองกาฬสินธุ์เดี๋ยวนี้) ๒. อำเภอปจิมกาฬสินธุ์ ๓. อำเภอท่าขอน-ยาง (ปัจจุบันยุบเป็นตำบล) ๔. อำเภอภูแล่นช้าง (ปัจจุบันยุบเป็นตำบล)

๕. อำเภอคันทวิชัย สมัยหนึ่งเรียกอำเภอโคกพระ (คืออำเภอกันทรวิชัยปัจจุบัน) ๖. อำเภอกุฉินารายน์ ๗. อำเภอแซงบาดาล (ต่อมายุบเป็นอำเภอสหัสขันธ์อำเภอเดียว แต่เวลานั้นอำเภอสหัสขันธ์ขึ้นเมืองกมลาสัย ๆ ขึ้นบริเวณร้อยเอ็ด)

๒. มณฑลอุดร

พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ โต๊ะทองกาทอง) ร.ศ. ๑๒๔ ยังดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุดร แบ่งออกเป็น ๕ บริเวณ คือ

ก. บริเวณหมากแข้ง พระรังสรรคสรกิจ (เลื่อน) เป็นข้าหลวงบริเวณ มีเมืองปกครองเพียงเมืองเดียวคือ "เมืองอุดรธานี" พระประทุมเทวาภิบาล (เสือ) เป็นผู้ว่าราชการเมือง พระอนุรักษ์ประชาราษฎร์เป็นผู้ช่วยผู้ว่าราชการเมือง แบ่งออกเป็น ๘ อำเภอ คือ ๑. อำเภอหมากแข้ง (ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอเมืองอุดรธานี) ๒. อำเภอหนองคาย (ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอเมืองหนองคาย) ๓. อำเภอท่าบ่อ ๔. อำเภอหนองหาร ๕. อำเภอเมืองกุมุทาสัย (ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอหนองบัวลำภู) ๖. อำเภอโพนพิสัย ๗. อำเภอกุมภวาปี ๘. อำเภอรัตนวาปี

ส่วนเมืองหนองคายไม่มีรายชื่อเป็น*บริเวณ* ซึ่งการจัดบริเวณมีขึ้นราว พ.ศ. ๒๔๔๓ แต่การปฏิบัติราชการของเมืองหนองคายก็ยังคงดำเนินมาในฐานะเสมือนเมืองหรือบริเวณหนึ่ง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศตั้งเมืองหนองคายขึ้นเป็นเมืองเมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๘ มีอำเภอปกครอง ๔ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองหนองคาย ๒. อำเภอท่าบ่อ ๓. อำเภอโพนพิสัย ๔. อำเภอบึงกาฬ

เมื่อยุบเลิกบริเวณหมากแข้งเป็นจังหวัดอุดรธานีแล้ว ในปัจจุบันจึงมีอำเภอปกครอง ๑๐ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองอุดรธานี ๒. อำเภอกุมภวาปี ๓. อำเภอหนองหาร ๔. อำเภอเพ็ญ ๕. อำเภอบ้านผือ ๖. อำเภอหนองบัวลำภู ๗. อำเภอศรีบุญเรือง ๘. อำเภอนากลาง (แต่ตั้งที่ทำการอำเภอนากลางที่บ้านหนองบัวคำแสน) ๙. อำเภอโนนสัง และ ๑๐. อำเภอบ้านดุง เนื้อที่ ๑๖,๖๐๗ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๘๖๑,๐๓๗ คน

ข. บริเวณธาตุพนม พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ (เลื่อง ภูมิรัตน์) เป็นข้าหลวงบริเวณ มีเมืองปกครองเพียงเมืองเดียวคือ "เมืองนครพนม" ตั้งที่ทำการบริเวณที่เมืองนครพนม พระยาพนมนครานุรักษ์ (กา พรหมประกาย ณ นครพนม) เป็นผู้ว่าราชการเมือง มีอำเภอปกครอง ๑๑ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองนครพนม ๒. อำเภอมุกดาหาร ๓. อำเภอหนองสูง (ปัจจุบันยุบเป็นตำบลคือ ตำบลหนองสูง และตำบลหนองสูงใต้ ขึ้นกับอำเภอคำชะอี) ๔. อำเภอเมืองชัยบุรี (ปัจจุบันยุบเป็นตำบลขึ้นกับอำเภอท่าอุเทน) ๕. อำเภอเมืองท่าอุเทน (ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอท่าอุเทน) ๖. อำเภอเมืองเรณูนคร (ปัจจุบันยุบเป็นตำบลขึ้นกับอำเภอธาตุพนม) ทราบว่าทางการจะจัดตั้งขึ้นเป็นกิ่งอำเภอในเร็ว ๆ นี้ [ประชาชนชาวเรณูนครนี้ตามเชื้อสายเป็นเผ่าผู้ไทยดำ เดิมชนเผ่านี้มีถิ่นอาศัยอยู่ในอาณาจักรเมืองไล (หรือไลเจา) อพยพมาในแผ่นดินรัชกาลที่ ๓ (กรุงเทพ ฯ) สมัยเมื่อตั้งเป็นเมืองเรณูนครนั้นมีฐานะเป็นเมืองจัตวาขึ้นเมืองนครพนม *พระแก้วโกมล* (ท้าวเพชร) เป็นเจ้าเมืองคนแรก เมื่อเจ้าเมืองคนแรกถึงแก่กรรม พระแก้วโกมล (สาย) น้องชายพระแก้วโกมล (เพชร) เป็นเจ้าเมือง ฯ คนที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๑ เมื่อสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพเสนาบดีกระทรวง

มหาดไทยเวลานั้น เสด็จมาตรวจราชการมณฑลอุดรและมณฑลอีสาน ได้ทรงแวะมาตรวจราชการเมืองเรณูนคร จึงโปรดให้ย้ายที่ว่าการเมืองเรณูไปตั้ง ณ ที่บ้านธาตุพนม คืออำเภอธาตุพนมเดี๋ยวนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ ส่วนอำเภอเรณูนครยุบลงเป็นตำบล แต่แบ่งออกเป็น ๒ ตำบลคือ ตำบลโพนทองและตำบลเรณู มีพระธาตุพนมจำลองที่วัดพระธาตุเรณูตั้งอยู่กลางหมู่บ้าน ชาวบ้านเรียก "พระธาตุเรณู" (ดู หน้า ๑๒๔) ๗. อำเภออาจสามารถ (ปัจจุบันยุบเป็นตำบล ขึ้นอำเภอเมืองนครพนม) ๘. อำเภอเมืองอากาศอำนวย (ยุบเป็นตำบลอยู่สมัยหนึ่ง เพิ่งตั้งขึ้นเป็นอำเภออากาศอำนวย เมื่อราว พ.ศ. ๒๕๐๗ สังกัดจังหวัดสกลนคร) ๙. อำเภอเมืองกุสุมาลย์มณฑล (ต่อมายุบเป็นตำบล แต่กลับตั้งขึ้นเป็นกิ่งอำเภอกุสุมาลย์ ขึ้นอำเภอเมืองสกลนครในปัจจุบัน และตั้งเป็นอำเภอกุสุมาลย์ใน พ.ศ. ๒๕๑๐ แล้ว) ๑๐. อำเภอเมืองโพธิไพศาล (ปัจจุบันเป็นตำบล ขึ้นอำเภอเมืองสกลนคร) ๑๑. อำเภอรามราช (ปัจจุบันเป็นตำบลขึ้นอำเภอท่าอุเทน)

ค. บริเวณสกลนคร *หลวงวิสัยสิทธิกรรม* (จีน) เป็นข้าหลวงบริเวณ พระยาประจันตประเทศธานี (โหง่นคำ ต้นสกุล พรหมสาขา ณ สกลนคร) เป็นผู้ว่าราชการเมือง พระอนุบาลสกลเขต (เมฆ พรหมสาขา ณ สกลนคร น้องชายพระยาประจันตประเทศธานี (โหง่นคำ) เป็นปลัดเมือง ได้แบ่งอำเภอปกครองออกเป็น ๕ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองสกลนคร ๒. อำเภอพรรณานิคม ๓. อำเภอวาริชภูมิ (มีฐานะเป็นอำเภอเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๖) ๔. อำเภอวานรนิวาส ๕. อำเภอจำปาชนบท (ปัจจุบันยุบเป็นตำบลคือบ้านพังโคนปัจจุบัน และทราบว่าจะตั้งเป็นกิ่งอำเภอขึ้นเร็วๆ นี้)

ง. บริเวณภาชี ขุนผดุงแควันประจันต์ (ช่วง) เป็นข้าหลวงบริเวณ มีเมืองปกครองเพียงเมืองเดียวคือ "เมืองขอนแก่น" ผู้ว่าราชการเมืองเวลานั้นว่าง

เมืองขอนแก่นสมัยเป็นบริเวณมีเมืองปกครองเพียงเมืองเดียวคือ *เมืองภาชี* แต่เอาเมืองขอนแก่นเป็นที่ตั้งศาลากลางจังหวัด (เช่นเดียวกับบริเวณน้ำเหือง แต่เอาเมืองเลยเป็นที่ตั้งที่ทำการกลาง) มีอำเภอปกครอง ๔ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองขอนแก่น (สมัยหนึ่งเรียกอำเภอพระลับ) ๒. อำเภอเมืองมัญจาคีรี (ต่อมาเป็นอำเภอเมืองมัญจาคีรี) ๓. อำเภอชนบท ๔. อำเภอภูเวียง

จ. บริเวณน้ำเหือง พระรามฤทธิ (สอน ต้นสกุล วิวัฒนปทม) เป็นข้าหลวงบริเวณ พระศรีสงคราม (มณี เหมาภา) เป็นผู้ว่าราชการเมืองตั้งที่ทำการบริเวณ ณ เมืองเลย มีอำเภอปกครอง ๓ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองเลย ๒. อำเภอท่าลี่ ๓. อำเภออาฮี (ปัจจุบันยุบเป็นตำบลขึ้นอำเภอท่าลี่)[๑]

๓. มณฑลนครราชสีมา

พระยากำแหงสงครามฯ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล จัดระบอบการปกครองเป็นบริเวณดังนี้

ข้าหลวงเทศาภิบาล พระยากำแหงสงครามรามภักดี (จันทร์ อินทรกำแหง) พระยาวรวิชัยวุฒิกร (เลื่อม) เป็นปลัดมณฑล มีเมืองปกครอง ๓ เมือง คือ

---

[๑] สำหรับอำเภอปกกรอง และจำนวนพลเมืองของ จ. สกลนครและ จ. เลย ปัจจุบันได้กล่าวไว้ในภาค ๔ บทที่ ๑๐–๑๑ แล้ว

ก. เมืองนครราชสีมา ผู้ว่าราชการเมือง ปลัดเมืองว่าง มีอำเภอปกครอง ๑๐ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองนครราชสีมา ๒. อำเภอเมืองพิมาย (ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอพิมาย) ๓. อำเภอเมืองนอก (ปัจจุบันเป็นอำเภอบัวใหญ่) ๔. อำเภอเมืองสูงเนิน (เดิมเรียกสองเนิน เพราะมีเนินสองแห่ง ทางเหนือเป็นเนินลาดลงมาทางใต้แล้วก็เป็นเนินอีก ต่อมาเพี้ยนเป็นสูงเนิน) ๕. อำเภอกลาง (ภายหลังเปลี่ยนเป็นอำเภอโนนวัด แล้วเปลี่ยนเป็นอำเภอโนนสูงเดี๋ยวนี้ ๖. อำเภอจันทึก (ปัจจุบันยุบแล้วมาตั้งใหม่ คืออำเภอสีคิ้วปัจจุบัน) ๗. อำเภอกระโทก (ปัจจุบันคืออำเภอโชคชัย) ๘. อำเภอปักธงชัย ๙. อำเภอพันชนะ (ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอด่านขุนทด) ๑๐. อำเภอสันเทียะ (ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอโนนลาว แล้วเปลี่ยนเป็นอำเภอโนนไทย ประกาศกระทรวงมหาดไทยลงวันที่ ๑๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๒ จนในปัจจุบัน) คำว่า "สันเทียะ" เข้าใจว่ามีมูลหรือเพี้ยนมาจากคำว่า "ศาลเตี้ย" เมื่อก่อน พ.ศ. ๒๔๕๒ อำเภอศาลเตี้ย (สันเทียะ) มีอำนาจชำระความโทษจำตั้งแต่ ๖ เดือนลงมาได้)

ข. เมืองบุรีรัมย์ (ผู้ว่าราชการเมืองเวลานั้นว่าง) ประวัติเมืองบุรีรัมย์นี้ปรากฏว่า เดิมเป็นเมืองของขอมชื่อ *เมืองแปะ* เมืองบุรีรัมย์และเมืองนางรองเคยสัมพันธ์กับเมืองนครจำปาศักดิ์แต่เมื่อครั้งเป็นอิสระเมื่อราวจุลศักราช ๑๑๓๗ (พ.ศ. ๒๓๑๘) ต่อมาถูกกองทัพกรุงธนบุรียกไปปราบเมื่อจุลศักราช ๑๑๓๙ นอกจากนี้หาหลักฐานไม่ได้ เมืองบุรีรัมย์เพิ่งมารวมเมืองเก่าหลายเมืองคือ เมืองนางรอง เมืองตะลุง (ประโคนชัย) และเมืองพุทไธสง รวมเรียกว่า *บุรีรัมย์*

ต่อมาในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้จัดลักษณะการปกครอง ร.ศ. ๑๑๖ แล้วจึงได้จัดตั้งเป็นจังหวัดบุรีรัมย์ขึ้นแต่นั้นมา สมัยจัดระเบียบการปกครองบริเวณ เมืองบุรีรัมย์มีอำเภอปกครอง ๔ อำเภอ คือ ๑. อำเภอพุทไธสง ๒. อำเภอรัตนบุรี (ปัจจุบันสังกัดจังหวัดสุรินทร์) ๓. อำเภอนางรอง ๔. อำเภอประโคนชัย

ปัจจุบันจังหวัดบุรีรัมย์มี ๙ อำเภอ คือ อำเภอเมืองบุรีรัมย์ ๒. อำเภอกระสัง ๓. อำเภอนางรอง ๔. อำเภอละหานทราย ๕. อำเภอประโคนชัย ๖. อำเภอบ้านกรวด ๗. อำเภอพุทไธสง ๘. อำเภอลำปลายมาศ และ ๙. อำเภอสตึก เนื้อที่ ๑๐,๗๗๑ ตารางกิโลเมตร พลเมือง ๖๖๑,๔๖๑ คน

ค. เมืองชัยภูมิ พระหฤทัย (บัว) เป็นผู้ว่าราชการเมืองชัยภูมิ มีอำเภอปกครอง ๕ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองชัยภูมิ ๒. อำเภอเกษตรสมบูรณ์ ๓. อำเภอภูเขียว (อำเภอชั้นเอก) ๔. อำเภอบำเหน็จณรงค์ ๕. อำเภอจัตุรัส

บทที่ ๑๗

มณฑลลาวกาว

สมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

ทรงตั้งโรงเรียนฝึกหัดราชการ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงมีพระทัยฝักใฝ่ในราชการบ้านเมืองสมัยของพระองค์ท่านเป็นอย่างดี เพื่อทรงให้เมืองอุบลราชธานีสมกับเป็นหัวเมืองเอกในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเวลานั้น ตลอดจนบรรดาหัวเมืองขึ้นในเขตปกครองของพระองค์ท่าน เพราะหัวเมืองมณฑลอีสานเวลานั้นมีอาณาเขตกว้างใหญ่ไพศาล ทรงมองเห็นการณ์ไกล จึงได้ทรงดำริจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดราชการขึ้น โดยทรงคัดเลือกเอาเฉพาะบุตรหลานของข้าราชการชั้นสัญญาบัตรตำแหน่งของเมืองให้เป็นนักเรียนไปก่อน สำหรับเมืองใหญ่เมืองละ ๒๐ คน ทรงอบรมให้รู้หน้าที่ปกครองการสอบสวนคดีแพ่งอาญา ทรงฝึกหัดให้แต่งคำร้องหรือตรวจสำนวนอรรถคดีต่าง ๆ พิจารณาคำอุทธรณ์ ซึ่งหัวเมืองตัดสินแล้วส่งเข้ามายังมณฑลอีกชั้นหนึ่ง ถ้าไม่ถูกยุติธรรมตามกฎหมายก็โปรดฯให้นักเรียนนั้นแต่งยื่นอุทธรณ์ขึ้นถวาย และบางครั้งก็ทรงออกปัญหาถามให้นักเรียนตอบ หรือทรงตั้งกรรมการตรวจพิจารณาถ้อยคำที่นำขึ้นถวายนั้น ถ้านักเรียนคนใดมีเชาว์ไหวพริบดีก็ทรงประทานรางวัลตั้งแต่ ๒๐–๑๐๐ บาท แล้วแต่เรื่องยากหรือง่าย หรือ ๕๐๐ บาทก็มีเป็นบางครั้ง

ทรงตั้งทำเนียบข้าราชการ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐–๒๔๔๒ ได้ทรงจัดตั้งทำเนียบข้าราชการหัวเมืองขึ้นสำหรับผู้มีตระกูลของเมืองใหญ่น้อยนั้น ๆ โดยให้มีตำแหน่งในราชการของเมืองเป็นมาแต่เดิมก่อน เวลานั้นข้าราชการของเมืองยังว่างอยู่มาก เมื่อโปรดให้จัดทำเนียบเสร็จแล้ว ก็ทรงเลือกสรรเอาผู้ทรงคุณวุฒิมั่นคงซื่อตรงต่อราชการมาชำนาญเข้าอยู่ในตำแหน่งการปกครอง ซึ่งแต่เดิมมามีตำแหน่งอาญาสี่ คือกอปรด้วย *เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร* นั้นทรงให้ยกเลิก ให้เรียกตำแหน่งของเมืองใหม่ว่า *ผู้ว่าราชการเมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตรเมือง ผู้ช่วยราชการเมือง* ตลอดทุกหัวเมือง จึงได้ทรงดำริตั้งนามบรรดาศักดิ์โดยให้เกี่ยวในนามของเมืองนั้น ๆ เป็นชั้นประทวนไปก่อน ต่อมาบางท่านก็ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรในภายหลัง ควรที่จะกล่าวพอสังเขปต่อไปนี้

๑. เมืองอุบลราชธานี

๑. ท้าวโพธิสาร (เสือ ณ อุบล) เป็น พระอุบลเดชประชารักษ์ผู้ว่าราชการเมือง

๒. ท้าวไชยกุมาร (กุคำ สุวรรณกูฏ) เป็น พระอุบลศักดิ์ประชาบาล ยกกระบัตรเมือง

๓. ท้าวสิทธิสาร (บุญชู พรหมวงศานนท์) เป็น พระอุบลการประชานิตย์ ปลัดเมือง

๔. ท้าวบุญเพ็ง บุตโรบล เป็น พระอุบลกิจประชากร ผู้ช่วยราชการเมือง

ทั้ง ๔ ท่านนี้ ต่อมาได้รับพระราชทานสัญญาบัตรในประทวนเดิม ทั้งสิ้น ถือศักดินาผู้ละ ๑,๐๐๐ ไร่ และยังมีกรมการชั้นรองลงมาอีก คือ

๑. เมืองแสน (อุ่น วนะรมย์) เป็น พระสุรพลชยากร พล (เมือง)

๒. เมืองจันทร์ (คูณ สังโขบล) เป็น พระสุนทรกิจวิมล มหาดไทย (เมือง)

๓. ท้าวสุคำทัด สุวรรณกูฏ เป็น พระจงกลนิธานสุพันธ์ กรมการเมืองผู้ใหญ่

๔. ท้าววรบุตร (พั้ว บุตโรบล) เป็น พระลินจังกุลาธร กรมการเมืองผู้ใหญ่

๕. ท้าววรกิติกา (ทุย สุวรรณกูฏ) เป็น พระนิโรจน์ทุยรักษ์ กรมการเมืองผู้ใหญ่

๖. ท้าวพิมสาร (สงค์) เป็น พระดุษฎีตุลกิจ กรมการเมืองผู้ใหญ่

๗. ท้าวสุริยะ (หมั้น) เป็น พระสุจริตรัฐการี กรมการเมือง

๘. ท้าวอุเทน (เจียง) เป็น พระวิณโกเมศ กรมการเมือง

๙. ท้าวขัตติย (สิงห์ กุมารสิงห์) เป็น พระเกษตร์โกมล กรมการเมือง

๑๐. นายเหลี่ยม เป็น พระปทุมธานี กรมการเมือง

๑๑. นายมนตรี เป็น พระปทุมศรีสาธร กรมการเมือง

๑๒. ท้าวเล็ก สิงหัษฐิต เป็น หลวงอุปลานุการวัฒน์[๑] กรมการเมือง

---

๑ ภายหลังได้รับพระราชทานยศและบรรดาศักดิ์เป็น "อำมาตย์ตรีพระวิภาคย์พจนกิจ"

๑๓. ท้าวโหง่นคำ สุวรรณกูฏ เป็น หลวงพิธพงษ์บีฬเฑุ ปลัด[๑] กรมการเมือง

๑๔. ท้าวโทน สุวรรณกูฏ เป็น หลวงวัฒนวงศ์โทนุบล[๒] กรมการเมือง

๑๕. ท้าวทัง เป็น หลวงอุปรัฐนุการวิทย์ กรมการเมือง

๒. เมืองยโสธร

๑. โปรดฯ ให้ หลวงศรีวรราช (แข้ ปทุมชาติ) เป็น พระสุนทรราชเดช ผู้ว่าราชการเมือง

๒. ปลัดเมือง (ว่างหาตัวไม่ได้)

๓. ท้าวสิทธิกุมาร (ทองดี ต้นสกุล "โพสี") เป็น หลวงยศไกรเกรียงเดช ยกกระบัตรเมือง

๔. ท้าวโพธิสาร (ตา) เป็น หลวงยศเยศรามฤทธิ มหาดไทย (เมือง)

๕. เมืองจันทร์ (ฉิม) เป็น หลวงยศเขตวิมล ผู้ช่วยราชการเมือง

๖. เมืองแสน (ผา) เป็น หลวงอดุลพฤฒิเดช พล (เมือง)

๗. ท้าวสิทธิสาร (สมเพชร) เป็น หลวงยศวิทยธำรง ผู้ช่วยราชการเมือง

---

[๑] ภายหลังได้รับพระราชทานยศและบรรดาศักดิ์เป็น "รองอำมาตย์เอก พระบริคุตคามเขต" (อดีตนายอำเภอเขื่องในและอำเภอม่วงสามสิบ)

[๒] ภายหลังได้รับพระราชทานยศและบรรดาศักดิ์เป็น รองอำมาตย์โทหลวงวัฒนวงศ์โทนุบล อดีตนายอำเภอกันทรารมณ์ จังหวัดอุบลราชธานี

๓. เมืองเขมราฐธานี

๑. ผู้ว่าราชการเมือง (ว่างไม่มีตัว)

๒. ท้าวโพธิสาร (เหลือ) เป็น พระเขมรัฐเดชประชารักษ์ ผู้รักษาราชการเมือง

๓. ท้าวโพธิราช เป็น พระเขมรัฐศักดิ์ชนบาล ปลัดเมือง

๔. ท้าวโพธิสาราช (ห้อ) เป็น พระเขมรัฐกิจบริหาร ยกกระบัตรเมือง

๕. หลวงจำนงค์ (แสง) เป็น หลวงเขมรัฐการอุสาหะ ผู้ช่วยราชการเมือง

๔. เมืองร้อยเอ็ด

๑. ซานนท์ (เหลา) เป็น พระสตาเนทประชาธรรม ปลัดเมือง ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น พระยาขัติยวงศา ผู้ว่าราชการเมืองร้อยเอ็ด

๒. เมืองแสน เป็น พระสตานันท์ประชาธร ยกกระบัตรเมือง

๓. นายเลี้ยง เป็น หลวงสตาเนทนุกูลกิจ ผู้ช่วยราชการเมือง

๔. นายเหลี่ยม เป็น หลวงสตากิจบริหาร

๕. เมืองมหาสารคาม

๑. พระเจริญราชเดช (อุ่น ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม) เป็นเจ้าเมือง เวลานั้นยังมีตัวอยู่ เป็นผู้ว่าราชการเมือง

๒. ซาเนตร (หล้า) เป็น หลวงสารคามการกิจนิคม กรมการเมือง

๓. ซานนท์ (ดี) เป็น หลวงสารคามการนิคมาภิบาล กรมการเมือง

๖. เมืองกาฬสินธุ์

๑. ทรงตั้งให้ท้าวเก เป็น พระสินธุ์ประชาธรรม ผู้ว่าราชการเมือง ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาไชยสุนทร นอกจากนี้ทรงเห็นว่ายังไม่เห็นใครพอจะเหมาะสมในตำแหน่งของเมืองได้

๗. เมืองกมลาสัย

๑. พระราชฎรบริหาร เป็น ผู้ว่าราชการเมือง

๒. ท้าวเทศ เป็น หลวงกมลาพิพัฒน์ ผู้ช่วยราชการเมือง

๘. เมืองสุวรรณภูมิ

เวลานั้นยังมีอุปฮาด (อำคา) เป็นผู้รักษาราชการเมือง เลยทรงขอสัญญาบัตรให้เป็นพระรัตนวงศา เป็นผู้ว่าราชการเมืองสืบไป

๙. เมืองสุรินทร์

ทรงตั้งให้หลวงปลัด เป็น พระประสิทธิสุนทรรัฐ ปลัดเมือง เท่านั้น

๑๐. เมืองสังขะ

ทรงตั้งท้าวทองดี (บุตรเจ้าเมืองคนที่ ๑) เป็น พระสังฆะศักดิ์สุนทรเขต ผู้ว่าราชการเมือง

๑๑. เมืองศรีสระเกษ

ทรงว่างไว้เพราะเวลานั้นยังไม่มีตัวสมควรจะตั้งได้

๑๒. เมืองขุขันธ์

๑. ท้าวบัญญา เป็น พระยาขุขันธ์ภักดีศรีนครลำดวน ผู้ว่าราชการเมือง

๒. ท้าวทองคำ เป็น พระสุนทรบริรักษ์ ปลัดเมือง

๓. ท้าวบุญมี เป็น หลวงสุรรัตนามัย ยกกระบัตรเมือง

๔. ท้าวบุญมี เป็น พระพิชัย ผู้ช่วยราชการเมือง

๑๓. เมืองเดชอุดม

๑. ทรงตั้งท้าวทอง (บุตรเจ้าเมืองเก่า) เป็น พระสรเดชอุตมาภิรักษ์ รั้งผู้ว่าราชการเมือง

๒. หลวงยกกระบัตร เป็น หลวงสรศักดิ์อุตมาภิบาล ปลัดเมือง

๓. ท้าวเกิง เป็น หลวงมหันต์เดชอุตมานุกิจ ผู้ช่วยราชการเมือง

๔. นายเจียม เป็น หลวงมหิตธิเดชอุตมานุการ ผู้ช่วยราชการเมือง

๑๔. เมืองโดมประดิษฐ์

ทรงตั้งให้ท้าวผาย (บุตรพระดำรงสุริยเดช เจ้าเมืองเก่า) เป็น หลวงอุดมเขตานุรักษ์ ผู้ว่าราชการเมือง

๑๕. เมืองวารินชำราบ

ทรงตั้งให้ราชวงศ์ (ซ้าย) เมืองคำทอง เป็น พระราชพงษ์ภักดี ผู้ว่าราชการเมือง

๑๖. เมืองอุทุมพรพิไสย

ทรงตั้งให้หลวงปลัด (ทองดี) เป็น พระอุทุมพรเทศานุรักษ์ ผู้ว่าราชการเมือง

๑๗. เมืองศรีขรภูมิ

ทรงตั้งให้หลวงปลัด เป็น พระศรีขรภูมิมานุรักษ์ ผู้ว่าราชการเมือง ฯลฯ

นอกจากนี้ยังมีหัวเมืองอื่น ๆ อีกมาก หากจะนำมากล่าวทั้งหมดก็จะ

เป็นการยืดยาวเกินความต้องการของเรื่องนี้มากเกินไป เมื่อทรงให้รวบรวมเป็นทำเนียบเสร็จแล้ว ก็รับสั่งให้ทำใบบอกส่งทำเนียบนั้นเข้ามายังกระทรวงมหาดไทย

เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ ฯ ได้ทรงวางแก้ไขการปกครอง โดยให้มีนายตำบลบาลและกองปราบขึ้นแล้ว ซึ่งกองปราบเหล่านี้สมทบกับเจ้าหน้าที่ท้องถิ่น ซึ่งก็ได้ปฏิบัติไปโดยความซื่อสัตย์สุจริตตรงต่อหน้าที่จริง ๆ การสินบนหรือที่เรียกว่า “คอรัปชั่น” เช่นในปัจจุบันแทบว่าไม่มีเสียเลย ถึงมีก็เป็นจำนวนน้อย บ้านเมืองในสมัยนั้นยังอยู่ในสภาพที่ลูกบ้านมีความเชื่อฟังผู้หลักผู้ใหญ่ในท้องที่ การทำมาหากินก็ไม่ต้องแก่งแย่งแข่งขันกัน หรืออีกนัยหนึ่งยังมีเครื่องยั่วเย้าให้คนทั้งหลายไม่รู้จักอิ่มเหมือนอย่างทุกวันนี้ ในน้ำมีปลาในนามีข้าวเหลือกินจริง ๆ ตามห้วยหนองคลองบึงบางไม่ขาดเขินด้วยน้ำ ช้างม้าโคกระบือก็อิ่มหมีพีมัน ปล่อยปละละเลยตามทำเล แรมวันแรมคืนได้สะดวก โจรผู้ร้ายนอกจากพวกที่เป็นผู้ร้ายโดยกำเนิด ก็มีอยู่บ้างเป็นธรรมดา แต่ก็มีส่วนน้อยที่สุด การพนันนักเลงโต (หรือที่เรียกอันธพาลในสมัยนี้) เสพของมึนเมาติด ก็สงบซาลงไปมาก สารพัดทุกสิ่งอันหาได้ไม่ขาดแคลน การบุญกุศลก็เลื่อมใส ประชาชนตั้งมั่นในศีลธรรม ย่ำค่ำยามเย็นชาวบ้านกลับจากงานด้วยใบหน้าอันยิ้มแย้ม หัวบ้านท้ายบ้านได้ยินแต่เสียงหัวเราะปราศรัยอันรื่นหูระงมด้วยเสียงปี่แคน เสียงขับเสียงลำ

นี่คือสภาพชีวิตชาวอีสานสมัยโน้น เป็นถิ่นสงบสุข มั่นคงในจารีตประเพณีและศีลธรรมอันดีงาม ยามตื่นมิต้องร้อนรนด้วยการครองชีพ ยามหลับก็มิต้องตื่นผวาหวาดภัยอันใด ๆ ก่อน ๆ นี้รู้สึกว่าเงินไม่จำเป็นสำหรับ

การครองชีพเท่าไรนัก ฉะนั้น การเหยียดหยามฐานะของกันและกันจึงแทบไม่มีเลย นอกจากผู้นั้นจะเป็นคนเกียจคร้านจึงจะถูกนินทาจากเพื่อนบ้าน โดยไม่ถือเงินแท้เป็นสำคัญ และทุกคนก็มีที่ทางของตนโดยอิสระ การเช่าการอาศัยที่ทางกันแทบจะไม่มีเลย เมื่อหมดฤดูทำนาก็ไปถากไร่ถางพงตามสติกำลังของตน ปลูกพืชผลต่าง ๆ ไว้เป็นเสบียง เครื่องนุ่งห่ม บางครัวเรือนแทบว่าจะไม่ต้องอาศัยเงินจับจ่ายอุปโภคบริโภคตลอดปี

ครั้นมาบัดนี้ ท่านจะเห็นว่าป่าดงพงทึบทั้งหลายใกล้บ้านใกล้เมืองถูกหักล้างถางจนโล่งเตียน อยู่ถึงในกรุงเอารถยนต์ไปขน ไปบรรทุกสุดกู่ชายแดนอีสานจนถึงแม่น้ำโขง ชาวบ้านได้แต่มองตาปริบๆ เพราะป่าดงอันมีไม้แดง เต็งรัง มะค่าโมง ฯลฯ มีอายุมาตั้งร้อย ๆ พัน ๆ ปี ได้ถูกโค่นร่อยหรอลงไปทุกวันแล้ว ที่ดินมีเจ้าของครอบครองเป็นแถวเป็นแนว บ้านเรือนแบบใหม่ๆ แปลกๆ ก็ปลูกขึ้นผิดตา ประชาชนส่วนมากก็แต่งตัวตามแผนใหม่ ทุกสิ่งทุกอย่างเข้าสู่อารยธรรมแบบใหม่

ตั้งแต่โบราณมาแล้วที่ชาวอีสานประกอบการทำมาหากินตามธรรมชาติ โดยเฉพาะพื้นที่ภาคอีสานเป็นที่ราบสูงแห้งแล้ง การถากถางทำไร่ทำนาก็ต้องเลือกทำเลอุดมใกล้บึงใกล้ธารน้ำ เมื่อทำเลอุดมต่าง ๆ ถูกจับจองหมด และทางการกีดกันหวงห้ามเป็นป่าคุ้มครองป่าสงวนก็เหลือแต่ที่แห้งแล้ง ไม่เป็นประโยชน์แก่การเพาะปลูกและปศุสัตว์ เมื่อนานเข้าคนเพิ่มจำนวนขึ้นก็ต้องขยับขยายหาที่ประกอบอาชีพ แม้จะเป็นที่แห้งแล้งก็จำใจทำไป ไร่นาทั้งหลายฝากไว้กับธรรมชาติ ถ้าปีใดฟ้าฝนตกถูกต้องตามฤดูกาลปีนั้นก็ได้ผลดี ถ้าปีใดน้ำท่วมหรือแห้งแล้งก็หมดปัญญาที่จะแก้ไข เป็นดังนี้มาตลอดกาล และบัดนี้ที่ ๆ เคยอุดมสมบูรณ์ก็จืดจางลดคุณภาพ หนองบึงธารน้ำที่เคยชุ่มชื่นตลอดปีก็ตื้นเขินขาดเขินวังแอ่ง ความสำคัญและ

ความสมบูรณ์ก็ลดน้อยถอยลงตามลำดับ ความผันแปรของธรรมชาติและประกอบกับความหนาแน่นของพลเมืองทำให้แต่ละท้องถิ่นหากินผิดเคืองลงตามลำดับ ท่านผู้ที่มีอำนาจวาสนาในการปกครองบ้านเมืองโปรดพิจารณาแก้ไขให้อีสานเป็นแดนที่อุดมสมบูรณ์ต่อไปด้วยเถิด

ปรับปรุงกระบวนการยุติธรรมบางส่วน

ใน ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) เมื่อแรกได้โปรด ฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เสด็จมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ประทับที่เมืองอุบลราชธานี ได้ทรงจัดการปกครองแก้ไขเพิ่มเติมอีกคือ ให้เปลี่ยนนาม *เส้น* ที่เรียกมาแต่เดิมเป็น *แขวง* ผู้ปกครองแขวงเรียกว่า *นายแขวง รองนายแขวง เสมียนแขวง* ส่วนผู้ปกครองท้องถิ่นเช่น *ตาแสง จ่าบ้าน สารวัตรบ้าน* ฯลฯ ก็คงโปรด ฯ ให้เรียกไปตามเดิมก่อน แต่ก็ยังทรงเห็นว่าไม่เพียงพอแก่การปกครอง เพราะมณฑลหัวเมืองภาคอีสานเวลานั้นมีอาณาเขตกว้างขวาง มีพลเมืองครึ่งล้าน การโจรผู้ร้ายการพนันออกจะชุกชุมและดื้นดาษขึ้น จึงทรงให้เพิ่มตำแหน่งตาแสงสำหรับตรวจตราโจรผู้ร้าย และผู้คนสัญจรไปมาต่าง ๆ ตามท้องถิ่นหมู่บ้านละ ๓ คน ซึ่งสุดแท้แต่ละหมู่บ้านใหญ่น้อยนั้น ๆ หากหมู่บ้านใหญ่ก็ให้ชื่อว่า *นายตำบลบาล* และก็ยังทรงเห็นว่าไม่พอแก่ราชการอยู่อีก จึงโปรด ฯ ให้เพิ่มกองปราบในส่วนภูมิภาคขึ้นอีกกองหนึ่ง เวลานั้นทรงตั้งพลโทพระยาฤทธิไกรเกรียงหาญ (เมื่อยังเป็นนายร้อยเอกสาย ธรรมานนท์) เป็นแม่กองใหญ่ตรวจปราบทั่วไป พร้อมด้วยนายสิบและพลทหารแต่แต่งพลเรือน สมทบกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองท้องถิ่นด้วย และทรงมีหลักเกณฑ์ให้รางวัลอีกด้วยดังนี้

๑. ถ้าจับกุมผู้ลักเล่นการพนันใด ๆ ได้ไต่สวนมีมูลความจริงและผู้ต้องหานั้นมีรูปร่างลักษณะเป็นทหารได้มีอายุ ๒๐ บีบริบูรณ์ขึ้นไป ก็ให้เจ้าหน้าที่ไต่สวนสอบถามความสมัครใจ ว่าจะสมัครเป็นทหารหรือไม่ ถ้ายินยอมก็ส่งคนนั้นเข้ารับราชการทหาร[๑] ถ้าไม่ยอมเป็นทหารก็ให้ปรับเป็นเงินพินัยหลวงและค่ารางวัลให้แก่ผู้แจ้งจับ ถ้าเป็นเจ้ามือให้ปรับ ๑๖๐ บาท ผู้เล่นตั้งแต่ ๖๐-๑๐๐ บาท จ่ายให้ค่ารางวัลแก่ผู้แจ้งจับเป็นรายตัวคนละ ๓๐ บาท เหลือนั้นส่งเป็นพินัยหลวง ถ้าไม่มีเงินเสียไถ่โทษ เจ้ามือให้จำคุก ๖ เดือน ผู้เล่น ๓ เดือน รางวัลหลวงออกให้ ตั้งแต่นั้นมา ราษฎรพวกที่ชอบเล่นการพนันถูกจับตัวได้ นิยมเข้ารับราชการทหารเป็นส่วนมาก

๒. ถ้าเป็นผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ เมื่อผู้ใดทำการโจรกรรมแล้วรู้สึกผิดชอบต่อทีหลัง ไม่อยากต้องการรับโทษทัณฑ์ตามกฎหมาย ก็ให้มากราบทูลลุแก่โทษต่อพระองค์ท่านด้วยตนเอง อย่าทันให้เจ้าหน้าที่จับกุมตัวได้ก่อนก็จะได้ทรงโปรดฯ ผ่อนผันหนักเป็นเบาแล้วแต่กรณี หรือจะให้ทรงภาคทัณฑ์ปล่อยตัวไปให้พ้นโทษนั้นโดยทันที ในเมื่อสัญญาจะกลับตัวเป็นพลเมืองดีต่อไป หากปรากฏเป็นครั้งที่สองจับได้จะเพิ่มโทษเป็นทวีคูณ

๓. ถ้าราษฎรผู้ใดทำร้าย หรือยิงโจรผู้ร้ายที่เข้าฉกลักสิ่งของในเรือกสวนไร่นา หรือบนบ้านเรือนเคหสถาน สอบสวนได้ความจริง ทรงประทานรางวัลมือแม่น ๔ บาท ถ้าเป็นผู้ร้ายฐานตีชิงวิ่งราวปล้นสะดมหรือจุดเผาบ้านเรือน ทรงประทานรางวัลมือแม่นแต่ ๒๐-๑๐๐ บาท

---

[๑] เวลานั้นยังไม่มีการเกณฑ์ทหาร เฉพาะในมณฑลกรุงเทพฯ เพิ่งมี พ.ร.บ. ลักษณะการเกณฑ์ทหารเมื่อวันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑)

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ ทรงรังเกียจพวกนักเลงการพนัน และจำพวกเสพของมึนเมาติดเป็นอันมาก รับสั่งว่าสองอย่างนี้เป็นทางนำมาให้เกิดความหายนะ มีการโจรผู้ร้ายชุกชุม พระองค์ท่านจึงทรงพยายามปราบปรามค่อนข้างจะรุนแรงสักหน่อย อนึ่งหากผู้เสพย์ฝิ่นติดสุราเกิดวิวาทด่าหมิ่นประมาทกันขึ้นถึงโรงศาล สอบสวนได้ความจริงให้ปรับผู้ด่าหมิ่นประมาท (ต่อคนสูบฝิ่น) แต่ ๑ อัฐพสหรือ ๑ สตางค์ครึ่งเท่านั้น หากชาวเมืองล่าง (หมายถึงชาวมณฑลชั้นใน) มีคดีกับราษฎรชาวพื้นเมือง สืบเป็นสัตย์ว่าชาวเมืองล่างเป็นผู้ก่อเหตุหรือผู้ผิดก่อน ให้เพิ่มโทษอีก ๑ เท่า เพราะทรงเห็นว่าเป็นผู้รู้สึกผิดชอบชั่วดีมาก่อน

ส่วนการปกครองด้านชายแดนกับฝรั่งเศส ตามหัวเมืองริมแม่น้ำโขง พระองค์ท่านไม่ทรงให้มีข้าหลวงประจำรักษาราชการอยู่เลย เมื่อฝ่ายฝรั่งเศสเขาจะมีเหตุการณ์เจรจากับฝ่ายเราประการใด ก็ทรงโปรด ฯ ให้เจ้าบ้านผ่านเมืองนั้น ๆ เจรจากันไปเอง เอากำปั้นตื้อถูเอาดีกว่า ได้ทรงรับสั่งเช่นนี้เมื่อเจ้าบ้านผ่านเมืองนั้น ๆ มีการบกพร่อง เขาต่อว่ามาทางเราประการใด พระองค์ก็ทรงชี้แจงไปตามมูลกรณียังเจ้าหน้าที่ฝ่ายอินโดจีนเขาเอง ดูก็เป็นการสะดวกเรียบร้อยของพระองค์ท่านอยู่เหมือนกัน การที่เป็นเช่นนี้ตามบิดาของผู้เขียนและบรรดาข้าราชการชั้นก่อน ๆ ในสมัยนั้นเล่าต่อ ๆ กันมาว่า เพราะเวลานั้นข้าราชการของเรามีไม่พอที่จะใช้ได้ทั่วถึง และขาดผู้เหมาะสม จึงเป็นนโยบายของพระองค์ท่านที่ให้ปฏิบัติไปตามนัยดังกล่าวแล้วก่อน

อนึ่ง หากคนฝั่งซ้าย ฯ มีความประสงค์จะอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงในพระราชอาณาจักรไทย ก็ทรงให้มีเส้นจำกัดให้ตั้งหลักฐานห่างจากชายแดนแม่น้ำโขงลึกเข้ามา ๒๐๐ เส้น และยกเว้นเสียเงินช่วยราชการให้ ๑ ปี ส่วนราษฎรอันมีภูมิลำเนาอยู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงของเราแต่เดิมมานั้น ก็ให้อยู่ไปตามเดิม และให้เสียเงินช่วยราชการคนละ ๓ บาทต่อปีตามกฎหมาย

ยังมีอีกเรื่องหนึ่งเห็นควรจะนำมากล่าวคือ "เรื่องสาบาลน้ำ" เรื่องมีอยู่ว่า มีบาทหลวงฝรั่งเศสร้องไปยังกระทรวงมหาดไทยว่า เจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยให้คนนับถือศาสนาคริสเตียนสาบาลน้ำตามลัทธิพุทธศาสนา แล้วทางกระทรวงมหาดไทยได้มีตราสั่งมาขอทราบข้อเท็จจริง พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวกาว ทรงมีลายพระหัตถ์ที่ ๒๐๗๐/๒๒๕๒ ลงวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๓ ทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ (เมื่อครั้งทรงกรมหมื่น) เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเวลานั้นดังนี้

เรื่องตราพระราชสีห์น้อยฉบับที่ ๗๑/๑๙๕๓๑ ลงวันที่ ๓ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๓ ว่า สังฆราชเยเนราลมาเฝ้าร้องทุกข์ ๓ ข้อ หม่อมฉันได้รับบอกเล่าจากพระยาภักดีฯว่า บาทหลวงมาหาพูดว่า การสาบาลถือน้ำในโรงศาลทั้งปวง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงไว้กับบาทหลวงครั้งนั้นว่าบรรดาคนที่นับถือคริสต์ศาสนาให้สาบาลตามลัทธิคริสเตียน ก็ได้เป็นแบบธรรมดาทำมาตามลัทธิคริสเตียน บัดนี้บาทหลวงจะขอให้คนที่นับถือศาสนาคริสเตียน สาบาลตามธรรมเนียมที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ได้ตกลงไว้นั้น

หม่อมฉันได้พูดไปกับพระยาภักดี ฯ ว่า การสาบาลนี้ธรรมเนียมก็เป็นรูปเช่นนั้น หาได้เปลี่ยนไป ด้วยจะเชื่อคนก็ต้องเชื่อที่เขานับถือ จะไปเอาสิ่งที่เขาไม่นับถือมาเป็นประธานให้เขานั้นใครจะเชื่อ ดูเป็นไม่รู้ธรรมดาอยู่ ไม่ต้องขอก็เป็นอยู่อย่างธรรมดานี้เอง และได้สืบไปในศาลทั้งปวงก็หาได้ความว่าให้คนถือศาสนาคริสต์สาบาลตามพุทธศาสนาไม่...และที่เมืองพิมูลจะได้ปรากฏว่ามีคนถือคริสเตียนก็หาไม่ และต่อมาเมื่อเดือนธันวาคมนี้ จหมื่นวิชัยยทธได้ไปหาเยี่ยมหม่อมฉันเพื่อฟังสรรพสิทธิวัจนะ ก็ได้ไปพูดขึ้น ถึงจะให้คนที่เป็นกำนันนับถือคริสเตียนสาบาลจะขอให้สาบาลอย่างไทยๆ หม่อมฉันจึงได้ทราบว่าที่ศรีสระเกษ นายแขวงเข้าใจกาลโลกยวิปริตผิดไปโดยแท้ จึงได้ชี้แจงธรรมเนียมและสั่งบังคับไม่ให้เอาวิธีสาบาลโดยลัทธิที่ผู้สาบาลไม่นับถือไปให้ผู้สาบาล และไม่ให้ถือเอาถ้อยคำคนซึ่งสาบาลโดยลัทธิอันมิใช่ตัวผู้สาบาลนั้นนับถือมาเป็นที่เชื่อฟังเป็นอันขาด ที่บาทหลวงทูลเรื่องสาบาลนี้ ลางทีก็จะเป็นที่ศรีสระเกษนี้เอง แต่ก็ได้สั่งสอบสวนบังคับไปในทันทีนั้นแล้ว แต่ที่อื่นก็ได้เข้าใจอยู่ทุกข้าหลวงโดยธรรมดาแล้ว

(พระนาม) สรรพสิทธิ

ทรงจัดตั้งกองตำรวจภูธร

เมื่อ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ทรงเห็นว่า มณฑลอีสานเป็นมณฑลอันกว้างใหญ่ไพศาล สมควรจัดให้มีกองตำรวจภูธรเพื่อระงับเหตุโจรผู้ร้าย จึงทรงมีบอกเข้าไปยังกระทรวงมหาดไทยขอนายตำรวจภูธรมาประจำมณฑลอีสาน หวังให้อาณาประชาราษฎรมีความร่มเย็นเป็นสุขยิ่งขึ้น ทาง

กระทรวงมหาดไทยจึงมีตราพระราชสีห์น้อยที่ ๒๑/๓๘๓๖ ลงวันที่ ๓๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๑ เวลานั้น นายพลตรีพระยาวาสุเทพ (ยี.เชา) ชาวเดนมาร์กเป็นเจ้ากรมตำรวจภูธร[๑] ได้ให้นายร้อยเอกหม่อมราชวงศ์ถ่าย กุญชร[๒] มารับราชการตำแหน่งผู้บังคับการตำรวจมณฑลอีสาน ๑ นาย นายร้อยตรีทัต ผู้บังคับกองตำรวจภูธรบริเวณขุขันธ์ ๑ นาย นายร้อยตรีเนตร ผู้บังคับกองตำรวจภูธรบริเวณสุรินทร์ ๑ นาย นายร้อยโทอุ่น ผู้บังคับกองตำรวจภูธรบริเวณร้อยเอ็ด ๑ นาย พร้อมด้วยนายสิบด้วยบริเวณละ ๒–๓คน รับราชการฉลองพระเดชพระคุณสืบไป

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ จึงโปรดให้ปลูกสร้างโรงพักตำรวจภูธรขึ้นที่ *หนองสะพัง* บริเวณเหนือเมืองอุบล ฯ ติดกับถนนสุริยาตร์สนามบินปัจจุบัน ทิศใต้ติดกับถนนสรรพสิทธิ วัดมหาวัน (วัดป่าใหญ่) คือสถานีตำรวจภูธรจังหวัดอุบลราชธานีเดี๋ยวนี้

---

[๑] เดิมกรมตำรวจภูธรนี้เรียกว่า "กองโปลิศ" ต่อมาเปลี่ยนเป็น "กรมพลตระเวนหัวเมือง" เมื่อโปรดเกล้า ฯ ให้จัดการหัวเมืองในรูปเดียวกันแล้ว จึงโปรด ฯ ให้เอาแบบ "ยองดามส์" ของฝรั่ง ซึ่งควบคุมและใช้ปืนเหมือนอย่างทหารมาจัดขึ้นเป็นพนักงานตรวจจับโจรผู้ร้ายตามหัวเมือง เปลี่ยนจากกรมพลตระเวนมาเป็น *กรมตำรวจภูธร* ถือต่อมาจนบัดนี้ เครื่องแบบตำรวจเวลานั้นสีน้ำเงิน หมวกมียอด พลตำรวจนุ่งกางเกงตามสมัยนิยม แต่นายตำรวจคงยังนุ่งผ้าเข้ากับเสื้อแบบใหม่ ครั้งนั้นยังมีพวกตำรวจแขกซิกส์อยู่ด้วยปราบปรามจับกุมโจรผู้ร้ายทั่วไป

[๒] ต่อมาได้รับพระราชทานยศบรรดาศักดิ์ "พันตำรวจตรีหลวงเถกิงรณกาจ" (พ.ศ. ๒๔๔๕–๒๔๕๔) คนต่อมา "พันตำรวจเอกพระเหิมประยุทธการ (หลา จิปีภพ)" (พ.ศ. ๒๔๕๔–๒๔๕๖) คนที่ ๓ พ.ต.ท.หลวงปราบประทุษฎีพ่าย(พ.ศ. ๒๔๕๖–๒๔๕๘) คนที่ ๔ พ.ต.ท. พระธรเณนทร์ (ผ่อง เนตรมาน) (พ.ศ. ๒๔๕๘–๒๔๗๓) คนที่ ๕ พ.ต.ต. หลวงสุนทรเขตพิทักษ์ (พ.ศ. ๒๔๗๕) ฯลฯ

ระหว่างนั้น มีนายตำรวจชาวเดนมาร์กเป็นครูฝึกหัดการตำรวจด้วยอีกคนหนึ่งชื่อ นายร้อยเอกปาทูว์ลิน และเป็นผู้ตรวจราชการมณฑลอีสานด้วยอีกตำแหน่งหนึ่ง มาอยู่ที่เมืองอุบล ฯ ราว พ.ศ. ๒๔๔๖–๒๔๕๐ ร้อยเอกปาทูว์ลินไปตรวจราชการทางเขาพระวิหารในท้องที่เมืองขุขันธ์ เลยป่วยเป็นไข้ป่ามาตามทาง พอมาถึงเมืองอุบล ฯ ได้ ๔–๕ วัน โรคกำเริบถึงแก่กรรม ทางราชการได้จัดการฝังศพตามลัทธิโรมันคาทอลิกไว้ในที่ดินของกรมตำรวจภูธรอุบล ฯ ด้านตะวันตก ต่อมาเมื่อวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๓ ทางราชการสั่งให้ผู้เขียนร่วมเป็นอนุกรรมการไปตรวจสอบหลักฐานเกี่ยวกับคดีเขาพระวิหารที่จังหวัดอุบล ฯ และจังหวัดใกล้เคียง ได้นำคณะกรรมการ ฯ ไปดูอนุสาวรีย์ที่ฝังศพนายร้อยเอกปาทูว์ลิน ตามที่ผู้เขียนเคยเห็นมาแต่สมัยเป็นนักเรียน กลับปรากฏที่ฝังศพนายร้อยเอกปาทูว์ลินกลายเป็นที่ของเอกชนมีบ้านเรือนเต็มไปหมดแล้ว คนเก่าแก่เมืองอุบล ฯ ที่มีชีวิตอยู่ย่อมทราบเรื่องนี้ได้ดี

เมื่อนายร้อยเอกปาทูว์ลินถึงแก่กรรม ทางราชการได้ย้าย พ.ต.ต. ไซเด็นฟาเด็น (Major E. Seiden Farden)[๑] เมื่อครั้งเป็นนายร้อยเอก ครูและผู้ตรวจราชการมณฑลปราจีนมาแทนที่อุบล ฯ ต่อมาทางราชการย้ายไปเป็นครูสอนนักเรียนนายร้อยตำรวจที่จังหวัดนครปฐม

การศาล

การกระทำหนังสือเอกสารต่าง ๆ เช่น คำร้องคำให้การ การไต่สวน

---

[๑] เมื่อราว พ.ศ. ๒๕๐๓ ทราบว่าบุตรของไซเด็นฟาเด็นเคยมาเป็นทูตเดนมาร์กประจำประเทศไทยสมัยหนึ่ง

อรรถคดีหรือบัญชีคุมขังนักโทษ ฯลฯ แต่ก่อนนั้นสำหรับผู้ที่เขียนหนังสือไม่เป็น ได้ใช้วิธีจับมือ *ลงแกงได* คือพนักงานสอบสวนหรือเจ้าหน้าที่จับมือผู้มายื่นเรื่องราวเช่นคดีหนี้สิน หรือต้องหาในคดีอาญาให้จับปากกาแล้วขีดเป็นกากบาทหรือวงกลมแทนลายมือชื่อ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสานจึงทรงห้ามมิให้เจ้าหน้าที่ปฏิบัติการเช่นนั้นอีกเป็นอันขาด เพราะไม่เป็นหลักฐานที่ทางราชการจะยึดถือไว้ตรวจสอบได้ ทั้งไม่ให้ความยุติธรรมแก่ฝ่ายตรงข้ามหากเป็นคดีฉ้อโกงหรือผู้ที่มาร้องทุกข์แต่อย่างใด จึงทรงให้เลิกใช้วิธีดังกล่าวนั้นเสีย ให้ใช้วิธีใหม่คือ สำหรับผู้ที่เขียนหนังสือไม่เป็น ให้เจ้าพนักงานเขียนชื่อลงในกระดาษหรือแบบพิมพ์หนังสือราชการต่าง ๆ เอาชาดแดงผสมกับน้ำมันทาหัวแม่มือขวาของผู้นั้นแต่พอเห็นได้ชัด แล้วกดทับชื่อลงในกระดาษที่เรียกว่า *แตะโป้* (หรือพิมพ์ลายมือ) หากเป็นเอกสารสำคัญเช่นกู้ยืมหรือใบสำคัญรับเงินเหล่านี้ ก็ให้แตะโป้ทับลงในกระดาษวัน เดือน ปี และจำนวนเงิน หรือข้อความที่ตกเติมขีดฆ่า โดยมิให้เลอะเทอะให้เห็นลายมือโดยชัดเจน ส่วนผู้ที่มีคดีอาญาก็ให้เอาชาดดำผสมน้ำมันหมูทาหน้ามือทั้งสองฝ่าหมดทั้ง ๑๐ นิ้วแต่พอบาง ๆ เห็นได้ชัดแตะทับลงไปในกระดาษหรือทะเบียน ฯลฯ แล้วเขียนชื่อกำกับไว้ทุกรายไป เพื่อเป็นหลักฐานสอบสวนเมื่อหลบหนี หรือเคยต้องโทษมาก่อน ทั้งนี้พระองค์ท่านได้ทรงเคยใช้ทดลองเมื่อคราวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ ตั้งชำระพิจารณาโจรผู้ร้ายหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต เมื่อครั้งเป็น

พระยาฯ) เป็นผู้ปราบปรามจับกุมผู้ร้ายส่งถวาย ซึ่งนับว่าเป็นผลดีต่อราชการสืบต่อมาจนบัดนี้

ครั้นเมื่อทรงประกาศให้ใช้แบบแตะโป้ลายหัวแม่มือในเอกสารใหม่ ๆ นั้น ได้มีผู้จรรโจษขึ้นมาว่า มีคนแตะโป้ปลอมลายมือ ๒–๓ ราย เสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ทรงมีรับสั่งให้เอาตัวผู้ต้องสงสัยปลอมลายมือนั้นมาสอบสวนด้วยพระองค์เอง โดยทรงเอาแว่นขยายทอดพระเนตรสอบลายมือจริงและของผู้ที่ว่าปลอมซึ่งโจทก์ร้องขึ้นมานั้น ก็ทรงเห็นได้ชัดว่าลายมือที่ปลอมกับลายมือจริงผิดกัน เจ้าคนปลอมลายมือรับสารภาพถูกลงพระอาญาเฆี่ยนหลัง ๑ ยก (๓๐ นาที) จำคุกคนละ ๕ ปี แต่รับสารภาพและถูกลงอาญาแล้ว ทรงกรุณาลดโทษจำเพียง ๑ ปี แต่นั้นมาการปลอมลายมือ ฉ้อโกงต่าง ๆ เลยเข็ดขยาดไปตาม ๆ กันแทบไม่มีขึ้นโรงศาลเลย

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิ-ประสงค์ทรงมีพระปฏิภาณเฉียบแหลม เกี่ยวกับทรงพิจารณาอรรถคดีที่ราษฎรเป็นความกันได้มาร้องทุกข์ต่อกรมการ ศาลบ้านเมือง หากเรื่องใดที่ตุลาการตัดสินความโจทก์จำเลยไม่ยินยอมกัน หรือคณะกรมการ ศาลตัดสินไปแล้วแต่ไม่สมเหตุผล ซึ่งอีกฝ่ายไม่ได้รับความยุติธรรม พระองค์ท่านก็ทรงเรียกคดีนั้น เรื่องนั้นมาทรงพิจารณาเสียเอง ซึ่งบางเรื่องก็ชวนขบขันไปในตัว อันเป็นคดีตัวอย่างเล่าสืบกันต่อ ๆ มา และปรากฏหลักฐานเอกสารทางราชการอยู่หลายเรื่อง ซึ่งผู้เขียนพอจำความได้และอาจผิดไปบ้างก็ขออภัยท่านผู้อ่านไว้ ณ ที่นี้ด้วย ซึ่งพอจะนำมาเล่าสู่พังสัก ๒–๓ เรื่องดังต่อไปนี้

เรื่องแรก คนแขนด้วนลักกระทะ

เมื่อประมาณปี ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) มีกระทาชายนายหนึ่งชื่อเชียงทัน บ้านตำบลในเมืองอุบลฯ แขนด้วนทั้งสองข้างมาแต่กำเนิด แต่ไม่ด้วนถึงกับหมดพอเหลือต่อจากไหล่มาประมาณถึงข้อศอก ไปลักกระทะทอดขนมฝักบัวของอำแดงสี ซึ่งใช้ทอดขนมขายในงานออกร้านทุ่งศรีเมืองในเมืองอุบลฯ เขาจับได้พร้อมของกลาง เชียงทันไม่ยอมรับว่าเป็นคนไปลักเอามา แก้ตัวว่า จะเอาไปได้อย่างไรเพราะแขนก็ด้วนทั้งสองข้าง มือก็ไม่มีจะจับถือ ก็เห็นกันอยู่แล้ว ฝ่ายอำแดงสีไม่ยอม เข้าหากำนันให้เอาตัวเชียงทันไปสู้ความกันที่โรงศาล มีผู้คนไปฟังคดีกันมากหน้าหลายตาว่าแขนด้วนทำไมจึงลักของเขาได้ ศาลจะตัดสินว่าอย่างไร ในระหว่างการพิจารณาของตุลาการศาลอยู่นั้น พอดีเรื่องทรงทราบไปถึงเสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ ทรงเห็นเป็นคดีแปลกประหลาดคดีหนึ่งเพิ่งจะปรากฏ จึงโปรดให้เบิกตัวโจทก์จำเลยไปทอดพระเนตร พร้อมด้วยคณะตุลาการ พระองค์ท่านไม่ได้ทรงไต่ถามพยานโจทก์จำเลยแต่ประการใด เมื่อทรงพระดำริอยู่ครู่หนึ่งก็พอจะทรงมองเห็นลู่ทางของเรื่องที่เกิดขึ้นรายนี้ได้บ้าง ทอปรดด้วยพระปรีชาในทางนิติศาสตร์ด้วยพระองค์เอง เพื่อทรงหาทางพิสูจน์ข้อเท็จจริงจะได้ไม่เป็นเยี่ยงอย่างแก่พวกเหล่าร้ายต่อไป เมื่อทรงพระดำริพอจะจับผิดเจ้าแขนด้วนนี้ได้แล้ว พระองค์จึงมีรับสั่งว่า

“จริงของนายเชียงทันสมข้อต่อสู้ ให้เชียงทันเอากระทะใบนี้กลับคืนไปเสียว่าเป็นกระทะของเขาเอง” ฝ่ายอำแดงสีโจทก์ เมื่อได้ยินรับสั่งแก่จำเลยเช่นนั้นก็หน้าเสีย เพราะกระทะใบนี้เป็นของโจทก์จริง ๆ ใคร ๆ ก็รู้เห็นเป็นพยาน แต่เมื่อมีรับสั่งเช่นนั้นก็ไม่รู้จะทัดทานได้อย่างไร เป็นแต่นั่งนิ่งดูนายเชียงทันอยู่

ฝ่ายนายเชียงทันดีใจใหญ่คิดว่ากระทะใบนี้เสร็จกูแน่ สุดอุทธรณ์ฎีกาแล้ว ทั้งจะได้พ้นข้อกล่าวหาไปเสีย อารามที่ดีใจ จึงตรงไปเอาหัวเข่าข้างหนึ่งกดขอบกระทะที่ตั้งวางหงายอยู่นั้นให้กระดกขึ้น แล้วเอาศีรษะรุนกระทะขึ้นช่วยด้วยแขนด้วน (ไม่มีมือ) นั้นขึ้นเทินบนศีรษะได้สะดวกรวดเร็วแล้วก็จะเดินลงจากศาลไป คณะตุลาการต่างก็ตกตะลึง

เสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ทรงพระสรวล แล้วมีรับสั่งว่า "เฮ้ย เดี๋ยวก่อนอ้ายเชียงทันกลับมานี่ก่อน ขั้นแรกแกต่อสู้ว่าแขนด้วนไม่มีมือจับ เอาไปไม่ได้ บัดนี้ ปรากฏเห็นได้ชัดแก่ตุลาการแลคนทั้งปวงแล้วว่า แกเอากระทะใบนั้นไปได้ด้วยวิธีอย่างไร แกให้การเท็จต่อศาลและมีความผิดจริงสมดังโจทก์กล่าวหาจะแก้ตัวว่าอย่างไร" นายเชียงทันหน้าซีดหมดทางต่อสู้ ก็กราบทูลสารภาพโดยดี จึงมีรับสั่งให้ตุลาการตัดสินส่งนายเชียงทันเข้าตะรางไปเลย

เรื่องที่สอง เรื่องอำแดงคำใหญ่

คดีนี้เกิดขึ้นเมื่อระหว่าง ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘) มีงานบุญบั้งไฟประจำปี เรื่องมีอยู่ว่า อำแดงคำใหญ่ มีชื่อเสียงในทางเป็นนักมวยหญิงเคยชกปล้ำและต่อยเก่งในงานบุญบั้งไฟประจำปีมาก่อน ชายบางคนก็สู้แกไม่ได้ จะเกิดผิดใจกับทิดใบ พวกเซิ้งบั้งไฟด้วยกันมาก่อนอย่างไรไม่ปรากฏสาเหตุแน่ชัด ได้ไปร้องต่อศาลกล่าวหาว่า ทิดใบทำการกอดกุมจับต้องของสงวน และข่มขืนกระทำชำเราตนจนสำเร็จความใคร่ในเวลาค่ำคืน ณ ที่แห่งหนึ่งไม่มีผู้รู้เห็นด้วย ทำให้ได้รับความอับอายเสียหาย ขอให้ศาลลงโทษทิดใบจำเลย ฝ่ายตุลาการสอบถามนายทิดใบก็ว่าไม่ได้กอดกุมดังคำที่โจทก์กล่าวหา ตุลาการยังลังเลใจไม่ทราบจะหาข้อเท็จจริงมาประกอบหลัก

ฐานเพื่อพิจารณาตัดสินให้เด็ดขาดลงไปได้ ก็พอดีเรื่องนี้ทรงทราบไปถึงเสด็จในกรมข้าหลวงต่างพระองค์อีก พระองค์ทรงพระปรีชาสามารถรอบรู้ในเชิงกระบวนความอรรถคดีอยู่แล้ว เพราะได้ทรงเรียกตัวโจทก์จำเลยไปทอดพระเนตรแล้ว ทรงเห็นว่าอำแดงคำใหญ่รูปร่างสันทัดกว่าทิดใบ เหตุใดจึงมาร้องว่าเขากอดกุมข่มขืนจนเสียเนื้อตัว เรื่องดูมันกระไรชอบกลอยู่ เมื่อพระองค์ได้ทรงพระดำริดูรูปการณ์ตลอดแล้วก็มิได้ทรงตรัสว่ากระไรเป็นแต่มีรับสั่งให้ตุลาการนัดโจทก์จำเลยไปว่า วันนี้หมดเวลาของศาลที่จะพิจารณาความแล้ว วันรุ่งขึ้นจึงให้คู่ความมาพร้อมกันอีกครั้ง

อำแดงคำใหญ่ถวายบังคมแล้วก็ลงจากศาลไป พออำแดงคำใหญ่เดินลับตาไปได้ประมาณครู่หนึ่งจึงมีรับสั่งให้นายทิดใบตามอำแดงคำใหญ่ไปให้ทัน เมื่อทันแล้วก็อนุญาตให้เข้ากอดกุมฉุดปล้ำทันทีหมายให้อำแดงคำใหญ่จำนน ทิดใบฉงนในพระดำรัสลังเลใจว่าพึ่งรับสั่งผิดไปหรืออย่างไร เพราะเขามาร้องหยก ๆ ขืนไปกอดกุมฉุดปล้ำเข้าอีก เรื่องก็ยิ่งจะหนักหนีตะรางไม่พ้น เสด็จในกรมฯทรงเห็นทิดใบรีรอไม่แน่ใจ จึงมีพระดำรัสสำทับไปอีกว่า “ไม่ต้องลังเลข้าสั่งแกไปแล้ว ไปทำตามนั้น”

ทิดใบพอได้สติว่าแน่แล้วพึ่งไม่ผิด และเป็นพระโองการเจ้าเหนือหัวด้วย ก็รีบตามไปทันอำแดงคำใหญ่ยังไม่ทันออกนอกบริเวณศาล ไม่พึงเสียงปี่เสียงขลุ่ยตรงเข้าฉุดปล้ำอำแดงคำใหญ่อุตลุดทันที หมายจะให้อำแดงคำใหญ่อยู่กับมือ ฝ่ายตุลาการก็คอยสังเกตการณ์อยู่อย่างสนใจ และต่างก็มองตากัน รำพึงแก่กันว่า “เสด็จในกรมฯจะทรงมาไม้ไหนอีกหนอ” ฝ่ายอำแดงคำใหญ่ก็ตกใจ คิดว่าทิดใบโกรธตัวที่ไปร้องต่อเจ้านายจะเอาเข้าตะราง ผู้คนก็มุงดูแน่น เกรงจะเสียเหลี่ยมที่เคยดังมาแล้วก็ฮึดสู้ไม่ยอมเสียเปรียบ

ทิดใบ ขณะที่ทิดใบกอดปล้ำอำแดงคำใหญ่อยู่นั้น ตุลาการเห็นทิดใบเพลี่ยงพล้ำสู้กำลังอำแดงคำใหญ่ไม่ได้ ต้องเสียหลักหลายครั้ง ในที่สุดทิดใบล้มหกคะเมนนอนหงาย อำแดงคำใหญ่ขึ้นคร่อมทับอยู่ จึงมีรับสั่งให้เจ้าหน้าที่ศาลไปตามโจทก์จำเลยกลับมาศาลก่อน

เมื่อโจทก์จำเลยมาถึงแล้ว รับสั่งให้ตุลาการบันทึกข้อพิสูจน์รู้เห็นนั้นไว้เป็นหลักฐาน แล้วมีพระโองการดำรัสไปว่า "ให้ยกฟ้องโจทก์เสีย เพราะเหตุโจทก์ (อำแดงคำใหญ่) มาร้องต่อศาลว่านายทิดใบกอดกุมข่มขืนสู้กำลังไม่ได้ ซึ่งตามข้อพิสูจน์แล้วทิดใบสู้กำลังอำแดงคำใหญ่ไม่ได้ ต้องล้มหงายไปหลายครั้งประจักษ์ต่อหน้าตุลาการอยู่เช่นนี้แล้ว หากโจทก์ซึ่งเป็นหญิงไม่ยินยอมเป็นใจด้วยจำเลยจะทำการสำเร็จได้อย่างไร จึงฟังข้อกล่าวหาของโจทก์ไม่ขึ้น โปรดให้ปล่อยทิดใบจำเลยพ้นข้อหาไป"

อำแดงคำใหญ่หน้าเสีย เดินคอตกลงจากศาลไป มีเจ้าหน้าที่ศาลคนหนึ่งแอบไปกระซิบถามอำแดงคำใหญ่ว่า "เจ้ายินยอมให้หมอทิดใบมันอิหลิ-ติ" อำแดงคำใหญ่พูดเสียงอ่อยตอบว่า "ก็แม่นอิหลินั่นแหลวขน่อย เพราะเจ็บใจบักทิดใบนัก ทีแรกมันว่ามักๆ ขน่อยจึงตายใจหลงเชื่อมัน ครั้นเมื่อคืนนี้เห็นมันไปเกี้ยวสาวไทยบ้านอื่นมาดูงานบั้งไฟต่อหน้าต่อตา เจ็บใจนักจึงมาฟ้องหวังจะเอามันเข้าคุก เลยสู้มันบ่ได้"

ฝ่ายทิดใบรู้สึกตื่นเต้นดีใจจนออกหน้า ต่างก็จะแยกกันกลับบ้าน อำแดงคำใหญ่เหลือบไปเห็นทิดใบแสดงอาการอันหน้าหมั่นไส้แก่ตน จึงร้องไปว่า "บักทิดใบ ครั้งนี้กูฝากไว้ก่อนบุญบั้งไฟปีหน้ายังจะมี และคงจะได้เจอดีกันเป็นแน่" นายทิดใบไม่พูดว่ากระไร ยิ้มๆ แล้วก็รีบสาวเท้าแยกทางกันไป

ทั้งนี้นับได้ว่า นายพลตรี (และมหาเสวกเอก) พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน ทรงพระปรีชาสามารถรอบรู้ในทางธรรมศาสตร์รัฐศาสตร์การบ้านเมืองเล่ห์เหลี่ยมของคนอย่างยอดเยี่ยม สมกับที่ได้ดำรงพระยศและตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ ต่างพระเนตรพระกรรณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบิยมหาราชได้ทรงแต่งตั้งให้ทรงบริหารสำเร็จราชการส่วนภูมิภาคนี้เพื่อประเทศชาติได้เป็นอย่างดียิ่ง

เรื่องที่สาม พระกรุงศรีบริรักษ์

เป็นเรื่องของเจ้าบ้านผ่านเมืองโดยเฉพาะ ชวนให้ขบขัน และสิ่งที่เจ้าเมืองจะพึงปฏิบัตินั้นว่าอะไรเป็นการควรหรือไม่ควร เหมาะสมกับเหตุการณ์กาลเทศะไหม เช่นเรื่องเล็กเป็นเรื่องใหญ่ เรื่องใหญ่กลับเห็นเป็นเรื่องไม่สำคัญไป เรื่องมีอยู่ว่า

พระกรุงศรีบริรักษ์ เวลานั้นเป็นปลัดมณฑลประจำจังหวัดสุรินทร์ มีจ่านายสิบตำรวจนายหนึ่งกระทำผิดทางอาญาโทษก็ไม่ร้ายแรงอะไรนัก มีคนมาร้องทุกข์ขึ้นกับพระกรุงศรีบริรักษ์ พระกรุงศรีบริรักษ์จึงสั่งให้ตำรวจด้วยกันไปจับจ่านายสิบคนนั้นเข้าห้องขัง จ่านายสิบตำรวจคนนั้นเข้าห้องขังโดยไม่ยอมเปลี่ยงเครื่องแบบออก คือแกแต่งเครื่องแบบจ่านายสิบตำรวจเข้าไปในห้องขังด้วย บอกให้ถอดเครื่องแบบออกแกก็ไม่ยอมถอด พระกรุงศรีบริรักษ์หมดท่า จึงโทรเลขกราบทูลข้าหลวงต่างพระองค์ ณ เมืองอุบลราชธานีว่า “จะควรจัดการกับจ่านายสิบตำรวจดื้อผู้นี้ประการใด” ทรงโทรเลขตอบไปว่า “พระกรุงศรีบริรักษ์จะไปกุมแก้ผ้าเขาทำไม” ดังนี้อีกไม่นานพระกรุงศรีบริรักษ์เลยขอต่อทางการย้ายไปรับราชการอยู่มณฑลชั้นในเพราะกลัวเหลี่ยมเสด็จในกรม ฯ ซึ่งเป็นเรื่องเก่าเล่ากันมาจนทุนวันนี้

การปลูกฝังคติรัฐประชาชาติ

เพื่อเป็นการเหมาะสมตามที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เรียกชื่อมณฑลชั้นนอก[๑] ตามพื้นที่อันสมควรดังกล่าวมาแล้ว พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ จึงโปรดฯ ให้มีสารตราสั่งเป็นทางการโดยทั่วไปว่าแต่นี้สืบไปให้เจ้าหน้าที่แต่ละแผนกการทุกหัวเมืองน้อยใหญ่ เมื่อจะมีการสำรวจสำมะโนครัว หรือหากมีราษฎรมาติดต่อที่จะต้องใช้แบบพิมพ์ของทางราชการ ให้ปฏิบัติใหม่โดยกรอกในช่องสัญชาตินั้นว่า *ชาติไทยบังคับสยามทั้งสิ้น* ห้ามมิให้ลงหรือเขียนในช่องสัญชาติว่า *ชาติลาว ชาติเขมร ส่วยผู้ไทย* ฯลฯ ดังที่ได้ปฏิบัติมาแต่ก่อนเป็นอันขาด เพราะพระองค์ทรงตรัสว่าเป็น*สัญชาติไทย*สืบเนื่องกันมาแต่ดึกดำบรรพ์ทั้งสิ้น แล้วก็ทรงมีใบบอกเข้ามายังกระทรวงมหาดไทย พร้อมกับการแตะโบ้พิมพ์ลายมือ ซึ่งเปลี่ยนมาจาก*แกงได* และทางการก็ได้ปฏิบัติตามนัยที่พระองค์ท่านทรงมีบอกเข้ามานั้นตราบเท่าทุกวันนี้ ผู้เขียนจึงได้นำมากล่าวถึงพระเกียรติคุณของพระองค์ท่านไว้โดยเฉพาะในบทนี้ด้วย

เพื่อความเหมาะสมทางราชการได้ประกาศเปลี่ยนแปลงนามมณฑลต่าง ๆ ที่เคยเรียกมาแล้วเมื่อ ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) เพราะหัวเมืองที่สังกัดมณฑลเหล่านั้นบางเมืองได้ตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสในอินโดจีนคือ

๑. มณฑลฝ่ายเหนือให้เรียกว่า *มณฑลอุดร* เป็นมณฑลเทศาภิบาล[๒]

---

๑ ประกาศเปลี่ยนแปลงนามมณฑล พ.ศ. ๒๔๔๒

๒ กฎกระทรวงมหาดไทยว่าด้วยแบ่งบริเวณในมณฑลอีสาน และมณฑลอุดรที่ ๑๐ ลงวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๙

รวมหัวเมืองเข้าเป็น ๕ บริเวณ คือ ๑. บริเวณหมากแข้ง ๒. บริเวณธาตุพนม ๓. บริเวณน้ำเหือง ๔. บริเวณพาชี และ ๕. บริเวณสกลนคร ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่บ้านเดื่อหมากแข้ง คือจังหวัดอุดรธานีเดี๋ยวนี้

๒. มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือให้เรียกว่า *มณฑลอีสาน*[๑] เป็นมณฑลเทศาภิบาลรวมหัวเมืองเข้าเป็น ๕ บริเวณ คือ ๑. บริเวณอุบลราชธานี ๒. บริเวณจำปาศักดิ์ ๓. บริเวณขุขันธ์ ๔. บริเวณสุรินทร์ และ ๕. บริเวณร้อยเอ็ด ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองอุบลราชธานี

๓. มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือให้เรียกว่า *มณฑลพายัพ* มณฑลนี้เป็นเมืองประเทศราช ได้แก้ไขการปกครองใหม่ตามกฎข้อบังคับเฉพาะสำหรับการปกครองมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) มี ๕ เมือง ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองเชียงใหม่

๔. บริเวณเมืองนครราชสีมา เมืองนางรอง และบริเวณชัยภูมิให้รวมเรียกว่า *มณฑลนครราชสีมา* และเมื่อวันที่ ๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้ประกาศให้เปลี่ยนชื่อบริเวณนางรองเป็น *เมืองบุรีรัมย์* ซึ่งความจริงเมืองบุรีรัมย์เป็นที่ตั้งเมืองมาแต่ก่อนแล้ว ส่วนเมืองนางรองนั้นเป็นเมืองน้อย จึงได้ยุบเมืองนางรองลงเป็นอำเภอขึ้นจังหวัดบุรีรัมย์จนบัดนี้

ประกาศตักเตือน

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน ยังทรงมีกระแสรับสั่งอีกชั้นหนึ่งให้เรียกว่า *ประกาศตักเตือน* คือทุกคนต้องมีหน้าที่รับผิดชอบในตัวเองตามขนบธรรมเนียมประเพณีของบ้านเมืองเสมอไปดังนี้

---

๑ พร้อมกับกฎกระทรวงตั้งมณฑลอีสานและอุดรดังกล่าวแล้ว

๑. ให้ประกอบการทำมาหาเลี้ยงชีพของตนโดยชอบธรรม อย่าให้ขาดแคลน และอย่าได้ประพฤติตนเป็นโจร เล่นการพนัน หรือเสพของมึนเมาจนติด

๒. ให้บำรุงเรือกสวนไร่นา ห้วยหนองคลองบึงบางไว้สำหรับการเพาะปลูกพืชพันธุ์ต่าง ๆ และเพื่อบริโภค และสำหรับไว้เลี้ยงหล่อสัตว์น้ำและสัตว์พาหนะในฤดูแล้งชดเชยให้ถึงฤดูฝน ซึ่งเป็นสมบัติของมนุษยชาติจะต้องปฏิบัติเตรียมไว้ ถ้าขาดเขินน้ำแล้ว แปลว่ามนุษย์และสัตว์ต่าง ๆ ก็จะต้องอันตรธานแตกดับไป

๓. ให้เตรียมหาเงิน ๔ บาทสำหรับเสียส่วยช่วยราชการทุกคนทุกปีไปตามกฎหมาย

๔. ให้เจ้าหน้าที่ปกครองที่ลงมือเก็บส่วยช่วยราชการแต่เดือนเมษายนทุก ๆ ปีเป็นต้นไป จนถึงสิ้นเดือนมกราคมเป็นหมดเขต หากพ้นกำหนดนี้แล้วในระหว่างเดือนกุมภาพันธ์ให้เก็บส่วย ๘ บาท เดือนมีนาคมให้เก็บ ๑๒ บาท

๕. ถ้าพ้นกำหนดในข้อ ๔ นี้ไปแล้ว ต้องถือว่าเป็นคนหลีกเลี่ยงราชการ ก็จะต้องถูกปรับคนละ ๓๐ บาท[๑] ถ้าไม่มีเงินเสียต้องใช้ทำการโยธา ๑ เดือน คนจำพวกนี้เรียกว่า *คนกองการ*

๖. ถ้าผู้ใดต้องการรางวัลตามความในข้อ ๕ ก็ให้ยื่นคำร้องต่อเจ้าหน้าที่ปกครองที่ตนสังกัดอยู่ว่า ผู้ใดไม่เสียเงินช่วยราชการในปีนั้น ศกนั้น

---

[๑] ส่งหลวง ๑๐ บาท ให้ค่ารางวัลแจ้งจับ ๒๐ บาท

เมื่อเจ้าหน้าที่สอบสวนพิจารณาได้ความจริง ทางการก็จะจ่ายเงินรางวัลให้เป็นรายตัวรายละ ๒๐ บาท

๗. เมื่อผู้ใดมีกิจธุระจะเดินทางไปมาค้าขายต่างท้องที่ อย่าลืมถือใบเสร็จช่วยราชการ[๑] สำหรับตัวในบีนั้น ศกนั้นติดตัวไปด้วยเสมอ ใช้เป็นหนังสือเดินทางได้

๘. ให้เจ้าหน้าที่ของแต่ละเมืองตรวจสอบพลเมืองของตนว่า ถ้าผู้ใดยังมิได้เสียเงินช่วยราชการ ก็ให้จับกุมดำเนินคดีส่งเมืองหรือส่งมณฑลสอบสวนต่อไป เมื่อได้ความจริงว่า มิได้เสียเงินช่วยราชการในศกนั้น ๆ แล้ว ก็จะต้องถูกปรับหรือทำงานโยธา ๑ เดือน

๙. ถ้าผู้ใดมีกิจธุระไปมาค้าขายต่าง ๆ ให้พักอยู่ในที่มีหลักแหล่งและต้องไปแจ้งความต่อผู้ใหญ่บ้าน หรือกำนันเจ้าของบ้านเขาเสมอ เพื่อแสดงความบริสุทธิ์ ถ้าสืบได้เป็นสัตย์ว่าหลีกเลี่ยงหนีเหตุการณ์อันผิดต่อกฎหมายของบ้านเมือง ก็ให้เจ้าหน้าที่ท้องถิ่นจับกุมตัวส่งเมืองสอบสวนโดยเร็ว

ประกาศตักเตือน ๙ ข้อนี้ สมัยนั้นได้ถือตามกระแสรับสั่งข้าหลวงต่างพระองค์ปฏิบัติกันอย่างเข้มงวดจริง ๆ ทางราชการได้รับผลเป็นที่พึงใจ

การศุลกากรและค่าธรรมเนียมต่าง ๆ

การเก็บภาษีอากรจากราษฎรหรือค่าธรรมเนียมใด ๆ แต่ก่อนนั้น ไม่สู้จะมีอะไรมากนัก มีแต่การเก็บส่วยราชการชายฉกรรจ์คนละ ๔ บาทเป็นส่วนใหญ่ ที่เรียกว่า "เงินรัชชูปการ" ในกาลต่อมา และก็ได้ทรงแบ่งเป็นค่าส่วนลดให้กำนันตามจำนวนชายฉกรรจ์คนละ ๑๖ อัฐ (หรือ ๒๕

---

[๑] ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเรียกใบเสร็จ ฯ นี้ว่า "ปี้ส่วย"

สตางค์) ค่าเขียนใบเสร็จคนละ ๑ อัฐต่อ ๑ ฉบับ จ่ายให้ทันทีตามวันที่ได้นำคนมาชำระ นอกนั้นส่งเป็นหลวง ส่วนเบี้ยหวัด ๓–๒ ของกรมการเมืองผู้ใหญ่สิ้นปีจึงแบ่งกัน โดยคิดให้ตามจำนวนชายฉกรรจ์ที่เก็บได้จากเงินมากหรือน้อยของเมืองนั้น ๆ ผู้ว่าราชการเมืองได้ ๘ อัฐ (หรือ ๑๒ สตางค์) ปลัดเมืองได้ ๔ อัฐหรือ ๖ สตางค์ ยกกระบัตรเมืองได้ ๓ อัฐ หรือ ๔ สตางค์ ผู้ช่วยราชการเมืองได้ ๑ อัฐ (หรือ ๑ ๑/๒ สตางค์) และแบ่งให้กรมการเมืองรอง ๆ ลงมาอีกคนละ ๒ อัฐ (หรือ ๓ สตางค์) เช่น กรมการเมืองแสน (หรือมหาดไทย) หรือนายแสวง นายหมวด ฯลฯ ก็ได้รับส่วนแบ่งเป็นบี ๆ ตามตัวเลกชายฉกรรจ์นั้นเช่นกัน

สำหรับค่าตัวพิมพ์ ทำฎีกาพิมพ์รูปพรรณอย่างเก่า สัตว์พาหนะช้างเชือกละ ๕ บาท ม้าโคกระบือตัวละ ๑๖ อัฐ (หรือ ๒๕ สตางค์) ศาลกรมธรรม์ สัญญากู้เงิน หรือบริคณฑ์ และค่าตัดสินปรับไหม ฯลฯ ค่าธรรมเนียมเหล่านี้ก็ต้องแบ่งให้แก่กรมการเมืองครึ่งหนึ่ง ส่งเป็นหลวงครึ่งหนึ่ง

การคมนาคม

การสื่อสารราชการและการคมนาคมระหว่างกรุงเทพ ฯ กับหัวเมืองชายแดนในสมัยก่อน ๆ นั้นเป็นที่ทุรกันดารอย่างยิ่ง แม้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งคณะข้าหลวงออกไปทำการสำรวจและสร้างวางสายโทรเลขตามหัวเมืองแต่ พ.ศ. ๒๔๑๘ แล้วก็ดี แต่การสร้างต้องล่าช้าเพราะขาดช่างผู้ชำนาญ เครื่องรับส่งวิทยุ โทรพิมพ์คมนาคมเวลานั้นยังไม่เกิดในโลก เรือยนต์รถยนต์ยังไม่เกิดในประเทศตะวันออก ทางกระทรวงมหาดไทยจึงได้มีตราสั่งเรื่องการสื่อสารราชการด่วนระหว่างกรุงเทพ ฯ กับหัวเมืองชายแดนมีกำหนดไว้สำหรับทางบางสายไปยังหัวเมืองที่สำคัญดังนี้

๑. จากกรุงเทพฯ ถึงเมืองนครราชสีมา ขาขึ้น ๑๗ วัน ขาล่อง ๑๓ วัน

๒. จากกรุงเทพฯ ถึงเมืองหนองคาย ขาขึ้นและขาล่องเที่ยวละ ๑๒ วัน

๓. จากกรุงเทพฯ ถึงเมืองอุบลราชธานี ขาขึ้นและขาล่องเที่ยวละ ๑๒ วัน และถึงเมืองนครจำปาศักดิ์ต้องเพิ่มอีก ๒ วันเป็น ๑๔ วัน

๔. จากกรุงเทพฯ ถึงเมืองพระตะบองเที่ยวละ ๗ วัน

ทั้งนี้ ต้องใช้เรือเร็ว ม้าเร็ว หรือคนเร็วสุดแท้แต่ที่จำเป็นต้องใช้ หากมีราชการทัพศึกเช่นคราว ร.ศ. ๑๑๒ การส่งกำลังพลจากแควันต่าง ๆ ก็ต้องเสียเวลาตั้งแต่รวมพล เสบียงอาหาร อาวุธยุทธภัณฑ์และพาหนะ การลำเลียงต้องเดินทางล่าช้าอีก เพราะการคมนาคมยังไม่สะดวก ทางเกวียนมณฑลอีสานและมณฑลฝ่ายเหนือ (อุดร) ตลอดการวางสายโทรเลขก็เพิ่งใช้ได้ทั่วถึง เมื่อครั้งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม เสด็จไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลอีสานและมณฑลฝ่ายเหนือ ได้ทรงอำนวยการตัดทางและวางสายโทรเลขไปยังหัวเมืองชายแดนที่สำคัญใช้การได้โดยตลอดทั่วถึง

ส่วนทางรถไฟสายเหนือและสายตะวันออกเฉียงเหนือไปยังเมืองนครราชสีมานั้น เริ่มสร้างขึ้นในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ ทรงขุดดินก่อพระฤกษ์ครั้งแรกที่หัวลำโพงเมื่อวันที่ ๙ มีนาคม ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓) โดยบริษัทอังกฤษชื่อ Messrs Punchard Mactag Gart Lowther & Co. โดยมีพลโทเซอร์แอนดรู คล๊าก (Lieut. General Sir Andrew Clerk, Royal

Engineer) นายทหารช่างแห่งกองทัพบกอังกฤษนอกประจำการ มาเป็นวิศวกรใหญ่หัวหน้าคณะสำรวจควบคุมดำเนินการสำรวจ ในการจ้างบริษัทดังกล่าวนี้ ได้โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทววงศ์วโรปการเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศเป็นผู้ลงพระนามในสัญญาจ้างบริษัท ฯ ที่รับทำการสำรวจ บริษัทบั่นชาร์ดได้ทำการแล้วเสร็จตามสัญญา

ดังนั้นในปี พ.ศ. ๒๔๓๓ จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ประกาศให้เริ่มสร้างทางรถไฟในประเทศไทยขึ้นโดยได้ทำสัญญาว่าจ้าง มร. ยี. เมอเร่ แคมเบล (G. Murray Campbell) พ่อค้าใหญ่ชาวอังกฤษเป็นผู้รับเหมาทำการก่อสร้างขนาดรางกว้าง ๑.๔๓๕ เมตร (แต่ภายหลังได้เปลี่ยนเป็นรางขนาดกว้าง ๑.๐๐ เมตรโดยตลอด) จากสถานีกรุงเทพ ฯ ไปยังเมืองนครราชสีมา และจากสถานีชุมทางบ้านภาชีถึงลพบุรีเวลานั้น มร. เค. เบิธเก้ ชาวเยอรมัน เป็นเจ้ากรม (อธิบดี) รถไฟ (พ.ศ. ๒๔๓๙–๒๔๔๒) จ้าง มร. เอส. เกิช เป็นนายช่างใหญ่ และจ้าง มร. แอล. ไวเลอร์ เป็นผู้ช่วยอีกคนหนึ่ง มร. เบิธเก้ดำรงตำแหน่งอยู่ได้ไม่ถึง ๓ ปีพอดีก็ถึงแก่กรรม จึงโปรด ฯ ตั้ง มร. เอส. เกิชแทนเมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๒–๒๔๔๗ สังกัดกระทรวงโยธาธิการ เวลานั้น กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดาทรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ

บริษัทที่รับเหมาก็ดำเนินกิจการเรื่อยมาตามปรกติจากกรุงเทพ ฯ – อยุธยา สระบุรี ผ่านพื้นที่ราบขึ้นไปจนถึงภูเขาดงพญาไฟ (หรือดงพญาภัย) ใน พ.ศ. ๒๔๓๘ มีการเจ็บป่วยเป็นไข้ชุกชุม คนงานส่วนมากเป็นจีนชาวกวางตุ้งและชาวอีสานที่มารับจ้างทำงานขุดดินพูนทางและระเบิดภูเขา ได้

เจ็บป่วยล้มตายเป็นอันมาก แม้แต่วิศวกรฝรั่งชาติเดนมาร์กที่มาคุมงานตอนหนึ่งชื่อนายราเบค ก็ตายไป ๑ คน ศพยังได้ฝังไว้ที่หน้าสถานีมวกเหล็กตราบเท่าทุกวันนี้ เรื่องต่างๆ เหล่านี้เป็นอุปสรรคต่อการดำเนินงานก่อสร้าง เพราะในขณะนั้นคนส่วนมากยังเชื่อและนับถือภูตผีปีศาจ กอปรด้วยหยูกยารักษาก็อัตคัดไม่ใคร่บริบูรณ์ เมื่อเจ็บป่วยแล้วก็ล้มตายกันมาก ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพุทธเจ้าหลวงพระบิยมหาราชจึงได้เสด็จไปทอดพระเนตรการก่อสร้างทางรถไฟสายนี้ เมื่อวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๘ ขณะที่เสด็จผ่านเหนือสถานีทับกวาง มีก้อนหินใหญ่อยู่ริมทางรถไฟระเบิดและทำลายไม่แตกออก จึงได้ทรงจารึกพระปรมาภิไธยย่อ จ.ป.ร. ไว้ที่ก้อนหินนั้น ต่อๆ มาก็มีคนเรียกชื่อ ณ ที่นั่นว่า *ผาเสด็จ* มาเท่าทุกวันนี้ ส่วนป่าดงทึบในพีดเขาเหล่านี้ที่เรียก *ดงพญาไฟ* แต่กาลก่อน ระหว่างสถานีทับกวางจังหวัดสระบุรี ถึงสถานีปากช่องจังหวัดนครราชสีมา ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนนามเสียใหม่เรียก *ดงพญาเย็น* ตั้งแต่นั้นมาจนทุกวันนี้ ความเจ็บไข้ได้ป่วยต่างๆ ก็เบาบางลง คงมีบ้างเล็กน้อยเป็นธรรมดา อุปสรรคก่อสร้างก็คงมีอยู่บ้าง ทรงพระราชดำริว่าการก่อสร้างทางรถไฟสายนี้ยังไม่รุดหน้าไปตามที่ควร จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งให้เลิกจ้างกับพ่อค้าใหญ่ชาวอังกฤษที่รับเหมานั้นเสีย และให้จ่ายเงินค่าทำขวัญและค่าเสียหายกับผู้รับเหมาเดิมนั้น และให้ดำเนินการสร้างเอง โดยได้รับโอนพนักงานชาวอังกฤษที่สมัครใจร่วมทำงานต่อไปที่เป็นคนเดิมมาร่วมกับชาวเยอรมันที่ได้จ้างเพิ่มขึ้น อันมีนายเบิธเก้ เจ้ากรมรถไฟคนแรก เป็นผู้ดูแลรับผิดชอบงานก่อสร้าง ก็ได้ดำเนินมาด้วยดี

เปิดการรถไฟจากสถานีกรุงเทพฯ–อยุธยา (กม. ๗๒) เมื่อวันที่ ๒๖

มีนาคม[๑] พ.ศ. ๒๔๓๙ จากสถานีอยุธยา – สถานีแก่งคอย (กม. ๑๒๕) เมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) และจากสถานีแก่งคอย–สถานีนครราชสีมา[๒] (กม. ๒๖๔) เมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ค่าก่อสร้างเป็นเงินทั้งสิ้น ๑๗,๗๖๒,๑๘๙ บาท

อนึ่งเมื่อการก่อสร้างทางสายนี้ระหว่างสถานีปางโศกกับสถานีบันไดม้า ซึ่งเป็นจุด ๒ ด้านมาบรรจบกัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรการก่อสร้างเมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ นี้ด้วย ทางกรมรถไฟได้จัดก่อสร้างศิลาที่ระลึกในคราวเสด็จพระราชดำเนินถึงปลายราง กม. ๑๗๐ และจารึกข้อความไว้ดังนี้

"ที่หมายในการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรปลายรางรถไฟทำถึงที่นี้ เมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๗"

เมื่อกรมรถไฟได้รีบก่อสร้างทางจากสถานีแก่งคอยถึงปากช่อง และพอจะให้ประชาชนโดยสารและส่งสินค้าได้บ้างแล้ว กรมรถไฟยอมให้ไปแต่เมื่อวันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๒ แต่รถไฟไม่รับผิดชอบในการเสียหาย และเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมีความสนพระทัย มีพระราชประสงค์จะให้รถไฟถึงนครราชสีมาโดยเร็ว ขณะเมื่อการก่อสร้างใกล้จะถึงนครราชสีมา จึงได้เสด็จไปทอดพระเนตรอีกครั้งเมื่อปลายรางถึง กม. ที่

---

[๑] วันที่ ๒๖ มีนาคมนี้ ทางการรถไฟในปัจจุบันถือว่าเป็นวันกำเนิดรถไฟ และจัดให้มีการฉลองเป็นประเพณีทุกๆ ปีจนเดี๋ยวนี้

[๒] ในระยะ กม. ๑๖๘–๑๖๙ เป็นที่สูงสุดกว่าทุกแห่ง สูงกว่าระดับน้ำทะเลประมาณ ๔๓๕.๐๐ ม. ส่วนที่สุดทางข้างนครราชสีมานั้น ต่ำกว่าตอนนี้ประมาณ ๒๒๗.๐๐ ม.

๒๒๔ + ๒๒๖ ระหว่างสถานีสีคิ้วกับโคกสะอาด อำเภอจันทึก[๑] เมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม ร.ศ. ๑๑๘ กรมรถไฟก็ได้จัดการก่อศิลาที่ระลึกและจารึกข้อความไว้เช่นเดียวกับเมื่อเสด็จครั้งแรก

ในการเปิดทางรถไฟจากสถานีกรุงเทพฯ – สถานีอยุธยาและไปถึงเมืองนครราชสีมาดังกล่าวแล้วนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงปิยมหาราชก็ได้เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดทั้ง ๒ คราว ครั้งหลังนี้เป็นสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ (เมื่อครั้งเป็นพระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนฯ) เป็นเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ และเป็นการเสด็จพระราชดำเนินประพาสเมืองนครราชสีมาด้วย โปรดเกล้าฯ ให้พสกนิกรเฝ้ารับเสด็จ ทางกระทรวงมหาดไทยได้อัญเชิญพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสานเสด็จประทับ ณ เมืองนครราชสีมา ตลอดเจ้านายข้าราชการเจ้าเมืองและเจ้าเมืองขึ้น ไปคอยต้อนรับเสด็จจงพร้อมกันแล้วพระราชทานเหรียญตราแก่ข้าราชการทหารพลเรือน เมื่อเสร็จการรับเสด็จทรงเปิดทางรถไฟแล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บรรดาเจ้านาย เจ้าเมืองขึ้นตลอดจนข้าราชการไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท เพื่อถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ พระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร ณ กรุงเทพมหานคร ซึ่งสวรรคตเมื่อวันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๗ พระชนม์ชันษา ๑๗ พรรษา ทรงเป็นสมเด็จเจ้าฟ้าชายพระองค์แรก ในสมเด็จพระศรีสวรินทราพระบรมราชเทวี และทรงเป็นสมเด็จพระพันวสาพระอัยยิกาเจ้าในรัชกาลปัจจุบัน (รัชกาลที่ ๙)

---

[๑] อำเภอสีคิ้วปัจจุบัน

ครั้นวันที่ ๒๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) เวลาเช้าเสด็จออกจากพลับพลาที่ประทับมาสถานีรถไฟนครราชสีมา เสด็จขึ้นประทับบนรถไฟพระที่นั่ง รถไฟเคลื่อนขบวนออกจากสถานีเวลาโมงเช้าเศษๆ ถึงสถานีสามเสน จังหวัดพระนคร ประทับรถม้าเสด็จพระราชดำเนินกลับพระบรมมหาราชวัง

ทางรถไฟสายนี้ได้หยุดอยู่เพียงสถานีนครราชสีมา มิได้สร้างต่อจนสิ้นรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ ภายหลังเมื่อนายพลเอกพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ได้เสด็จมาดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการรถไฟหลวง[๑] แห่งกรุงสยามในรัชสมัยรัชกาลที่ ๖ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๐ นั้น จึงได้เริ่มการก่อสร้างทางรถไฟต่อจากนครราชสีมาไปยังอุบลราชธานีและอุดรธานี โดยก่อสร้างสายไปอุบล ฯ ก่อน ในการก่อสร้างสายนี้เกี่ยวกับนโยบายของประเทศ เจ้าหน้าที่และคนงานที่ได้ทำการก่อสร้างของกรมรถไฟทุกชั้นล้วนเป็นคนไทยทั้งสิ้น ไม่มีชาวต่างด้าวมารับจ้างทำงานเลย โดยทางกรมรถไฟได้จัดให้พระยารำไพพงษ์บริพัทร์ (จิตร บุนนาค) เป็นนายช่างเอกควบคุมดำเนินการก่อสร้างทางสายนี้ ทั้งได้จัดให้ท่านเดินทางไปพบปะกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายอินโดจีนของฝรั่งเศสในขณะนั้น เพื่อเป็นการประสานงานและรู้จักกันในเมื่อจะต้องทำงานในเขตแดนที่ติดต่อถึงกันด้วย

---

[๑] เจ้ากรมรถไฟต่อจาก มร. เอส. เกิชคนต่อมาคือ มร. แอล. ไวเลอร์ (พ.ศ. ๒๔๔๗–๒๔๕๙) เกิดสงครามโลกครั้งแรก นาย แอล. ไวเลอร์ถูกจับเป็นเชลย รวมทั้งชาวเยอรมัน ออสเตรีย และฮังการีทั้งหมด เนื่องจากประเทศสยามได้ประกาศสงครามกับเยอรมนี ออสเตรีย และฮังการีในปี พ.ศ. ๒๔๖๐ นี้ กรมพระกำแพงเพชร-อัครโยธิน จึงได้มาดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการรถไฟหลวง (พ.ศ. ๒๔๖๐–๒๔๖๙) และดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารช่างอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย

เดิมทางรถไฟจากสถานีกรุงเทพฯ– สถานีนครราชสีมาเป็นขนาดราง กว้าง ๑.๔๓๕ ม. และต่อมาได้เปลี่ยนรางขนาดกว้าง ๑.๐๐ ม. ฉะนั้น ทางรถไฟสายต่อไปอุบลฯ นี้จึงก่อสร้างเป็นรางกว้าง ๑.๐๐ ม. จนในทุกวันนี้ ไม่สิ้นเปลืองงบประมาณในการแก้ไขเปลี่ยนแปลงราง ๒ ครั้ง ๒ หนดังกล่าวอีก

เมื่อการถมดินเสร็จเรียบร้อย ดินแข็งอยู่ตัวถึงสถานีท่าช้างแล้ว กองทหารช่างได้มาร่วมมือช่วยในการวางรางจากสถานีนครราชสีมาถึงสถานีท่าช้างผ่านสถานีชุมทางถนนจิระ ครั้นวันที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๔ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ได้เสด็จไปทอดพระเนตรการวางรางที่กองทหารช่างได้ทำการช่วยเหลือ ในการนี้ได้เสด็จถึงคอสะพานเหล็กข้ามลำแม่น้ำมูล หลักกิโลเมตรที่ ๒๘๔ และกรมรถไฟได้ทำเครื่องหมายไว้ที่คอสะพานเหล็กข้ามแม่น้ำมูล ด้วยศิลารากไม้ที่ขุดได้จากลำน้ำมูล จารึกข้อความไว้ดังต่อไปนี้

"พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธพระมงกุฎ-เกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชอุตสาหะเสด็จพระราชดำเนินตรวจราชการก่อสร้างทางรถไฟสายนี้ และทอดพระเนตรในกองพันรถไฟกรมทหารบกช่างที่ ๓ วางรางรถไฟถึงที่นี้ เมื่อวันที่ ๔ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๖๔"

ครั้นเมื่อการก่อสร้างทางรถไฟตอนนี้เสร็จเรียบร้อยบริบูรณ์ กรมรถไฟหลวงจึงได้เปิดทางตอนนี้จากสถานีนครราชสีมา–ท่าช้างซึ่งมีความยาว ๒๑ กม. เศษ รับส่งผู้โดยสารและสินค้าเมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๕ เป็นต้นมา

เมื่อการก่อสร้างตอนต่อไปยังไม่แล้วเสร็จ ณ สถานีท่าช้างนี้เป็นท่าเรือที่อำนวยความสะดวกรับและส่งสินค้า เพราะจากสถานีท่าช้างมีทางรถไฟแยกไปสู่ท่าเรือแม่น้ำมูลยาวราว ๒ กม. ฤดูน้ำมาก เรือกลไฟลากจูงเรือบรรทุกสินค้า (เรือฉลอมหรือเรือถ่อ) จากสถานีท่าช้างตามลำน้ำมูลถึงอุบลราชธานีไปมาสะดวก ซึ่งมีสินค้าและผู้โดยสารจำนวนมาก จนกระทั่งการก่อสร้างทางรถไฟสายนี้เสร็จ

ส่วนการก่อสร้างจากสถานีท่าช้างขึ้นไปก็ดำเนินการเรื่อยไปตามโครงการจนแล้วเสร็จ และทำการเปิดเป็นตอน ๆ จนถึงสถานีอุบลราชธานี (วารินชำราบ) ดังรายการต่อไปนี้

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๘ เปิดทางจากสถานีท่าช้าง ถึงสถานีบุรีรัมย์ ๙๑ กม.

วันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๙ เปิดทางจากสถานีบุรีรัมย์ ถึงสถานีสุรินทร์ ๔๔ กม.

วันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๐ เปิดทางจากสถานีสุรินทร์ ถึงสถานีห้วยทับทัน ๖๑ กม.

วันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๑ เปิดทางจากสถานีห้วยทับทัน ถึงสถานีศรีสระเกษ ๓๔ กม.

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๓ เปิดทางจากสถานีศรีสระเกษ ถึงสถานีอุบล ฯ (วารินฯ) ๖๑ กม.

ส่วนทางรถไฟสายแยกไปขอนแก่น–หนองคายเพื่อติดต่อกับประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียงคือลาว ซึ่งอยู่คนละฝั่งแม่น้ำโขงนั้น กรมรถไฟได้ดำเนิน

การก่อสร้างทางรถไฟสายนี้เพิ่มขึ้นอีกสายหนึ่ง ไปสุดปลายทางที่จังหวัดหนองคาย โดยแยกจากสถานีชุมทางถนนจิระประมาณ ๓ กม. ห่าง (จากสถานีนครราชสีมา) และได้ก่อสร้างแล้วเสร็จเป็นตอน ๆ ซึ่งได้ทำการเปิดเดินรถรับส่งสินค้าและผู้โดยสารได้ตามรายการต่อไปนี้

วันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ จากชุมทางถนนจิระ ถึงสถานีโนนสูง (โนนวัดเดิม) ๒๐ กม.

วันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๔ จากสถานีโนนสูง ถึงสถานีบัวใหญ่ ๕๑ กม.

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๖ จากสถานีบัวใหญ่ ถึงสถานีขอนแก่น ๑๐๔ กม.

สำหรับการก่อสร้างจากสถานีขอนแก่นไปอุดรธานี จวบกับประเทศไทยได้เปลี่ยนแปลงการปกครองจากสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นประชาธิปไตย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ จึงได้ระงับการก่อสร้างไว้ชั่วคราว เพราะได้มีการเปลี่ยนแปลงหลักการและพนักงานอยู่ แต่แล้วได้เริ่มก่อสร้างใหม่จากขอนแก่นเสร็จเปิดทางได้อีกเมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๔ จากขอนแก่นถึงอุดรธานีระยะทาง ๑๒๐ กม. สำหรับตอนที่ต่อจากอุดรฯ ไปหนองคายได้ระงับไว้อีก จนกระทั่งถึง พ.ศ. ๒๔๙๗ จึงได้เริ่มทำการก่อสร้างใหม่อีกโดยสหรัฐอเมริกาให้เงินสมทบช่วยในการก่อสร้างเป็นมูลค่า ๔ ล้านเหรียญหรือราว ๘๐ ล้านบาทและขอให้สร้างเสร็จภายใน ๗ เดือน ซึ่งกรมรถไฟก็ได้ดำเนินการก่อสร้าง และแล้วเสร็จตามที่ตกลงและได้ทำการเปิดรถไฟตอนนี้ต่อจากสถานีอุดรฯ ถึง *สถานีนาทา* (ยังไม่ถึงตัวจังหวัดหนองคาย) เมื่อวันที่ ๑๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๙๘ โดยมีพลเอกไสว ไสวแสนยากร รัฐมนตรี

กระทรวงคมนาคมตัดแถบริบบิ้นเปิดทาง ที่มี ฯพณฯ เอกอัครราชทูตอเมริกันกล่าวและผู้ว่าการรถไฟรายงานเสนอ

แต่เพื่ออำนวยความสะดวกในการขนส่งสินค้าในปี พ.ศ. ๒๔๙๙ กรมรถไฟจึงขยายการก่อสร้างต่อจากสถานีนาทาไปอีกเป็นระยะทางประมาณ ๕ กม. เพื่อให้ปลายทางติดริมแม่น้ำโขง สะดวกในการขนส่งของผ่านไปประเทศลาว ณ เมืองเวียงจันทน์ โดยได้มีการก่อสร้างท่าเรือกับมีแพเครื่องยนต์บรรทุกรถยนต์ ฯลฯ ข้ามไปได้ด้วย และเปิดให้ใช้ทางที่ต่อเติมใหม่นี้ได้อีกเมื่อวันที่ ๓๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๑ ซึ่งได้ใช้กันมาจนทุกวันนี้

ส่วนทางรถไฟสายจากสถานีแก่งคอยไปอำเภอบัวใหญ่นั้น ในระยะนี้ประเทศไทยอยู่ในภาวะสงครามโลกครั้งที่สอง ทางคณะรัฐบาลไทยโดย ฯพณฯ ท่านจอมพล ป. พิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรีได้สั่งการให้การรถไฟทำทางแยกจากสถานีแก่งคอยในสายตะวันออกเฉียงเหนือนี้ไปยังจังหวัดเพชรบูรณ์อีกสายหนึ่ง ซึ่งรถไฟได้สำรวจแนวทางจากสถานีแก่งคอยถึงจังหวัดเพชรบูรณ์แล้วเสร็จแต่ปี พ.ศ. ๒๔๘๗ ในขณะที่สำรวจนั้น ก็ได้ทำการก่อสร้างไปพร้อมคือเริ่มสร้างจากสถานีแก่งคอยแต่ปี พ.ศ. ๒๔๘๖ โดยใช้คนเกณฑ์จ้างจากจังหวัดที่ใกล้เคียงก่อนให้มาผลัดเปลี่ยนทำงานคนละ ๑๕ วัน แต่ขณะนั้นการเจ็บป่วยชุกชุม และถือว่าทางรถไฟที่สร้างครั้งนี้เป็นรถไฟทหาร แบบเดียวกับกรมทางหลวงแผ่นดินสมัยนั้น การสร้างทางรถยนต์ขณะนั้นจากจังหวัดเลยไปเพชรบูรณ์สายหนึ่ง อีกสายหนึ่งแยกจากทางหลวงสายขอนแก่น–เลย ตรง กม. ที่ ๑๓๓+๕๐๐ ผ่านบ้านสีฐานเลียบเชิงภูกระดึงตะวันออกทางบ้านนาน้อยไปยังหล่มสัก (ระยะทางประมาณ ๑๐๐

กม.เศษ) ไปร่วมทางสายเพชรบูรณ์หล่มสัก–ด่านซ้ายที่บริเวณบ้านหินฮาว สำหรับทางจากจังหวัดเลยไปเพชรบูรณ์สายหนึ่ง บางตอนก็ได้สร้างเป็นทางถาวรตามแนวที่สำรวจไว้ได้ที่แล้ว คือได้เพียงงานถางป่าและงานดินบ้างเท่านั้น สายอื่นที่ยังไม่ได้ทำการสำรวจแน่นอน ทางการทหารเร่งรีบจะใช้ก็สร้างหรือซ่อมเป็นทางลำลองชั่วคราวพอให้ยวดยานผ่านได้เท่านั้น บีหลังมาเข้าฤดูฝนใช้การไม่ได้ เพราะขาดการบำรุงรักษา เป็นที่น่าเสียดายงบประมาณที่ได้ใช้จ่ายไปในการนี้มาก กรมทาง ฯ ก็ได้ใช้คนเกณฑ์จ้างแบบเดียวกับรถไฟ สำหรับคนงานที่อยู่ในท้องถิ่นเดิมหรือใกล้เคียงกับเส้นทางส่วนมากอยู่บนเขาป่าดงก็ไม่สู้ป่วยไข้ได้เจ็บเท่าใดนัก แต่ผู้ที่เกณฑ์ไปจากท้องที่อื่นเช่นบางอำเภอในจังหวัดอุดร ฯ ขอนแก่น ไม่คุ้นกับดินฟ้าอากาศภูมิประเทศมาก่อนก็ป่วยไข้ล้มตายเป็นอันมาก การรถไฟได้สร้างทางจากสถานีแก่งคอยไปเพชรบูรณ์นี้ได้ทางประมาณ ๓๐ กม. แต่ยังไม่เสร็จบริบูรณ์พอจะเปิดการเดินรถได้ ก็พอดีได้เปลี่ยนคณะรัฐบาลใหม่ นายควง อภัยวงศ์ได้เข้ามาเป็นนายกรัฐมนตรี ฯ แทนจอมพล ป. พิบูลสงคราม ทางรถไฟสายนี้ก็ได้ถูกทางการสั่งระงับการก่อสร้างต่อไว้ก่อน

ครั้นถึงปี พ.ศ. ๒๔๙๓ การรถไฟได้เริ่มก่อสร้างสายนี้ใหม่ แต่เพื่อประโยชน์ในการเดินรถสะดวกขึ้น สำหรับขบวนรถที่มาจากจังหวัดหนองคายที่จะต้องผ่านทางภูเขาที่ลาดชันมากระหว่างสถานีปากช่องถึงสถานีแก่งคอย และเพื่อเป็นการเปิดภูมิประเทศในภาคนี้นี้ด้วย การรถไฟจึงมิได้ทำการก่อสร้างที่ทำไว้แล้วคือ สายขึ้นไปจังหวัดเพชรบูรณ์ตามแผนเดิม โดยได้เปลี่ยนและสำรวจแนวใหม่จากตำบลนารายณ์ อำเภอไชยบาดาล จัง

หวัดลพบุรีผ่าน*ภูเขาพังเหอย*[๑] จังหวัดชัยภูมิไปบรรจบทางแยกสายนคร-ราชสีมา–หนองคายเสียใหม่ที่สถานีบัวใหญ่ และได้เริ่มทำการก่อสร้างเรื่อยมา แต่ในบางปีมิได้งบประมาณก็งดไว้ ถ้าปีไหนได้งบประมาณให้ทำการสร้าง จึงได้สร้างให้เสร็จเรียบร้อยได้ ในตอนต้นนี้ได้เปิดการเดินรถรับส่งสินค้าและผู้โดยสารตอน ๑ ก่อน โดย ฯพณฯ จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี (ครั้งที่ ๗) ตัดแถบริบบิ้นเปิดทางเมื่อวันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๙ จากสถานีแก่งคอยถึงสถานีสุรนารายณ์ ระยะทาง ๖๑ กม.

เมื่อเปิดการเดินรถตอนนี้แล้ว และได้งบประมาณให้ทำการสร้างต่อก็ได้ก่อสร้างจนแล้วเสร็จ เปิดการเดินรถต่อได้อีกตอนหนึ่ง โดยมีพลโท ชมะบูรณ์ ไพรีระย่อเดช ประธานกรรมการรถไฟตัดริบบิ้นเปิดทางเมื่อวันที่ ๑๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นระยะทางยาว ๒๒ กม.

ครั้นต่อมาการรถไฟได้เสนอโครงการพัฒนาเศรษฐกิจ พ.ศ. ๒๕๐๔–๒๕๐๕ ต่อสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ หลังจากได้รับความเห็นชอบแล้ว ทางการรถไฟได้เจรจาขอกู้เงินได้จากสาธารณรัฐเยอรมันตะวันตก เพื่อทำการก่อสร้างต่อ เริ่มก่อสร้างในปี พ.ศ. ๒๕๐๖ เป็นต้นมาอีก คราวนี้ได้เปิด

---

[๑] ทางรถไฟสายนี้ เจ้ากาวิละวงศ์ ณ เชียงใหม่ ขณะนั้นท่านรับราชการในกรมรถไฟหลวงตำแหน่งอะไรก็ลืมเสียแล้วเป็นแม่กองมาสำรวจครั้งหนึ่ง คือหลังจากสงครามโลกครั้งแรกผ่านไปจะเป็นพ.ศ. ใดก็จำไม่ได้ ขณะที่ผู้เขียนมาควบคุมงานก่อสร้างทางสายจากนครราชสีมาไปลพบุรี (ตอนหนองบัวโคก–บ้านท่าเยี่ยม) ตั้งกองพักอยู่ที่ตำบลวังมนกลาง ดงพญาเย็น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ พวกพรานป่าชาวบ้านที่เป็นคนงานของท่านสมัยนั้นยังได้ชี้แนวสำรวจที่เจ้ากาวิละวงศ์ ฯ มาสำรวจไว้ครั้งหนึ่งคราวที่กล่าวให้ดู คือตอนที่ผ่านเขาพังเหอยแห่งหนึ่งและตอนผ่านถ้ำพระแห่งหนึ่ง ซึ่งห่างจากที่พักวังมนไปทางทิศเหนือประมาณ ๘ กม. แล้วก็ตรงไปยังอำเภอบำเหน็จณรงค์–จัตุรัส–ชัยภูมิ ฯลฯ

ประมูลให้บริษัทต่าง ๆ รับเหมาทำการก่อสร้าง ปรากฏว่าบริษัทญี่ปุ่นชื่อ ฮาซามา กูมิ (Hazama Gumi) เป็นผู้ประมูลได้

ทางรถไฟสายใหม่นี้สร้างขึ้นเพื่อแบ่งเบาภาระการขนส่งในเส้นทางสายเดิมระหว่างสถานีแก่งคอย–สถานีปากช่อง ซึ่งเป็นทางลัดบางตอนให้สั้นเข้า และเพื่อการก่อสร้างทางรถไฟตอนนี้ให้เสร็จโดยเร็ว การรถไฟจึงใช้วิธีทำเข้าหากันทั้งสองทางไปพร้อมกัน โดยได้เริ่มทางปลายทางจากสถานีบัวใหญ่ ผ่านจังหวัดชัยภูมิลงมาเพื่อไปบรรจบกับทางตอนภูเขาที่ตำบลลำคันฉุ ซึ่งเป็นตอนสุดที่บริษัทญี่ปุ่นรับเหมาทำงานดินจากสถานีบัวใหญ่ โดยที่ทางฝ่ายรถไฟได้ทำการเสร็จไว้แล้ว ๓๐ กม.

ตอนจากสถานีลำสนธิกับลำคันฉุนี้ เป็นทางตอนที่ก่อสร้างลำบาก เพราะเป็นภูเขาหน้าผาสูงชัน การรถไฟจึงได้ว่าจ้างที่ปรึกษาบริษัทวิศวกรรมจากประเทศเยอรมนีตะวันตกมาสำรวจออกแบบ และควบคุมการก่อสร้างผู้รับเหมาด้วย ทิวทัศน์ริมสองข้างทางตอนนี้สวยงามมาก เพราะตัดผ่านไปในเทือกเขาดงพญาเย็นที่สูงชัน ผ่านในเขตท้องที่อำเภอบำเหน็จณรงค์และอำเภอจัตุรัส และตอนที่ตัดผ่านทิวเขาพังเหอยที่ กม. ๑๔๘ ต้องเจาะภูเขาเป็นอุโมงค์ยาว ๒๒๕ เมตร[๑] ทางตอนนี้เป็นแหล่งท่องเที่ยวทัศนาจรที่น่าชมอีกแห่งหนึ่ง สร้างเสร็จและเปิดการเดินรถจากสถานีสุรนารายณ์ถึงสถานีบัวใหญ่เมื่อวันที่ ๑๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๐ โดยมี ฯพณฯ จอมพลถนอม กิตติขจร นายกรัฐมนตรี เป็นประธานในพิธีเปิดรถไฟสายนี้

---

[๑] อุโมงค์ที่ยาวที่สุดทางรถไฟสายเหนือ (กรุงเทพ–เชียงใหม่) เจาะผ่านเขาขุนตาลในจังหวัดลำปางยาวถึง ๑,๓๕๔ เมตร เป็นอุโมงค์ที่เจาะให้รถไฟผ่านลอดไปยาวที่สุดในประเทศไทย

ทางหลวงแผ่นดิน

หลังจากสงครามโลกครั้งแรกได้ผ่านพ้นไปแล้ว มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ในรัชกาลที่ ๖ ให้กรมทางไปรวมอยู่กับกรมรถไฟหลวง สังกัดกระทรวงพาณิชย์และคมนาคม *มร. เอช. กิตติน* (ชาวอังกฤษ)เป็นเจ้ากรมรถไฟหลวงมาก่อน ขึ้นอยู่กับผู้บัญชาการกรมรถไฟ คือนายพลเอก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ดังกล่าวมาแล้ว ส่วน มร. เอช. กิตติน โปรด ฯ ให้เป็นที่ปรึกษาถึง พ.ศ. ๒๔๖๒ ทั้งนี้เพื่อเป็นการประหยัดและประสานงานควบคุมสะดวก เพราะพนักงานฝ่ายช่างของรถไฟและกองทางตลอดจนเครื่องมือเกี่ยวกับทางใช้ร่วมกันได้ พระยาสาร-ศาสตร์ศิริลักษณ์ (สรรเสริญ สุขยางค์) เป็นนายช่างเอกควบคุมงานกองทาง

ต่อมาในสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครอง ฯ แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ในรัชกาลที่ ๗ ให้ยุบกองทางหลวงเป็น *กองวิศวกรรมโยธา* สังกัดกรมนคราธร (ต่อมาคือกรมโยธาเทศบาล) สังกัดกระทรวงมหาดไทย เมื่อวันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๖ ครั้นวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๗ เปลี่ยนชื่อกองวิศวกรรมโยธาเป็น *กองทาง* สังกัดกรมโยธาเทศบาล วันที่ ๑๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ ยกฐานะกองทางขึ้นเป็น *กรมทาง* โอนสังกัดจากกรมโยธาเทศบาลมาสังกัดกระทรวงคมนาคม นายควง อภัยวงศ์ เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงคมนาคม

วันที่ ๑๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๕ กรมทางได้เปลี่ยนชื่อเป็น *กรมทางหลวงแผ่นดิน* ตามพ.ร.บ. ปรับปรุงกระทรวงทบวงกรม พ.ศ. ๒๔๙๕ สังกัดกระทรวงคมนาคมตามเดิม วันที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๖ กรมทางหลวงแผ่นดินได้เปลี่ยนชื่อเป็น *กรมทางหลวง* โดยโอนกองทางหลวง

จังหวัดซึ่งแต่ก่อนสังกัดอยู่กรมโยธาเทศบาลมารวมอยู่กับกรมทางหลวงในศกเดียวกันนี้ด้วย สังกัดกระทรวงพัฒนาการแห่งชาติจนในบัจจุบัน

สำหรับทางหลวงทั่วพระราชอาณาจักรในเวลานั้นดูจะยังไม่ได้ทำอะไรเป็นล่ำเป็นสัน เพราะงานทางหลวงนี้ยังอยู่ในความอำนวยการของเจ้าเมืองและข้าหลวงเทศาภิบาล หรือสมุหเทศาภิบาล ส่วนมากสร้างทางรถม้า ทางภาคอีสานก็เป็นทางเกวียนส่วนมาก ครั้นเมื่อฝ่ายบ้านเมืองไม่ได้เกี่ยวข้องเรื่องทางนี้อีก ซึ่งเป็นหน้าที่ของกรมทางหลวงเป็นผู้จัดทำในกาลต่อมา ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉพาะทางหลวงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือสายที่สำคัญเท่านั้น คือนับแต่ พ.ศ. ๒๔๖๐ หลังสงครามโลกครั้งแรกมานี้ อาจกล่าวได้ว่ายังไม่ปรากฏทางหลวงสายใดได้ก่อสร้างเป็นทางถาวรขั้นมาตรฐาน (แบบเก่า) เปิดการจราจรได้แล้ว เห็นมีอยู่เพียงสายเดียวคือ *สาย ๑๖ (พิบูลฯ–ช่องเม็ก)* ยาว ๓๒ กม. ไปต่อแดนประเทศลาวเท่านั้น คือก่อสร้างแล้วเสร็จเปิดการจราจรก่อนทางทุก ๆ สายในภาคอีสาน เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๗ ผู้อ่านบางท่านอาจสงสัยว่าทางสายดังกล่าวนี้อยู่สุดกู่ชายแดน มีความสำคัญอย่างไร และเหตุใดจึงไม่สร้างจากพระนครไปสู่หัวเมืองที่สำคัญก่อน ทั้งนี้เนื่องด้วยเหตุมาจากว่าเกี่ยวกับนโยบายของประเทศในสมัยนั้นกล่าวคือ

เมื่อครั้งกรณี ร.ศ. ๑๑๒ เราพิพาทกับฝรั่งเศส ซึ่งฝรั่งเศสได้บีบบังคับให้เราทำสัญญาฉบับลงวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ เรียกว่าสัญญาใหญ่ให้เรายกดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้ฝรั่งเศสในอินโดจีนนั้น และเพื่อเป็นการประกันสัญญาฉบับดังกล่าวว่าไทยจะปฏิบัติเป็นไปตามสัญญานี้ทุกข้อหรือไม่ ฝรั่งเศสจึงได้ยึดครองเมืองจันทบุรีไว้ก่อนเป็นประกัน และยึดไว้เป็น

เวลาตั้ง ๑๐ ปีเศษ เพื่อเราจะได้เมืองจันทบุรีคืนมาจึงเจรจากับฝรั่งเศส โดยเรายอมยกดินแดนนครจำปาศักดิ์ฝั่งขวาแม่น้ำโขงตอนตรงข้ามเมืองปากเซ (เขตเมืองโพนทองเดี๋ยวนี้) กับเขตแดนมโนไพร และกับดินแดนอีกส่วนหนึ่งที่อยู่ตรงข้ามเมืองหลวงพระบางเหนือลำน้ำตามในเขตเมืองแก่นท้าวให้แก่ฝรั่งเศส จึงได้เมืองจันทบุรีและอำนาจศาลคืนมาบ้าง ซึ่งในการนี้ไทยกับฝรั่งเศสจึงได้ตกลงทำสัญญาไว้ต่อกัน คือสัญญาฉบับลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) ซึ่งตามในสัญญาข้อ ๗ และข้อ ๘ ได้ระบุไว้ (กล่าวย่อ ๆ) ดังนี้

ข้อ ๗ การสร้างทางคมนาคม

"...หากการภายหน้ารัฐบาลสยามปรารถนาจะทำท่าเรือ คลอง ทางรถไฟ ที่จะให้เป็นทางติดต่อถึงกรุงเทพฯไปถึงแห่งใด โดยเฉพาะในแควันลุ่มน้ำนี้ แม้จะเป็นทุนของรัฐบาลสยามและเจ้าหน้าที่พนักงานของไทยโดยลำพังเองก็ดี จะต้องได้รับคำปรึกษาตกลงกันกับรัฐบาลฝรั่งเศสก่อนตลอดการที่จะทำสำหรับการต่าง ๆ นี้เป็นประโยชน์ขึ้นเช่นกัน..."

ข้อ ๘ การเดินเรือ

"...รัฐบาลทั้งสองจะได้ตกลงกันจัดแจงเอาออกเสียซึ่งสิ่งกีดขวางกั้นไม่ให้เรือเดินได้สะดวกในลำแม่น้ำมูล ตอนที่อยู่ระหว่างพิมูลกับแม่น้ำโขง รัฐบาลทั้งสองจะตกลงด้วยกันว่า ในระหว่างเมืองนครจำปาศักดิ์กับเขตแดนหลวงพระบางดังที่กำหนดลงไว้ในข้อ ๒ ของหนังสือสนธิสัญญาฉบับนี้ จะได้มีทางรถไฟขึ้นใช้แทนการเดินเรือที่ไม่สะดวกในลำแม่น้ำโขง ถ้ายอมรับกันว่าเป็นที่ต้องการ"

การที่เราต้องเสียอาณาเขตฝั่งขวาแม่น้ำโขง ซึ่งแผ่นดิน ๒ ผืนที่กล่าวมานี้มีเนื้อที่ราว ๑๒,๐๐๐ ตารางกิโลเมตรไปอีก กับต้องยอมตกลงให้ฝรั่งเศสเช่าที่ดินบางแห่งทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง ส่วนข้อที่สยามกับฝรั่งเศสจะได้ตกลงกันในลำแม่น้ำมูล ระหว่างอำเภอพิบูลมังสาหารกับแม่น้ำโขงซึ่งมีเกาะแก่งกีดกันอยู่ถึง ๑๔ แห่ง เรือเดินไม่ได้สะดวกนั้น ถ้าเห็นว่าการนี้จะทำไม่ได้ หรือได้ก็จะสิ้นเปลืองเงินมาก รัฐบาลทั้งสองจึงได้ตกลงกันใหม่คือทำทางบกระหว่างพิบูลฯ กับแม่น้ำโขง

ดังนั้น แม้รัฐบาลสยามจะทำการระเบิดแก่งในลำแม่น้ำมูล โดยที่เห็นว่าไม่สิ้นเปลืองงบประมาณก็ดี แต่ว่าหากระเบิดเกาะแก่งในลำแม่น้ำมูลจากอำเภอพิบูลมังสาหาร[๑] ไปถึงปากมูลตกแม่น้ำโขงแล้ว แม่น้ำมูลจะต้องขาดเขินวังแอ่งทางเหนือน้ำลงทันที ขาดการเกษตรกรรม การคมนาคมไปมาทางน้ำของประชาชนอย่างมากมาย เราจึงต้องตกลงทำทางรถยนต์ทางหลวงสายที่ ๑๖ (พิบูลฯ–ช่องเม็ก) ระยะทาง ๓๒ กม. ที่ปรากฏในปัจจุบันนี้แล้ว ก็นับว่าทางสายนี้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์การเมืองอยู่ด้วยแขนงหนึ่ง ส่วนทางฝ่ายฝรั่งเศสเขาก็ทำจากเมืองเก่าคันเกิง ตรงข้ามเมืองปากเซเป็นระยะทางยาว ๔๕ กม. มาต่อเขตเราที่ช่องเม็ก

ทางหลวงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือสายที่ ๑๖ นี้ เป็นทางขั้นมาตรฐานแบบเก่าสายแรกในสมัยนั้น เราได้พยายามสร้างเป็นอย่างดี กล่าวคือคันทางกว้าง ๘.๐๐ เมตร ผิวจราจร ๓.๐๐ เมตร สมัยนั้นไม่มีเครื่องจักร

---

[๑] แก่งที่สำคัญในลำแม่น้ำมูลแก่งแรกก็คือแก่งสะพือ ที่อำเภอพิบูลฯต่อไปก็เป็นแก่งตาดไฮน้อย ตาดไฮใหญ่ แก่งตะนะจวนจะถึงปากมูลตกแม่น้ำโขงท้องที่อำเภอบ้านด่าน แก่งนี้ดุร้ายมาก

สร้างทางทุ่นแรงเช่นอย่างทุกวันนี้ ต้องใช้แรงงานคนขุดดินถมคันทาง เมื่อปล่อยให้ฝนถูกชะดินแน่นแข็งอยู่ตัวราวปีหรือสองปี จึงลงพื้นจราจรด้วยหินใหญ่ แล้วมีลูกรังสาดทับชั้นบนอีกชั้นหนึ่งพร้อมเชื้อประสานแล้วก็บดทับจนได้ที่ก็เปิดการจราจรได้ แต่ทางสายอาณานิคมของฝรั่งเศสสายที่ ๑๑ (เวลานี้เป็นสายที่เท่าใดไม่ทราบ) ที่สร้างมาบรรจบเขตของเราคันทางกว้าง ๖.๐๐ เมตร ผิวจราจร ๓.๐๐ เมตรเท่ากัน หากพื้นภูมิประเทศตอนใดทางผ่านไปในที่เป็นโคกเนิน น้ำท่วมไม่ถึง เขาเพียงปรับพื้นดินเดิมโดยตัดหน้าดินออกบ้าง ไม่ต้องขุดดินที่อื่นมาเสริมหรือถมยกคันทางให้สูงจากพื้นดินเดิมให้สิ้นเปลืองแรงงาน (นอกจากในที่ลุ่มน้ำท่วมถึง) แล้วก็บดทับให้แน่น ใช้หินย่อยขนาดเท่าลูกหมากแทนลูกรังหนาพอควรแล้วก็บดทับเป็นผิวจราจรได้เลย สภาพทางของเขาก็ไม่ดีเท่าของเรา เพราะเมื่อเสร็จแล้วทางไม่เรียบสม่ำเสมอเท่าที่ควร (หรือเป็นเพราะต้องการให้เสร็จเร็วก็ไม่รู้) รถยนต์หรือน้ำหนักบรรทุกและการจราจรสมัยนั้นไม่มากเช่นทุกวันนี้ ผิวทางจึงไม่สู้เสียเร็ว จะเป็นฝรั่งหรือผู้โดยสารมาจากแดนของเขา พอเข้าเขตถนนของไทยชมว่าทางเรียบดี แนวทางตลอดการวางโค้ง ยกโค้งสภาพทางความถาวรดีกว่ากันเขายกนิ้วให้เลย เหตุที่เราต้องสร้างดีเป็นพิเศษและได้นายช่างที่สามารถมาควบคุมงาน เพราะเป็นทางเชื่อมชายแดน เป็นนโยบายของประเทศซึ่งรวมทั้งการสร้างทางรถไฟสายมาอุบลฯ ดังได้กล่าวด้วย ผู้มาควบคุมงานคนแรกตั้งแต่เริ่มสำรวจทางสายนี้และอยู่คุมงานก่อสร้างจนแล้วเสร็จคือ หลวงสถิตนิมานการ (แต่ครั้งเป็นนายชม สุบิยพันธ์) สำเร็จวิศวกรรมศาสตร์มาจากเยอรมนี ท่านผู้นี้เมื่อทางการสั่งให้กลับเข้ากรมกอง ต่อมาเป็นนายช่างหัวหน้ากองวิศวกรรมโยธาอยู่สมัยหนึ่ง

ครั้นกาลล่วงเลยมาในสมัยที่ลาวได้เอกราช ทางสายจากเมืองเก่าคันเกิงมาร่วมกับสายที่ ๑๖ ของเราดังกล่าวนี้ ได้รับความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกาเป็นผู้สร้างให้ใหม่ทับแนวเดิม แต่ได้ดัดแปลงโค้งเลี้ยวและขยายคันทางผิวจราจรให้กว้างออกขนาดเดียวกับถนนสายมิตรภาพและลาดยางเสร็จ ผู้เขียนผ่านไปเมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๕๐๙ ทางสายนี้ได้สร้างเสร็จไปแล้ว ส่วนสะพานยังคงใช้สะพานเดิมแต่เมื่อครั้งสมัยฝรั่งเศสสร้างยังปกครองลาวอยู่ แต่ตอนในเขตของไทยที่ว่าฝรั่งยกนิ้วให้ตอนแรก ๆ นั้นเวลานี้ก็ยังเป็นผิวจราจรลูกรังแต่กว้าง ๕.๐๐ เมตร กินฝุ่นอยู่ตามเคย ทั้งนี้มิได้หมายความว่า เจ้าหน้าที่กรมทางตอนนี้บำรุงรักษาทางไม่ดี ซึ่งก็เป็นธรรมดาของสภาพทางแบบนี้ผิวจราจรลูกรังเหมือนกันหมดทุกสายตามกาลสมัย เพราะสร้างมาเป็นเวลาตั้ง ๔๖ ปี (ถึงปี ๒๕๑๓) ยวดยานก็หนาแน่นน้ำหนักการบรรทุกก็ไม่คำนึง สุดแต่รถมีกำลังเท่าไร ก็บรรทุกกันแทบจะไปไม่ไหวอยู่แล้ว แต่เข้าใจว่าไม่นานกรมทางหลวงคงจะได้พิจารณาดำเนินบูรณะทางสายนี้พร้อม ๆ กับแนวที่จะแก้ใหม่ ๒๕ กม. หนึ่งเขตบริเวณน้ำท่วมเขื่อนสิรินธร (โดมน้อย) ตลอดจนตอนจากวารินฯ มาพิบูลฯ อีกตอนหนึ่งให้เป็นขั้นทางมาตรฐานแบบใหม่เช่นสายอื่น ๆ ที่สร้างไปแล้วในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในไม่ช้านี้

ทรงตั้งโรงเรียนแผนที่

สำหรับมณฑลอีสานในสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์นั้น ตอนแรก ๆ การโทรเลขโทรศัพท์เพิ่งขยายยังไม่ทั่วถึงทุกหัวเมือง ต่อมาอีกไม่นานก็ได้ทรง

จัดตั้งโรงเรียนแผนที่ขึ้น โดยทรงคัดเลือกเอาบุตรหลานกรมการเมืองผู้มีคุณวุฒิทางหนังสือไทยทำเลขบวกลบคูณหารได้ อายุตั้งแต่ ๒๐ ปีขึ้นไป ๕–๖ คนมาเป็นนักเรียนอบรมฝึกหัดทำแผนที่ ทรงสอนด้วยพระองค์เอง ให้รู้จักวิธีใช้เข็มทิศและมาตราส่วน วางแผนผังถนนหนทางในเมืองอุบลฯ[๑] ไปก่อน เมื่อทรงฝึกหัดอยู่ราว ๓–๔ เดือนใช้การได้บ้างแล้ว ก็ให้ออกสำรวจตัดทางสายโทรเลขและทางเกวียนพร้อม ๆ กันไป ระหว่างอำเภอต่ออำเภอ จังหวัดต่อจังหวัดสายยาวที่สุดและกันดาร และที่สำคัญคือจากเมืองอุบลฯ ไปช่องเม็กจดเขาบรรทัดแล้วต่อไปยังเมืองนครจำปาศักดิ์ ต่อมาก็ได้ตัดและวางสายโทรศัพท์ให้ทั่วถึงกันทุกหัวเมืองตลอดจนทางเกวียนในมณฑลอีสาน ครั้นต่อมานักเรียนเหล่านี้ได้ออกตระเวณทำแผนที่ชำนาญภูมิประเทศดียิ่งขึ้น มีอยู่ ๒ คน คือท้าวหนู โปรดตั้งประทวนให้เป็นท้าวทิศภาคครรณา ให้ท้าวสิงห์เป็นท้าวมรรคำนวณ สองคนนี้เมื่อพลเอกพระยาเทพหัสดินทร์ (เมื่อครั้งเป็นนายร้อยโทผาด เทพหัสดินทร์ ณ อยุธยา) ออกไปสำรวจทำแผนที่เส้นเขตแดนเขาบรรทัดตะวันออกลำน้ำโดมเมื่อครั้งไทยจะยกแควันนครจำปาศักดิ์และเมืองมโนไพรแลกจังหวัดจันทบุรีคืนจากฝรั่งเศสนั้น ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ก็ทรงให้นักเรียน ๒ คนนี้ไปช่วยจนแล้วเสร็จเรียบร้อย ต่อมาได้โปรดให้คน ๒ คนนี้และ*นายสุข จินาเสน* (เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ ยังมีชีวิตอยู่อายุร่วมเข้าไป ๘๐ ปีแล้ว) เป็นพนักงานแผนที่ประจำมณฑลอีสานสืบไป

---

[๑] ถนนในเมืองอุบลฯ เสด็จในกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้ทรงวางผังและประทานชื่อถนนไว้ทุกสายในครั้งโน้นปรากฏมาจนทุกวันนี้ ที่เราเห็นถนนในเมืองอุบลฯแคบไปหน่อยนั้น เพราะสมัยนั้นไม่มีรถยนต์ เจ้านายก็ใช้แต่รถม้าและเกวียนวิ่ง (เกวียนนั่ง) การจราจรก็ไม่หนาแน่นพลุกพล่านเช่นทุกวันนี้

การศึกษา

เวลานั้นการเรียนหนังสือไทยสมัยพระยาศรีสิงหเทพ (ทัด ไกรฤกษ์) เป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองอุบลฯมีอยู่ ๒ โรงเรียนคือ

๑. โรงเรียนอุบลวาสิกสถาน เป็นโรงเรียนชาย ตั้งอยู่คุ้มจวนเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ เอาหอหลังเก่าที่มีอยู่ ๑ หลังริมถนนหลวงตรงข้ามตลาดสด(ถนนหลวง)เมืองอุบลฯเดี๋ยวนี้เป็นที่สอนนักเรียน โดยหมื่นโองษาและนายจิตรเป็นครูสอน ซึ่งคนสองคนนี้เป็นคนมาด้วยพระยาศรีสิงหเทพ เปิดการสอนเมื่อวันที่ ๑๖ เมษายน ร.ศ. ๑๑๐ เป็นครั้งแรก

๒. โรงเรียนสตรีชื่อว่า นารีนุกูล ตั้งอยู่ตะวันออกถนนหลวงท่าตลาดหลวงริมน้ำมูล แต่คนทั้งหลายเรียก โรงเรียนแม่หนู เพราะแม่หนูเป็นครูสอน เป็นคนมาจากกรุงเทพฯเมื่อใดไม่ทราบ ครั้นต่อมาย้ายมาสร้างด้านเหนือถนนพรหมเทพใกล้กับวัดเหนือเทิง (ปัจจุบันร้าง) ครั้งหลังสุดจึงย้ายมาสร้างขอบทุ่งศรีเมืองตะวันออก คือโรงเรียนนารีนุกูลประจำจังหวัดอุบลฯเดี๋ยวนี้ ถนนผ่านหน้าโรงเรียนปัจจุบันมาตัดใหม่

ส่วนโรงเรียนตามหัวเมืองก็ได้จัดตั้งผู้มีคุณวุฒิทางครู แต่ได้อาศัยพระเจ้าพระสงฆ์ตามวัดวาต่าง ๆ เป็นครูส่วนมาก พออ่านออกเขียนได้บวกลบคูณหารตามกาลสมัยไปก่อน เพราะเวลานั้นยังไม่มีพระราชบัญญัติประถมศึกษาใช้บังคับตามหัวเมืองเช่นในปัจจุบัน การศึกษาของเยาวชนที่เริ่มจะจัดเป็นรูปแบบแผนขึ้นจริง ๆ ก็ราว ๆ พ.ศ. ๒๔๕๓ โดยทางกระทรวงมหาดไทยได้จัดตั้งกรรมการตำบลขึ้นทุกตำบล ผู้ที่จะเป็นกรรมการได้แก่กำนันที่เป็นนายตำบลตามพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ๑ อธิการวัดใดวัดหนึ่งในตำบลนั้นให้เป็นอธิการหมวดตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์

กับแพทย์ประจำตำบล ๑ ซึ่งกระทรวงมหาดไทยได้ตกลงในที่ประชุมเทศาภิบาลเมื่อ ร.ศ. ๑๒๙(พ.ศ. ๒๔๕๓) ให้กำนันผู้ใหญ่บ้านเลือกขึ้นไว้ประจำตำบลละหนึ่งคนรวม ๓ คน ให้มีหน้าที่จัดการศึกษา การสุขาภิบาล และการพยาบาลไปด้วย ในการศึกษาให้เป็นหน้าที่ของกรรมการตำบลที่จัดการศึกษาชั้นต่ำ คือตรวจตราให้เด็กทั้งชายหญิงได้เล่าเรียนให้หมดทุนที่จะใช้ในการศึกษาชั้นนี้ตามแต่ผู้สอนกับผู้เรียนจะตกลงกันเอง รัฐบาลไม่บังคับนอกจากให้กำนันแนะนำให้ผู้ปกครองส่งเด็กไปเล่าเรียน ฝ่ายกระทรวงนครบาล[๑] หัวเมืองหรือตำบลใด จะทำได้ในวิธีเดียวกันกับกระทรวงมหาดไทย ก็จะได้ดำเนินไปเหมือนกัน แต่ในกรุงเทพฯจำเป็นต้องมีพระราชบัญญัติบังคับว่าเด็กชายตั้งแต่อายุ ๘ ขวบถึง ๑๔ ขวบ บิดามารดาหรือผู้ปกครองต้องจัดการให้ได้เล่าเรียน ทางกระทรวงนครบาลจะได้ร่างพระราชบัญญัตินี้ขึ้นพอให้ราษฎรทราบล่วงหน้าไว้ก่อน

---

[๑] เวนานั้น เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) เป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาล

บทที่ ๑๘

กบฏผีบาปผีบุญ

เมื่อปีชวด ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ปรากฏมีลายแทง(หนังสือจานใบลาน) เป็นคำพยากรณ์ว่าถึงกลางเดือน ๖ ปีฉลู ร.ศ. ๑๒๐ จะเกิดเภทภัยใหญ่หลวง หินแฮ่(ลูกรัง)จะกลายเป็นเงินทอง พักเขียวพักทองจะกลายเป็นช้างม้า ควายทุยเผือก หมูจะกลายเป็นยักษ์ขี้นกินคน ท้าวธรรมิกราช(ผู้มีบุญ) จะมาเป็นใหญ่ในโลกนี้ ใครอยากพ้นเหตุร้ายก็ให้บอกคัดลายแทงให้รู้กันต่อ ๆ ไป ถ้าใครเป็นคนบริสุทธิ์ไม่ได้กระทำชั่วบาปกรรมใด ๆ แล้วให้เอาหินแฮ่เก็บมารวมไว้รอท้าวธรรมิกราชจะมาชุบเป็นเงินเป็นทองขึ้น ถ้าใครกระทำชั่วต่าง ๆ แต่เพื่อแสดงตนให้เป็นคนบริสุทธิ์แล้วก็ต้องมีการล้างบาป โดยจัดพิธีนิมนต์พระสงฆ์มารดน้ำมนต์ให้ ราษฎรพากันเรียกพิธีนี้ว่า *ตัดกรรมวางเวร* ถ้ากลัวตายก็ให้ฆ่าควายทุยเผือกและหมูเสียก่อนกลางเดือน ๖ อย่าทันให้มันกลายเป็นยักษ์ ผู้ที่เป็นสาวหรือไม่สาวแต่ยังโสดก็ให้รีบมีผัว มิฉะนั้นยักษ์จะจับกินหมดต่าง ๆ นานา ฯลฯ

พวกราษฎรชาวบ้านเวลานั้นได้พากันหวาดหวั่นเล่าลือแพร่หลายไปทั่วหัวเมืองมณฑลอีสาน เจ้าหน้าที่ปกครองหัวเมืองต่าง ๆ เห็นว่าเป็นคำของคนโง่เขลาเล่าลือกันไปพักหนึ่งก็คงจะเงียบหายไปเอง จึงมิได้จัดการระงับ

จริงจังแต่ประการใด คอยสดับตรับฟังต่อ ๆ มา แต่คำเล่าลือลายแทงนี้ไม่หายดังคาดไว้ พอตกถึงปลายปี ร.ศ. ๑๑๙ ก็ปรากฏว่าที่เมืองเสลภูมิได้มีราษฎรหัวเมืองต่าง ๆ ไปเก็บหินแฮ่ทางตะวันตกเมืองเสลภูมิ[๑] เพื่อนำไปบูชากันมากมายผิดปรกติ และต่างก็พูดจรรโจษกันต่อ ๆ ไปว่าพอถึงเดือน ๖ จะฆ่าควายทุยเผือกและหมูที่เลี้ยงไว้ให้หมดสิ้น เจ้าหน้าที่ผู้ปกครองทราบดังนั้นก็ตกใจเพราะถ้าหมูควายตายหมดแล้วก็จะเกิดลำบาก ครั้นจะจับกุมมาลงโทษก็ไม่ทราบว่าผู้ใดเป็นผู้ผิดและผู้ยุยงส่งเสริม เป็นแต่กลัวกันไปเองก็ได้แต่สั่งกำนันผู้ใหญ่บ้านให้ไปชี้แจงห้ามปรามว่าอย่าเชื่อถือตามคำลายแทงนั้น ก็ไม่สู้ได้ผลเป็นที่พึงใจ ถึงกับราษฎรเมืองยโสธรได้นิมนต์พระสงฆ์มาทำการรดน้ำมนต์อยู่คงกระพันชาตรี สะเดาะเคราะห์กรรมต่าง ๆ ตามที่พงศาวดารเมืองยโสธรกล่าวไว้ตอนหนึ่งดังนี้

พระธาตุหลักโลกที่บ้านธาตุเป็นที่ศักดิ์สิทธิ์ราษฎรพากันสักการะนับถือมาแต่ก่อน กอปรด้วยข้างพระธาตุนั้นเป็นที่ลุ่มใหญ่ เมื่อน้ำไหลลงสู่ที่ลุ่มนั้นแล้วก็ไหลต่อไปสู่ลำน้ำชี ทำให้ทรายตรงนั้นนูนสูงขึ้นเป็นรูปคล้ายพระธาตุดังกล่าว ราษฎรเลยพากันเรียก *ธาตุคำบุ* ประชาชนผู้เป็นผีบาป (หรือผีบ้า) จึงได้ไปกระทำพิธีเซ่นสรวงขึ้นแล้วนิมนต์พระครูอิน วัดบ้านหนองอีตุ้ม ตำบลสำราญเป็นหัวหน้า พระครูวิมล วัดอัมพวัน และพระครูอนันตนิคมเขต วัดสิงห์ท่าเมืองยโสธร เป็นผู้รดน้ำมนต์เสกเป่าล้างบาปกรรมความชั่วร้ายต่าง ๆ และเอาเงินมาบูชาที่ธาตุคำบุเมืองยโสธร นอกจากนี้ยังได้ไปก่อน้ำส่าง(น้ำบ่อ)ที่ทุ่งเมืองเสลภูมิ ได้บ่าวร้องให้ราษฎรว่าหินแฮ่

---

[๑] ชาวบ้านได้พากันเรียกที่ตรงนี้ต่อ ๆ มาว่า *"หัวโล่เมืองเสล์"*

ทรายจะเป็นเงินเป็นทอง จึงมีชาวบ้านไปเอาหินแฮ่มาบูชา[๑] โดยใส่หม้อปิดฝาห่อให้ดี แล้วเอามาตั้งทำพิธีสู่ขวัญบายศรี ฯลฯ

ทางฝ่ายคณะสงฆ์เห็นว่าท่านพระครูทั้ง ๓ รูปมีมลทิน จึงเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) เมื่อดำรงสมณศักดิ์เป็น "พระญาณลักขิต" เจ้าคณะมณฑลอีสานเวลานั้น ได้มาเป็นประธานสอบสวนโดยกระแสรับสั่งข้าหลวงต่างพระองค์ พร้อมด้วยคณะสงฆ์หลายรูป คณะกรรมการมีความเห็นพ้องกันว่าพระครูทั้ง ๓ มีความผิดทางวินัยและทางแผ่นดิน แต่เพื่อพิสูจน์ให้เห็นจริงตามข้อกล่าวหา จึงได้จัดตั้งพิธีตามทางไสยศาสตร์ขึ้นอีกวิธีหนึ่งคือนิมนต์พระครูทั้ง ๓ รูปลงไปยืนแช่น้ำในลำชีที่ท่าเมืองยโสธร มีกำหนด ๓ วัน ๓ คืน หากน้ำขึ้นมาท่วมอกแล้วก็นับว่าเป็นสัตย์ แปลว่ามีความผิดตามข้อกล่าวหาจริง เมื่อได้จัดตั้งการกระทำพิธีทางไสยศาสตร์แล้ว ต่อมาในวันที่ ๓ น้ำก็ท่วมอกพระครูทุกรูป ความทราบเกล้าฯ ถึงข้าหลวงต่างพระองค์ โปรดให้นิมนต์พระครูทั้ง ๓ ไปไว้ ณ เมืองอุบลฯเพื่อรอคอยกระแสรับสั่งต่อไป

ข่าวลายแทงผู้มีบุญจะมาโปรดโลกทางด้านอื่นๆ หาได้ยุติลงแม้แต่น้อย ยิ่งแพร่หลายทั่วไปถึงมณฑลอุดร เมืองหล่ม เมืองเลยและทางมณฑลนครราชสีมาตลอดจนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงในบำรุงฝรั่งเศส

---

[๑] คำสู่ขวัญบายศรีเอาหินแฮ่มาบูชาให้เป็นเงินเป็นทองมีใจความว่าดังนี้ "มาเยอขวัญเอยเจ้าอย่าไปเที่ยวเล่นสาวนาคเมืองหลวง ให้เจ้ามาอยู่ซ่อนสาดอ่อนหมอนลาย ผักอีตู่เจ้าสิอยู่นำไผ หัวสิงไคเจ้าอย่าสิไปหลงหลอหลงหลอด ให้เจ้าคืนมากอดเสาเฮือนของเก่า กอดให้มั่นซันคึงให้เที่ยง กอดไว้แล้วให้ส่อยลุกขึ้นนำ เจิ้นเท้น นั่นเทอญ" คำสู่ขวัญนี้ได้มาจากขุนมนูญประศาสน์ (อ่วง ศรีสมบูรณ์) สมัยเมื่อดำรงตำแหน่งปลัดอำเภอขวา อ ตระการพืชผล เมื่อออกไปตรวจราชการท้องที่จึงได้เรื่องนี้มาจากคนเก่าแก่ ที่บ้านสะพือกุสกรที่รู้เรื่องผีบาปผีบุญดี

และใน พ.ศ. ๒๔๔๓ (ร.ศ. ๑๑๙) นี้ ตรงกับท่านพระครูวิโรจน์-รัตโนบล[๑] เจ้าอาวาสวัดทุ่งศรีเมือง เมืองอุบลฯ ทายกชาวเมืองธาตุพนมได้ลงไปอาราธนาเอาท่านมาจากเมืองอุบลฯ โดยขอให้ท่านเป็นประธานซ่อมพระธาตุพนมพระบรมธาตุ บังเอิญมาประสบกับเหตุการณ์นี้ขึ้นพอดี กล่าวคือมีประชาชนทั้งหลายในส่วนภาคพื้นนี้ไม่มั่นใจในค่าน้ำเงินได้นำเงินมาบริจาคเป็นอันมาก ทำให้การบูรณะองค์พระธาตุสะดวกขึ้น ในด้านปรับความเข้าใจของประชาชนให้หันมาในทางถูกนั้น ท่านพระครูได้มอบให้ *ตาผ้าขาว (หนู)* ทำรูปช้างม้าขึ้น แล้วเอาเครื่องไทยธรรมแขวนเป็นต้นเงินแห่บูชาองค์พระบรมธาตุเป็นการบอกบุญเรี่ยไรไปในตัว เมื่อรวมขบวนแห่นำมาวางไว้ที่ลานพระธาตุแล้ว ตั้งปัญหาถามให้ประชาชนตอบ เช่นชี้ที่ตาม้าซึ่งทำด้วยกระจกแก้วถามว่า นี่อะไร ประชาชนก็ตอบว่า "ตาของมัน" ผู้ถามก็ถามต่อไปอีกว่า "ทำด้วยอะไร" ประชาชนก็ตอบว่า "ทำด้วยกระจก" ถามต่อไปอีกว่ากระจกนี้จะเป็นตาช้างหรือตาม้าจริงได้ไหม เมื่อตอบว่าไม่ได้แล้วก็ถามส่วนอื่น ๆ ของรูปหุ่นนั้นต่อไปจนหมด ประชาชนที่มาประชุมก็ตอบปฏิเสธไปตามนัยเดิม ผู้ถามจึงอธิบายว่า "นี่แหละท่านทั้งหลาย เขาลือกันว่าหินแฮ่จะกลายเป็นเงินทองก็ดี ควายและหมูจะกลายเกิดเป็นยักษ์ก็ดี ก็เป็นไปไม่ได้ ฉันใดรูปนี้ก็ไม่กลายเป็นช้าง ม้าจริงฉะนั้นแล"

การที่ทำอุบายเช่นนี้ทุกวันและวันละหลาย ๆ เที่ยว ทำให้ประชาชนหายงมงายไปได้เป็นอันมาก นับว่าเป็นประโยชน์ต่อสังคม ทางราชการและพระศาสนามาก จึงเป็นที่น่าสรรเสริญท่านพระครูฯ ผู้ต้นคิดและผู้ที่รู้จักหาอุบายสอนธรรมแก่ประชาชนโดยอาศัยความรื่นเริงในบุญกุศลธรรม ผู้สอน

---

๑ เมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์เป็นที่ "พระครูอุดรพิทักษ์คณะเดช"

ก็ได้ประโยชน์จากการเรี่ยไรนำเงินมาสมทบทุนซ่อมแซมองค์พระบรมธาตุอีกโสดหนึ่ง จึงได้นำมากล่าวไว้ในบทนี้ด้วย

ฝ่ายทางเมืองอุบล ฯ เมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๔๔๓ เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เจ้าองค์ครองเมืองนครจำปาศักดิ์ ได้มีบอกทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ว่ามีคน ฯ หนึ่งตั้งตัวเป็นองค์ผ้าขาวนุ่งขาว ห่มขาวไม่ปรากฏนามอยู่ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงบำรุงฝรั่งเศส เล่าลือกันว่าเป็นผู้อิทธิฤทธิ์ ชี้ไม้ชี้มือทำอะไรสิ่งไหนเป็นสิ่งนั้น ข่าวว่าจะยกพวกข้ามโขงเข้ามาตีเมืองอุบล ฯ ในไม่ช้านี้

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน ได้ทรงสดับตรับฟังข่าวนี้ต่อ ๆ มาและทรงทราบเรื่องข่าวลายแทงนี้มาก่อนนานแล้ว และทรงคาดว่าคงจะเป็นแต่คนคิดหากินด้วยหลอกลวงราษฎรเท่านั้น ครั้นลุถึงปลายปี ร ศ. ๑๑๙ ก็มีนายมั่น ว่าเป็นคนมีภูมิลำเนาอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง แต่ไม่ทราบสังกัดว่าเป็นคนอยู่บ้านเมืองใด ตั้งตนขึ้นเป็นเจ้าปราสาททอง หรือพญาธรรมิกราช องค์ผีบุญผู้เป็นใหญ่ว่าจุติมาจากสวรรค์ลงมาโผด (โปรด) มวลมนุษย์ มาจากเมืองสวรรณเขตฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง มาคบคิดกันกับองค์พ้าเลื่อน[๑] เมือง

---

[๑] คือ หลวงวิชา (บรรดาศักดิ์ประทวน) แพทย์ประจำตำบล องค์ผีบุญตั้งให้เป็นหัวหน้ายามรักษาการณ์ และเป็นผู้คอยเสกคาถาอาคม หาดอกไม้บูชาในพิธีตั้งบูชาเจ้าองค์ผีที่ศักดิ์สิทธิ์ หลวงวิชาผู้นี้เสด็จในกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์รับสั่งให้จับมา ทรงเห็นว่าเป็นแพทย์ (หมอพื้นเมือง) แผนโบราณมีคนนิยมนับถือมาก จึงมิได้รับสั่งให้ประหารชีวิต รู้สึกผิดชอบในตอนหลังทรงชุบเลี้ยงไว้ เพราะทรงเห็นว่ายังจะเป็นผู้ที่ทำประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติอยู่ได้อีก เมื่อพระองค์ท่านทรงนิวัติกรุงเทพ ฯ ก็ได้โปรดเอาหลวงวิชาผู้นี้ไปอยู่ในวังสวนดุสิตด้วย และก็ได้มาตายอยู่ที่กรุงเทพฯ นั้นเอง

ตระการพืชผลไปส้องสุมเกลี้ยกล่อมผู้คนอยู่บ้านนาโพธิ ตำบลหนามแท่ง อำเภอบ้านด่านบ่จจุบัน ได้ผู้คนเข้าเป็นพรรคพวกด้วยราว ๒๐๐ คนเศษจะไปตีเอาเมืองอุบลราชธานี แล้วองค์ผีบุญก็ยกพวกจากบ้านนาโพธิมาเกลี้ยกล่อมผู้คนที่เมืองเขมราฐอีก เวลานั้นพระเขมรัฐเดชประชารักษ์ ผู้รักษาการเมืองเขมราฐ ท้าวกุลบุตรผู้ช่วย และท้าวโพธิสาร กรมการเมืองขับไล่ไม่ให้ประชาชนนับถือ ทั้งมิให้ราษฎรเข้าเป็นพรรคพวกด้วย และตนก็มิยอมเชื่อฟังให้หนีออกจากเมืองเขมราฐไปเสีย องค์มั่นผีบุญโกรธเลยให้พรรคพวกจับท้าวกุลบุตรและท้าวโพธิสารฆ่าที่ชานเมืองเขมราฐ เพราะเมืองเขมราฐมิรู้ตัวไม่ได้เตรียมการป้องกันต่อสู้ไว้ก่อน ส่วนพระเขมรัฐเดชประชารักษ์ องค์มั่นมิได้ทำร้ายเอาไว้เป็นตัวเชิด จับบังคับขืนแคร่หามเป็นประกันแห่แหนให้เกลี้ยกล่อมราษฎรให้เข้ามาเป็นพรรคพวกจงมาก แล้วก็ยกพวกไปถึงบ้านสะพือใหญ่ ท้องที่อำเภอตระการพืชผลเดี๋ยวนี้

พวกที่ตั้งตนเป็นองค์ต่าง ๆ ได้ติดตามองค์มั่นผีบุญหัวหน้าใหญ่ไปคราวนั้นมี ๖ คน คือ ๑. องค์เขียว ๒. องค์ลิ้นก่าน ๓. องค์ที ๔. องค์พระบาท ๕. องค์พระเมตไตร และ ๖. องค์เหลือง พวกองค์เหล่านี้แต่งตัวนุ่งผ้าจีบแบบบวชนาคสีต่าง ๆ กันคือ แดง สีว (สีเขียวเข้ม) เหลืองอย่างสีจีวรของพระ แล้วก็มีปลอกใบลานจานเป็นคาถาสวมศีรษะทุกคน

เมื่อได้มาตั้งมั่นอยู่ที่บ้านสะพือใหญ่แล้ว องค์มั่นผีบุญก็บัญชาให้จัดตั้งพิธีปลูกศาลเพียงตานุ่งขาวห่มขาวทำเป็นจำศีลภาวนาแล้วก็บ่าวร้องราษฎรประชาชนว่า “จะมีเหตุร้ายเกิดขึ้นดังคำพยากรณ์ให้พากันระวังตัว” ฝ่ายราษฎรหวาดหวั่นกันอยู่แล้ว ครั้นเห็นคนจำศีลแปลกหน้ามาก็สำคัญว่าเป็นผู้ทรงคุณวิเศษ พากันเข้าไปขอให้ช่วยป้องกันภัยพิบัติ องค์มั่นผีบุญ

ก็เป่าคาถารดน้ำมนต์ให้ตามประสงค์ พูดจาหว่านล้อมเกลี้ยกล่อมเป็นอย่างดี เพราะต้องการผู้คนเป็นพรรคพวกอยู่แล้ว ข่าวผู้วิเศษไปถึงไหนก็มีราษฎรที่นั่นพากันไปหาเป็นอันมาก ที่สำคัญว่าองค์มั่นเป็นท้าวธรรมิกราชผู้มีบุญจะมาโปรด ก็สมัครเป็นพรรคพวกและรับรองเลี้ยงดูอีมหมีพีมัน เลยเป็นเหตุให้มีคนเข้านับถือกลัวเกรงมาก องค์มั่นก็ยิ่งแสดงตนโดยเปิดเผยสมกับเป็นผู้มีบุญที่จะมาดับยุคเข็ญตามคำทำนายลายแทงนั้น แล้วก็ทำชี้ไม้ชี้มือให้เป็นอะไรได้หมด เช่นเอาทรายยัดเข้าไปในลำกล้องปืนแก๊ปแล้วยิงออกไปได้เป็นต้น และเขียนเลขยันต์คาถาอาคมเสกเป่าแจกจ่ายแก่ราษฎร (ท่าจะเคยบวชมาก่อน) ราษฎรแถบนั้นหลงเชื่อก็ฮือเข้านับถือองค์มั่นผู้วิเศษประมาณ ๑,๐๐๐ คน แล้วองค์มั่นก็สั่งเกณฑ์ปืนแก๊ป ปืนคาบศิลา มีดพร้าตลอดเสบียงอาหาร มีข้าวเกลือ พริกต่างๆ และให้ตากข้าวเหนียวสุกยัดไถ่ (ยัดถุง) ผูกรอบเอวทุกคนแบบเข้าสงครามจัดกันเป็นหมวด กอง ถือศาสตราวุธ องค์ต่างๆ ชั้นหัวหน้าก็ให้ปฏิบัติการอยู่เวรยามรักษาองค์มั่น มีข้อความในคำสั่งนั้นว่าดังนี้ *"ผีนไฟอย่าให้ดับ ปืนตับให้คาบชุด อาวุธไว้ขอกข้าง มารโตใดมากล่าวอ้าง ให้ตัดหัวถวายพระองค์ (องค์มั่น ผีบุญ) ให้ทุกคนระแวดระวัง"* แล้วก็พากันโห่ร้องขึ้น ๓ ราเพื่อเอาฤกษ์ว่า *"ซ่า ซ่า ซ่า"* (คือสาธุ) องค์มั่นตั้งทัพเกลี้ยกล่อมคนอยู่ที่บ้านสะพือใหญ่ ๔–๕ วัน

ส่วนเจ้าเมืองกรมการหัวเมืองน้อยใหญ่แถบนั้น ตั้งแต่พวกผีบุญฆ่าท้าวกุลบุตรและท้าวโพธิสารตลอดการเคลื่อนไหวของพวกผีบุญแล้ว ก็รีบนำความเข้ากราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ตามเหตุการณ์ที่ได้ประจักษ์มานั้นทุกประการ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์จึงตรัสสั่งทางโทรเลขให้นายพลตรีหม่อมเจ้าศรีใสเฉลิมศักดิ์ ผู้บัญชาการกองพลทหาร

นครราชสีมาเวลานั้น จัดส่งทหารไปช่วยระงับเหตุการณ์ทางด้านเมืองยโสธร เสลภูมิโดยด่วน

นายพลตรี หม่อมเจ้าศรีใสเฉลิมศักดิ์จึงได้ทรงจัดทหารออกเป็น ๒ สาย โดยให้พระสุรราชเป็นนายทัพคุมพล ๓๐๐ ไปจากเมืองบุรีรัมย์ เมื่อถึงเมืองยโสธรเข้าตั้งอยู่วัดเทพหายโสก (นาหลวง) และกองพระสุรฤทธิคุมพล ๓๒๐ คนไปจากนครราชสีมา นายร้อยเอกเฟื่อง กับนายร้อยโทบุศเป็นผู้ช่วย เมื่อถึงเมืองยโสธรพักอยู่ศาลาวัดสิงห์ท่าราว ๓ วัน เกณฑ์กำลังเมืองได้ ๕๒๐ คน โดยท้าวขัติยเมืองยโสธรเป็นนายหมวด แล้วก็ออกเดินทางไปถึงบ้านห้วยแซง ต่อจากนี้พงศาวดารเมืองยโสธรกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

"เมื่อพระสุรฤทธิยกกองทหารไปถึงบ้านห้วยแซง ได้พักตั้งรักษาการอยู่ ๑ เดือน ได้พบชายแปลกหน้านุ่งขาวห่มขาวมีหนังสือจานใบลานจารึกเป็นอักษรขอมพันรอบศีรษะ ข้ามมาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงบอกชื่อว่าองค์ขาว พระสุรฤทธิสั่งให้ท้าวขัติยนายหมวดฯ ไปจับองค์ขาวมาสอบสวน ให้เอาทหารไปด้วย แต่ท้าวขัติยขออาสาไปคนเดียว พระสุรฤทธิไม่ไว้ใจ จึงให้ท้าวขัติยซ้อมถึงวิธีการที่จะไปจับองค์ขาว เมื่อเป็นที่พอใจแล้วจึงสั่งให้ทหาร ๑ โหลคอยสะกดรอยตามหลังไปด้วย เมื่อเพลี่ยงพล้ำเสียทีก็จะได้ช่วยเหลือแก้ไขทัน

วันนั้นเวลาพลบค่ำ องค์ขาวนั่งภาวนาอยู่ลานกลางบ้าน สะพายดาบและพกมีดพร้อมด้วยบืน ๑ กระบอกวางบนตัก ท้าวขัติยปลอมเป็นชาวบ้านทำทีจะไปสนทนาด้วย แล้วเข้าไปถามองค์ขาวว่า "มาจากไหนแล้วจะไปไหน" องค์ขาวตอบว่า "ไม่รู้ที่มาและไม่รู้ที่ไป" ท้าวขัติยเชิญตัวไปหาแม่ทัพ ทันใดนั้นองค์ขาวขยับบืนขึ้นจะยิง ท้าวขัติยกระโดดเข้า

จับกุมและเกิดต่อสู้กันขึ้น ที่สุดท้าวขัติยจับได้แล้วนำตัวองค์ขาวมามอบให้พระสุรฤทธิ ๆ สั่งให้ประหารชีวิต แล้วตัดศีรษะไปเสียบประจานหันหน้าออกทิศตะวันตกบ้าน ห่างบ้านประมาณ ๓ เส้น แล้วยกพลต่อไปถึงบ้านกุดกว้าง พักสืบข่าวศึกอยู่ ๒ วัน จึงยกพลต่อไปถึงเมืองสกลนคร ได้รับคำสั่งให้เลิกทัพกลับ เพราะการผีบาปบุญในด้านนี้สงบซาลงบ้างแล้ว" เป็นอันจบข้อความในพงศาวดารยโสธรเพียงเท่านี้

ฝ่ายทางเมืองอุบลราชธานี ขณะที่องค์มั่นผีบุญตั้งพิธีการอยู่บ้านสะพือใหญ่นั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ตรัสสั่งให้นายร้อยเอกหม่อมราชวงศ์ร่าย[๑] คุมตำรวจครึ่งหมวด และคนนำทางออกไปสืบลาดเลาพวกผีบุญผีบาปที่บ้านสะพือ พอไปถึงบ้านนาสมัยระหว่างบ้านนาหลักกับบ้านห้วยทางแยกไปอำเภอพนานิคมได้ไปเจอพวกผีบุญ ซึ่งออกมาสืบลู่ทางที่จะไปยังเมืองอุบล ฯ เลยเกิดเอะอะต่อสู้กันขึ้น พวกหม่อมราชวงศ์ร่ายมีน้อยคนเห็นกำลังจะต่อต้านพวกผีบุญไม่ได้ เพราะพวกผีบุญมีกำลังมากกว่าก็รีบถอยกลับไปเมืองอุบล ฯ กราบทูลข้าหลวงต่างพระองค์ ฯ ตามที่ได้ไปสืบรู้เห็นมา

พวกผีบุญเห็นพวกหม่อมราชวงศ์ร่ายไม่อยู่สู้ก็ชักกำเริบว่าจะยกมาตีเมืองอุบล ฯ เป็นที่ตั้งตัวก่อน ใครไม่ยอมมาด้วยก็ให้ฆ่าเสีย พวกผีบุญก็ได้ชื่อว่า *เป็นกบฏต่อแผ่นดิน* แต่นั้นมา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ ฯ จึงตรัสสั่งให้นายพันตรีหลวงสรกิจพิศาล ผู้บังคับการกองพัน

---

[๑] หม่อมราชวงศ์ร่ายเป็นนายทหารกองหนุน เข้าถวายตัวรับราชการฝ่ายพลเมืองอยู่กับเสด็จในกรม ฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ ฯ ที่เมืองอุบล ฯ

ทหารราบอุบล ฯ จัดนายทหารออกไปสืบเหตุการณ์ข้อเท็จจริงอีกครั้ง ถ้าปรากฏเป็นความจริงว่ามีผู้คิดการร้ายต่อแผ่นดินก็ให้ปราบพวกเหล่าร้าย และจับเอาตัวการมาสอบสวนลงโทษจงได้

นายพันตรี หลวงสรกิจพิศาลจึงได้จัดให้นายร้อยตรีหรี่ กับพลทหาร ๑ โหลมีอาวุธปืนยาวครบมือออกไปสืบดูเหตุการณ์ตามที่มีรับสั่ง นายร้อยตรีหรี่นำทหารออกไปได้ ๒ วัน วันที่ ๓ ก็มีพลทหารบ้อม[๑] เสื้อแสงไม่มีอะไรติดตัวมาเลยตรงเข้าเฝ้าเสด็จในกรม ฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ ฯ ทีเดียวว่า "นายร้อยตรีหรี่พร้อมด้วยทหารเมื่อไปถึงบ้านขุหลุเห็นว่ากำลังจะสู้พวกผีบุญไม่ได้ จึงจะไปหากำลังเพิ่มเติมทางบ้านเกษม ครั้นไปถึงริมหนองน้ำเรียก 'หนองขุหลุ' พวกผีบุญส่งคนมาดักคอยทีอยู่ก่อนแล้ว พวกผีบุญกลุ้มรุมกันจับนายร้อยตรีหรี่แล้วก็เกิดต่อสู้กันขึ้นอย่างตะลุมบอน ด้วยพวกทหารน้อยตัวสู้ไม่ได้ ก็ถูกพวกผีบุญฆ่าตายหมด ยังเหลือแต่ข้าพุทธิเจ้าคนเดียวต่อสู้เอาชีวิตเข้าแลกจึงหนีรอดมาได้แล้วในวันนั้น ข้าพุทธิเจ้าได้ทราบมาว่าองค์มั่นได้สั่งให้พวกเขายกกำลังไปจับท้าวกรมช้าง[๒] ฆ่าอีกคนหนึ่ง จึงรีบนำความมากราบทูลเพื่อทรงทราบ พระอาญาไม่พ้นเกล้า"

พวกผีบุญชนะทหารคราวนี้ เลยได้สมัครพรรคพวกขึ้นอีกราว ๑,๕๐๐ คนจะยกไปตีเมืองอุบล ฯ มีบทความตอนหนึ่งเป็นบทเซ้งพวกองค์ต่าง ๆ เย้ยหยันทหารว่าดังนี้

---

[๑] ตามบิดาของผู้เขียนแจ้งว่า ภูมิลำเนาเดิมของพลทหารบ้อมอยู่ที่นครราชสีมา เป็นทหารกองเกียรติยศตามเสด็จข้าหลวงต่างพระองค์คราวโปรดเกล้า ฯ ย้ายจากนครราชสีมามาประทับที่เมืองอุบล ฯ ปัจจุบันหากยังมีชีวิตอยู่อายุเห็นจะร่วม ๙๐ ปีเศษแล้ว มีภูมิลำเนาอยู่ที่อำเภอพิบูลมังสาหาร

[๒] กรมการเมืองอุบล ฯ โปรดให้ออกไปรักษาการอยู่เมืองพนานิคมชั่วคราว

"ทิงสองบั้งสังมายังบ่ทันขาด สังมาตะลาดล้มเต็งน้องเนตรนอง หัวหนองบ่ทันเศร้า สังมาเทียวทางใหม่ เบ็ดไก่เลี้ยงสู่มื่อบ่คุ้นแก่นคน สังบ่สนเคาไว้ไถนาคือสิค่อง ข้าวกากไกลข้าวก้องสองซู้สิห่างกัน ขางเฮือนไกลขางเล่า (ยุ้ง) หนีไปเซาไกลท่า ไก่บ่าไกลไก่บ้านขันท้าอยู่ละเนอ"

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ฯ พระองค์ท่านพระทัยเย็นไม่ทรงหวาดหวั่นครั่นคร้ามแต่อย่างไร เมื่อทรงทราบข้อความตามที่พลทหารบอมนำความมากราบทูลนั้นแล้ว ต่อนั้นบิดาของผู้เขียนเล่าทรงตรัสว่า *"ไอ้การใช้เด็กหนุ่มมันกล้าเกินไปหุนหันพลันแล่น ขาดความพินิจพิเคราะห์เสียงานดังนี้"* แล้วจึงมีรับสั่งให้พันตรีหลวงสรกิจพิศาลสั่งให้นายร้อยเอกหลวงชิตสรการ (จิตร มัธยมจันทร์)[๑] ผู้บังคับกองทหารบี๋นใหญ่ กับนายสิบพลทหารประมาณ ๑๐๐ เศษ มีบี๋นใหญ่ ๒ กระบอก และบี๋นยาวเล็กครบมือออกไปปราบพวกผีบาปผีบุญ และโปรดให้พระอุบลการ-ประชานิตย์ (บุญชู พรหมวงศานนท์) ข้าหลวงบริเวณอุบลราชธานีกับพระอุบลศักดิ์ประชาบาล (กุคำ สุวรรณกูฏ) ผู้รักษาการเมืองอุบล ฯ จัดกำลังฝ่ายบ้านเมืองสมทบทหาร พระอุบลการประชานิตย์ได้สั่งให้พระสุนทร-กิจวิมล (คูณ สังโขบล) เพียฆามาตย์ (แท่ง)[๒] เพียซานนท์ เพียอาสาภูธร และเพียชินบุตร เป็นนายกองฝ่ายบ้านเมือง ได้เคลื่อนขบวนกำลังทหารและกำลังเมืองออกจากเมืองอุบล ฯ เมื่อวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๔ พอวันที่ ๓ ก็บรรลุจวนจะถึงบ้านสะพือใหญ่เป็นเวลาพลบค่ำ พักพลอยู่ห่าง

---

[๑] สามีนางนวลคำ คุ้มวังสงัด เมืองอุบล ฯ เดียวนี้

[๒] ต่อมาได้รับบรรดาศักดิ์เป็น ขุนภูมิพัฒน์เขต (แท่ง เหมะนัค) เคยเป็นนายอำเภอเมืองอุบล ฯ และนายอำเภอวารินชำราบ

หมู่บ้านและค่ายพวกผีบุญราว ๕๐ เส้น นายร้อยเอกหลวงชิตสรการได้จัดทัพ โดยสั่งให้พระสุนทรกิจวิมลเป็นปีกขวา เพียซานนท์เป็นผู้ช่วยเพียซามาตย์ (แท่ง) และเพียอาสาภูธรเป็นปีกซ้าย เพียชินบุตรเป็นผู้ช่วย เมื่อได้ยินเสียงปืนใหญ่นัดแรกเป็นสัญญาก็ให้ลงมือโอบล้อมตีวงเป็นปีกกาเข้าไปพร้อมกัน เมื่อสั่งเสียเป็นที่เข้าใจกันแล้ว ก็แยกทางกันไป

นายร้อยเอกหลวงชิตสรการเลือกได้ที่ชัยภูมิเป็นสายทางย่านตรงที่จะไปยังเมืองอุบล ฯ และเป็นทางแคบ สองข้างทางเป็นป่าทึบเหมาะสำหรับตั้งซุ่มทหารไว้ในป่าตรงหัวโค้งเลี้ยวและตั้งปืนใหญ่ไว้ใต้พุ่มไม้ เมื่อพวกผีบุญยกมาตรงช่องนั้นก็หมายจะยิงปืนใหญ่ไป

ครั้นรุ่งขึ้นของวันที่ ๔ เมษายน เวลาประมาณ ๐๙.๐๐ น. พวกผีบุญยกกองจะไปตีเมืองอุบล ฯ ตามทางที่นายร้อยเอกหลวงชิตสรการซุ่มปืนใหญ่และดักกองทหารพลางไว้นั้น หลวงชิตสรการสั่งให้ทหารปืนเล็กยาวหมวดหนึ่งออกขยายแถวยิงทำเป็นต้านทานไว้แล้วทำเป็นถอยมา ล่อพวกผีบุญให้มาตามทางที่พลางไว้นั้น พอเข้าระยะวิถีกระสุนปืนใหญ่ นายร้อยเอกหลวงชิตสรการก็สั่งให้ยิงปืนใหญ่ออกไป ๑ นัด โดยตั้งศูนย์ให้ลูกปืนใหญ่นั้นเลยข้ามพวกผีบุญไปก่อน และเพื่อเป็นสัญญาปีกซ้ายขวาให้รู้ตัว พวกผีบุญเห็นลูกปืนใหญ่มิได้ถูกพวกของตนเป็นอันตราย ก็ยิ่งกำเริบเสิบสานเต้นแร้งเต้นกาพากันคิดว่า องค์มั่นนี้วิเศษแท้สมเป็นผู้มีบุญจริง กระสุนปืนใหญ่จึงได้คลาดแคล้วไป แล้วก็พนมมือโห่ร้อง “ซ่า ซ่า” (สาธุ) แสดงความยินดีพร้อมกับวิ่งกรูเข้าต่อสู้ทหาร นายร้อยเอกหลวงชิตสรการจึงสั่งให้ปืนใหญ่ยิงออกไปนัดที่ ๒ เล็งกระสุนปืนกะให้ตกระหว่างกลางไพร่พลพอดี คราวนี้กระสุนระเบิดถูกพวกผีบุญหัวเด็ดตีนขาดล้มตายระเน

ระนาด ส่วนพวกทหารบืนเล็กสั้นยาวและบืกซ้ายขวาก็พร้อมกันระดมยิง โห่ร้องซ้ำเติมเข้ามาอีก พวกผีบุญที่ตามหลังก็ชะงัก และบืนใหญ่ได้ยิงซ้ำไปอีกเป็นนัดที่ ๓ ถูกพวกผีบุญล้มตายลงประมาณ ๓๐๐ คนเศษ พวกที่เหลือตายก็แตกฮือหนีเอาตัวรอด ไม่มีใครคิดจะอยู่สู้ ส่วนองค์มั่นผีบุญ (หรือท้าวธรรมิกราชปลอม) มีผู้เห็นเดินประนมมือเสกเป่านุ่งขาวมากลางพล ขณะเกิดการต่อสู้กันทั้งสองฝ่าย เมื่อบืนใหญ่นัดที่ ๓ ยิงไปแล้วเห็นท่าไม่ได้การ เลยปลอมตัวเป็นชาวบ้านหลบหนีเอาตัวรอดไปกับพวกราว ๑๐ คน ทหารและกำลังเมืองได้พยายามติดตามจับตัวอย่างกวดขันแต่ไม่ทัน และไม่ทราบหลบหนีไปทางใด มาทราบตอนหลังว่ามีผู้พบได้นำความกราบทูลข้าหลวงต่างพระองค์ ฯ ว่าได้ข้ามฟากไปฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงแล้ว ฝ่ายพระเขมรัฐเดชประชารักษ์ เวลานั้นอยู่กับพวกผีบุญ ซึ่งองค์มั่นให้คุมตัวไว้เป็นองค์เชิดนั้น เดชะบุญไม่เป็นอันตรายจากกระสุนบืนใหญ่ นายร้อยเอกหลวงชิตสรการจึงได้คุมเอา[๑] ตัวมาเฝ้าข้าหลวงต่างพระองค์พร้อมด้วยให้ทหารจับกุมพวกผีบาป (ผีบ้า) คือพวกที่หลงเชื่อไปเข้าพวกผีบุญซึ่งเป็นตัวการสำคัญรองจากองค์มั่นลงมาและพรรคพวกผีบุญรวมทั้งสิ้น ๔๐๐ คนเศษ คุมใส่ขื่อคาจองจำไปยังเมืองอุบล ฯ เพื่อฟังกระแสรับสั่งข้าหลวงต่างพระองค์ต่อไป

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ ฯ จึงโปรดให้มีตราสั่งไปทุกหัวเมืองน้อยใหญ่ทั้งปวงว่า "ให้ผู้ว่าราชการเมือง กรมการ เจ้าหน้าที่สืบจับพวกผีบาปผีบุญซึ่งมีกระเซ็นกระสาย

---

[๑] เมื่อสอบสวนเสร็จแล้ว พระเขมรัฐ ฯ ไม่ได้เข้าข้างพวกผีบุญ โปรดให้ยกโทษ

และหลบหนีคราวต่อสู้ทหาร หรือผู้ที่สมรู้ร่วมคิดการเหล่าร้ายนี้ส่งเข้าไปยังกองบัญชาการมณฑลอีสาน ณ เมืองอุบลราชธานีโดยด่วน อย่าให้มีการหลบหนีไปได้เป็นอันขาด ถ้าหากผู้ใดปกปิดพวกเหล่าร้ายและเอาใจช่วยให้หลบหนีไปได้ จะเอาโทษแก่ผู้ปิดบังและเจ้าหน้าที่หัวเมืองนั้น ๆ อย่างหนัก"

ในขณะที่เกิดจลาจลผีบาปผีบุญนี้ ได้ทรงตั้งให้พระอุบลการประชานิตย์กับพระอุบลศักดิ์ประชาบาล เข้าเฝ้าหาพระองค์อย่างใกล้ชิดได้ทุกโอกาสเป็นพิเศษ ในเมื่อมีเหตุการณ์ด่วนเกิดขึ้นเฉพาะหน้า หรือที่เห็นควรจะกราบทูลให้ทรงทราบ และทรงตั้งให้มหาอำมาตย์โทพระยาศักดิ์ดาภิเดชวรฤทธิ์ (ดั่น อมรานนท์) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลบูรพา ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มาช่วยราชการผีบาปผีบุญนี้เป็นประธานตุลาการ ให้หม่อมเจ้าทัศโนภาสเกษมสันต์ว่าที่อัยการมณฑลอีสาน หม่อมอมรวงศ์วิจิตรคเนจร ปลัดมณฑลประจำจังหวัดอุบลราชธานี พระอุบลการประชานิตย์ ข้าหลวงบริเวณอุบล ฯ และพระอุบลศักดิ์ประชาบาล ผู้รักษาราชการเมืองอุบล ฯ รวม ๕ ท่านเป็นตุลาการร่วมการพิจารณาตัดสินเรื่องผีบาปผีบุญนี้ได้โดยเด็ดขาด

ผู้ที่ตั้งตัวเป็นองค์สำคัญจับมาได้คราวนั้นมีอยู่หลายองค์ คือ

๑. นายเข้ม ตั้งตัวเป็นองค์เหล็ก ผู้แสดงว่า กรวด ทรายจะเป็นเงิน ทอง หมู ควายทุยเผือกจะกลายเป็นยักษ์ขึ้นกินคน นายร้อยตรีขุนบรรหารรณพรรค (สาตร ศาสนนันท์) เป็นผู้ไปจับได้ที่บ้านหนองซำท้องที่เมืองเสลภูมิคนหนึ่ง

๒. พระครูอิน วัดบ้านหนองอีตุ้ม ตำบลสำราญ อำเภอยโสธร ผู้เป็นหัวหน้าแสดงหลอกลวงให้ชาวบ้านมาเข้าพิธีตัดกรรมวางเวร ล้างบาป

กรรมชั่วร้ายต่าง ๆ และให้นำเงินทองมาบูชาที่ธาตุคำบุ เมืองยโสธร นอกจากนี้ได้ไปก่อขุดน้ำส่าง (น้ำบ่อ) ที่ทุ่งเมืองเสลภูมิ บ่าวร้องให้ราษฎรว่าหินแฮ่กรวดจะกลายเป็นเงินเป็นทอง จึงมีชาวบ้านผู้โง่เขลาหลงเชื่อเอาหินแฮ่มาบูชา เพื่อให้เป็นเงินเป็นทอง กล่าวคำร้ายให้ราษฎรกระด้างกระเดื่องต่อแผ่นดิน เป็นต้นว่า "ถ้ามีข้าวเจ้าจะมีบีกบินหนี ให้เอาไปทิ้ง" คือหมายความว่าคนใดรับประทานข้าวเจ้าให้เอาไปทิ้งเสีย เพื่อไม่ให้เป็นเสบียงกำลังของกองทัพไทยต่อไป เพราะส่วนมากคนไทยรับประทานข้าวเจ้า กับอย่าเลี้ยงไก่ขาว ดาวด่างเพราะคนไทยชอบกินให้ฆ่าทิ้งเสีย หมู วัว ควายจะเป็นยักษ์ให้ปล่อยหนีหรือฆ่าเสีย (เกรงจะเป็นเสบียงอาหารของไทย) ผู้หญิงยังโสดสาวหรือแก่ก็ให้รีบมีผัวตามแต่จะหาได้

พอคำบ่าวร้องนี้แพร่สะพัด ท้าวไชยสุรินทร์ผู้ใหญ่บ้านโพนเมืองอำเภอตระการพืชผลได้ร่วมเป็นองค์กับเขาด้วยคนหนึ่ง แกคุยโว (ให้เจ้าหน้าที่สอบสวนตอนหลุดพ้นโทษพ้นตอนหนึ่ง) ว่า ผมมีเมียหลายคนจนสู้ไม่ไหว สนุกกันใหญ่ เอาเงินลาด ๒ ลาดเท่านั้นแต่งเอาเท่าไรก็ได้ (เงิน ๒ ลาดเวลานั้นเท่ากับ ๑ บาท) ท้าวไชยสุรินทร์ผู้นี้เป็นคนเจ้าปัญญามีโวหารเก่ง รู้หลบเป็นบีกรู้หลีกเป็นหางเลยรอดตัวไม่ถูกจับไปฆ่าเหมือนองค์อื่น ๆ

๓. องค์บุญ ที่เมืองพิบูลมังสาหารแห่งหนึ่ง

๔. องค์ลิ้นก่าน ที่บ้านพับแล้ง หนีกระสุนบีนใหญ่คราวทหารออกไปปราบ เจ้าหน้าที่ตามจับได้ที่บ้านพับแล้ง อำเภอวารินชำราบ

๕. องค์พรหมา บ้านแวงหนองแก้ว ท้องที่อำเภอเขื่องใน (ปัจจุบันโอนไปขึ้นจังหวัดศรีสระเกษ)

๖. องค์เขียว ในเมืองอุบล ฯ

๗. กำนันสุ่ย บ้านส่างมึง ท้องที่อำเภอเกษมสีมา ซึ่งทางราชการสั่งให้เป็นหัวหน้านำพลกำลังไปช่วยปราบพวกผีบุญ พอไปถึงกลางทางเลยพาไพร่พลโกนคิ้ว โกนหัวเป็นพวกผีบาปไปเข้าพวกองค์มั่นผีบุญเสียสิ้น

๘. หลวงประชุม (บรรดาศักดิ์ประทวน) ยังมิได้ตั้งตัวเป็นองค์อะไร เดิมเป็นกรมการเมืองอำนาจเจริญมานาน เพิ่งเริ่มก่อการเลยถูกจับก่อน ทำการเกลี้ยกล่อมผู้คนเช่นเดียวกับองค์มั่นให้ราษฎรเกลียดชังรัฐบาลแล้วจะยกมาตีเมืองอุบล ฯ ขณะที่กำลังพิจารณาตรวจสำนวนสอบสวนแต่ได้มาตายเนื่องด้วยเป็นไข้ในระหว่างคุมขังเสียก่อน

ฯลฯ

นอกจากหัวหน้าคนสำคัญ ๆ ดังกล่าวแล้ว ส่วนมากจับกุมมาจากบ้านสะพือใหญ่จนเหลือคุกตะรางไม่มีที่คุมขัง เจ้าหน้าที่จองจำขื่อคาไว้ ณ ทุ่งศรีเมือง ๒–๓ วันถูกแดดกรำฝนลำบากอยู่บ้าง คณะตุลาการได้สอบสวนพิจารณาตัดสินปล่อยและภาคทัณฑ์ไปก็มาก เพราะเป็นปลายเหตุ คงเหลือต้องจำคุกตามคำพิพากษาตามโทษานุโทษแต่หัวหน้าองค์สำคัญ ๆ เท่านั้น

องค์ผีบุญต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว แสดงตนเป็นผู้วิเศษ หลอกให้ราษฎรนำดอกไม้ธูปเทียนและเงินทองไปบูชาให้คนนับถือหลงเชื่อ และนำมาใช้เป็นประโยชน์ส่วนตัวให้ร้ายรัฐบาล เป็นเหตุให้ราษฎรมีความกระด้างกระเดื่องต่อแผ่นดิน ฯลฯ คณะตุลาการพิจารณาเป็นสัตย์ฐานกบฏก่อการจลาจลภายใน จึงพร้อมกันพิพากษาเป็นเอกฉันท์ตัดสินประหารชีวิต แล้วนำความขึ้นกราบทูลข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน เพื่อพึงกระแสรับสั่งต่อไป

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน จึงมีกระแสรับสั่งให้เป็นไปตามคำพิพากษาของคณะตุลาการพิจารณาความผิบาปผิบุญนั้นทุกประการ แต่โปรดให้นำตัวผู้ถูกประหารไปประหารชีวิตเสียบประจานไว้ ณ ที่เกิดเหตุทุกแห่งที่จับมาได้ เพื่อมิให้เป็นเยี่ยงอย่างต่อแผ่นดินสืบไป

ส่วนพระครูอินวัดหนองอีตุ้มกับพระสงฆ์อีก ๓ รูปดังกล่าว โปรดให้อยู่ในสมณเพศพระพุทธศาสนาในเขตจำกัดตลอดชีวิต หากสึกออกมาเมื่อใดให้จำคุกตลอดชีวิต

ฝ่ายทางเมืองขุขันธ์มีท้าวบุญจันทร์ น้องชายพระยาขุขันธ์ภักดีฯ ผู้ว่าราชการเมืองขุขันธ์อีกคนหนึ่ง ตั้งตัวเป็นองค์บุญจันทร์ อยู่ที่ภูเขาผ้าย ซึ่งเป็นภูเขาตั้งอยู่โดดเดี่ยวในท้องที่ตำบลพราน อำเภอขุนหาญเดี๋ยวนี้ เวลานั้นอยู่ในแขวงเมืองขุขันธ์ มีราษฎรนับถือเข้าเป็นพรรคพวกหลายร้อยคน พลโทพระยาฤทธิไกรเกรียงหาญ (ครั้งเป็นนายร้อยเอกสาย ธรรมานนท์) ไปจับกุมแต่โดยดี แต่องค์บุญจันทร์ไม่ยอมให้จับและทำการต่อสู้ขัดขวางเจ้าหน้าที่ องค์บุญจันทร์ถูกกระสุนปืนเจ้าหน้าที่ตายอยู่ที่ภูเขาผ้ายนั้นเอง

เนื่องในการประหารชีวิตพวกผิบาปผิบุญครั้งนี้ เมอสิเออร์ลอร์เรน ชาวฝรั่งเศสซึ่งทางการเราจ้างมาเป็นที่ปรึกษากฎหมาย ณ เมืองอุบลราชธานี ได้ทูลถามเสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ว่า “พระองค์มีอำนาจอย่างไรในการรับสั่งให้ประหารชีวิตคนก่อนได้รับพระบรมราชานุญาต” เสด็จในกรมฯ ทรงรับสั่งตอบว่า “ให้นำความกราบบังคมทูลดู” เมอสิเออร์ลอร์เรนเลยเงียบไป

หลังจากนั้นต่อมาไม่นาน บิดาของผู้เขียน (เวลานั้นเป็นเลขานุการส่วนพระองค์ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ อีกตำแหน่งหนึ่ง) เล่าว่า ได้เห็นลายพระหัตถ์เจ้านายพระองค์หนึ่ง (ผู้เขียนก็บังเอิญลืมพระนามเสียแล้ว) ได้ทรงมีลายพระหัตถ์ทูลเสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์เป็นการภายในส่วนพระองค์ว่า "เมอสิเออร์ลอร์เรนได้มีหนังสือไปถามหม่อมฉันเกี่ยวกับพระอำนาจข้าหลวงต่างพระองค์ หม่อมฉันเลยตอบไปว่า 'ท่านเป็นข้าหลวงต่างพระองค์'" ในลายพระหัตถ์นั้นมีสั้นๆ ไม่ได้ทรงกล่าวอะไรเพิ่มเติมอีก คำว่า "*ข้าหลวงต่างพระองค์*" ซึ่งจะตีความกว้างแคบเพียงใดนั้น ผู้เขียนเข้าใจว่า เจ้านายพระองค์นั้นท่านคงจะให้เมอสิเออร์ลอร์เรนไปขบคิดเอาเอง ซึ่งผู้เขียนก็ได้กล่าวพระอำนาจตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ไว้ในบทที่ ๑๕ (ระบบเทศาภิบาล) นั้นแล้ว

เมื่อเสร็จการปราบจลาจลผีบาปผีบุญครั้งนี้ ข้าหลวงต่างพระองค์ได้ทรงส่งมงกุฎขององค์ผีบุญหัวหน้าใหญ่เข้าไปยังกรุงเทพฯ เป็นหมวกหนีบสักหลาด ซึ่งองค์ผีบุญท้าวธรรมิกราชปลอมได้เอาทำเป็นเครื่องยศ ดังปรากฏอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ (จะยังอยู่เท่าทุกวันนี้หรือประการใดไม่อาจทราบได้) แล้วก็ทรงประทานรางวัลแก่เจ้าหน้าที่ผู้มีความชอบคราวปราบผีบาปผีบุญลดหลั่นกันมากน้อย ที่เป็นเงินอย่างสูง ๑๐๐ บาท เบี้ยเลี้ยงวันละ ๒๕ สตางค์สมัยนั้นก็นับว่ามากอยู่แล้ว ถ้าเป็นข้าราชการทหารหรือพลเรือนบางคน และคณะกรมการเมือง กำนันผู้ใหญ่บ้านก็ได้รับพระราชทานเหรียญตราชั้น ๖–๗ (เหรียญมงกุฎสยามและช้างเผือก) ตามลำดับเป็นบำเหน็จความชอบ ส่วนพลทหารบ้อมมีความชอบที่นำความมาแจ้งที่พวกผีบุญฆ่านายร้อยตรีหรี่และทำการต่อสู้โดยไม่คิดชีวิต ก็ได้รับพระราชทานสิ่งของเสื้อผ้าเงินตราตามสมควร เป็นอันจบเรื่องผีบาปผีบุญเพียงเท่านี้

นับตั้งแต่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ได้ทรงปราบปรามพวกผีบาปผีบุญไปแล้วนั้น เรื่องก็สงบซาลงไปและทรงให้มีตราประกาศห้ามไม่ให้ราษฎรนับถือผีสางใด ๆ ทั้งสิ้นอีกเป็นอันขาด เช่นเข้าทรงลงเจ้า สูนผี มีผีไท้ ผีฟ้า ผีมะเหศักดิ์หลักเมือง ผีปอบ ฯลฯ ต่าง ๆ ด้วยอาการใด ๆ ก็ดี ให้เจ้าหน้าที่หัวเมืองจับผู้ลงผีถือผีนั้นไปทำการไต่สวนพิจารณา ถ้าได้ความจริงให้ปรับเป็นเงินผู้ละ ๑๒ บาท มีรางวัลให้แก่ผู้แจ้งจับ ถ้าไม่มีเงินเสียไถ่โทษให้จำคุก ๑ เดือน เงินรางวัลหลวงออกให้ พอมีประกาศเพิ่มเติมออกไปเช่นนั้น บรรดาพวกที่นับถือผีสางต่าง ๆ ก็สงบเงียบไป เงินรางวัลที่ทรงตั้งไว้ก็หาได้จ่ายให้แก่ผู้แจ้งจับผู้ที่ถือผีสางคนทรงถึง ๓ รายไม่ เพราะราษฎรมีความเกรงกลัวและเข็ดขยาดหลาบจำเมื่อคราวปราบผีบาปผีบุญเป็นอย่างยิ่ง ต่อมาก็ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้มีกฎหมายเรื่องผีสางขึ้นเมื่อ ร.ศ. ๑๒๔ ปรากฏมาจนทุกวันนี้

ผู้มีบุญบ้านหนองบักแก้ว

เรื่องผู้มีบุญที่เกิดขึ้นจังหวัดเลย พ.ศ. ๒๔๖๗ หลังจากเรื่องผีบาปผีบุญที่เกิดขึ้นในจังหวัดอุบลราชธานีที่กล่าวมาแล้ว เป็นเวลาห่างกัน ๒๔ ปี ในสมัยที่พระยาศรีนครชัย (ประวงษ์ อมาตยกุล) เป็นผู้ว่าราชการจังหวัดเลย เจ้าพระยามุขมนตรีเมื่อครั้งเป็นพระยาราชนกุลวิบูลย์ภักดี (อวบ เปาว-โรหิต) เป็นอุปราชภาคอีสานนั้น เห็นเป็นเรื่องในทำนองเดียวกัน แต่เรื่องผู้มีบุญบ้านหนองบักแก้ว จังหวัดเลยไม่ใหญ่โตร้ายแรงเท่าผีบาปผีบุญในจังหวัดอุบลฯ จึงขอนำมาเล่าสู่ฟังในโอกาสนี้เสียเลย คือเรื่องมีอยู่ว่า

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ ที่บ้านหนองบักแก้ว ตำบลหนองคัน อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย ได้เกิดมีผู้ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญขึ้นคณะหนึ่ง จะมีความ

มุ่งหมายประการใดไม่อาจทราบได้ แต่รูปการณ์ที่เกิดขึ้น นอกจากจะเป็นการหลอกลวงราษฎรผู้โง่เขลาเบาปัญญาเพื่อหาเงินหรือเพื่อเล่นสนุกแล้ว ดูก็พาดพิงไปถึงเรื่องบ้านเมืองอยู่ด้วย ซึ่งมีผู้เล่าเอาไว้ดังนี้

หัวหน้าคณะผู้มีบุญนี้ชื่อ นายบุญมา จัตุรัส นัยว่าหลักฐานเดิมเป็นคนทางจังหวัดชัยภูมิตั้งตัวเป็นผู้วิเศษ สถาปนาตนเองเป็นพระประเสริฐมาพร้อมกับพระภิกษุสังข์ ซึ่งนายบุญมายกย่องนับถือเป็นชั้นอาจารย์หรือหัวหน้าทางฝ่ายสงฆ์ไม่ได้ตั้งตัวเป็นองค์อะไร แล้วก็มีทิดเถิก คนบ้านหนองบักแก้วนั้นเองตั้งตนเป็นเจ้าผ่าตีนแดง นายสายทอง อินทไชยศรี คนบ้านหนองคันตั้งตนเป็นเจ้าหน่อเลไล เชื้อสายเจ้าเมืองเลไลหรือเซไลมาก่อน นายก้อนทอง พลซา สารวัตรอำเภอวังสะพุง เดิมขออนุญาตต่อทางการลาบวช ๑๐ วัน ขณะที่ลาบวชเลยหนีไปสมทบกับคณะผู้มีบุญดังกล่าว ตั้งตัวเป็นเพชรกุมาร ยังไม่ทันได้แสดงอภินิหารอย่างใด จะเป็นด้วยตบะยังไม่แก่กล้าพอหรืออย่างไรไม่ทราบ เลยถูกจับกุมก่อน

ชั้นต้น ผู้มีบุญใช้วัดในบ้านหนองบักแก้วเป็นที่แสดงอภินิหาร หรือประกอบพิธีกรรม ต่อมามีคนมาสักการะเชื่อถือมากขึ้น ก็ย้ายไปตั้งสำนักขึ้นที่ป่าใกล้ ๆ บ้านนั่นแหละ โดยทำเป็นกุฏิคนละหลังอยู่อาศัยแล้วถางบริเวณกว้างขวาง ผู้ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญได้บ่าวข่าวว่าจะมียักษ์มากินคนในปีนั้นแบบเดียวกับผีบาปผีบุญที่เกิดขึ้นในจังหวัดอุบล ฯ ที่กล่าวมาแล้ว และที่จังหวัดเลยในสมัยก่อน ๆ ก็นับว่ามีความทุรกันดารและฐานะราษฎรก็มีความแร้นแค้นกว่าสมัยนี้เป็นอันมาก ถึงกระนั้นก็ยังมีผู้วิเศษหรือผู้มีบุญเกิดขึ้นกับเขาด้วย

ผู้มีบุญที่บ้านหนองบักแก้วนี้แต่ละคนอ้างตนว่า เป็นผู้แทนสวรรค์รับภาระให้มาป้องกันภัยพิบัติในเมืองมนุษย์คือยักษ์จะลงมากินคน และชี้แจงข้อควรปฏิบัติว่าทำอย่างไรจึงจะรอดพ้นเหตุอันร้ายแรงนี้ให้ประชาชนเห็นดีเห็นชอบแล้วประพฤติตาม ก็จะพ้นภัยพิบัติ และคณะผู้มีบุญก็จะได้นำไปสวรรค์อันไม่รู้จักความทุกข์แก่เฒ่าเจ็บตาย นอกจากนี้ยังมีข่าวลือไปอีกว่าผู้มีบุญสามารถเหาะเหินเดินอากาศล่องหนหายตัวอยู่คงกระพันอีกด้วย และย่นย่อแผ่นดินไกลเป็นใกล้ได้ ฯลฯ ข่าวลือต่าง ๆ นี้ทำให้ราษฎรที่ใกล้เคียงแตกตื่นไปเคารพสักการบูชา ขอความช่วยเหลือเป็นลูกศิษย์ นับถึงเขตจังหวัดร้อยเอ็ด มหาสารคาม ฯลฯ มาขอให้ช่วยเหลือป้องกันภัยพิบัติ หลายวันเข้าก็นับเป็นร้อยเป็นพัน อุตส่าห์รอนแรมมาขอบูชาเอาน้ำมนต์ ตะกรุด และผ้าประเจียดกันภัย อันจะเกิดจากยักษ์มากินคนและอันตรายต่าง ๆ บางคนก็มอบตัวเป็นลูกศิษย์ผู้รับใช้ใกล้ชิด เพื่อหวังขึ้นสวรรค์ทั้งเป็นก็มี คณะผู้มีบุญได้แบ่งหน้าที่ปฏิบัติแก่ผู้มาคารวะดังนี้

พระประเสริฐ (นายบุญมา) นอกจากจะเป็นหัวหน้าคณะแล้ว ยังให้อาจารย์สังข์มีหน้าที่ช่วยทำตะกรุดกันภัย ตะกรุดนั้นใช้ลูกแหตะกั่วมาริดให้เป็นแผ่นแล้วลงยันต์ กล่าวกันว่าในท้องที่อำเภอวังสะพุงครั้งนั้น ไม่มีแหจะเอาไปทอดปลา เพราะตะกั่วลูกแหไปใช้ทำตะกรุดเสียเกือบหมด นอกจากนี้อาจารย์สังข์ยังทำน้ำมนต์สำหรับดื่มและประพรม อาบและลงคาถาอาคมอยู่คงกระพันต่าง ๆ ทำสังวาลกันยักษ์ไม่ให้มากินคน สังวาลนั้นใช้ผลกล้วยน้อย[๑] มาร้อยเข้าเป็นสังวาลสำหรับสายสะพาย ผลกล้วยน้อยนี้

---

[๑] กล้วยลูกเล็ก ๆ ซึ่งเกิดจากพันธุ์กล้วยเล็กเตี้ย ๆ ชนิดหนึ่ง

ไม่มีในท้องที่จังหวัดเลย กำนันทัน[๑] เป็นผู้วิ่งเต้นจัดกว้านหาซื้อมาจากหล่มสักแล้วมาขายต่อในราคา ๓ ลูกต่อบาท สมัยนั้นก็นับว่าแพงมากอยู่แล้ว ร่ำรวยไปตามๆ กัน นอกจากนี้ยังมีสิ่งของวัตถุต่างๆ มาประกอบพิธีเช่น ผ้าแดง (ลงยันต์) ผ้าขาว (ทำผ้าประเจียด) สีผึ้ง (ทำเทียน) ผ้ายเส้น (สำหรับผู้มีบุญทำสายสิญจน์และไส้เทียนทำด้วยผึ้ง) ขายได้เงินมากมายอีกทางหนึ่ง

ส่วนเจ้าผ่าตีนแดง (ทิดเถิก) เป็นผู้มีหน้าที่ทำประเจียดกันภัย มีกิตติศัพท์ว่าท้าวทิดเ ิกมีลายกงจักรและลิ้นก่าน (ลิ้นดำ) วิธีทำผ้าประเจียดของทิดเถิกก็ไม่ยากเย็นอะไร คือหาผ้าขาวไปเอง (ไม่มีก็ซื้อจากกำนันทัน) ใช้ขมิ้นเป็นสีเป็นจำนวนมาก โขลกตำให้ละเอียดใส่ภาชนะชามอ่างไม้ (แบบพานโตกแต่ไม่มีขา) ขนาดโตพอควร ผ้าขาวนั้นโตเท่าผ่าเท้าของเจ้าผ่าตีนแดง ผู้ที่ต้องการผ้าประเจียดก็ค่อยหมอบคลานเข้าไปแล้วคลี่ผ้าขาวนั้นปูพื้นนั่งก้มหน้านิ่งรออยู่ ฝ่ายทิดเถิกหรือเจ้าผ่าตีนแดงก็ยกเท้าจุ่มลงไปในอ่างขมิ้น แล้วเหยียบลงไปในผืนผ้าขาวนั้น เป็นเสร็จพิธี เจ้าของผ้าก็ค่อยๆ ม้วนผ้าประเจียดอันเป็นรอยเท้าของทิดเถิกหมอบคลานถอยหลังออกไปอย่างนอบน้อมและอิ่มเอิบใจ นำไปไว้บนหิ้งบูชา ทำการกราบไหว้ทั้งเช้าเย็น

ฝ่ายเจ้าหน่อเลไล (นายสายทอง) แสดงตนว่าเป็นผู้มีวาจาสิทธิ์ คือ

---

[๑] นายทันเป็นอดีตกำนันตำบลหนองคัน ตอนมาพัวพันกับเหตุการณ์ผู้มีบุญนั้นออกจากกำนันแล้ว เป็นหัวหน้าจัดหาของมาขายประกอบพิธีดังกล่าวด้วย และเป็นหัวหน้าไหว้ครู (หรือยกครู) ให้แก่ผู้ที่นับถือผู้มีบุญที่จะมาขอสิ่งเครื่องคุ้มภัยต่างๆ

ชี้ไม้ชี้มือว่าสิ่งใดเป็นสิ่งนั้น และมีผู้ช่วยอีกคนหนึ่งคือ ผู้ใหญ่เหล่ว[๑] ตั้งตัวเป็นพญาปากเข็ด ครั้งหนึ่งเกิดมีการขโมยควายขึ้นในหมู่บ้านหนองบักแก้วนั้นเอง ชาวบ้านจับคนร้ายได้นำมาให้เจ้าหน่อเลไลชี้หรือสาปให้ตาย เจ้าหน่อเลไลได้ชี้มือและสาปทันทีเหมือนกัน ขณะที่สาปให้ตายนั้น ก็มีสานุศิษย์คอยขุดหลุมฝังศพทันที คนที่ตายเพราะสาปนั้นจะต้องฝังในที่ ๆถูกสาปยืนอยู่ จะนำไปฝังที่อื่นไม่ได้ แต่เพื่อให้สมกับอภินิหารและไม่เสียเวลา จึงจัดการฝังคนร้ายทั้งเป็นพร้อมกับคำสาปเสร็จแล้วก็พากันกลับ ญาติของคนร้ายผู้ถูกสาปได้สังเกตติดตามอยู่ห่าง ๆ เห็นเจ้าหน่อเลไลและสาวกกลับไปแล้ว ก็รีบไปขุดเอาผู้ถูกสาปซึ่งจะแย่อยู่แล้วนั้นขึ้นจากหลุมมาพยาบาลรอดชีวิตไปได้อย่างหวุดหวิด แต่ก็ต้องรีบนำไปซ่อนไว้ให้พ้นจากสายตาของเหล่าสาวกผู้มีบุญ มิฉะนั้นจะถูกสาปเป็นครั้งที่สองอีก

สำหรับนายก้อนทอง พลซานั้นตั้งตัวเป็นเพชรกุมาร ไม่ค่อยได้แสดงอภินิหารอะไร เพราะถูกจับกุมก่อน ติดตะราง ๓ ปี ขณะนี้ยังมีชีวิตอยู่

ทุกคืนจัดให้มีการฟ้อนรำสรรเสริญยกยอผู้มีบุญในทำนองที่ว่า ผู้มีบุญทั้งสี่นี้เป็นผู้ที่จะพาใครต่อใครที่เลื่อมใสในตัวเขาซึ่งเห็นสมควรจะขึ้นสวรรค์ทั้งเป็นได้ และสามารถที่จะป้องกันภัยพิบัติไม่ให้ยักษ์กินคนได้จริง

---

[๑] ผู้ใหญ่เหล่วคนนี้อยู่บ้านนาวัว หัวหน้าหน่วยส่งเสริม คือคอยยกย่องสรรเสริญคณะผู้มีบุญว่ามีอภินิหารตามข่าวเล่าลือนั้นจริง และคอยเป็นหูตาสอดแนมคนแปลกหน้าที่จะมาคอยทำลายพิธีให้แตก ไม่ได้ปรากฏได้แสดงอภินิหารอะไร ก็ถูกจับกุมก่อน แต่เมื่อสอบสวนแล้วหลักฐานไม่พอปล่อยตัวไป ภายหลังโดนคนร้ายลอบยิงตายหลังจากเหตุการณ์ผู้มีบุญผ่านพ้นไปแล้วไม่นาน

ฯลฯ เหล่านี้เป็นต้น โดยเฉพาะหญิงสาวเพื่อให้ผู้มีบุญโปรดปรานมากๆ จะไปสวรรค์ก่อนคนอื่น ๆ ต้องแต่งตัวในชุดดีและสวยที่สุดเท่าที่มี พอได้เวลาพ้อนรำชาวบ้านก็จะพากันมาจุดเทียนไปติดตามต้นไม้ในบริเวณรอบๆ กุฏินั้น ดูสว่างไสวไปหมดแล้วก็เริ่มพ้อนรำ บุคคลที่ดูเลื่อมใสก็จะใช้น้ำหอมประพรมผู้มีบุญ ซึ่งนั่งอยู่ข้างในให้ลูกศิษย์พ้อนรำสรรเสริญอยู่นั้นเป็นการคารวะโดยตรง ครั้นผู้มีบุญเห็นหญิงสาวคนใดสวยถูกใจ ก็จัดแจงเอาพวงมาลัยที่เตรียมมานั้นใส่ปลายไม้หย่อนไปคล้องคอทันที แล้วพาไปยังที่พักเพื่อเข้าญาณหาทางไปสวรรค์ทั้งเป็น พอรุ่งเช้าก็ออกจากกุฏิที่พักมาหุงหาอาหารเลี้ยงดูผู้วิเศษต่อไปเช่นนี้ทุกคืน ในครั้งนั้นราษฎรต่างก็ไม่เป็นอันทำมาหากิน พากันละทิ้งไร่นาบ้านเรือนไปกราบไหว้ผู้มีบุญไม่ขาดระยะ ปรากฏหญิงสาวแย่งกันเป็นคนโปรดของผู้มีบุญด้วยความสมัครใจจริงๆ ฝ่ายบิดามารดาก็เลื่อมใสมากที่สุด แม้หญิงที่มีสามีแล้วหากผู้มีบุญพึงประสงค์จะพาไปเข้าญาณ สามีก็จะไม่หวงห้ามกลับยินดีเสียด้วยซ้ำ โดยปรกติผู้มีบุญต้องเข้าญาณทุกคืน นอกนั้นผู้มีบุญยังได้บัญญัติข้อห้ามและข้อที่ต้องปฏิบัติไว้ดังนี้

๑. ให้มีการพ้อนรำทุกคืน

๒. ให้สวดมนต์ไหว้พระทุกเช้าเย็นเป็นประจำ

๓. ให้หมั่นทำบุญให้ทาน ให้ระลึกถึงคุณบิดามารดาเสมอ และทุกครั้งที่เรียกพ่อแม่ก็ให้เรียกว่าคุณพ่อ คุณแม่ ไม่ให้เรียกพ่อหรือแม่เฉยๆ

๔. ไม่ให้ทำการลักขโมยเ ็ดขาด

ข้อบัญญัติดังกล่าวนี้ยังถือปฏิบัติกันมาจนถึงปัจจุบัน (นอกจากข้อ ๑) ในหมู่บ้านหนองบักแก้วและบ้านใกล้เคียง เช่น บ้านปวนพุ บ้านห้วยเดื่อ

และบ้านหนองคัน ทุกเช้าเย็นจะได้ยินเสียงสวดมนต์ไหว้พระตามบ้านเรือนเซ็งแซ่ไปหมด ลูก ๆ เรียกบิดามารดาว่า คุณพ่อ คุณแม่มาจนทุกวันนี้ และการลักเล็กขโมยน้อยในหมู่บ้านดังกล่าวนับว่าน้อยที่สุดมาจนทุกวันนี้

ครั้นต่อมาเมื่อคณะผู้มีบุญมีกำลังสมัครพรรคพวกมากขึ้นก็ชักกำเริบเพราะตนสำเร็จทั้งการเงินและการบ้านมากแล้ว ทีนี้ก็ริอ่านไปทางการเมือง โดยประกาศว่า จะยกเข้าไปยึดอำเภอวังสะพุงจังหวัดเลยแต่งผู้จะเป็นนายอำเภอ ข้าหลวงมาเสร็จ ซึ่งมีพลพรรคทั้งสิ้นเพียง ๒๓ คน อาวุธมีปืนแก๊ป ๑ กระบอก ปืนคาบศิลา ๒ กระบอก นอกนั้นเป็นหอกดาบมาตั้งพักอยู่ที่ห้วยอีเลิศ (อ่างเก็บน้ำชลประทานเดี๋ยวนี้) ซึ่งห่างจากที่ว่าการอำเภอทางทิศตะวันตกประมาณ ๔ กม.

ฝ่ายทางราชการบ้านเมืองเวลานั้นได้คอยสอดส่องพฤติการณ์ความเคลื่อนไหวของคณะผู้มีบุญอยู่ตลอดมา ขณะนั้น หลวงพิศาลสารกิจ (ถิน โรจนประดิษฐ์) เป็นนายอำเภอวังสะพุง ได้รายงานไปยังจังหวัดทุกระยะ และส่งนายเลิศ เหตุเกต[๑] สารวัตรศึกษาอำเภอไปติดตามสืบความเคลื่อนไหวอยู่อย่างใกล้ชิด และรายงานให้ทางอำเภอทราบตามลำดับ นายเลิศฯ ได้ถูกพวกลูกศิษย์ผู้มีบุญเอาปืนไล่ยิงจวนเจียนจะเสียชีวิตก็หลายครั้ง เวลานั้นกำลังตรวจภูธรที่จังหวัดเลยมีน้อย พระยาศรีนครชัย ผู้ว่าราชการ

---

[๑] สมัยเมื่อผู้เขียนมาสำรวจทางสายจากขอนแก่น–วังสะพุง–เลย–เชียงคาน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ ได้เอากำนันเลิศฯ (เมื่อครั้งยังไม่ได้เป็นกำนัน) มาทำงานด้วย ครั้น พ.ศ. ๒๔๘๘ ผู้เขียนมาควบคุมงานก่อสร้างทางสายจากวังสะพุงไปอุดรธานี กำนันเลิศฯ ก็มาทำงานด้วย ให้เป็นหัวหน้าคนงานหน่วยหนึ่ง ยังแข็งแรงและเป็นกำนันตำบลวังสะพุงอยู่จนทุกวันนี้

จังหวัดเลย ได้โทรเลขรายงานไปยังมณฑลอุดร ขอกำลังมาปราบโดยด่วน ชั้นต้นคณะผู้มีบุญทำการขัดขวางเล็กน้อย ในที่สุดก็จับกุมผู้ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญได้ทั้ง ๔ คน พวกศานุศิษย์แตกหนีกระจาย เป็นอันว่าขบวนการของผู้มีบุญบ้านหนองบักแก้วได้สิ้นสุดลงภายหลังที่ได้ดำเนินการเสวยสุขสวรรค์ทั้งเป็นมาเป็นเวลาราว ๒ เดือนเศษ

เมื่อทางฝ่ายบ้านเมืองนำคดีขึ้นสู่ศาลก่อความไม่สงบวุ่นวายหรือก่อการจลาจล ผู้ต้องหาคนสำคัญ ๔ คนให้การรับสารภาพว่าได้ทำหรือตั้งตัวเป็นผู้วิเศษจริง แต่สาเหตุนั้นเนื่องมาจากว่า พวกเขาได้อ่านนวนิยายอันปรากฏอยู่ตามหนังสือใบลานต่าง ๆ เช่น เรื่อง*สังศิลปชัย จำปาสี่ต้น* ฯลฯ เป็นต้น เลยทำให้จิตใจเคลิบเคลิ้มหลงใหลไปว่า มนุษย์คงสามารถเหาะเหินเดินอากาศได้จริง จึงได้ทำการเข้าญาณ (แต่การเข้าญาณแบบในหนังสือใบลานไม่บรรลุสวรรค์ทันใจผู้มีบุญทั้ง ๔ จึงเปลี่ยนเข้าฌาณแบบใหม่คือเห็นหญิงสาวสวย ๆ แล้วเอาพวงมาลัยไปคล้องคอพาเข้าห้อง แบบนี้ดูทันสมัยได้สิ้นสวรรค์ทั้งเป็นเร็วๆดูก็ชอบกลดี) และบริการคาถาต่างๆ เพื่อให้สำเร็จตามที่ปรากฏในนวนิยายที่ได้อ่านมา มิได้คิดร้ายต่อบ้านเมืองแต่อย่างใด ที่สุดศาลตัดสินจำคุกคนละ ๓ ปี ส่วนอาจารย์สังข์เมื่อถูกจับกุมเลยเกิดวิกลจริตจะตายในคุกหรือปล่อยตัวไปไม่ทราบ เป็นอันจบเรื่องผู้มีบุญบ้านหนองบักแก้วเพียงเท่านี้

บทที่ ๑๙

ประกาศเปลี่ยนแปลงนามมณฑลและศักดินา ในเมืองประเทศราช

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงปรารภในหนังสือ *นิทานโบราณคดี* ตอนหนึ่งไว้ว่า

"...ตั้งแต่ก่อนมานั้น ชนชาวกรุงเทพ ฯ สำคัญชนชาวอีสานว่า เป็นลาว ครั้นประวัติศาสตร์แพร่หลายต่อมาจึงรู้กันมากแล้วว่า เป็นไทย มิใช่ลาว ถึงทางราชการแต่ก่อนก็อ้างว่า หัวเมืองที่เคยเรียกมณฑลพายัพกับมณฑลอุดรและมณฑลอีสานว่า 'เป็นเมืองลาว' เช่นเรียกชาวมณฑลพายัพว่าลาวพุงดำ เพราะผู้ชายชอบสักมอมแมมตั้งแต่พุงลงไปจนถึงเข่า เรียกมณฑลอีสานและอุดรว่า ลาวพุงขาว เพราะไม่ได้สักมอมอย่างนั้น เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ จัดหัวเมืองชายพระราชอาณาเขตเป็นมณฑลเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ จึงขนานนามหัวเมืองลาวพุงดำว่า มณฑลลาวเฉียง ขนานนามหัวเมืองลาวพุงขาวว่า มณฑลลาวพวนมณฑลหนึ่ง และมณฑลลาวกาวมณฑลหนึ่ง ต่อ ๆ มาจนถึง พ.ศ. ๒๔๔๒ ด้วยทรงพระราชปรารภว่าลักษณะการปกครองแผ่นดินนิยมให้เป็นอย่างประเทศราชาธิปไตย(Empire) โดยปกครองแบบคนต่างชาติต่างภาษาเป็นเมืองขึ้น จึงถือหัวเมืองมณฑลชั้นนอก ๓ มณฑลนั้นเป็นเมืองลาว และเรียกชาวเมืองซึ่งอันที่จริงเป็นคนชาติไทยว่า ลาว

เนื่องแต่ลักษณะการปกครองเช่นกล่าว เป็นอันพ้นเวลาอันสมควรแล้ว ถ้าคงไว้จะกลับให้โทษแก่บ้านเมือง จึงทรงพระราชดำริให้แก้การปกครองเปลี่ยนเป็นพระราชอาณาเขต (Kingdom) ประเทศสยาม เลิกประเพณีที่มีเมืองประเทศราชถวายต้นไม้เงินทองดังแต่ก่อน

จึงมีพระราชโองการดำรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า หัวเมืองชั้นในที่ได้รวมเมืองเข้ามณฑลจัดการเทศาภิบาลนั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้เรียกชื่อมณฑลตามที่อันสมควรแล้ว แต่มณฑลชั้นนอกมีมณฑลลาวเฉียง มณฑลลาวพวน มณฑลลาวกาว และมณฑลเขมรยังมิได้เรียกชื่อมณฑลตามพื้นที่ให้เป็นระเบียบเดียวกัน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า

๑. เมืองเชียงใหม่ ๑ เมืองลำพูน ๑ เมืองน่าน ๑ เมืองเถิน ๑ เมืองแพร่ ๑ เมืองขึ้นของเมืองเหล่านี้ ซึ่งรวมเรียกว่า 'มณฑลลาวเฉียง' นั้น ต่อนี้สืบไปให้เรียก มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ

๒. เมืองหนองคาย ๑ เมืองหนองหาร ๑ เมืองขอนแก่น ๑ เมืองชนบท ๑ เมืองหล่มสัก ๑ เมืองกุมุทาสัย ๑ เมืองสกลนคร ๑ เมืองชัยบุรี ๑ เมืองโพนพิสัย ๑ เมืองท่าอุเทน ๑ เมืองนครพนม ๑ เมืองมุกดาหาร ๑ รวม ๑๒ หัวเมือง และเมืองขึ้นของเมืองเหล่านี้ ซึ่งรวมเรียกว่า 'มณฑลลาวพวน' นั้น ต่อนี้สืบไปให้เรียกว่า มณฑลฝ่ายเหนือ

๓. เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองอุบลราชธานี เมืองศรีสระเกษ และเมืองอื่น ๆ ซึ่งรวมเรียกอยู่ว่า 'มณฑลลาวกาว' นั้น ต่อนี้สืบไปให้เรียกว่า มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ

๔. เมืองพระตะบอง ๑ เมืองเสียมราฐ ๑ เมืองศรีโสภณ ๑

เมืองพนมศรก ๑ และเมืองขึ้นของเมืองเหล่านี้ ซึ่งรวมเรียกอยู่ว่า 'มณฑลเขมร' นั้น ต่อนี้สืบไปให้เรียกว่า มณฑลตะวันออก[๑]

๕. หัวเมืองในมณฑลนครราชสีมา ซึ่งแบ่งเป็น ๔ บริเวณ คือ เมืองนครราชสีมา ๑ เมืองพิมาย ๑ เมืองบักธงชัย ๑ เมืองนครจันทึก ซึ่งรวมเรียกว่า 'บริเวณนครราชสีมา' นั้น ต่อไปนี้ให้รวมเรียกว่า เมืองนครราชสีมา

๖. เมืองนางรอง ๑ เมืองบุรีรัมย์ ๑ เมืองประโคนชัย ๑ เมืองพุทไธสง ๑ เมืองรัตนบุรี ๑ ซึ่งรวมเรียกว่า 'บริเวณนางรอง' นั้น ต่อไปนี้ให้รวมเรียกว่า เมืองนางรอง ยกเป็นเมืองจัตวาเมืองหนึ่ง

เมืองชัยภูมิ ๑ เมืองภูเขียว ๑ เมืองเกษตรสมบูรณ์ ๑ เมืองจัตุรัส ๑ เมืองบำเหน็จณรงค์ ๑ ซึ่งรวมเรียกว่า 'บริเวณชัยภูมิ' นั้น ต่อไปนี้ให้รวมเรียกว่า เมืองชัยภูมิ ยกเป็นเมืองจัตวาเมืองหนึ่ง

ประกาศมา ณ วันที่ ๔ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๘ ในรัชกาลที่ ๕"[๒]

ครั้นต่อมาในเดือนกรกฎาคมศกเดียวกันนี้ ได้มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้า ฯ ให้ทราบทั่วกันว่า ตำแหน่งเจ้านายและพระยาท้าวแสนหัวเมืองประเทศราช แต่ก่อนมายังหาได้พระราชทานศักดินาเป็นกำหนดดังพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวงไม่ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานศักดินาแก่เจ้านาย พระยา ท้าว แสนเมืองประเทศราชให้มีกำหนดในกรมศักดินาสืบไปดังนี้

---

[๑] ครั้งหลังสุดได้เปลี่ยนเรียก "มณฑลบูรพา" เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ ให้ฟังกะทัดรัดขึ้น

[๒] จาก*กฎหมายรัชกาลที่ ๕* เล่ม ๗ หน้า ๒๕๔๘

๑. พระเจ้าประเทศราช	ถือศักดินา	๑๕,๐๐๐	ไร่
๒. เจ้าประเทศราช	,,	๑๐,๐๐๐	,,
๓. พระยาประเทศราช	,,	๘,๐๐๐	,,
๔. เจ้าอุปราช	,,	๕,๐๐๐	,,
๕. เจ้าราชวงศ์	,,	๓,๐๐๐	,,
๖. พระยาอุปราช	,,	๒,๔๐๐	,,
๗. เจ้าบุรีรัตน์ เจ้าราชบุตร พระยาราชวงศ์	,,	๒,๔๐๐	,,
๘. เจ้าสุริยวงศ์ เจ้าราชสัมพันธวงศ์ เจ้าราชภาคิไนย เจ้าราชภาติควงศ์ พระยาบุรีรัตน์ พระยาราชบุตร	ถือศักดินา	๒,๐๐๐	ไร่
๙. เจ้าอุตรการ เจ้าชัยสงคราม เจ้าทักษิณนิเขต เจ้านิเวศอุดร พระยาสุริยวงศ์	ถือศักดินา	๑,๖๐๐	ไร่
๑๐. พระยาอุตรการ พระยาชัยสงคราม พระยาวังขวา พระยาวังซ้าย	ถือศักดินา	๑,๒๐๐	ไร่
๑๑. พระยาเคาสนาม	,,	๑,๐๐๐	,,
๑๒. พระยา หรือพญา	,,	๖๐๐	,,
๑๓. ท้าว	,,	๔๐๐	,,
๑๔. แสน	,,	๒๐๐	,,
๑๕. เจ้าเมืองขึ้น	,,	๒,๐๐๐	,,
๑๖. อุปราชเมืองขึ้น	,,	๑,๒๐๐	,,
๑๗. ราชวงศ์เมืองขึ้น ราชบุตรเมืองขึ้น	,,	๑,๒๐๐	,,

๑๘. พ่อเมือง ถือศักดินา ๖๐๐ ไร่

๑๙. นายแควัน ,, ๔๐๐ ,,

๒๐. แก่บ้าน ,, ๓๐๐ ,,

ประกาศมา ณ วันที่ ๑๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๘

สิ้นสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

ใน ร.ศ. ๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๓) พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลอีสานรับราชการสนองพระเดชพระคุณประทับที่เมืองอุบลราชธานีเป็นเวลาตั้ง ๑๗ ปีมาแล้ว ทรงปฏิบัติหน้าที่ราชการสำคัญนำมาซึ่งความเจริญก้าวหน้าเป็นปึกแผ่นด้วยความเรียบร้อยทุกประการ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพประสิทธิประสงค์นิวัติคืนสู่กรุงเทพมหานคร และโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์แต่บัดนั้นเป็นต้นมา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้เสด็จจากเมืองอุบลราชธานีพร้อมด้วยหม่อมเจียงคำ ชุมพล ณ อยุธยา (ท.จ.) ชายาและโอรส ธิดา ข้าราชบริพารเมื่อต้นเดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๙[๑] โดยพระพาหนะม้า โคเกวียนผ่านทางจังหวัดสุรินทร์เป็นเวลา ๑๗ ราตรีจึงเสด็จถึงเมืองนครราชสีมา และเสด็จถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๒๔ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๙ และได้เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในวันเดียวกันนั้น

---

[๑] *ราชกิจจานุเบกษา*เล่ม ๒๗ หน้า ๒๘๓ วันที่ ๒๙ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๙

ในการตามส่งเสด็จคราวนี้โปรดให้พระอุบลศักดิ์ประชาบาล (กุคำ สุวรรณกูฏ) กรมการเมืองอุบลฯ ผู้ใหญ่เป็นหัวหน้าฝ่ายพลเรือน และร้อยตรีเจ้าบัว ณ จำปาศักดิ์ นายทหารกองเกียรติยศ แล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นรถไฟหลวงที่สถานีนครราชสีมา เมื่อเสด็จถึงกรุงเทพฯแล้วโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง ประทับ ณ ที่วังสวนดุสิต ทรงรับราชการอยู่ได้เพียง ๖ เดือน พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงปิยมหาราชก็เสด็จสวรรคต

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิฯ ประสูติ ณ วันอังคาร เดือนยี่ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีมะเส็ง ตรงกับวันที่ ๒๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๐๐ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๘ ตามประกาศทรงแต่งตั้งกรมดังนี้

"...ทรงพระราชดำริว่าพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าชายชุมพลสมโภช ทรงเจริญวัยวุฒิปรีชาสามารถในราชกิจทั้งปวง มีอัชฌาสัยเรียบร้อยอ่อนน้อมโอบอ้อมอารี เป็นที่สนิทชิดชมรักใคร่ทั่วไปในพระบรมวงศานุวงศ์ ทรงเข้าพระทัยในการช่างต่างๆ ได้ทรงบังคับราชการในกรมช่างทหารใน และรับราชการสนองพระเดชพระคุณเป็นเอเดอร์แกรมพ์หลวง เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยสมควรที่จะดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมพระองค์หนึ่งได้

จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสีหนาทดำรัสให้สถาปนา พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าชายชุมพลสมโภชเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าน้องยาเธอ

กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์อัชนาม ทรงศักดินา ๑๕,๐๐๐ ตามพระราช
กำหนด อย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง จงเจริญพระ-
ชนมายุ สุข พละ ปฏิภาณ คุณสารสมบัติสรรพสิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคล
วิบูลย์ศุภผลธนสารสมบูรณ์ อดุลยเกียรติยศเดชานุภาพทุกประการเทอญ"

ให้ทรงตั้งเจ้ากรมเป็นหมื่นสรรพสิทธิประสงค์
ให้ทรงตั้งปลัดกรมเป็นหมื่นดำรงราชกิจ
ให้ทรงตั้งสมุหบัญชีเป็นหมื่นลิขิตคณารักษ์

และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เลื่อนเป็นกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นนายพลตรีราชองครักษ์ ตามประกาศทรงแต่งตั้งเลื่อนเป็น*กรมหลวง*ดังนี้

"...ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิ-ประสงค์ จำเดิมแต่ได้ทรงรับพระสุพรรณบัฏเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมมา ได้รับราชการหน้าที่ต่างๆ หลายตำแหน่งทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน ราช-การฝ่ายทหารนั้นได้เป็นนายพันโท นายพันเอก จนถึงนายพลตรีโดยลำดับ และได้ทรงทำการในหน้าที่ผู้บังคับบัญชากองทหารม้าและหน้าที่ปลัดทัพบก คราวหนึ่ง ราชการฝ่ายพลเรือนได้เป็นอธิบดีบังคับการศาลฎีกา แล กรรมการตรวจความฎีกา และได้รับตำแหน่งจเร เป็นข้าหลวงไปจัดการส่งกองทัพซึ่งยกไปปราบฮ่อข้าศึก ซึ่งมาย่ำยีพระราชอาณาเขตทางเมืองหลวงพระบางตั้งอยู่ที่เมืองพิชัย ภายหลังได้รับตำแหน่งที่เสนาบดีกระ-ทรวงโยธาธิการอยู่ไม่ช้า เมื่อมีราชการสำคัญขึ้นต้องเสด็จไปจัดการ ณ เมืองนครราชสีมา แล้วจึงได้รับแต่งตั้งเป็นข้าหลวงต่างพระองค์ อยู่ ณ เมืองอุบลราชธานีจนถึงบัดนี้ได้ ๗ ปีล่วงมาแล้ว กอปรด้วยพระสติปัญญา

และพระราชอัชฌาสัยสุขุมเยือกเย็นไปด้วยความเมตตาปราณี วิริยอุตสาหะแลความอดทนต่อความลำบากด้วยความเห็นแก่ราชการมิได้มีความท้อถอย แลมีพระราชอัชฌาสัยมิได้หนักไปในทางโลกธรรมทั้งปวง สมควรที่จะเลื่อนพระเกียรติยศขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ได้ ..."

ครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ (บีชวด จัตวาศก ร.ศ. ๑๓๑) ในรัชกาลที่ ๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ดำรงตำแหน่งสมุหมนตรีเสนาบดีที่ปรึกษา สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕ (บีจอ จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๘๔) พระชันษา ๖๖ ปี เป็นต้นราชสกุล ชุมพล ณ อยุธยา ในเจ้าจอมมารดาพึ่ง

บทที่ ๒๐

การเสด็จตรวจราชการ ของเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่

ในวันที่ ๑๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจราชการมณฑลอุดรกับมณฑลอีสาน จากกรุงเทพฯ โดยขบวนรถไฟพิเศษถึงเมืองนครราชสีมา แล้วเสด็จทรงม้าเป็นพาหนะผ่านจังหวัดขอนแก่นเป็นเวลา ๑๔ วันจึงถึงมณฑลอุดร เวลานั้นพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ โต๊ะทอง-กาทอง) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุดร เมื่อเสด็จถึงจังหวัดหนองคาย ทางการฝรั่งเศสที่เมืองเวียงจันทน์ได้จัดเรือกลไฟเป็นพาหนะล่องตามลำแม่น้ำโขง ถึงจังหวัดนครพนมเสด็จทางบกทรงม้าตรวจราชการจังหวัดสกลนคร แล้วเสด็จนมัสการพระธาตุพนม เวลานั้นอำเภอธาตุพนมตั้งอยู่บ้านเรณู เมื่อเสด็จถึงกรุงเทพฯ แล้วโปรดให้ย้ายอำเภอออกมาตั้งที่ตำบลธาตุพนม คือ อำเภอธาตุพนมปัจจุบัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ ได้ทรงประทานระฆังถวายไว้สำหรับตีบูชาพระบรมธาตุ ๒ ลูก แล้วเสด็จลงเรือยาวพายล่องตามลำแม่น้ำโขงถึงอำเภอมุกดาหารประทับแรมที่นี่ ๑ ราตรี รุ่งเช้าจากมุกดาหารเสด็จอำเภอยโสธร ผ่านดงบางอี่ทางบ้านเกาะและประทับแรม รุ่งเช้าเสด็จผ่านบ้านนาคำถึงอำเภอยโสธร ขณะนั้นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพ-สิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสานประทับที่เมือง

อุบลราชธานี จวบกับข้าหลวงปักปันเขตแดนไทยกับฝรั่งเศส คราวที่ไทยจะยกมณฑลบูรพาให้ฝรั่งเศสแลกเอาเมืองตราดคืน ข้าหลวงไทยและฝรั่งเศสกำลังประชุมกันอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี พระองค์ท่านจึงไม่ได้เสด็จทรงเยี่ยมพบปะกับข้าหลวงต่างพระองค์ ณ เมืองอุบลฯ เป็นแต่ทรงสนทนากันโดยทางโทรศัพท์ จากอำเภอโสธรประทับแรมที่เมืองเสลภูมิ–ร้อยเอ็ด–มหาสารคาม–พุทไธสง–พิมาย ทอดพระเนตรปราสาทหินพิมายแล้วเสด็จต่อไปท่าช้าง–นครราชสีมา แล้วเสด็จขึ้นรถไฟหลวงกลับกรุงเทพ ฯ รวมเวลาที่ทรงตรวจราชการครั้งนี้เป็นเวลาร่วม ๓ เดือน ในบรรดาเจ้านายข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของไทย นับว่าพระองค์ท่านได้เสด็จทรงตรากตรำบากบั่นเป็นระยะทางยาวและนานกว่าทุก ๆ ท่านที่ได้เสด็จและทรงตรวจราชการทางหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือมาแล้วแต่เบื้องหลัง ทั้งในเวลานั้นยวดยานพาหนะเช่นเครื่องบินรถยนต์ไม่มีเหมือนในปัจจุบัน

ในสมัยที่พระยาศรีธรรมศกราช (เจริญ จารุจินดา) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอีสาน ตรงกับพระราชพิธีมหามงคลราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๕๕ นั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้มีรับสั่งให้ทุกมณฑลจัดเอาน้ำอันมีชื่อในแม่น้ำ สระ บึงที่สำคัญอันเป็นมงคลนามนำเข้าไปประกอบพระราชพิธีราชาภิเษกดังกล่าวแล้ว

สำหรับมณฑลอุบลราชธานี สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสสเถระ) เมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์เป็นที่ "พระราชมุนี" เจ้าคณะมณฑลอีสานเวลานั้นได้แนะนำให้พระยาศรีธรรมศกราชจัดเอาน้ำอันมีชื่ออันเป็นมงคลนามคือ

๑. แม่น้ำมูล ที่ท่าหอชัย

๒. กุดศรีมังคละ (ริมถนนสายวารินฯ–หาดสวนยา)

๓. กุดจันทฤาชัย (ในจังหวัดอุบลฯ)

๔. คำน้ำแซบ (ที่อำเภอวารินชำราบ)

๕. ห้วยสำราญ (ที่จังหวัดศรีสระเกษ)

๖. สระโบราณ (ที่จังหวัดสุรินทร์)

รวม ๖ แห่ง เป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ เป็นน้ำอันมีชื่อเป็นศิริมงคล เป็นน้ำมุรธาภิเษก โดยพระยาศรีธรรมศกราช (เจริญ จารุจินดา) และพระวิภาคย์พจนกิจ (ครั้งเป็นหลวงอุปลานุการวัฒน์ เล็ก สิงหัษฐิต) เป็นผู้นำไปถวายในพระราชพิธีนี้ น้ำอันเป็นมงคลนามทั้ง ๖ แห่งนี้จึงนับว่าเป็นแหล่งน้ำที่สำคัญจึงได้นำมากล่าวไว้ในหนังสือนี้ด้วย

และก็ในศกเดียวกันนั้นเอง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีธรรมศกราช (เจริญ จารุจินดา) ย้ายไปดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา แต่บังเอิญป่วยเป็นโรคกระเพาะอาหารพิการ ถึงแก่กรรมอยู่ที่กรุงเทพฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายพระยาศรีธรรมศกราช (ปิ่ว บุนนาค) เมื่อครั้งเป็น “พระยาวิเศษสิงหนาท” ปลัดมณฑลประจำจังหวัดขุขันธ์มาดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานีสืบไป

เมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๕๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาท เสด็จตรวจตราราชการต่างพระองค์ (รัชกาลที่ ๖) มณฑลนครราชสีมา และมณฑลอุบลราชธานี ชั้นต้นว่าจะเสด็จแค่เมืองอุบลฯ แต่เมื่อเสด็จถึงอุบลฯ แล้วมีพระประสงค์จะเสด็จพระดำเนินต่อไปยังอำเภอพิบูลมังสาหาร ชายแดน

เวลานั้นพระวิภาคย์พจนกิจ[๑] เป็นนายอำเภอฯ จึงได้เตรียมการต้อนรับเสด็จอย่างกะทันหัน ปลูกพลับพลาไม้จริงทั้งกลางวันกลางคืนแล้วเสร็จตามกำหนดการ เป็นการสมพระเกียรติยศยิ่ง พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงศ์ฯ โอรส พร้อมด้วยหม่อมคัทริน ชายาก็ได้ตามเสด็จด้วย เวลานั้นพระชันษาของพระองค์เจ้าจุลฯ เห็นจะได้ราว ๘ ชันษา ผู้เขียนได้ดูการรับเสด็จคราวนั้นอย่างใกล้ชิด พอเรือกลไฟจูงเรือพระที่นั่งเทียบชานชาลา สะพานปะรำหน้าที่ว่าการอำเภอพิบลฯ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงศ์ฯได้เสด็จขึ้นข้างบนพร้อมพระมารดาตามเสด็จพระบิดา ฉลองพระองค์ด้วยกางเกงแพรสีเลือดนก เสื้อผ้าบ่านคอกลม มีมหาดเล็กนุ่งผ้าม่วง เสื้อชั้นนอกคอปิดสวมถุงเท้ารองเท้าเดินตามหลัง รู้สึกว่าโปรดมะพร้าวอ่อนที่บ้านเมืองจัดถวายรับเสด็จคราวนี้มาก และทรงพระสำราญร่าเริงดี เมื่อเสวยพระกระยาหารกลางวันแล้ว หม่อมคัทรินและพระองค์เจ้าจุลจักรพงศ์ฯ ได้เสด็จลงเรือพาย โดยการนำเสด็จพระวิภาคย์พจนกิจทอดพระเนตรแก่งสะพือ มีรับสั่งจะให้เอาเรือลงไปใกล้ๆ แก่ง แต่พระวิภาคย์ฯ ได้ทูลว่าไปไม่ได้ เพราะแก่งกำลังเชี่ยว หากเรือเล็กนี้ไปถูกกระแสน้ำเชี่ยวจะพัดเอาเรือไปตกแก่งจะเป็นอันตราย แล้วเสด็จกลับไปประทับแรมที่เมืองอุบลราชธานีในวันเดียวกัน บิดาของผู้เขียนก็ได้โดยเสด็จถึงเมืองอุบลฯ ด้วย

ตอนหนึ่งบิดาของผู้เขียนเล่าขณะที่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาทประทับ ณ ท่ามกลางข้าราชการทหารพลเรือนชั้นผู้ใหญ่ที่จวนสมุหเทศาภิบาลของคืนวันนั้น ได้ทรงกล่าวว่า “*...มณฑลอุบลราชธานีเป็นมณฑลที่กว้างใหญ่มีพลเมืองมาก ราษฎรประชาชนเป็นผู้ว่านอนสอนง่าย หากได้บำรุงสักเล็กน้อยก็อาจจะนำมาซึ่งผลประโยชน์แก่แผ่นดินมาก จึง*

---

[๑] เมื่อครั้งเป็นหลวงวิภาคย์พจนกิจ (เล็ก สิงหัษฐิต)

ให้สมุหเทศาภิบาลตลอดจนข้าราชการแต่ละแผนกการพากันเอาใจใส่ช่วยทำนุบำรุงมณฑลอุบล ฯ ให้เป็นปึกแผ่นยิ่งขึ้น จะได้เป็นกำลังส่วนใหญ่ของประเทศชาติสืบไป...” วันรุ่งขึ้นได้เสด็จโดยเรือกลไฟลากจูงเรือฉลอมที่จัดเป็นเรือพระที่นั่งไปตามลำน้ำมูลไปพิมาย–ท่าช้างเสด็จขึ้นรถไฟขบวนพิเศษกลับพระนคร

เหตุที่ได้ทรงเปลี่ยนหมายกำหนดการอย่างกะทันหันไปยังอำเภอพิบูลมังสาหารดังกล่าวแล้วนั้นทราบว่า เนื่องจากก่อนการเสด็จถึงเมืองอุบล ฯ เล็กน้อย พระยาสารศาสตร์ศิริลักษณ์[๑] พระยาประทุมเทพภักดี (อ่วม บุณยรัตพันธ์) ผู้ว่าราชการจังหวัดอุบลราชธานี และพระวิภาคย์พจนกิจ พร้อมด้วยเมอสิเออร์ชามบิเยร์ ข้าหลวงโยธาประเทศลาว–ฝรั่งเศส และเมอสิเออร์แนมป๋อง กงสุลฝรั่งเศสประจำมณฑลอุบลราชธานีร่วมไปตรวจราชการสร้างทางหลวงสายที่ ๑๖ (พิบูลฯ–ช่องเม็ก) ที่จะติดต่อเชื่อมทางหลวงอาณานิคมสายที่ ๑๐ ของฝรั่งเศส (ช่องเม็ก–เมืองเก่าคันเกิง) เพื่อพิจารณาปักปันหมุดเขตแดนที่เชื่อมกันตามนโยบายของรัฐบาลสยามกับรัฐบาลฝรั่งเศสในอินโดจีนเวลานั้น ทั้งมีพระประสงค์เสด็จตรวจราชการต่างพระองค์ชายแดนด้านนี้ด้วยอย่างใกล้ชิด

ก่อนและหลังที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาทเสด็จตรวจราชการต่างพระองค์คราวที่กล่าวนี้ ก็ได้มีเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่เสด็จและไปตรวจราชการภาคอีสานควรจะบันทึกไว้ด้วยคือ

๑. พ.ศ. ๒๔๔๒ พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นพิชัยมหินทโรดม (ในรัชกาลที่ ๕) เสด็จมาตรวจโรงสาวไหมที่เมืองอุบล ฯ ผ่านอำเภอเขื่องใน

---

[๑] เมื่อครั้งเป็นพระยาดุงสาครศาสตร์ (สรรเสริญ สุขยางค์)

บ้านชีทวนประทับแรมที่เมืองอุบล ฯ หลายราตรี เจ้านายพระองค์นี้ ทรงสนพระทัยและยังทรงเป็นนักแต่งเพลงอย่างดีด้วยพระองค์หนึ่ง นัยว่าทรงโปรดทำนองเพลงลาวดำเนินทรายมาก ครั้นเสด็จตรวจราชการมณฑลอีสานคราวที่กล่าวนี้ ระหว่างทางที่เสด็จทรงรอนแรมมานั้น พระองค์ท่านจึงได้ทรงแต่งเพลงเพื่อให้เข้าคู่กับ "เพลงลาวดำเนินทราย" เพลงหนึ่ง และประทานชื่อว่า "เพลงลาวดำเนินเกวียน" เห็นจะเป็นเพราะเมื่อโคลากเกวียนไปบนทรายก็เนิบนาบ การลีลาทำนองของเพลงนี้จึงดำเนินไปช้า ๆ ทำนองโคลากเกวียนไปบนทรายดังกล่าวแล้ว ซึ่งบทร้องขึ้นต้นว่า "โอ้ละหนอดวงเดือนเอย..." เป็นเพลงที่พึงไม่เบื่อนับเป็นเพลงอมตะได้เพลงหนึ่ง ครั้นต่อมาเพลงลาวดำเนินเกวียนนี้มีคนนิยมโดยแพร่หลาย เลยถูกเปลี่ยนชื่อเพลงไปตามบทร้องโดยปริยายว่า *เพลงลาวดวงเดือน* มาจนเท่าทุกวันนี้

๒. พ.ศ. ๒๔๕๔ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบวรเดช (แต่ครั้งดำรงฐานันดรศักดิ์เป็นหม่อมเจ้าบวรเดช กฤดากร) เสด็จตรวจราชการภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ผ่านจังหวัดอุดรธานี–นครพนม–มุกดาหาร–อำนาจเจริญ–ม่วงสามสิบ–อุบล ฯ ประทับแรมที่กรมทหารราบอุบล ฯ ๒ คืน แล้วเสด็จกลับทางนครราชสีมาโดยเรือกลไฟตามลำแม่น้ำมูล

๓. พ.ศ. ๒๔๕๕ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงอดิศรอุดมเดชเสด็จตรวจราชการนครราชสีมา–อุดร ฯ–นครพนม – มุกดาหาร – อำนาจเจริญ – ยโสธร–คำเขื่อนแก้ว–เขื่องใน–อุบล ฯ ประทับที่อุบล ฯ ๓ ราตรี แล้วเสด็จกลับทางศรีสระเกษ–สุรินทร์–บุรีรัมย์–นครราชสีมา ทางเกวียน

๔. พ.ศ. ๒๔๕๖ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยะสิริ) ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทยไปตรวจราชการจากนครราชสีมา โดยพาหนะ

โคเกวียนผ่านจังหวัดสุรินทร์–บุรีรัมย์–ศรีสระเกษ–อุบล ฯ พักแรมที่อุบลฯ ๓ คืน กลับทางยโสธร–เสลภูมิ–ร้อยเอ็ด–มหาสารคาม–ขอนแก่น–นครราชสีมา–กรุงเทพ ฯ

๕. พ.ศ. ๒๔๖๐ นายพลโทพระยาศรีหราชเดโช (หม่อมหลวงช่วง) แม่ทัพภาคอีสาน พร้อมด้วยนายพลตรีพระยาประเสริฐสงคราม ผู้บัญชาการกองพลทหารราบร้อยเอ็ดไปตรวจราชการทหารแล้วเลยไปจนถึงอำเภอพิบูลมังสาหาร และมีราชทูตญี่ปุ่นติดตามไปด้วย แล้วกลับทางอุบลฯ ไปนครราชสีมา

๖. ในศกเดียวกันนี้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระชัยนาทนเรนทร (แต่ครั้งดำรงฐานันดรศักดิ์เป็นกรมขุน ฯ ในราชทินนามเดิม) เสด็จมณฑลอุบลราชธานี แล้วเสด็จต่อไปยังอำเภอพิบูลมังสาหาร ประทับแรมคืนเดียว เสด็จกลับอุบล ฯ–นครราชสีมา–กรุงเทพ ฯ

๗. พ.ศ. ๒๔๖๑ นายพลเอก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน เสนาบดีกระทรวงพาณิชย์และคมนาคม เสด็จตรวจราชการทางรถไฟจากนครราชสีมา–อุบล ฯ และทางหลวงแผ่นดินสายจากอำเภอพิบูล ฯ–ช่องเม็ก เวลานั้นหลวงสถิตนิมานการ (เมื่อครั้งเป็นนายชม สุบี่ยพันธ์) นายช่างได้ทำการสำรวจทางไปถึงช่องเม็กระยะทาง ๓๒ กม. ต่อแดนลาวเสร็จแล้ว และก็อยู่ประจำควบคุมงานก่อสร้างทางสายนี้จนสำเร็จ การเสด็จของพระองค์ท่านคราวนั้น จากอำเภอพิบูล ฯ โดยพาหนะม้าพร้อมด้วยผู้ว่าราชการจังหวัดอุบล ฯ พระวิภาคย์พจนกิจ นายอำเภอพิบูลมังสาหาร กับข้าราชการประจำกระทรวงที่ตามเสด็จอีกหลายคน ประทับแรมที่บ้าน

ดอนขวาง ๑ ราตรี แล้วเสด็จมาประทับแรมที่อำเภอพิบูล ฯ ๒ ราตรี จึงเสด็จกลับอุบล ฯ–นครราชสีมา–กรุงเทพ ฯ

๘. พระยาราชวินิจจัย (อุทัยวรรณ อมาตยกุล) อธิบดีกรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย ไปตรวจราชการภาคอีสานจากนครราชสีมา–ขอนแก่น–มหาสารคาม–ร้อยเอ็ด–ยโสธร–อุบลฯ แล้วเลยไปตรวจราชการที่อำเภอพิบูลมังสาหาร กลับอุบล ฯ ทางนครราชสีมาโดยเรือกลไฟเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑

๙. พระยาศรีธรรมาธิราช ปลัดทูลฉลอง กระทรวงมหาดไทย โปรดเกล้าฯแต่งตั้งให้เป็นข้าหลวงใหญ่ตรวจราชการชายแดนพระราชอาณาเขต ติดต่อกับอินโดจีนฝรั่งเศสร่วมกับข้าหลวงใหญ่ฝรั่งเศสพิจารณาปักปันเขตแดนตามลำแม่น้ำโขงที่เป็นเกาะหรือดอนเพื่อเหมาะสมยุติธรรมกันใหม่ เริ่มจากจังหวัดเชียงรายจนถึงจังหวัดอุบลราชธานีสุดเขตที่บ้านด่านปากมูล (อำเภอบ้านด่านปัจจุบัน) เมื่อถึงอำเภอบ้านด่านแล้ว (เวลานั้นเรียกอำเภอโขงเจียม) ได้พักตรวจราชการดูแนวเส้นเขตแดนตรงที่เขาบรรทัดจรดลำแม่น้ำโขงที่ปากลำน้ำโดมน้อยตกแม่น้ำมูล ซึ่งเรียกว่า *เวินบึก* ๒ คืน เมื่อเสร็จแล้วข้าหลวงใหญ่ทั้งไทยและฝรั่งเศส พร้อมด้วยเจ้าหน้าที่แต่ละฝ่ายได้แยกอำลากันกลับประเทศตน ส่วนพระยาศรีธรรมาธิราชเดินทางกลับกรุงเทพฯตามลำแม่น้ำมูล โดยพาหนะเรือพาย ๖ ลำ ซึ่งพระวิภาคย์พจนกิจได้นำมารับที่อำเภอบ้านด่าน พักแรมที่อำเภอพิบูลฯ ๒ คืน แล้วเลยไปตรวจราชการตามทางหลวงสายจากพิบูลฯ ไปช่องเม็กซึ่งเพิ่งสร้างแล้วเสร็จใหม่ ๆ โดยรถยนต์ ถึงช่องเม็กที่ต่อเขตแดนแล้วกลับมาพักแรมที่อำเภอพิบูลฯ ๑ คืน แล้วย้อนกลับทางอำเภอกันทรลักษณ์–อำเภอขุขันธ์–อุทุม-

พรพิไสย–ศรีขรภูมิ (แต่เมื่อยังไม่ย้ายที่ว่าการอำเภอมาอยู่ริมทางรถไฟ) จังหวัดสุรินทร์ แล้วขึ้นรถไฟไปจังหวัดบุรีรัมย์–นครราชสีมา และในการนี้ปลัดทูลฉลองฯได้มีบัญชาให้พระวิภาคย์พจนกิจ (เมื่อครั้งเป็นหลวงฯ) ติดตามตรวจราชการด้วย เมื่อถึงอำเภอขุขันธ์จึงอนุญาตให้กลับ

๑๐. พ.ศ. ๒๔๖๓ นายพลเอกพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน (แห่งรัชกาลที่ ๗) เสด็จตรวจราชการทางรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือและทางรถยนต์สายพิบูลฯ ช่องเม็กเป็นครั้งที่ ๒ มีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ตามเสด็จด้วยคราวนั้นคือพระยารำไพพงษ์บริพัตร (จิตร บุนนาค) พระยาสารศาสตร์ศิริลักษณ์ (ครั้งเป็นพระผดุงสาครศาสตร์) พระยาพหลโยธินทร์ (นพ พหลโยธินทร์) สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ฯลฯ เมื่อมาถึงเมืองอุบลฯเสด็จต่อไปยังอำเภอพิบูลมังสาหารประทับแรม ๑ คืน รุ่งขึ้นเสด็จเมืองปากเซโดยพระวิภาคย์พจนกิจขอความช่วยเหลือไปยังเมอสิเออร์โอเดอแบท์[๑] กอมมิแซร์ เมืองปากเซได้จัดรถยนต์ ๓ คันมาคอยต้อนรับเสด็จที่อำเภอพิบูลฯ เมื่อถึงเมืองเก่าคันเกิง (ตรงข้ามปากเซ) เสด็จต่อไปยังเมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้ายุติธรรมธร (เจ้าราช-

---

[๑] เมอสิเออร์โอเดอแบท์คนนี้ เจ้ากาวิละวงศ์ ณ เชียงใหม่ ได้เล่าให้ผู้เขียนฟังว่า ตอนเกิดสงครามโลกครั้งแรกท่านอยู่ในประเทศฝรั่งเศส ทางการแต่งตั้งให้ได้รับยศเป็นนายดาบ ล่ามประจำกองอาสาสมัครทหารไทยที่ไปร่วมการสงครามนี้ด้วย ส่วนเมอสิเออร์โอเดอแบท์คนนี้ก็ถูกระดมพลครั้งสงครามโลกดังกล่าว เมื่อคราวมารับราชการในลาวและก็ได้มาเป็นล่ามของฝรั่งเศสประจำกองทหารไทยด้วย จึงรู้จักกันดี พูดภาษาลาวพอรู้เรื่อง เสร็จสงครามโลกจึงกลับมาประเทศลาวคราวนี้ได้เป็นกอมมิแซร์ดังกล่าวแล้ว ชอบพอกับบิดาผู้เขียนไปมาติดต่อราชการด้านชายแดนเรียบร้อยด้วยกันทั้งสองฝ่าย

ดนัย หยุย) เจ้านครจำปาศักดิ์ทำการต้อนรับเสด็จและเผ้า ทรงปราศรัยกับเจ้าองค์ครองเมืองนครจำปาศักดิ์เป็นอย่างดี แล้วก็เสด็จประพาส *วัดภู* อันเป็นปูชนียสถานโบราณเก่าแก่มาหลายพันปี สร้างด้วยศิลาแลงแบบเขาพระวิหารหรือพิมาย ถึงกับมีคำกล่าวกันว่า *"หากได้ไปเมืองนครจำปาศักดิ์ไม่ได้เห็นวัดภูก็เท่ากับไม่ได้เห็นเมืองนครจำปาศักดิ์"* เสร็จแล้วกลับมาประทับแรมที่เมืองปากเซ ทางการฝรั่งเศสที่เมืองปากเซได้จัดตำรวจภูธร ๑ กองร้อยรับเสด็จเป็นเกียรติยศ ชาวเมืองถวายดอกไม้ธูปเทียนเป็นอันมาก ในการเสด็จเมืองปากเซคราวนี้ กอมมิแซร์แห่งรัฐบาลได้จัดการต้อนรับอย่างสมพระเกียรติยศ รุ่งขึ้นเสด็จกลับอำเภอพิบูลมังสาหาร เสด็จประทับเรือกลไฟกลับเมืองอุบลฯในวันเดียว ประทับแรมที่อุบลฯ ๒ ราตรีแล้วเสด็จกลับนครราชสีมา–กรุงเทพฯ

๑๑. พ.ศ. ๒๔๗๐ จอมพลพระเจ้าพี่ยาเธอ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต (แห่งรัชกาลที่ ๗) เมื่อทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการภาคอีสาน จากกรุงเทพฯ โดยเสด็จขบวนรถไฟพิเศษ–นครราชสีมา–บุรีรัมย์–สุรินทร์-ศรีสระเกษ เวลานั้นทางรถไฟสายนี้เพิ่งสร้างเปิดการเดินรถถึงจังหวัดศรีสระเกษ จากศรีสระเกษโดยพระพาหนะรถยนต์ (ระยะทาง ๖๐ กม.) ตามทางลำลองหรือทางเกวียนเดิม มีข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนตามเสด็จที่สำคัญคือ ๑. พลโท พระยาประเสริฐสงคราม ๒. พลอากาศโทพระยาเฉลิมอากาศ ๓. มหาอำมาตย์โทพระยาเพชรดาธิหาวงศ์ (สะอาด ณ บ้อมเพชร) สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ๔. มหาอำมาตย์ตรีพระยารำไพพงษ์บริพัทร์ ผู้บัญชาการรถไฟหลวง และ นายพันโทพระไพศาลเวชกรรม ฯลฯ เวลา

นั้นพระยาประทุมเทพภักดี (ธน ณ สงขลา) เป็นผู้ว่าราชการจังหวัดอุบล-ราชธานี ประทับแรมที่อุบลฯ ๒ ราตรี ได้มีรับสั่งให้ย้ายกรมทหารราบอุบลฯ ซึ่งขณะนั้นตั้งอยู่ในบริเวณโรงเรียนเบญจมมหาราชเดี๋ยวนี้ ไปตั้งที่บ้านคำน้ำแซบ อำเภอวารินชำราบฝั่งขวาแม่น้ำมูลคือ "ค่ายสรรพสิทธิประ-สงค์" ณ บัดนี้ ส่วนบริเวณที่ตั้งกรมทหารเดิมให้กระทรวงกลาโหมมอบให้ผู้ว่าราชการจังหวัดอุบลฯ จัดสร้างโรงเรียนตัวอย่างเบญจมมหาราชซึ่งรื้อจากขอบทุ่งศรีเมืองตะวันออกไปสร้างใหม่ กับโรงเรียนหัตถกรรมปรากฏมาเท่าทุกวันนี้

๑๒. พ.ศ. ๒๔๗๑ พระยาจ่าแสนยบดี (ชิต สุนทรวร) เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทยไปตรวจราชการโดยขบวนรถไฟจากกรุงเทพฯ–นครราชสีมา–อุบลราชธานี (ตอนนี้ทางรถ-ไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือถึงอุบลฯ เสร็จแล้ว) พักตรวจราชการที่อุบลฯ ๒–๓ วันแล้วเลยไปตรวจราชการที่อำเภอพิบูลมังสาหาร โดยพาหนะเรือยนต์ พระวิภาคย์พจนกิจ นายอำเภอฯ ได้นำตรวจราชการชายแดนแล้วเลยไปยังเมืองปากเซ แล้วกลับมาค้างคืนที่อำเภอพิบูลฯ ได้บันทึกในสมุดตรวจราชการของอำเภอฯ ความตอนหนึ่งว่า *"ญาพ่อพระวิภาคย์ฯ ปกครองท้องที่เรียบร้อยเปรียบเหมือนบิดาของพลเมือง ราษฎรมีความรักใคร่นับถือและติดต่อราชการบ้านเมืองด้านชายแดนอินโดจีนฝรั่งเศสเรียบร้อยดีทุกประการ ทั้งเป็นผู้รู้จักภูมิประเทศโดยกว้างขวาง"* รุ่งเช้าเดินทางกลับอุบล–นครราชสีมา–กรุงเทพฯ

๑๓. เมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๗๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เวลานั้นทรงดำรงตำแหน่งนายกราชบัณฑิตย-

สถาน พร้อมด้วยหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล พระธิดาพระยาเพชร-ดาธิหาวงศ์ สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา และข้าราชการอีกหลายท่านเสด็จทอดพระเนตรปูชนียสถานภาคอีสาน โดยจากนครราชสีมาทรงตรวจปราสาทหินพิมาย–เขาพนมรุ้ง–อำเภอนางรอง–เมืองต่ำ–ศรีสระเกษ–วัดกำแพง–บ้านระเงียง (ไทยเรียกระแงง)–ห้วยตาเง็อก–เขาเทพพระวิหาร แล้วเสด็จต่อไปยังเมืองอุบลราชธานี เสด็จกลับกรุงเทพฯ โดยขบวนรถไฟพิเศษ

การเสด็จทอดพระเนตรเขาพระวิหารของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพครั้งนี้ เรสิดังท์เมืองกัมปงทมแต่งตัวเต็มยศประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์พร้อมด้วยทหารกองเกียรติยศมาคอยต้อนรับเสด็จที่เขาพระวิหาร แล้วก็ชักธงฝรั่งเศสขึ้นประหนึ่งว่าเขาพระวิหารเป็นของฝรั่งเศส

๑๔. วันที่ ๒๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ นายพลเอกพระเจ้าพี่ยาเธอกรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน เสนาบดีกระทรวงพาณิชย์และคมนาคมเสด็จตรวจราชการทางรถไฟสุดแค่จังหวัดอุบลราชธานี แล้วเสด็จกลับกรุงเทพฯ

๑๕. พ.ศ. ๒๔๗๒ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร[๑] เสนาบดีกระทรวงธรรมการเสด็จตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา และจังหวัดอุบลราชธานี มีพระยาเพชรดาธิหาวงศ์ สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาตามเสด็จด้วย ประทับแรมที่อุบลฯ ๒ ราตรี แล้วเสด็จต่อไปยังอำเภอพิบูลมังสาหารพักแรม ๒ ราตรี แล้วเสด็จต่อไปยังเมืองปากเซ โดยเมอสิเออร์ยูลส์ บอสด์ ผู้สำเร็จราชการประเทศลาวของอินโดจีนฝรั่ง-

---

๑ เมื่อครั้งดำรงฐานันดรศักดิ์เป็น "พระองค์เจ้าธานีนิวัต"

เศสที่เมืองเวียงจันทน์ จัดรถยนต์มารับเสด็จที่อำเภอพิบูลมังสาหาร ๓ คัน ส่วนเมอสิเออร์บอสด์คอยต้อนรับอยู่ที่เมืองเก่าคันเกิง (ฝั่งขวาแม่น้ำโขงตะวันตก) มีชาวบ้านราษฎรมาเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียนที่เมืองเก่าคันเกิงเป็นอันมาก เสร็จแล้วต่อไปยังเมืองนครจำปาศักดิ์ทอดพระเนตรวัดภู ทางการฝรั่งเศสจัดเลี้ยงพระกระยาหารกลางวันที่สนามตึกหิน โฮงซาวลานวัดภู บนเชิงเขา ซึ่งตัวปราสาทหินวัดภูตั้งอยู่เชิงภูเขาปาศักดิ์ เมื่อทอดพระเนตรปูชนียสถานวัดภูแล้ว เสด็จกลับมาประทับร้อนที่เมืองปากเซ[๑] ๒ ชั่วโมง แล้วเสด็จกลับประทับแรมที่อำเภอพิบูลมังสาหาร รุ่งขึ้นเสด็จเรือกลไฟไปยังจังหวัดอุบลฯ ประทับแรม รุ่งขึ้นเสด็จทอดพระเนตรปูชนียสถานที่บ้านไผ่ใหญ่ อำเภอม่วงสามสิบ เวลานั้น รองอำมาตย์เอกพระบริคุตคามเขต (โหง่นคำ สุวรรณกูฏ) เป็นนายอำเภอม่วงสามสิบแล้ว เสด็จกลับอุบลฯ ในวันนั้น ประทับแรมที่อุบลฯ ๒ ราตรี จึงเสด็จกลับกรุงเทพฯ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ในรัชกาลที่ ๖ ให้ประกาศทราบโดยทั่วกันโดยให้รวมมณฑลอุดร มณฑลอุบลราชธานี

---

[๑] ทางรถยนต์จากเมืองเก่าคันเกิงไปยังเมืองนครจำปาศักดิ์นั้นระยะทาง ๕๗ กม. มีห้วยโกรกธารหลายแห่ง ทางเลียบภูเขามะโรง เขาปาศักดิ์ไปทางตะวันตก แล้วอ้อมเขามาทางตะวันออกมาวัดภู (กม. ที่ ๔๕) จากวัดภูเป็นที่ราบเข้าไปยังตัวเมืองนครจำปาศักดิ์ระยะทาง ๑๒ กม. ในปัจจุบันรถยนต์จากเมืองเก่าฯ ไปนครจำปาศักดิ์ไม่ได้ เพราะสะพานชำรุดและขาดการบำรุง ถึงฤดูสงกรานต์ชาวนครจำปาศักดิ์และหัวเมืองที่ใกล้เคียงได้มาทำการสักการบูชาสรงน้ำพระบาทจำลอง และทำบุญสงกรานต์เป็นงานใหญ่ประจำ สมัยที่ฝรั่งเศสยังปกครองลาวอยู่เปิดให้มีการพนันทุกประเภทตลอดสุรายาเมาเสพฝิ่นเป็นที่สนุกของพวกนักเลงประเภทนี้อย่างยิ่ง

และมณฑลร้อยเอ็ดเป็นภาคเรียกว่า *ภาคอีสาน*[๑] ตั้งที่บัญชาการมณฑลภาคที่เมืองอุดรธานี ให้เจ้าพระยามุขมนตรี[๒] ดำรงตำแหน่งอุปราชภาคอีสานและเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดรอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย

ลุถึงปลายเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ (ในรัชกาลที่ ๗) ประจวบกับเศรษฐกิจของประเทศตกต่ำเนื่องมาแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ แล้ว เงินรายได้ของแผ่นดินไม่พอจ่าย รัฐบาลต้องแก้ไขเพื่อให้งบประมาณแผ่นดินสู่ดุลยภาพ จำเป็นต้องยุบเลิกตำแหน่งหน้าที่ราชการและปลดข้าราชการออกรับบำเหน็จบำนาญมากมาย เฉพาะกระทรวงมหาดไทยได้ยกเลิกตำแหน่งปลัดจังหวัดถึง ๓๕ จังหวัด ให้นายอำเภอเมืองทำงานแทนอีกหน้าที่หนึ่ง ยกเลิกปลัดมณฑลทุกมณฑล ให้ผู้ว่าราชการจังหวัดที่ตั้งศาลากลางรัฐบาลทำการแทนอีกหน้าที่หนึ่ง ยกเลิกกรมสำรวจซึ่งมีหน้าที่ตรวจราชการเฉพาะในกระทรวงมหาดไทยทั่วราชอาณาจักรเสียทั้งกรมฯ

และในคราวเดียวกันนี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศยกเลิก*ภาคอีสาน*ด้วย และโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามุขมนตรีย้ายไปดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพ ส่วนมณฑลอุบลราชธานีกับมณฑล

---

[๑] มีหนังสือบางเล่มและบางคนเข้าใจคลาดเคลื่อนว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมเคยเป็นข้าหลวงต่างพระองค์ภาคอีสานมาก่อน ภาคอีสานที่เราเรียกกันติดปากมาจนเดี๋ยวนี้นั้น เพิ่งโปรดฯ ให้ตั้งขึ้นในรัชสมัยรัชกาลที่ ๖ ดังกล่าว สมัยที่กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์หรือข้าหลวงใหญ่ประทับที่เมืองอุดรธานีนั้น ยังเรียก "มณฑลฝ่ายเหนือ" หลัง ร.ศ. ๑๑๘ แล้วทางการจึงประกาศเรียก "มณฑลอุดร" ไม่ได้รวมทุกจังหวัดในภาคอีสานหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือเช่นปัจจุบัน

[๒] เมื่อครั้งเป็นพระยาราชนกุลวิบูลย์ภักดี (อวบ เปาโรหิต)

ร้อยเอ็ดก็ถูกยุบลงเป็นจังหวัดพร้อมกัน โดยโอนการปกครองจังหวัดในมณฑลทั้งสองนี้ไปไว้ในมณฑลนครราชสีมา ซึ่งเวลานั้น พระยาเพชรปาณี (ดั่น รักตประจิตร) เป็นสมุหเทศาภิบาล

ส่วนมณฑลอุดร โปรดเกล้าฯ ให้ พระยาอดุลยเดชสยามเมศร์วรภักดี (อุ้ย นาครธรรพ) ดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดรเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ สืบไป ครั้น พ.ศ. ๒๔๗๒ โปรดเกล้าฯให้ พระยาตรังคภูมาภิบาล (เจิม บันยารชุน) รั้งสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดร ฯลฯ จนหมดสมัยการปกครองระบอบนี้

บทที่ ๒๑
การพระศาสนา

การพระศาสนาในหัวเมืองภาคอีสาน อาจกล่าวได้ว่าเมืองอุบลราชธานีเป็นต้นรากแห่งการขยายพระพุทธศาสนาและวัดวาอารามให้แพร่หลายยิ่งกว่าทุกๆ หัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากพระเถระที่สามารถเป็นประมุขปกครอง ตลอดจนเจ้านาย เจ้าบ้านผ่านเมืองและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่พ่อค้าคฤหบดีในสมัยนั้น ได้เอาพระทัยสนพระทัยและเอาใจใส่สอดส่องเป็นพิเศษร่วมกันในเรื่องพระศาสนาเป็นอย่างดียิ่ง การพระศาสนาทางหัวเมืองภาคอีสานจึงนับว่าได้เจริญก้าวหน้าปรากฏเป็นลำดับมาจนกาลบัดนี้

คำที่กล่าวกันว่า “ปัจจุบันย่อมมีรากฐานหยั่งลงไปลึกในอดีต” ก็แหละคำที่กล่าวนี้ยังเป็นคติใช้ได้อยู่ ณ บัดนี้แล้ว ก็แหละการที่เราจะศึกษาเรื่องใดเรื่องหนึ่งให้แจ่มแจ้งดีพอ ก็จะเว้นเสียมิได้ที่จะต้องศึกษาถึงประวัติของเรื่องนั้นอันเป็นมาแต่อดีต ฉะนั้น การที่เราจะศึกษาในเรื่องดังกล่าว เราก็จำต้องรู้ถึงประวัติของพระเถระชั้นผู้ใหญ่ที่มีหน้าที่โดยเฉพาะที่ได้จัดการปกครองคณะสงฆ์ในภาคอีสานเวลานั้นมาอย่างไร ซึ่งเห็นควรจะแบ่งการคณะสงฆ์สมัยนั้นออกเป็น ๔ สมัยคือ

สมัยแรก

มีท่านหอเจ้าแก้ว เป็นหลักคำ[๑] สถิตที่วัดหลวง ซึ่งเป็นวัดของพระประทุมวรราชสุริยวงศ์ (คำผง) เป็นผู้สร้างขึ้นพร้อมกับเมืองอุบลราชธานีเป็นวัดแรก เป็นผู้ปกครองคณะสงฆ์สามเณรเล่าเรียนพระปริยัติธรรมทั่ว ๆ ไป

ครั้นต่อมาท่านหอเจ้าแก้ว ซึ่งสถิตอยู่วัดหลวงเมืองอุบลฯ มรณภาพในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระอริยธรรมวงศาจารย์ (สุ่ย) รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ มาเป็นหลักคำเมืองอุบลราชธานีสถิตที่วัดบ่าน้อย[๒]

เดิมท่านผู้นี้กำเนิดที่บ้านกวางดำ ตำบลเขื่องใน อำเภอเขื่องใน จังหวัดอุบลฯ ท่านสุ่ยได้เข้ามาเรียนพระปริยัติธรรมสำนักวัดสระเกษ ในพระนครจนสำเร็จเปรียญ ๓ ประโยค ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์แต่งตั้งให้เป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ออกไปเป็นหลักคำเมืองอุบลฯ ดังกล่าวแล้ว แต่คนทั้งหลายเรียกท่านว่า ท่านเจ้า (คืออาญาท่านนั่นเอง) นับว่าท่านผู้นี้เป็นผู้หนึ่งที่ได้นำขนบธรรมเนียมที่ดีตลอดการศิลปหัตถกรรมออกไปเผยแผ่ ตั้งการสอนพระปริยัติธรรมและหนังสือไทย สร้างโบสถ์ สร้างพระบาทจำลอง สร้างหอไตร ฯลฯ ล้วนเอาอย่างในพระนครออกไปสั่งสอน และเป็นแบบอย่างก่อสร้างทั้งสิ้น สิ่งที่ท่านก่อสร้างยังปรากฏอยู่วัดทุ่งศรีเมืองจนบัดนี้

---

[๑] พื้นเมืองเรียกในสมัยนั้น เทียบเจ้าคณะจังหวัดในปัจจุบัน

[๒] ปัจจุบันคือวัดมณีวัน

เมื่อท่านได้มาประจำสำนัก ณ วัดบ่าน้อย (วัดมณีวัน) แล้ว ก็ได้จัดการปกครองทางพระศาสนาให้ดีขึ้น กล่าวคือในแขวงเมืองอุบลฯ ท่านให้ท่านพระครูเทน วัดหลวง เป็นอาจารย์จัดการสำนักสั่งสอนแห่งหนึ่ง ส่วนนอกเมืองอุบลฯ ออกไปตั้งให้ท่านอาจารย์เสื่อ วัดบ้านไผ่ใหญ่ ท้องที่อำเภอม่วงสามสิบเป็นผู้จัดสอนแห่งหนึ่ง ตั้งให้อาจารย์บุดดี วัดบ้านแขมตำบลหัวดอน อำเภอเขื่องในแห่งหนึ่ง ตั้งให้อาจารย์จันทร์ วัดบ้านหนองหลัก อำเภอม่วงสามสิบเป็นผู้จัดสอนแห่งหนึ่ง ส่วนเมืองยโสธรก็ตั้งให้อาจารย์เกต (เกตุโล) เป็นหลักคำเมืองยโสธร สถิตที่วัดธาตุแห่งหนึ่ง การพระศาสนาเวลานั้นก็ได้เจริญมาตามลำดับควรแก่อัตภาพ

ครั้นเมื่อราว พ.ศ. ๒๓๙๔–๒๓๙๕ คือหลังจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลาผนวชเสวยราชย์แล้วไม่นาน พระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง ต้นสกุล สุวรรณกูฏ) เจ้าเมืองอุบลฯ คนที่ ๓ ได้อาราธนาพระเถระ พนฺธุโล (ดี) และท่านเทวธมฺมี (ม้าว) ออกไปปฏิบัติสร้างวัดให้เป็นสำนักที่อยู่เป็นหลักฐานขึ้นในเมืองอุบลราชธานี

ท่านพนฺธุโล (ดี) กำเนิดที่ตำบลหนองไหล[๑] อำเภอเมืองอุบลฯ เมื่อท่านได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุภาวะแล้ว ได้ไปสำนักอยู่วัดเหนือในเมืองอุบลฯ ก่อน แล้วจึงเข้ามาเรียนในกรุงเทพฯ สำนักที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษดิ์ ภายหลังมีผู้นำตัวถวายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ยังทรงผนวชประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหารทีแรก และได้เปลี่ยนแปลงลัทธิเรียบร้อยแล้ว ก็ได้เล่าเรียนในสำนักนี้ต่อมา นามฉายาว่า “พนฺธุโล (ดี)”

---

[๑] ห่างเมืองอุบลฯ ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือราว ๑๒ กม.

ในระหว่างที่ยังศึกษาพระปริยัติธรรมขนบธรรมเนียมอยู่นั้น ได้กราบถวายบังคมลาออกไปเมืองอุบลฯ ค้างอยู่ ๑ พรรษา เมื่อกลับได้นำท่านเทวธมฺมี (ม้าว) มาด้วย ในตอนนั้นเจ้าประคุณสมเด็จพระมหาวีรวงศ์(อ้วน) เล่าว่า ในราตรีวันหนึ่งท่านพนฺธุโล (ดี) ได้นำท่านเทวธมฺมี (ม้าว) เข้าเฝ้าถวายตัว ขณะที่เฝ้าอยู่นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชดำเนินไปทรงยกดวงเทียนส่องทอดพระเนตรดวงหน้าและส่วนอื่น ๆ ของท่านเทวธมฺมี (ม้าว) และทรงตรัสกับท่านพนฺธุโล (ดี) ว่า *"ขรัวดี, พระอย่างนี้ทำไมไม่นำมาให้มาก"* ท่านพนฺธุโล (ดี) กราบทูลว่า *"หายาก"* ต่อมาเมื่อได้ฝึกฝนอบรมควรแก่ภาวะแล้วก็ได้ญัตติเป็นธรรมยุตฉายาว่า "เทวธมฺมี" เป็นสัทธิวิหาริกแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระสังฆราช (สา) เป็นพระกรรมวาจา ถัดนั้นยังมีพระภิกษุอีกรูปหนึ่งนามว่า กำ เป็นชาวเมืองโขงได้เข้ามาถวายตัวอีก เมื่อได้ฝึกฝนอบรมแล้วก็ได้ญัตติเป็นธรรมยุตฉายาว่า "คุณสมฺปนฺโน" ท่านผู้นี้ก็เป็นสัทธิวิหาริกแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเมื่อท่านทั้ง ๓ ได้มาศึกษาอยู่เป็นหลักแหล่งแล้ว ก็เป็นหนทางให้กุลบุตรชาวภาคนั้นได้เข้ามาศึกษาอยู่ในสำนักวัดบวรนิเวศฯ สืบต่อ ๆ มา

เมื่อท่านพนฺธุโล (ดี) กลับมาถึงเมืองอุบลฯแล้ว ได้ปรึกษากับพระ-พรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง) ตกลงเห็นเหมาะสมที่จะสร้างวัดขึ้นวัดหนึ่งที่ท่าเหนือริมน้ำมูลระหว่างเมืองกับบ้านบุ่งกาแซว เพราะเป็นที่สงัดมีเนื้อที่ทั้งหมด ๔,๖๐๐ ตารางวา ขุดคูรอบ มีพระอุโบสถอยู่ส่วนกลางขนาด

๘×๑๑ ๑/๒ วา เสาไม้จริง ก่อด้วยอิฐถือปูน[๑] เมื่อสร้างเสร็จแล้วราว พ.ศ. ๒๓๙๖ พระราชทานชื่อว่า "วัดสุบัฏนารามวรวิหาร" เป็นพระอาราม หลวง ท่านพนฺธุโล (ดี) เป็นเจ้าอาวาส ส่วนท่านคุณสมฺปนฺโน (กำ) ก็ได้ออกไปอยู่ด้วยกัน ในการสร้างวัดสุบัฏนารามนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสละพระราชทรัพย์เป็นเงินตรา ๑๐ ชั่งพระราชทานให้ มีผู้ปฏิบัติวัดที่เรียกว่า *เลขวัด* ๖๐ คน และพระราชทานนิตยภัตต์แก่เจ้าอาวาสเดือนละ ๘ บาท

นอกจากวัดสุบัฏนารามวรวิหาร ที่เป็นวัดธรรมยุตวัดแรกในเมืองอุบลราชธานี อันมีพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง) เป็นประมุขพาสร้างแล้ว ยังมีวัดที่สำคัญซึ่งโดยมากเจ้าเมือง คณะอาญาสี่ของเมืองเป็นประมุขพาสร้าง คืออุปฮาด (โท) ได้สร้างวัดศรีทอง[๒] เป็นวัดที่ ๒ ได้อาราธนาท่านเทวธมฺมี (ม้าว) จากวัดสุบัฏนารามมาเป็นเจ้าอาวาส ถัดนั้นมาก็มีราชบุตร (สุ่ย) ก็ได้สร้างวัดสุทัศนารามขึ้นเป็นวัดที่ ๓ ได้อาราธนาท่านพิลา จากวัดสุบัฏฯ ไปเป็นเจ้าอาวาส ต่อมาก็มีเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ (เจ้าหน่อคำ) ได้สร้างวัดชัยมงคล เป็นวัดที่ ๔ ได้อาราธนาท่านสิงห์จากวัดศรีทองไปเป็นเจ้าอาวาส

---

[๑] ปัจจุบันพระอุโบสถหลังนี้ได้รื้อสร้างใหม่แล้ว เพราะหลังเก่าชำรุด หลังที่สร้างใหม่เริ่มสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ นับแต่ลงมือขุดรากตอกเข็มก่อฤกษ์จนแล้วเสร็จในปี พ.ศ. ๒๔๗๔ ค่าก่อสร้างทั้งสิ้นในสมัยนั้นประมาณ ๗๐,๐๐๐ บาท หากในปัจจุบันเห็นจะรวมเข้าไปตั้งล้านบาท

[๒] เดิมวัดนี้เรียก "วัดสุวรรณวรรณนาราม" ต่อมาเรียก "วัดศรีทอง" หลังสุดพระราชทานเปลี่ยนเรียก "วัดศรีอุบลรัตนาราม" เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๑

นอกจากที่กล่าวมาแล้วยังมีวัดที่สร้างขึ้นอยู่หัวเมืองข้างนอกออกไปอีก คือ วัดสระแก้ว เมืองพิบูลมังสาหาร ท่านพนฺธุโล (ดี) ออกไปปกครองเอง พระบำรุงราษฎร์ (จูมมณี สุวรรณกูฏ) เจ้าเมืองพิบูลมังสาหารคนแรกเป็นศิษย์ที่โปรดปรานมาก และเป็นผู้สร้างขึ้น ส่วนทางวัดสุปัฏนารามท่านไป ๆมาๆ แต่ท่านได้ให้ศิษย์ท่านปกครองคือ ท่านสงฺฆรกฺขิโต (พูน) ท่านผู้นี้ได้ส่งเข้าไปเรียนอยู่ในสำนักวัดบวรนิเวศวิหาร ได้เป็นพระพิธีธรรมคราวหนึ่ง เมื่อกลับเมืองอุบลฯ จึงได้เป็นเจ้าอาวาสวัดสุปัฏนารามแทนพระอุปัชฌาย์ของท่าน ส่วนท่านพนฺธุโล (ดี) ได้มรณภาพที่วัดสระแก้วเมืองพิบูลมังสาหารนั้นเอง ฉัดนั้น พระเรืองไชยชนะ (คำพูน สุวรรณกูฏ) เจ้าเมืองมหาชนะชัย ก็ได้สร้างวัดหอก่องขึ้นในเมืองนั้นเป็นวัดที่ ๖ ได้อาราธนาท่านสีดาจากวัดสุปัฏนารามไปเป็นเจ้าอาวาส วัดธรรมยุตที่ได้ปรากฏขึ้นที่เมืองอุบลฯ และเมืองขึ้นของเมืองอุบลฯ เวลานั้นประมาณ ๒๐ ปี ขยายตัวออกได้ถึง ๖ วัดนับเป็นสมัยแรกหรือยุคแรก ท่านเหล่านี้ที่ได้ออกไปเป็นเจ้าอาวาสอยู่ ณ วัดทั้งปวงนั้น ต่างก็ตั้งใจทำกิจพระศาสนาเต็มสามารถ เป็นกำลังของผู้หัวหน้าเป็นอย่างดี ได้ผลเป็นที่พึงใจในการพระศาสนาตลอดมา

อนึ่ง เมื่อคราวท่านสงฺฆรกฺขิโต (พูน) เข้าไปศึกษาเล่าเรียนสำนักวัดบวรนิเวศวิหารนั้น ท่านได้ย้ายไปอยู่วัดปทุมวนารามกับท่านพระครูปทุมธรรมธาดา ผู้เป็นเจ้าอาวาสรูปแรกซึ่งเป็นชาวอุบลฯ ด้วยกัน เมื่ออยู่ที่นี่โดยควรแก่อัชฌาสัยแล้วจึงได้กลับไปเมืองอุบลฯ และได้มาเป็นเจ้าอาวาสวัดสุปัฏนารามดังกล่าวแล้ว ท่านผู้นี้นับว่าขยันหมั่นเพียรในการประกอบกิจทุกอย่าง ทั้งส่วนที่เป็นประโยชน์แก่ตนและส่วนรวม นับว่าได้เอาขนบ-

ธรรมเนียมที่ดีออกมาเผยแผ่ให้แก่ปวงชนชาวอีสาน ที่ได้ก้าวหน้าการเรียนพระปริยัติธรรมและสัมมาปฏิบัติตลอดการรู้หนังสือไทย ก็เพราะอาศัยท่านผู้นี้ผู้หนึ่งนำมาเผยแผ่ จึงได้มีบรรดาลูกเจ้าบ้านหลานเจ้าเมืองตลอดจนกรมการและทวยค้าได้มาเป็นศิษย์เล่าเรียนอยู่ในสำนักของท่านผู้นี้เป็นอันมาก

สมัยที่สอง

ท่านเทวธมฺมี (ม้าว) เป็นพระเถระ และได้รับพระราชทานเป็นพระอุปัชฌาย์ต่อมา กำเนิดท่านเป็นคนอุบล ฯ เดิมได้อุปสมบทที่วัดเหนือ และก็ได้ไปเล่าเรียนที่กรุงเทพ ฯ ดังกล่าวแล้ว การขยายวัดในสมัยของท่านได้ขยายออกไป ๕ วัดในราว พ.ศ. ๒๔๒๐ คือ ที่เมืองอุบล ฯ มี ๒ วัดได้แก่ วัดกลางวัดหนึ่ง และวัดบ้านผึ้งวัดหนึ่ง ทั้งสองวัดนี้ที่จะเป็นวัดขึ้น เพราะท่านสงฺฆรกฺขิโต (พูน) เจ้าอาวาสวัดสุปัฏนารามออกไปทำความวิเวกอยู่ ณ ที่สองแห่งนั้น ราษฎรในหมู่บ้านทั้งสองนี้มีความยินดีก่อสร้างขึ้น เลยเป็นวัดมั่นคงมาจนทุกวันนี้

นอกจากนี้ยังได้ขยายออกไปที่เมืองนครจำปาศักดิ์อีก ๑ วัด คือ วัดมหามาตยาราม วัดนี้เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เจ้านครจำปาศักดิ์และพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวตะวันออกพร้อมกันสร้างแล้วได้อาราธนาท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) แต่ยังเป็นเปรียญ เมื่อกลับจากกรุงเทพ ฯ คราวแรกลงไปเป็นเจ้าอาวาสและที่เมืองยโสธรคือวัดสร่างโศก อีกวัดหนึ่ง พระสุนทรราชวงศา (เหม็น) เป็นเจ้าเมืองยโสธรเป็นหัวหน้าพาสร้าง ได้อาราธนาท่านเกตุโล (เกต) เป็นเจ้าอาวาส ท่านเกตุโล (เกตุ กำเนิดที่ตำบลไผ่ใหญ่ อำเภอม่วงสามสิบ เวลา

นั้นเรียกอำเภอเกษมสีมา) ได้เข้าไปเล่าเรียนในสำนักวัดโสมนัสวิหารกับด้วยสพรหมจารีหลายรูป เมื่อศึกษาพอควรแก่ภาวะแล้วจึงได้ออกไปยังถิ่นเดิม และเจ้าเมืองยโสธรได้อาราธนาไปเป็นเจ้าอาวาสดังกล่าวแล้ว ต่อมาท่านผู้นี้ได้รับสมณศักดิ์เป็นพระครูญาณวิสุทธิคุณ วัดสร่างโศกนี้ถึงไม่ได้แยกจากอุบล ฯ ขึ้นมา แต่ก็ได้ตั้งเป็นวัดขึ้นในสมัยนี้ การปกครองดูแลก็เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จึงจัดเข้าเป็นวัดในสมัยเดียวกัน นอกจากนี้ยังมีวัดที่เป็นสาขาแยกจากวัดสร่างโศกออกไปอีกสองวัดคือ วัดบ้านน้ำคำ แขวงเมืองยโสธร และวัดศรีมงคลเหนือ อำเภอมุกดาหาร จังหวัดนครพนมอีกวัดหนึ่ง

ต่อมาท่านได้ขยายวัดออกไปจนถึงเมืองกุมุทาสัย (หนองบัวลำภู) คือวัดมหาชัย การที่วัดมหาชัยจะได้เป็นวัดธรรมยุตนี้ เพราะมีพระรูปหนึ่งทางอำเภอหนองบัวลำภูได้เข้ามาเล่าเรียนในพระนครอยู่ก่อน ได้เห็นลัทธิธรรมเนียมของคณะธรรมยุต มีความเลื่อมใสแล้วได้กลับออกไปชักชวนได้สพรหมจารีหลายรูป กลับเข้ามาขอสำนักอยู่ที่วัดมกุฏกษัตริยาราม ท่านเหล่านั้นก็ได้ศึกษาลัทธิเพื่อจะแปลงเป็นคณะธรรมยุต ก็ยังไม่สมประสงค์บังเอิญเกิดอหิวาตกโรคตายกันหลายคน อาจารย์ผู้นำมาก็แตกดับลงด้วยกัน เมื่อเช่นนี้ผู้ที่เหลืออยู่ก็ระย่อไปตามกันเลยต้องกลับถิ่นเดิม แต่ก็ยังไม่สิ้นความพยายาม คอยสืบว่าเมืองใดนอกจากพระนครแล้วจะพึงมีธรรมยุตอยู่ เมื่อได้ทราบว่าที่เมืองอุบล ฯ มีคณะธรรมยุต ท่านธมฺมธีโร (แสง) ก็ได้พาสพรหมจารีหลายรูปไปญัตติเป็นธรรมยุตที่วัดศรีทอง เมื่ออยู่เล่าเรียนพอสมควรแก่ภาวะแล้ว จึงกลับคืนมาอยู่ที่วัดมหาชัยตามเดิม วัดนี้จึงได้เกิดเป็นวัดธรรมยุตวัดแรกทางมณฑลอุดร ท่านธมฺมธีโร (แสง) รูปนี้มีอัชฌาสัยหนักแน่น ใคร่ธรรมใคร่วินัย รูปร่างขาวใหญ่ มารยาทสงบเสงี่ยม

ความเป็นไปทั้งปวงใกล้กับท่านเทวธมฺมี (ม้าว) ผู้เป็นอุปัชฌายะของท่าน กอปรด้วยปวงชนทั้งหลายในภาคนี้มีความเลื่อมใส และตัวท่านได้อุตส่าห์นำกุลบุตรลงไปบวชเรียนถึงเมืองอุบล ฯ อันเป็นระยะทางไปมาแรมเดือนในสมัยนั้น จึงได้ขอให้ท่านธมฺมธีโร (แสง) เป็นอุปัชฌาย์ขึ้นอีกรูปหนึ่ง แต่นั้นมาท่านก็ได้บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรสืบมา

วัดที่เป็นสาขาแยกออกไปจากวัดมหาชัยในจังหวัดอุดรธานีสมัยนั้น ที่อำเภอกุมภวาปีมี ๑ วัด คือวัดจอมศรี ในจังหวัดเลยมี ๒ วัดคือวัดจอมมณีที่อำเภอวังสะพุง และวัดศรีสะอาดในเมืองเลย ปัจจุบันวัดนี้ได้รื้อไปสร้างใหม่ที่เกาะเลยหลง ห่างจากที่ตั้งวัดเดิมไปราว ๑,๐๐๐ เมตรเศษ ขอพระราชทานตั้งชื่อวัดใหม่ว่า "วัดศรีสุทธาวาส" เจ้าคุณพระราชคุณาธาร (ศรีจันทร์ ป.ธ. ๖) เป็นเจ้าอาวาส และเจ้าคณะธรรมยุตจังหวัดเลย วัดใหม่นี้ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒ เหตุที่ต้องสร้างใหม่นั้น วัดศรีสะอาดเดิมตั้งอยู่ริมน้ำเลย น้ำเซาะตลิ่งพังเข้ามาทุกปีทั้งอยู่ในที่ชุมนุมชน เวลานั้นท่านพระครูอดิศัยคุณาธาร (อารโก, คำ) เป็นเจ้าอาวาส มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ ครั้นต่อมาเจ้าคุณราชคุณาธาร (ศรีจันทร์) ผู้เป็นศิษย์ของท่านแทนต่อมา จึงย้ายสำนักไปตั้งวัดใหม่ขึ้นที่เกาะเลยหลงดังกล่าวแล้ว

นอกจากวัดศรีสะอาดดังกล่าวมาแล้ว ก็มีสาขาแยกออกไปอีกหลายวัด คือในจังหวัดขอนแก่นมี ๑ วัด คือ วัดจันทร์ ที่อำเภอภูเวียง

ครั้นต่อมาท่านธมฺมธีโร (แสง) ได้เป็นพระครูเจ้าคณะแขวงหนองบัวลำภู ยังไม่ได้รับสัญญาบัตรก็มรณภาพก่อน ยังมีสิทธิวิหาริกของท่านที่ได้รับสมณศักดิ์อยู่อีก ๓ รูปคือ

๑. พระธรรมเจดีย์ (เมื่อครั้งเป็นที่พระเทพกวี พนฺธุโล จูม) วัดโพธิสมภรณ์ เจ้าคณะมณฑลอุดร วัดโพธิสมภรณ์นี้ พระยาศรีสุริยราช-วรานุวัตร (โพธิ โต๊ะทองกาทอง) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุดรเป็นผู้สร้าง เวลานั้นเป็นแต่เพียงสำนักสงฆ์ยังไม่มีชื่อสมเด็จพระสังฆราชเจ้า (พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์) ทรงประทานชื่อว่า "วัดโพธิสมภรณ์" เพราะเจ้าของเดิมเป็นหัวหน้าพาสร้างชื่อ "โพธิ" เป็นวัดธรรมยุตวัดแรกในเมืองอุดรธานี

๒. พระครูอดิศัยคุณาธาร (อารโก คำ) วัดศรีสะอาด เจ้าคณะวังหวัดเลย

๓. พระครูพิทักษ์คณานุการ (ธมฺมทินฺโน ศรี) วัดจอมศรี เจ้าคณะแขวงกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี

การขยายวัดในสมัยที่สองนี้ขยายออกได้น้อยกว่าสมัยแรก ซึ่งขยายได้ถึง ๖ วัด แต่ขยายอยู่ในแขวงเมืองอุบลราชธานี ส่วนสมัยที่สองนี้ขยายได้เพียง ๕ วัด แต่กว้างออกไปถึงต่างเมือง

อนึ่ง ปฏิปทาของท่านเทวธมฺมี (ม้าว) รูปนี้ เป็นปฏิปทาตั้งอยู่ในความเป็นกลางระหว่างโลกแท้ แม้เวลานั้นเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ (เจ้าหน่อคำ) ซึ่งเป็นหลานเจ้าอนุวงศ์ เจ้าเมืองอุบลราชธานี มีเรื่องบาดหมางกับเหล่าอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร และกรมการทางฝ่ายอุปฮาด ฯ ไม่ปรองดองสามัคคีกัน อันเนื่องครั้งเจ้าอนุวงศ์เป็นกบฏในรัชกาลที่ ๓ (กรุงเทพ ฯ) เวลานั้นเจ้าพรหมเทวา ฯ (หน่อคำ) เป็นเจ้าราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้าโย้ (หรือโย่) บุตรเจ้าอนุวงศ์ โปรด ฯ ให้เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ มีความชอบคราวปราบอ้ายสาเขียดโง้ง ฝ่ายพวกอุปฮาด ราชวงศ์

ราชบุตร กรมการเมืองอุบล ฯ ส่วนมากเป็นลูกหลานเจ้าพระตาเจ้าพระวอ ฯ มีเรื่องบาดหมางกันมาแต่ครั้งพระเจ้าศิริบุญสารแล้ว และตอนที่เจ้าโย้กับเจ้าราชวงศ์ (เหง้า) เมืองเวียงจันทน์ ยกทัพเข้ามาเกลี้ยกล่อมเจ้าเมืองเขมราฐ (พระเทพวงศาก่ำ บุตรเจ้าพระวอ ฯ) และเมืองกาฬสินธุ์ ๒ เมืองนี้ไม่เป็นใจเข้าข้างเวียงจันทน์ เจ้าราชวงศ์ (เหง้า) ก็จับฆ่าเสีย ฝ่ายเจ้าโย้ก็ยกทัพมากวาดต้อนครอบครัวเมืองอุบล ฯ ทำข่มเหงทารุณพี่บ่าน้าสาวเมืองอุบล ฯ ได้รับความเดือดร้อน จึงเกิดความเคียดแค้นกันมาครั้งกระโน้นเป็นทุนอยู่แล้ว มิหนำซ้ำมาเกิดเรื่องท้าวสุวรรณเสนต่อยเมอซิเออร์ไซแง ถึงกับถูกลงอาญาและปรับไหม ด้วยความเข้าใจผิด ฝ่ายเหล่าพวกอุปฮาด ฯ และท้าวสุวรรณเสนหาว่าเรื่องราวใหญ่โตที่เกิดขึ้นนี้เป็นเพราะเจ้าพระพรหมเทวา ฯ เจ้าเมือง ฯ เป็นผู้ก่อเรื่อง ทำให้ฝ่ายตนได้รับความอับอายขายหน้าเสียเกียรติยศอย่างยิ่ง ดังที่ได้กล่าวไว้ในบทที่ ๓ นั้นแล้ว ท่านเทวธมฺมี (ม้าว) ก็ตั้งอยู่ในความเป็นกลางทั้งสองฝ่าย แม้ทางฝ่ายเจ้าเมืองและฝ่ายอุปฮาดราชวงศ์ ฯ ก็ให้ความเคารพนับถือท่านไม่มีความจืดจาง ถ้าฝ่ายใดเข้าหาท่านก็หาอุบายแนะนำสั่งสอนด้วยขันติธรรม ด้วยสามัคคีธรรมบ้าง หากไม่ได้ท่านเป็นหลักเวลานั้น อาจจะถึงกับประหัตประหารกันใหญ่ยิ่งกว่านั้นก็ได้ อีกประการหนึ่งการปกครองคณะสงฆ์ไม่ได้แยกเป็นฝ่ายธรรมยุตฝ่ายมหานกายเช่นในปัจจุบัน ก็มีความสามัคคีปรองดองต่อกันดีทั้งนี้ก็เพราะกุศโลบายที่ท่านดำเนินให้เป็นที่นิยมสมพรจนถึงแก่อธิกรณ์บางประการเกิดขึ้นเมื่อไม่ตกลงกันก็ยอมให้ท่านเป็นผู้วินิจฉัยเด็ดขาด ดังนั้นจึงนับได้ว่าท่านเป็นผู้ตั้งอยู่ในความเป็นกลางระหว่างโลกแท้

สมัยที่สาม

ตรงกับสมัยที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเสด็จมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการหัวเมืองลาวกาว ประทับที่เมืองอุบลราชธานี ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ท่านเจ้าประคุณพระอริยกวี (ธมฺมรกฺขิโต อ่อน) ออกมาเป็นเจ้าคณะใหญ่เมืองอุบล ฯ เป็นรูปแรก สำนักอยู่ที่วัดศรีทอง และท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจนฺโท จันทร์) เมื่อครั้งเป็น "พระครูวิจิตรธรรมภาณี" ออกไปเป็นเจ้าคณะเมือง ประกอบกิจพระศาสนาทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือร่วมสมัยเดียวกัน

ท่านเจ้าประคุณพระอริยกวี (อ่อน) กำเนิดในเมืองอุบล ฯ แต่บิดาของท่านนัยว่ามีภูมิลำเนาอยู่บ้านหนองไหล บ้านเดียวกับบ้านท่านเจ้าประคุณพระอุบาลี ฯ (จันทร์) แล้วเข้ามารับราชการตั้งรกรากอยู่ในเมือง ได้เป็นกรมการตำแหน่งนาชื่อ พันนา ท่านเจ้าประคุณพระอริยกวี (อ่อน) ได้บรรพชาอุปสมบทอยู่ด้วยท่านเทวธมฺมี (ม้าว) วัดศรีทอง ครั้นอายุได้ ๒๔ ปี อุปัชฌายะของท่านได้ส่งเข้าไปเรียนในกรุงเทพ ฯ ตอนเข้าไปครั้งแรกไม่ปรากฏชัดว่าอยู่วัดใดก่อน ต่อมาภายหลังได้เป็นพระครูเจ้าอาวาสอยู่ที่วัดเขมาภิรตาม ได้เปรียญ ๔ ประโยคใน พ.ศ. ๒๔๓๓ ได้รับสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่พระอริยกวี ต่อมาอีก ๑ ปีทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นเจ้าคณะใหญ่เมืองอุบลราชธานีรูปแรกดังกล่าวแล้ว (เวลานั้นยังไม่มีทำเนียบคณะสงฆ์เช่นเจ้าคณะภาค หรือเจ้าคณะจังหวัดดังเช่นในปัจจุบัน)

กิจการอันแรกที่ท่านได้ปฏิบัติคือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงโปรดให้ควบคุมดูแลคณะสงฆ์ทั่วไปในมณฑลหัวเมืองลาว

กาว สำหรับแขวงเมืองอุบล ฯ นั้น ท่านได้วางระเบียบการปกครองคณะสงฆ์จัดการให้เป็นหมวด หมู่ และทำบัญชีพระสงฆ์ส่งกระทรวง และห้ามลัทธิประเพณีบางประการที่ขัดต่อระเบียบแห่งพระธรรมวินัยเป็นต้นว่า ห้ามมิให้พระสงฆ์สามเณรเกี่ยวข้องในการทำบุญบั้งไฟ เส็งกลอง แข่งเรือและเลี้ยงม้า ฯลฯ ส่วนการศึกษาพระปริยัติธรรม ท่านก็ได้ตั้งการสั่งสอนมีกุลบุตรเข้ามาเล่าเรียนเป็นจำนวนไม่น้อย ส่วนการนวกรรมท่านได้ขยายวัดให้กว้างขวางออกไป ทำเขื่อนเป็นขอบเขตมั่นคง ส่วนการสัมมาปฏิบัติก็อุตสาหะหมั่นเพียรนำไหว้พระสวดมนต์ไม่ขาด

ท่านผู้นี้มีนิสัยซื่อ ๆ กิจการทุกอย่างท่านทำตรงไปตรงมาไม่มีเล่ห์เหลี่ยม หากจะกล่าวถึงพระมหานิกายในยุคนั้น นับว่าสามัคคีปรองดองต่อกัน น่าจะเป็นด้วยกุศโลบายในสมัยนั้น เพราะพระมหาเถระชั้นผู้ใหญ่ท่านดำเนินการปกครองให้เป็นที่นิยมสมพร แม้มีอธิกรณ์เกิดขึ้นซึ่งตกลงกันไม่ได้ก็ยอมยกให้ท่านวินิจฉัยชี้ขาด นี่คือพยานรับรองว่าท่านเป็นผู้ตั้งอยู่ในความเป็นกลางระหว่างโลกแท้ ยังเป็นแบบอย่างกว้างขวางไปสู่คุณเบื้องหน้าโดยควรแก่ภาวะตลอดกาล ดังได้ปรากฏแก่อนุชนรุ่นหลัง ๆ ตลอดมา

ในระหว่างที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ท่านเจ้าประคุณพระอริยกวี (ธมฺมรกฺขิโต อ่อน) ออกไปเป็นเจ้าคณะใหญ่เมืองอุบล ฯ เป็นรูปแรกนั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงใหญ่ทรงเห็นความเป็นไปของพระคณะธรรมยุตที่เมืองอุบลราชธานี ได้ทรงจ่ายเงินส่วนพระองค์เป็นค่าภัตตาหารแก่พระธรรมยุตทุก ๆ รูป ๆ ละ ๑ บาท เฉพาะพระที่อยู่ในเมือง ครั้นเมื่อพระองค์ได้ทรงนิวัตกลับพระนครเมื่อเดือนตุลาคม

ร.ศ. ๑๑๒ แล้ว พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ ฯ เสด็จมาแทนก็ได้ทรงสละจ่ายค่าภัตตาหารจำนวนนี้มาโดยลำดับกาลของพระองค์ และทรงบริจาคทรัพย์ส่วนพระองค์ ซื้อพระไตรปิฎก ๑ จบ ถวายไว้ในวัดศรีทอง เพื่อประโยชน์ในทางพระศาสนาสืบไปด้วย

ครั้นถึง ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) ท่านเจ้าประคุณอริยกวี (อ่อน) มรณภาพเนื่องจากไข้พิษ คำนวณอายุได้ ๕๘ ปี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ ฯ ทรงเป็นประธานนำข้าราชการ กรมการตลอดพ่อค้าคหบดี ราษฎรช่วยในการทำฌาปนกิจตามประเพณีบ้านเมือง คือสร้างรูป *นกหัสดีลิงค์*[๑] พร้อมทั้งหอแก้วบนหลังนก แล้วเชิญหีบศพขึ้นประดิษฐานในหอแก้วบนหลังนกนั้น ชักลากออกไปสู่เมรุกลางทุ่งศรีเมือง เพื่อบำเพ็ญกุศลทักษิณานุปทานตามประเพณี เสร็จแล้วข้าหลวงต่างพระองค์ทรงจุดผ้กแคเป็นการพระราชทานเพลิงด้วยความเรียบร้อยทุกประการ

เมื่อตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่เมืองอุบล ฯ ว่างลง ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ ฯ ได้ทูลขอพระสมณ

---

[๑] เรื่องนกหัสดีลิงค์นี้ จะมีประวัติมาอย่างไรจะต้องศึกษากันอีก คือตัวเป็นนกแต่มีงวงและงาเหมือนช้าง พระผู้มีตำแหน่งเป็นหลักคำและผู้ที่เทียบด้วยหลักคำก็ดี หรือผู้ที่ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรของเมืองอุบล ฯ สมัยปนโน้นมีอยู่ ๔ ตำแหน่งคือ *เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์* และ *ราชบุตร* และผู้เป็นบิดามารดา ภรรยาของท่านคณะอาญาสี่นี้ก็ดี เมื่อแตกดับต้องสร้างรูปนกหัสดีลิงค์ แล้วสร้างหอแก้วบนหลังนกเชิญศพขึ้นตั้งเป็นเกียรติยศ ในชั่วอายุของผู้เขียนเท่าที่เห็นมีอยู่ ๒ ท่านที่บรรจุศพบนหอแก้วหลังนกหัสดีลิงค์ คือศพพระอุบลการประชานิตย์ (บุญชู พรหมวงศานนท์) อดีตข้าหลวงบริเวณอุบล ฯ ตาของผู้เขียน และศพของหม่อมเจียงคำ ชุมพล ณ อยุธยา (ท.จ.) น้องสาวคุณย่าของผู้เขียนเท่านั้น

ศักดิ์ที่สามารถในทางพระปริยัติธรรมมาปกครองคณะสงฆ์มณฑลอีสานสืบไป เพราะทรงเห็นว่ามณฑลอีสานควรจะจัดรูปการปกครองคณะสงฆ์ได้แล้ว จึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส[๑] พระสังฆราชเจ้าโปรดให้พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจนฺโท จันทร์)[๒] มาดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอีสานสืบไป

เจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) ผู้นี้ พระเดชพระคุณสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสสเถระ) ได้กล่าวว่า ท่านผู้นี้มีลักษณะบุคลิกแปลกกว่าทุก ๆ ท่านที่กล่าวมาแล้วเป็นพิเศษคือ ลักษณะทุกส่วนขบขันงดงามสง่าผ่าเผยมีเสน่ห์ ทั้งเป็นผู้มีอัชฌาสัยกว้างขวาง มีความคิดเห็นอาจหาญเด็ดเดี่ยว ไม่ชอบอยู่ติดถิ่น ท่านกำเนิดเมื่อวันศุกร์ เดือน ๔ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๙๙ ที่ตำบลบ้านหนองไหล อำเภอเมือง ฯ จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งเป็นตำบลเดียวกับท่านพนฺธุโล (ดี) เป็นบุตรคนหัวปีของหลวงสุโภรสุประการ (สอน) กรมการเมืองอุบล ฯ มารดาชื่อแก้ว สกุล สุภสร เมื่อท่านมีอายุพอสมควรแล้วก็ได้บรรพชาอุปสมบทอยู่กับท่านเทวธมฺมี (ม้าว) ณ วัดศรีทอง ได้ศึกษาพระปริยัติธรรมอยู่ในสำนักพระอุปัชฌาย์ ต่อมาอายุถึง ๒๔ ปี ท่านอุปัชฌาย์ได้ส่งเข้ามาเล่าเรียนในพระนคร สำนักวัดเทพศิรินทราวาส กับพระปลัดผาก่อน ภายหลังได้ย้ายไปอยู่ที่วัดบุปผารามกับด้วยพระศาสนโศภณ (อหิสโก อ่อน) ครั้งยังเป็นเปรียญ เมื่อสอบพระปริยัติธรรมได้เป็นเปรียญ ๓ ประโยคแล้ว จึงกลับออกไปเมืองอุบล ฯ ทำกิจพระศาสนา

---

[๑] เมื่อครั้งโปรด ฯ ทรงทำหน้าที่พระสังฆราช คือยังไม่ทรงตั้งเป็นสมเด็จพระสังฆราช เมื่อดำรงยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส

[๒] เมื่อครั้งเป็นพระญาณรักขิต

ช่วยพระอุปัชฌาย์อยู่ที่วัดศรีทอง คือได้จัดตั้งการสั่งสอนพระปริยัติธรรม มีคณะศิษย์เข้ามาเรียนอยู่ด้วยมาก ต่อมาท่านก็ได้ย้ายไปเป็นเจ้าอาวาสวัดมหามาตยาราม ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ก่อนที่ยังไม่ตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสเมื่อยังครองวัดมหามาตยารามอยู่ก็ไม่ทอดธุระ ได้จัดตั้งการสอนพระปริยัติธรรมเช่นเคย

เรื่องวัดศรีทองนี้ เมื่อวันที่ ๙ มีนาคม ๒๕๐๓ ผู้เขียนไปราชการที่จังหวัดอุบล ฯ ไปพบหลักฐานเอกสารเกี่ยวกับวัดนี้ ตามหนังสือราชการที่ ๙๕๕/๑๖๕ ลงวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๖ เรื่องถวายพระราชกุศลทอดพระกฐินหลวงวัดสุวรรณวรรณนาราม เมืองอุบลราชธานี โดยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือทรงมีบอกกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า "*ได้จัดผ้าไตรและพระกฐินซึ่งพระราชทานไปแต่ ร.ศ. ๑๑๖ ถวายพระอริยกวี ราชาคณะ วัดสุวรรณวรรณนาราม เมืองอุบลราชธานีเสร็จแล้ว*" ดังนี้

จึงให้สงสัยว่า เดิมวัดศรีทองนี้คงพระราชทานนามว่า "วัดสุวรรณวรรณนาราม" มาครั้งหนึ่ง ดังปรากฏในใบบอกข้าหลวงต่างพระองค์นั้นแล้ว ครั้นต่อมาเหตุที่เรียกวัดศรีทอง คงจะมีเหตุผลอะไรบางประการเปลี่ยนแปลง หรือจะเป็นเพราะสามัญชนเห็นว่าชื่อยาวเกินไปเรียกยาก ก็เลยเรียกสั้น ๆ ว่า "วัดศรีทอง" เพิ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ในรัชกาลปัจจุบันพระราชทานนามวัดศรีทองใหม่เมื่อวันที่ ๑๒ มีนาคม ๒๕๑๑ ว่า "วัดศรีอุบลรัตนาราม" พระราชทานวิสุงคามสีมาเมื่อวันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๑

กำหนดเขตกว้างยาว ๔๐ x ๘๐ เมตร ในพระอุปถัมภ์ของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าอุบลรัตนราชกัญญา

ลุ พ.ศ. ๒๔๓๓ เจ้าประคุณพระอุบาลี ฯ แต่เมื่อครั้งเป็นสมภารวัดมหามาตยารามเข้ามารับสมณศักดิ์เป็นพระครูวิจิตรธรรมภาณี เจ้าคณะใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์ คราวนี้ได้พาคณะศิษย์เข้ามาเล่าเรียนในพระนครหลายรูป เมื่อท่านเสร็จกิจแล้วได้กลับออกไปจัดงานในหน้าที่อยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ คราวนี้ได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นโรงเรียนหนึ่งชื่อ โรงเรียนบูรพาสยามเขต จัดการสอนภาษาบาลีและภาษาไทย จนราว พ.ศ. ๒๔๓๗ จึงได้กลับเข้าไปอยู่ในพระนครสำนักวัดพิชัยญาติการามอยู่ ๑ พรรษา แล้วโปรด ฯ ให้ย้ายมาเป็นครูสอนภาษาบาลีที่วัดเทพศิรินทราวาส ซึ่งเป็นโรงเรียนสาขามหามกุฏราชวิทยาลัยอยู่ ๑ พรรษา ขณะที่เป็นครูอยู่นั้นได้เป็นกรรมการของมหามกุฏราชวิทยาลัย คราวนี้ได้เข้าแปลพระปริยัติธรรมได้ประโยค ๔ การที่ท่านเข้ามาอยู่ในพระนครคราวนี้ ได้สะสมหนังสือแบบเรียนทั้งภาษาบาลีและภาษาไทย และเมื่อได้พอสมควรแล้ว จนถึง พ.ศ. ๒๔๓๙ จึงพาศิษย์ที่ได้เปรียญ ๓ รูปคือ พระพรหมมุนี (ติสฺโส อ้วน) พระมหาอนฺทวงฺโส (แก้ว) และพระมหาฐิตาโภ (ล้อม) ที่เป็นฐานานุกรม ๒ รูปคือพระปลัดหรุ่น กับพระใบฎีกาสา ที่เป็นพระอันดับ ๑ รูปคือ พระเทียบ รวม ๖ รูป ออกไปตั้งการสั่งสอนพระปริยัติธรรมขึ้นที่เมืองอุบลราชธานี

นับตั้งแต่ท่านพนฺธุโล (ดี) มอบให้ท่านสงฺฆรกฺขิโต (พูน) รักษาดูแลอยู่ที่วัดสุปัฏนาราม วัดนั้นค่อยทรุดโทรมลง เพราะท่านเป็นผู้ชอบวิเวกออกไปอยู่เสียที่วัดบ้านกลางบ้าง วัดบ้านผึ้งบ้าง พระที่ท่านมอบให้รักษาดูแลแทนต่อ ๆ มาอาทิ ท่านเพ็ง หลวงคุณสารศรีสุปัฏน์ (สีโห) และพระศรี

วัดคงอยู่ในสภาพเดิมไม่เจริญขึ้น ครั้นเมื่อเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (เมื่อครั้งเป็นพระครูวิจิตรธรรมภาณี) ได้พาศิษย์ขึ้นไปตั้งการสอนที่วัดสุปัฏนาราม และจัดการบูรณะวัดให้ดีขึ้น ฐานะของวัดจึงฟื้นขึ้นเท่าเดิม แต่เมื่อครั้งท่านพนฺธุโล (ดี) ยังปกครองรักษาอยู่

ในคราวที่เจ้าประคุณพระอุบาลีฯ มาปกครองคราวนี้ ได้จัดการพระศาสนาให้กว้างขวางออกไปดังนี้คือ ให้พระมหาอินทวงโส (แก้ว) ไปปกครองวัดมหามาตยาราม ตั้งการสั่งสอนอยู่ทางนครจำปาศักดิ์ เพราะท่านมหาแก้วเป็นชาวเมืองโขง และท่านก็มิได้กลับไปเมืองนครจำปาศักดิ์อีกจนนครจำปาศักดิ์ตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศส พ.ศ. ๒๔๔๖ ส่วนทางวัดสุปัฏนารามได้แบ่งการสอนออกเป็นสองแผนก คือสอนภาษาบาลีกับสอนภาษาไทย ให้พระพรหมมุนี (ติสฺโส อ้วน) และพระมหาฐิตาโภ (ล้อม) เป็นครูสอนเรียนทั้งสองประเภทจำนวน ๑๐๐ เศษให้ชื่อ โรงเรียนอุบลวิทยาคม[๑]

เมื่อตั้งการสอนขึ้นคราวนี้ ได้รับราชูปถัมภ์ ๒ ประเภทคือ ค่าพาหนะที่บรรทกแบบเรียนออกไป ๔๔๘ บาท และในวันเปิดการเรียนทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ข้าหลวงต่างพระองค์ทรงนำไปพระราชทานอีก ๘๐๐ บาท ปีต่อมาได้ขยาย

---

[๑] ต่อมาโรงเรียนเปิดสอนกุลบุตรภาษาไทยแต่ชั้นประถมปีที่ ๑ ถึงประถมปีที่ ๓ ผู้เขียนก็เป็นนักเรียนของโรงเรียนนี้มาก่อน เวลานั้นราชบุรุษพุฒ ศรีตลานนท์เป็นครูใหญ่ ส่วนพระสงฆ์ย้ายไปโรงเรียนที่สร้างขึ้นใหม่ เป็นโรงเรียนนักธรรมโดยเฉพาะมาจนบัดนี้ ส่วน ร.ร. อุบลวิทยาคมได้รื้อไปสร้างใหม่แล้ว

การเรียนออกไปตั้งโรงเรียนขึ้นที่วัดพระเหลา (อำเภอพนาเดี่ยวนี้) ชื่อโรงเรียนอุดมวิทยากรณ์ การศึกษานับว่าเจริญขึ้นโดยลำดับ

พ.ศ. ๒๔๔๒ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นพระญาณรักขิต ราชาคณะ และพระราชทานตำแหน่งให้เป็นผู้อำนวยการศึกษา จัดตั้งโรงเรียนสอนภาษาไทยตลอดทั่วหัวเมืองภาคอีสาน ภายหลังเลิกผู้อำนวยการศึกษา พระราชทานตำแหน่งให้เป็นเจ้าคณะมณฑลอีสาน จัดตั้งคณะการศึกษาและการพระศาสนา หัวเมืองมณฑลอีสานครั้งกระโน้นเป็น ๔ จังหวัด ท่านจัดให้พระเปรียญเป็นผู้ช่วย ๔ รูป คือให้พระพรหมมุนี (ติสฺโส อ้วน) เปรียญโท เป็นผู้กำกับการจังหวัดอุบลฯ ให้พระมหากิตฺติวณฺโณ (ทา) เปรียญเอกกำกับการจังหวัดร้อยเอ็ด ให้พระมหาอินฺทวงฺโส (แก้ว) เปรียญโทกำกับการจังหวัดนครจำปาศักดิ์ ให้พระมหารฏฐปาโล (รัตน์) เปรียญตรีเป็นผู้กำกับการจังหวัดศรีสระเกษ

ครั้นเมืองนครจำปาศักดิ์ตกไปอยู่ในบำรุงของฝรั่งเศสเมื่อพ.ศ. ๒๔๔๖ แล้ว พระมหาแก้วก็สึกหาลาเพศ แต่ทางการคณะยังคงให้พระมหารัตน์กำกับการอยู่อย่างเดิม ครั้นพระมหากิตฺติวณฺโณ (ทา) มรณะ เจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) ให้พระครูศีลวรคุณ (ภทฺราวุโธ อ่ำ) ครั้งยังเป็นฐานานุกรมเป็นผู้กำกับการจังหวัดร้อยเอ็ด กิจการทุกแผนกก็ก้าวขึ้นสู่ความเจริญโดยลำดับ

ในสมัยนี้วัดธรรมยุตได้ขยายออกอีก ๕ วัด คือ วัดใต้ วัดเลียบ ๒ วัดนี้เดิมพระมหานิกายอยู่มาก่อน ท่านเจ้าคุณพระบัญญาพิสารเถร (ฐิปญฺโญ หนู) เจ้าอาวาสวัดใต้ และท่านพระอาจารย์เสาร์ (กนฺตสีโล) เป็นเจ้าอาวาสวัดเลียบ ซึ่งทั้งสองท่านนี้เกิดเลื่อมใสในลัทธิธรรมเนียมของคณะธรรมยุต

สมัครใจเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมยุต เมื่อเปลี่ยนแปลงแล้ว ท่านชยเสโน (สีทา) จึงออกจากวัดศรีทองไปอยู่วัดใต้ คุ้มครองทั้งวัดเลียบด้วยเพราะอยู่ใกล้กัน ภายหลังจึงได้ขยายออกไปตั้งวัดบูรพา ซึ่งเป็นวัดร้างมาก่อน ท่านชยเสโน (สีทา) ไปเป็นเจ้าอาวาสทั้ง ๓ วัดนี้ อยู่ในเมืองอุบลฯ

ต่อมาราษฎรตำบลคูเมือง อำเภอวารินชำราบได้ตั้งวัดขึ้นในหมู่บ้านนั้นอีกวัดหนึ่งเรียก วัดบ้านคูเมือง ต่อนั้นอีกไม่นานหลวงสุโภรสุประการ (สอน) บิดาของท่านเจ้าประคุณพระอุบาลี ฯ ได้ย้ายจากตำบลหนองไหล อำเภอเมือง ฯ ไปตั้งภูมิลำเนาอยู่บ้านหวาง ตำบลคูเมือง อำเภอวารินชำราบ ได้สร้างวัดขึ้นอีกวัดหนึ่งเรียกว่า วัดบ้านหวาง

ครั้น พ.ศ. ๒๔๔๖ เจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) ครั้งยังเป็นที่พระญาณรักขิต เจ้าคณะมณฑลอีสาน ได้เข้ามาในพระนครทูลลาพักการคณะ (คณะมณฑล) ชั่วคราวเพื่อประกอบธุดงควัตร์ไปยังประเทศพม่าและอินเดีย แต่ก็ไม่สำเร็จตามความมุ่งหมาย เพราะว่าพอรุ่งขึ้นปี พ.ศ. ๒๔๔๗ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ครองวัดบรมนิวาส (ตอนนี้อายุท่านได้ ๔๙ ปี พรรษาที่ ๒๘) โดยจำใจ จำเป็น แต่ท่านก็ได้ตั้งเจตนาใหม่คือคิดจะดำเนินตามหลักพุทธจริยา ๓ ประการคือ *อตฺตถจริยา โลกตฺถจริยา ญาตตฺถจริยา* ส่วนอตฺตถจริยาตั้งใจจะบำเพ็ญไตรสิกขา ศีล สมาธิ ปัญญาให้เต็มรอบ ให้บริบูรณ์ด้วย ลาภ ยศ สรรเสริญและความสุข ญาตตฺถจริยานั้นท่านคิดตั้งใจจะบำรุงพระสงฆ์สามเณรอุบาสกอุบาสิกา และผู้ที่รู้กันเห็นกันถือว่าเป็นญาติ จะให้ได้รับความรู้ความฉลาดด้วยธรรมมิกอุบายพอเป็นที่อุ่นใจแก่ตนได้ทั่วไป โลกตฺถจริยานั้น ท่านตั้งใจจะบำรุงก่อสร้างถาวรวัตถุทั้งภายนอกและภายในให้โลกได้รับความสุขต่อไป

เมื่อแรกท่านได้เข้ามาอยู่วัดบรมนิวาส วัดกำลังโทรม คณะหอเขียว มีกุฏิ ๕ หลังพออาศัยได้แต่ชำรุดหมดทุกหลัง พระอุโบสถเชิงกลอนและช่อฟ้าตกลงมาหลายอัน พื้นพระอุโบสถทรุดเป็นแอ่งๆ ฯลฯ ยังมีข้อที่ท่านรำคาญอยู่อย่างหนึ่งคือที่วัดไม่มีทางเข้าออก ต้องอาศัยเดินทางรถไฟเป็นการลำบากมาก แต่ท่านก็ได้พยายามพูดจาขอทางออกหลังวัดยาวประมาณ ๒ เส้นเศษเป็นที่ของหลวงยสเสที่ใช้อยู่ทุกวันนี้ เสียเงินมากสมัยนั้น ตกตารางวาละ ๖ บาท แต่ทางก็คดไปงอมา เพราะเจ้าของเขาหวงที่สำคัญไว้ แต่ก็ยังดีกว่าไม่มีทางเข้าออกเสียเลย สัตบุรุษช่วยกันบริจาคทรัพย์ทั้งค่าซื้อที่ดิน ค่าก่อสร้างถนนรถยนต์เดินได้สิ้นเงินไป ๑๐,๕๐๐ บาท ท่านได้ถวายพระราชกุศลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานนามเรียกว่า ถนนวัดนอก เขียนป้ายติดไว้ที่ปากตรอก ซึ่งมีพระราชประสงค์จะให้รักษาชื่อเดิมไว้ ด้วยวัดนี้เรียก วัดนอก วัดบวรนิเวศเรียกว่าวัดใน เป็นคู่กันมาแต่เดิม แต่ไม่สำเร็จไม่มีใครยอมเรียก นิยมเรียกแต่ “ถนนวัดบรมนิวาส” ถนนนี้ใช้เวลาก่อสร้างและเจรจาขอที่ดินเอกชนอยู่เป็นเวลาตั้ง ๓ ปี จึงสำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙

ต่อมาท่านปรารภจะปฏิสังขรณ์ พระอุโบสถวิหารซุ้มประตูศาลาน้ำ ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญก่อน ก็พอดีจวบกับสมัยที่เจ้าจอมมารดาทับทิมมีประสงค์จะบำเพ็ญกุศลในคราวอายุครบ ๕๐ ปีบริบูรณ์ อาศัยเหตุนี้ท่านจึงชักชวนบรรดาประยูรญาติช่วยจัดเป็นผ้าป่า รับกันคนละองค์ ต้องการเงินมาก ส่วนเข้าของถวายพระที่ถูกสลาก ส่วนเงินรวมไว้ปฏิสังขรณ์โบสถ์ ส่วนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงช่วยไม้ขอนสัก ๘ ต้น ยาว ๔ วา ส่วนโตแต่ ๙ กำขึ้นไปถึง ๑๒ กำมาในขบวนผ้าป่าด้วย เป็น

การครึกครื้นมาก ในคลองหน้าวัดยัดเยียดหาทางเรือไปมาไม่ได้ เต็มไปด้วยเรือผ้าป่า เวลาขนขึ้นเต็มหน้าวัดไปหมด ในงานผ้าป่าคราวนี้ได้ค่าปฏิสังขรณ์ ๕,๐๐๐ บาท ได้ขอนสัก ๘ ต้น นับว่าพอมีกำลังพอจะลงมือปฏิสังขรณ์โบสถ์ได้แล้ว นอกจากนี้ท่านยังได้เข้าไปเผ้าทูลเรี่ยไรพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมารได้ทรงพระราชทานมาอีก ๕,๐๐๐ บาท และซ่อมพระพุทธรูปที่ชำรุดและซุ้มประตูศาลาน้ำทั้งสิ้นเป็นเงิน ๑๕,๐๐๐ บาท ฯลฯ

ส่วนการคณะมณฑลอีสานนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระพรหมมุนี (ติสฺโส อ้วน) ครั้งยังเป็นเปรียญทำหน้าที่แทน

ในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๑ ท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) ได้ไปทำศพบิดามารดาของท่านที่ถึงแก่กรรมลงในเดือน ๔ พร้อมๆ กันที่เมืองอุบลฯ เมื่อเสร็จแล้วเดือนพฤษภาคม ศกเดียวกัน จึงได้กลับกรุงเทพฯ ในพรรษานี้ท่านเจ้าคุณญาณวราภรณ์ เจ้าคณะมณฑลจันทบุรีลาออก โปรดเกล้าฯ ให้พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) เป็นเจ้าคณะมณฑลจันทบุรีแทน ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๕๒ เผอิญพระราชมุนี (ชม) เจ้าคณะมณฑลราชบุรีมรณภาพ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่ามณฑลราชบุรีเป็นมณฑลสำคัญ เห็นสมควรแก่พระญาณรักขิตเท่านั้น ในปีนี้เมื่อวันที่ ๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๒ ท่านได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนตำแหน่งเป็นพระราชกวี โปรดเกล้าฯให้ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลราชบุรีเมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคมในศกเดียวกันอีกมณฑลหนึ่ง

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๕๓ เผอิญพระศาสนโสภณ (อ่อน) เจ้าคณะมณฑล หัวเมืองกรุงเทพฯ มรณภาพลงอีก ครานี้ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ทรงเห็นอีกว่าพระราชกวีพอจะรับจัดการกับพระรามัญนิกายให้เรียบร้อยได้ ครั้นวันที่ ๒๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๓ ก็พระราชทานสัญญาบัตรเป็นเจ้าคณะมณฑลหัวเมืองกรุงเทพฯ อีกมณฑลหนึ่ง

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๓ ออกพรรษาแล้ว วันที่ ๒๓ ตุลาคม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ชาวพสกนิกรระงมไปด้วยความโศกเศร้าทั่วพระราชอาณาจักร ครั้นวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๓ นั้นเอง พระมงกุฎเกล้าเจ้าสยามเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบต่อมากาลก็แปรไปตามสมัย ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ มีสมเด็จพระสังฆราชต่อกัน ๒ องค์คือ สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์เป็นสังฆราชมาก่อน ครั้นสิ้นพระชนม์แล้ว ทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์ ครั้นสมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์แล้ว ก็ไม่ทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราชแต่ทรงมอบหน้าที่สมเด็จพระสังฆราชแก่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณ-วโรรส ในรัชกาลโน้นถึงมีสมเด็จพระสังฆราชแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงวางอำนาจเด็ดขาดแก่สมเด็จพระสังฆราชเป็นแต่ให้สมเด็จพระสังฆราชอนุวัตรตาม การคณะ การศาสนา การศึกษาทรงเป็นพระ-ราชธุระด้วยพระองค์ทั้งสิ้น ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๖ ทรงสถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรสเป็น “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส” ที่สมเด็จพระสังฆราชา แล้วทรงมอบพระ-ราชธุระฝ่ายพุทธจักรถวายให้ทรงชี้การเด็ดขาดทีเดียว ลันเกล้าฯ รัชกาลที่ ๖

เป็นแต่ทรงอนุวัตรตามสมเด็จพระสังฆราชเท่านั้น ใน ๒ รัชกาลดำเนินการฝ่ายพระศาสนาผิดกันอย่างนี้

ในสมัยสมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระมหาสมณเจ้านี้ ได้ทรงเริ่มจัดการพระศาสนาทั้งการคณะและการศึกษาใหม่ ส่วนมณฑลหัวเมืองกรุงเทพฯ ทรงจัดให้รวมขึ้นอยู่ในคณะหนกลางกรุงเทพฯ เจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) ก็ไม่ต้องว่าการคณะต่อไป ท่านว่าตอนนี้ท่านมีกำไรในทางสมถวิปัสสนามาก พอตกแล้งออกเที่ยวเสมอ (เที่ยวของท่านในที่นี้คือท่านไม่ได้จัดรถบัสแล้วก็มีญาติโยมทั้งสาวและไม่สาว หนุ่มแก่เป็นขบวนทอดผ้าบ่าเป็นการทัศนาจรในตัวไปบ้านนี้เมืองโน้นเช่นในสมัยทุกวันนี้) คือท่านออกเดินธุดงควัตรหาที่วิเวกไปในที่ต่างๆ ตามอัชฌาสัย

เจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) ท่านคิดจะสร้างที่ระลึกอะไรไว้สักอย่าง ให้สำเร็จในปีชวด พ.ศ. ๒๔๕๕ นี้เป็นปีกึ่ง ๕๐๐๐ แห่งพุทธกาลนับแต่วันตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทโธ อันนี้ท่านว่าเป็นความคิดเดิมมาได้ ๕ ปีแล้ว ครั้นท่านไม่ได้เกี่ยวการคณะ จึงตั้งหน้าบำเพ็ญสมณกิจและก่อสร้างปฏิสังขรณ์วัดบรมนิวาสให้เจริญรุ่งเรือง ดังที่ได้กล่าวและปรากฏแก่ผู้ที่รู้เห็นอยู่ ณ บัดนี้ อนึ่ง วัดคำพล้อยซึ่งอยู่ในคลอง ๕ แขวงเมืองธัญญบุรี ท่านก็ได้จัดให้เป็นวัดธรรมยุตเป็นหลักฐานจนบัดนี้ และต่อมาก็ได้ไปสร้างวัดที่เขาบ่องาม ในท้องที่ตำบลธรณี อำเภอเมือง ลพบุรี ห่างจากโรงแรมทหารบก ๒๒ กม. บรรดาถาวรวัตถุที่ท่านได้สร้างไว้ในวัดนี้มีมากอย่าง จะขอกล่าวแต่ปูชนียสถานสำคัญคือ พระพุทธรูปใหญ่กว่า

ทุกแห่งบรรดาพระพุทธปฏิมากรในประเทศไทย[๑] ประเภทสร้างด้วยอิฐถือปูน (ตอนหลังปฏิสังขรณ์ใหม่โดยผูกลวดเหล็กเทคอนกรีตขึ้นไปแต่พื้นดินตลอดถึงพระเศียรสิ้นปูนซีเมนต์ ๔๐๐ ถัง) สมกับผู้สร้างที่น้ำใจใหญ่และกว้างขวาง ตรงที่สร้างประดิษฐานพระพุทธรูปนี้ คืออยู่เหนือถ้ำภูเขา ซึ่งถ้ำนี้มีรูปคล้ายศีรษะมังกร ถ้ำคือปากมังกร ส่วนภูเขาที่อยู่หลังถ้ำนั้นเป็นหางมังกร องค์พระพุทธรูปประดิษฐานที่คอมังกรพอดี เจ้าของผู้สร้างท่านว่าจะได้มีเดชานุภาพมาก ผู้เขียนบังเอิญมีโอกาสได้ไปนมัสการเมื่อคราวไปราชการสำรวจทางสายจากดอนเมือง–สระบุรี–พระพุทธบาท–ลพบุรี–โคกสำโรง–ชัยบาดาล–เพชรบูรณ์–ขณะที่ตั้งแคมป์พักอยู่ที่โคกกระเทียม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ ทางที่จะขึ้นไปนมัสการพระพุทธรูปนี้ มีบันไดอิฐปูหินประมาณ ๓๐๐ ขั้นแบบเดียวกับภูเขาทองในพระนคร มีไม้สักขึ้นโดยรอบในบริเวณวัดทั่วไป เพียงแต่แท่นองค์พระพุทธรูปประทับสูงจากพื้นราววาเศษ ต่อจากนั้นยืนชูมือสุดแขนไม่ถึง หน้าตักกว้าง ๑๑ วา สูง ๑๗ วา เส้นพระศกทำด้วยไหกระเทียมทั้ง ๆ ลูก เวลาเข้าชิดองค์ยืนมองพระพักตร์

---

[๑] ยังมีพระพุทธรูปอีกองค์หนึ่ง ซึ่งสร้างด้วยโลหะทองแดงขึ้นเมื่อเร็ว ๆ นี้ คือสมเด็จพระพุทธโคดม ดำริสร้างขึ้นโดยท่านพระครูอุภัยภาดาทร (หลวงพ่อขอม) เจ้าอาวาสวัดโพธาราม (วัดไผ่โรงวัว) อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี ริเริ่มสร้างมาแต่ก่อนพุทธกาล พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นเวลาร่วม ๑๑ ปี โดยมีท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต วัดพระเชตุพนเป็นประธาน หน้าตักกว้างถึง ๑๕ วา ๑ คืบ สูง ๑๓ วา ทั้งองค์หนัก ๕๐ ตัน นับว่าใหญ่กว่าพระไดบุตสุ ของญี่ปุ่น ซึ่งสร้างด้วยโลหะเหมือนกัน จึงนับว่าสมเด็จพระพุทธโคดมเป็นพระพุทธปฏิมากรประเภทสร้างด้วยโลหะที่ใหญ่ที่สุดในโลก ศิลปการสร้างแบบสุโขทัยปางมารวิชัย เฉพาะองค์พระมีมูลค่าถึง ๘,๐๐๐,๐๐๐ บาท

ส่วน*พระมงคลมิ่งขวัญ* อำเภออำนาจเจริญ จังหวัดอุบลฯ สูง ๒๐ เมตร ฐานกว้าง ๑๑ เมตร

ไม่เห็นคล้ายกำแพงกั้นไปหมด ถ้าอยู่ข้างนอกหรือเราโดยสารอยู่ในรถไฟผ่านจะมองเห็นพระพุทธรูปนี้ขาวโพลนได้ส่วนสัดชัดเจน ที่เรียกกันว่า เขาบ่องามหรือเขาวัวงามแต่ก่อนนั้น บัจจุบันนี้มีคนเรียกเป็นเขาพระงามมาเท่าทุกวันนี้ บุญบั้งไฟในจังหวัดลพบุรีไม่เคยมีมาก่อน เพราะเคยเห็นมีแต่ทางหัวเมืองภาคอีสาน สืบถามได้ความว่าท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีฯ ได้นำมาเผยแผ่ ในงานฉลองสมโภชพระพุทธรูปใหญ่ตอนสร้างเสร็จใหม่ๆ พร้อมกับพระกัจจายน์เป็นเวลา ๓ ปี จึงเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ มีประชาชนไปงานสมโภชนมัสการนี้อย่างล้นหลาม และมีผู้บริจาคทรัพย์สิ่งของเป็นอันมาก เฉพาะที่เป็นเงินค่าสร้างพระพุทธรูปใหญ่นี้สิ้นไปประมาณ ๖๐,๐๐๐ บาทเศษ เวลานั้น

ครั้นถึงปีขาล วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๗ ท่านได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนตำแหน่งเป็นพระเทพโมลี ครั้นถึงปี พ.ศ. ๒๔๕๘ พรรษาที่ ๓๙ ปลายปี ท่านถูกถอดยศออกจากตำแหน่งพระเทพโมลี การที่ถูกถอดนั้นเนื่องมาจากว่า คือในสมัยนั้นเพิ่งเกิดสงครามโลกครั้งแรก ท่านได้แต่งหนังสือเรื่องหนึ่งชื่อว่า *ธรรมวิจยานุศาสน์* แจกในงานศพ ม.ร.ว. หญิงดวงใจ ปราโมช ณ อยุธยา ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนวรจักร-ธรานุภาพ แต่หนังสือเทศนาอธิบายทุวิชากว้างเกินไปหน่อย ขัดต่อประ-ศาสโนบายของประเทศไม่ต้องด้วยพระราชนิยม มีผู้นำทูลเกล้าฯ ถวาย เมื่อทรงทราบจึงมีพระบรมราชโองการรับสั่งให้ถอดจากสมณศักดิ์ ให้นำตัวไปกักไว้วัดบวรนิเวศวิหาร ครั้นเมื่อพรรษาที่ ๔๐ ตรงกับวันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๙ ทรงพระราชทานอภัยให้ท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมา-จารย์ (เมื่อครั้งเป็นพระเทพโมลี) พ้นจากโทษ แล้วทรงพระกรุณาโปรด

เกล้าฯ พระราชทานตำแหน่งสมณศักดิ์ให้เป็นพระธรรมธีรราชมหามุนี มีตำแหน่งเสมอกับพระราชาคณะชั้นเทพอย่างเดิม ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ เลื่อนเป็นที่พระโพธิวงศาจารย์ พ.ศ. ๒๔๖๘ จึงได้เลื่อนเป็นที่พระอุบาลีคุณูปมาจารย์

ใน พ.ศ. ๒๔๖๕ นี้ ท่านได้ทูลลาสมเด็จพระสังฆราชเจ้าเที่ยวธุดงค์ว่าจะไปถึงแค่เมืองเหนือเท่านั้น เพราะมิได้ลาเป็นทางราชการ แต่เมื่อได้ไปถึงเมืองเหนือแล้ว กลับได้คิดใหม่ คือเลยไปนมัสการ*พระธาตุจอมยอง* ที่เมืองยอง ในแคว้นเมืองเชียงตุงของอังกฤษเวลานั้น (ไปด้วยกันพระ ๓ รูป คฤหัสถ์ ๒ คน) จวบกับฤดูฝนกำลังชุกจะกลับมาจำพรรษาที่กรุงเทพฯ ไม่ทัน ต้องจำพรรษาอยู่บนเขาพระธาตุจอมยองตลอดไตรมาส ท่านได้ระวังรักษาธุดงควัตรอย่างเคร่งครัด ไม่ให้ใครรู้ว่าเป็นพระมีฐานันดรศักดิ์เพื่อรักษาพระราชเกียรติยศ ถึงกระนั้นเจ้าฟ้าหลวงเมืองเชียงตุง (สมเด็จพระเชฏฐปรมบพิตรมหารัตะโชติฯ พระชนม์จวนจะถึง ๕๐) ยังทรงทราบ ให้ข้าราชการนำจดหมายมาว่า ทรงยินดีที่ได้ทราบว่าท่านเจ้าคุณพระอุบาลีฯ เข้ามาในอาณาเขต บัดนี้ท่านทั้งพระราชมารดาขออาราธนาเข้าไปจำพรรษาที่เมืองเชียงตุงเพื่อจะได้รับโอวาท ท่านก็ได้ตอบจดหมายไปว่า จวนเข้าพรรษาแล้ว ฝนชุกไปไม่ได้ระยะก็ไกลตั้ง ๘ คืน จึงต้องจำพรรษาอยู่ที่นั่น ในพรรษานี้เป็นพรรษาที่ ๔๖ ท่านว่าได้เจริญสมถวิปัสสนาอย่างพอใจเป็นที่วิเวกสำราญจริง

ครั้นออกพรรษาแล้วถึงเดือน ๑๒ ก็ได้รับจดหมายเจ้าฟ้าเชียงตุงอีกให้ข้าราชการนำมาพร้อมด้วยพาหนะให้มารับทีเดียว อันเมืองยองนี้ตั้งอยู่ตะวันออกเมืองเชียงตุง ถ้าไปจากแม่น้ำโขงวันเดียวถึง ถ้าจะไปสิบสอง-

บ่นนา ๒ วันถึงเขต ถ้าไปเชียงตุงต้อง ๙ วันจึงถึง ทางจากเมืองยองไปยังเชียงตุงนั้นทุรกันดารลำบากมาก มีแม่น้ำลำคลองที่ข้ามไม่ต่ำกว่า ๖๐ ตำบล ทางก็ไปตามซอกเขาคดๆ เลี้ยวๆ จะหาที่ราบเดินสัก ๑๐๐ เส้นก็ไม่ค่อยมี ต้องขึ้นๆ ลงๆ เขา แต่ที่พักอาหารท่านว่าไม่ลำบาก เพราะเขาสั่งจัดไว้คอยรับทุกระยะ ท่านก็ต้องเทศนาให้เขาฟังทุกระยะที่พักจนถึงเชียงตุง เป็นเวลา ๙ วัน พอจวนถึงเมืองมีข้าราชการและพลเมืองตั้งเครื่องสักการะและพากันมาดูเต็มไปหมดทุกแห่ง เจ้าฟ้าเชียงตุงจัดที่ให้พักที่วัดหัวโข่ง(วัดสนาม) ท่านว่าอะไรก็ดีทุกอย่าง เสียแต่หนาวอย่างเดียว หนาวจนต้องผิงไฟวันยังค่ำ

ท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์(จันทร์) พักอยู่ที่เมืองเชียงตุงนั้น ๑๕ วัน ในเวลาพักอยู่นั้นได้แสดงธรรมตามบ้านตามวัดและในวังเจ้าฟ้าหลวงด้วยแทบทุกวัน เจ้าฟ้าหลวงและพระราชมารดาเทวีแสดงความเลื่อมใสมาก สนพระทัยในธรรมปฏิบัติ วันพระ ๘ ค่ำ ๑๔–๑๕ ค่ำ มีพระตำหนักวิเวกรักษาอารมณ์เป็นพิเศษ พระราชมารดาก็ออกจะเข้าใจในทางสมถะมีอุคคหะปฏิภาคพอควร ข้อสำคัญในเวลาที่ประคุณเจ้าพระอุบาลีฯ เวลาที่พักอยู่ในเมืองเชียงตุง ท่านได้มีหนังสือถวายชี้แจงเรื่องการบำรุงพระศาสนา มีใจความว่าต้องอาศัยพระราชาเป็นหลัก พระสงฆ์สามเณรในประเทศนี้ปฏิบัติยังบกพร่องในทางวินัยมาก ไม่ใช่พระเจ๊กพระญวน เป็นพระสำเร็จด้วยจุตตถกรรมและรักษาปาฏิโมกขสังวรศีลด้วยกัน ควรจะแก้ไขให้เหมือนเขาอย่างประเทศพม่า ลังกา สยาม เขมร เขาลงกันทั้งนั้น ที่อุจจาดมากก็คือพระเณรไปทางใดสะพายดาบ พกมีด ฉันอาหารไม่เป็นเวลา ไหว้พระสวดมนต์ก็ไม่มีหลัก ใครได้อย่างใดก็ไหว้ไปสวดไปอย่างนั้น ฯลฯ

เหล่านี้เป็นตัวอย่าง บ้านเมืองเนื่องกันกับนานาประเทศแล้วควรจะทรงดำริจัดให้ทันเขา จะได้เต็มเกณฑ์ศาสนูปถัมภก จะเป็นพระราชกุศลอย่างสูงสุด

เจ้าพ้ำหลวงเชียงตุงทรงรับสั่งว่า ทรงพระดำริอยู่เสมอ แต่ขาดผู้เป็นหัวหน้าฝ่ายศาสนาฝ่ายอาณาจักรจะทรงเป็นพระธุระเต็มที่ ท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีฯ ก็รับจะช่วยเป็นธุระสั่งสอน จะได้เป็นกำลังในการสั่งสอนต่อไป ทรงเห็นชอบด้วยทกประการ จึงได้ทรงจัดให้พระเณรเข้ามาเล่าเรียนในกรุงเทพฯ พร้อมกับท่าน ๖ รูป ภายหลังได้ส่งเพิ่มเข้ามาอีก ได้เป็นนักธรรมตรีนักธรรมโทขึ้นบ้างแล้ว นักธรรมตรีก็ได้ออกไปช่วยการศึกษาแล้วองค์หนึ่ง ยังคงเรียนอยู่กรุงเทพฯ อีกหลายองค์ นับว่าการปกครองคณะสงฆ์ในกาลต่อมาที่เชียงตุงก็ได้ทรงจัดให้เข้าระเบียบได้ และได้ก้าวหน้าขึ้นสู่ความเจริญทันสมัยแล้ว เมื่อท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) ลากลับกรุงเทพฯ ทรงอาลัย ทรงจัดพาหนะให้คนมาส่งถึงเชียงราย ทั้งค่ารถเข้ามากรุงเทพฯ ทรงจัดถวายมาเสร็จ ท่านไปเที่ยวคราวนี้ไม่ได้ไปเที่ยวเปล่า คือนับว่าเป็นคุณประโยชน์ทั้งส่วนตัวและผู้อื่นผู้ที่ได้พบเห็น และเป็นประโยชน์ส่วนพุทธศาสนาตามกำลังความสามารถ ท่านได้กลับถึงกรุงเทพฯ เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๖

ครั้นในปลายปี พ.ศ. ๒๔๖๖ นั้นท่านกำหนดการจะผูกพัทธสีมาที่วัดเขาพระงาม จังหวัดลพบุรีในเดือน ๔ เพ็ญ เวลานั้นพระบาทสมเด็จพระ-มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับอยู่ ณ พระราชวังสนามจันทน์ นครปฐม ทรงกำหนดเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรสวนสนามบีนใหญ่ ที่กรมทหารบีนใหญ่ลพบุรี กำหนดเสด็จข้างแรมเดือน ๓ ครั้นได้ทรงทราบจากเจ้าพระยายมราชว่าท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีฯ จะมีการผูกพัทธสีมาที่วัดเขา

พระงามในเดือน ๔ เพ็ญเป็นการใหญ่ จึงทรงรับสั่งกับเจ้าพระยายมราชว่า จะเสด็จไปทรงช่วย แล้วโปรดฯ ให้งดการกำหนดสวนสนามเดิมนั้นเสีย ทรงกำหนดเสด็จสนามบินใหญ่ต่อ ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ให้พอดีกับงานของท่านเจ้าคุณพระอุบาลีฯ เมื่อถึงกำหนดแล้วเสด็จพระราชดำเนินทรงประทับแรม ณ สนามบินใหญ่ลพบุรี รุ่งขึ้นวันกลางเดือน เวลาบ่าย ๒ โมงเสด็จพระราชดำเนินไปที่วัดเขาพระงามโดยกระบวนรถยนต์พระที่นั่งพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และเสวกามาตย์ มีสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาพิมุขฯ และสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต เจ้าพระยายมราช และเจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี ฯลฯ ในขบวนผู้ตามเสด็จมากพระองค์มากท่านด้วยกัน ส่วนราษฎรหญิงชายซึ่งมาในงานนั้นก็มากล้นหลามเต็มไปในบริเวณวัดและถนน ตำรวจภูธรได้ต้อนออกพอเป็นช่องรถพระที่นั่งเดินได้เท่านั้น ครั้นรถพระที่นั่งถึงแล้วก็เสด็จเข้าไปประทับในพระอุโบสถ ทอดพระเนตรวิธีผูกพัทธสีมา ทรงสำราญพระราชหฤทัย แล้วทรงพระราชทานเงินช่วยในงานนั้น ๒๐๐ บาท ทรงประทับอยู่พอสมควรแล้วเสด็จออกไปประทับ ณ ปะรำ ทรงจุดผักแคทอดพระเนตร บั้งไฟใหญ่ ซึ่งเอาขึ้นร้านไว้ถวายให้ทอดพระเนตร ๔ กระบอก บั้งไฟขึ้นสูงพอได้ทอดพระเนตรแต่ ๒ กระบอก อีกกระบอก ๑ แตก อีกกระบอก ๑ ชนวนตายด้าน พอได้เวลารถไฟจะออกก็รีบเสด็จกลับ

การที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ เสด็จพระราชดำเนินในงานคราวนี้ เจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) ท่านถือว่าเป็นการพระราชทานเกียรติยศแก่ท่านเป็นมหามงคลอันสูงสุด แม้ได้รับพระราชทานตำแหน่งยศก็มีความยินดีล้นเหลือ แต่ว่าความปลื้มหรือความอิ่มเอิบ

ในใจก็ยังไม่เท่าได้รับเสด็จในงานสำคัญคราวนี้ เพราะท่านเห็นว่าเช่นตำแหน่งยศจะพระราชทานแก่ท่านผู้ใดก็ได้ ส่วนจะเสด็จในงานของเอกชนคราวนี้เชื่อว่าแต่เสด็จครองราชย์อยู่ ๑๕ ปี คงจะมีแต่คราวเดียวเท่านี้ ข้อนี้เตือนให้ท่านระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณอย่างล้นพ้น

ครั้นต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๘ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งท่านพระครู (อ่ำ) เจ้าอาวาสวัดเขาพระงามให้เป็น "พระศีลวรคุณ (ภทฺราวุโธ)" และทรงพระราชทานนามวัดเขาพระงามให้เรียกว่า "*วัดสิริจันทรนิมิตร*" ต่อไปท่านพระศีลวรคุณโปรดให้ย้ายมาเป็นเจ้าอาวาสวัดมณีชลขัณฑ์ จังหวัดลพบุรี เมื่อวันที่ ๒๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นเจ้าคณะธรรมยุติกาจังหวัดลพบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖ และเจ้าคณะธรรมยุติกาจังหวัดสระบุรีอ่างทองในศกต่อมา ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะเป็นที่พระเทพวรคุณ ชั้นเทพ เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๓ ถึงมรณภาพเมื่อวันที่ ๒๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๑ เป็นน้องชายร่วมบิดามารดาเดียวกับเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์)

หลังจากที่เจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) ได้จัดงานผูกพัทธสีมาวัดสิริจันทรนิมิตร (วัดเขาพระงาม) ดังกล่าวเสร็จแล้วไม่นาน ท่านก็ได้เที่ยวธุดงค์ขึ้นไปถึงเมืองลำปาง เจ้าบุญวาสวงศ์มานิต (บุญวงศ์) เจ้าผู้ครองนครลำปางมีความเลื่อมใสในท่าน และอยากได้วัดธรรมยุตขึ้นในบ้านเมือง จึงได้ปรึกษาหารือกันตกลงยก *วัดเชตวัน* ให้เป็นวัดพระธรรมยุตขึ้น ชั้นแรกให้ท่านพระมหาหมื่น กับ ท่านพระปลัดฉุย ช่วยกันปกครอง ต่อมาพระอุปัชฌาย์ *อภิวงศ์*[๑] ซึ่งเป็นศิษย์ของท่านได้เป็นเจ้าอาวาสคุม

---

[๑] ต่อมาได้รับสมณศักดิ์เป็นที่ "พระครูธรรมาภิวงศ์"

ครองมาจนเท่าบัดนี้ จน พ.ศ. ๒๔๗๑ เจ้าแก้วนวรัตน์ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ กับเจ้าพระยามุขมนตรี (อวบ เปาวโรหิต) แต่ยังเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพได้อาราธนาเจ้าประคุณอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) ขึ้นไปครอง *วัดเจดีย์หลวง* เชียงใหม่เพื่อช่วยเผยแผ่พระพุทธศาสนา ท่านจึงได้ทูลลาขึ้นไปตั้งการสอนพระปริยัติธรรมแก่ภิกษุสามเณร แลอบรมศีล-ธรรมแก่ประชาชน ขณะเดียวกับท่านได้รื้อวิหารหลวงหลังเก่าที่ปรักหักพังสร้างขึ้นใหม่เท่าส่วนเดิม ส่วนวัดบรมนิวาสท่านได้มอบให้พระญาณรักขิต (บี่ยธโร หรั่ง) และพระฐานะเปรียญชั้นผู้ใหญ่รักษาราชการแทน ส่วนท่านเองก็ไม่ทอดธุระไปที่โน่นบ้างมาที่นี่บ้าง ด้วยว่าท่านผู้นี้เป็นผู้มีนิสัยไม่ชอบอยู่ติดถิ่น บรรดาหัวเมืองในพระราชอาณาจักร ถิ่นที่ท่านไม่ได้เที่ยวธุดงค์ไปนั้นจักพึงมีจำนวนน้อย แม้ในที่สุดนอกพระราชอาณาเขต เช่น เมืองเชียงตุง เมืองยองดังกล่าวมาแล้ว ท่านก็ยังอุตสาหะเที่ยวธุดงค์ไปจนถึง จนถึงมีพระบรมราชโองการให้ตามตัว

คุณภาพของท่านมีปรากฏแก่โลกเมื่อสรุปแล้วมีดังนี้คือ ในทาง*คันถ-ธุระ* คือประกอบการศึกษาเล่าเรียน อยู่ที่ไหนท่านตั้งใจทำเต็มสามารถนี้อย่างหนึ่ง ในทาง*วิปัสสนาธุระ* ได้แก่การบำเพ็ญข้อสัมมาปฏิบัติ ท่านก็ตั้งใจบำเพ็ญทั้งส่วนตนทั้งส่วนแนะนำผู้อื่นนี้อย่างหนึ่ง เป็นธรรมกถึกเอกมีความเห็นอาจหาญเด็ดเดี่ยวนี้อย่างหนึ่ง ผู้ที่เชื่อได้ฟังแล้วเห็นตามถือตามโดยความร่าเริงไม่ท้อถอยนี้อย่างหนึ่ง สมบูรณ์ด้วยปัจจัยลาภทั้ง ๔ นี้อย่างหนึ่ง มักน้อยสันโดษ ไม่สะสมปัจจัยลาภทั้ง ๔ นี้อย่างหนึ่ง ประกอบนวกรรมการก่อสร้างถาวรวัตถุไว้ในพระพุทธศาสนามีจำนวนมากนี้อย่าง

หนึ่ง อุปถัมภ์บำรุงคณะศิษยานุศิษย์ได้กว้างขวางนี้อย่างหนึ่ง รจนาหนังสืออธิบายอรรถธรรมโดยมติไว้ได้มากนี้อย่างหนึ่ง แต่ง*กาพย์ปาฏิโมกข์ กาพย์เวสสันดรชาดก กาพย์มงคลสูตร* และ *กาพย์โลกนิติสุภาษิต* โบราณลึกซึ้งมาก ทราบว่าต้นฉบับเป็นภาษามคธ ท่านได้แปลเป็นภาษาไทยแล้วแต่งเป็นคำกาพย์สำนวนอีสาน จะนำมาลงหมดทั้งดุ้นก็จะมากไป จะขอคัดตอนที่เห็นควรบางส่วนให้เห็นต่อไปนี้

"...ประเทศใดราชาอำมาตย์ คนฉลาดยศยิ่งเสมอกัน มีมหันต์เหลือหลาย ในเขตในประเทศเมืองบ้านแห่งใด เป็นนิสัยมานะกระด้าง มักอวดอ้างบ่-เชื่อคำกัน เกิดฆ่าฟันผิดเถียงหาเหตุ ในประเทศเมืองนั้นส้วยแหลม

อุปมาดอกบัวในน้ำ เกิดบ่ได้อาทิตย์เจ็ดดวง บ้านเมืองหลวงอาชญามีมาก แสนลำบากไพร่ฟ้าฉิบหาย

บ้านเมืองใดราชาอำมาตย์ คนฉลาดมีมากมีหลาย บ่อุบายผิดเถียงหาเหตุ นับเข้าเขตพรักพร้อมเพรียงกัน คืนและวันชุมกันชมชื่น ข้าเศิกตื่นกลัวย่านทั่วแดน อุปมัยมดแดงมดหง่าม บ่แตกม้างเป็นหมู่เป็นชุม อาจจักกุมช้างสารกินซาก เป็นทางยากคนฮ้ายคิดปอง ฯ

ความปรองดองกลมเกลียวเป็นแก่น คิดให้แม่นหญ้าแพรกบ่านปอหามาพอพื้นเกลียวเป็นเชือกผูกช้างเผือกช้างเอกช้างสาร ช้างใจหาญหนีไปบ่ได้ เพิ่นเปรียบไวคุณแห่งสามัคคี ..."

นอกจากนี้ยังมีกาพย์เบ็ดเตล็ดต่าง ๆ มีกาพย์เซิ้งบั้งไฟเป็นต้น ทั้งแก้ไขกาพย์เก่า มีกาพย์ปู่สอนหลาน กาพย์หลานสอนปู่ กาพย์ลิปสูรย์ ฯลฯ เป็นต้น ซึ่งเป็นคำกาพย์ของภาคอีสานไว้มากนี้อย่างหนึ่ง

กาลต่อมา เมื่ออายุของท่านได้ ๗๖ ปี ขณะที่พำนักอยู่วัดเจดีย์หลวง เชียงใหม่ ได้มีอาการป่วยกระเสาะกระแสะ จึงเข้ามาในพระนครจำพรรษาที่วัดบรมนิวาสก็ยังไม่คลาย ในระหว่างเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๔ ท่านได้ออกไปวัดสมอคอน จังหวัดลพบุรีโดยทางเรือในการที่อุบาสิกาเง็กได้นิมนต์ไปแสดงธรรม ขณะที่ขึ้นธรรมาสน์จะไปแสดงนั้น หัวเข่าข้างขวาได้กระทบกับหัวเม็ดประตูธรรมาสน์ อาการได้อักเสบกระเทือนถึงกระดูกขาเลยหักอยู่บนธรรมาสน์นั้นเอง เลยไม่ได้แสดงธรรม แล้วก็รีบลงมาพยาบาลอยู่ที่วัดบรมนิวาสทั้งแพทย์หลวงและแพทย์เชลยศักดิ์ อาการไม่บรรเทามีแต่กลับทรุด ถึงกระนั้นท่านก็ยังไม่มีอาการหวาดหวั่นหรือเศร้าโศกเสียใจต่อภัยพิบัติอันนั้น ในตอนนี้พระเดชพระคุณสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสสเถระ) เล่าว่า “*บรรดาผู้มาเยี่ยมทั้งหลายมีความเสียใจ แต่กลับได้รับความบรรเทิง เพราะได้เห็นอากัปกิริยาของท่านที่แสดงความไม่หวาดหวั่นต่อพยาธิที่เป็นอยู่ปางนั้น ทั้งได้รับสุนทรพจน์ว่า เราเป็นนักเทศน์ที่มีชื่อเสียง เมื่อขาเราหักก็หักอยู่บนธรรมาสน์เพราะขึ้นเทศน์ จะหานักเทศน์ที่ไหนได้นอกจากเรา ดังนี้ เราเป็นลูกศิษย์ของพระพุทธเจ้าได้สำเหนียกคำสั่งสอนของพระองค์แล้วน้อมมาอบรมจิตใจให้มีกำลังอาจหาญต่อความตาย เมื่อได้ประสบกับด้วยอาพาธที่เผ็ดหยาบเช่นนี้ก็นับว่าเป็นโชคอันดี ไม่เสียทีที่ได้ฝึกซ้อมอบรมจิตใจให้ชำนิชำนาญแล้วยังได้เข้ารบในสมรภูมิอันคับขันเช่นนี้ นับว่าดีกว่าปวงทหารอันได้ฝึกซ้อมไว้แล้วบางเหล่ามิได้เข้าสู่*

สมรภูมิเลยตลอดชีวิตก็มีถมไป" ดังนี้บ้าง อาศัยเหตุผลดังที่กล่าวมานี้ แขกที่มาเยี่ยมป่วยของท่านจึงไม่หงอยเหงา อีกประการหนึ่งตามผู้ที่ปฏิบัติได้สังเกตเมื่อเหตุการณ์ดังนี้เกิดขึ้นในท่าน เท่ากับเตือนให้ท่านรีบเร่งข้อสัมมาปฏิบัติให้หนักแน่นขึ้นกว่าที่อยู่โดยปรกติมาแต่ก่อน

ครั้นวันที่ ๑๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ เวลา ๑๑.๔๐ นาฬิกาท่านก็มรณภาพด้วยอริยาบถนั่งท้องกลางกุฏิหอเขียววัดบรมนิวาสด้วยอาการที่สงบปราศจากความกระวนกระวาย คำนวณอายุของท่านโดยปีทางจันทรคติได้ ๗๗ เท่ากับโยมผู้บิดาของท่าน ได้รับพระราชทานโกศพร้อมด้วยอุปกรณ์ทุกประการโดยควรแก่ศักดิ์เจ้าคณะรองฝ่ายอรัญญวาสี เมื่อการมรณกรรมของท่านล่วงได้ ๑๐๐ วัน สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสสเถระ อ้วน) เมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์เป็น "พระพรหมมุนี" ซึ่งเป็นศิษย์ผู้ใหญ่พร้อมด้วยปวงศิษยานุศิษย์ทั้งบรรพชิตทั้งฆราวาส ส่วนที่อยู่ในกรุงและหัวเมือง ทั้งอุบาสกอุบาสิกา ทั้งเถรานุเถระเจ้า ทั้งส่วนขุนส่วนนางตลอดขึ้นไปจนเจ้าใหญ่นายโตผู้ที่เลื่อมใสในท่าน ได้พร้อมกันมาฌาปนกิจศพในวันพระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุที่วัดบรมนิวาสนับเป็นจำนวนมากมาย เป็นการใหญ่โตมโหฬารยิ่งได้คราวหนึ่ง ความแตกดับของท่านผู้นี้ก็เท่ากับดวงประทีบดับลงดวงหนึ่ง

อันตำแหน่งหน้าที่ของท่าน เมื่อครั้งเกี่ยวกับราชกิจที่สำคัญนอกจากเป็นเจ้าอาวาส เจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะมณฑลดังกล่าวมาแล้ว ยังได้เป็นกรรมการสอบพระปริยัติธรรม เป็นกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นกรรมการในมหาเถรสมาคม ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรมีจำนวนมากคือ

๑. เป็นพระครูวิจิตรธรรมภาณี เจ้าคณะเมือง ๑ แผ่น
๒. เป็นเจ้าคณะมณฑล ๔ แผ่น
๓. เป็นพระญาณรักขิต ๑ แผ่น
๔. เป็นพระราชกวี ๑ แผ่น
๕. เป็นพระเทพโมลี ๑ แผ่น
๖. เป็นพระธรรมธีรราชมหามุนี ๑ แผ่น
๗. เป็นพระโพธิวงศาจารย์ ๑ แผ่น
๘. เป็นพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ ๑ แผ่น

รวม ๑๑ แผ่น ทั้งนี้นับว่าเป็นคุณภาพที่หายากในชีวิตของผู้ประกอบด้วยคุณภาพดังนี้ จึงได้นำมากล่าวในตำนานเฉพาะบทนี้เป็นพิเศษ

สมัยที่สี่

จำเดิมตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๖ มา เมื่อท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์เข้าไปสำนักในพระนครแล้ว และท่านเจ้าประคุณพระอริยกวี (อ่อน) ล่วงลับไปแล้ว พระพรหมมุนี ซึ่งเป็นพระเถระที่ ๕ ก็ได้คุ้มครองบ้องปกหมู่คณะต่อมาแต่ยังเป็นเปรียญ ในเวลานั้นพระอุปัชฌาย์สำหรับคณะวัดธรรมยุตยังว่างอยู่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ข้าหลวงต่างพระองค์ทรงเห็นว่า ท่านสงฺฆรกฺขิโต (พูน) เป็นพระผู้เฒ่าเจริญด้วยอายุกาลในคณะธรรมยุตเวลานั้น จึงทรงให้อาราธนาจากวัดบ้านกลางเข้ามาอยู่วัดศรีทอง แล้วมีบอกเข้ามากราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (แต่ยังดำรงพระยศเป็นกรมหลวง) ขอให้ท่านสงฺฆรกฺขิโต (พูน) นั้นเป็นอุปัชฌาย์สำหรับคณะธรรมยุตต่อไป ยังทรงชมเชยท่านสงฺฆรกฺขิโต (พูน) นั้นเข้ามาให้ทรง

ทราบว่า “*ท่านสงฆรกฺขิโต (พูน) นี้ตั้งตัวเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ ปฏิบัติมั่นคง รักษาขนบธรรมเนียมของคณะธรรมยุตไว้ด้วยดี และปฏิบัติหนักแน่นในพระธรรมวินัย ถ้าหม่อมฉันจะผนวชอีกก็จะต้องนิมนต์ท่านผู้นี้เป็นพระอุปัชฌายะ*” ดังนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงแต่งตั้งให้ท่านสงฆรกฺขิโต (พูน) เป็นอุปัชฌาย์ สำหรับธรรมยุตเมืองอุบล ฯ แต่นั้นมา

สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสสเถระ) เมื่อยังดำรงสมณศักดิ์เป็นพระพรหมมุนี นามเดิม (อ้วน) ฉายา ติสฺโส กำเนิดวันเสาร์ที่ ๒๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๑๐ ที่บ้านดงแคน ตำบลดอนมดแดง อำเภอเมืองอุบล ฯ จังหวัดอุบลราชธานี บิดาชื่อ เพียเมืองกลาง (เคน) ตำแหน่งกรมการเมือง มารดาชื่อ บุดสี มีเชื้อสายสืบมาจากแสนเทพ แสนนาม สองคนพี่น้องอันเป็นต้นสกุลของ “สกุลแสนทวีสุข” ในปัจจุบัน

เมื่อท่านอายุได้ ๑๙ ปี บวชเป็นสามเณรมหานิกายอยู่ที่วัดตำบลสว่าง อำเภอวารินชำราบ ครั้นแล้วย้ายไปศึกษาอักษรสมัยในสำนักวัดศรีทอง เมืองอุบล ฯ วันที่ ๒๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๐ อุปสมบทที่พัทธสีมาวัดศรีทอง ท่านเทวธมฺมีเถระ (ม้าว) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระโชติปาลเถระ (ทา) เป็นพระกรรมวาจาจารย์ และท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) เป็นอุทเทสาจารย์ ได้เล่าเรียนพระปริยัติธรรมอยู่ในวัดศรีทองนั้น ครั้นเมื่อท่านอายุได้ ๒๔ ปี พ.ศ. ๒๔๔๓ จึงได้เข้าไปเล่าเรียนอยู่ในพระนคร สำนักท่านเจ้าคุณพระศาสนโสภณ (อหิสโก อ่อน) ครั้งยังเป็นพระเมธาธรรมรส แต่ได้ไปอยู่กับท่านเจ้าประคุณพระอุบาลี ฯ ซึ่งเวลานั้นท่านพักอยู่ที่วัดพิชัยญาติก่อนเป็นผู้ฝากฝัง

เป็นนักเรียนแห่งสาขามหามกุฏราชวิทยาลัยของวัดพิชัยญาติ ฯ นั้น เล่าเรียนอยู่ ๔ ปีก็สอบบาลีไวยากรณ์ได้ จนถึง พ.ศ. ๒๔๓๘ เมื่อท่านเจ้าประคุณพระอุบาลี ฯ ได้รับตำแหน่งเป็นครูสอนบาลีที่วัดเทพศิรินทร์ ฯ ท่านก็ขอให้ไปอยู่ด้วย เวลานั้นหม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตร (คือหม่อมเจ้าพร้อม) ทรงเป็นเจ้าอาวาส ได้เล่าเรียนอยู่สำนักนี้ ๒ พรรษาก็สอบไล่ได้ชั้นเปรียญตรี เมื่อท่านเจ้าประคุณพระอบาลี ฯ อาจารย์ของท่านจะออกไปตั้งโรงเรียนที่เมืองอุบล ฯ จึงได้ทูลลากลับออกไปด้วยท่าน และท่านให้คุมเครื่องเล่าเรียนออกไปก่อน ในเวลานั้นการเดินทางจากพระนครไปเมืองอุบล ฯ ต้องอาศัยเรือกลไฟไปขึ้นที่เมืองปราจีนบุรี แล้วอาศัยเกวียนเดินผ่านทางเมืองศรีโสภณผ่านช่องสะเม็กตรงไปอำเภอสังขะผ่านศรีสระเกษแล้วจึงต่อไปที่เมืองอุบล ฯ

การเดินทางคราวนั้นท่านเล่าว่าข้างจะลำบาก เพราะเป็นเดือนมีนาคมต่อเมษายน ซึ่งเป็นเวลากันดารน้ำ พระทา ซึ่งเป็นสพรหมจารีไปด้วยกันอาพาธหนักลงกลางทางที่กันดาร ในที่สุดถึงมรณกรรม จำเป็นต้องทำฌาปนกิจศพในกลางเขานั้นเก็บเอาแต่อัฐิไป การเดินทางจากพระนครคราวนั้นร่วม ๆ เข้าเกือบ ๒ เดือน เมื่อเจ้าประคุณพระอุบาลี ฯ เสร็จกิจในพระนครแล้ว จึงตามออกไปโดยอาศัยรถงานจากสถานีกรุงเทพ ฯ ไปลงที่สถานีแก่งคอยแล้วเดินข้ามดงพญาไฟ (ยังไม่เปลี่ยนเรียกดงพญาเย็น) ไปยังเมืองนครราชสีมา จึงว่าจ้างเกวียนไปอุบล ฯ

เมื่อท่านเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจนฺโท จันทร์) ได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นแล้วท่านได้เป็นครูสอนบาลี จนใน พ.ศ. ๒๔๔๒ ท่านได้กลับเข้าไปกรุงเทพ ฯ อีกพร้อมด้วยท่านเจ้าประคุณอาจารย์ของท่าน ซึ่ง

เข้ามารับสมณศักดิ์เป็นที่ “พระญาณรักขิต” และจำพรรษาอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงนำเข้าเฝ้าสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงบิยมหาราช พร้อมด้วยเจ้าประคุณพระอุบาลี ฯ ณ พระที่นั่งมหาจักรีปราสาทองค์ตะวันออกเป็นการไปรเวต เมื่อออกพรรษาแล้วเข้าสอบพระปริยัติธรรมได้ชั้นเปรียญโท และได้รับพระราชทานรางวัลเป็นมูลค่า ๘๐ บาท แล้วกลับไปเมืองอุบล ฯ พร้อมด้วยอาจารย์ของท่านในศกนั้น นอกจากเป็นครูประจำหน้าที่อย่างเดิมแล้ว ยังได้รับหน้าที่เป็นผู้ช่วยเจ้าคณะมณฑลอีสานอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย ได้รับพระราชทานค่าพาหนะและค่าภัตตาหารปีละ ๕๐๐ บาทมาได้ ๔ ปี เจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์เจ้าคณะมณฑลอีสานได้ทูลลาออกจากเจ้าคณะมณฑลอีสานแล้ว ก็ได้โปรด ฯ ให้รับตำแหน่งเป็นผู้แทนเจ้าคณะมณฑลอยู่ ๑ ปี แล้วเข้ามารับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่ พระศาสนดิลก และตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอีสานในวันที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๗[๑] เมื่อเสร็จการแล้วก็ได้กลับออกไปจัดกิจพระศาสนาอยู่ ณ วัดสุปัฏนารามเมืองอุบล ฯ ตามเดิม

หลักการสำคัญที่พระเดชพระคุณสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ได้จัดการคราวนั้น ได้แบ่งออกเป็น ๓ อย่างคือ “การคณะ การศึกษา และการพระศาสนา”

(๑) การคณะ

ได้แก่ระเบียบการปกครองหมู่คณะ คือกำหนดวัดวาอารามต่าง ๆ

---

[๑] หลังจากเมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองมโนไพรเสียแก่ฝรั่งเศสแล้ว ๑ ปี

ในมณฑลอีสานโดยปริมาณให้เป็นหมวด แขวง และเมืองหรือจังหวัดรวมเข้าเป็น ๑ มณฑล ที่เราเรียกกันต่อมาว่า *เจ้าคณะหมวด* โดยกำหนดบุคคลคือ ภิกษุสามเณรและศิษย์วัด ซึ่งอยู่ในวัดนั้นทั้งปวงให้สังกัดขึ้นต่อพระอธิการคือ เจ้าอาวาส พระอธิการทั้งนั้นรวมขึ้นต่อเจ้าอธิการคือ *เจ้าคณะหมวด* หรือ อุปัชฌายะ เจ้าอธิการทั้งนั้นรวมขึ้นต่อ*เจ้าคณะแขวง* เจ้าคณะแขวงทั้งนั้นรวมขึ้นต่อ *เจ้าคณะจังหวัด* ปวงเจ้าคณะจังหวัดรวมขึ้นต่อ *เจ้าคณะมณฑล* ระเบียบอันเป็นหลักที่กล่าวมานี้ชื่อว่า *การคณะ* หรือ *การปกครอง* ในสมัยที่ ๔ นี้วัดพระธรรมยุตได้แพร่หลายออกไปมากกว่าสมัยอื่น ๆ ทั้งนี้จะได้กล่าวเฉพาะวัดที่เป็นหลัก

๑. พ.ศ. ๒๔๔๘ ตั้งวัดศรีเทพประดิษฐ์ ที่จังหวัดนครพนม ครั้งท่านพระครูสารภาณมุนี (เขมิโย จันทร์) ต่อมาเป็นพระราชาคณะในนามเดิม เจ้าคณะจังหวัดเป็นเจ้าอาวาส พร้อมด้วยพระภิกษุหลายรูปและท่านพระเทพกวี (ต่อมาเป็น พระธรรมเจดีย์ พนฺธุโล จูม) เจ้าคณะมณฑลอุดร แต่ยังเป็นสามเณรได้พากันไปสืบต่อเอาคณะธรรมยุตขึ้นมาจากจังหวัดอุบลราชธานี สมัยพระยาเพชรรัตนสงคราม (เลื่อง ภูมิรัตน์) แต่ครั้งยังเป็นพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ ผู้ว่าราชการจังหวัดนครพนม เป็นหัวหน้าปวงชนชาวนครพนมอุปถัมภ์บำรุงแต่บัดนั้นมา วัดศรีเทพฯ เป็นวัดธรรมยุตอันเป็นหลักสำหรับจังหวัดนครพนม

๒. วัดท่าบ่อ อยู่บ้านท่าบ่อ ตำบลแจะระแม อำเภอเมืองอุบลฯ ก็สร้างขึ้นในคราวเดียวกัน

๓. วัดโพธิสมภรณ์ เดิมวัดนี้ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ) ร.ศ. ๑๒๔ ครั้งเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุดร ได้สร้างเป็นสำนักสงฆ์

ไว้แต่ไม่มีชื่อ ได้ทูลขอชื่อต่อพระวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ทรงประทาน เพราะเจ้าของเดิมที่มาสร้างชื่อ โพธิ ท่านเจ้าคุณพระธรรมเจดีย์ (พนฺธุโล จูม ป. ๓) แต่ครั้งเป็นเปรียญเป็นเจ้าอาวาส โดยที่เจ้าพระยามุขมนตรี (อวบ เปาวโรหิต) แต่ยังเป็นพระยาราชนุกูล ฯ อุปราชภาคอีสาน ประจำที่จังหวัดอุดรธานี พร้อมด้วยพระพรหมมุนี แต่เมื่อยังดำรงสมณศักดิ์ที่พระเทพเมธี ผู้รักษาการคณะมณฑลอุดร ได้ขอพระธรรมเจดีย์ (จูม) ซึ่งเป็นเจ้าคณะมณฑลอุดรเวลานั้น แต่ยังเป็นเปรียญต่อเจ้าพระคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวโร เจริญ) จากสำนักวัดเทพศิรินทราวาสไปอยู่วัดโพธิสมภรณ์จนมรณภาพบัดนี้

๔. วัดศรีเมือง จังหวัดหนองคาย เวลานั้น ท่านมหารักษ์[๑] (ป. ๔) เป็นเจ้าอาวาส ในลำดับกาลแห่งวัดโพธิสมภรณ์ จังหวัดอุดรธานี

๕. วัดศรีจันทร์ จังหวัดขอนแก่นนั้น ได้ขอท่านพระครูพิศาลอรัญเขต (เขมิโย จันทร์ ป. ๓) แต่ยังเป็นเปรียญต่อเจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) จากสำนักวัดบรมนิวาสไปอยู่เป็นรูปแรก ในคราวเดียวกันกับท่านเจ้าคุณพระธรรมเจดีย์ (จูม) ไปอยู่วัดโพธิสมภรณ์ พระยาพิศาลสารเกษตร (พร พิมพสุต) ผู้ว่าราชการจังหวัดขอนแก่น เป็นหัวหน้าอุปถัมภ์ ต่อมาท่านพระครูพิศาลอรัญเขตได้รับสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะในนามเดิม

๖. วัดศรีบุญเรือง อำเภอชนบท ซึ่งท่านพระครูธรรมปเวที (มหานาโม เขียว) เจ้าคณะแขวงเป็นเจ้าอาวาส

---

[๑] ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็น *พระครูวิชัยสังฆกิจ* เจ้าคณะอำเภอ ภายหลังได้เลื่อนเป็นพระราชาคณะที่ พระวิชัยมุนี เจ้าคณะธรรมยุตจังหวัดหนองคาย

๗. วัดสระจันทร์ อำเภอพล ท่านพระครูอนุโยคธรรมภาณ (จนฺโท เหลา ป. ๔) เจ้าคณะแขวงเป็นเจ้าอาวาส วัดศรีบุญเรืองกับวัดสระจันทร์นี้ได้เป็นวัดธรรมยุตขึ้นในลำดับกาลแห่งวัดศรีจันทร์จังหวัดขอนแก่น

๘. ครั้นต่อมาในต้นรัชสมัยรัชกาลที่ ๗ ทางการได้รวมมณฑลอุบลราชธานี มณฑลร้อยเอ็ด และมณฑลนครราชสีมาเป็นมณฑลเดียวกัน คือ มณฑลนครราชสีมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ พระยาเพชรปาณี (ดั่น รักตประจิตร) แต่ครั้งเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ได้ประชุมปรึกษาคณะข้าราชการทหาร พลเรือนตลอดจนพ่อค้าคหบดีว่า เมืองนครราชสีมาเป็นเมืองใหญ่ การพระพุทธศาสนายังไม่เจริญรุ่งเรืองเหมือนบางมณฑลที่ได้เจริญรุ่งเรืองมาแล้ว โดยที่เจ้าคณะมณฑลมิได้สถิตอยู่ที่มณฑล ควรที่จะอาราธนาเจ้าคณะมณฑลให้มาสถิตอยู่ประจำเมือง เมื่อดำริเรื่องนี้แล้วต่างก็เห็นพร้อมกันว่า ควรจะรวมวัดหน้าท่อและวัดบรมจินดา ซึ่งตั้งอยู่ใกล้เคียงศาลารัฐบาลมณฑลให้เป็นวัดเดียวกัน และสร้างให้เป็นวัดใหญ่งดงามเป็นศรีแก่เมือง ให้เป็นสถานที่สถิตของเจ้าคณะมณฑล เมื่อตกลงกันแล้วก็มีบอกกราบทูลพระวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ฯ ก็ทรงโปรดอนุโมทนาและประทานอนุมัติ แล้วทรงตั้งนามวัดที่จะสร้างขึ้นใหม่นี้ว่า “วัดสุทธจินดา” แต่วัดนี้ยังสร้างไม่เสร็จพระยาเพชรปาณีก็ย้ายไปก่อน ส่วนพระเดชพระคุณสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ แต่เมื่อยังดำรงสมณศักดิ์ที่พระโพธิวงศาจารย์ ก็ย้ายจากวัดสุบัฏนาราม เมืองอุบลราชธานี มาอยู่ที่วัดสุทธจินดาด้วยขบวนแห่อันมโหฬาร เมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๐ ตรงกับสมัยพระยาเพชรดา (สอาด ณ บ้อม-เพชร) ดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาต่อจากพระยา-เพชรปาณี เป็นหัวหน้าผู้อุปถัมภ์ต่อมา

วัดสุทธจินดานี้เท่ากับเป็นวัดสร้างขึ้นใหม่ ได้ริเริ่มสร้างขึ้นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ สมัยพระยาเพชรปาณีดังกล่าวมาแล้ว สิ่งที่ก่อสร้างไว้แล้วนั้นคือ ได้แก่พระอุโบสถ ๑ กำแพงหน้าวัด ๑ และหอสมุด ๑ ครั้นเมื่อพระเดชพระคุณสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ ทางการได้อาราธนาย้ายไปเป็นเจ้าคณะมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. ๒๔๗๐ แล้ว จึงได้เป็นประมุขพาสร้างดำเนินงานมาอีก บอกบุญเรี่ยไรเฉพาะมณฑลนครราชสีมาเดิม ๓ จังหวัด (นครราชสีมา บุรีรัมย์ และชัยภูมิ) ได้จากเงินเรี่ยไรเป็นเงิน ๗๘,๐๙๒.๔๖ บาท (เจ็ดหมื่นแปดพันเก้าสิบสองบาทสี่สิบหกสตางค์) ประชาชนชาวนครราชสีมาได้ร่วมใจกันบริจาคเงินสร้างตึกหลังหนึ่ง เป็นตึกชั้นเดียวสำหรับเป็นหอสมุด อุทิศพระราชกุศลถวายแด่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวสิ้นเงิน ๖,๐๐๐ บาท นอกจากที่กล่าวแล้วผู้มีชื่อในจังหวัดนครราชสีมาช่วยกันบริจาคอีกมาก วัดสุทธจินดาได้สร้างเสร็จบริบูรณ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ วัดนี้จึงได้เป็นวัดธรรมยุต อันเป็นหลักสำหรับเมืองนครราชสีมาวัดหนึ่งสืบมา

ครั้นต่อมาได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้วัดสุทธจินดา และวัดกลางนคร เป็นพระอารามหลวงพร้อมกันเมื่อวันที่ ๒๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๘ พระยาเพชรดา (สอาด ณ บ้อมเพชร) สมุหเทศาภิบาลเป็นหัวหน้าพร้อมด้วยบรรดาข้าราชการ พ่อค้าคหบดี ราษฎรร่วมใจกันอุปถัมภ์บำรุง คือพระยาเพชรดาได้สละทรัพย์ส่วนตัวเป็นรายเดือน ๆ ละ ๓๐ บาทให้เป็นค่าภัตตาหารแก่พระภิกษุสามเณรผู้มาอยู่ตลอดกาลของท่าน และท่านผู้นี้ยังพาหาทุนให้เป็นก้อนไว้เพื่อภัตตาหารด้วยวิธีอื่นอีกโสดหนึ่งด้วย สรุปแล้วก็คือพระยาเพชรปาณีเป็นผู้ริเริ่มสร้างได้สละเงินเดือนบริจาคในการนี้ ๑ เดือนเป็นเงิน ๑,๐๐๐ บาท พระยาเพชรดาเป็นผู้ทะนุถนอม

(๒) การศึกษา

การศึกษาคือการให้ความรู้แก่กุลบุตร แบ่งเป็น ๒ ประเภทคือ ภาษาบาลี และภาษาไทย ภาษาบาลีในครั้งกระโน้นที่จัดเป็นลำเป็นสันมีอยู่ที่วัดสุปัฏนารามแห่งเดียว บรรดาภิกษุสามเณรทั้งส่วนใกล้และส่วนไกลตลอดมณฑลอุดร มีผู้ที่ใคร่ต่อการศึกษาก็อุตสาหะมาเล่าเรียน การสอนได้ดำเนินตามแบบมหามกุฏราชวิทยาลัยชั้นต้น ภาษาบาลีสอนเพียงบาลีไวยากรณ์อภัยพากย์ปริวัตน์และธรรมบท ส่วนนักธรรมสอนเพียงธรรมวินัยในนวโกวาท ภายหลังค่อยขยายตัวขึ้นตามลำดับ ส่วนบาลีที่เป็นสำนักเรียนขึ้นหลายจังหวัด จนได้ส่งนักเรียนเข้าสอบชั้นเปรียญในสนามหลวง ส่วนนักธรรมขยายตัวเจริญขึ้นทุกจังหวัด ทุกแขนงตลอดถึงบางตำบล จนมีนักเรียนเข้าสอบทั้งชั้นตรี ชั้นโทและชั้นเอก แม้ถึงธรรมศึกษาก็ดุจกัน ส่วนภาษาไทยนั้นในชั้นต้น เมื่อยังไม่มีธรรมการมณฑล เจ้าคณะมณฑลเป็นผู้อำนวยการเอง ต่อเมื่อมีธรรมการมณฑลแล้ว เจ้าคณะมณฑลก็หาได้เพิกเฉยในการนี้ไม่ ได้ช่วยสนับสนุนในส่วนที่ควรมาโดยลำดับ

(๓) การพระศาสนา

สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสสเถระ) เป็นพระมหาเถระสำคัญองค์หนึ่งแห่งคณะสงฆ์ไทย เคยดำรงตำแหน่งสังฆนายกองค์แรกของประเทศไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ ท่านเป็นชาวอีสานที่ได้รับความนิยมยกย่องเคารพสักการะอย่างสูงของชาวอีสานทั้งมวล ท่านได้ผ่านงานและดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ และได้เลื่อนสมณศักดิ์สูงขึ้นโดยลำดับ ดังเช่นในขณะที่ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอีสาน สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ทรงทราบผลงานก็ทรงโสมนัสและยกย่องว่า เป็นผู้ที่มีวิธีการแนะนำสั่งสอน และฉลาดในการปกครองเป็นเยี่ยม พระธรรมเทศนาของท่านทุกครั้งมีคติ-ธรรมและปรัชญาเป็นที่จับใจของมวลพุทธศาสนิกชน ความดีอันเป็นคุณลักษณะพิเศษของท่านซึ่งมิอาจอธิบายได้ก็คือ ผู้ที่มิเคยเข้าวัดฟังธรรมเลย หากบังเอิญไปสดับตรับฟังเข้า ก็จักเกิดความเลื่อมใสศรัทธาทันที

การพระศาสนานี้พระเดชพระคุณสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสสเถระ) เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอีสานนั้น ได้พากเพียรพยายามปลุกปั้นปวงชนชาวอีสานทุกเพศทุกชั้นทั้งบรรพชิตและฆราวาสให้มีสันดานประ-กอบด้วยศีลธรรม เพราะว่าธรรมดาบุคคลทุกหมู่เหล่าแม้ถึงจะปกครองเป็นหมวดเป็นหมู่และได้ศึกษาสำเหนียกจนเกิดความฉลาดรอบรู้ ถ้าไม่มีศีลธรรมประจำสันดานก็ไม่อาจตั้งตนเป็นพลเมืองดีได้ ต่อเมื่อมีการสั่งสอนอบรมให้ประกอบด้วยศีลธรรม จึงจะยังประโยชน์ปัจจุบันและประโยชน์เบื้องหน้าให้สำเร็จได้ อาศัยเหตุทั้งปวงนี้เป็นที่ตั้ง ท่านจึงต้องพากเพียรอบรมสั่งสอนปวงชนชาวอีสานอันมีสันดานหลับสนิท คือจมอยู่ในลัทธิธรรมเนียมเก่าแก่ด้วยธรรมิกอุบายนานาประการเพื่อให้ตื่นขึ้นจากหลับ อยู่ที่ไหนไปที่ไหน เมื่อเหตุการณ์เกิดขึ้นเฉพาะหน้า จะเป็นการคณะก็ดี การศึกษาก็ดีเกิดขึ้นก็ได้จัดทำไปตามส่วน

การคณะและการศึกษาทั้งสองอย่างนี้ ท่านได้จัดวางไว้เป็นการมีระเบียบ เมื่อได้วางแผนผังลงไปแล้ว ถ้าไม่มีการเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่น ท่านก็ได้จัดไปตามแผนที่ได้วางไว้ ส่วนการพระศาสนาคือการสั่งสอนอบรมปวงชนให้มีสันดานประกอบด้วยศีลธรรมนี้ ไม่มีระเบียบแบบแผน

ต้องใส่ใจพร่ำสอนอยู่เสมอ โดยเพ่งมองอุปนิสัยที่เป็นไปได้ในประโยชน์ปัจจุบันก็พร่ำสอนให้เป็นประโยชน์ในส่วนนี้ ถ้าผู้มีอุปนิสัยที่จะเป็นไปได้ทั้งในประโยชน์ปัจจุบันและในประโยชน์เบื้องหน้า ก็สอนให้เป็นไปในประโยชน์ทั้งสอง ถ้าไม่เพ่งมองให้รู้จักอุปนิสัยเสียก่อนเป็นแต่สอนดายไปก็ไร้ประโยชน์ เหมือนอย่างให้ดวงแก้วมณีอันมีค่าแก่ลิง ดังนั้น การสั่งสอนปวงชนชาวชนบทท่านจึงต้องเพ่งมองให้รู้จักอุปนิสัย

อนึ่ง ในระหว่างที่พระเดชพระคุณสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ติสสเถระเมื่อยังดำรงสมณศักดิ์ที่พระราชมุนี มหาสังฆปาโมกข์ และดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานีนั้น การที่จะบรรพชาหรืออุปสมบทในสมัยนั้นถือเป็นการเข้มงวดเป็นไปตามพระธรรมวินัยจริง ๆ และในสมัยของท่านนี้ได้ประกาศเลิกสมณยศอย่างโบราณโดยเด็ดขาดเป็นหนังสือที่เจ้าคณะมณฑลประกาศไปยังเจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง เจ้าคณะหมวด อุปัชฌาย์ ฐานาเปรียญ เจ้าอธิการและอันดับบรรดาที่มีในมณฑลอุบลราชธานีให้ครบทั่วกัน ซึ่งผู้เขียนมีโอกาสได้ไปพบหลักฐานดังกล่าวเห็นว่าเป็นเรื่องที่ควรทราบ จึงขอนำมาลงต่อไปนี้

... เมื่อวันที่ ๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๖ เจ้าหน้าที่ทั้งสองฝ่าย คือ ฝ่ายบ้านเมืองมีพระยาวิเศษสิงหนาท[๑] ผู้รั้งสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานี ประชุม ณ ศาลากลางมณฑลปรึกษาหารือเพื่อจะบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองทันกับสมัย และได้ตกลงแก้ไขข้อขัดข้องให้สะดวกทั้งสองฝ่าย ข้อความที่ได้ตกลงในที่ประชุมดังต่อไปนี้

---

[๑] ต่อมาเป็นพระยาศรีธรรมศกราช (ปิ่ว บุนนาค) สมุหเทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานี สืบต่อพระยาศรีธรรมศกราช (เจริญ จารุจินดา)

๑. การรับรองผู้จะบรรพชา อุปสมบท

เจ้าคณะมณฑลเห็นว่า ให้เจ้าอาวาสทุกคนเมื่อได้รับกุลบุตรผู้ต้องด้วยลักษณะเป็นนิสิตแล้ว จงผึกหัดนิสัยของตน ๆ ให้รู้จักวิธีบรรพชาและอุปสมบทก่อนดังนี้

(๑) ผู้ที่บรรพชาเป็นสามเณรให้ผึกหัดกิจเบื้องต้นก่อนดังนี้

ก. ให้รู้จักการกราบไหว้เข้าไปและถอยหลัง

ข. ขานนาคให้ได้ตลอดและให้ถูกต้องตามอักขรวิธีด้วย

ค. ให้รู้จักสามเณรสิกขาตลอด

(๒) ผู้ที่จะอุปสมบทเป็นภิกษุ ให้ผึกหัดกิจเบื้องต้นดังนี้

ก. ให้รู้จักกราบไหว้เข้าไปและถอยหลัง

ข. ขานนาคให้ได้ตลอด

ค. ให้รู้จักอนุศาสน์ ๘ อย่าง

ฆ. ให้รู้จักวิธีแสดงอาบัติ

ง. ให้รู้จักวิธีพินทุอธิษฐานและวิกัป

ผู้ประกอบด้วยคุณลักษณะห้ามไม่ให้บวชนั้นคือ *สักหน้า หลังลาย บวชสามหน* เป็นอันขาด นอกจากนี้ยังมีอีกว่า ถ้าคฤหัสถ์ถูกเฆี่ยนหลังลายอายุครบหรือเกินอุปสมบทก็ดี แต่ยังไม่เคยอุปสมบทมาเลย มีศรัทธาจะใคร่บวช แม้จะได้รับหนังสืออนุญาตจากเจ้าหมู่มูลนาย เจ้าพนักงานท้องที่ผู้ที่จะสงเคราะห์ให้บวช ต้องมาทำหนังสือรับรองต่อพระอุปัชฌายะให้มั่นคง โดยไม่ให้ผู้จะบวชนั้นประพฤติล่วงเกินต่อธรรมวินยานศาสน์ และพระราชกำหนด ซึ่งเป็นเครื่องลามกในพระพุทธศาสนาด้วยอีกชั้นหนึ่ง จึงจะบวชได้

ถ้าคฤหัสถ์ถูกเฆี่ยนหลังลายได้เคยบวชเป็นภิกษุครั้งหนึ่งแล้ว มาขออุปสมบทอีก ถึงจะได้รับอนุญาตให้บวชได้ก็ดี ห้ามมิให้พระอุปัชฌายะบวชให้อีกเป็นอันขาด

๒. เรื่องประกาศเลิกสมณยศอย่างโบราณ

เจ้าคณะมณฑลเห็นว่าราษฎรในมณฑลนี้ บางเหล่ามักตั้งตำแหน่งสมณศักดิ์ขึ้นเอง โดยฐานเล่น ๆ บ้างโดยจารีตเดิมบ้าง โดยความเขลาบ้าง เป็นต้นว่า เรียกกันเป็น *พระครู* โดยเชิงเล่นเลยกลายเป็นจริงก็มี[๑] *ฮด* (รด) กันเป็น *สมเด็จ เป็นซา เป็นคู* (ครู) ตามจารีตเดิมก็มี จงใจตั้งกันเป็นพระครูด้วยไม่รู้จักหน้าที่และอำนาจของตนก็มี ทั้งนี้ ดูเป็นประเพณีขัดต่อพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์มาตรา ๒ อยู่ ถ้าเจ้าหน้าที่ทั้งสองฝ่ายจัดไม่ให้เป็นไปได้ บางทีจะเป็นการสะดวกแก่การปกครองคณะสงฆ์ เว้นแต่ผู้ที่ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรให้เรียกตามราชทินนาม ถ้าได้รับประทวนเจ้าคณะมณฑลให้เรียกตามชื่อเดิม ดังให้ประทวนเจ้าอธิการแก้วเป็นผู้ว่าที่เจ้าคณะแขวงให้เรียกว่า พระครูแก้ว เช่นนี้เป็นตัวอย่างแม้ถึงจะขัดก็ตาม ห้ามแต่ไม่ให้เรียกกันเป็น *สมเด็จ ซา คู* เท่านั้น

พระครูกัลยา เจ้าคณะแขวงอำเภอปจิมอุบล ชี้แจงว่า การวัดนี้เป็นประเพณีมาแต่เดิมจึงได้กระทำตามกันต่อ ๆ มาไม่ควรจะเลิกเสีย

เจ้าคณะมณฑลจึงได้แสดงเหตุผลที่เป็นไปแห่งโปราณกะชนในที่ประชุมดังนี้

"โลกคือส่วนประชาชน เมื่อมีมารวมกันอยู่ ณ ที่ใดในที่ประชุมนั้น บางเหล่าสันดานดีรักใคร่หมู่ไม่เบียดเบียนใคร ๆ บางเหล่ามีสันดานชั่วข่ม

---

[๑] คำนี้ลางทีเลยเพี้ยนพังเป็น *หด* ไปก็มี (คือหมายถึงทำให้สั้นเข้า)

เหงเพื่อนฝูงก่อทุกข์ให้แก่หมู่ ธรรมดาจึงต้องให้มีบุคคลที่ประกอบคุณควรเป็นใหญ่ปกครองเพื่อรักษาความสุขของประชาชนในที่นั้น ๆ เป็นธรรมดาของโลก

ด้วยเหตุนี้ชาวไทยเหนือแต่โบราณ เมื่อพระพุทธศาสนาแผ่มาถึงบ้านเมือง กุลบุตรมีศรัทธาบวชมากขึ้น จึงต้องมีพระเถระที่ทรงธรรมทรงวินัยให้มีสมณศักดิ์ปกครองหมู่ เพื่อจะรักษาพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองธรรมเนียมที่ทำกันแต่โบราณนั้น จะเป็นอย่างไรแน่ แบบแผนก็ไม่ปรากฏตลอด มีอยู่ก็แต่ประกาศที่อ่านเมื่อฮดกันแล้ว ความในนั้นก็เป็นหลักฐานอยู่บ้าง เป็นของผู้ใหญ่ไม้สูงไม่ใช่เป็นของราษฎรที่จะพึงทำกันให้ตื่นดุจทุกวันนี้"

ข้อประกาศนั้นสำนวนต่าง ๆ กัน ย่อบ้างพิสดารบ้างแต่หลักฐานคือ *"พุทธศักราช.....ปี.....ศก.....ฤดู.....เดือน.....ปักษ์.....ดิถี..... วัน.....เวลา.....ฤกษ์.....ราศี"* เหมือนกันทุกฉบับ ที่จำได้เป็นเค้า ๆ ดังนี้ เริ่มว่า *"ศรีศรี, ศุภมังคลุตตมฑี มายุวฒน พุทธศักราช..... พรรษาปี.....ศกตกอยู่ใน.....ฤดูเดือน.....ขึ้น.....แรม.....ค่ำ วัน..... เวลา.....เป็นกาลนิยมพรหมทินโนตม์ พระจันทร์แจ้งโชติใสแสงแฝงกับนักขัตยุตตมราชฤกษ์ถึกหน่วยชื่อว่า.....กรณีลูกใสสนิทสถิตอยู่ใน.....เมษราษีสุกใสดีบ่เศร้า ภายในมีสังฆราชคูเจ้าเป็นเค้า ภายนอกมีเจ้าภูมิปาละเป็นประธาน กับทั้งบุตรหลานกรมการใหญ่น้อยสิบฮ้อยท้าวพญาศรัทธาเจ้าแลพร้อมด้วย.....มีปสันนะธิตตาเป็นอันยิ่ง จึงได้น้อมนำมาซึ่งปริขาราและน้ำมุทธาภิเษก อดิเรกบวชแถมนามกรตื่นยศฮดเจ้าหัว.....ขึ้นสู่พื้น*

สุวรรณรัฏะ บัตตาวาสมเด็จ.....ให้เป็นซา.....ให้เป็นคู (ครู).....คัมภีร ปัญญาหรือสุขุมปัญญาศาสนูปถัมภ์สัมปันนะวีโรจน์โชตีปาละเจ้าแล"

แบบนี้ เมื่อสันนิษฐานให้ละเอียดแล้วไม่ใช่ส่วนของราษฎรที่ระพึงทำได้โดยส่วนตัว เพราะในนั้นมีคำว่า *"มหาสังฆราชคูเป็นเค้า เจ้าภูมิปาละเป็นประธาน" มหาสังฆราชคู* นั้น ก็ต้องหมายถึงพระเถระผู้เป็นใหญ่ในแคว้นอันนั้น *เจ้าภูมิปาละนั้น* ก็ต้องหมายถึงเจ้าผู้เป็นใหญ่ในแคว้นอันนั้น ทั้งสองนี้เป็นประธานในการตั้งสมณศักดิ์ แต่คงจะไม่เป็นมหาสังฆราชครูเป็นผู้เลือก เจ้าภูมิปาละเป็นผู้ตั้ง ส่วนบริขารที่จะถวายผู้ได้รับสมณศักดิ์นั้นของใคร ๆ ก็ได้แล้วแต่ศรัทธา

ส่วนสมณศักดิ์นั้น ดูมีหลายชั้น แต่ไม่ทราบว่าลำดับกันอย่างไร เพราะไม่ปรากฏในบั้งจุ้ม[๑] ดังได้สดับจะลองเดาดูดังต่อไปนี้

ที่ ๑ เจ้าหัวคูยอดแก้ว เห็นจะเป็นมหาสังฆราชคู (ครู) นั้นเอง คงมีหน้าที่อำนาจตลอดแคว้น

ที่ ๒ เจ้าหัวคูลูกแก้ว เห็นจะมีหน้าที่และอำนาจเป็นเจ้าคณะรองยอดแก้ว

ที่ ๓ เจ้าหัวคูหลักคำ เห็นจะมีหน้าที่และอำนาจคล้ายเจ้าคณะเมือง

ที่ ๔ เจ้าหัวคูด้าน เห็นจะมีหน้าที่และอำนาจคล้ายเจ้าคณะแขวง

---

๑ *"บั้งจุ้ม"* แปลว่า *พงศาวดาร* คือเขียนข้อความเรื่องราวจะเป็นในใบลานหรือกระดาษแล้วบรรจุใส่กระบั้ง (กระบอกไม้ส่วนมากเป็นไม้ไผ่) หลาย ๆ อันแล้วแล้วเอากระบั้งนั้นมาจุ้มกันเข้าเรียก *"บั้งจุ้ม"*

ที่ ๕ เจ้าหัวคู ส่วนนี้เห็นจะไม่เกี่ยวกับการปกครอง คงจะเป็นแต่ผู้สั่งสอน แม้ถึงท่านที่ ๑–๔ ก็คงเป็นเจ้าหัวมาก่อนทั้งนั้น

ที่ ๖ เจ้าหัวซา (หรือฌา) ตำแหน่งนี้ยังตรองหาหน้าที่และอำนาจไม่แจ่ม แต่ ซา คำนี้ก็ยังสันนิษฐานยากหรือจะเป็นผู้มีพรรษาแต่อายุยังอ่อน ยังกำลังเล่าเรียนอยู่ แต่มีปรีชาสามารถควรยกย่องให้มีสมณยศ เพื่อประกาศสมณคุณ จึงฮดขึ้นเป็นเจ้าหัวปรีชาไว้ก่อน

ที่ ๗ เจ้าหัวสมเด็จ ตำแหน่งนี้ยังมืด ไม่ทราบว่าจะมีส่วนอันใดในตำแหน่งทั้งหลาย[๑] ดูประหนึ่งตั้งไว้พอเป็นบทบูรณ์เท่านั้น หรือบางทีจะควาามาจากที่อื่นไม่ทราบ เพราะเป็นนิสัยควาเก่งอยู่หน่อย

อีกโสดหนึ่งได้ยินแว่ว ๆ ว่า เมื่อตั้งสมณศักดิ์ตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่งแล้วนัยว่า เจ้าภูมิปาละต้องตั้งราษฎรให้เป็น *แสน* หลายคน มีแสนสุทธิ แสนโกษา ฯลฯ เป็นต้น โดยลำดับสมณยศ เพื่อให้ปฏิบัติท่านสมณศักดิ์เหล่านั้น ยกเว้นการบ้านเมืองทีเดียว

ธรรมเนียมดังกล่าวนี้ ดูเป็นช่องของท่านผู้มีอำนาจวาสนาชาวเวียง-จันทน์แต่โบราณตั้งแต่งไว้ ไม่ใช่ส่วนราษฎรที่จะพึงทำได้โดยลำพังของตัว ถ้าจะคิดดูอีกในหัวเมืองมณฑลเรานี้ แต่ไหน ๆ ก็ยังไม่เคยได้เห็นได้ยินว่าสมณรูปใดได้เป็นมหาราชคู ส่วนเจ้าคณะเมืองก็ยังไม่มีใครได้เป็นเจ้าภูมิปาละพอที่จะแต่งตั้งสมณยศได้

---

[๑] ทางเวียงจันทน์และภาคอีสานโบราณเราได้ลำดับสมณยศพระภิกษุไว้ดังนี้ ๑. พระภิกษุบวชยังไม่ได้ฮดสรง สึกออกมาเรียกว่า *ทิด* ๒. พระภิกษุฮดสรงครั้งหนึ่ง เรียกว่า*สมเด็จ* สึกออกมาเรียกว่า*จารย์* ๓. พระภิกษุฮด ๒ ครั้งเรียก *ญาซา* สึกออกมาเรียก*จารย์ซา* ๔. พระภิกษุฮด ๓ ครั้งเรียก *ญาคู* (หรือญาครู) สึกออกมาเรียก *จารย์คู* ท่านผู้รู้โปรดวิจารณ์

ด้วยเหตุนี้ชาวเราทั้งหลาย จึงไม่ควรตั้งสมณศักดิ์ให้เป็นสมเด็จเป็น ชา เป็น คู ฯลฯ เป็นต้น ให้รกแก่พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ มาตรา ๒ แม้ถึงจะยกสรงแล้วถวายอัฐบริขารเป็นส่วนสังฆบูชานั้นควรอยู่ เพราะเป็นการทำบุญ จะทำด้วยอาการอย่างไรก็ได้ ซึ่งเป็นส่วนไม่นอกรีต คือไม่ผิดวินัยบัญญัติและพระราชบัญญัติ

พระยาวิเศษสิงหนาทกล่าวว่า "ตามข้อประกาศนี้ได้ความว่าเป็นของครั้งเจ้าผู้ครองเวียงจันทน์ทำขึ้นไว้ สำหรับเป็นประเพณีแต่งตั้งสมณศักดิ์ และพร้อมด้วยเจ้าครองเวียงจันทน์รู้เห็นด้วย แต่ชาวเราไปเก็บเอามาใช้จนฟั่นเฝือ ถึงราษฎรโดยมากก็แต่งตั้งสมณศักดิ์ได้โดยความเข้าใจผิด ที่คิดห้ามเสียคราวนี้ก็เป็นการสมควรมาก"

ที่ประชุมตกลงว่า ต่อไปให้จัดการตามที่พระยาวิเศษสิงหนาท สมุหเทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานีได้ชี้แจงไว้

ทั้งนี้ให้เจ้าหน้าที่ฝ่ายวัดทุกชั้น แนะนำบริษัทอันอยู่ในท้องที่ของตนๆ ให้เข้าใจ แล้วแต่นี้ไปอย่าตั้งสมณศักดิ์เอาเองเป็นอันขาด

พระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์มาตรา ๒ ที่ พระเดชพระคุณสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสสเถระ) ได้กล่าวถึงนั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ในรชกาลที่ ๕ ให้ตราขึ้นเมื่อ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ โปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขเพิ่มเติมอีกครั้งหนึ่ง การปกครองคณะสงฆ์สมัยหลังนี้เป็นแบบมหาเถรสมาคม โดยมีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธานในที่ประชุม แต่มาครั้งหลังเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ ได้รับการแก้ไขใหม่ โดยเปลี่ยนลักษณะปกครองคณะสงฆ์อนุโลมตามแบบของ

ทางบ้านเมืองในสมัยประชาธิปไตยในส่วนที่ไม่ขัดกับพระธรรมวินัย กล่าว คือ มีสมเด็จพระสังฆราชทรงดำรงตำแหน่งสกลสังฆปริณายก ทรงใช้อำนาจบริหารกิจการคณะสงฆ์ทางสังฆมนตรี ซึ่งมีสังฆนายกเป็นประธาน ทรงตราสังฆาณัติและระเบียบพระคณาธิการอื่น ๆ โดยความเห็นชอบของสังฆสภา และทรงวินิจฉัยอธิกรณ์ (คดี) ทางคณะวินัยธร (ผู้พิพากษา) ผลที่เกิดขึ้นจากพระราชบัญญัติฉบับนี้เป็นอย่างไรต่อมานั้น ข้าพเจ้าไม่ขอกล่าวถึงซึ่งเป็นที่รู้จักกันอยู่ทั่วไปแล้ว

ครั้นเมื่อมาในสมัยที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี ได้มีพระบรมราชโองการในรัชกาลปัจจุบัน ให้ตราพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕[๑] ขึ้นใหม่ สาระสำคัญของพระราชบัญญัติฉบับนี้ก็คือ โดยที่การจักดำเนินกิจการคณะสงฆ์ มิใช่เป็นกิจการอันพึงแบ่งแยกอำนาจดำเนินการด้วยวัตถุประสงค์ เพื่อการถ่วงดุลแห่งอำนาจที่เป็นอยู่ตามกฎหมาย และโดยที่ระบบเช่นว่านั้นเป็นผลบั่นทอนประสิทธิภาพแห่งการดำเนินกิจการ จึงเห็นสมควรแก้ไขปรับปรุงเสียใหม่ ให้สมเด็จพระสังฆราชองค์สกลปริณายกทรงบัญชาการคณะสงฆ์ทางมหาเถรสมาคม ตามอำนาจกฎหมายและพระธรรมวินัย ทั้งนี้เพื่อความเจริญรุ่งเรืองและเป็นประโยชน์ต่อกิจการพระบวรพุทธศาสนา และปรับปรุงกฎหมายว่าด้วยคณะสงฆ์ให้เหมาะสมยิ่งขึ้น

นอกจากการพระศาสนาที่สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสสเถระ) ได้พร่ำสอนดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ยังได้แต่งหนังสือหลายเรื่อง อาทิเรื่อง *หลัก*

---

[๑] ท่านที่สนใจในพระราชบัญญัติฉบับนี้ โปรดดูใน*ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม ๗๙ ตอนที่ ๑๑๕ วันที่ ๓๑ ธันวาคม ๒๕๐๕

บูชา ว่าด้วยการคุ้ยเขี่ยทรัพย์ในดินสินในน้ำ เรื่อง*แว่นใจ* เรื่อง*สอนนาย นาง* เรื่อง*หลักครู* ฯลฯ และมีอีกหลายเรื่องที่ผู้เขียนจำไม่ได้หมด

อีกเรื่องหนึ่งก็คือคำขวัญ *เสกถิ่นไทย* เห็นควรจะนำมาเล่าในที่นี้ด้วย คือ เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๘๖ สมัยท่านจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐ-มนตรี สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสสเถระ อ้วน) เป็นสังฆนายกรูปแรก และสถิตที่วัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน พระนคร ทางราชการได้พระบรม-ธาตุและกิ่งพระศรีมหาโพธิ์มาจากอินเดีย ๕ กิ่ง และประดิษฐานไว้ที่วัดพระศรีมหาธาตุ ๒ กิ่ง เหลืออีก ๓ กิ่งมีจำนงให้ไปปลูกที่วัดธาตุพนม จังหวัดนครพนม ๑ กิ่ง ให้ไปปลูกที่วัดมหาธาตุ จังหวัดนครศรีธรรมราช ๑ กิ่ง และให้ไปปลูกที่วัดพระธาตุดอยสุเทพ จังหวัดเชียงใหม่ ๑ กิ่ง ผู้ที่จะนำไปประกอบการปลูกนั้น ก็คือเป็นภาระของสังฆนายก ดังนั้น สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสสเถระ) สังฆนายก จึงไปปลูกทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือก่อน แต่ก่อนจะไปคราวนั้น ฯพณฯ ท่านจอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี ท่านได้เสกภาคพายัพเป็น *ถิ่นไทยงาม* เป็นมิ่งขวัญแก่ชาวภาคพายัพแล้ว อดีตสมเด็จสังฆนายก ฯ จึงได้วิจารณ์ว่า ภาคอีสาน เมื่อท่านไปปลูกต้นมหาโพธิ์ หากได้เสกภาคอีสานให้เป็นถิ่นไทยอันใดอันหนึ่ง ก็จะเป็นมิ่งขวัญของชาวอีสานไม่น้อย เมื่อท่านได้วิจารณ์เช่นนี้แล้ว ก็ให้ระลึกถึงอดีตและปัจจุบัน และให้หวนระลึกถึงพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ครั้งเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปดงพญาไฟ (ต่อมาโปรดเกล้า ฯ ให้เรียกดงพญาเย็น) ขณะที่สร้างทางรถไฟจากกรุงเทพ ฯ ไปสู่นครราชสีมา เวลานั้นกำลังสร้างอยู่ดงพญาไฟ ซึ่งมีไข้ป่าชุกชุมมาก กรรมกรที่ไปทำงานพากันขยาดขยั้นกันมาก นายช่าง

เยอรมันที่ไปควบคุมงานก็ได้สิ้นชีวิตไปหลายคน เหลือแต่กรรมกรชาวจีนและกรรมกรชาวอีสาน เมื่อเช่นนี้พระองค์จึงมีพระราชดำรัสว่า *ผู้ที่แย่งจีนเป็นชาวอีสาน* ท่านจึงนึกว่าพระราชดำรัสนี้นับเป็นพรอันพิเศษ เพราะเป็นพรของพระอิศวร อันนี้เป็นเหตุอันหนึ่ง อีกเหตุหนึ่งบรรดาข้าราชการที่ไปปกบ้กรักษาภาคอีสานตามจังหวัดต่าง ๆ มักพูดเป็นเสียงเดียวกันว่า "ชาวอีสานว่าง่ายสอนง่ายเป็นผู้มีนิสัยซื่อตรง ขยันหมั่นเพียรในการงานผลิตสิ่งของใช้เอง มีเกวียน การทอผ้านุ่งห่ม ฯลฯ เป็นต้น และเห็นว่าคดีอุกฉกรรจ์ที่จะขึ้นโรงศาลสมัยนั้นก็มีน้อย" เหตุเหล่านี้พระเดชพระคุณอดีตสังฆนายกฯ เห็นว่าภาคอีสานทั้งหมดก็ควรเป็น*ถิ่นไทยดี*

เมื่อปลูกต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่วัดธาตุพนม จังหวัดนครพนมแล้ว ท่านก็ได้ไปปลูกทางจังหวัดนครศรีธรรมราชที่วัดพระมหาธาตุ ได้พิจารณาพื้นภูมิประเทศทางภาคใต้ เห็นบริบูรณ์ด้วยทรัพยากรทุกอย่าง เช่น สวนยาง บ่อแร่ ฯลฯ เป็นต้น จึงได้เสกภาคใต้เป็น *ถิ่นไทยอุดม* เมื่อได้เสกถิ่นไทยอุดมก็ได้กล่าวในที่ประชุมในวันนั้น เท้าถึงถิ่นไทยงามทางภาคพายัพและถิ่นไทยดีทางภาคอีสาน เมื่อเป็นดังนี้มีข้าราชการบำนาญผู้เฒ่าชั้นพานทองผู้หนึ่ง คือพระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยะสิริ) อดีตปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย จึงตั้งกระทู้กราบนมัสการท่านว่า "เมื่อภาคพายัพเป็นถิ่นไทยงาม ภาคอีสานเป็นถิ่นไทยดี ภาคใต้เป็นถิ่นไทยอุดมแล้ว ภาคกลางเป็นถิ่นอะไรเล่าขอรับ" พระเดชพระคุณสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสส-เถระ) ตอบทันทีว่า "*ภาคกลางเป็นถิ่นจอมไทย* เพราะเป็นถิ่นที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดิน เป็นที่ตั้งแห่งรัฐบาล" ครั้นปลูกต้นพระศรีมหาโพธิ์จังหวัดนครศรีธรรมราชแล้ว ได้ขึ้นไปปลูกที่วัดพระธาตุดอยสุเทพ จังหวัดเชียงใหม่ เป็นอันเสร็จการปลูกต้นพระศรีมหาโพธิ์ใน พ.ศ. ๒๔๘๖

คนส่วนมากที่รู้ประวัติความสำคัญเกี่ยวกับต้นพระศรีมหาโพธิ์นี้ ดูจะเพียงผิวเผินเพียงว่า เป็นต้นไม้ที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้บรรลุโพธิญาณภายใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์นี้เท่านั้น ส่วนความละเอียดของต้นพระศรีมหาโพธิ์เป็นมาอย่างไรในตอนหลัง ๆ เห็นจะมีอยู่เป็นส่วนน้อยรวมทั้งผู้เขียนด้วย บังเอิญผู้เขียนได้ไปพบประวัติต้นพระศรีมหาโพธิ์เขียนโดยพันเอกปาน จันทรานุตร หัวหน้ากองอนุศาสนาจารย์กรมยุทธศึกษาทหารบก เขียนไว้เนื่องในงานวัดทำพิธีปลูกต้นพระศรีมหาโพธิ์และทอดกฐินสามัคคี ณ วัดสระประสารสุข บ้านนาเมือง ตำบลไร่น้อย อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี โดยมีพระเดชพระคุณ สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ธมฺมธโร พิมพ์) กรรมการมหาเถรสมาคมเป็นประธานในพิธี เมื่อวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๒ จึงได้นำมากล่าวไว้ในบทนี้ด้วย และขอขอบคุณพันเอกปาน จันทรานุตรฯ ไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย

"ต้นพระศรีมหาโพธิ์ เป็นต้นไม้ที่มีความสำคัญเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เพราะองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงบรรลุพระสัมมาโพธิญาณภายใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ณ ตำบลอุรุเวลาเสนานิคมแคว้นมคธ ภายหลังจากการตรัสรู้แล้วจึงได้เสด็จจาริกไปทรงสั่งสอนเวไนยนิกร(เวเนยยผู้ควรแนะนำสั่งสอน–ผู้เขียน) ให้มีดวงตา คือปัญญาเห็นแสงสว่างในการดำเนินชีวิต เป็นทางสวรรค์และทางพระนิพพานตลอดเวลา ๔๕ ปี จนคำสั่งสอนขององค์ได้แพร่หลายไปยังประเทศน้อยใหญ่ในโลกตราบเท่าทุกวันนี้

สำหรับความเป็นมานั้นในหนังสือพุทธคยาเล่าไว้ว่า ต้นพระศรีมหาโพธิ์ได้เป็นสหชาติคือเกิดร่วมวันร่วมคืนกับเจ้าชายสิทธัตถะ ครั้นเจริญงอกงามขึ้นมีอายุได้ ๓๕ ปี ก็ได้เป็นสถานที่พระพุทธเจ้าได้ทรงอาศัย

ประทับใต้ร่มเพื่อเป็นที่ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ต่อมาในสมัย
พระเจ้าอโสกมหาราช พระองค์ทรงเลื่อมใสในต้นพระศรีมหาโพธิ์นี้ยิ่งนัก
บางครั้งพระองค์ถึงกับทรงมอบราชสมบัติให้อำมาตย์ดูแลแทน แล้วเสด็จ
ไปประทับอยู่ที่บริเวณต้นพระศรีมหาโพธิ์เป็นเวลาแรมสัปดาห์และนานถึง
เดือนก็มี การนี้จึงเป็นเหตุให้พระมเหสีองค์หนึ่งของพระองค์พระนามว่า
'มหิสุนทรี' ทรงน้อยพระทัย จนถึงกับรับสั่งให้คนลอบนำเอายาพิษและ
น้ำร้อนไปใส่ทำลายต้นพระศรีมหาโพธิ์นั้นเสีย พระเจ้าอโสกมหาราชทรง
เห็นเช่นนั้นก็ทรงเสียพระทัยเป็นอย่างยิ่ง จนถึงกับทรงตั้งอธิษฐานว่า
'ตราบใดที่หน่อแห่งต้นพระศรีมหาโพธิ์ยังไม่งอกขึ้น ตราบนั้นข้าพเจ้าจะ
มิยอมจากต้นพระศรีมหาโพธิ์นี้ไปเป็นอันขาด แม้ชีวิตของข้าพเจ้าจะ
วอดวายไป ข้าพเจ้าก็จะยอมตายถวายชีวิตเพื่อบูชาต้นพระศรีมหาโพธิ์แต่
อย่างเดียว' ต่อมาไม่กี่วันก็มีหน่อน้อยงอกขึ้นที่โคนต้นเดิมอย่างน่าอัศจรรย์
ยิ่ง พระเจ้าอโสกมหาราชทรงโสมนัสยิ่งนัก รับสั่งให้ทำกำแพงล้อมรอบ
ให้แข็งแรงเพื่อป้องกันอันตรายที่พึงจะมีต่อไปอีก

พระศรีมหาโพธิ์ต้นเดิมมีอายุประมาณ ๒๗๒ ปี ครั้นพระเจ้า-
อโสกมหาราชปฏิบัติบำรุงรักษาเป็นอย่างดี ทรงรดที่โคนต้นด้วยน้ำนมแล้ว
งอกขึ้นใหม่เป็นระยะที่ ๒ เป็นอายุมาได้ถึงประมาณ พ.ศ. ๑๒๖๓ ก็ถูก
พระเจ้าสาสางกา แห่งแคว้นเบงคอลผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิ และประกาศความ
เป็นอิสระไม่ขึ้นต่อพระเจ้ามคธ ทำลายต้นพระศรีมหาโพธิ์นั้นเสีย ด้วยการ
ตัดต้นขุดโค่นรากเสียสิ้น ทั้งนี้เพราะพระองค์เห็นว่าชาวพุทธเคารพกราบ-
ไหว้บูชากันมากมาย จนศาสนาอื่นอับเฉาเสื่อมทรามลงแทบจะไม่มีร่องรอย
เหลืออยู่เลย แต่ครั้นแล้วกองทัพของพระเจ้าสาสางกาผู้มิจฉาทิฏฐิก็ได้
พ่ายแพ้ต่อพระเจ้ามคธทรงพระนามว่าปุระณวรมา และแตกหนีไปสิ้น

พระเจ้ามคธผู้สัมมาทิฏฐิจึงได้ให้รดน้ำนมลงตรงบริเวณหลุมต้นพระศรีมหาโพธิ์ต้นเก่า แล้วทรงตั้งอธิษฐานว่า 'ถ้ามาตรแม้นหน่อแห่งต้นพระศรีมหาโพธิ์นี้ยังไม่งอกขึ้นมาตราบใด ข้าพเจ้าก็จะไม่ยอมไปจากสถานที่นี้ตราบนั้น ข้าพเจ้าจะยอมถวายชีวิตเพื่อบูชาอุทิศต่อพระศรีมหาโพธิ์ตลอดชั่วลมปราณ' ต่อมาหน่อพระศรีมหาโพธิ์ก็งอกงามขึ้นอย่างน่าอัศจรรย์ และเจริญงอกงามมาจนถึงปี พ.ศ. ๒๔๑๙ คือประมาณ ๑,๒๐๐ กว่าปี ต้นพระศรีมหาโพธิ์ก็ถูกพายุพัดล้มลงไปทางทิศตะวันตกของมหาวิหาร ทั้งนี้ปรากฏตามบันทึกท่านนายพลอร์ดคันนิงแฮม (ชาวอังกฤษ) ผู้เชี่ยวชาญทางโบราณคดี ท่านนายพลจึงพยายามค้นบริเวณนั้น ก็ได้หน่อพระศรีมหาโพธิ์ ๒ หน่อ หน่อหนึ่งนำปลูกไว้ ณ ที่แห่งต้นเดิมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ และต้นนี้ได้มีอายุยืนยาวมาจนถึงปัจจุบัน พ.ศ. ๒๕๑๒ รวมอายุได้ ๘๙ ปี

ในปัจจุบันนี้ ต้นพระศรีมหาโพธิ์ตั้งอยู่ด้านหลังของพระวิหารมหาโพธิ์ ซึ่งมีรัตนบัลลังก์คั่นอยู่ระหว่างกลาง ตำบลนี้เรียกตำบลพุทธคยา จังหวัดคยา รัฐพิหาร ประเทศอินเดีย ลำต้นของพระศรีมหาโพธิ์ใหญ่ขนาด ๓ คนโอบ สูงประมาณ ๘๐ ฟีต ทางรัฐบาลอินเดียได้เอาใจใส่พิเศษ โดยให้มีนักพฤกษชาติวิทยาตรวจดูทุก ๗ วัน และได้จัดสร้างกำแพงกั้นล้อมต้นพระศรีมหาโพธิ์ เพื่อป้องกันมิให้คนภายนอกเข้าถึงลำต้นได้ คงมีแต่ชาวต่างประเทศเท่านั้นที่ได้รับความสะดวกให้เข้านมัสการถึงลำต้นได้

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ นี้ พันเอกปาน จันทรานุตร หัวหน้ากองอนุศาสนาจารย์ กรมยุทธศึกษาทหารบกได้สั่งให้พันโทไสว พิณจันทึก อนุศาสนาจารย์ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ผู้หนึ่งที่ได้อัญเชิญองค์พระพุทธรูปใหญ่ของ ฯพณฯ นายกรัฐมนตรี ไปประดิษฐานเป็นพระประธานประจำวัดไทยใน

พุทธคยา ได้เชิญหน่อพระศรีมหาโพธิ์มาด้วย ซึ่งพันโทไสว ฯ ได้เชิญมาหลายหน่อด้วยกัน หน่อต้นพระศรีมหาโพธิ์ซึ่งประดิษฐานอยู่ ณ บริเวณนี้เป็นหน่อหนึ่งที่ได้อัญเชิญตรงมาจากโพธิ์ต้นเดิม ซึ่งสืบเชื้อสายมาโดยลำดับดังที่ได้กล่าวแล้วนี้

ต้นพระศรีมหาโพธิ์ เป็นต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ซึ่งนับเนื่องเป็นเจดีย์สถาน คือเป็นสิ่งที่ควรเคารพสักการบูชาประเภทหนึ่งในบรรดาเจดีย์ ๔ ประเภท คือ ธาตุเจดีย์ ได้แก่พระบรมธาตุของพระพุทธเจ้า อุทเทสิกเจดีย์ ได้แก่พระพุทธรูป บริโภคเจดีย์ ได้แก่บาตร จีวร พระคันธกุฎี (ที่ประทับของพระพุทธเจ้า) ตลอดสิ่งของที่พระพุทธเจ้าทรงใช้สอย และธรรมเจดีย์ ได้แก่พระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ ต้นพระศรีมหาโพธิ์นี้รวมอยู่ในบริโภคเจดีย์นั้นด้วย นอกจากนั้นพระพุทธเจ้ายังตรัสว่า ต้นพระศรีมหาโพธิ์อันเป็นสถานที่ตรัสรู้ของพระองค์นั้น นับเป็นสังเวชนียสถานอย่างหนึ่งใน ๔ อย่าง ซึ่งผู้ทำการสักการบูชาด้วยจิตใจอันเลื่อมใสแล้ว จักเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ จบประวัติพระศรีมหาโพธิ์เท่านี้"

การศึกษาและการพระศาสนาเท่าที่พระเดชพระคุณสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสสเถระ) สมัยเมื่อท่านดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานีนั้น ได้จัดเป็นหลักสำคัญไว้ในหน้าที่ ล้วนเป็นเรื่องอบรมนิสัยให้น้อมไปในประโยชน์ปัจจุบันและประโยชน์อนาคตทั้งสิ้น และได้จัดไปด้วยความอุตสาหะเต็มความสามารถตั้งแต่เบื้องต้นสืบมาให้เห็นจนบัดนี้ ดังที่ปรากฏแก่บรรดาผู้ที่รู้เห็นมาแล้วเป็นอย่างดี

ราชกิจพิเศษที่ควรจะกล่าวไว้ในที่นี้ด้วยคือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระสังฆราช

เจ้าเสด็จตรวจราชการคณะสงฆ์หัวเมืองมณฑลพิษณุโลก และมณฑลอยุธยา จึงทรงโปรด ฯ ให้เสด็จทั้งสองคราวในศกเดียวกันนั้นด้วย

ส่วนการปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมวัตถุ ซึ่งนับว่าเป็นสิ่งสำคัญระหว่างที่ท่านสถิตอยู่วัดสุปัฏนารามเมืองอุบลราชธานีตามควรแก่กำลังคือ

๑. ได้ทุนจากกระทรวงศึกษาธิการ (เวลานั้นเรียกกระทรวงธรรมการ) ๘,๐๐๐ บาท เป็นกำลังสร้างโรงเรียนอบลวิทยาคม ซึ่งเป็นโรงเรียนชั้นต้นประถมศึกษา บัจจุบันทางการได้รื้อโรงเรียนนี้ไปสร้างใหม่ในบริเวณโรงเรียนเบญจมมหาราชที่สร้างขึ้นใหม่ โดยรื้อมาจากขอบทุ่งศรีเมืองตะวันออก มาสร้างใหม่ด้านตะวันตกทุ่งศรีเมืองคือกรมทหารเก่า แล้วย้ายนักเรียนไปเรียนรวมกันเท่าทุกวันนี้

๒. เป็นประมุขพาสร้างโรงเรียนนักธรรมคณะจังหวัดอุบลราชธานี ทรงมลิลา โดยนางเคลือบ ภรรยาขุนพิพัฒน์พานิช (เฉย สุรพัฒน์) ได้สละทรัพย์ ๔,๐๐๐ บาท เหมาช่างจีนสร้างโรงเรียนดังกล่าว เดิมหลังคามุงกระเบื้อง แล้วเปลี่ยนเป็นหลังคามุงสังกะสี พื้นชั้นบนปูกระดาน กั้นฝาโดยรอบมีมุขเฉลียงด้านหน้า ชั้นล่างโถงปูกระเบื้องดินเผาขนาดกว้างยาวเท่าตัวอาคารโรงเรียนอบลวิทยาคม

๓. ได้สร้างพระประธานซึ่งมีนามว่า *พระพุทธสัพพัญญูเจ้า* ขนาดหน้าตักกว้าง ๔ คืบพระสุคต ด้วยมุ่งจะให้เท่าองค์สมเด็จพระบรมศาสดาปางมารวิชัย มีลักษณะน่าเลื่อมใสแก่ผู้ใคร่เลื่อมใส เป็นพระหล่อขัดเงาไม่ปิดทอง สิ้นโลหะที่หล่อคะเนน้ำหนัก ๓๐ หาบ เพราะหุ่นโอบด้วยขี้ผึ้งหนา พระอุปัชฌาย์สีทาเจ้าอาวาสวัดบูรพา เมืองอุบล ฯ เป็นช่าง การหล่อพระพุทธรูปปฏิมากรพระองค์นี้จัดเป็นการใหญ่ ด้วยว่าได้พร้อมกันทั้งฝ่ายวัดและฝ่ายบ้าน ฝ่ายวัดมีเจ้าคณะมณฑลเป็นประธาน ฝ่ายบ้านมีสมุหเทศา

ภิบาลเป็นหัวหน้า ได้เริ่มการตั้งแต่วันที่ ๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๙ เวลา ๔.๐๓ น. ได้เททองเสร็จในวันนั้นปลอดดีทุกส่วน พระพุทธรูปองค์นี้ได้ตั้งพิธีหล่อในบริเวณวัดสุปัฏนารามนั้นเอง ใช้เวลาสร้างอยู่ถึง ๑๙ มีนาคม ศกเดียวกันจึงแล้วเสร็จ

๔. การสร้างพระอุโบสถอันเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธสัพพัญญูเจ้านั้น ได้เริ่มก่อสร้างตั้งแต่การสร้างพระพุทธรูปองค์ดังกล่าวมาแล้ว พระอุโบสถหลังใหม่นี้จัดเป็นขนาดใหญ่ ด้านกว้าง ๒๐ เมตร ยาว ๓๔ เมตร สูงแต่ยอดช่อฟ้าหัวนาคถึงพื้นล่าง ๒๒ เมตร ส่วนหลังคายื่นออกเป็นมุขทีเดียว มีเฉลียงทั้งสองข้าง มีประตูโดยรอบแทนหน้าต่าง เพราะต้องการแสงสว่าง มุงกระเบื้องซีเมนต์แต่ทำเป็นกระเบื้องแบบไทย มีกำแพงแก้วโดยรอบพระอุโบสถ การที่ไม่ได้สร้างพระอุโบสถหลังนี้แทนที่พระอุโบสถหลังเก่า โดยมีเหตุขัดข้อง ๒ ประการคือ ๑. ตั้งอยู่ใกล้กับหน้าวัดทำให้สนามแคบไป เพราะในครั้งกระนั้นเมื่อถึงคราวถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ไม่พอแก่กองทหาร ตำรวจเสือป่าและลูกเสือ ๒. ตั้งอยู่ในที่อันเอียงลงไปทางแม่น้ำมูล เป็นเหตุทำให้ผนังแตกร้าวเพราะความทรุด เมื่อเหตุการณ์เป็นดังนี้จึงได้นิมนต์ พระเถรานุเถระและเชิญข้าราชการคหบดีมาประชุม ได้ตั้งกรรมการพิจารณาทั้งฝ่ายวัดฝ่ายบ้าน สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสสเถระ) เมื่อครั้งเป็นพระราชมุนีเจ้าคณะมณฑล ฯ เป็นประธาน พร้อมด้วยกรรมการฝ่ายวัดคือ ๑. พระศาสนดิลก (ชินเสโน เสน) ๒. พระศรีธรรมวงศาจารย์ (เกสโร ทองจันทร์) ๓. พระครูวิโรจน์รัตโนบล (นนฺตโร รอด) ๔. พระครูประจักษ์อุบลคุณ (ญาณาสโย สุ้ย) ๕. พระครูปลัดสุวัฒนพรหมจริยคุณ (กสฺสโป ใช้) และ ๖. พระครูวินัยธร (ปณฺฑโร บัวรี) กรรมการฝ่ายบ้านเมืองคือ ๑. พระยาศรีธรรมศกราช (ปิ่ว บุนนาค)

สมุหเทศาภิบาล ฯ ๒. พระยาประทุมเทพภักดีศรีอุบลราชธานินทร์ (อ่วม บุณยรัตพันธ์) ผู้ว่าราชการจังหวัด ๓. พระยาเกษตร โสภณ [แต่ยังเป็นพระเทพศาสตร์ราชสุภาวดี (เจือ ชูโต)] อธิบดีศาลยุติธรรมมณฑล และ ๔. พระยาอรรถวิรัชวาทเศรณี (แต่ยังเป็นพระสิทธิศักดิ์บุรีรมย์ ปลั่ง จินตกานนท์) อัยการมณฑล พระวิภาคย์พจนกิจ (นายอำเภอพิบูล-มังสาหาร) และพระบริคุตคามเขต (นายอำเภอม่วงสามสิบ) ฯลฯ เมื่อพร้อมกันแล้วได้ปรึกษาหารือตกลงกันว่าพระอุโบสถหลังเก่านี้ แม้ถึงส่วนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสละพระราชทรัพย์ให้สร้างขึ้นก็ดี แต่ความชำรุดทรุดโทรมของพระอุโบสถเหลือกำลังที่จะบูรณะปฏิสังขรณ์จำเป็นจะต้องรื้อ เมื่อรื้อลงแล้วจะสร้างขึ้นที่เดิมนี้ก็ติดขัดด้วยเหตุ ๒ ประการดังกล่าวแล้ว จึงได้กะที่จะสร้างพระอุโบสถหลังใหม่ทางด้านทิศพายัพซึ่งห่างจากพระอุโบสถหลังเก่าไปราว ๕ วา หันหน้าลงสู่แม่น้ำมูลทางทิศใต้ แต่หลังเก่าหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ได้ลงมือขุดรากตอกเข็มก่อฤกษ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ แล้วเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ ค่าก่อสร้างทั้งสิ้น ๗๐,๐๐๐ บาท ส่วนการติดดวงดาวที่เพดานเพิ่งเป็นผลสำเร็จใน พ.ศ. ๒๔๗๘ และได้ทำการมหกรรมฉลองและผูกพัทธสีมาในวันที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๙

ต่อไปนี้ผู้เขียนจะได้ลำดับสมณศักดิ์ และตำแหน่งพระเดชพระคุณสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสสเถระ อ้วน) เพื่อผู้ปางหลังจะได้ดูง่าย คือ

๑. พ.ศ. ๒๔๔๗ (ในรัชกาลที่ ๕) ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรที่พระศาสนดิลก

๒. พ.ศ. ๒๔๔๘ ทรงตั้งให้เป็นพระอุปัชฌายะ

๓. พ.ศ. ๒๔๕๔ (ในรัชกาลที่ ๖) ได้รับพระราชทานพัดพระราชาคณะผู้ใหญ่ เสมอชั้นราช

๔. วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๕ ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นที่พระราชมุนี

๕. วันที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๔ ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นที่พระเทพเมธี

๖. วันที่ ๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๐ ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นที่พระโพธิวงศาจารย์

๗. วันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๒ (ในรัชกาลที่ ๗) ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นที่พระธรรมปาโมกข์

๘. วันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๕ โปรดให้สถาปนาสมณศักดิ์ขึ้นเป็นที่พระพรหมมุนี เจ้าคณะรองหนกลาง

๙. วันที่ ๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๒ (ในรัชกาลที่ ๘) โปรดฯ ให้สถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ผู้ช่วยคณะธรรมยุตนิกาย มีนามจารึกในสุพรรณบัฏว่า "สมเด็จพระมหาวีรวงศ์"

๑๐. วันที่ ๒๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ ทรงตั้งให้ดำรงตำแหน่งสังฆนายกรูปแรก บริหารการคณะสงฆ์ ตามนัยมาตรา ๒๘ แห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔

วันที่ ๓๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๐ ทรงตั้งให้เป็นประธานวินัยธรชั้นฎีกา

ส่วนตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลนั้น ก็โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นเจ้าคณะมณฑลอีสานในรัชกาลที่ ๕ ในวันที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ ในคราวเดียวกันกับเป็นที่ *พระศาสนดิลก* ครั้นมาต้นรัชกาลที่ ๖ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แยกมณฑลอีสานออกเป็น ๒ มณฑลคือ มณฑลอุบลราชธานีมณฑล ๑ มณฑลร้อยเอ็ดมณฑล ๑ ยังทรงให้ดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าคณะมณฑลอุบลฯ และรั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลร้อยเอ็ด ต่อมาได้ทรงมอบการคณะมณฑลร้อยเอ็ด ให้สมุหเทศาภิบาลปกครองชั่วคราว แล้วจึงทรงตั้งให้ *พระศาสนโสภณ* (ชินเสโน เสน) เป็นเจ้าคณะมณฑลร้อยเอ็ด ครั้นลุ พ.ศ. ๒๔๖๖ ทรงโปรดฯ ให้เจ้าคณะมณฑลอุบลฯ รักษาการเจ้าคณะมณฑลอุดรอีกตำแหน่งหนึ่ง

ในรัชกาลที่ ๗ ประจวบกับเศรษฐกิจของประเทศตกต่ำ เงินรายได้ของแผ่นดินไม่พอจ่าย รัฐบาลต้องแก้ไขเพื่อให้งบประมาณแผ่นดินสู่ดุลยภาพ จึงได้ยุบมณฑลอุบลราชธานีกับมณฑลร้อยเอ็ดเข้าเป็นมณฑลเดียวคือมณฑลนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ก็โปรดฯ ให้เจ้าคณะมณฑลอุบลฯ เป็นเจ้าคณะมณฑลนครราชสีมา ส่วนเจ้าคณะมณฑลร้อยเอ็ดนั้น โปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าคณะมณฑลอุดร ครั้นต่อมาเจ้าคณะมณฑลอุดร (พระศาสนโสภณ) อาพาธกระเสาะกระแสะไม่สามารถจะรับหน้าที่เจ้าคณะมณฑลฉลองพระเดชพระคุณได้ จึงได้ลาออกจากตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอุดร แล้วก็ทรงมอบการคณะมณฑลอุดรให้เจ้าคณะมณฑลนครราชสีมารักษาอีกครั้นต่อมา พ.ศ. ๒๔๗๓ จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ *พระเทพกวี* แต่ยังเป็นพระญานดิลก (พนฺธุโล จูม ป. ๓) เป็นเจ้าคณะมณฑลอุดร สรุปแล้วก็คือเป็นเจ้าคณะมณฑลอีสาน มณฑลอุบลราชธานี มณฑลนครราชสีมา รั้ง

ตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลร้อยเอ็ดคราวหนึ่ง แลรักษาตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอุดร ๒ คราว

ส่วนที่เป็นตำแหน่งเจ้าอาวาสนั้น คือลุ พ.ศ. ๒๔๔๖ ได้เป็นเจ้าอาวาสวัดสุบ่ฏนาราม จังหวัดอุบลราชธานี พ.ศ. ๒๔๗๐ ได้เป็นเจ้าอาวาสวัดสุทธจินดา จังหวัดนครราชสีมา พ.ศ. ๒๔๗๕ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เข้ามาเป็นเจ้าอาวาสวัดบรมนิวาส จังหวัดพระนคร พ.ศ. ๒๔๘๕ ครองวัดพระศรีมหาธาตุ อำเภอบางเขน จังหวัดพระนคร

ส่วนตำแหน่งอื่นนอกจากที่กล่าวมาแล้วนั้น สำหรับนักธรรมทรงโปรดฯ ให้เป็นแม่กองสนามมณฑลอยู่หลายปี ครั้นรวมสนามมณฑลเข้าสนามหลวงแล้ว ก็ทรงโปรดฯ ให้เป็นรองแม่กองสนามหลวงต่อมา ส่วนตำแหน่งกรรมการที่สำคัญก็ทรงโปรดฯ ให้เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม ๑ เป็นกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย ๑ เป็นกรรมการตรวจสอบพระปริยัติธรรมสนามหลวง ๑ อนึ่ง ทางราชการได้อาราธนาให้เป็นกรรมการศึกษาประชาบาล สำหรับอำเภอปทุมวัน จังหวัดพระนครอีกตำแหน่ง ๑

ครั้นกาลถึงอายุขัยรวมเวลาได้ ๗๐ ปี ใน พ.ศ. ๒๔๙๙ พระเดชพระคุณสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสสเถระ อ้วน) อาพาธ คือนับแต่วันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๙๘ จนถึงวันที่ ๒๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๙ เป็นแตกดับ พระเถรานุเถระนายแพทย์ประจำได้ถวายการพยาบาลด้วยดีเต็มความสามารถตลอดมา อาการมีแต่ทรงกับทรุด ก่อนมรณกาลจะมาถึงเล็กน้อย ผู้ปฏิบัติพยาบาลกราบเรียนนมัสการถามว่า “ขณะนี้รู้สึกเป็นอย่างไร” ท่านกล่าวออกมาเบา ๆ พอได้ยินว่า “เฉย ๆ เรื่อย ๆ” พอดีเวลา ๑๘.๔๕ นาฬิกา อาการสงบเงียบหายดุจหลับไปเฉย ๆ ก็มีขึ้น ณ หอธรรมวิจารณ์ วัดบรมนิวาสพระนครนั้นเอง

พระครูวิโรจน์รัตโนบล

ยังมีพระผู้ใหญ่ที่สำคัญควรจะกล่าวอีกท่านหนึ่งก็คือ *พระครูวิโรจน์-รัตโนบล* (บุญรอด สมจิต) อดีตเจ้าคณะจังหวัดอุบลราชธานี ท่านกำเนิดตำบลในเมือง อำเภอเมืองอุบลฯ เมื่อขึ้น ๕ ค่ำเดือนยี่ ปีเถาะ จุลศักราช ๑๒๑๗ (พ.ศ. ๒๓๙๘) ปลายรัชกาลที่ ๔ กรุงเทพฯ ท่านได้รับการศึกษาเบื้องต้นคืออักขระจาก*ราชบรรเทา* คงจะเรียนอักษรไทยน้อย (ลาว) ไทยใหญ่ (อักษรไทยปัจจุบัน) อักษรขอม อักษรธรรมที่นิยมใช้กันในสมัยนั้น และเรียนศิลปศาสตร์ คือวิชาช่างแต้มเขียน (วาดรูปลวดลายต่าง ๆ) จากราชบรรเทาอาจารย์เดียวกันที่สอนหนังสือเบื้องต้น

ท่านอุปสมบทเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๒ อายุ ๒๔ ปี ณ วัดบ่าน้อยเมืองอุบลฯ (วัดมณีวนารามเดี๋ยวนี้) เจ้าอธิการจันลา เป็นพระอุปัชฌายะ แล้วส่งท่านไปอยู่วัดทุ่งศรีเมืองติดกับวัดบ่าน้อยนั้นเอง มีถนนพโรรังฤทธิ์คั่นกลาง ต่อมาเมื่อเจ้าอาวาสวัดทุ่งศรีเมืองว่างลง ท่านได้เป็นเจ้าอาวาสปกครองวัดทุ่งศรีเมืองสืบมาจนตลอดอายุของท่าน

พ.ศ. ๒๔๓๔ พรรษาที่ ๑๓ ได้เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภออุตตรูปลนิคม (อำเภอม่วงสามสิบ) ต่อมาได้เป็นพระครูอุดรพิทักษ์คณะเดช เป็นเจ้าคณะอำเภออยู่ ๑๒ ปี

พ.ศ. ๒๔๔๖ พรรษาที่ ๒๕ ได้เป็นเจ้าคณะจังหวัดอุบลราชธานี เห็นจะเป็นรูปแรกตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) เวลานั้นเรียก "เจ้าคณะเมือง" ต่อมาอีก ๑ ปี คือ พ.ศ. ๒๔๔๖ ได้รับสมณศักดิ์เป็นพระครูวิโรจน์รัตโนบล

ท่านพระครูวิโรจน์รัตโนบล เท่าที่ผู้เขียนได้เคยเห็นท่าน และไปกราบนมัสการอยู่เสมอตอนที่เป็นเด็ก ลักษณะรูปร่างของท่านร่างใหญ่สันทัดสมสัดส่วน ที่หน้าผากมีเนื้อเป็นนอออกมาพอดีพองาม เดินเหมือนช้างย่างเป็นช่างปั้นและเขียน มีลูกศิษย์จนขึ้นชื่อและเป็นผู้หนักในกรรมฐาน (หรือกัมมัฏฐานก็มี – ผู้เขียน) จนปรากฏว่านั่งทางในมีญาณทิพย์เป็นที่เชื่อถือของประชาชน ต่อมาท่านเป็นผู้ใหญ่เลยงดเสีย คราวมาซ่อมพระธาตุพนมท่านก็อาศัยสมาธิ เวลากลางคืนสงบจิตตรวจเหตุการณ์ พบอะไรที่เป็นวัตถุมีค่าก็บอกให้คนไปขุดได้เงินแท่งโบราณบ้าง พระเงินพระทองบ้าง เป็นอัศจรรย์ ประชาชนถึงนิยมนับถือ (ตามที่ท่านเจ้าคุณเทพรัตนโมลี เจ้าคณะจังหวัดนครพนมเล่าให้ผู้เขียนฟัง) ฯลฯ

ได้กล่าวแล้วว่าท่านผู้นี้เป็นช่างศิลป์ ฉะนั้น จึงเป็นนวกรรมิกะ คือช่างก่อสร้างบูรณะด้วยความขยันขันแข็งบึกบึน ได้นำประชาชนบูรณะก่อสร้างถาวรวัตถุไว้หลายแห่งในเขตปกครองและนอกเขตปกครอง ที่ปรากฏเด่นที่สุดก็คือ การบูรณะพระธาตุพนม อันเป็นเจดีย์ที่ศักดิ์สิทธิ์และเก่าแก่ก่อนบรรดาเจดีย์ทั้งหลายในลุ่มแม่น้ำโขงตอนกลาง คือไทยล้านช้างและไทยอีสาน ตามที่ท่านเจ้าคุณเทพรัตนโมลี (แก้ว กนฺโตภาโส ป.ธ. ๖) เจ้าคณะจังหวัดนครพนม และเจ้าอาวาสวัดพระธาตุพนมวรมหาวิหารพระอารามหลวงชั้นเอก ซึ่งนัยว่าท่านอยู่ใกล้ชิดฝากตัวเป็นศิษย์กับท่านพระครูวิโรจน์รัตโนบลนี้มาก่อน ได้เขียนไว้ในหนังสือ *เถรประวัติ* อนุสรณ์และงานฉลองอายุของท่านครบ ๕ รอบเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๓ ว่า

"...การบูรณะพระธาตุพนมนี้ ถ้าผู้ไม่มีบุญวาสนาได้บำเพ็ญมาพอสมควรทำมิค่อยได้ เป็นเจดีย์อาถรรพ์ เป็นที่หวาดกลัวของประชาชนทั่วไป

นับแต่เกิดการวุ่นวายทางการเมืองระหว่างเวียงจันทน์กับกรุงเทพฯ สงบลง แต่ปี ๒๓๗๑ ประชาชนพลเมืองแตกตื่นและโยกย้ายที่อยู่อาศัยเข้าไปอยู่ภาคกลางมาก หันเข้าป่าเข้าดงก็มาก พระธาตุฯ ขาดผู้บำรุงเอาใจใส่นับแต่เจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก (หรือเจ้าราชครูขี้หอม) ได้พาศิษย์โยมลงมาปฏิสังขรณ์พระธาตุพนมแต่ พ.ศ. ๒๒๓๓–๒๒๓๕ (ซึ่งได้กล่าวไว้ในหน้า ๓๘ นั้น) ก็ไม่มีผู้ใดบูรณะต่อมารู้สึกว่าเศร้าหมองคร่ำคร่า ลานพระธาตุและกำแพงหักพัง ที่กราบไหว้ก็มีหญ้าขัดหญ้าคาเกิดตามซอกอิฐปูน พระธาตุก็ขลังประหลาด เพราะอำนาจเทพารักษ์หึงหวง ใครไปแตะต้องประมาทลบหลู่ตามปูชนียะคือ พระธาตุและบริเวณพระธาตุ เช่น เสาหิน ตุ๊กตาหิน ผู้ใดไปจับต้องเหยียบย่ำหรือบีนบ่าย ก็เกิดบ่วยเบ็นบ้จจุบันทันใด แต่ถ้านำเครื่องสักการะมาขมาต่อพระธาตุแล้วก็สงบ ประชาชนจึงกลัวกัน องค์พระธาตุก็เช่นเดียวกัน นอกจากคร่ำดำแล้วยังมีต้นหญ้าต้นไทรต้นโพธิ์ขึ้นเกาะจับอยู่หลายแห่ง แม้จะมีการกราบไหว้ขออนุญาตแกะดึงออก ก็ออกแต่ลำต้นและใบ ส่วนรากโคนยังอยู่ก็งอกใหม่

ราว พ.ศ. ๒๔๔๔ *พระอุปัชฌาย์ทา* วัดบูรพาฯ เมืองอุบลฯ *พระอาจารย์มั่น* และ *พระอาจารย์เสาร์* กับคณะเดินธุดงค์มาพักจำพรรษาอยู่ในบริเวณโดยรอบสระพัง ซึ่งอยู่ด้านหรดีขององค์พระธาตุ เวลานั้นมีป่าไผ่โดยรอบเบ็นที่สงัด ท่านทั้งสามได้เห็นองค์พระธาตุเศร้าหมองคร่ำคร่าและพระธาตุเบ็นของโบราณบรรจุพระอุรังคธาตุ ตามตำนานหาได้ยากในแผ่นดินส่วนนี้ ควรรักษาไว้ให้ยั่งยืน เพื่อเบ็นอนุสรณ์ถึงพระพุทธเจ้าผู้บรมครู แต่ท่านทั้งสามมิค่อยชำนาญจะทำเองก็ไม่ได้ เห็นแต่พระครูอุดร-

พิทักษ์คณะเดชวัดทุ่งศรีเมือง เมืองอุบลราชธานี ท่านรูปนั้นเป็นช่างมีความเพียรหนักแน่น เคยตรากตรำทำงานใหญ่มาแล้ว จึงเรียกหัวหน้าญาติโยมชาวธาตุพนมมาแนะนำให้ไปนิมนต์มาบูรณะ ชาวบ้านก็ตกลงด้วย

ออกพรรษาแล้ว ญาติโยมชาวธาตุพนมเป็นทูตทำหนังสือท่านพระอาจารย์ทั้งสามไปนิมนต์ท่านพระครูวิโรจน์ฯ ท่านรับรองจะขึ้นมาทำและให้ญาติโยมกลับก่อน

ครั้นวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือนอ้าย พ.ศ. ๒๔๔๔ ท่านพร้อมด้วยคณะได้ขึ้นมาธาตุพนม เดินทางด้วยเกวียนออกจากอุบลฯไปลงเรือที่เขมราฐ ขึ้นไปตามลำแม่น้ำโขงผ่านอำเภอมุกดาหารและสวรรณเขต เวลานั้นกำลังตั้งใหม่ ถึงธาตุพนมพอดีเป็นวันเพ็ญเดือนอ้าย ตามท่านเล่าว่า

ถึงเวลาเย็นให้นัดประชุมกันทั้งพระและฆราวาสที่ศาลาโรงธรรมวัดพระธาตุ (ศาลาการเปรียญหรือหอแจก) เมื่อมาประชุมพร้อมกันแล้วท่านได้ปรารภขึ้นว่า "พวกโยมลงไปนิมนต์อาตมามาทำอันใด" หัวหน้าชาวบ้านเรียนท่านว่า "ขอนิมนต์มาพาทำความสะอาดและปูลานพระธาตุ พอให้มีที่กราบไหว้สะดวกสบายเท่านั้นแหละเจ้าข้า" "อาตมาคิดว่า ถ้าจะให้พาทำก็ทำให้หมดทั้งองค์พระธาตุเลย ถ้าไม่ได้ทำแต่ดินถึงยอด แต่ยอดถึงดินแล้วอย่าทำดีกว่า" พวกโยมตกใจ เกรงเทวาอารักษ์ที่รักษาพระธาตุจะไม่พอใจ แล้วพากันเบียดเบียนมนุษย์ชาวบ้านให้เดือดร้อนดังเคยมา จึงคัดค้านขึ้นว่า "ทำไม่ได้จะเดือดร้อนบ้านเมือง (บ้านจะฮ้อน)" ท่านบอกว่า "จะร้อนอย่างไร เราทำให้ดี ให้สะอาด สวยงาม เรียบร้อย เทพเจ้าจะไม่อยากได้บุญด้วยหรือ" ชาวบ้านบอกว่าไม่ได้ ไม่ได้ และจะไม่ร่วมมือด้วย ท่านบอกว่าไม่ได้ก็ไม่ทำและจะกลับ เขาบอกว่า "กลับก็กลับ พระอะไรรื้อม้างเจดีย์ พั่นโพธิศรี ลอกหนังพระเจ้าเป็นพระอุปชน (นอกรีต)" แล้ว

ที่ประชุมก็เลิกด้วยจิตขุ่นวุ่นวาย ไม่พอใจ ส่วนพระครูวิโรจน์ฯคงมีจิตใจแจ่มใส สงวนท่าทีคอยเชิงอยู่

เรื่องเป็นที่น่าอัศจรรย์มาก พอชาวบ้านแตกฮือเข้าไปบ้านยังมิทันได้พักหายเหนื่อย บรรดานางเทียมมเหศักดิ์ (คนทรง) ๓ องค์ที่เป็นอารักษ์ใหญ่รักษาพระธาตุ ได้แสดงปฏิกิริยาขึ้นทันทีทันใด คือเทพารักษ์เข้าทรงทันที มีการสั่นรุกรนร้องสำทับชนทั้งหลายว่า *"บักใด อ้ายใด มันไปคัดค้านเจ้ากู ท่านจะทำให้ดีงามมั่นคง ทำไมสูจึงไปคัดค้านเจ้ากู แต่กูยังกลัวเกรงท่าน ปล่อยให้ท่านทำ กูจะหักคอผู้คัดค้าน"* ดังนี้ ชาวบ้านพอได้ยินก็รู้ว่าอะไรเป็นอะไร แล้วก็แตกฮือเข้ามาในวัดอีก พากันเข้าไปกราบไหว้ท่านว่า "แล้วแต่ท่านจะกูนาเถิด จะทำก็ตามใจ ตูข้าไม่ขอเกี่ยวข้องด้วย" ดังนี้ท่านพระครูวิโรจน์ฯเล่าว่า "เรารู้สึกโล่งใจ นึกว่าเอาละเทวดาช่วยเราแล้ว เราต้องทำให้สำเร็จ" ดังนี้

ในคืนนั้นก่อนนอนท่านจุดธูปเทียนเครื่องสักการะ ถวายบูชาพระบรมธาตุ เข้าที่ภาวนาอธิษฐานด้วยความชุ่มชื่นปีติและมั่นใจว่า จะขอทำการปฏิสังขรณ์พระบรมธาตุด้วยความสุจริตใจ และจงรักภักดีต่อพระบรมครูสัมมาสัมพุทธเจ้า ขอให้คุณพระศรีพระรัตนตรัยมีพระบรมธาตุเป็นประธานและเทพเจ้าผู้เฝ้ารักษา ก็ขอให้ช่วยเป็นศรัทธานาบุญอันหนึ่งอันเดียวกัน อย่ามีอุปสรรคใด ๆ มาขัดขวาง ขอให้ผู้มีฤทธิ์มีอำนาจทางสติปัญญาและทรัพย์สินและบ้านเมือง จงเข้าเป็นมิตรร่วมมหากุศลครั้งนี้ ดังนี้ แล้วจึงจำวัดใกล้รุ่งปรากฏมีนิมิตเห็นชีพ่อขาวมาหาแล้วยิ้มใส่ บอกว่า "เอานะหลาน เป็นวาระของเจ้าแล้วให้ทำเอาเต็มที่สุดฝีไม้ลายมือเถิด" ดังนี้ แล้วก็ตื่นนอนด้วยความชุ่มชื่นเบิกบาน และเต็มไปด้วยความหวังอันงาม

ในสมัยนั้นเป็นตอนปลายรัชกาลที่ ๕ บ้านเมืองกำลังเปลี่ยนแปลงการปกครองท้องที่ ฝรั่งเศสเพิ่งได้ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงไป ๘ ปีเศษ ประเพณีเก่าใหม่กำลังคาบดอกคาบเส้น การเงินชาวบ้านก็ไม่ดี ทุนรอนที่จะนำมาบูรณะก็ไม่มี เล่นแบบจับเสือมือเปล่า แต่กล้าเสี่ยงทำงานใหญ่ด้วยหวังต่อคุณพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง

ในวันแรกท่านให้พระเณรที่มาจากอุบลฯ ๑๐ รูป ตั้งเครื่องสักการะทำการสัมมาคารวะพระรัตนตรัย แล้วให้พระเณรที่ติดตามทั้ง ๑๐ รูปนั้นเอาไม้พาดเจดีย์ทำความสะอาด คนในบ้านก็ดี พระเณรในวัดก็ดี ไม่มีใครกล้ามาร่วม ท่านว่าพระเณรในวัดก็พากันปิดประตูกุฏิไม่กล้าส่องมองดู เพราะว่าเทวดาจะหาว่าเป็นใจกับท่านพระครูฯ และก็ทำต่อไปเรื่อย ๆ ทุกวัน ๆ มีแต่เฒ่าชัยวงศา ผู้ใหญ่บ้านดอนกลางเท่านั้นที่มารับใช้ช่วยเหลือพอผ่านไปได้ ๗ วัน เห็นชาวธาตุมายืนมือขัดหลังดูภายนอก ต่อมาได้ ๑๕ วัน คนหลั่งไหลมาจากสารทิศทั้งฝั่งซ้ายฝั่งขวาฯ เจ้าเมืองท่าแขกยกหินปูนที่ภูเขาเหล็กไฟให้ทั้งลูก เกณฑ์คนเป็นพันขนส่งจากเชิงเขาถึงฝั่งแม่น้ำโขงทางยาว ๔ กม. โดยยืนเรียงแถว เจ้าเมืองสกลนครและหนองคายปวารณาให้ช้างมาใช้ลากเข็น ประชาชนภิกษุสามเณรเฒ่าแก่หนุ่มสาวไหลมาจากทุกทิศ เงินทองก็ได้พอควร ทำงานประมาณ ๒ เดือน ถึงเดือน ๓ เพ็ญได้ฉลอง

การบูรณะองค์พระธาตุพนมนั้น คือท่านได้ทำดังนี้ ขูดกะเทาะสทายเก่าออกโบกใหม่ ประดับแก้วปิดทองส่วนบน ติดดาวที่ระฆังแผ่แผ่นทองคำหุ้มยอดเรียบร้อย ปูลานพระธาตุซ่อมแซมกำแพงชั้นใน ชั้นกลาง ทาน้ำปูนพระธาตุ กำหนดให้มีงานชุมนุมไหว้พระธาตุเป็นกิจจะลักษณะประ-

จำปีสืบต่อมาทุกวันนี้ เงินเหลือประมาณแสนบาท (เงินแสนบาทเวลานั้นกับเวลานี้เทียบกันแล้วเป็นเท่าใด ท่านผู้อ่านก็คงคิดถูก) ได้ฝากไว้เป็นทุนกับเจ้าเมืองนครพนมเพื่อบูรณะต่อไป

ท่านพระครูวิโรจน์รัตโนบลปฏิสังขรณ์พระธาตุพนม เป็นที่เคารพนับถือของประชาชนชาวพุทธในบริเวณนั้นอย่างสูงยิ่ง และท่านเองก็เคารพพระบรมธาตุอย่างยิ่งหาผู้เสมอได้ยาก

หลังจากนั้นได้ไปปฏิสังขรณ์วิหารและพระเหลาเทพนิมิต พระพุทธรูปสำคัญของเมืองพนานิคม (คืออำเภอพนาเดี่ยวนี้) นัยว่าพระพุทธรูปองค์นี้สร้างขึ้นในสมัยเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก โดยมีศิษย์ของท่าน ๓ คน คือ ท้าวสีหนาม ท้าวคำอาษา และท้าวแก้วดวงตา ว่าเดิมเป็นข้าราชการในกรุงเวียงจันทน์มีบรรดาศักดิ์ชั้นเพีย ครั้นบ้านเมืองเกิดจลาจล ได้อพยพติดตามท่านพระครูโพนสะเม็กมาแต่แรก เมื่อท่านมาถึงนครจำปาศักดิ์และตั้งหลักแหล่งอยู่ที่นั่นแล้ว เพียทั้ง ๓ จึงได้ลาอาจารย์พาครอบครัวและพรรคพวกไปตั้งอยู่บ้านขามเนิ้ง แถบภูมะโรงใกล้กับนครจำปาศักดิ์ ต่อมาจึงได้พาพรรคพวกประมาณ ๓๐ ครัวเรือนเศษร่วมใจกันไปตั้งบ้านพระเหลานั้นและได้สร้างวัดขึ้นที่นั่นเรียก วัดศรีโพธิยาราม แล้วไปอาราธนา *พระครูทิ*[๑] จากวัดบ้านหม้อมาครองวัด พระครูทิจึงได้มาสร้างโบสถ์และพระพุทธรูปใหญ่ขึ้น ขนาดหน้าตักกว้าง ๓.๐๐ ม. สูง ๓.๕๐ ม. เศษ พระพุทธรูป

---

[๑] พระครูทินี้ว่าเป็นลูกศิษย์เจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็กคนหนึ่ง คือตอนที่ท่านซ่อมบูรณะพระธาตุพนมเสร็จได้ลาอาจารย์แยกทางไปพักอยู่บ้านหม้อ คือบ้านอำนาจเก่า เดี๋ยวนี้อยู่ใกล้ลำเซบก เขตอุบลฯ ก่อนเมืองอุบลฯยังไม่ตั้ง

องค์นี้มีลักษณะงดงามมากในจังหวัดอุบลฯ จึงได้นามว่า *พระเหลา* จากนั้นมาบ้านและวัดก็ได้นามตามพระพุทธรูป ภายหลัง พ.ศ. ๒๔๔๐ เจ้าประคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) เจ้าคณะมณฑลอีสานเวลานั้นมาตรวจราชการได้เห็นพระพุทธรูปองค์นี้ลักษณะงดงาม จึงได้เสริมนามว่า"พระเหลาเทพนิมิต"สืบมาจนทุกวันนี้ นอกจากนี้ท่านพระครูวิโรจน์ฯ ยังได้เป็นกรรมการหล่อพระพุทธรูปสำคัญในวัดสุปัฏนาราม ๓ องค์คือ *พระมิ่งเมือง พระศรีเมือง* และ *พระสัพพัญญ* ซึ่งเป็นพระประธานในพระอุโบสถ ได้นำพระประธานปูนปั้นจากวัดร้าง (พะแพน) มาบูรณะให้ดีเป็นพระประธานในศาลาการเปรียญ นอกนั้นได้เป็นหัวหน้าประชาชนสร้างพระพุทธรูป โบสถ์วิหาร ศาลาการเปรียญ ทั้งในเมืองนอกเมืองหลายแห่ง ฯลฯ

ท่านพระครูวิโรจน์รัตโนบล เป็นเจ้าคณะจังหวัดอุบลราชธานีมาเรียบร้อยจนถึงปูนชราภาพ อายุ ๗๕ ปี จึงได้ยกเป็นกิตติมศักดิ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ รวมเวลาเป็นเจ้าคณะมาคือ เจ้าคณะแขวง ๑๓ ปี เจ้าคณะเมืองหรือเจ้าคณะจังหวัด ๒๔ ปี รวม ๓๗ ปี เมื่อออกเป็นกิตติมศักดิ์แล้วก็ยังอุตส่าห์เป็นพระอุปัชฌายะให้การบรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรผู้มีศรัทธา เอาธุระสั่งสอนพระภิกษุสามเณรและชาวบ้านให้อยู่ในศีลธรรมและความเรียบร้อย และเป็นภาระในการปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมอยู่อย่างเดิม อบรมศิษย์ให้เป็นช่างปั้น ช่างแกะลวดลาย ช่างเขียน ตลอดจนช่างเงินทองและทำหีบศพต่าง ๆ ฯลฯ

เมื่อท่านชรามากแล้วเดินเหินไปไหนมิค่อยได้ ถ้าบ้านใดเดือดร้อนมิค่อยอยู่ดี ชาวบ้านแนะให้มาหาท่านไปโปรด ทำน้ำมนต์และทำมงคลให้

บ้านเมืองก็ค่อยสงบ ชาวบ้านก็เลยไม่เกรงใจ เดี๋ยวบ้านนั้นมาหาม ประ-เดี๋ยวบ้านนี้มาหามไป ศิษย์และญาติโยมใกล้ชิดเกรงท่านจะลำบากและเป็นอันตราย ร้องขอให้ตำรวจช่วยห้าม จึงค่อยได้พักขึ้น

พ.ศ. ๒๔๘๓ เกิดกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในอินโดจีน จนได้ปะทะกันด้วยอาวุธกองทหารหน่วยบุกยึดนครจำปาศักดิ์ ได้มาตั้งฐานปฏิบัติการอยู่อุบลฯ พระกล้ากลางสมร ผู้ว่าราชการจังหวัดอุบลราชธานี และผู้บังคับบัญชาได้เลือกพระมหาเถระที่มีความขลัง ได้เลือกท่านพระครูวิโรจน์ฯ วัดทุ่งศรีเมือง สั่งให้หน่วยราชการทั้งหมดที่อยู่ใต้บังคับบัญชาให้เข้ากราบขอพรทุกคน ท่านแก่มากแล้วลุกไม่ได้ นอนบนเตียงที่รับแขกยื่นมือยื่นเท้าให้เขาทั้งหลายแตะศีรษะเพื่อความปลอดภัย ท่านให้พรว่า "ให้ลูกเป็นสุข ๆ ปลอดภัย" เท่านั้นตลอดวันยังค่ำ และขุนบุรสการบดีผู้แทนฯ สมัยโน้น จึงเอารูปท่านทำเป็นเหรียญมาแจกจ่าย ได้ทราบว่าเห็นผลมีคุณแก่ผู้ถือและบูชา

ท่านพระครูวิโรจน์รัตโนบลมรณภาพเมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ พรรษาที่ ๖๔ อายุได้ ๘๘ ปีด้วยโรคชรา เกียรติคุณทางเมตตามหานิยม พูดกับคนมีผู้เชื่อถือและติดตาม เป็นผู้มีอารมณ์ดี มองอะไร ๆ มีแต่ทางดีทั้งนั้น ใจคอกว้างขวางหนักแน่น สุภาพอ่อนโยน โอบอ้อมอารี สงบเสงี่ยมหนักแน่นในธรรมวินัย มั่นคงอยู่ในพรหมวิหาร ไม่ริษยาใคร ไม่แข่งดีกับใคร มีความกตัญญู และจงรักภักดีต่อผู้ใหญ่ที่มีอำนาจเหนือเอื้อเฟื้อต่อประชาชนทุกชั้น ยึดอยู่ใน ดีดี คนทั่ว ๆ ไปจึงเรียกท่านอีกชื่อหนึ่งว่า "ท่านพระครูดีโลด" เพราะท่านจะพูดอะไรกับใคร ๆ หรือฟังใคร

พูด เวลาเขาเล่าจบ ท่านมักรับคำเขาว่า "ดีๆ" ใครจะพูดร้ายพูดดีกับท่าน ท่านก็ว่า"ดีๆ" เวลามีอารมณ์กระทบอย่างไรก็ตาม ก่อนท่านจะพูดอะไร ก็เปล่งอุทานว่า "ดีๆ" เขาจึงถวายนามพิเศษว่า "ท่านพระครูดีโลด" ดังกล่าวมาแล้ว คำว่า "*โลด*" เป็นคำพื้นเมืองแปลว่า "*เลย*" คำว่า "*ดีโลด*" ก็คือ "*ดีเลย*" นั่นเอง[๑]

---

[๑] จากประวัติพระครูวิโรจน์รัตโนบล (บุญรอด สมจิต) เล่าโดย ท่านเจ้าคุณพระเทพรัตนโมลี (แก้ว กนฺโตภาโส) จึงขอขอบพระคุณท่านไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย

บทที่ ๒๒

ประเพณีบางอย่าง

การประเพณีของไทยเรานี้ เมื่อจำแนกออกเป็นข้อใหญ่ ๆ แล้วเข้าใจว่ามีอยู่ ๓ อย่างคือ ๑. สืบมาจากตำราไสยศาสตร์ ๒. สืบมาจากศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนา และ ๓. เป็นพิธีคละระคนกันในข้อแรกและข้อ ๒ ก็เนื่องมาจากว่า ผู้เป็นประมุขของทวยราษฎร์สมัยโบราณได้นับถือศาสนาพราหมณ์มาก่อน เมื่อครั้งชนชาวอินเดียได้เข้ามาตั้งหลักแหล่งในสุวรรณภูมิ ภายหลังเมื่อได้มานับถือศาสนาพุทธแล้ว จึงนำพิธีมาปฏิบัติด้วย ซึ่งจารีตทั้งสองอย่างนี้ได้เป็นต้นเหตุมา ผู้ปฏิบัติได้นิยมตามลัทธิบ้าง เอาพิธีสองลัทธิคลุกเคล้ากันเป็นพิธีเดียวกันบ้าง พิธี ๓ อย่างดังกล่าวแล้ว ชนชาวตะวันออกซึ่งได้มีเชื้อสายสืบเนื่องมาจากชาวไทยสมัยกรงศรีสัตนาคนหุต ก็ได้นำมาใช้เป็นจารีตประเพณีขนบธรรมเนียมต่อๆ มา แต่ในระหว่างหลังนี้ได้มีการปฏิบัติคละเคล้าปะปนกันกับแบบธรรมเนียมประเพณีของภาคกลางขึ้นบ้าง จะอย่างไรก็ดีจารีตประเพณีและขนบธรรมเนียมชาวพื้นเมืองภาคอีสาน ก็คือจารีตประเพณีของชาวไทย ลาวมาแต่ดั้งเดิมนั่นเอง โดยเราได้แบบอย่างมาจากอินเดียทั้งในลัทธิพราหมณ์และพุทธศาสนาดังกล่าวแล้วนั้น

จารีตประเพณีทางศาสนาของชาวอีสาน เท่าที่ถือปฏิบัติสืบเนื่องกันมาจนเดี๋ยวนี้เรียกว่า *ฮีตสิบสองคอง (ครอง) สิบสี่* เป็นประเพณีมาแต่โบราณ อาจกล่าวได้ว่าเวลานี้ ยังคงเหลืออยู่บ้างตามบ้านเมืองในแถบลุ่มแม่น้ำโขงทั้งสองฝั่ง เพราะวัฒนธรรมสมัยใหม่ที่เลียนแบบมาจากยุโรปและอเมริกากำลังจะกลืนหายไป โลกที่เคยสงบมาก่อน เดี๋ยวนี้เกิดการสับสนวุ่นวายเพราะลืมประเพณีดั้งเดิมประจำชาติเราเสียเกือบสิ้น ฮีตสิบสองมีดังนี้

๑. เดือนเจียง (หรือเดือนอ้าย) สังฆเจ้าเข้ากรรม

๒. เดือนยี่หาพืนถ่านมาไว้ นิมนต์พระสงฆ์เจ้ามาสวดชัยมงคลเอาบุญ

๓. เดือนสามทำบุญข้าวจี่ (จี่ข้าวจี่) ทุกวันนี้เพิ่มบุญมาฆบูชาเข้าด้วย

๔. เดือนสี่หาดอกไม้มาตากไว้ คือมาไว้สักการบูชา เพื่อทำบุญฟังธรรมเทศนานั้นเอง มีบุญพระเวส ที่เรียกว่า "มหาเวสสันดรชาดก" เป็นต้น

๕. เดือนห้า สงกรานต์ คือเมื่อถึงปีใหม่มานั้นให้นิมนต์พระ-สังฆเจ้าตั้งสวดชัยมงคล รุ่งเช้าอันเป็นวันเนาให้ทำบุญ เฉพาะวันนี้หยุดงานการที่ได้ตรากตรำมาแรมปี ให้ทานข้าวน้ำโภชนะห้าแก่สังฆเจ้าผู้มีศีล แล้วสรงน้ำพระพุทธรูปด้วยน้ำหอม ขอสัมมาคารวะพระธรรมเจ้า สังฆเจ้า ตลอดพ่อแม่ปู่ย่าตายาย ผู้เฒ่าผู้แก่และผัวแห่งตน

๖. เดือนหกสรงน้ำพระทำพุทธาภิเษก สรงน้ำพระพุทธรูปแล้วเชิญพระพุทธรูปเจ้าขึ้นไว้ แล้วทำบุญบวช เดี๋ยวนี้นิยมทำบุญวิสาขบูชา

๗. เดือนเจ็ดบูชาเทพอาฮักและสูตรซำฮะเมือง คือบูชาเทวดาอารักษ์เลี้ยงมเหศักดิ์หลักเมือง

๘. เดือนแปดสังฆเจ้าเข้าวัสสาประณา (เข้าปุริมพรรษา)

๙. เดือนเก้า (แรม ๑๔ ค่ำ) ถือกันว่าต้องให้ทานข้าวประดับดิน (หรือข้าวผลับดิน) เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้แก่บรรดาญาติมิตรที่ล่วงลับไปแล้ว

๑๐. เดือนสิบให้ทานข้าวสาก (ข้าวสลาก) หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "บุญสลากพัตร์"

๑๑. เดือนสิบเอ็ดสังฆเจ้าออกวัสสาประณา

๑๒. เดือนสิบสองส่วงเฮือบูชาพญานาค ๑๕ ตระกูล

นอกจากบุญประเพณี ๑๒ เดือนหรือฮีตสิบสองดังกล่าวมานี้ ประชาชนชาวอีสานและชาวไทยฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงยังมีการทำบุญอย่างอื่น ซึ่งนับเป็นประเพณีของไทย–ลาวคู่กับฮีตสิบสองอยู่อีกคือ

๑. การทำบุญขึ้นบ้านใหม่

๒. ประเพณีบุญกองบวชกองฮด

๓. ประเพณีกินดอง (แต่งงาน)

๔. ประเพณีงันเฮือนดี (งันศพ จุดประสงค์หวังจะให้คนที่เป็นญาติของผู้ตายเพลาการเศร้าโศกเสียใจ คือคนดียังอยู่ก็พากันไปเสพงันให้หายทุกข์โศกลงเสียบ้าง จึงเรียกว่า งันเฮือนดี)

๕. ประเพณีลงข่วง (ส่วนมากเป็นพวกหนุ่มสาว)

๖. ประเพณีแฮกนา สู่ขวัญนา

๗. พิธีเลี้ยงตาแฮก (นา)

๘. ประเพณีบา (บาย) ศรีสู่ขวัญ

๙. ประเพณีงันกรรม (เวลาคลอดบุตรหรือออกลูก)

๑๐. ประเพณีผิดผี

๑๑. ประเพณีเต้าข่วง (เลี้ยงผี)

๑๒. ประเพณีเลี้ยงผีปู่ตา

๑๓. ประเพณีเสียเคราะห์บูชา และ

๑๔. ประเพณีสู่ขวัญวัวควาย

นอกจากฮีตสิบสองแล้วยังมีครองสิบสี่ หรือรัฐธรรม ๑๔ ข้อ เป็นหลักของท้าวพญา ข้าราชการเกี่ยวกับการปกครองไพร่ฟ้าแผ่นดิน แต่เห็นว่าในปัจจุบันจารีตประเพณีอันนี้ไม่ได้ปฏิบัติกันจึงไม่นำมากล่าว จะกล่าวแต่ครองสิบสี่สำหรับประชาชน สำหรับฆราวาสที่จะต้องปฏิบัตินั้น ต้องประพฤติในระหว่างครอบครัวผัวเมีย ชาวบ้านวัดวา ศาสนามีอยู่ ๑๔ ข้อ สังเขปดังนี้

สิกขาบทของฆราวาส

๑. เมื่อพืชผลกร้าข้าว หมากไม้เป็นยวงเป็นหมากแล้ว ตนอย่าพึงกินก่อน เอาทำบุญให้ทานแก่ผู้มีศีลรับประทานก่อน แล้วตนจึงรับประทานเมื่อภายหลัง

๒. อย่าโลภล่ายตาชิงตายอย อย่าจ่ายเงินแดงแปงเงินด้วง (สมัยก่อนใช้เงินด้วง) และอย่ากล่าวคำหยาบช้ากล้าแข็งต่อกัน

๓. ให้พร้อมกันทำต้าย[๑] และร้วกำแพงล้อมวัดวาอารามและบ้าน

---

[๑] "ต้าย" พจนานุกรมไทยฯ พ.ศ. ๒๔๙๓ แปลว่า "เสาเขื่อน" แต่ทางภาคอีสานคำต้ายนี้มีลักษณะคล้ายคลึงกับรั้ว ต่างแต่ว่าต้ายมีบันไดคนข้ามไปมาได้ แต่สัตว์เช่นวัวควายข้ามไม่ได้ ต้ายตัวที่อยู่ตรงแนวรั้วหรือตวอยู่กลางนั้นสูงกว่าตัวอื่น ส่วนตัวอื่นถัดจากตัวอยู่กลางส่วนมากทำไว้ข้างละ ๒ บันไดลดหลนกันลงไปพอคนเดินข้ามสะดวกสบาย ไม่มีประตูปิดเปิด

เรือนแห่งตน แล้วปลูกหอบูชาเทวดาไว้สี่มุมบ้านและเรือน[๑]

๔. เมื่อจักขึ้นเรือนนั้นให้ล้างเท้าเสียก่อนแล้วจึงขึ้น

๕. เมื่อถึงวันศีล ๗–๘ ค่ำ, ๑๔–๑๕ ค่ำให้สมมา (ขมา) ก้อนเส่า แม่คีไฟและแม่บันไดประตูบ้านที่ตนอาศัยอยู่ทุกค่ำเช้าวันคืน

๖. สำหรับหญิง เมื่อก่อนจะเข้านอนให้เอาน้ำล้างเท้าผัวก่อนแล้วจึงนอน

๗. เถิงวันศีลให้เอาดอกไม้ธูปเทียนสมมาผัวแห่งตน และพ่อแม่ลุงตาของตน ครั้นเถิงวันอุโบสถพระสังฆเจ้าเข้าโบสถ์ให้แต่งขันดอกไม้ธูปเทียนไปประเคนเจ้าหัวคู (ครู) วัด (พระภิกษุสงฆ์) แล

๘. เถิงวันศีลเพ็ง (เพ็ญ) มานั้น ให้นิมนต์เจ้าหัวคูมาสวดมงคลเรือนแล้วทำบุญใส่บาตรถวายทาน

๙. เมื่อคูบาหัวเจ้ามาบิณฑบาตนั้น อย่าให้ท่านคอย เวลาใส่บาตรอย่าให้อวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่งถูกบาตรหัวเจ้าแลบาตรอ้ายจัว เวลาใส่บาตรนั้นอย่าได้ใส่เกิบ กั้งห่มกั้งจ้องหรือเอาผ้าปกหัว อุ้มลูกอุ้มหลานหรือถือเครื่องศาสตราวุธ ฯลฯ

๑๐. เมื่อพระสังฆเจ้าเข้าปริวาสกรรมชำระเนื้อตนตัวนั้น ให้มีขันดอกไม้ธูปเทียนและเครื่องอัฐบริขารไปถวายท่าน

๑๑. เมื่อเห็นภิกษุสังฆเจ้าผ่านมา ให้นั่งลงแล้วยกมือไหว้ก่อนแล้วจึงค่อยเว้าหรือเจรจา (ถ้าท่านไม่ถามก็ไม่ต้องเว้า)

๑๒. อย่าเหยียบย่ำเงาเจ้าภิกษุสามเณร ตนมีศีลบริสุทธิ์

---

[๑] เห็นจะคล้าย ๆ แบบพระภูมิเจ้าที่ในภาคกลาง ซึ่งปลูกไว้แห่งเดียวตามความเหมาะสมทิศทางภายในบริเวณบ้าน

๑๓. อย่าเอาอาหารเศษที่ตนกินเหลือแล้วไปทานให้แก่สังฆเจ้าและเอาไว้ให้ผัวกิน

๑๔. อย่าเสพกามคุณในวันศีลเข้าวัสสา (พรรษา) ออกวัสสา และมหาสงกรานต์

เนื่องจากจารีตประเพณีตามฮีตสิบสองคองสิบสี่ดังกล่าวแล้วอย่างหนึ่งกับประเพณีอีกอย่างหนึ่ง จึงได้เป็นประเพณีที่ทำบุญที่นับว่าสำคัญกว่าพิธีอื่น ๆ และนำมาใช้เป็นทางปฏิบัติตกทอดมาหลายชั่วคนจนในปัจจุบันมีเหลืออยู่ ๙ พิธีคือ

๑. พิธีทำบุญสงกรานต์ ๒. พิธีทำบั้งไฟ ๓. พิธีทำบุญเข้าพรรษา ๔. พิธีทำบุญเข้าประดับดิน ๕. พิธีทำบุญข้าวสาก ๖. พิธีทำบุญออกพรรษา ๗. พิธีทำบุญกฐิน ๘. พิธีทำบุญข้าวจี่ และ ๙. พิธีทำบุญพระเวส

พิธี ๙ อย่างนี้ ในระหว่างที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือนั้น บางพิธีก็ได้ทรงดัดแปลงแก้ไขส่งเสริมให้ดีขึ้น บางพิธีก็คงอยู่เช่นเดิมในเมื่อทรงเห็นว่าพิธีการนั้นๆ ไม่มีโทษหรือขัดต่อการปกครองของประเทศชาติ ก็ทรงอนุโลมให้เป็นไปตามจารีตประเพณีของบ้านเมืองดั้งเดิมทุกประการ

๑. พิธีทำบุญสงกรานต์

พิธีสงกรานต์นี้เป็นพิธีดั้งเดิมของไทยเรามาแต่โบราณกาล ซึ่งถือว่าเป็นประเพณีขึ้นปีใหม่ เพราะคำว่า “สงกรานต์” นั้นตามปทานุกรมแปลว่าการย้ายที่ เคลื่อนที่ หมายความว่า เป็นวันที่พระอาทิตย์โคจรเข้าสู่ราศีเมษเป็นวันเปลี่ยนจุลศักราชใหม่ เรียกว่าวันสงกรานต์ มีอยู่ ๓ วันคือ วันที่

ยกขึ้นสู่ราศีเมษวัน ๑ วันเนาวัน ๑ วันเถลิงศกวัน ๑ และวันทั้งสามนี้จะตกในวันที่เท่าไรนั้น แล้วแต่การคำนวณของโหร ตามปรกติแล้ววันทั้งสามนั้นตกอยู่ในระหว่างวันที่ ๑๐–๑๘ เมษายนทุก ๆ ปี

มูลเหตุที่เกิดมีวันที่เรียกว่าสงกรานต์ขึ้น มีนิทานเล่าต่อๆ กันมาว่า ท้าวกบิลพรหม[๑] ผู้เป็นใหญ่บนสรวงสวรรค์ มีธิดาอยู่ ๗ นางด้วยกันคือ นางทุงษะ ๑ นางรากษส ๑ นางโคราด ๑ นางกิริณี ๑ นางมณฑา ๑ นางกิมิทา ๑ และนางมโหธร ๑ นัยว่าทั้ง ๗ นางนี้เป็นบาทบริจาริกาของพระอินทร์ และจัดเป็นนางสงกรานต์ ท้าวกบิลพรหมเป็นผู้มีนิสัยชอบออกปัญหาถามเทวดาและมนุษย์อยู่เสมอ ถ้าใครตอบไม่ได้ก็จะต้องเสียหัว จนพวกเทวดาชักพาลเกลียด ท้าวกบิลพรหมเที่ยวซักถามปัญหาแบบนี้จนแทบจะไม่มีใครตอบได้ จนกระทั่งวันหนึ่ง ท้าวกบิลพรหมได้ข่าวว่าที่เมืองมนุษย์มีมานพน้อยผู้หนึ่งเป็นบุตรเศรษฐีชื่อ ธรรมบาลกุมาร[๒] เป็นคนเจ้าสติปัญญาเฉียบแหลมยิ่งนัก บิดาได้ปลูกปราสาทให้อยู่ ท้าวกบิลพรหมก็รีบลงไปพบ และกล่าวปัญหาขึ้นว่า “มนุษย์ชาติจะต้องประพฤติปฏิบัติสิริ ๙ ประการนั้นอย่างไร” ให้มานพธรรมบาลตอบ ถ้าตอบไม่ได้ท้าวกบิล-พรหมจะตัดศีรษะมานพธรรมบาล ถ้ามานพธรรมบาลตอบได้ ท้าวกบิล-พรหมจะตัดศีรษะตัวเองให้ ธรรมบาลก็รับพนันแก้ปัญหานั้น แต่ขอผัด

---

๑ บางแห่งเล่าว่า “*ท้าวมหาพรหม*”

๒ นัยว่าเดิมเป็นเทวบุตรชื่อธรรมบาล ลงมาปฏิสนธิในครรภ์ภรรยาของเศรษฐีคนหนึ่ง สาเหตุที่จะจุติมาเกิดในเมืองมนุษย์นั้น โดยที่เศรษฐีคนที่กล่าวไม่มีบุตรจะสืบทายาท จึงอธิษฐานขอบุตรอยู่ถึง ๔ ปี ธรรมบาลเทวดาบุตรจึงลงมาปฏิสนธิในครรภ์ของภรรยาเศรษฐีดั่งกล่าวแล้ว

เลื่อนเวลาไป ๗ วัน ธรรมบาลกุมารก็ได้คิดปัญหานั้นจนถึงเย็นวันที่ ๖ ก็คิดไม่ออก ทำให้ธรรมบาลกุมารกลัดกลุ้มเป็นกำลัง เพราะคิดเสียดายหัวของตนที่จะถูกเทวดามาตัดไปเสียแต่ยังไม่ทันจะได้มีเมีย จึงคิดว่าพรุ่งนี้เราจะตายด้วยอาญาของท้าวกบิลพรหมหาต้องการไม่ จำจะหนีไปซุ่มซ่อนตายอย่างอื่นเสียดีกว่า คิดแล้วก็ลงจากปราสาทเที่ยวไปถึงที่แห่งหนึ่ง มีต้นตาลอยู่ ๒ ต้น ซึ่งมีรังนกอินทรีแม่ลูกอ่อนอยู่บนยอดตาลนั้น ก็ลงนอนใต้ต้นตาลมือก่ายหน้าผากคิดปัญหาอยู่ พอเวลาตอนเย็นพ่อนกแม่นกก็กลับรังลูกนกจึงถามแม่นเกว่า วันนี้พ่อแม่ได้อะไรมาให้ลูกกินบ้าง แม่นกตอบว่าวันนี้พ่อแม่ไม่ได้อะไรกินเลย แต่ปากพ่อแม่ก็อดอาหารเช่นเดียวกัน พรุ่งนี้เถิดลูกเขาจะฆ่าธรรมบาลกุมารซึ่งตอบปัญหาท้าวกบิลพรหมไม่ได้ ส่วนมานพธรรมบาลนอนมือก่ายหน้าผากอยู่ใต้ต้นไม้จวนจะหลับอยู่แล้วแว่วได้ยินเสียงแม่นกลูกนกคุยพาดพิงมาถึงตัว ก็ตั้งใจคอยฟังอยู่ ลูกนกอ้อนวอนขอให้บอกปัญหาของท้าวกบิลพรหม แม่นกบอกลูกว่าไม่ใช่เรื่องของเจ้า แต่ลูกนกกลับพูดว่า ถ้าแม่ไม่บอกปัญหาให้ลูกฟังก็จะกลั้นใจตาย แม่นกกลัวลูกตายจึงปลอบใจแล้วว่า เจ้าจงตั้งใจฟังให้ดี คือปัญหาสิริ ๘ ประการของท้าวกบิลพรหมนั้นดังนี้

๑. มนุษย์ชาติต้องเว้นการเสพเมถุนในวันพระ และวันเข้าพรรษาจึงเป็นสิริมงคล

๒. เวลาค่ำจะเข้านอนต้องเอาน้ำล้างเท้า จึงจะเป็นสิริมงคล

๓. เวลาเช้าตื่นนอนต้องเอาน้ำล้างหน้า จึงจะเป็นสิริมงคล

๔. เวลาล้างหน้าต้องหันหน้าไปทางทิศตะวันออกจึงจะเป็นสิริมงคล

๕. เวลาถ่ายอุจจาระ บั่สสาวะหันหน้าไปทางทิศตะวันตก จึงจะเป็นสิริมงคล

๖. เวลารับประทานอาหารหันหน้าไปทางทิศใต้ จึงจะเป็นสิริมงคล

๗. เวลานอนต้องหันศีรษะไปทิศเหนือ จึงจะเป็นสิริมงคล

๘. ผ้านุ่งต้องจำริมไว้แน่นอน ริมที่อยู่ทางเอวต้องอยู่ทางเอวเสมอ ริมที่อยู่ทางข้อเท้าก็ต้องอยู่ทางข้อเท้าเสมอไป จึงเป็นสิริมงคล ๘ ประการ

ครั้นในวันรุ่งเช้านั้นเอง เมื่อท้าวกบิลพรหมลงมาเพื่อจะเอาคำตอบมานพธรรมบาลก็ไขปัญหาสิริ ๘ ประการตามที่ได้ยินแม่นกบอกกับลูกนกพูดกันนั้นให้พ่ง ท้าวกบิลพรหมเมื่อได้พ่งก็นิ่งอึ้งไปพักหนึ่ง แล้วจึงพูดว่า “ท่านชนะแล้ว บัดนี้เราจะตัดหัวของเราให้แก่ท่านตามสัญญา แต่มีเหตุขัดข้องอยู่ตรงที่ว่า หากหัวของเราหล่นลงยังพื้นโลกมนุษย์ของท่านเมื่อใด โลกมนุษย์ก็จะลุกเป็นไฟไหม้วินาศไปหมด ถ้าโยนขึ้นไปบนอากาศฝนก็จะแล้งไม่ตกต้องตามฤดูกาล ถ้าทิ้งลงไปในมหาสมุทร น้ำในมหาสมุทรก็จะแห้งขอด ดังนั้นเราจะเอาพานรองรับหัวของเราไว้ โดยจะมอบให้ลูกสาวทั้ง ๗ ของเราผลัดเปลี่ยนกันมารับ” ท้าวเธอจึงตรัสเรียกธิดาทั้ง ๗ กับเทพยดาบริษัทมาแล้วบอกความเรื่องนี้ให้ทราบ ในครั้งแรกท้าวกบิลพรหมก็เรียกนางทุงษะ ซึ่งเป็นธิดาคนใหญ่เอาพานมารองศีรษะ แล้วท้าวกบิลพรหมก็ตัดศีรษะของตนส่งให้แก่บุตรสาวคนโต ในกาลนั้นโลกธาตุก็โกลาหลยิ่งนัก

ตามตำนานกล่าวไว้ว่า “เมื่อนางทุงษะมหาสงกรานต์เอาพานมารับเศียรท้าวกบิลพรหมบิดาแล้ว ให้เทพบริษัทเหล่าทักษิณเวียนรอบเขาพระสุเมรุราช ๖๐ นาที แล้วก็เชิญเข้าประดิษฐานในมณฑลถ้ำคันธชุลีเขาไกร-

ลาส กระทำบูชาด้วยเครื่องทิพย์ต่าง ๆ และพระวิสสุกรรมก็นิรมิตโรงอันแล้วด้วยแก้ว ๗ ประการชื่อ ภัควด ให้เทพยดาและนางฟ้านั่งแล้ว เทพยดาก็นำมาซึ่งเถาฉมุนาศลงล้างน้ำในสระอโนดาต ๗ ครั้งแล้วแจกกันสังเวยทุก ๆ องค์ ครั้นถึงวารกำหนด ๓๖๕ วัน โลกสมมุติว่าปีหนึ่งเป็น*วันสงกรานต์* นางเทพธิดาทั้ง ๗ องค์ก็ทรงเทพพาหนะต่าง ๆ ผลัดเวรกันมาเชิญพระเศียรท้าวกบิลพรหมออกแห่ด้วยเทพบริษัทแสนโกฏิประทักษิณเขาพระสุเมรุราชบรรพตทุกปี แล้วก็กลับไปเทวโลก”

นางสงกรานต์ทั้ง ๗ นี้เป็นเวรผลัดเปลี่ยนกันมาเชิญพระเศียรท้าวกบิลพรหมผู้พระบิดาออกมาแห่คือ

๑. ถ้าพระอาทิตย์ยกขึ้นสู่ราศีเมษ วันอาทิตย์เป็นเวรของนางทุงษะ แต่งตัวทัดดอกทับทิม เครื่องประดับบุษมราค ภักษาหารผลมะเดื่อ อาวุธขวาทรงจักร ซ้ายทรงสังข์ ขี่พาหนะครุฑ

๒. วันจันทร์ เป็นเวรของนางโคราด แต่งกายทัดดอกบีบ เครื่องประดับมุกดา ภักษาหารน้ำมัน อาวุธขวาพระขรรค์ ซ้ายไม้เท้า ขี่พาหนะเสือ

๓. วันอังคาร เป็นเวรของนางรากษส ทัดดอกบัวหลวง เครื่องประดับโมรา ภักษาหารโลหิต อาวุธขวาตรีศูล ซ้ายธนู ขี่พาหนะสุกร

๔. วันพุธ เป็นเวรของนางมณฑา ทัดดอกจำปา เครื่องประดับไพฑูรย์ ภักษาหารนมเนย อาวุธขวาเข็ม ซ้ายไม้เท้า ขี่พาหนะลา

๕. วันพฤหัสบดี เป็นเวรของนางกริณี ทัดดอกมณฑา เครื่องประดับมรกต ภักษาหารถั่วงา อาวุธขวาขอ ซ้ายบ่วง ขี่พาหนะช้าง

๖. วันศุกร์ เป็นเวรของนางกิมิทา ทัดดอกจงกลณี เครื่องประดับบุษราคัม ภักษาหารกล้วยน้ำ อาวุธขวาพระขรรค์ ซ้ายพิณ ขี่พาหนะกระบือ

๗. วันเสาร์ เป็นเวรของนางมโหธร ทัดดอกสามหาว เครื่องประดับนิลรัตน์ ภักษาหารเนื้อทราย อาวุธขวาจักร ซ้ายตรีศูล ขี่พาหนะนกยูง

นอกจากสมมุติให้นางทั้ง ๗ เทียบกับวันทั้ง ๗ ในสัปดาห์คนละวันดังกล่าวแล้ว ยังสมมุติกันถึงท่าทีนางสงกรานต์ขี่พาหนะอีก ๔ ท่า อันมีอิริยาบถต่าง ๆ คือ ยืนบนพาหนะบ้าง นั่งบนพาหนะบ้าง นอนลืมตาบนพาหนะบ้าง และนอนหลับบนพาหนะบ้าง ดังที่ปรากฏในปฏิทินแผ่นโต ๆ เป็นประจำปีแล้วนั้น

เพื่อขยายความตอนนี้ให้ชัดและเข้าใจง่าย ผู้เขียนขอถือโอกาสกล่าวถึง *ประวัติศักราช* ต่าง ๆ และการใช้ศักราชของประเทศไทยสักเล็กน้อย

คำว่า *ศักราช* คือปีกำหนดเอาเหตุการณ์อันใดอันหนึ่งซึ่งเป็นสำคัญในพงศาวดารหรือประวัติศาสตร์สำหรับจารึก หรือจดหมายเหตุการณ์อันล่วงมาแล้ว เช่นพวกที่นับถือพระพุทธศาสนาก็กำหนดเอาปีที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานเป็นปีแรก หรือปีที่ ๑ เรียกว่า *พุทธศักราช* (พ.ศ.) พวกที่นับถือศาสนาคริสต์ก็กำหนดเอาวันตรงกับวันที่สมภพของพระเยซูคริสต์ คือวันที่ ๑ มกราคม คำนวณเดือนตามสุริยคติเป็นปีที่ ๑ และเป็นวันขึ้นปีใหม่เรียกว่า *คริสต์ศักราช* (ค.ศ.) พระพุทธศาสนาล่วงแล้วได้ ๕๔๔ ปี

แต่พุทธศักราชของไทยนับเอาเมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพาน (ปีมะเส็ง นักษัตร) ล่วงมาแล้วครบ ๑ ปี จะเห็นได้เมื่อพระพุทธศักราช ๒๔๙๙ ประเทศพม่าทำการฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ ส่วนประเทศไทยทำการเฉลิมฉลองอย่างมโหฬารทั่วประเทศเรียกว่า "ฉลองวันครบรอบ ๒๕ พุทธศตวรรษ ในวันที่ ๑๑–๑๘ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๐๐ รวม ๗ วัน ๗ คืน หลังประเทศพม่า ๑ ปี" เป็นต้น

ครั้งไทยโบราณโน้น ใช้ศักราชตามแขกฮินดูมาก่อน ครั้นศักราชแขกฮินดูล่วงไปได้ ๒,๐๐๕ ปีแล้ว พระเจ้ามณราชพุทธอุปฐากทรงตั้งพระพุทธศักราชใช้ในประเทศไทย โดยทรงคำนึงถึงองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งเสด็จปรินิพพานแล้วแต่ปีมะเส็งเดือน ๖ มาจนถึงปีมะเมียเพ็ญเดือน ๖ บรรจบครบรอบได้ปีหนึ่งแล้ว อนึ่ง ทรงพระดำริว่าสมเด็จพระภูมีพระภาคเจ้าได้ทรงบัญญัติพระพุทธศาสนาไว้ ๕,๐๐๐ ปี พุทธศาสนิกชนจะได้กำหนดนับพระพุทธศาสนาต่อไปในภายหน้า ทรงคำนึงถึงดังนี้แล้วจึงทรงประกาศให้ใช้ *พระพุทธศักราช* ตั้งแต่ปีมะเมีย (หลังจากปีเสด็จพุทธปรินิพพานเป็นครั้งที่ ๑) แล้วให้ยกเลิกการใช้ศักราชของแขกชาติฮินดูนั้นเสีย

ครั้นถึงปีวอกนักษัตร พระพุทธศักราชล่วงได้ ๕๔๔ ประเทศยุโรปจึงตั้งคริสต์ศักราชใช้ตั้งแต่ปีระกาตรงกับพระพุทธศักราช ๕๔๔ ปีเป็นต้นมา

ครั้นตรงกับคริสต์ศักราช ๖๓๘ ปี สมเด็จพระร่วงเจ้า ผู้ครองกรุงสุโขทัยทรงคำนึงถึงศักราชแขกฮินดู และพระพุทธศักราช คริสต์ศักราช ทั้งศักราชซึ่งล่วงไปแล้วรวมได้ ๓๑๘๖ ปี ทรงเห็นว่าพิภพโคจรเคลื่อนที่ผิด

ระยะทางองศาโดยรอบพระอาทิตย์ที่โคจรถลำกันอยู่ พระองค์จึงคำนวณบวกลบตั้งเป็น *จุลศักราช* ใช้ในประเทศสยามตั้งแต่บีกุน เอกศก ๑ ตรงกับพระพุทธศักราช ๑๑๘๒ ปี คริสต์ศักราช ๖๓๙ ปี จุลศักราช ๑ เป็นครั้งที่ ๒ แล้วทรงประกาศให้ยกเลิกพระพุทธศักราชนั้นเสีย[๑]

ทางประเทศพม่า พระเจ้าเสนกะราชา เป็นรัชกาลที่ ๑๙ แห่งราชวงศ์สมุทฤทธิ เดิมบวชเป็นพระมีตำแหน่งเป็นพระสังฆราชชื่อ *ปุพโสรทัน* เป็นผู้เชี่ยวชาญทางโหราศาสตร์มีผู้คนนิยมนับถือมาก ลาสมณเพศออกทำการกบฏชิงราชบัลลังก์จากพระเจ้าหะตะวุ่นกยี กษัตริย์พระองค์นี้ได้ลบศักราชเก่าแล้วทรงตั้งศักราชใหม่ขึ้นใน พ.ศ. นั้น นับศักราชกลียุคได้ ๓,๗๓๙ ปี มหาศักราชได้ ๕๖๑ ปี ศักราชใหม่เรียก *จุลศักราช* เริ่มแต่วันเถลิงศกสงกรานต์เดือน ๕ พุทธศักราช ๑๑๘๒[๒]

ครั้นเมื่อวันจันทร์แรม ๑๒ ค่ำเดือน ๔ ปีชวด นักษัตร สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๕๐ (ร.ศ. ๑๐๗) ตรงกับพระพุทธศักราช ๒๔๓๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศใช้*รัตนโกสินทรศักราช* ตั้งแต่ปีขาลนักษัตร จัตวาศก พระพุทธศักราช ๒๓๒๕ ตรงกับจุลศักราช ๑๑๔๔ เป็นรัตนโกสินทรศักราช ๑ คือเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ ทรงสร้างกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร ฯ ขึ้นปีแรก ให้ยกเลิกใช้จุลศักราชแต่นั้นมา

---

[๑] จากหนังสือ *ปฏิทิน ๒๕๐ ปี* ของ คล้อย ทรงบัณฑิตย ฯ พ.ศ. ๒๔๙๗

[๒] จากหนังสือ*พงศาวดารโยนก* ของพระยาประชากิจกรจักร์ (แช่ม บุนนาค) หน้า ๑๑๐

ครั้นต่อมาเมื่อวันศุกร์ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๓ ปีชวด นักษัตร จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๗๔ พระพุทธศักราช ๒๔๕๕ ตรงกับ ร.ศ. ๑๓๑ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงประกาศให้ใช้พระพุทธศักราชแทน ตามแบบโบราณราชประเพณีเดิม ให้ยกเลิกใช้รัตนโกสินทรศักราชนั้นเสีย

ส่วนวันขึ้นปีใหม่ของไทยนั้นถูกเปลี่ยนแปลงมาหลายครั้งหลายหน คือ เดิมถือเอาวันแรม ๑ ค่ำ เดือนอ้ายเป็นวันขึ้นปีใหม่ ต่อมาเปลี่ยนเป็นวันขึ้น ๑ ค่ำเดือน ๕ ตามคติศาสนาพราหมณ์ ครั้นต่อมาอีกในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ ทางราชการได้ประกาศเปลี่ยนแปลงการนับวัน เดือน ปีซึ่งแต่เดิมนับโดยทาง*จันทรคติ* คือ ขึ้นแรมมาเป็นโดย*สุริยคติ* คือ*นับวันที่* วันขึ้นปีใหม่จึงถูกเปลี่ยนมาเป็นวันที่ ๑ เมษายน เนื่องมาจากว่ากรุงเทพมหานครได้ทรงสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อวันอาทิตย์ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๖ ปีขาล ตรงกับวันที่ ๖ เมษายน พุทธศักราช ๒๓๒๕ ที่เรียกว่า *วันจักรี* ซึ่งทางราชการถือเป็นวันหยุดราชการเริ่มใช้ศักราช รัตนโกสินทรศก (ร.ศ.) แต่นั้นมาดังกล่าวแล้ว

ครั้งสุดท้ายเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๓ วันขึ้นปีใหม่ได้ถูกเปลี่ยนแปลงมาเป็นวันที่ ๑ มกราคมจนในปัจจุบัน โดยอ้างว่าเพื่อให้เป็นไปตามสากลนิยมหรือตามนานาอารยประเทศนิยม ในที่สุดปี พ.ศ. ๒๔๘๓ สิ้นสุด ๓๑ ธันวาคม คงมีเพียง ๙ เดือนเท่านั้น ปี พ.ศ. ๒๔๘๔ มี ๑๖ เดือน ผู้ที่เกิดก่อน พ.ศ. ๒๔๘๓ จึงมีอายุยืนต่อไปอีก ๓ เดือน[๑]

---

[๑] ประกาศใช้เมื่อวันที่ ๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๓ (ดูใน*ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม ๕๗ ตอนที่ ๓๒ หน้า ๔๑๙

วันที่ ๑ มกราคม เป็นวันสมภพของพระเยซูคริสต์ดังกล่าวแล้ว เหตุที่ผู้มีอำนาจวาสนาของบ้านเมืองไทยเราในยุคนั้นมาเปลี่ยนเอาวันที่ ๑ มกราคมเป็นปีใหม่ของไทยโดยเหตุผลที่อ้างกันมานั้น ท่านผู้อ่านที่เป็นพุทธศาสนิกชนโปรดวิจารณ์เอาเอง

๒. บุญบั้งไฟ

จุดประสงค์ของการทำบุญบั้งไฟนี้ ผู้เขียนก็เป็นแต่เพียงได้ทราบจากคนเก่าแก่โบราณเล่าต่อ ๆ มามีอยู่หลายอย่างต่าง ๆ กัน บางท่านก็ว่าเป็นพิธีสักการบูชาบรมสารีริกธาตุจุฬามณีในดาวดึงส์พิภพ บางท่านก็ว่าเป็นพิธีขอฝนจากพญาแถนที่อยู่ชั้นดาวดึงส์ ขอให้การทำไร่นามีน้ำฝนบริบูรณ์ตกต้องตามฤดูกาล ยุติอย่างไรก็ตาม เรื่องการทำบุญบั้งไฟนี้ขอยกไว้ให้ท่านนักพิธีการพิจารณา

บุญบั้งไฟบางคนก็เรียกบุญบ้องไฟ บางทีก็เรียกบุญเดือนหก นิยมทำกันในเดือนหก เดือนเจ็ดของปี หากหมู่บ้านใดจะทำบุญนี้ พวกชาวบ้านพร้อมด้วยคณะสงฆ์ก็ปรึกษาให้ตกลงกันก่อนว่าจะประกอบพิธีในเดือนไหน แน่นอนแล้วจึงมีฎีกาบอกบุญไปยังหมู่บ้านที่ใกล้เคียงเพื่อมาทำบุญร่วมกัน เช่นนัดเอาหมอลำ หมอแคนมาเสพงัน นัดเอากลองมาตีประชันกัน ที่เรียกว่า “เส็งกลอง” กลองที่นำมานี้เรียกว่า *กลองกิ่ง กลองเส็ง* ทำด้วยไม้จริง (ส่วนมากเป็นแก่นไม้ขนุน) สูงประมาณ ๑.๐๐–๑.๕๐ เมตร รูปกลองคล้ายกับถ้วยแก้วน้ำเย็น จุดประสงค์ในการเส็งกลองนี้ก็เพื่อครึกครื้นและว่ากลองของใครเสียงจะดังกว่ากัน มีกรรมการตัดสินชี้ขาดแพ้ชนะ

ส่วนบั้งไฟนั้น ทำด้วยไม้ไผ่บ้าง ทำด้วยลำตาลหรือไม้อื่น ๆ บ้าง แล้วแต่สะดวกในท้องถิ่นและมีอยู่ ๓ ขนาด ขนาดใหญ่เรียกว่า *บั้งไฟแสน*[๑] ขนาดกลางเรียก*บั้งไฟหมื่น* และขนาดเล็กเรียก *บั้งไฟฮ้อย* เมื่อทำบั้งไฟขนาดต่าง ๆ ตามความต้องการเสร็จแล้ว ก็จัดการประดับประดาตกแต่งบั้งไฟด้วยกระดาษสีต่าง ๆ บิดสลับเพื่อความสวยงามที่เรียกกันว่า *เอ้บั้งไฟ*

อนึ่ง ถ้าหมู่บ้านใดจะทำบุญบั้งไฟดั่งกล่าว ชาวบ้านนั้นจะจัดการปลกร้านหรือผามในลานวัดใดวัดหนึ่งของบ้านนั้น เพื่อต้อนรับแขกอื่นที่ได้ฎีกาบอกไปตลอดเลี้ยงสุราข้าวปลาต่าง ๆ และมีป้ายบอกที่ผามเป็นบ้าน ๆ ไป เมื่อแขกบ้านอื่นมาก็จะได้เข้าไปอาศัยตามป้ายนั้นถูก

เมื่อถึงวันรวมหรือวันโฮม ชาวบ้านเจ้าภาพทั้งหญิงชายรวมทั้งแขกต้องแต่งตัวเต็มที่ ใครมีเครื่องประดับชนิดไหนก็งัดออกมาตกแต่งอย่างหรูหราแล้วไปรวมกันที่วัด ผู้เป็นหัวหน้าของงานก็จัดให้พวกชายหนุ่มเข้าขบวนแห่บั้งไฟ โดยมากแห่ตอนบ่ายราว ๑๕.๐๐ น. โดยแห่เวียนรอบโบสถ์หรือการเปรียญ ๓ รอบ จากนั้นเข้าขบวนแห่เข้าไปในบ้านตามถนนสายสำคัญรอบบ้านหรือรอบเมือง มีฆ้องกลองยาว เถิดเทิง ๆ พร้อมด้วยฉาบ หมอลำ หมอแคนแต่งตัวแปลก ๆ เข้าขบวนแห่ฟ้อนรำต่าง ๆ

ในการที่รำฟ้อนในขบวนแห่นี้ มีบทร้องอย่างหนึ่งเรียกว่า *เซิ้งบั้งไฟ* พวกเซิ้งบั้งไฟนั้นจัดเป็น ๓ พวกคือ พวกชั้นสูง บทเซิ้งกาพย์กลอนเป็นคำสูง พวกชั้นกลางบทเซิ้งเป็นบทเรียบ ๆ พวกชั้นต่ำแต่งตัวเป็นตลก

---

[๑] ใช้ดินประสิวหนัก ๑ แสนหรือ ๑๐๐ ชั่ง ทำเช่นเดียวกับดินปืนที่ใช้กับปืนแก๊ปหรือปืนคาบศิลา ส่วนบั้งไฟหมื่นก็ใช้ดินประสิวหนัก ๑ หมื่นหรือ ๑๒ กก. บั้งไฟฮ้อยก็ใช้ดินประสิวหนัก ๑ ฮ้อยหรือ ๙ กก.

คะนองหยาบโลน บางคนถึงกับนุ่งร่างแห เขียนหน้าตาเหมือนงิ้ว บทเซิ้งเป็นบทขบขัน เกี้ยวพาราสีผู้หญิง พวกชั้นสูงกับพวกชั้นกลางในเวลาเซิ้งมีผู้เป็นต้นบท พวกลูกบทก็ว่าตามให้ถูกจังหวะและเสียงกลอง แต่พวกชั้นต่ำไม่มีระเบียบแล้วแต่ใครจะเซิ้งไปทางไหน

เมื่อแห่บั้งไฟรอบบ้านแล้ว ให้กลับเข้ามาวัดเก็บบั้งไฟไว้ที่เดิม ตอนเย็นมีพิธีเจริญพระพุทธมนต์ ตอนกลางคืนและเช้ามืดมีพิธีเส็งกลอง รุ่งเช้ามีการเลี้ยงพระภิกษุสามเณร แล้วแห่บั้งไฟออกไปจุดในที่ๆ เขาจัดทำไว้ ซึ่งเป็นวันสุดท้ายของงาน ที่ที่จุดบั้งไฟนี้เรียกว่า *ค้างบั้งไฟ* ถ้าบั้งไฟขึ้นถือว่าลางดี ข้าวปลาอาหารจะอุดมสมบูรณ์ ถ้าบั้งไฟไม่ขึ้นถือว่าเป็นลางร้าย บ้านเมืองจะอัตคัต ช่างทำบั้งไฟเรียกว่า *ฉบับบั้งไฟ* ถ้าบั้งไฟของใครจุดไม่ขึ้นต้องหามเอาฉบับบั้งไฟไปโยนลงโคลนตม ซึ่งถือเป็นประเพณีกันมาโดยไม่ถือสากัน แต่ถ้าบั้งไฟใครขึ้น หามเอาฉบับบั้งไฟนั้นแห่รอบบ้านเลี้ยงเหล้ายาปลาปิ้งให้อิ่มหนำสำราญ

งานบุญบั้งไฟนี้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ข้าหลวงต่างพระองค์ก็ทรงส่งเสริมอนุโลมให้ทำไปตามประเพณี แต่ห้ามมิให้ชาวเมืองล่าง[๑] หรือชาวโคราชเข้าเล่นในพิธีนี้ด้วย เพราะถ้าหากเข้าไปเล่นแทรกมักจะมีเหตุทะเลาะวิวาทต่อยตีฆ่าฟันกันเนืองๆ บางครั้งถึงแก่ชีวิตก็มี หากปล่อยให้เล่นแต่ชาวพื้นเมืองแล้ว ก็ไม่สู้จะมีเหตุร้ายอะไรเกิดขึ้น ดังนั้น หากมีงานบุญบั้งไฟขึ้นในหมู่บ้านใดจึงโปรดรับสั่งให้ทางการจัดส่งตำรวจเจ้าหน้าที่ออกไปคอยป้องกันระงับเหตุอยู่เสมอ หากชาวล่างไปเกิด

---

๑ หมายถึงชาวมณฑลชั้นใน

พิพาทก่อเหตุขึ้นก่อนสืบได้เป็นสัจจ์ พระองค์ท่านให้ลงโทษ ๒ เท่าของชาวบ้าน

๓. บุญเข้าปุริมพรรษา

การประเพณีของบ้านเมืองแต่ก่อนมานั้น เวลาเข้าปุริมพรรษาไม่เคยทำเทียนใหญ่รวมกันเลย ก่อนวันเข้าพรรษาของพระสงฆ์ได้จัดกันรวมหล่อและแต่งเทียนเป็นพวกๆ ตามหมู่บ้าน ถ้าเป็นบ้านนอกก็ไม่มีเลย เพียงหาธูปเทียนได้ตามกำลังแล้วก็นำไปถวายพระเท่านั้น แต่ถ้าเป็นหัวเมืองใหญ่เช่นเมืองอุบลฯ นครราชสีมา ฯลฯ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ได้ทรงจัดให้ชาวเมืองมารวมกันหล่อ ทรงให้มีต้นเทียนใหญ่ทำในวันข้างขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ เป็นวันรวมลงมือหล่อเทียนประดับต้นเทียนให้งดงาม ทรงให้มีต้นเทียนใหญ่ถวายเข้าพรรษาในเมืองอุบล ฯ ทุกๆ วัด เวลาบ่าย ๔ โมง ก็ให้นำต้นเทียนไปสถิตรวมไว้ ณ ศาลากลางมณฑล พร้อมกันทุกๆ ต้น เวลากลางคืนของวันนี้ ก็ให้มีเฒ่าแก่หนุ่มสาวชาวพื้นเมืองมารวมเสพงัน มีหมอขับหมอลำพิณพาทย์ฆ้องวง แคนวงสนุกสนานไปตลอดคืน รุ่งเช้าของวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ เป็นวันเข้าพรรษา ทรงให้มีตักบาตรเลี้ยงพระรวมกันใหญ่ ทั้งบรรดาข้าราชการ พ่อค้า คฤหบดีที่หน้าศาลากลางรัฐบาลมณฑล หรือสถานหน้าประทับ คือที่เรียก *วังสงัด* เมืองอุบลฯเดี๋ยวนี้ เมื่อทรงตักบาตรเลี้ยงพระเสร็จแล้ว ก็โปรดฯ ให้ชาวเมืองบรรดาพ่อค้าข้าราชการผู้ที่มีเกวียนวิ่ง[๑]

---

[๑] เกวียนใช้ขับขี่สำหรับเจ้านาย ข้าราชการสมัยนั้น หากจะเทียบกับรถยนต์สมัยนี้ก็เห็นจะเป็นรถนั่ง เพราะแต่ก่อนจะไปไหนมาไหนต้องใช้เกวียนเป็นพาหนะชักลากเป็นที่นิยมกันมาก ไม่มีรถยนต์เหมือนสมัยทุกวันนี้

หรือรถม้าประดับตกแต่งโคเกวียน ม้า ลาเพื่อเข้าพิธีขบวนแห่ไปรวมกันที่หน้าศาลากลางมณฑลเวลาเที่ยงวัน และทรงประทานรางวัลแก่ผู้ที่ทำต้นเทียนได้สวยงาม โดยมีคณะกรรมการตัดสินความสวยงามรองกันลงไปเมื่อพร้อมกันแล้วก็ทรงให้จับสลาก ถ้าต้นเทียนของคณะใดจับสลากถูกวัดไหน ต้นเทียนของคณะนั้นแผนกนั้นก็แห่ไปถวายวัดนั้น แต่ก่อนที่จะนำไปถวายต้นเทียนของผู้ใด ก็ให้นำขึ้นเกวียนหรือรถม้า ประดับให้สวยงามหรูหรา ให้หญิงสาวและพวกเพื่อนหญิงที่จัดกันมาเป็นผู้ถือต้นเทียนทุก ๆ ต้น มีเครื่องประโคมพิณพาทย์แตรวงแห่เป็นขบวน หากต้นเทียนของคณะใดจะมีการละเล่นแสดงตำนานต่าง ๆ หรือจำอวดขบขันก็นำมาแสดงในขบวนแห่ของตนไปพร้อม ๆ กันตามถนนสายที่สำคัญของเมือง ตามที่กรรมการกำหนดให้แห่ด้วยความรื่นเริงครึกครื้นเป็นขบวนอันยืดยาว ปวงชนก็พร้อมเพรียงกันออกมาชมขบวนแห่ตามถนนสายต่าง ๆ ที่ผ่านไปอย่างล้นหลามแน่นขนัด เมื่อขบวนแห่ถึงปลายทางจุดที่หมาย เจ้าหน้าที่ผู้ควบคุมก็ให้แยกย้ายไปถวายต้นเทียนตามที่จับสลากกำหนดหมายไว้แล้วนั้นทุก ๆ วัดในเมืองอุบลฯ เวลานั้นมีถึง ๒๔ วัด

ด้วยเหตุการหล่อเทียนเข้าพรรษาและมีขบวนแห่นี้ จึงมีประเพณีแต่ครั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพประสิทธิประสงค์ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน ทรงเป็นผู้ริเริ่มส่งเสริมดัดแปลงให้เป็นงานใหญ่สืบมาเท่าทุกหัวเมืองในภาคอีสานจนกระทั่งบัดนี้

ส่วนพิธีการของพระสงฆ์สามเณรนั้น ได้ทำ *ไม้เจีย* (ไม้สีฟัน) *ไม้ชำระ* ธูปเทียนไว้ก่อนวันเข้าพรรษา เพราะเมื่อได้เข้าพรรษาแล้วจะได้เป็นเครื่องสักการะสำหรับทำวัตร ขอขมาโทษแก่กันและกัน เมื่อวันเข้าพรรษาจึงพร้อมกันอธิษฐานการจำพรรษา และทำพิธีขอขมาโทษกันตามพรรษาโดยลำดับ รุ่งขึ้นวันแรม ๒ ค่ำจัดกันไปขอขมาโทษตามวัดอื่น ๆ ที่ใกล้เคียง คงเหลืออยู่วัดแต่สมภาร หรือท่านที่มีพรรษาแก่กว่าพระอื่นเพื่อคอยรับพระเณรที่วัดอื่นจะมาขอขมา

๔. บุญข้าวประดับดิน

พิธีทำบุญข้าวประดับดิน ชาวภาคอีสานเรียก "บุญแจกข้าว" มีจุดหมายข้อใหญ่อยู่ ๒ พิธีคือ พิธีส่งข้าวเปรต กับพิธีอุทิศส่วนกุศล พิธีทำคือก่อนวันสิ้นเดือน ๙ หนึ่งหรือสองวัน ชาวบ้านเตรียมอาหารทั้งคาวหวานจัดห่อไว้พร้อมตลอดหมากพลูบุหรี่ เมื่อถึงสิ้นเดือนเวลาเช้ามืดก่อนอรุณจึงนำห่ออาหารวัตถุนั้นไปวางตามพื้นดิน หรือต้นไม้ใกล้บริเวณวัด แต่โดยมากมักใกล้โบสถ์ เพื่อส่งข้าวเปรต[๑] ทั้งนี้นิยมถือกันว่ายมบาลปล่อยสัตว์นรกมารับทานของญาติ พออรุณขึ้นแล้วก็เรียกกลับ ฉะนั้นบางคนที่ตื่นสายถึงกับร้องไห้เสียใจ เพราะกลัวผีปู่ย่าตายายจะอดก็มี พอถึงเวลาพระบิณฑบาตก็นำเครื่องไทยทานไปตักบาตรและตรวจน้ำอุทิศส่วนกุศลถึงเปรตอีกครั้งหนึ่งเป็นเสร็จพิธี

สาเหตุของต้นพิธีนี้มาอย่างไร โปรดถามท่านนักพิธีและพระสงฆ์ก็จะทราบได้ดี

---

[๑] หมายถึงผีปู่ย่าตายาย พ่อแม่พี่น้องที่ล่วงลับไปแล้ว

๕. บุญข้าวสาก

คำว่า "ข้าวสาก" นี้เห็นจะได้แก่ "ข้าวสลาก" หรือ "สารท" นั่นเอง นานมาเลยเรียกข้าวสลาก เพี้ยนมาเป็น "ข้าวสาก" แต่พิธีสารทของชาวกรุงและภาคอีสาน เทศกาลพิธีทำกำหนดต่างกัน พิธีข้าวสลากของชาวภาคอีสานกำหนดทำในวันกลางเดือน คือวันเพ็ญเดือน ๑๐ ส่วนของชาวกรุงเทพฯ ทำในวันสิ้นเดือน ๑๐

พิธีทำบุญข้าวสากนี้ เมื่อถึงวันกลางเดือน ๑๐ เวลาเพล ประชาชนได้เตรียมอาหารบิณฑบาตจัดเป็นสำรับพร้อมทั้งเครื่องไทยทานอื่นๆ อีก นำไปรวมที่วัดบ้านของตน แล้วจึงพากันรับศีลว่า คำถวายสลากภัตทายก รวบรวมสลากไปให้พระเณรจับ ถ้าตนถูกพระเณรรูปใดก็นำไปประเคนพระเณรรูปนั้น และในขณะพระเณรฉันเพลอยู่นั้น พากันทำพิธีส่งข้าวเปรตตามนัยแห่งพิธีข้าวประดับดินที่กล่าวแล้ว เมื่ออังคาสพระเสร็จแล้ว เริ่มพังเทศฉลองและปกิณกะเทศนาไปจนถึงค่ำเป็นอันเสร็จพิธี

๖. การทำบุญออกพรรษา

การทำบุญออกพรรษา ก็คือพิธีการลอยประทีปวันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๑๑ ตรงกับวันมหาปวารณาออกพรรษา เป็นเขตกำหนดลอยประทีปโคมไฟ เมื่อถึงวันกำหนดชาวบ้านได้จัดการทำเรือไฟ[๑] ไว้แต่กลางวันทางเหนือน้ำพอค่ำลงประมาณ ๒ ทุ่มประชาชนชายหญิงจึงนำเรือไฟ เครื่องสักการะ

---

[๑] เรือไฟนี้ใช้ต้นกล้วยหรือไม้ไผ่ ทำเป็นรูปเรือตามขนาดต่าง ๆ บางแห่งยาวแต่ ๑๐–๒๐ วาก็มี

ปรกติ ใช้ดอกไม้ข้าวท้อง (มารข้าว) และธูปเทียนเป็นกะบอง (ไต้) บ่ก ขวางเป็นแถวมีระยะตั้งแต่ท้ายเรือไปจนถึงหัวเรือทั้งสองข้าง นอกจากนั้น ยังมีเครื่องอุปโภคบริโภคอีก เช่น ผ้านุ่ง ผ้าห่ม กล้วยอ้อย เผือก มัน ฯลฯ เป็นต้น สำหรับทานแก่ผู้ไปมาสัญจรในแม่น้ำ ขนเครื่องต่างๆ ดังกล่าว แล้วไปไว้ในท้องเรือ แล้วพากันทำสักการบูชา วางเครื่องสักการะจุดไต้ ธูปเทียน เมื่อเสร็จพิธีจึงลากออกไปกลางแม่น้ำ แล้วปล่อยให้ลอยไปตาม กระแสน้ำ และมีเรือลำเลียงคอยถือท้ายพร้อมด้วยจุดพลุตะไลควบคุมเรือไป จนหมดเขตบ้านเมืองแล้วจึงปล่อย ในการลอยเรือไฟนี้ทางบ้านเมืองที่ตั้ง อยู่ริมแม่น้ำใหญ่ๆ เช่น แม่น้ำโขง แม่น้ำมูล ชาวหลวงพระบาง เวียงจันทน์ อุบลราชธานี หนองคาย นครพนม สุวรรณเขต ฯ ได้นิยมถือกันเป็นพิธี ใหญ่เป็นประจำทุกๆ ปี

ครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ พวกเจ้านายหลวงพระบางถึงกับคาดเรือ แพเอาบีพาทย์ฆ้องวงไปเสพงันล่องตามเรือไฟจากเหนือน้ำ บังเอิญเรือที่ คาดไปเกยหินในเวลาคืนค่ำจมลง เป็นเหตุให้พระธิดาและพระนัดดาของ พระเจ้าศรสว่างวงศ์ อดตกษตรยลาวจมน้ำถึงอสัญกรรมดง ๙ คน ตรงบ้าน ท่าโคมขวาง รัฐบาลอินโดจีนฝรั่งเศสเวลานั้นประกาศหยุดราชการไว้อาลัย แก่พระธิดาและพระนัดดาของพระเจ้าศรีสว่างวงศ์ ๑ วัน

นอกจากนั้นการลอยเรือไฟ มีตามลำน้ำมูล ลำน้ำชีและลำเซต่างๆ ฯลฯ แต่ถ้าหากหมู่บ้านเมืองใดไม่มีแม่น้ำต้องไปรวมกันทำบูชาที่วัด ซึ่ง ทางวัดได้จัดทำที่สักการบูชาธูปเทียน เป็นรูปเรือบ่กไม้ในบริเวณวัด แต่ โดยมากเป็นที่หน้าโบสถ์ ฯลฯ

๗. บุญพระเวส

บุญพระเวสก็คือบุญมหาชาตินั้นเอง พวกเราเป็นที่ทราบกันอยู่โดยมากแล้วว่า มหาชาตินี้เป็นชื่อ*พระเวสสันดรชาดก* ซึ่งเป็นชาดกสุดท้ายของเรื่อง ๑๐ ชาติ และถือกันว่าเป็นชาติที่สำคัญที่สุดของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะเป็นชาติที่พระองค์ทรงบำเพ็ญบารมีครบบริบูรณ์ นับว่าเป็นชาติที่ใหญ่และยืดยาวมากประดับด้วยคาถา ๑,๐๐๐ คาถา กำหนดเป็นกัณฑ์ ๑๓ กัณฑ์ ชาวไทยเรานิยมทำบุญพระเวสนี้โดยทั่วไป ต่างแต่กาลกำหนดทำต่างกันคือ ทำในระหว่างเดือน ๑๑–๑๒ ก็มี ส่วนทางภาคอีสานโดยมากกำหนดทำกันภายในเดือน ๔ เพราะถือกันว่าพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วเสด็จไปถึงกบิลพัสดุครั้งแรก ได้ทรงแสดงเวสสันดรชาดกแก่พระญาติทั้งสองฝ่ายในระหว่างเดือน ๔

ส่วนพิธีกำหนดการอย่างอื่นอย่างไรนั้น ก็หวังว่าท่านผู้อ่านทั้งหลายคงทราบดีอยู่แล้ว จึงไม่ขอเล่าในที่นี้เห็นว่าจะนอกเรื่องไปมาก

นอกจากพิธี ๗ อย่างดังกล่าวมาแล้ว ยังมีพิธีบวชนาค วิสาขบูชา มาฆบูชา ทำบุญผ้าบ่า บุญกฐิน ฯลฯ เป็นต้น เป็นพิธีที่เข้าใจกันอยู่แล้วจึงไม่ขอนำมากล่าวอีก

รวมประเพณี ๗ อย่าง (นอกจากข้อ ๔–๕) นับว่าเป็นประเพณีใหญ่ของบ้านเมืองชาวภาคอีสาน ต้องถือว่ารวมอยู่ในการปกครองของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ในสมัยของพระองค์ท่าน ที่ทรงส่งเสริมให้เล่นและถือปฏิบัติกันตามเคย

บทที่ ๒๓

อาณาเขตหลวงพระบางฝั่งขวา นครจำปาศักดิ์ และเมืองมโนไพรเมื่อเสียแก่ฝรั่งเศส

ประวัติของดินแดนส่วนนี้เคยเป็นพระราชอาณาจักรสยาม ซึ่งเราได้มาและจัดการปกครองกันอย่างไรนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในภาค ๒ แล้ว และในที่สุดเพราะเหตุไรเราจึงรักษาไว้ไม่ได้จนต้องตกไปเป็นของชนชาติอื่น ซึ่งอาจจะมีข้อให้เราคิดว่า เรายังมีความบกพร่องอะไรตรงไหน เมื่อเหตุการณ์อย่างอื่นบังคับให้เป็นไปอย่างไร

สาเหตุที่เราได้เสียดินแดนแคว้นปากลาย (หรือที่เรียกกันในบัจจุบันนี้ว่า แขวงไชยบุรีในประเทศลาว) อาณาเขตหลวงพระบางฝั่งขวาแม่น้ำโขง แคว้นนครจำปาศักดิ์กับแขวงเมืองมโนไพรเมื่อ ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) นั้น ก็เนื่องจากการตีความหมายในสัญญาใหญ่น้อยที่ได้ทำไว้กับฝรั่งเศสเมื่อครั้ง ร.ศ. ๑๑๒ เพราะก่อนที่จะจัดการตกลงกันได้ในสัญญานี้ ฝรั่งเศสได้เข้าทำการยึดเมืองจันทบุรีเป็นประกันไว้ก่อน ว่าเราจะดำเนินการเป็นไปตามสัญญาอย่างสุจริตใจหรือไม่ เมื่อรัฐบาลสยามได้ตกลงยินยอมยกดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศสแล้ว เขตแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ในฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงก็หมดไป ส่วนตัวเมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองขึ้นของเมืองนี้ซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งขวาแม่น้ำโขงก็ยังคงเป็นของสยามอยู่ต่อมา แต่ฝรั่งเศสก็กระหายที่จะได้ไปอีกด้วยเหมือนกัน เพราะปรากฏเมื่อวันที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ *เมอซิเออร์ชิมอง* กับ *เมอสิเออร์ลูเวท์* นำเรือกลไฟชื่อ

มาสซี กับ *ฮำรอง* ไปแวะที่เมืองนครจำปาศักดิ์เข้าพบ *ขุนวิชิตชลหาร*[๑] ข้าหลวง แจ้งว่าจะขอเยี่ยมเจ้านครจำปาศักดิ์ พูดจาอ่อนหวานต่าง ๆ และว่ารัฐบาลฝรั่งเศสจะยอมให้เจ้านครจำปาศักดิ์มีอำนาจบังคับบัญชาหัวเมืองที่เคยเป็นเมืองขึ้นนครจำปาศักดิ์ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตะวันออกมาก่อน เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เจ้านครจำปาศักดิ์ตอบว่า "ฝั่งโขงตะวันออกตกเป็นของฝรั่งเศสแล้ว ส่วนเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์เป็นข้าของสยาม จะยอมรับบังคับมิได้" แล้วเมอสิเออร์ซิมองกับพวกก็อำลากลับไป

ส่วน*เมืองมโนไพร* (เขมรเรียก มะลูเปร) นั้น เดิมชื่อบ้านไพรตะบักหรือบ้านดาสี โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งเป็นเมืองขึ้นในรัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๘๘ ให้*หลวงภักดีจำนงค์* (พรหม) เสมียนตรากรมการเมืองขุขันธ์บุตรเขยพระยาเดโช (เม็ง) เป็น *พระมะโนจำนงค์* เจ้าเมืองมโนไพรคนแรกขึ้นเมืองขุขันธ์ ครั้งนั้นได้โปรดเกล้า ฯ ให้ *หลวงอนุรักษ์ภูเบศร์* เป็นข้าหลวงใหญ่ไปจัดราชการหัวเมืองตะวันออก และปักปันเขตแดนเมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองขุขันธ์ให้รวมเป็นเขตแดนเมืองมโนไพร

ครั้นเมื่อไทยกับฝรั่งเศสได้เกิดพิพาทกันขึ้นใน ร.ศ.๑๑๒ ฝรั่งเศสได้จัดส่งทหารเข้ายึดหัวเมืองชายแดนพระราชอาณาเขต โดยมิได้แจ้งให้รัฐบาลสยามรู้ตัว นอกจากความเสียหายอันใหญ่หลวงที่สยามได้รับโดยตรงแล้ว ยังมีอังกฤษซึ่งทำให้การค้าอันได้รับผลประโยชน์จากดินแดนไทยมีความเสียหายมากกว่าใครๆ ทั้งหมดในบรรดาประเทศยุโรปที่มีสัญญาทางพระราชไมตรีเกี่ยวแก่การค้ากับสยาม เพราะฝรั่งเศสไม่เสียผลประโยชน์อันใดเลย

---

[๑] ภายหลังได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นหลวงพลอาศัย

สัญญาที่ *ลอร์ดซอลส์เบอรี่* รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษในครั้งนั้น ได้ทำกับฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ ซึ่งชาวอังกฤษไม่ใช่น้อยได้ตำหนิท่านลอร์ด ฯ ว่า ทำการเสียเปรียบฝรั่งเศสมาก ซึ่งเรื่องนี้เกี่ยวแก่ทางกฎหมายระหว่างประเทศ

เมืองจันทบุรีเมื่อฝรั่งเศสยึดครอง

เมืองจันทบุรีหรือจังหวัดจันทบุรีแต่ก่อนนั้นสังกัดตรงต่อกรมท่า (ว่าการต่างประเทศ) เพราะการปกครองของเราสมัยนั้นได้แยกย้ายหัวเมืองเที่ยวสังกัดตามกระทรวงต่าง ๆ แล้วแต่จะเหมาะสม ครั้นเมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ (คือเป็นปีที่ฝรั่งเศสยึดจันทบุรีไว้เป็นปีที่ ๔) ขึ้นแล้ว เมืองจันทบุรีจึงได้โอนสังกัดมาขึ้นกับกระทรวงมหาดไทย เช่นอย่างจังหวัดทั้งหลายทั่วราช-อาณาจักร

เหตุการณ์ระหว่างสยามกับฝรั่งเศสต่อสู้กันที่ปากแม่น้ำเจ้าพระยา ทางจันทบุรีก็ได้เตรียมการต่อสู้กันแข็งแรง เพราะแหลมสิงห์ปากน้ำทางเข้าจันทบุรีก็อยู่ในรัศมีที่ฝรั่งเศสได้ประกาศปิดผั้งทะเลไว้ด้วย เมื่อเหตุการณ์ทางปากน้ำสงบลงได้มีสารตราสั่งออกไปจากกรุงเทพ ฯ แล้ว เมืองจันทบุรีจึงเปลี่ยนการต่อสู้มาเป็นการย้าย ซึ่งเวลานั้นได้มีทหารเรือรักษาการณ์ทั้งสิ้น คือตั้งที่แหลมสิงห์แห่งหนึ่ง และในเมืองแห่งหนึ่ง การย้ายนั้นได้สั่งให้ย้ายไปที่เมืองขลุง (คืออำเภอขลุงเดี๋ยวนี้) ก็รีบย้ายกันอย่างเร่งด่วน เพราะตามสัญญามีเวลาเหลืออยู่เพียงเดือนเดียวเท่านั้น ข้าวของได้ตกเรี่ยราดเสียหายเป็นอันมาก เป็นต้นว่าเครื่องศาตราวุธทั้งปืนใหญ่และปืนเล็ก

ครั้นเมื่อฝรั่งเศสมาตั้งยึดก็คงตั้งอยู่ที่แหลมสิงห์และที่ในเมืองเช่นเดียวกับทหารไทย

เมืองจันทบุรีเป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่งทางชายแดน ฉะนั้น เมื่อกองทหารฝรั่งเศสจะเข้าไปยึดครองตามสัญญา ทางกรมท่าว่าการต่างประเทศจึงแต่งตั้งให้ *หลวงอุดมสมบัติ* (หนา บุนนาค) กับ *หลวงวิสูตรโกษา* (พุ่ก) เป็นข้าหลวงออกไปติดต่อให้ความสะดวกโดยร่วมมือกับ *พระยาวิชยาธิบดี* (หวาด บุนนาค) ผู้ว่าราชการเมือง และ *พระเทพสงคราม*[๑] (แบน บุนนาค) ปลัดเมืองเวลานั้น

กองทหารฝรั่งเศสที่ยึดเมืองจันทบุรีเป็นกองกำลังเป็นส่วนหนึ่งของฝรั่งเศสที่ไซ่ง่อน นายทหารราว ๖๐–๗๐ คนฝรั่งเศสล้วน ส่วนพลทหารเป็นญวนแทบทั้งสิ้น มีประมาณ ๖๐๐ คน ตั้งแต่กองทหารฝรั่งเศสเข้ายึดครองเมืองจันทบุรีแล้ว ความยุ่งยากหนักใจก็เกิดขึ้นแก่ฝ่ายปกครองเป็นลำดับ มีเรื่องกระทบกระเทือนกันขึ้นบ่อย ๆ โดยเฉพาะชาวจีนและชาวญวนซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก ต่างก็พากันไปขอเข้าอยู่ในความคุ้มครองป้องกันของกองทหารฝรั่งเศส ขอรับหนังสือสำหรับติดตัวไว้ เพื่อประโยชน์ติดต่อค้าขายรับส่งสินค้าเสบียงอาหารแก่กองทหารฝรั่งเศส และเพื่อจะเอาอำนาจฝรั่งเศสคุ้มกันในทางอรรถคดีในเมื่อมีเรื่องราวขึ้นและผลประโยชน์อื่น ๆ เรื่องที่เกิดเป็นประจำนั้นมักจะเนื่องมาจากนายและพลทหารฝรั่งเศสที่เข้ามานั้นกำลังหนุ่มคะนอง โดยมากพวกนี้ออกเที่ยวรังควานหาเรื่องราวชาวบ้านร้านตลาด กระทำอนาจารแก่ลูกเมียเขาบ้าง ดื่มสุรามึนเมาอาละวาดทุบตี

---

[๑] ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น "พระยาวิชยาธิบดี" ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดจันทบุรี และข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลจันทบุรีในกาลต่อมา (พ.ศ. ๒๔๔๙–๒๔๕๒)

บ้าง บางครั้งก็ถึงกับหยิบฉวยทรัพย์สิ่งของโดยมิได้กล่าวหรือเอ่ยปากขอ เมื่อเกิดเรื่องขึ้นทางฝ่ายบ้านเมืองก็ต้องไต่สวนนำเรื่องราวส่งไปให้ผู้บังคับบัญชาของเขาลงโทษกันก็มี หรือไม่ก็เตร่ไปตามโรงบ่อนเบี้ยและโรงนครโสเภณี เวลานั้นยังมีอยู่ดกดื่น หญิงโสเภณีไม่มีการควบคุมติดโรคกันงอมแงม บางคนดื่มสุราเมามายเดินหลงทางไปตกน้ำตายก็มี ฯลฯ เมื่อความเรียบร้อยในเมืองจันทบุรีดังกล่าวแล้วไม่มี จึงได้เกิดมีพวกอั้งยี่ผุดตัวขึ้นในพ.ศ. ๒๔๓๘–๒๔๓๙ เป็นที่หวาดกลัวของประชาชนพลเมืองทั่วไป เจ้าหน้าที่จับพวกอั้งยี่ได้ส่งเข้ามาชำระในกรุงเทพ ฯ ก็มาก

ทหารฝรั่งเศสที่แหลมสิงห์มีหน้าที่ตรวจตราเรือไปมาเข้าออกนั้นด้วย ซึ่งเรือลำใดจะขัดขืนไม่ได้ หากเรือลำใดมิแวะให้ตรวจแล้วก็ใช้กระสุนปืนยิง ที่เสียหายไปบ้างก็มี ซึ่งต้องว่าขานกันไปถึงกรุงเทพ ฯ เวลานั้นอำนาจบาตรใหญ่ของฝรั่งเศสเสมือนหนึ่งเป็นเจ้าของเมืองก็ว่าได้

ภัยจากมหาอำนาจตะวันตกเวลานั้น จะได้มีอยู่แต่ในหัวเมืองห่างไกลชายแดนเช่นอย่างจังหวัดตราดและจันทบุรีเท่านั้นก็หาไม่ ภัยเช่นเดียวกันนี้ยังได้รกล้ำเข้ามาอีกจนถึงภายในของประเทศสยาม ด้วยความพากเพียรของฝรั่งเศสในประการเดียวที่จะคร่าเอาจังหวัดภายในไปเสียด้วยอีก ดังจะเห็นได้จาก *หนังสือไฟฟ์เยียร์อินไซแอม* ของ เอช. วาริงตันสมิธ เล่ม ๑ หน้า ๒๔๙ กล่าวไว้ดังนี้

"...ความใหม่ในโคราชที่ได้จัดสร้างขึ้นเป็นสิ่งเด่นสะดุดที่สุดนั้นก็คือสถานกงสุลของฝรั่งเศส คนในบังคับฝรั่งเศสก็ไม่มีเลยอีกเหมือนกัน แต่กระนั้นฝรั่งเศสก็ได้กำลังสร้างสถานกงสุลขึ้นใหม่อย่างงามนักหนา เป็น

ราคาถึง ๓๐,๐๐๐ แฟรงค์ เพื่อแทนตึกสถานกงสุลซึ่งตัวกงสุลและล่ามได้สำนักอาศัยอยู่ ณ บัดนี้ และเราได้รับการต้อนรับเลี้ยงดูด้วยอัชฌาสัยไมตรีที่ตึกเก่าหลังนี้ ในบริเวณสถานกงสุลมีธงไตรรงค์[๑] ปลิวสะบัดถึง ๒ ธง และเมอสิเออร์โรเชต์ยังได้บอกแก่เราอีกว่า อีกไม่ช้าเท่าไรธงของฝรั่งเศสก็จะต้องปลิวสะบัดทั่วสยามประเทศหมด

เราได้ทราบจาก ม. โรเชต์สืบไปอีกด้วยว่า อันเมืองโคราชนี้นั้น เป็นนครเก่าแก่ของเขมรแสนจะงดงามรุ่งเรืองนัก เพิ่งจะทรุดโทรมถึงหายนะลงก็ต่อเมื่อไทยได้ยกเข้าโจมตียึดไว้หลายปีมาแล้วนี่เอง (เขมรได้ตกไปเป็นของฝรั่งเศสในแผ่นดินรัชกาลที่ ๔ กรุงเทพฯ)

ม. โรเชต์ชะรอยจะเห็นว่าเราเป็นอาคันตุกะไม่สีสาอะไร ก็เลยได้ใจและกล่าวแก่เราอีกว่าภาษาเขมรเป็นภาษาที่ชาวโคราชใช้พูดกันทั่วไปรอบ ๆ โคราช ยิ่งเป็นบริเวณตามเขาตามดอย ภาษาเขมรก็ยิ่งเป็นสามัญทีเดียว กับว่าภาษาไทยนั้นไม่มีใครพึงออกเลย นอกจากตามหมู่บ้าน ๒–๓ แห่ง ภาษาไทยที่ใช้พูดกันก็มีแต่เจ้าเมืองและสมัครพรรคพวกเท่านั้น

เป็นการยากลำบากอยู่ที่จะนึกว่า ม. โรเชต์ผู้ต้อนรับเรา เขาเข้าใจในเราเป็นอะไรไปเสียแล้วก็ไม่ทราบ จึงกล้ากล่าวแก่เราถึงเช่นนี้ และยิ่งเมื่อถูกวาทะอันอ่อนละมุนของท่านหมอ[๒] เอออออตามไปด้วย ม. โรเชต์

---

[๑] ธงฝรั่งเศสมี ๓ สีเช่นเดียวกับธงไตรรงค์ของไทย แต่ลักษณะต่างกับของไทยอย่างไรนั้น ท่านผู้อ่านทราบดีแล้ว ส่วนธงชาติของเราสมัยนั้นพื้นสีแดง มีรูปช้างเผือกยืนแท่นตรงกลาง เพิ่งมาเปลี่ยนเป็น ๓ สีเช่นที่เห็นอยู่ทุกวันนี้ ในรัชกาลที่ ๖

[๒] คือ ดร. มอร์ริสัน ผู้ได้พบและชอบพอกันกับ เอช. วาริงตันสมิธ

ก็ยิ่งขยับใหญ่ แต่มาถึงตอนที่ท่านหมอถามอย่างซื่อ ๆ ว่า ล่ามของกงสุลพูดภาษาอะไร ซึ่งได้รับตอบว่า "พูดแต่ไทยอย่างเดียวเท่านั้น" ม. โรเชต์ต้อนรับเราก็เลยหยุดพล่ามลงไปในตอนนี้หมดเลย

ท่านกงสุลทำอย่างไรเสียก็ต้องมีชีวิตอันเปล่าเปลี่ยวมากด้วยไม่มีการงานอะไรที่จะได้ยุ่งอยู่ในจิตใจแต่สักอย่างหนึ่งเลย ใบทะเบียนสัญชาติราว ๆ สัก ๑๐๐ แผ่นที่ได้เที่ยวขายให้แก่จีนใบละ ๑๘ บาท พวกจีนเหล่านี้ไม่มีใครเลยที่ปรากฏได้มีเค้าเงื่อนเป็นพลเมืองของฝรั่งเศส จะเป็นในเมืองขึ้นหรือภายในเขตคุ้มครองของฝรั่งเศส พวกเหล่านี้ก็ไม่เคยไปตลอดจนชั้นบิดามารดาก็ไม่เคยย่างเข้าไปเหมือนกัน..."

แต่ทั้งนี้หาปรากฏไทยแท้ ๆ นั้นไม่มีเลย ในข้อนี้จึงเป็นที่น่าภูมิใจในนิสัยของไทยเราอย่างหนึ่ง หากมีคดีเรื่องใดเกิดขึ้นอันเกี่ยวข้องกับคนในบังคับบัญชาของฝรั่งเศส เกือบทุกเรื่องต้องมีการพูดจาโต้ตอบกองทหารฝรั่งเศสเสมอมา บางเรื่องก็กดกันเอาใจช่วยเหลือทางฝ่ายเขา โดยไม่ยอมให้ฝ่ายบ้านเมืองของเราเข้าเกี่ยวข้องได้เลย เป็นเหตุให้คนชั่วทรามที่เลี่ยงกฎหมายไทยอ้างตนเข้าถืออาศัยร่มธงของฝรั่งเศสในไทยเสมอ จึงเป็นภาระหนักใจในการปกครองของบ้านเมืองสมัยนั้นมาก

อำนาจบาตรใหญ่ของฝรั่งเศสคราวที่ยึดเมืองจันทบุรีอยู่นั้น ไม่พักแต่เพียงจะเป็นการยุ่งยากกับคนในบังคับบ๊องกันของเขาเองเท่านั้น แม้แต่ข้าราชการไทยชั้นผู้ว่าราชการจังหวัด ฝรั่งเศสก็ยังบังอาจจะจับขังเสียทีเดียว ดังมีเรื่องชวนให้ขบขันเรื่องหนึ่ง ในหนังสือจดหมายเหตุสมัยฝรั่งเศสยึดครองเมืองจันทบุรี ซึ่ง *หลวงสาครคชเขต* (ประทวน สาคริกานนท์) อดีตนายอำเภอท่ามะขาม จังหวัดจันทบุรีได้เรียบเรียงไว้ตอนหนึ่งความว่า

"...ในสมัย *พันตรีโรแบร์ท* ผู้บัญชาการทหารฝรั่งเศสที่จันทบุรีมาสับเปลี่ยน บังเอิญมีจันทรุปราคาตามประเพณีนิยมของไทยแต่โบราณถือกันว่า "ราหูอมจันทร์" จึงพากันตีฆ้องกลองและยิงปืนขึ้นสู่ฟ้ากันสนุกสนาน ฝ่ายผู้บังคับการโรแบร์ทไม่รู้ต้นสายปลายเหตุ คิดว่าทหารไทยจะยกเข้าบุกค่ายทหารฝรั่งเศสหรืออย่างไรไม่ทราบ จึงได้สั่งเบ่าแตรให้ทหารขึ้นไปประจำรักษาการณ์บนสนามเพลาะเตรียมต่อสู้ทันที แต่ตลอดคืนนั้นหามีอะไรร้ายแรงเกิดขึ้นไม่ ครั้นรุ่งขึ้นผู้บังคับการโรแบร์ทส่งล่ามให้มาไต่ถามและต่อว่าผู้ว่าราชการเมืองทันที ผู้ว่าราชการเมืองได้ส่ง *ขุนภาษาสุนทร* (โร) ล่ามไปชี้แจงว่า เป็นประเพณีธรรมเนียมของไทยที่จะตีฆ้องกลอง ยิงปืนในเมื่อเกิดจันทรุปราคา แต่พันตรีโรแบร์ทหาได้ยอมฟังคำชี้แจงนั้นไม่ อ้างว่าไม่รู้เรื่องมาก่อน ทำให้ตัวเขาและทหารใต้บังคับบัญชาต้องตกใจอดหลับอดนอนเตรียมป้องกันโดยมิจำเป็นตลอดคืน แล้วก็สั่งทหารให้เอาตัวขุนภาษาสุนทรไปขังไว้ในค่าย ท่านขุนฯผู้น่าสงสารไม่นึกฝันเลยว่าเรื่องจะกลับกลายเป็นเช่นนี้ คิดว่าจะไปบอกเล่ากันโดยดี กลับมาเป็นผู้ต้องหาก็จนปัญญาที่จะโต้แย้งอย่างไร เมื่อทางฝ่ายบ้านเมืองทราบเช่นนั้นก็ไม่มีทางที่จะว่ากล่าวท้วงติงอย่างใด นอกจากบอกกล่าวให้เจ้ากระทรวงทราบตามทางการ ที่สุดเรื่องก็เป็นอันระงับไป ท่านขุนฯเลยถูกขังไปเปล่า ๆ ๓ วัน ฐานทำให้ทหารฝรั่งเศสตกอกตกใจอกสั่นขวัญเสีย"

ผู้บังคับการโรแบร์ทผู้นี้ นัยว่าเป็นผู้มีนิสัยดุร้ายหยิ่งยโส ชอบเสพสุรามึนเมา แสดงอำนาจบาตรใหญ่อยู่เสมอ หลวงสาครคชเขตเล่าว่า แทบทุกวันในตอนบ่ายราว ๑๗.๐๐ น. นายโรแบร์ทคนนี้มักจะไปเดินเล่นหรือไม่ก็นั่งเล่นที่สะพานท่าน้ำตรงหน้าวัดโบสถ์ เมื่อข้าราชการหรือประชาชน

ไม่ว่าชาติใดเดินผ่านไป จะต้องทำความเคารพเขาเสมอ ผู้ที่ใส่หมวกจะต้องถอดหมวก ผู้ที่เป็นพม่ากุหล่าใช้ผ้าโพกศีรษะก็ต้องเปลื้องผ้าออก ถ้าเป็นจีนพันผมเปียอยู่ (สมัยนั้นจีนยังไม่ตัดเปีย) ก็ต้องปล่อยเปียยืนกุยเป็นการแสดงความเคารพ ถ้าผู้ใดเกิดหลงลืมหรือไม่ทำ นายโรแบร์ทเป็นต้องโกรธหน้าแดง เล่นงานเอาทันที ฉะนั้นจึงไม่มีใครชอบเผชิญหน้าเขาคอยระวังหลบกันอยู่เสมอ

คราวหนึ่งมีชาวจันทบุรีเชื้อจีนผู้หนึ่งบังเอิญเดินผ่านไปพบผู้บังคับการโรแบร์ตเข้าเดินผ่านไปโดยมิได้แสดงความเคารพ พอผู้บังคับการโรแบร์ทเห็นก็โกรธปึงปังตรงเข้าฉุดผมเปียลากไปที่เกวียนบรรทุกน้ำซึ่งทหารญวนนำมาจอดไว้ แล้วเปิดก๊อกให้น้ำไหลลงศีรษะเป็นการสั่งสอนแล้วก็ปล่อยไป อีกรายหนึ่งเป็นชาวพม่า โพกผ้าแพรเดินผ่านไปพบเขาเข้าตรงที่เดิมสะพานนั่นแหละ แล้วก็เกิดลืมเปลื้องผ้าแพรที่โพกทำความเคารพ นายโรแบร์ทเห็นเข้า ไม่ต้องมีปีมีขลุ่ย ตรงเข้าไปหาแล้วใช้ไม้เท้าเกี่ยวผ้าแพรโพกศีรษะเหวี่ยงลงไปในคลองเสียเฉย ๆ

ตั้งแต่นั้นมา และเกิดเรื่องจับท่านขุนภาษาสุนทร(โร) ไปขังฟรีแล้วพันตรีโรแบร์ทก็แสดงความฮึกเหิมอวดอำนาจบาตรใหญ่ยิ่งขึ้นเป็นลำดับ ครั้งสุดท้ายถึงกับจะให้ทหารมาจับตัวเจ้าเมืองไปขัง สาเหตุที่ลุกลามมาจนถึงเพียงนั้นก็เนื่องมาจาก *นายร้อยเอกเยราร์* ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสที่ปากน้ำแหลมสิงห์กับ *นายเรือเอกหลวงพลพิฆาฏ* (จ้อย) ผู้บังคับการทหารเรือที่เมืองขลุง ได้รู้จักชอบพอสนิทสนมกันมาแต่ก่อน นายร้อยเอกเยราร์นั้นมักชอบจะไปเที่ยวที่เมืองขลุงอยู่เสมอ ไปครั้งใดหลวงพลพิฆาฏก็รับรองเลี้ยงดู จัดที่พักผ่อนให้เป็นอันดี ครั้นต่อมาทางราชการของเราห้ามมิให้มี

การติดต่อกันกับฝรั่งเศส นายร้อยเอกเยราร์ไปหาเช่นเคย หลวงพลพิฆาฏจึงจนใจในการที่จะออกมารับรองเจรจาด้วยดั่งเช่นก่อนได้ และก็ได้แสดงความเสียใจไปตรง ๆ นายร้อยเอกเยราร์เมื่อผิดหวังเช่นนั้นก็กลับไปยังค่ายของตนที่ปากน้ำแหลมสิงห์ ทำหนังสือกล่าวโทษหลวงพลพิฆาฏ (จ้อย) ไปยังผู้บังคับการโรแบร์ทในคืนนั้น พอผู้บังคับการโรแบร์ททราบเรื่องก็โกรธเคืองยิ่งนัก สั่งให้*นายปรั๊ก* ล่ามมาแจ้งกับ *พระยาวิชยาธิบดี*[๑] ผู้รักษาราชการเมือง ฯ ขณะนั้นว่า ผู้บังคับกองทหารฝรั่งเศสมีราชการสำคัญต้องการพบตัว ขอให้ไปหาที่ค่ายโดยด่วน

พระยาวิชยาธิบดี(แบน บุนนาค) เห็นว่าเป็นเวลาค่ำคืน อีกทั้งบุตรก็ไม่สบายจึงบอกให้ไปผัดว่าจะไปหาในวันรุ่งขึ้น พอล่ามกลับไปสักครู่ก็ย้อนกลับมาอีก แจ้งว่าผู้บังคับการโรแบร์ทต้องการพบผู้รักษาราชการเมือง ฯ ให้ได้ในคืนนี้ ถ้าไม่ได้ก็สั่งให้ทหารมาจับเอาตัวไป พระยาวิชยาธิบดีได้รับคำขู่เช่นนั้นถึงกับอัดอั้นตันใจ ครั้นไตร่ตรองเห็นว่าหากขืนดึงดันมีแต่ทางเสีย จึงจำใจไปหาในคืนนั้น แต่เมื่อพบกันก็ไม่มีเรื่องอะไร นอกจากเรื่องที่หลวงพลพิฆาฏไม่ยอมรับรองนายร้อยเอกเยราร์ พันตรีโรแบร์ทหาว่า การที่หลวงพลพิฆาฏไม่ยอมรับรองนายทหารฝรั่งเศสนั้น เป็นการดูหมิ่นประมาทต่อชนชาติฝรั่งเศส พร้อมกับขอให้พระยาวิชยาธิบดีสั่งปลดหลวงพลพิฆาฏออกเสียจากตำแหน่งผู้บังคับการทหาร พระยาวิชยาธิบดีชี้แจงว่า การทหารไม่เกี่ยวข้องกับพลเรือน และมิได้อยู่ในบังคับบัญชาของท่าน จึงไม่อาจจะสั่งปลดได้ แต่ก็รับรองว่าจะได้รายงานเรื่องราวไปให้เจ้ากระทรวงทางกรุงเทพ ฯ ทราบ

---

[๑] เวลานั้นยังเป็นพระเทพสงคราม

ขณะที่ฝรั่งเศสตั้งกองทหารยึดจังหวัดจันทบุรีไว้เป็นประกันนั้น เพื่อเราจะได้ดำเนินการตามสัญญานั้น เราได้ระมัดระวังท่าทีปฏิบัติต่อฝรั่งเศสเป็นอย่างดีที่สุด ที่พยายามจะไม่ให้มีเรื่องใดเรื่องหนึ่งกระทบกระเทือนขึ้นได้ จึงไม่เกิดเรื่องราวใหญ่โตขึ้นกว่านี้ นอกจากนี้ยังมีอยู่อีกมากแต่ผู้เขียนเห็นว่าไม่ควรกล่าวถึง ฯลฯ

ชั่วเวลา ๑๐ ปี คือตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๖ (ร.ศ. ๑๑๒) ไทยพยายามอย่างยิ่งที่จะไม่นึกถึงเหตุการณ์เมื่อครั้ง ร.ศ. ๑๑๒ อย่างไรก็ดีเหตุการณ์ครั้งนั้นก็ได้ผ่านพ้นไปแล้ว โดยเรายินยอมยกสิทธิในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและยินยอมปฏิบัติกรณีอื่น ๆ ให้แก่ฝรั่งเศส เราชาวไทยได้รับความยุติธรรมหรืออยุติธรรมอย่างไรนั้น เราควรให้ลบเลือนเสีย ไทยต้องการและปฏิบัติตนให้เป็นไปตามสัมพันธภาพเป็นนิรันดร ซึ่งเป็นนิสัยของคนไทยมาแต่ไหน ๆ ไทยไม่มีความประสงค์จะให้มีความยุ่งยากเกิดขึ้น แม้ว่าในสนธิสัญญาใหญ่น้อยฉบับก่อน ๆ รัฐบาลสยามเจ็บมากอยู่แล้วก็ตาม ซึ่งตนย่อมตระหนักอยู่ดีแล้วว่าสยามตกอยู่ในลักษณะอย่างไร แลต้องเข้าใจในคำที่กล่าวว่า *เสียน้อยเสียยาก เสียมากเสียง่าย*

ดังนั้นรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว องค์พระบิยมหาราชจึงได้เจรจาตกลงกับรัฐบาลฝรั่งเศสขอให้เลิกถอนการยึดครองเมืองจันทบุรีเป็นขอให้เลื่อนไปยึดเมืองตราดไว้เป็นประกัน ทางฝรั่งเศสก็ตกลงด้วย จึงได้ตกลงทำสนธิสัญญาอีกฉบับหนึ่ง โดยแก้ไขระเบียบการตามสัญญาฉบับก่อน ๆ หลายอย่าง ซึ่งฝ่ายสยามก็ยอมให้เอกสิทธิ์แก่ฝรั่งเศสยิ่งขึ้นตามเคย ตามอนุสัญญาฉบับนี้มีข้อความเกี่ยวกับเปลี่ยนรูปแผ่นดินสยาม คือฝ่ายรัฐบาลสยามยอมสละอำนาจในดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขง ที่เป็นดินแดนอยู่ใน

อาณาเขตตรงข้ามหลวงพระบางตอนหนึ่ง และอีกตอนหนึ่งคือ ตั้งแต่ตอนเหนือทะเลสาบ ในมณฑลตะวันออกตัดตรงไปยังมณฑลอีสานบรรจบแม่น้ำโขง จังหวัดนครจำปาศักดิ์และเมืองมโนไพร ทางรัฐบาลสยามได้ตั้งให้ *พระยาสุริยานุวัตร* (เกิด บุนนาค) ซึ่งเป็นอัครราชทูตสยามประจำกรุงปารีสเวลานั้น เป็นผู้แทนรัฐบาลสยาม ทางฝรั่งเศสได้จัดให้ *ม. เทโอฟีลย์ เดลคาสเซ* หัวหน้าผู้แทนราษฎรฝรั่งเศส สนธิสัญญาลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) รวม ๑๖ ข้อ หากจะนำมากล่าวหมดทุกข้อจะยืดยาวไป จึงขอนำมากล่าวเพียงบางข้อต่อไปนี้

ข้อ ๒ เขตแดนระหว่างเมืองหลวงพระบาง ฝั่งขวาแม่น้ำโขงและเมืองพิชัยกับเมืองน่านนั้น ตั้งแต่ปากน้ำเหืองจนถึงที่แยกปากน้ำตาม เลยขึ้นไปตามลำน้ำจนบรรจบถึงยอดภูเขาบั่นน้ำตรงที่แห่งหนึ่งที่ภูเขาดินแดน ตั้งแต่นี้เขตแดนต่อเนื่องขึ้นไปทางทิศเหนือตามแนวยอดเขาบั่นน้ำ ในระหว่างดินแดนน้ำตกแม่น้ำโขง แลตกแม่น้ำเจ้าพระยา จนบรรจบถึงปลายน้ำคอบ และมีเขตแดนต่อเนื่องไปตามลำน้ำคอบจนบรรจบกับแม่น้ำโขง

น้ำตาม หรือ *น้ำตัม* เป็นลำน้ำขนาดกว้างประมาณ ๖๐ เมตร เกิดจากภูเขาหญ้างอก อันเป็นเทือกเดียวกับภูเขาบั่นน้ำ แต่ชาวถิ่นใกล้เคียงเรียกกันไปต่าง ๆ เช่น เขาบรรทัด เขาดงพญาเย็น เขาตานุด หรือเขาพังเหอย ฯลฯ เป็นต้น ที่แท้ก็คือรวมอยู่ในเทือกเขาบรรทัดหรือเขาดงพญาเย็นอันยาวเหยียดทั้งสิ้น

น้ำตามนี้ ไหลตกลำน้ำเหืองฝั่งตะวันตก อยู่ทางทิศเหนือเมืองแก่นท้าว ห่างเมืองแก่นท้าว ๒ กม. เศษ เมื่อฝรั่งเศสได้แควันปากลาย (แขวงไชยบุรีในประเทศลาวปัจจุบัน) ฝั่งตะวันออกลำน้ำตามแล้ว ได้มาตั้งที่ทำการอยู่บ้านหาดแดงปากน้ำตามฝั่งตะวันออก (โปรดดูแผนที่ประกอบ)

ในหนังสือสนธิสัญญาฉบับลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ ข้อ ๒ ดังกล่าวข้างต้น คำว่า "...เลยขึ้นไปตามลำน้ำจนบรรจบถึงยอดภูเขาบั่น-น้ำ..." นั้น คือเลยไปตามลำน้ำตาม หาเลยขึ้นไปตามลำน้ำเหืองไม่ แผนที่ประเทศไทยที่มีผู้พิมพ์ออกเผยแพร่เกี่ยวกับการเสียดินแดนให้ฝรั่งเศสตามสนธิสัญญาฉบับดังกล่าว แม้จนทุกวันนี้ ก็ได้เขียนและระบายสีเอาลำน้ำเหืองเป็นที่กั้นเขตแดนทีเดียว ซึ่งไม่ตรงกับข้อเท็จจริงในสนธิสัญญาฉบับดังกล่าว ส่วนตอนที่เอากลางลำน้ำเหืองกั้นพรมแดนตลอดลำน้ำสายนั้นนั้นเป็นตอนหลัง คือตอนที่ไทยเสียมณฑลบูรพาตามสัญญาว่าด้วยปักปันเขตแดนท้ายหนังสือไทย–ฝรั่งเศส ฉบับลงวันที่ ๒๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) ตามความในหนังสือต่อท้ายสัญญาแห่งข้อ ๒ ว่าดังนี้

"*๒– เขตแดนเมืองหลวงพระบางนั้น ตั้งแต่ข้างทิศใต้ในลำแม่น้ำโขงที่ปากเหือง แล้วต่อไปตามกลางลำน้ำเหือง จนถึงที่แรกเกิดลำน้ำนี้เรียกว่า "ภูเขาเมี่ยง" ต่อนี้เขตแดนไปตามเขาบั่นน้ำตกแม่น้ำโขงฝ่ายหนึ่งกับแม่น้ำเจ้าพระยาอีกฝ่ายหนึ่ง จนถึงที่ในลำแม่น้ำโขงที่เรียกว่า "แก่งผา-ได" ตามเส้นพรมแดนที่ปักปันได้ตกลงกันไว้แต่ ณ วันที่ ๑๖ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๔ คริสตศักราช ๑๙๐๖*" เป็นต้น

ส่วนเมืองด่านซ้าย (อ. ด่านซ้าย จ. เลย) ที่ฝรั่งเศสยึดไว้เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๔๗ ซึ่งผู้เขียนได้กล่าวไว้ในหน้า ๓๒๑–๓๒๒ นั้น ซึ่งฝรั่งเศสก็ได้คืนให้ไทยพร้อม ๆ กับเมืองตราด ตามหนังสือสัญญาระหว่างกรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส ฉบับลงวันที่ ๒๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๕ ข้อ ๒ ว่าดังนี้

"ข้อ ๒– รัฐบาลฝรั่งเศสยอมยกดินแดนเมืองด่านซ้ายและเมืองตราดกับเกาะทั้งหลายซึ่งอยู่ใต้แหลมสิงห์ไปจนถึงเกาะกูดนั้นให้แก่สยามตามกำหนดเขตแดนดังว่าไว้ในข้อ ๒ ของสัญญาว่าด้วยการบ่กบั่นเขตแดนดังกล่าวแล้ว"

นอกจากที่กล่าวมาแล้วในสนธิสัญญาฉบับลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ เห็นควรจะนำมากล่าวไว้ ณ ที่นี้อีกสักข้อก็คือ *ข้อ ๑๑ ว่าด้วยคนกำเนิดในอาเซีย* ว่าดังนี้

"คนกำเนิดในอาเซียซึ่งเกิดในดินแดนภายใต้อำนาจการปกครองของฝรั่งเศส หรือที่อยู่ในดินแดนซึ่งอยู่ในความป้องกันของฝรั่งเศสนั้น มีอำนาจที่จะรับความป้องกันของฝรั่งเศส ความป้องกันของฝรั่งเศสจะมีไปถึงบุตรภรรยาของคนเหล่านั้น แต่จะไม่มีต่อไปถึงชั่วหลานเหลนของคนเหล่านั้นด้วย"

แต่ก่อนมากงสุลฝรั่งเศสได้แจกหนังสือแก่คนหลายจำพวก และว่าจ้างคนเหล่านั้นอยู่ในความปกครอง คนเหล่านี้แยกออกเป็น ๒ ประเภท คือคนในบังคับฝรั่งเศสอย่างหนึ่ง และคนในป้องกันของฝรั่งเศสอย่างหนึ่ง คนในบังคับฝรั่งเศสนั้นคือคนที่เกิดในดินแดนฝรั่งเศส เช่นแขกปอนดิ-เชอรี่ หรือคนญวนที่เกิดในตังเกี๋ย อานาม (ญวนกลาง) หรือโคแชงชีน (ญวนใต้) คนจำพวกนี้รัฐบาลสยามไม่เถียง ยอมรับว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสโดยตรง แต่คนอีกจำพวกหนึ่งคือลาวบ้าง ชาติอื่นบ้าง ที่รับหนังสืออยู่กับฝรั่งเศสเรียกว่า "คนในป้องกันของฝรั่งเศส" หรือที่เรียกตามภาษาฝรั่งเศสว่า "Protégé" นั้น คนพวกนี้รัฐบาลสยามไม่ยอมรับว่าเป็นคนที่

อยู่ในบังคับฝรั่งเศสโดยถูกต้อง รัฐบาลสยามยังถือว่า "เป็นคนในบังคับไทย"

สรุปแล้วว่า สนธิสัญญาปี ร.ศ. ๑๒๒ นี้ นับเป็นสนธิสัญญาฉบับแรกที่ฝ่ายฝรั่งเศสได้ให้สิทธิแก่ฝ่ายไทยอยู่บ้าง (นับแต่สัญญาใหญ่ปี ร.ศ. ๑๑๒ มา) แม้ตามสนธิสัญญาฉบับนี้เราจะได้อำนาจศาลมาบ้าง แต่ก็มิได้มาเปล่า ๆ เราต้องเสียอาณาเขตฝั่งขวาแม่น้ำโขง แคว้นหลวงพระบางตอนเหนือลำน้ำตามและนครจำปาศักดิ์กับเมืองมโนโพร ซึ่งแผ่นดิน ๒ ผืนที่กล่าวมานี้มีเนื้อที่ราว ๑๒๕,๐๐๐ ตารางกิโลเมตรไปอีก กับต้องยอมตกลงให้ฝรั่งเศสเช่าที่ดินบางแห่งทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงตามสนธิสัญญาฉบับนี้ (ข้อ ๘) ซึ่งได้บ่งไว้ว่า "สยามและฝรั่งเศสจะได้ตกลงกันในลำน้ำมูล ระหว่างอำเภอพิบูลมังสาหารกับแม่น้ำโขง ซึ่งมีเกาะแก่งกีดกันการเดินเรือไม่ได้สะดวก ถ้าเห็นว่าการนี้จะทำไม่ได้ หรือได้ก็เป็นการสิ้นเปลืองเงินมาก รัฐบาลทั้งสองก็จะตกลงกันใหม่ โดยทำทางคมนาคมทางบกระหว่างพิบูลฯ กับแม่น้ำโขง ..."

ดังนั้น แม้ว่ารัฐบาลสยามเวลานั้นจะทำการระเบิดเกาะแก่งในลำแม่น้ำมูล โดยที่เห็นว่าไม่เปลืองพระราชทรัพย์ก็ดี แต่ผู้เขียนได้กล่าวไว้แล้วในบทว่าด้วย*การคมนาคม* ใน*ประวัติศาสตร์อีสาน*เล่มนี้ ว่าหากระเบิดเกาะแก่งนับแต่แก่งสะพือที่อำเภอพิบูลมังสาหาร ตลอดทุกแก่งจนถึงปากมูลตกแม่น้ำโขงแล้ว แม่น้ำมูลจะต้องขาดเขินวังแอ่งทางเหนือน้ำลงทันที ขาดการเกษตร และการคมนาคมทางน้ำไปมาของประชาชนอย่างมากมาย เราจึงต้องตกลงทำทางรถยนต์ทางหลวงสายที่ ๑๖ (พิบูลฯ – ช่องเม็ก) ตามที่ปรากฏอยู่ทุกวันนี้แล้ว

อาณาเขตหลวงพระบางฝั่งขวา ฯ
และนครจำปาศักดิ์กลับคืนมาเป็นของไทยคำรบสอง

สงครามโลกครั้งที่สองเกิดขึ้นครั้งนั้น ฝรั่งเศสก็ได้ประกาศสงคราม กับเยอรมนีศัตรูเก่าอีก ความปราชัยก็ตกอยู่กับฝรั่งเศสเช่นเดิม ส่วนในเหตุที่ฝรั่งเศสกับไทยได้มีกรณีพิพาทกันขึ้นจนได้มีการทำอนุสัญญาสันติภาพขึ้นที่กรุงโตเกียวนั้น มีมูลมาดังนี้

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ รัฐบาลฝรั่งเศสได้ทาบทามเพื่อขอทำกติกาสัญญาไม่รุกรานกับรัฐบาลไทยในกรณีนี้ ฝ่ายไทยได้ตอบว่า พร้อมที่จะทำกติกาสัญญาไม่รุกรานตามข้อเสนอของฝรั่งเศส แต่จะต้องให้มีการปรับปรุงเขตแดนตามหลักกฎหมายระหว่างประเทศและหลักความยุติธรรมกันเสียก่อน ซึ่งทางฝ่ายฝรั่งเศสก็ได้ตกลงยินยอมว่าจะให้มีการปักปันเขตแดนกันใหม่ตามข้อเสนอของไทย จึงได้ตกลงทำกติกาสัญญาไม่รุกรานกันขึ้น เมื่อได้ลงนามในกติกาสัญญานี้แล้ว ฝรั่งเศสก็ได้บิดพลิ้วเรื่อยมา โดยไม่ยอมส่งเจ้าหน้าที่มาทำการปักปันเขตแดนกันก่อน จึงจะให้สัตยาบัน ระหว่างนี้ฝ่ายฝรั่งเศสซึ่งเพิ่งแพ้สงครามเยอรมัน เกรงเมืองขึ้นในอินโดจีนจะก่อการจลาจลวุ่นวายขึ้น จึงได้เริ่มรุกรานอธิปไตยของไทยหลายครั้งหลายหน ที่สุดได้ส่งเครื่องบินมาทิ้งระเบิดที่จังหวัดนครพนม เมื่อวันที่ ๒๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๓ เหตุพิพาทจึงได้เริ่มขึ้นแบบสงครามมิได้ประกาศ เช่นเดียวกับกรณีเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ กองทัพไทยทำการรบได้เปรียบและยึดดินแดนได้หลายแห่งคือ *จังหวัดพระตะบอง กลันทบุรี* (หรือกลันตึกโช) และกำลังรุกคืบหน้าไป ก็พอดีญี่ปุ่นซึ่งกำลังทำสงครามอยู่กับอังกฤษ อเมริกา เข้ายึดอินโดจีนของฝรั่งเศสไว้ก่อนแล้ว ญี่ปุ่นจึงได้เสนอตัวเป็นคน

กลางทำการไกล่เกลี่ย[๑] ซึ่งในการนี้ฝรั่งเศสได้คืนดินแดน ๔ จังหวัดให้ไทย คือ จังหวัดนครจำปาศักดิ์ จังหวัดลานช้าง จังหวัดพิบูลสงคราม และจังหวัดพระตะบอง ตามหนังสือสัญญาเรียกว่า *สัญญาโตเกียว* ทำกัน ณ กรุงโตเกียว เมื่อวันที่ ๑๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ ในการนี้ฝ่ายญี่ปุ่นมี นายโซสุเกะ มัดสุโอกะ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงต่างประเทศญี่ปุ่นเป็นหัวหน้า ฝ่ายไทยมีพลตรีพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ (เมื่อครั้งดำรงฐานันดรศักดิ์เป็น "พระองค์เจ้าวรรณไวทยากร") ที่ปรึกษาสำหรับนายกรัฐมนตรี และกระทรวงการต่างประเทศเวลานั้นทรงเป็นหัวหน้าคณะ และฝ่ายฝรั่งเศสมี ม. ชาร์ลส์ อาร์แซน อังรี เอกอัครราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงโตเกียวเป็นหัวหน้าคณะ

หลังจากนั้นต่อมาอีก ๒ เดือน คณะผู้แทนไทยและฝรั่งเศสชุดเดิมก็ได้ลงนาม *อนุสัญญาสันติภาพระหว่างไทยกับฝรั่งเศส* (Convention de Paix entre la France et la Thailande) กันอีกครั้งหนึ่ง ที่กรุงโตเกียว เมื่อวันที่ ๙ พฤษภาคม ๒๔๘๔ เป็นที่แน่นอน สาระสำคัญในสัญญาฉบับนี้มีอยู่ ๑๒ ข้อ ส่วนใหญ่ก็เกี่ยวแก่เอาณาบริเวณดินแดน ๔ จังหวัดดังกล่าวมาแล้ว และไทยได้พื้นที่ทะเลสาบด้านตะวันตกมาบ้าง รวมทั้งเกาะหลีผี (หรือคอน) ส่วนเมืองโขงยังเป็นของฝรั่งเศสอยู่ ฯลฯ

---

๑ ขณะนั้นผู้เขียนได้รับคำสั่งจากทางการ กำลังปฏิบัติหน้าที่ทำทางลำลองให้กองทัพไทยบุกเข้าไปทางด้านสุรินทร์–ช่องจอม–สำโรง อยู่ตอนหนึ่ง และตอนหลังได้ร่วมคณะผู้แทนไทยพร้อมด้วยผู้ว่าราชการจังหวัดสุรินทร์และคณะไปรับมอบดินแดนจังหวัดพิบูลสงครามที่เมืองกลันทบุรีด้วย

ครั้นต่อมา สงครามโลกครั้งที่สองสงบลง ญี่ปุ่นเป็นฝ่ายแพ้พันธมิตรเด็ดขาดเมื่อวันที่ ๑๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ ฝรั่งเศสได้เรียกร้องเอาดินแดน ๔ จังหวัดที่กล่าวแล้วคืนให้แก่ฝรั่งเศสอีก เพราะฝรั่งเศสเป็นมหาอำนาจ[๑] หนึ่งในห้าร่วมรบชนะกับฝ่ายสัมพันธมิตร สิ่งที่น่าขบขันที่สุดก็คือฝรั่งเศสเรียกร้องแถมเข้ามาอีก คือให้ไทยคืน *องค์พระแก้วมรกต* แก่ฝรั่งเศส โดยอ้างว่าพระแก้วมรกตเป็นของลาว ลาวอยู่ในบังคับฝรั่งเศสฉะนั้น จึงต้องให้ไทยคืนพระแก้วมรกตให้แก่ฝรั่งเศส

หลังจากที่ฝรั่งเศสเรียกร้องเรื่องพระแก้วมรกตจากไทยแถมเข้ามาอีกนั้น ผู้เขียนได้ทราบมาว่า ทูตทหารเรืออเมริกันได้เข้าเฝ้าเจ้านายไทยองค์หนึ่งที่ทรงรู้เรื่องประวัติความเป็นมาขององค์พระแก้วฯ นี้ดี เมื่อทูตทหารเรืออเมริกันผู้นั้นกลับไปแล้ว จะไปพูดกับฝ่ายฝรั่งเศส หรือไม่พูดประการใดนั้นหาทราบไม่ แต่เมื่อฝ่ายไทยโดนเรียกร้องขนาดหนัก ซึ่งเราไม่สามารถจะรับได้เช่นนั้น ฝรั่งเศสจึงได้ลดค่าเรียกร้องนี้ออกเสีย ในที่สุดไทยกับฝรั่งเศสกลับสถาปนาความสัมพันธ์ทางสันติและมิตรภาพกันขึ้นอีก โดยเฉพาะประเทศเรานั้นเนื่องด้วยความกดดันทางการเมืองเวลานั้นหลายด้าน จึงจำเป็นต้องทำความตกลงระงับกรณีที่ได้พิพาทกับฝรั่งเศสขึ้น ซึ่งในการนี้ก็ได้ตกลงทำสัญญาลงนามกันไว้ เมื่อวันที่ ๑๗ พฤศจิกายน ๒๔๘๙ มีข้อความสำคัญดังนี้

๑. *ยกเลิกอนุสัญญากรุงโตเกียวฉบับลงวันที่ ๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๔*

---

[๑] ชาติมหาอำนาจหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ผู้ชนะสงครามมีอยู่ ๕ ชาติ คือ อเมริกา อังกฤษ ฝรั่งเศส รัสเซีย และจีน ที่ฝรั่งเรียก "Big–five"

๒. ความสัมพันธ์ทางทูตจะได้กลับสถาปนาขึ้น และฝรั่งเศสจะไม่คัดค้านในการที่ประเทศไทยจะเข้าเป็นสมาชิกแห่งสหประชาชาติ

๓. จะได้จัดตั้งกรรมการประนอมขึ้นอีกคณะหนึ่ง คณะกรรมการนี้จะได้รับมอบหมายให้พิจารณาคารมทางเชื้อชาติ ภูมิศาสตร์ และเศรษฐกิจของภาคีเกี่ยวแก่ดินแดนที่พิพาทนั้น

๔. จะให้เปิดเจรจากัน เพื่อระงับบรรดาปัญหาที่ค้างอยู่ระหว่างประเทศทั้งสองมีปัญหาการเงิน

๕. ความตกลงนี้จะได้เริ่มใช้ตั้งแต่วันลงนามเป็นต้นไป

ในส่วนผลของการพิจารณาดินแดน (ข้อ ๓) เกี่ยวกับทางเชื้อชาติ ภูมิศาสตร์ และเศรษฐกิจ ฝ่ายไทยไม่สามารถยกเหตุผลขึ้นหักล้างฝรั่งเศสได้ คณะกรรมการประนอมจึงตกลงให้ไทยคืนดินแดนที่ได้มาตามสัญญาสันติภาพกรุงโตเกียวให้แก่ฝรั่งเศส ตามข้อตกลงแห่งพิธีสารว่าด้วยการถอนตัวออกไป และการโอนอาณาเขตที่ระบุในข้อ ๑ แห่งความตกลงระงับกรณีที่ทำกัน ณ วันที่ ๑๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๙ ดังกล่าวแล้ว

ในตอนเจรจากันครั้งแรก ตามอนุสัญญาฉบับลงวันที่ ๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ ฝรั่งเศสเรียกร้องเอาเงินจากไทยถึง ๒๐ ล้านเปียสตร์ทั้ง ๆ ที่ไทยเป็นฝ่ายบุก ก็เพื่อเอาดินแดนเก่าเราคืนมากลับต้องมาเสียเงินเสียสิทธิบางอย่างอีก แต่ฝรั่งเศสอ้างสนธิสัญญาแวร์ไซยส์ โต้กันไปโต้กันมา ฝ่ายไทยใจดี เห็นว่าเงินที่เสียไปนี้เป็นอสังหาริมทรัพย์ (คือรถไฟสายอรัญฯ–พระตะบองและตราด) ซึ่งเป็นกิจการของเอกชน จึงตกลงทดแทนบ้าง ครั้นฝรั่งเศสได้ดินแดน ๔ จังหวัดคืนไปแล้ว โดยไทยไม่ได้อะไรตอบแทน

จากฝรั่งเศสเลย ยังแถมมาเรียกร้องเอาองค์พระแก้วมรกตของไทยอีกเป็นการเสียเปรียบฝรั่งเศสไม่รู้จบสิ้น

แม้ชั่วระยะเวลาอันสั้นที่ประเทศไทยได้รับโอนดินแดนปกครองก็ดี ประเทศไทยได้พยายามทุกทางที่จะฟื้นฟูให้พี่น้องชาวไทยซึ่งตกไปเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส ให้ได้รับการศึกษาและวัฒนธรรมอันดีงามตามแบบอย่างของไทย อย่างมากที่สุดที่เราจะทำได้ เราได้ปกครองกันอย่างฉันพี่น้องไทยเดียวกัน และเห็นอกเห็นใจเป็นพิเศษ แต่เมื่อเราต้องเสียดินแดนและพี่น้องไทยเดียวกันคืนไปอีกเช่นนี้ ย่อมนำมาซึ่งความเศร้าสลดอย่างสุดซึ้ง แต่เป็นเหตุผลในทางการเมืองในอันที่จะสร้างสันติภาพตามคตินิยมของสหประชาชาติ และโดยที่หลักพระพุทธศาสนาอันเป็นที่เคารพบูชาของปวงชนชาวไทยทั้งหลาย ได้สอนให้เราประพฤติปฏิบัติในทางสันติธรรมตลอดมา ประเทศไทยแม้จะเป็นอนุประเทศก็ได้รอดพ้นภัยพิบัติจากกรณีต่าง ๆ ครองตนเป็นเอกราชเป็นไทอยู่ได้จนทุกวันนี้

24 / VII
ห้ามจำหน่าย

ภาคผนวก

ภาคผนวกที่ ๑

กบฏเจ้าอนุวงศ์[๑]

เหตุการณ์เมืองนครราชสีมาที่สำคัญ ควรจะกล่าวถึงอีกตอนหนึ่งก็คือ คราวที่เจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์คิดกู้อิสรภาพแยกจากไทย ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ แล้วยกทัพเข้ามายึดเมืองนครราชสีมาเมื่อจุลศักราช ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๙) ไว้นั้น เนื่องจากเจ้าราชบุตร (โย้) เจ้าราชบุตรเมืองเวียงจันทน์ บุตรเจ้าอนุวงศ์ มีความชอบคราวปราบอ้ายสาเขียดโง้ง โปรดฯ ให้เป็นเจ้าครองนครจำปาศักดิ์ เป็นเหตุให้เจ้าอนุวงศ์มีกำลังและมีอำนาจขึ้นอีกเป็นอันมาก เพราะสามารถว่ากล่าวหัวเมืองชายพระราชอาณาเขตได้ จึงมีพระทัยกำเริบ

ครั้นเมื่อจุลศักราช ๑๑๘๖ (พ.ศ. ๒๓๖๗) พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต เจ้าอนวงศ์ลงมาถวายพระเพลิงพระบรมศพพร้อม ๆ กับพระเจ้ามังธาตุราช พระเจ้านครหลวงพระบาง ฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ถือตนว่าได้สนิทชิดชอบ มีความดีความชอบมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ แม้ก่อน ๆ นี้จะเพ็ดทูลอย่างไรก็ทรงอนุมัติตาม ครั้นมาคราวนี้เมื่อถวายพระเพลิงพระบรมศพเสร็จแล้วจวนจะกลับบ้านเมือง เจ้าอนุวงศ์ขอพระราชทานจะเอาครอบครัวเวียงจันทน์ที่กวาดต้อนไปอยู่สระบุรีเมื่อครั้งศึก

---

[๑] ประกอบภาค ๑ ว่าด้วย *เมืองนครราชสีมา*

กรุงธนบุรี และละครในกับดวงคำไทยเวียงคีนไปเวียงจันทน์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงอนุญาต เพราะทรงเห็นว่าพวกเหล่านี้ก็ได้มาตั้งหลักแหล่งอยู่ในพระมหานครและหัวเมืองมณฑลชั้นในบางเมืองตั้ง ๓ แผ่นดินแล้ว หากขืนให้ไปไม่พวกใดก็พวกหนึ่งอาจพากันกลับใจคิดการกำเริบขึ้นอีก ตั้งแต่นั้นมาเจ้าอนุวงศ์รู้สึกอัปยศต่อเหล่ามหาเสนาอำมาตย์ข้าราชการทั้งปวงเป็นประการแรก

ประการที่สองเจ้าอนุวงศ์คงจะเห็นความทุกข์ยากลำบากของชาวลาวซึ่งต้องถูกเกณฑ์มาขุดคลองสร้างกรุงเทพพระมหานครตอนต้นรัชกาลที่ ๑ และขนซุงมาทำฐานเตาหม้อพระเจดีย์กลางน้ำเมืองสมุทรปราการในรัชกาลต่อมา ประการที่สามอยู่ในระหว่างเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ เพราะระหว่างที่เจ้าอนุวงศ์พักอยู่ในกรุงเทพ ฯ เพื่อรอถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น เจ้าอนุวงศ์เข้าพระทัยว่าจะต้องเกิดความยุ่งยากขึ้นในราชบัลลังก์ไทยอย่างแน่นอน เพราะพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (รัชกาลที่ ๓) ได้เสวยราชย์แทนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร[๑] ประการสุดท้ายมีกิตติศัพท์เล่าลือว่าไทยเกิดวิวาทกับอังกฤษ อังกฤษกำลังจะยกทัพเรือมาตีกรุงเทพ ฯ

ที่จริงข่าวลือในประการสุดท้ายนี้ เจ้าอนุวงศ์คาดคิดว่าจะจริงตามนั้น เพราะขณะนั้นจวบกับลอร์ดแอมเฮิสต์ ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษได้ส่งกัปตันเฮ็นรี่ เบอรนี เป็นทูตเดินทางเข้ามาทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีในกรุงเทพ ฯ ตอนต้นในรัชกาลที่ ๓ แต่เจ้าอนุวงศ์ไม่ทราบ

---

[๑] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เรื่องแจ่มแจ้งพอ เมื่อกลับขึ้นไปถึงเวียงจันทน์ก็คุ่นคิดร้ายต่อกรุงเทพพระมหานครทันที

กรุงศรีสัตนาคนหุตเวียงจันทน์ มีเมืองขึ้นที่มีเขตติดต่อเขมรและเวียดนามเวลานั้นถึง ๗๙ หัวเมือง ส่วนหัวเมืองที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำโขงทั้งฝ่ายเหนือฝ่ายใต้ก็มีถึง ๘๐ หัวเมือง รวมเป็น ๑๕๙ หัวเมือง

เมื่อเป็นที่ตกลงพระทัยจะรบกับไทยแน่แล้ว จึงรับสั่งให้เจ้าอุปราช (ติสสะ) ผู้น้อง คุมทัพอีกทัพหนึ่งยกไปเกลี้ยกล่อมหัวเมืองที่ขึ้นต่อกรุงเทพฯ เวลานั้นคือ เขมราฐธานี กาฬสินธุ์ สุรินทร์ สังฆะ สุวรรณภูมิ ร้อยเอ็ด อัตตะบือ และเมืองชุมพร (เมืองสองคอนดอนดงเดี่ยวนี้ ในประเทศลาว) แต่เจ้าอุปราช (ติสสะ) มีพระทัยสุขุมเยือกเย็น ได้ทูลทัดทานเจ้าอนุวงศ์ผู้พี่ตั้งแต่มีการประชุมแสนท้าวพญาจะยกทัพมาตีกรุงเทพฯ ว่า “บางกอกเป็นราชธานีอันกว้างใหญ่มีพลเมืองมาก ทุกหัวเมืองเหนือใต้ ตะวันตกตะวันออกจงรักภักดีต่อกรุงเทพฯมาก แม้นเราตีได้แล้วจะไปตั้งปกครองอยู่กรุงเทพฯ นั้นจะได้หรือ เกรงไพร่พ้าพลเมืองของไทยจะคุมกันลุกฮือขึ้นเป็นกบฏต่อเรา แล้วเราก็จะปราบภายหลังได้ยาก เพราะประชาชนพลเมืองราษฎรไม่เต็มใจรักใคร่นับถือ ไทยก็จะเป็นศัตรูเราเสมอไป เหมือนเรานอนอยู่บนขวากหนาม”

เจ้าอนุวงศ์เมื่อได้ทรงฟังคำปรึกษาของเจ้าอุปราช (ติสสะ) ดังนั้นก็ทรงพิโรธแล้วตรัสตอบว่า “ที่เจ้าอุปราชกลัวไทยต่าง ๆ นานา นั้นก็เพราะขี้ขลาดกลัวไปเองแต่ฝ่ายเดียว แต่เราหากลัวไม่ เราคิดจะทำศึกกู้อิสรภาพ

จากไทย ให้แม่ทัพนายกองเร่งจัดการทัพเป็นศึกใหญ่โดยรีบด่วน เราจะลงไปเอง ผู้ใดขัดขืนจะตัดศีรษะเสีย

ฝ่ายเจ้าอุปราช (ติสสะ) เห็นเจ้าอนุ ฯ เจรจาองอาจขึงขัง เอาจริงก็มิอาจจะขัดขืน เกรงเจ้าอนุ ฯ จะฆ่าเสีย ก็จำพระทัยตรัสว่า "เห็นดีด้วยแล้วทุกประการ" จึงได้คุมทัพโดยจำใจไปตามที่เจ้าอนุวงศ์ตรัสสั่งดังกล่าวแล้วข้างต้น

ฝ่ายเจ้านครจำปาศักดิ์ (โย้) นั้น เจ้าอนุวงศ์มีหมายสั่งลงไปว่าให้ยกทัพไปกวาดต้อนเอาครอบครัวเมืองอุบล ฯ [สมัยพระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (พรหม) เป็นเจ้าเมืองอุบล ฯ คนที่ ๒] เมืองเขมราฐธานี เมืองศรีสระเกษ เดชอุดม และเมืองยโสธรขึ้นไปไว้ที่เมืองเวียงจันทน์ให้หมด แล้วให้ยกทัพมาสมทบแม่ทัพใหญ่เจ้าอนุวงศ์ผู้เป็นบิดาตีเมืองนครราชสีมาให้แตก

ครั้นถึงเดือนยี่ แรม ๑๓ ค่ำ ปีจอ จุลศักราช ๑๑๘๘ ได้มหาอุดมฤกษ์ศรีไชยมงคล เจ้าอนุวงศ์ให้เจ้าราชวงศ์ (เหง้า) ผู้บุตร เป็นแม่ทัพหน้าถืออาญาสิทธิ์คุมทหารยกพลจะไปตีเมืองนครราชสีมาก่อน เพื่อยึดไว้เป็นกำลัง และทำลวงอำพรางเจ้าเมืองกรมการต่าง ๆ ตามรายทางมาว่า "มีศุภอักษรไปจากบางกอกว่าอังกฤษจะยกกองทัพเรือมาตีกรุงเทพ ฯ โปรดเกล้าฯ ให้ยกกองทัพลงไปช่วยป้องกันพระนคร"

ฝ่ายเจ้าเมืองกรมการทั้งปวงที่ทัพเจ้าอนุวงศ์ผ่านมานั้นหารู้เท่าทันไม่ เพราะเห็นว่าเจ้าอนุวงศ์เป็นคนโปรดปรานของพระเจ้าแผ่นดินมาก่อน ก็ยอมให้ทัพผ่านไปโดยสะดวก มิหนำซ้ำยังแถมจ่ายเสบียงอาหารให้ด้วย

ส่วนเจ้าเมืองกรมการต่าง ๆ ที่เป็นลูกหลานเชื้อสายเจ้าพระตา เจ้าพระวอ ฯ ซึ่งเป็นอริกันมาแต่ครั้งพระเจ้าศิริบุญสาร ก็ถูกทหารเจ้าอนุวงศ์จับฆ่าเสียโดยไม่ทันรู้ตัวคิดสู้ไม่ทันเป็นส่วนมาก เช่นที่เมืองเขมราฐ ฯ และเมืองกาฬสินธุ์[๑] เป็นต้น หากเมืองใดเจ้าเมือง กรมการมีลูกสาวหลานสาวยกให้แม่ทัพนายกองไปเสียบ้างก็พอจะเอาตัวรอดได้

กองทัพหน้าเจ้าราชวงศ์ (เหง้า) ยกมาถึงเมืองนครราชสีมา ณ วันแรม ๓ ค่ำ เดือม ๓ ในศกเดียวกัน ตั้งชุมพลอยู่นอกเมืองที่ศาลาพักเกวียนตรงทาง ๓ แพร่ง เจ้าราชวงศ์ (เหง้า) สั่งให้แสนสุริยพหลคุมคนพันหนึ่งไปทำทางที่ดงพญาภัย (ต่อมาเรียกดงพญาเย็น) เพื่อให้กองทัพเจ้าอนุวงศ์ผู้เป็นบิดาจะได้ยกมาได้สะดวก และให้เพียเมืองซ้ายเข้าไปในเมืองนครราช-สีมา ขอเบิกข้าวปลาอาหารจะเอาไปเลี้ยงทหารจะยกไปกรุงเทพ ฯ เวลานั้น เจ้าพระยานครราชสีมา เจ้าเมืองนครราชสีมาไม่อยู่ไปราชการเมืองคูขันธ์ อยู่แต่พระยาพรหม (ยกกระบัตรเมือง ฯ) พระยาพรหมจึงออกไปพบกับเจ้าราชวงศ์ ณ ค่ายที่พัก แล้วถามเจ้าราชวงศ์ว่า *ท่านยกรี้พลมาทำไมมากมายและจะไปไหน* เจ้าราชวงศ์ตอบกล่าวเพทุบายว่า *ทางกรุงเทพ ฯ มีศุภอักษรบอกมาให้เกณฑ์ทัพหัวเมืองลาวลงไปกรุงเทพ ฯ เพราะทัพอังกฤษยกมาที่กรุงเทพ ฯ ทัพของเจ้าย่าขหม่อม (เจ้าอนุวงศ์) ก็ยกมาตั้งอยู่ที่ตำบลน้ำเซินแล้ว อีกสองวันจะยกพลมาถึงเมืองโคราช*

---

[๑] โปรดดูในประวัติเมืองเขมราฐ ฯ และเมืองกาฬสินธุ์

เมื่อพระยาพรหม ยกกระบัตรเมือง ฯ ทราบดังนั้น ก็กริ่งใจอยู่ว่าถ้าทางกรุงเทพฯเกิดศึกใหญ่เช่นนั้นจริง เหตุไฉนเมืองนครราชสีมาจึงไม่ทราบระแคะระคายในเรื่องนี้บ้าง และก็อยู่ใกล้พระนครกว่าทางเวียงจันทน์ แต่เมื่อเจ้าราชวงศ์อ้างกระแสรับสั่งของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยาม และหากจริงตามนี้ ครั้นเราจะไม่ปฏิบัติตามก็เกรงจะมีความผิด พระยาพรหมจึงย่อมเบิกจ่ายเสบียงอาหารให้กองทัพเจ้าราชวงศ์ตามที่ขอ

เมื่อเจ้าราชวงศ์ (เหง้า) ได้เสบียงแจกจ่ายรี้พลแล้ว จึงสั่งให้เพียเมืองขวากับเชียงใต้ยกพลกองหนึ่งเคลื่อนไปยังเมืองปากเพรียว (สระบุรี) ก่อน ส่วนเจ้าราชวงศ์คุมทัพตามไปทีหลัง และได้ไปตั้งทัพอยู่ที่บ้านขอนข่วง

เพียเมืองขวากับเชียงใต้เมื่อได้มาถึงเมืองปากเพรียวแล้ว จึงนำพระยาศุภราชวงศ์ เจ้าเมืองปากเพรียว หลวงปลัด ๑ กองคำ ๑ กองสิงห์ ๑ และกองเชียง ๑ ซึ่ง ๓ คนหลังนี้เป็นชาวเวียงจันทน์ตกค้างมาช้านาน เข้าพบเจ้าราชวงศ์ เจ้าราชวงศ์จึงได้กล่าวแก่นายทัพนายกองเมืองปากเพรียวว่า *"บัดนี้ ได้ข่าวทัพญวนแกว และทัพเรือฝรั่งอังกฤษยกมาตีกรุงเทพฯ พวกเจ้าอย่าอยู่เลย จะได้ความลำบาก ให้อพยพไปอยู่เสียที่เวียงจันทน์ก็จะมีความสุขด้วยกัน"* ฝ่ายพวกลาวปากเพรียวได้ฟังดังนั้นก็เห็นชอบด้วย จึงยอมสมัครขึ้นไปอยู่ที่เมืองเวียงจันทน์ และเจ้าราชวงศ์ได้สั่งว่า ครอบครัวใคร ๆ ก็คุมกันขึ้นไปเองเถิด

ฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ เจ้าสุทธิสาร (โป่) บุตรคนโต ได้ฤกษ์งามยามดีก็ยกทัพจากตำบลน้ำเซิน ตามทัพเจ้าราชวงศ์มาพักอยู่ที่ชานเมืองนครราชสีมา ค่ายพักเก่าของเจ้าราชวงศ์ได้ทำไว้รับรองนั้น ณ วันแรม ๖ ค่ำ เดือน ๓ เวลาบ่าย ๓ โมง ครั้นรุ่นขึ้นเจ้าอนุวงศ์สั่งให้นายทัพนายกองคุมรี้พลไปตัด

ไม้มาทำค่ายรบ ตามตำราพิชัยสงครามโดยนามนาค แล้วให้ผู้คนป่าวร้องว่าทัพเวียงจันทน์ยกมาครั้งนี้แปดหมื่นบ้าง เก้าหมื่นบ้าง (ที่จริงยกมาเพียงสองหมื่น) เพื่อชาวเมืองจะได้ขยาดกลัว

เมื่อเจ้าอนุวงศ์ได้ตั้งทัพเป็นที่เรียบร้อยแล้ว จึงรับสั่งให้พระยาพรหมยกกระบัตรเมืองไปเผ้า ณ ค่าย แล้วมีรับสั่งว่า *เจ้าพระยานครราชสีมาประพฤติเป็นคนพาลทุจริต ตั้งเบียดเบียนไพร่บ้านพลเมืองให้ได้ความเดือดร้อนมาช้านาน เมื่อข้าพเจ้าผ่านมาทางนี้ ก็มีผู้มาร้องทุกข์อยู่มิได้ขาด บัดนี้ให้พระยาพรหม กรมการทั้งปวงตระเตรียมครอบครัวของตนให้เสร็จแต่ใน ๔ วันจะได้ยกขึ้นไปอยู่ด้วยกันที่เมืองเวียงจันทน์ แล้วเราจะยกทัพลงไปตีกรุงเทพ ฯ ให้ได้ในคราวนี้ ท่านทั้งหลายอย่าอยู่ที่นี่เลยรีบเร่งไปด้วยกันเถิด*

พระยาพรหมยกกระบัตรเมือง ฯ ได้ฟังดังนั้นก็จนใจและตกใจเพิ่งมารู้แน่ชัดว่าเจ้าอนุวงศ์ที่ยกทัพมานี้คิดร้ายต่อไทยแน่แล้ว แต่ก็ไม่รู้จะทำอย่างไร เพราะจวนตัวจึงพูดขึ้นว่า ยินดีจะไปด้วย แต่จะต้องเข้าไปเกณฑ์ครอบครัวในเมืองก่อน และในคืนนั้นได้จัดให้หญิงที่เป็นลูกสาวหลวงบ้างลูกสาวจีนบ้างมาปรนปรือเจ้าอนุวงศ์แม่ทัพหลวง จะได้หลงเชื่อยินดีและตายใจหลงใหลในหญิงรูปงาม แล้วพระยาพรหมได้จัดม้าเร็วเป็นการลับยิ่งให้นำหนังสือไปแจ้งเจ้าพระยานครราชสีมาและพระยาปลัดว่า เจ้าอนุวงศ์ยกกองทัพใหญ่จะไปตีกรุงเทพ ฯ ได้ส่งทัพหน้าล่วงไปยังเมืองสระบุรีแล้ว และยึดเมืองนครราชสีมาไว้ และในวันนั้นเจ้าอนุวงศ์ให้นายทัพนายกองคุมพลเข้าไปในเมืองนครราชสีมาเก็บอาวุธยุทธภัณฑ์เอามาเป็นกำลังทัพเวียงจันทน์ แต่เงินทองข้าวของไม่ต้องเอามา เพราะจะทำให้ชาวเมืองรักใคร่นับถือที่จะติดตามไปเมืองลาวโดยดี

เวลานั้นพระยาสุริยภักดี[๑] ทางกรุงเทพ ฯ สั่งให้ไปราชการสักเลกที่เมืองยโสธร ทราบว่าเจ้าอนุวงศ์ยกทัพจะไปตีกรุงเทพฯ จึงรีบเข้าหาเจ้าอุปราช (ติสสะ) ที่ยกทัพผ่านมาจะไปยึดเมืองร้อยเอ็ดสุวรรณภูมิด้วยอุบายต่างๆ เจ้าอุปราชตรัสว่า เรารักชอบพอนับถือกัน จะไปตีกรุงเทพ ฯ ก็ไปเถอะ แล้วขอให้กราบทูลพระกรุณาสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินด้วยว่า เรามิได้คิดร้ายต่อกรุงเทพ ฯ แต่ประการใด แต่หากขัดอำนาจเจ้าอนุ ฯ ไม่ได้ด้วยเกรงต่อชีวิตและลูกเมียจึงทำไปด้วยความจำใจ แล้วมอบหนังสือให้กับพระยาสุริยภักดี (บ้อม) ติดตัวไปจะได้ผ่านทัพลาวสะดวก เมื่อพระยาสุริยภักดีมาถึงเมืองนครราชสีมาก็เข้าไปคำนับแสดงหนังสือเจ้าอุปราช เจ้าอนุวงศ์ก็ให้ผ่านเมืองนครราชสีมาไปได้สะดวก

ฝ่ายเจ้าพระยานครราชสีมาได้ทราบว่ากองทัพเจ้าอนุวงศ์เข้ายึดล้อมนครราชสีมาไว้จึงปรึกษากับพระยาปลัด[๒] ว่า จะทิ้งครอบครัวไว้เห็นจะไม่ได้การ ต้องเพทุบายเข้าข้างเจ้าอนุวงศ์ไปพลางก่อน เพื่อจะได้รักษาความปลอดภัยของครอบครัวไว้จนกว่าจะมีโอกาสหาช่องทางแก้แค้นตีทัพเจ้าอนุ ฯ ตามภายหลัง เจ้าพระยานครราชสีมาเห็นชอบด้วย จึงให้พระยาปลัดรีบเดินทางมาพบเจ้าอนุวงศ์แล้วบอกว่าเวลานี้เจ้าพระยานครราชสีมาหนีไปอยู่เมืองเขมรแล้ว เพราะกลัวอำนาจเจ้าอนุ ฯ เจ้าอนุ ฯ เชื่อสนิทจึงมอบให้พระยาปลัดกับพระยาพรหมเป็นนายทัพนายกองคุมครอบครัวเมืองนครราชสีมาไปเมืองเวียงจันทน์ ส่วนทางกองทัพลาวซึ่งเจ้าอนุวงศ์สั่งให้เพียรามพิชัยเป็น

---

[๑] ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น "พระยาอำมาตยาธิบดี (บ้อม)" ต้นตระกูล *อมาตยกุล* ณ บัดนี้

[๒] นามจริง "พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิ" (ทองคำ) แต่คนทั้งหลายนิยมเรียกท่านว่า "ท่านพระยาปลัด"

นายกอง ระหว่างเดินทางนั้นพระยาทั้งสองแกล้งหน่วงเหนี่ยวให้ทัพลาวคุมครอบครัวไปช้า ๆ เป็นต้นว่าแกล้งปล่อยวัวเทียมเกวียนที่ขนย้ายของให้หนีแล้วก็หยุดตามจับ พวกผู้หญิงก็แกล้งเมื่อยล้าอ่อนเพลียชะลอทัพให้ช้าเพื่อรอทัพเจ้าพระยานครราชสีมาที่ไปเกณฑ์หัวเมืองอื่น ๆ ให้ตามมาบรรจบเป็นทัพกระหนาบทัพลาว พระยาปลัดและพระยาพรหมก็รีบขึ้นไปหาเจ้าอนุวงศ์ ทัพหน้าที่เดินทางไปก่อนว่าการเดินทางของครอบครัวได้รับความอดอยากยิ่งนัก จึงใคร่ขอเบิกมีดพร้า ขวาน เสียม บีนผาหน้าไม้เพื่อเอาไปเป็นเครื่องมือหาเสบียงอาหารขุดเผือกมันและหน่อไม้ตามมีตามเกิดระหว่างทางเลี้ยงครอบครัว เจ้าอนุวงศ์ได้ทราบดังนั้นก็เห็นด้วย อนุญาตให้ครัวนครราชสีมามีบีนผาหน้าไม้ จอบ เสียมไว้สำหรับติดตัวได้

ครั้นพวกครัวไทยได้อาวุธเท่าตามที่ขอมาแล้วนั้น เมื่อหยุดพักครอบครัว ณ ที่ใดก็ปรึกษากันว่า บัดนี้คิดอุบายไปขออาวุธจากพวกลาวมาได้บ้างแล้ว เรามาพากันจับพวกลาวฆ่าเสียบ้าง แล้วก็เก็บอาวุธที่ติดตัวมานั้นทำการเข่นฆ่าต่อไป เมื่อการจลาจลเกิดขึ้นเราก็จะมีโอกาสได้กลับไปบ้านเมืองเพื่อคิดสู้ทางอื่นอีกต่อไป เมื่อปรึกษานัดแนะเป็นที่ตกลงกันแล้ว พระณรงค์สงครามผู้ต้นคิดจึงสั่งกรมการผู้น้อยเที่ยวกระซิบบอกกันต่อ ๆ ไปว่าเย็นวันนี้เมื่อเราเดินทางไปถึงทุ่งสัมฤทธิ์ก็เห็นจะพอดีได้เวลาหยุดพัก เราจึงนำเกวียนเข้าวงล้อมเบิดช่องไว้ประตูสามด้าน ด้านครอบครัวไทยให้อยู่ภายในวงเกวียนกันให้พวกลาวอยู่ภายนอกวงเกวียน แล้วส่งพวกผู้หญิงสาวไทยให้ไปล่อพวกลาวให้ออกนอกวงเกวียนให้หมด พวกเราจะได้ลงมือทำการได้ถนัด เพราะพวกทหารลาวคงจะหลงผู้หญิงในครอบครัวไทยมากอยู่ เราได้โอกาสก็จะให้สัญญาแล้วลงมือจัดการกันเถิด

เมื่อการเดินทางของครอบครัวไทยได้ถึงทุ่งสัมฤทธิ์[๑] แล้ว พวกผู้หญิงก็แกล้งทำเป็นเมื่อยล้าเหน็ดเหนื่อยจะเดินทางต่อไปไม่ไหว จึงขอหยุดพักครอบครัว แล้วจัดการพักเกวียนตามคำขอร้องของพระณรงค์สงครามสั่งไว้แล้วนั้น

ในเวลาพลบค่ำของวันนั้นพระณรงค์สงครามได้สั่งเสียจัดให้คุณหญิงโม อายุ ๔๐ ปีเศษ ภรรยาพระยาปลัดซึ่งเป็นผู้ชำนาญในการขี่ช้างม้าให้เป็นแม่กองคุมพวกผู้หญิงทั้งหมด แต่งกายห่มผ้าตะแบงมาน (เฉียงบ่า) เอาผ้าโพกศีรษะให้เหมือนกันหมด มีอาวุธไม้หลาว ตะบอง เสียมเป็นอาวุธหรือแล้วแต่จะหาได้ครบมือเตรียมการไว้เป็นกองหนุน ตลอดจนการออกอุบายจัดหญิงไปปรนปรือนายทัพนายกองลาวให้เป็นหน้าที่ของคุณหญิงโมทั้งสิ้น เมื่อได้สัญญาในตอนดึกแล้วก็ให้ลงมือจงพร้อมกัน ข้างฝ่ายพระณรค์สงครามเป็นนายกองคุมพวกชายแต่งกายผ้าโพกศีรษะมีอาวุธมีด พร้า ขวาน และปืนบ้างซึ่งไปหลอกมาได้จากพวกลาวเป็นกองหน้า กรมการผู้น้อยเป็นปีกซ้ายขวา ท่านพระยาปลัดเป็นผู้คุมกองเกวียนและเด็กเล็กชรา ฝ่ายพระยาพรหมยกกระบัตรเมือง ฯ คุมชายฉกรรจ์เป็นกองกลางเหมือนทัพหลวง

ส่วนเพียรามพิชัยนายทัพลาว คุณหญิงโมได้จัดให้นางสาวเหลือธิดาสาพของหลวงเจริญกรมการเมืองนครราชสีมา ผู้เพรียบพร้อมไปด้วยความดีงามซึ่งผู้เขียนขอให้เกียรติว่าเป็นวีรสตรีไทยคนหนึ่งที่ถูกลืมไปจนบัดนี้ด้วยการเสียสละของเธออย่างสูง ดังจะกล่าวต่อไปนี้

นางสาวเหลือได้ถูกจัดส่งไปเป็นผู้บำเรอแก่ขุนพลเพียรามพิชัยตามลำพังโดยเฉพาะ พร้อมด้วยสั่งเสียกลอุบายเป็นที่เข้าใจดีตลอดแล้ว จนขุน

---

[๑] อยู่ในท้องที่ตำบลชีวาน อำเภอพิมายปัจจุบัน การเดินทางทัพลาวเวลานั้นจะผ่านไปเมืองพุทไธสงไปทางเมืองชนบทตรงไปยังเมืองพานพร้าว--เวียงจันทน์

ทัพลาวผู้นี้ลืมออกตรวจตราความเรียบร้อยรอบ ๆ บริเวณค่ายพักในคืนวันนั้น ฝ่ายนายกองนายหมวดคุณหญิงโมก็จัดให้พวกสาวๆ นำสุราปลาปิ้งข้าวปลาอาหารไปเลี้ยงดูทำเป็นเอาอกเอาใจเสพสุรามึนเมาเหมือนมดเมาน้ำผึ้ง

ครั้นตกดึกเข้ายามเสาร์ห่วงปลอดได้เพชรฤกษ์ดีตามดิถีกำลังราหูเข้าจับพระจันทร์ คุณหญิงโมก็สลัดความอ่อนแอของหญิงออกทันที โดยเป็นหัวหน้านำชาวครัวหญิงชาย ท่ามกลางความเงียบสงัดโห่ร้องอึงคะนึงเป็นสัญญาขึ้นรอบๆ ทิศ แล้วก็เข้าแย่งอาวุธข้าศึกเข้าสู้รบโดยไม่คิดชีวิต ฝ่ายนายทัพนายกองลาวไม่คาดฝันว่าจะมีเหตุร้ายกลับกลายไปเช่นนั้นมัวแต่เกี้ยวสาวเพลินอยู่ก็ถูกพวกครัวเมืองนครราชสีมาฆ่าฟัน โดยไม่รู้สึกตัวล้มตายลงเป็นอันมาก สาวงามเหลือผู้เสียสละเลือดเนื้อถลาลุกขึ้นและเข้าแย่งดาบจากขุนพลเพียรามพิชัยอย่างอาจหาญ ชะตากรรมของยอดหญิงผู้นี้ถูกกำหนดมาให้จบลงในช่วงระยะเวลาอันสั้น เพราะขณะที่สาวงามคว้าดาบจากขุนพลเพียรามพิชัยเพื่อหมายสังหารบุคคลซึ่งตัวเองได้เสียสละเลือดเนื้อและร่างกายอุทิศเพื่อหมายความอันยิ่งใหญ่ของชาติความเป็นไทย ขุนพลเพียรามพิชัยได้สะดุ้งตื่นเพราะเสียงโห่ร้องนั้น ได้แย่งดาบกลับคืนมาได้ นางสาวเหลือแห่งคืนการกอบกู้อิสรภาพ เพื่อครอบครัวไทยถลันวิ่งออกไปจากค่ายพักอย่างสุดแรงเกิด คว้าได้ดุ้นฟืนซึ่งไฟยังลุกไหม้อยู่อย่างโชติช่วงโดยเพียราม-พิชัยวิ่งควงดาบตามมาข้างหลังอย่างกระชั้นชิด แต่นางสาวเหลือได้ไปถึงจุดมุ่งหมายหมู่เกวียนซึ่งบรรทุกดินดำจอดเรียงรายเป็นหมู่กันอยู่ก่อน ท่อนฟืนยังโชนไฟอยู่ถูกแหย่ลงไปในเกวียนเล่มหนึ่ง วินาทีนั้นทุกสิ่งก็กลายเป็นจุลมหาจุล ร่างของยอดวีรสตรีไทยที่ถูกลืมผู้นี้ย่อยยับแหลกลาญไปในพริบ

ตาพร้อมกับร่างของขุนพลเพียรามพิชัย ซึ่งวิ่งไล่เข้ามาติดๆ เกวียนบรรทุกดินดำซึ่งจอดไว้ติดๆ กันทลายแหลกลุกไหม้เป็นไฟไปหมด

พวกนายกอง นายหมวดลาวตกใจจัดขบวนทัพไม่ติด ถูกพวกครัวไทยฆ่าตายเป็นอันมาก ฝ่ายพระยาปลัด พระยาณรงค์สงครามจึงสั่งให้พวกครัวเก็บศาตราวุธเสบียงอาหาร และให้ไปตัดไม้ไผ่มาทำค่ายขึ้นที่ทุ่งสัมฤทธิ์ เพื่อจะได้เป็นที่ต่อสู้กับพวกลาวอีกต่อไป การทำค่ายเพิ่งเสร็จไปค่ายเดียวก็ต้องออกมาสู้รบกับพวกลาวที่ติดตามมารบอีกจนพวกลาวแตกพ่ายไป พวกที่เหลือตายก็รีบนำความไปแจ้งเล่าสาเหตุให้เจ้าอนุวงศ์ทราบทุกประการ

ฝ่ายเจ้าอนุวงศ์เมื่อทราบเรื่องก็ทรงเดือดดาลเป็นอันมากอุทานว่าแทนที่จะยกทัพไปตีบางกอกอันเป็นจุดหมายได้อย่างสมหวัง กลับมารบกับผู้หญิงเสียรี้พลและเสียเวลาโดยไม่เป็นเรื่อง ทหารเวียงจันทน์ที่ยกมาครั้งนี้ล้วนได้ผึกปรือไว้อย่างดี เคยออกทัพจับศึกกับพม่ามาหลายครั้ง เหตุไฉนโดนทัพครัวเชลยเพียงกระผีกมือมีแต่ไม้ค้อนกับเสียมเป็นอาวุธตีไม่แตกไปหลงผู้หญิงมันอวดแต่ขาลายมอมกินข้าวสุกเสียข้าวสารซื่อๆ ว่าแล้วก็สั่งให้เจ้าสุทธิสาร (โป่) ผู้บุตรคนโต เจ้ากำพร้า ๑ เจ้าปาน ๑ คุมพล ๓,๖๐๐ กลับไปต่อตีพวกครัวเชลยเมืองนครราชสีมาให้จับมัดมาทั้งหมด แล้วรีบต้อนไปเวียงจันทน์โดยด่วน

ฝ่ายพระยานครราชสีมาทราบข่าวศึกยึดเมืองนครราชสีมาและกวาดต้อนเอาครอบครัวไปเป็นอันมาก ก็รีบออกจากเมืองคูขันธ์เกณฑ์กำลังหัวเมืองรายทางมาทั้งกลางวันกลางคืน พอดีเจอกองทัพเจ้าสุทธิสาร (โป่) ก็เข้าตะลุมบอนด้วยอาวุธสั้นฆ่าฟันกันล้มตายลงทั้งสองฝ่าย ส่วนครัวเมืองนครราชสีมากำลังใจดีอยู่แล้ว เมื่อมีกองหนุนมาช่วยกลับมีกำลังใจฮึกเหิมระดมเข้าตีข้าศึกซ้ำเติม ทั้งพระยาศุภมาตราที่อยู่ในเมืองนครราชสีมาก็ขี่ม้าคุมพล

ชาวเมืองออกมาต่อรบเป็นศึกกระหนาบ และได้ตัดศีรษะหัวหน้าฝ่ายกองลาวได้คนหนึ่งนำไปเสียบประจานไว้ที่หน้าค่ายไทย พวกเวียงจันทน์ที่เสียกำลังใจอยู่ก่อนและเห็นทัพมาช่วยพวกครัวหลายด้านก็แตกระส่ำระสาย เจ้าสุทธิสาร (โป่) รวมกำลังเข้าตีหลายครั้งไม่สำเร็จก็หนีมารายงานเจ้าอนุฯ แม่ทัพใหญ่ผู้บิดา

เจ้าอนุวงศ์เมื่อทราบข่าวศึกก็ยิ่งเสียพระทัยเป็นทวี ร้อนพระทัยเป็นกังวลการศึกครั้งนี้มาก พอดีทัพเจ้าราชวงศ์ได้กวาดต้อนครัวเมืองปากเพรียวมาถึงก็เข้าแจ้งบิดาว่าได้ครัวไทยมา ๑๑๐ ครัว จีน ๒๒๐ ลาวหมื่นเศษ ยังไดทราบมาว่ากองทัพกรุงเทพฯ ได้ยกขึ้นมามีกำลังมหาศาล และยกมาหลายด้านคือยกมาตั้งอยู่กรุงเก่าบ้าง ยกไปทางนครนายกบ้าง ทางปราจีนบุรีบ้าง กบินทร์บุรีบ้าง ฯลฯ ดังนี้ เจ้าอนุวงศ์ทราบดังนั้นก็ให้กริ่งพระทัยเกรงศึกหวาดกลัว ครั้นจะขืนยึดเมืองนครราชสีมาเอาไว้เป็นที่มั่นคิดการศึกใหญ่ต่อไปก็ไม่เห็นช่องทางจะชนะ เพราะข่าวเจ้าอนุวงศ์เป็นกบฏได้เป็นที่รู้แพร่ไปตามหัวเมืองรายทางที่เจ้าอนุฯ หลอกลวง เดินทัพผ่านมาแต่แรกหมดแล้ว จะถูกรุมตีเป็นศึกกระหนาบหน้าหลัง หมดทางที่จะคิดการศึกลงไปตีกรุงเทพพระมหานครได้อีกต่อไป จึงสั่งให้รีบถอยทัพออกจากเมืองนครราชสีมากลับไปเวียงจันทน์เมื่อวันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๖๙ แต่ก่อนจะไปได้สั่งให้ทหารทำการเผายุ้งฉางบ้านเรือนรื้อทำลายกำแพงเมืองป้อมปราการที่สร้างมาแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชตลอดจนหลักเมือง เมืองนครราชสีมากลายเป็นเมืองร้างไปชั่วขณะหนึ่ง เป็นอันจบศึกเจ้าอนุวงศ์เกี่ยวกับเมืองนครราชสีมาเพียงเท่านี้

ในการที่พวกครัวชาวนครราชสีมาต่อสู้ชนะศึกเวียงจันทน์คราวนี้ เมื่อปราบปรามกบฏเจ้าอนุวงศ์ราบคาบลงแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า-

เจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานความชอบสถาปนาคุณหญิงโมให้ดำรงฐานันดรศักดิ์เป็นท้าวสุรนารี วีรสตรีของไทยด้วยผู้หนึ่ง พร้อมด้วยพระราชทานเครื่องยศทองคำให้เป็นเกียรติด้วย มีถาดทองคำใส่เชี่ยนหมาก จอกหมากทองคำ ๑ คู่ ตลับทองคำ ๓ ใบ เต้าปูนทองคำ คนโฑน้ำทองคำ และขันน้ำทองคำ ส่วนพระยาปลัดสามีคุณหญิงโม ในรัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานฐานันดรศักดิ์เป็นเจ้าพระยามหิศราธิบดี ที่ปรึกษาเมืองนครราชสีมา

ท้าวสุรนารี (คุณหญิงโม) ถึงอสัญกรรมเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๗ คำนวณว่าท่านเกิดปีขาล พ.ศ. ๒๓๒๕ เจ้าพระยามหิศราธิบดีสวามีของท่านพร้อมด้วยญาติวงศ์ได้ก่อเจดีย์บรรจุอัฐิไว้ที่วัดศาลาลอย ซึ่งเป็นวัดของท่านได้เป็นหัวหน้าพาสร้างในสมัยนั้น ครั้นมาในสมัยพลตรีพระยาสิงหเสนี (สะอาด สิงหเสนี)[๑] ข้าหลวงใหญ่มณฑลนครราชสีมา ได้สละทุนส่วนตัวสร้างกู่สี่เหลี่ยมคูหารูปเป็นยอดเจดีย์ขึ้นที่มุมวัดพระนารายณ์มหาราช (วัดกลางนคร)แล้วเชิญโกศบรรจุอัฐิท้าวสุรนารีมาประดิษฐานไว้ในเจดีย์ดังกล่าว จนการล่วงมาในสมัยปกครองระบอบประชาธิปไตย พ.ศ. ๒๔๗๗ สมัยพระกำธรพายัพทิศ (ดิศ อินทรโสพส) ข้าหลวงประจำจังหวัดนครราชสีมา และพันเอกพระเริงรุกบ่จจามิตร (ทองคำ รักสงบ) ผู้บังคับการมณฑลทหารที่ ๕

---

[๑] พ.ศ. ๒๔๓๖—๒๔๔๔ เมื่อดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ยังเป็นพันเอกพระประสิทธสัลย์การแล้วโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนเป็นพระยาในราชทินนามเดิม เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขการปกครองแบบเทศาภิบาลขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๓๗ แล้วเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลนครราชสีมา และต่อมาโปรดให้เลื่อนยศบรรดาศักดิ์เป็นพลตรีพระยาสิงหเสนี

เวลานั้นเห็นว่าเจดีย์ที่บรรจุอัฐิท้าวสุรนารีเก่านั้นได้ชำรุดทรุดโทรมมาก ทั้งเป็นที่คับแคบไม่กว้างขวางสง่างาม ยิ่งมีมหรสพขึ้นอีกแล้วก็เป็นที่ขัดข้องมากไม่สะดวกที่ปวงชนจะไปทำการเคารพให้เป็นการสมเกียรติยศ จึงได้พร้อมด้วยข้าราชการทหาร พลเรือน ตำรวจ พ่อค้าตลอดจนชาวนครราช-สีมาปรึกษาเห็นชอบพร้อมกันจัดการย้ายไปสร้างอนุสาวรีย์บรรจุอัฐิท้าวสุร-นารีขึ้นใหม่ที่ประตูชุมพล แล้วเสร็จเมื่อวันที่ ๑๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๗ เมื่อประกอบพิธีการไปตามธรรมเนียมแล้ว มีการฉลอง ๕ วัน ๕ คืนเป็นงานครึกครื้นมโหฬารยิ่ง ซึ่งทางการกำหนดฉลองโดยถือเอาวันที่ ๒๓ มีนาคม ของทุกปีสืบต่อกันมาจนทุกวันนี้ วันที่ ๒๓ มีนาคมนี้คือเป็นวันที่เจ้าอนุวงศ์ถอยทัพออกจากเมืองนครราชสีมาเมื่อพ.ศ. ๒๓๙๖ ดังกล่าวแล้วนั้นเอง

ภาคผนวกที่ ๒

ทำเนียบขุนนางกัมพูชา

ทำเนียบขุนนางกรุงกัมพูชาที่ปรากฏอยู่ในกระทรวงมหาดไทยฉบับ ๑ ว่าเป็นของครั้งองค์สมเด็จพระนารายณ์ราชา (นักองค์เอง) แต่ในรัชกาลที่ ๑ พระยาจ่าแสนบดี (เดช) ออกไปราชการเมืองเขมร ในรัชกาลที่ ๔ ได้บันทึกมาฉบับหนึ่ง และเป็นหนังสือปลีกอีกฉบับหนึ่ง จะถูกต้องหรือคลาดเคลื่อนกับที่จริงเพียงไรนั้นทราบไม่ได้ แต่เป็นหนังสือเก่ามีอยู่จึงได้นำเอามาลงไว้ในบทนี้ด้วย เพื่อมิให้สาบสูญไปเสีย

ตำแหน่งชั้นสูงในกรุงกัมพูชามี ๔ ตำแหน่ง คือ

๑. สมเด็จพระเจ้ากรุงกัมพูชา[๑]

๒. สมเด็จพระมหาอุปโยราช

๓. สมเด็จพระมหาอุปราช

๔. สมเด็จพระวรราชินี[๒]

ตำแหน่งสูงทั้ง ๔ นี้ได้ทราบว่า ตำแหน่งอุปโยราชได้เลิกเสียแต่ครั้งองค์สมเด็จพระหิรักษ์ฯ เป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชา องค์สมเด็จพระนโรดมเวลานั้นเป็นแต่พระมหาอุปราช ครั้นมาในสมัยองค์สมเด็จพระนโรดมเป็น

---

๑ นัยหนึ่งเรียกว่าทรงราชย์

๒ อีกนัยหนึ่งเรียก *พระท้าว* คือพระชนนีของพระเจ้ากรุงกัมพูชา

พระเจ้ากรุงกัมพูชา องค์สมเด็จพระศรีสวัสดิ์ซึ่งเวลานั้นเป็นองค์พระหริราชดไนยไตรแก้วฟ้าก็เป็นแต่มหาอุปราชมาจนกระทั่งได้ทรงราชย์

ตำแหน่งเจ้าชั้นรองลงมาในทำเนียบเรียกว่า ชั้นพระญาติมีนามในทำเนียบดังนี้

๑. สมเด็จพระองค์แก้ว

๒. สมเด็จพระเอกาทศรฐ

๓. สมเด็จพระอภัยทศ

๔. สมเด็จพระศรีสุคนธบท

๕. สมเด็จพระโสทศราชา

๖. สมเด็จพระโสเสาวราชา

๗. สมเด็จพระโสธนราชา

๘. สมเด็จพระปฐมราชา

๙. สมเด็จพระรามาธิบดี

๑๐. สมเด็จพระลักษณรามา

๑๑. สมเด็จพระเทพสัจจา

๑๒. สมเด็จพระภูวดลราชา

ทำเนียบข้าราชการกรุงกัมพูชาแบ่งขุนนางออกเป็น ๔ สำรับเรียกว่า *สำรับเอก สำรับโท สำรับตรี* และ*สำหรับจัตวา*

สำรับเอก เป็นข้าราชการฝ่ายทรงราชย์

สำรับโท เป็นข้าราชการฝ่ายมหาอุปโยราช

สำรับตรี เป็นข้าราชการฝ่ายมหาอุปราช

สำรับจัตวา เป็นข้าราชการฝ่ายพระท้าว

ขุนนางทั้ง ๔ สำรับนี้ มีจำนวนมากกว่ากันโดยลำดับ เมื่อตำแหน่งมหาอุปโยราชว่างลง ขุนนางสำรับเอก สำรับโทสมทบอยู่ในฝ่ายทรงราชย์เห็นจะสมทบมาแต่ครั้งองค์สมเด็จพระหริรักษ์ราชาธิบดี ส่วนขุนนางสำรับจัตวานั้น ทราบว่าตั้งแต่พระท้าวอันเป็นชนนีของสมเด็จพระนโรดม เมื่อพิราลัยแล้วก็เลิกและมิได้ตั้งต่อมาอีก

ทำเนียบขุนนางกรุงกัมพูชาสำรับเอก

ศักดินา ๑๐,๐๐๐ ไร่

เจ้าพ้าทะละหะ	เป็น	เสนาบดี นายก
พระยายมราช	,,	จตุสดมภ์
พระยาวัง	,,	จตุสดมภ์
พระยากลาโหม	,,	จตุสดมภ์
พระยาจักรี	,,	จตุสดมภ์

ศักดินา ๙,๐๐๐

พระยาทองศาสรรเพช	เป็น	นายหอไตร
พระยามหามนตรี	,,	ทูลฉลองขวา
พระยามหาเทพ	,,	ทูลฉลองซ้าย
พระยามหาเสนาบดี	,,	ทหารธงขวา
พระยาโยธาสงครามธิบดี	,,	ทหารธงซ้าย
พระยาพระเสด็จ	,,	เจ้ากรมสังฆการี
พระยาสุพาธิบดี	,,	ว่าความแพ่งซ้าย
พระยามนตรีกศราช	,,	เจ้ากรมกฎหมาย

24/VII
ห้ามจำหน่าย

ศักดินา ๘,๐๐๐

พระยาโกษาธิบดี	เป็น	นายคลังนพรัตน์	ขวา
พระยาคลังธิบดี	,,	นายคลังนพรัตน์	ซ้าย
พระยาบรนายก	,,	โกสัยพัตร	ขวา

ฯลฯ

ผลประโยชน์ขุนนางกรุงกัมพูชา แต่โบราณมาไม่มีเบี้ยหวัดเงินเดือน ขุนนางผู้ใหญ่ได้กินเมืองส่วย ขุนนางผู้น้อยได้กินบ้านส่วย ที่เป็นพระเป็นหลวงก็มีเลขส่วยสำหรับหาเลี้ยงนาย ขุนนางที่ได้กินเมืองส่วยคือ อครมหาเสนา และจตุสดมภ์ทั้ง ๔ สำรับ มีแจ้งอยู่ในทำเนียบที่พระยาจ่า-แสนบดี(เดช)[๑] แล้ว

---

[๑] จาก *เทศาภิบาล* เล่ม ๘ แผ่นที่ ๕๓ ลงวันที่ ๑ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๘

ภาคผนวกที่ ๓

กงสุลฝรั่งเศสในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ท่านผู้อ่านได้ทราบแล้วว่าในสัญญาใหญ่ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสลงวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ ข้อ ๘ ว่า "รัฐบาลฝรั่งเศสจะสงวนไว้ซึ่งสิทธิที่จะตั้งสถานกงสุล ณ ที่ใด ๆ ซึ่งคิดเห็นว่าเป็นการสมควรแก่ประโยชน์ของตน"

ดังนั้น ใน ร.ศ. ๑๑๗ รัฐบาลฝรั่งเศสจึงได้ขอจัดตั้งสถานกงสุลขึ้นที่เมืองอุบลราชธานี ใกล้วัดสุปัฏนาราม (คือหอทะเบียนที่ดินจังหวัดอุบลฯ เดี๋ยวนี้) เมอสิเออร์แฟราน มาเป็นกงสุลฝรั่งเศสคนแรก ต่อมาเมอสิเออร์เลยอง กายาต์ (ไวส์กงสุล) และมีนายแพทย์ฝรั่งเศสมาด้วยชื่อ เมอสิเออร์บัตเตไว ครั้น ร.ศ. ๑๒๑ ได้มีคนใหม่มาเปลี่ยนคือ พันโทโปล ปาเต กับรองกงสุลอีกหนึ่งคนชื่อ เมอสิเออร์กาธา จนกระทั่งถึงเมอสิเออร์แนมปอง ต่อมา เมอสิเออร์ซิมอง (พ.ศ. ๒๔๖๖–๒๔๖๗) ดร. แวร์แซสซ์ (พ.ศ. ๒๔๖๗–๒๔๗๐) และ เมอสิเออร์หลุยส์ รูยี (พ.ศ. ๒๔๗๐–๒๔๗๓) เป็นกงสุลคนสุดท้าย ต่อไปก็ไม่มีกงสุลฝรั่งเศสมาประจำอีก

ฝ่ายที่เมืองนครราชสีมาเวลานั้น แม้ชนชาติฝรั่งเศสหรือคนในบังคับฝรั่งเศสไม่มีสักคนเดียวในเมืองนี้ ทั้งสินค้าของฝรั่งเศสก็ไม่มีอะไรเช่นกัน ถึงกระนั้นฝรั่งเศสก็ยังได้จัดสร้างสถานกงสุลขึ้นอย่างงดงามเด่นที่สุดเป็นราคาถึง ๓๐,๐๐๐ แฟรงค์ เมอสิเออร์โรเชต์มาเป็นกงสุลฝรั่งเศสคนแรกที่เมืองนครราชสีมา คนต่อมาคือ เมอสิเออร์คุลเลยิงซ์ ต่อจากนี้ไปก็ไม่มีมาประจำอีก

ภาคผนวกที่ ๔

การสำรวจแม่น้ำโขงและแก่งหลีผี

แม่น้ำโขงตั้งแต่ก่อนเหนือปากมูลขึ้นไปทางท้องที่อำเภอเขมราฐ จังหวัดอุบล ฯ ถึงบ้านเวินหินใช้เรือขุดมาด (เรือพาย) และเรือแจว เรือถ่อเป็นพาหนะ ต้องใช้เวลาถึง ๑๐–๑๕ วัน จึงจะพ้นเขตอันตรายด้วยแก่งต่าง ๆ ซึ่งพอจะออกชื่อแก่งเหล่านี้ได้คือ *แก่งคันตะเกียน ไก่แม่ฟัก ยางกุด ถ้ำแดง* และ *แก่งพ่อหมาแดง* ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีอีกมากตอนต่อจากแก่งบ้านเวิน-หินไปเมืองสวรรณเขตจนถึง *แก่งกกเผิ้ง* ระยะทาง ๕๐๐ กม. เป็นตอนที่เรือกลไฟเดินได้สะดวกในฤดูแล้ง ต่อจากแก่งกกเผิ้งถึงปากลายสะดวก (ตอนจากหนองคาย–อำเภอเชียงคาน มีแก่งฟ้า แก่งจันทร์ยาวราว ๘ กม. เป็นแก่งที่ดุร้ายมากในฤดูแล้งเรือเดินได้ไม่สะดวก) จากท่าเดื่อถึงปากเนินมีแก่งอันตรายเป็นอันมาก จากปากเนินถึงหลวงพระบางสะดวกดี

ครั้น พ.ศ. ๒๔๔๗ สมัยเมอสิเออร์มาเฮ (M.Mahé) ผู้สำเร็จราชการประเทศลาวที่เมืองเวียงจันทน์[๑] ได้มีความพยายามอย่างแรงกล้าในการสำรวจตรวจราชการไป ๆ มา ๆ ในลำแม่น้ำโขงในครั้งหนึ่งจนได้เสียชีวิต พลเอกเบลิเอย์ และดอกเตอร์รูเพียงดีส์ ที่ร่วมคณะไปตรวจราชการกับเมอสิเออร์มาเฮ ที่เรือกรางดิแอร์ ลำโดยสารเดินระหว่างเหนือท่าเดื่อจะไปยังหลวงพระ-บางเกยหิน ณ แก่งทองชุม เมื่อวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ส่วน

---

[๑] เมอสิเออร์บูโลส เป็นผู้สำเร็จราชการประเทศลาวคนแรก

เมอสิเออร์ มาเฮผู้สำเร็จราชการรอดตัวมาได้ เพราะเวลานั้นประเทศลาวมีเส้นคมนาคมอยู่ทางเดียวที่จะไปยังโคแชงชีนหรือเวียดนามใต้โดยทางน้ำ และเมื่อราว พ.ศ. ๒๔๔๙–๒๔๕๐ เมอสิเออร์มาเฮเคยนำเรือกลไฟชื่อปาวีเข้ามาตามลำแม่น้ำมูล นัยว่าได้มาดูการที่จะจัดตั้งสถานกงสุลฝรั่งเศสขึ้นที่เมืองอุบลราชธานีด้วย แล้วเลยเข้าเฝ้าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ที่เมืองอุบล ฯ และพระองค์ได้เสด็จพร้อมกับเมอสิเออร์มาเฮ ในฤดูน้ำมากโดยเรือกลไฟปาวีไปถึงเมืองยโสธรตามลำน้ำชี แล้วเสด็จกลับอุบล ฯ ในวันนั้น

เมอสิเออร์มาเฮได้เป็นผู้ริเริ่มในการจัดตั้งบริษัทเดินเรือขึ้นในลำแม่น้ำโขงคนแรกจนสำเร็จเรียกว่า “Companie des Messageries Fluviales des Cochinchine” โดยรัฐบาลฝรั่งเศสในอินโดจีนช่วยเหลือในการนี้มาก ตั้งแต่เริ่มสร้างสถานี อู่ต่อเรือที่หัวดอนเดช แก่งหลี่ผี ตลอดการเชื้อเพลิงทุกระยะที่เรือต้องแวะเข้าจอด และมีพนักงานสำหรับตรวจร่องน้ำ ก่อหลักกรุยทางน้ำเพื่อให้รู้ว่าตอนใดในลำแม่น้ำโขงที่มีน้ำตื้นเขิน หรือตอนใดที่เป็นร่องน้ำลึก เรือสามารถเดินได้สะดวก บางตอนต้องมีผู้ที่ชำนาญในการนำร่องน้ำ (โดยมากเป็นชาวพื้นเมืองในถิ่นนั้น ๆ) และรัฐบาลต้องให้งบประมาณแก่บริษัทนี้เป็นจำนวนถึงปีละ ๔,๐๐๐,๐๐๐ แฟรงค์ มิฉะนั้นบริษัทฯ ไม่สามารถจะดำเนินกิจการได้ตลอด

บริษัทเดินเรือในลำแม่น้ำโขงดังกล่าวนี้ ได้ทำการวัดระยะตั้งต้นหลักกิโลเมตร ๐.๐๐๐ ที่ท่าเรือเมืองไซ่ง่อน, ที่หลี่ผีเป็น กม. ๗๒๐ เมืองโขง กม. ๗๔๑ ปากเซ กม. ๘๖๙ ปากมูล (อ. บ้านด่าน) กม. ๙๑๕ สวรรณเขต กม. ๑,๑๒๖ เวียงจันทน์ กม. ๑,๕๘๔ และหลวงพระบาง ๒,๑๑๑ กม.

ต่อไปนี้จะได้กล่าวถึงแก่งหลี่ผี คำว่า หลี่ เมื่อเอ่ยถึงคำนี้แล้วชาวอีสานเป็นอันเข้าใจดีว่าเป็นเครื่องมือชนิดหนึ่งสำหรับใช้ดักปลา สานด้วยไม้ไผ่ รูปปรียาวตามขนาดที่ต้องการ ใช้ดักปลาตามร่องน้ำหรือโกรกธารต่าง ๆ ที่มีกระแสน้ำเชี่ยว และเป็นเวลาน้ำจวนจะงวดปลาลง แล้วปักไม้กั้นเผือกขวางทางน้ำไหลให้แข็งแรง มิให้ปลาเล็ดลอดจากช่องใดช่องหนึ่งไปได้ แต่ถ้าทำในร่องน้ำน้อยหรือแคบเขาก็ปิดลำน้ำนั้นเป็นคันคตายตัวเหลือช่องไว้ให้น้ำเดินทางเดียว แล้วเอาหลี่นั้นดักปลาตรงช่องน้ำดังกล่าว แต่คำ หลี่ผี นี้ตามความหมายก็คงเข้าใจโดยทั่วไปว่าเป็นหลี่ของผี แต่จะมีผีมาสร้างจริง ๆ หรืออย่างไรนั้นเป็นอีกเรื่องหนึ่ง คำ หลี่ผี นี้เป็นนามสมญาไม่ปรากฏหลักฐานว่าผู้ใดเป็นผู้ตั้งชื่อหรือเรียกมาก่อน เพราะสามัญชนจะทำใหญ่โตมหึมาเช่นนั้นเป็นการสุดวิสัย หรือจะพูดอีกอย่างหนึ่งว่าทำนบ-ธรรมชาติก็ไม่ผิด ซึ่งมีเทือกเขายาวใหญ่อันต่อเนื่องมาจากทิวเขาพนมดงรัก (หรือดงเล็ก) ต่อทอดมาจากเขาบรรทัดเป็นพืดยาวเหยียดจากฝั่งขวาไปยังฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงจรดเทือกเขาดงหลวงบริเวณไปต่อเขตภูเขาแดนญวน แล้วแม่น้ำโขงไหลมาพาด โดยมีช่องให้ไหลเล็ดลอดเป็นช่องเล็กช่องใหญ่ข้ามลงสู่พื้นธรรมชาติแลต่ำลงไปสู่ทะเล แล้วจึงเกิดมีน้ำตกหลายช่องหลายปล่อง แต่ช่องที่สำคัญอันมีนามเรียกกันต่อ ๆ มานั้นมีอยู่ ๔ ช่องคือ

๑. *ช่องโสมพะมิด* อยู่ทางตะวันตกดอนคอน หน้าดอนลาย ระยะจากที่พัก (คือจากในตลาดที่ชุมนุมชนย่านการค้า) ๑,๕๐๐ เมตร เป็นน้ำตกที่สวยงามเพลิดเพลินไปชมได้ทุกฤดูกาล ฤดูที่ควรไปเที่ยวควรเป็นระหว่างปลายเดือนตุลาคม–เมษายน

๒. *ช่องสาระเพ* อยู่ถัดช่องโสมพะมิดลงไป ช่องโสมพะมิดกั้นกลางข้ามไม่ได้ ต้องย้อนไปหัวคอนแล้วลงเรือไปหัวดอนเดช–ดอนช้างไปขึ้นบกที่บ้านสบมี๋ฝั่งขวา เป็นน้ำตกที่เที่ยวสนุกมีหินเป็นกลุ่มก้อนน่าชมแห่งหนึ่ง

๓. *ช่องช้างเผือก* อยู่ทางตะวันออกดอนคอน ห่างจากที่พัก ๕๐๐ เมตร เป็นน้ำตกขนาดรองจากที่กล่าวมาแล้ว

๔. *ช่องปะเพ็ง* เป็นที่น้ำตกสูง ๑๘ เมตร อยู่ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตะวันออกช่องช้างเผือก มีหมู่บ้านขุมดินตั้งอยู่เหนือน้ำตกไปราว ๑๐๐ เมตร เป็นที่สวยงามน่าดูตามธรรมชาติ และอันตรายมากที่สุดกว่า ๓ แห่งดังกล่าวมาแล้ว ทางที่จะไปได้ต้องล่องเรือพายจากหัวคอนไปอีกสายหนึ่งเป็นเวลา ๓๐ นาที (ขากลับ ๔ ชั่วโมง) แล้วไปจอดเรือที่บ้านขุมดินเดินต่อไปอีก

น้ำตกทั้ง ๔ แห่งดังกล่าวมาแล้ว เวลาน้ำน้อย น้ำใสแลเห็นตัวปลาได้ชัดเจน เพราะก้อนหินโผล่สูงพ้นน้ำ ถ้าน้ำมากขุ่นมัวระหว่างเดือนมิถุนายน–ตุลาคมจะแลเห็นเป็นน้ำพุ่งพุกระโดด และตกวกเวียนกันไปมาตลอดปี เพราะเป็นที่สูงชันจึงมีน้ำวนใหญ่ (ชาวบ้านเรียก *เวินหรือ ขัน*) อยู่ทั่วไปเป็นที่น่าหวาดเสียวและน่ากลัวมากกว่าน่าดู เรือจะล่องขึ้นลงนามทางน้ำตกไม่ได้เป็นอันขาด และตามปกติแล้วแม่น้ำโขงมักจะมีอันตรายอยู่เนือง ๆ หากระเบิดแก่งหลี่ผีลงราบคาบเมื่อใด แม่น้ำโขงจะต้องขาดเขินวังแอ่งทางเหนือแก่งหลี่ผีลงทันที แล้วก็จะขาดผลประโยชน์แก่ปวงชนไปค้าขายตลอดการกสิกรรมเป็นอันมาก

เมื่อข้าพเจ้าเดินทางไปไซ่ง่อน เมื่อวันที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๗ จากจังหวัดอุบล ฯ โดยสารเรือกลไฟไปอำเภอพิบูลมังสาหาร แล้วโดยสารรถยนต์ต่อไปถึงเมืองปากเซ (ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง) แล้วก็ลงเรือเมล์ของบริษัท

เดินเรือฝรั่งเศสต่อไปยังเมืองไซ่ง่อน อยู่ที่ไซ่ง่อนจนถึงวันที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๙ แล้วก็มีโอกาสไปฮานอย ตอนล่องจากปากเซจวนจะถึงหลี่ผีตรงที่ท่าเรือจอดนี้เขาเรียก *ดอนเดช* (หรือหัวคอน) หลี่ผีชาวเมืองยังเรียกกันอีกชื่อหนึ่งโดยทั่วไปว่า *เกาะคอน* หรือ *ดอนคอน* มีทางรถไฟของบริษัทเดินเรือที่กล่าวมาแล้วสร้างขึ้นสำหรับถ่ายทอดรับคนโดยสาร, เมล์ และสินค้าต่าง ๆ ที่จะไปจากหัวเมืองลาวไปยังเขมรและเวียดนามใต้ (เวลานั้นเรียกโคแชงชีน) ทางรถไฟไปสุดที่หางแก่งหลี่ผี หรือท้ายคอนสุดเป็นทางยาว ๕ กิโลเมตร การก่อสร้างเพิ่งมาแล้วเสร็จบริบูรณ์ก่อนที่ข้าพเจ้าจะไปนี้ไม่กี่วีเป็นรางขนาด ๐.๘๐ เมตร[๑] แล้วมีเรือกลไฟขนาดใช้เดินในฤดูน้ำน้ำน้อยจากใต้คอน ซึ่งมาจากเมืองกระแจะ–เมืองเชียงแตง (สตรึงแตรง) มารับช่วงต่อจากท้ายคอนอีกทอดหนึ่ง แต่เที่ยวเมล์ที่ข้าพเจ้าไปนี้เรือกลไฟชื่อ *อัลปาต้ท* เป็นลำโดยสาร ตรงทางรถไฟสุดจะลงไปยังท่าเรือจอดคอยรับนี้เป็นภูเขาสูงราว ๑๐๐ เมตรเศษ เขาทำบันไดไม่มีลูกกรงลงไปถึงพื้นล่างแล้วมีสะพานทอดไปยังเรือที่จอดอยู่ในห้วงน้ำลึก เรือออกจากหางแก่งหลี่ผี (ท้ายคอน) เวลา ๐๖.๐๐ น. ถึงเมืองเชียงแตงในวันเดียว เวลา ๑๗.๐๐ น. จากเชียงแตงรุ่งเช้าไปถึง *ตำบลกะกด* เป็นหมู่บ้านเล็ก ๆ สำหรับพักเรือและเชื้อเพลิงในฤดูแล้งค้างคืนที่นี่ ๑ คืน ซึ่งระยะต่อจากนี้ไปยังเมืองกระแจะเรือกลไฟเดินไม่ได้ เพราะมีแก่งอันตรายแม่น้ำโขงตื้นเขิน ต้องถ่ายเรือเมล์คนโดยสารลงเรือแจว (ขนาดแจว ๖ คู่ต่อลำ) มีอยู่ราว ๒๐ ลำ ตามระยะทางที่เราผ่านไปจะเห็นจระเข้ขึ้นเปะปะตามตลิ่งและชายหาดเป็นอันมาก เมื่อถึงเมืองกระแจะแล้วมีเรือเมล์ใหญ่ขนาดเดินทะเลไปรับช่วง ตลอดจนเรือ

---

[๑] เข้าใจว่าขนาดเดียวกับทางรถไฟสายท่าเรือ–พระพุทธบาทสมัยนั้น

บริษัทของชาวจีนมาจากไซ่ง่อน–พนมเปญ เพราะต่อจากนี้ไปแม่น้ำโขงลึกและกว้าง จะมองเห็นช้างบนตลิ่งตรงข้ามตัวเท่าหมู ถ้าเป็นฤดูน้ำมากตั้งแต่เดือนกรกฎาคม–ตุลาคม เรือขนาดใหญ่เดินจากไซ่ง่อนมาถึงหางแก่งหลี่ผีได้สะดวก

ขาไปไซ่ง่อนวันแรกที่ไปถึงแก่งหลี่ผี ข้าพเจ้าไปพักกับเมอสิเออร์แนลซง นายช่างรับเหมาก่อสร้างทางรถไฟและทางรถยนต์ที่คุ้นเคยกับบิดาข้าพเจ้ามาก่อน เมื่อครั้งเมอสิเออร์แนลซงไปรับเหมาก่อสร้างทางหลวงอาณานิคมสายที่ ๑๓ จากเมืองเก่า (ตรงข้ามปากเซ) ไปร่วมกับทางหลวงสายที่ ๑๖ ของเราที่ช่องเม็กท้องที่อำเภอพิบูลมังสาหาร เมอสิเออร์แนลซงได้เอาหนังสือพิมพ์รายวัน *"อิมปาร์เชียล"* ภาษาฝรั่งเศสที่ออกในไซ่ง่อนมาให้ดู หนังสือพิมพ์เสนอข่าวสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพประพาสนครวัดกับหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล พระธิดาขณะที่พระองค์ท่านประทับเมืองพนมเปญ

ข้าพเจ้าต้องรอเรือเมล์ที่จะโดยสารไปยังไซ่ง่อนอยู่ที่หลี่ผีอีก ๓-๔ วัน (เดินอาทิตย์ละครั้ง) ซึ่งกำลังเดินทางมาจากเมืองเชียงแตง คือเรืออัลปาต๊ดังกล่าวแล้ว ระหว่างที่รอเรือเมล์อยู่นี้ เมอสิเออร์แนลซงได้พาไปเที่ยวชมสถานที่แก่งหลี่ผีและตามน้ำตกที่สำคัญ ๆ เกือบทุกแห่งดังได้กล่าวมาแล้ว จึงมาทราบภายหลังว่า หลี่ผีหรือเกาะคอนนี้ กอปรด้วยน้ำตกและภูเขาตั้งเรียงรายอยู่รอบ ๆ บริเวณสลับซับซ้อนเป็นอันมาก แรกที่ข้าพเจ้าได้พบเห็นรู้สึกตื่นเต้นเป็นอย่างยิ่ง เวลาเช้าตรู่อากาศกำลังหนาวจัด เราจะแลเห็นเมฆหมอกปกคลุมหุ้มห่อต้นไม้ภูเขาดูขาวโพลนไปหมด จนพระอาทิตย์ส่องแสงจัดจึงมองเห็นต้นไม้และภูเขาชัดเจนขึ้น เวลาเย็นจวนพระอาทิตย์ลับ

หมู่ไม้จะมองเห็นแสงอาทิตย์กระท้อนแสงสีต่าง ๆ สุดแต่อากาศจะลับหมู่ไม้และโขดขุมเขากระท้อนกระทบกับพื้นน้ำที่พุ่งตกกระทบหินเป็นฟองฝอย เราพูดกันเสียงดังแต่แทบเป็นเสียงกระซิบเพราะเสียงน้ำตกกลบเกลื่อนดังกึกก้องตลอดวันตลอดคืน ดูเป็นทิวทัศน์ธรรมชาติอันสวยงามยิ่งนัก

ตั้งแต่ก่อนนั้นชาวเมืองเล่าว่า เกาะดอนคอนต่าง ๆ ที่อยู่ล้อมรอบตั้งแต่เมืองโขงลงมามีหลายร้อยหลายพันเกาะจนชื่อว่า *สี่พันดอน* แต่บัดนี้ได้สูญหายไปเป็นจำนวนมาก ยังคงเหลือที่เรียกกันต่อมาว่า *เกาะโขง* ซึ่งเป็นที่ตั้งเมืองโขงเดี๋ยวนี้ และอยู่ในเขตแดนของฝรั่งเศสสมัย ร.ศ. ๑๑๒ และก่อนสมัย ร.ศ. ๑๑๒ ก็เคยเป็นของไทยมาหลายร้อยปี ถ้าถือตามร่องน้ำลึก (Le Thalweg) ในขณะนั้นแล้วเกาะนี้ก็ต้องเป็นของไทย เพราะเป็นเขตแดนธรรมชาติควรจะเป็นเช่นนั้นจริง ๆ

ในสมัยนครจำปาศักดิ์กลับมาเป็นของเราเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ และตอนจวนจะคืนให้แก่ฝรั่งเศส ทางการได้ย้ายศาลากลางจังหวัดนครจำปาศักดิ์ไปตั้งที่ตำบลท่าเบือย ตรงข้ามเมืองโขงห่างราว ๒ กม. และเราได้ตั้งกิ่งอำเภอขึ้น ๑ กิ่งที่เกาะคอน (หลี่ผี) เรียกว่า *กิ่งอำเภอสีทันดอน* ขึ้นอำเภอมโนไพร นอกจากเกาะโขงซึ่งเป็นเกาะใหญ่ที่ในบรรดาเกาะทั้งหลายแล้ว ยังมีเกาะที่สำคัญ ๆ ที่เป็นกลุ่มหรือบริวารเกาะโขงอีก เช่น เกาะชัย เกาะแดง เกาะเสนง เกาะสาย เกาะคอนคำ และเกาะฮี ฯลฯ เยอะแยะ ส่วนหมู่เกาะในกาลต่อมาที่เรียกว่า *สีทันดอน* นั้นกอปรด้วย เกาะเดช (หรือดอนเดช) เกาะคอน เกาะช้างเผือก เกาะสะดำ เกาะชม (หรือโสม) เกาะดาน เกาะลังงา เกาะเสนียด ฯลฯ รวมเรียกว่า "สีทันดอน" ซึ่งหมอลำเขาว่า "สีทันดอนบ่อนน้ำไหลทั่งบ่อนฝรั่งเขาเดินเรือเมล์" สืบมาเท่าทุกวันนี้

ข้าพเจ้าประหลาดใจแต่วันแรกไปถึง ได้ถามเมอสิเออร์แนลซงว่า "น้ำโขงไม่เคยท่วมเกาะหลีผีบ้างหรืออย่างไร เพราะฤดูที่ข้าพเจ้าไปถึงก็นับว่าน้ำลงเป็นปรกติแล้ว เราอยู่บนหัวคอนมองเห็นน้ำไหลมาปะทะกับตลิ่ง แล้วก็แตกแยกกันไปคนละทิศละทาง เกือบเป็นระดับเดียวกันกับเรายืนอยู่ หากน้ำข้างเหนือมากกว่านี้จะมิล้นท่วมเอาเกาะนี้ด้วยหรือประการใด" เมอสิเออร์แนลซงตอบว่า "ถึงฤดูน้ำมากน้อย แต่ที่แก่งหลีผีก็มีระดับน้ำเท่าที่เห็นอยู่เวลานี้ จะขึ้นบ้างเวลาน้ำมากก็เพียงเล็กน้อย ไม่ปรากฏเคยท่วมเลย เพราะเกาะคอนนี้เป็นที่สูง น้ำไหลมาถ้าข้างใต้คอนไม่มีช่องน้ำระบายและล้นขึ้นเท่ากับระดับเดียวกับหลังคอนสุดนั่นแหละจึงจะท่วม น้ำมากเท่าไหร่ก็ยิ่งเชี่ยวเท่านั้น เพราะเท่ากับน้ำโขงไหลตกหน้าผาอันสูงชันตั้ง ๒๐๐-๓๐๐ เมตร ลงสู่เหว"

เกาะหลีผีมีขนาดกว้างประมาณ ๑๕–๒๐ กิโลเมตร ยาว ๕ กิโลเมตร มีพลเมือง (เวลานั้น) ประมาณ ๒,๕๐๐ คน ส่วนมากเป็นชาวหาปลา มีพวกญวนครึ่งหนึ่งของพลเมืองทั้งหมด มีอู่และท่าเรืออย่างทันสมัยที่ตั้งอยู่หัวคอนเดชดังกล่าวมาแล้ว มีพระเจดีย์เก่าแก่อยู่องค์หนึ่ง ประชาชนไปนมัสการทุกปี อยู่ในบริเวณวัดมหาสิทธิธาราม และที่วัดนี้มีพระพุทธรูปใหญ่คู่กันมาอยู่องค์หนึ่ง นัยว่าสร้างหรือมีมาสมัยท่านเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็กดังที่ได้กล่าวมาแล้ว มีที่ทำการไปรษณีย์โทรเลข สถานีตำรวจ[๑] ศุลกากร สถานที่ทำการเดินเรือและมีโรงเรือนการค้าพอประมาณ ตลาดสด อาหารผักปลามีแทบทุกชนิดและบริบูรณ์กว่าทุกอย่าง โรงเรือน

---

[๑] ไปร่วมการปกครองฝ่ายพลเรือน คือไปขึ้นเดเลเกย์ ที่เมืองโขง เดเลเกย์ไปขึ้นกอมมิแซร์แห่งรัฐบาลที่เมืองปากเซอีกต่อหนึ่ง

การค้าที่ทำการต่าง ๆ ดังกล่าวรวมตั้งอยู่ในบริเวณด้านหัวคอนทั้งสิ้น ทางรถไฟมาจากท่าเรือหัวดอนเดช ต้องมาข้ามสะพานคอนกรีตเสริมเหล็กยาวประมาณ ๓๘ เมตร ตรงช่องที่จะไปยังน้ำตกโสมพะมิด ซึ่งตรงนี้แหละเขาเรียกหลี่ผี จะเป็นมนุษย์หรือสัตว์หากได้พลัดตกลงไปไม่มีทางรอด แม้ท่อนซุงโต ๆ ก็แตกหักบ่นปี้ ไม่มีชิ้นดีเหลืออยู่เลย คือผีมาทำหลี่ดักไว้ตรงนี้ เขาว่าดังนั้น

ช่องหรือปล่องที่เรือจะไปยังท้ายคอนนี้ (เฉพาะเรือพาย) มีอยู่ ๒ ช่อง แต่ก็แสนจะลำบาก ต้องค้ำต้องถ่อเกาะเกี่ยวไปตามกิ่งไม้ บางแห่งต้องใช้เชือกฉุดโดยอาศัยต้นไม้หรือชะโงกหินที่ยื่นตามฝั่งเป็นที่ยึดเหนี่ยว เพราะล้วนเป็นแก่งกระแสน้ำคดเคี้ยว ต้องเป็นผู้ชำนาญจริง ๆ จึงจะสามารถนำเรือลงไปได้โดยปลอดภัย แต่ส่วนมากเป็นชาวเขมรและชาวถิ่นนั้นเป็นผู้ชำนาญในการนี้มาก ถึงกระนั้นหากไม่เป็นการจำเป็นจริงแล้ว ๆ ก็ไม่มีใครอยากจะไปเพราะเป็นการเสี่ยงอันตราย ช่องที่กล่าวนี้คือ*ช่องสะดำ*อยู่ตะวันตกของน้ำตกปะเพ็ง หรือระหว่างดอนสะดำกับดอนปะเพ็ง ตอนใต้เริ่มแยกจากบ้านเวินคาม (ใต้คอน) ไปทะลุออกหางแก่งดอนตาลแล *ช่องสะอง* ทางหาดขี้ควาย หรือพอถึงหางดอนตาลวกมาที่หัวคอน (สะพานคอนกรีต) ไปทางดอนเดชก็ได้ (ดูแผนที่ประกอบ)

ช่องสะดำและช่องสะองนี้แรกเป็นผืนดินแผ่นเดียวกันขนาดโตกว่าเกาะคอนมาก แต่เมื่อครั้งกรมพระราชบวรมหาสุรสีหนาทเสด็จเดินทัพเรือจะไปตีเวียงจันทน์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๑ ได้เกณฑ์กำลังเมืองเขมรร่วม ๒๐,๐๐๐ คน ขุดคลองผ่านดอนปะเพ็งเพื่ออ้อมเขาและหนีน้ำตก จึงได้เกิดเป็นคลองขึ้น ชาวเมืองเรียกคลองนี้ในกาลต่อมาว่า “ฮู” คลอง ๒ คลอง

นี้จึงมาแบ่งผืนดินที่เรียกว่า เกาะปะเพ็งบ้าง ดอนสะดำบ้าง และดอนสะองบ้าง ฯลฯ ปรากฏมาจนทุกวันนี้ ครั้นสมัยฝรั่งเศสเข้ามาปกครองลาว เลยดัดแปลงตกแต่งคลอง ๒ คลองนี้เป็นที่จับซุงหรือล่องซุงมาจากเมืองปาก-ลาย โดยฝรั่งเศสถวายสัมปทานแก่พระเจ้ามหาชีวิตหลวงพระบาง (พระเจ้าศรีสว่างวงศ์) ล่องไปยังเมืองพนมเปญ–ไซ่ง่อนในเวลานั้น

โครงการพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง

ในสมัยก่อน ๆ นั้นใครก็ว่าอีสานแห้งแล้ง ขาดการชลประทานและการคมนาคม เป็นที่ทุรกันดารอย่างยิ่งและขาดความเอาใจใส่ ชาวอีสานประกอบการทำมาหากินตามธรรมชาติ โดยเฉพาะภูมิประเทศอีสานเป็นที่ราบสูงแห้งแล้งไม่เป็นประโยชน์แก่การเพาะปลูก เมื่อนานเข้าคนเพิ่มจำนวนขึ้นก็ต้องขยับขยายหาที่ประกอบอาชีพใหม่ แม้เป็นที่แห้งแล้งก็จำใจทำไป ไร่นาทั้งหลายฝากไว้กับธรรมชาติ ถ้าปีใดฟ้าฝนตกต้องตามฤดูกาลปีนั้นก็ได้ผลดี ถ้าปีใดน้ำท่วมหรือแห้งแล้งก็หมดปัญญาที่จะแก้ไข เป็นดังนี้มาตลอดกาล และบัดนี้ที่เคยอุดมสมบูรณ์ก็จืดจางลดคุณภาพ หนองและธารน้ำที่เคยชุ่มชื่นตลอดปีก็ตื้นเขินวังแอ่ง ความสำคัญและความสมบูรณ์ลดน้อยลงตามลำดับกาล ความผันแปรของธรรมชาติประกอบกับความหนาแน่นเพิ่มพูนของพลเมืองทำให้แต่ละท้องถิ่นหากินฝืดเคืองลง อาการเช่นนี้มาประจวบกับการขยับขยายเส้นทางคมนาคมระหว่างจังหวัด อำเภอต่ออำเภอ และตำบลต่อตำบล หมู่บ้านต่าง ๆ สะดวกรวดเร็วขึ้น ทั้งมีโรงงานอุตสาหกรรมขึ้นในถิ่นเข้ามาปะปนในท้องที่ต่าง ๆ มากขึ้น และบางถิ่นไม่เคยมีคนต่างชาติเข้ามาอยู่เลยก็มี คือพวกญวนและพวกจีน ครั้นได้เข้ามาอยู่แล้วคนแปลกถิ่นเหล่านี้บางคนก็เป็นคนดี แต่บางคนเคยอยู่ในถิ่นที่มี

การคดโกงกัน มีการหลอกลวงกัน ก็นำเอาวิธีการนั้น ๆ มาใช้กับคนในท้องถิ่น ทำให้เกิดความเดือดร้อนขึ้น บางคนเคยผ่านชีวิตในทางไม่ดีมาแล้วได้นำเอาวิธีการนั้น ๆ มาปฏิบัติต่อคนท้องถิ่นและเป็นเยี่ยงอย่างด้วย ฉะนั้นจะเห็นว่าเวลานี้แทบทุกแห่งที่เคยสงบก็เดือดร้อน ไม่เคยมีการปล้นขโมยก็เกิดมีขึ้น เล่ห์เหลี่ยมการตลบแตลงหลอกลวงซึ่งแต่กาลก่อนไม่เคยพบเห็นก็ปรากฏขึ้น

ด้วยความอัตคัตขัดสนเพราะธรรมชาติไม่ช่วยในการทำไร่นาบ้างด้วยแร้นแค้นในการครองชีพ เพราะถูกแทรกแซงจากคนถิ่นอื่น จึงเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้วัยรุ่นอีสานส่วนมากที่อยู่ในสภาพเช่นนี้ ต้องผละจากไร่นาและบ้านช่องเที่ยวแสวงหางานทำตามที่ต่าง ๆ บางพวกก็ลงมากรุงเทพ ฯ ถีบสามล้อ (สมัยยังไม่สั่งเลิก) บางพวกก็ไปเวียงจันทน์ เห็นพูดสำเนียงไม่ใช่ชาวเวียงจันทน์ก็ลองถามดู ๑ ใน ๑๐ จะตอบว่า อยู่หนองคายบ้าง อุบล ฯ บ้าง อุดร ฯ ขอนแก่นบ้าง ฯลฯ บางพวกก็เข้าไปเป็นกรรมกรตามโรงงานอุตสาหกรรมต่าง ๆ สุดแท้แต่ที่จะว่างได้ ฯลฯ

ครั้นมาในขณะนี้เป็นที่น่ายินดีที่มีข่าวปรากฏการณ์ว่า*แม่น้ำโขง* ซึ่งเป็นแม่น้ำยาวใหญ่ที่สุดเป็นอันดับที่ ๑๐ ของโลกและใหญ่เป็นที่ ๓ ในเอเชีย[๑] เกิดจากเนินสูงปาร์มีในประเทศธิเบตและไหลผ่านแผ่นดินใหญจีน พม่า ลาว ไทย กัมพูชา เวียดนามใต้ลงสู่ทะเลจีน มีความยาวทั้งสิ้น

---

[๑] การเปรียบเทียบแม่น้ำว่า แม่น้ำไหนใหญ่กว่ากัน เขาถือเอาปริมาณของน้ำที่ไหลออกสู่ทะเลในระยะของแม่น้ำนั้น ๆ มีระดับต่ำที่สุดเป็นหลัก แม่น้ำโขงจึงมีปริมาณน้อยกว่าแม่น้ำแยงซีเกียง แม่น้ำคงคา และแม่น้ำพรหมบุตร เขาจึงนับแม่น้ำโขงว่าเป็นแหล่งน้ำธรรมชาติที่ใหญ่ที่สุดเป็นที่ ๓ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

๔,๑๖๐ กิโลเมตร กำลังถูกเปลี่ยนแปลงธรรมชาติให้ทำงาน ณ บริเวณราบลุ่ม คือแหล่งดำเนินงานของโครงการพัฒนาอันกว้างขวางที่สุดของภูมิภาคแถบนี้ ซึ่งได้เริ่มมาแต่ พ.ศ. ๒๕๐๐ โดยไทย ลาว กัมพูชาและเวียดนามใต้ร่วมกันจัดตั้งคณะกรรมการดำเนินงานพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง[๑] ด้วยความช่วยเหลือของคณะกรรมาธิการเศรษฐกิจเพื่อเอเชียและตะวันออกไกลแห่งสหประชาชาติ (ECAFE)

จุดประสงค์ที่สำคัญของคณะกรรมการชุดนี้ ก็เพื่อความเจริญในแถบบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำโขงทั้งหมด รวมทั้งสาขาต่าง ๆ ของแม่น้ำโขงด้วย การสร้างเขื่อนกั้นน้ำและโรงไฟฟ้าพลังน้ำซึ่งจะช่วยให้ประชาชนที่อาศัยอยู่ในบริเวณภูมิภาคนี้ คิดเป็นเนื้อที่ทั้งหมดประมาณ ๘,๐๐๐,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร ได้มีกระแสไฟฟ้าช่วย มีการชลประทาน ระบบควบคุมน้ำท่วมและเส้นทางเดินเรือที่ให้ความสะดวกรวดเร็วยิ่งขึ้น ประชาชนทั้งหมดในส่วนภูมิภาคนี้ราว ๔ ใน ๕ ส่วนเป็นชาวนาและชาวประมงมีชีวิตอยู่กับแม่น้ำสายนี้เมื่อเวลาเกิดน้ำท่วม ราษฎรที่อยู่ในบริเวณนี้จึงได้รับความกระทบกระเทือนเสียหายอย่างหนัก

คณะกรรมการพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงได้พิจารณาเลือกสถานที่สำหรับการพัฒนาโครงการในแม่น้ำโขงเป็นอันดับแรก ๓ แห่งคือ

๑. *ที่ผามอง* ทั้งฝั่งไทยและฝั่งลาว ซึ่งอยู่เหนืออำเภอศรีเชียงใหม่หรือเวียงจันทน์ราว ๒๐ กิโลเมตร ซึ่งเมื่อเขื่อนนี้สร้างเสร็จแล้วประเทศไทยและประเทศลาวจะได้ร่วมมือกันบริหารเขื่อนผามอง จะทำให้เกิดทะเลสาบที่

---

[๑] โดยกำหนดพื้นที่ของโครงการ ตั้งแต่แม่น้ำโขงไหลผ่านประเทศพม่าและราชอาณาจักรลาวลงสู่ทะเลจีนในประเทศเวียดนาม

คนสร้างขึ้น สามารถจุน้ำได้มากกว่า ๒ เท่าของทะเลสาบมีด ซึ่งเป็นอ่างเก็บน้ำประเภทเดียวและใหญ่ที่สุดในประเทศสหรัฐอเมริกา ตรงที่สร้างเขื่อนผามองนี้คือแม่น้ำโขงตอนนี้แคบที่สุดที่*บ้านแซนผา*ตั้งเล็กน้อย สองฝั่งแม่น้ำโขงมีภูเขาขนาบข้างสูงชันน่าดูเขาเรียก *ภูพนัง* ตอนที่แคบเรียก *พระบาทคอแก่ง* แต่ด้านฝั่งลาวเรียก *ผามอง* เพราะเป็นภูเขาสูง เมื่อถูกภูเขาทั้งฝั่งไทยและฝั่งลาวหนีบเช่นเดียวกับเขื่อนพองหนีบ (เขื่อนอุบลรัตน์) แม่น้ำโขงไหลมาพาด จึงทำให้แม่น้ำโขงตอนนี้แคบผิดปรกติทั้งอยู่ในระดับที่สามารถจะส่งน้ำไปช่วยในการชลประทานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยและในประเทศลาวได้ทั่วถึงอีกด้วย

๒. *ที่สามบ่อ* เหนือเมืองสตรึงแตรงเล็กน้อยใต้แก่งหลี่ผี เป็นที่แม่น้ำโขงแคบ มีภูเขาขนาบข้างและเหมาะที่จะสร้างเขื่อนตรงนี้ในกัมพูชา

๓. *ที่ทะเลสาบ* เหนือเมืองกัมปงชนังที่กิ่วคอดก่อนปากน้ำทะเลสาบจะตกแม่น้ำโขงในกัมพูชา

ผู้เขียนเคยล่องโขงจากอำเภอเชียงคาน จังหวัดเลยมาหนองคายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖ ใต้อำเภอเชียงคานลงมามีแก่งดุร้ายและน่ากลัวอันตรายมากอยู่ ๒ แก่งคือ *แก่งผ้า* และ *แก่งจันทน์* ๒ แก่งนี้มีความลาดชันติดต่อกันเป็นระยะทางประมาณ ๘ กม. เพราะตรงที่เป็นแก่งเป็นภูเขายาวพืดจากฝั่งไทยอันสืบเนื่องมาจาก *ดงลาน* ในท้องที่อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น ดงนี้กว้างยาวใหญ่ เฉพาะตอนที่ทางหลวงสายจากขอนแก่น – ชุมแพ – วังสะพุง – เลย ผ่านจากกม. ๑๐๓ (บ้านนาหนองทุ่ม) ถึงกม. ๑๒๕ (ผานกเค้า) สุดเขตดงเป็นระยะทางถึง ๒๒ กม. แล้วสายดงนี้ยาวพืดตั้งแต่ถ้ำผาพวงข้ามน้ำพองเลียบทิวภูกระแตไปจนถึง *ดงหนองไผ่* ซึ่งดงนี้ทางหลวง

สายจากอำเภอวังสะพุง–หนองบัวลำภู–อุดร ฯ ก็ผ่านไประยะยาว ๑๐ กม. เศษ ต่อจากดงหนองไผ่ไปอีกถึง *ดงขาชี้* (คือดงกว้างมากเดินจนขาชี้) ในเขตท้องที่อำเภอบ้านผือและท้องที่อำเภอศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคายจรดลำแม่น้ำโขง เป็นเทือกเขาต่อไปยังประเทศลาว แม่น้ำโขงไหลมาพาดจึงเกิดเป็นเกาะแก่งขึ้น และสายดงเทือกเขาที่กล่าวมานี้เป็นที่อยู่อาศัยของช้างป่า เปลี่ยนทำเลหากินไปมาทั้งสองฝั่งโขงนี้อยู่เสมอ

เมื่อเราพ้นแก่งฟ้าแก่งจันทน์มาแล้ว แม่น้ำโขงตอนนี้ลึกและกว้างเวิ้งว้าง ภูเขาขนาบทั้งสองข้าง ก็ถึงอ่างปลาบึก ซึ่งเป็นที่อยู่ของปลาบึก ปลาชนิดนี้มีขนาดโตที่สุดกว่าบรรดาปลาน้ำจืดทั้งหลายที่อาศัยอยู่ในลำแม่น้ำโขงน้อง ๆ ลูกควาย หนักประมาณ ๑๐๐–๒๐๐ กก. ถ้าตัวยาวขนาด ถึง ๓.๐๐ ม. อาจหนักได้ถึง ๒๕๐ กก. เป็นปลาไม่มีเกล็ดเนื้อหนังหนา ไข่ของปลานี้เขาทำเป็นปลาส้มอร่อยมากราคาแพง แต่ก่อน ก.ก. ละ ๕๐ บาท เวลานี้จะเป็น ก.ก.ละเท่าใดไม่ทราบ และดูเหมือนปลาบึกนี้จะมีอยู่เฉพาะในลำแม่น้ำโขงและสาขาแควต่าง ๆ แห่งเดียวในโลกนี้เท่านั้น อาศัยอยู่ในห้วงน้ำลึกที่เป็นถ้ำหรือโพรงใต้น้ำ การจับปลาบึกต้องมีพิธีเซ่นสรวงเจ้าป่าภูเขากันใหญ่โต ทำกันในฤดูเดือน ๓ เพ็ญ กลายเป็นประเพณีประจำมาเท่าทุกวันนี้

เราคิดกันเล่น ๆ ขณะที่ล่องโขงมาถึงที่ตรงนี้ว่า หากได้คิดกั้นแม่น้ำโขงขึ้นตรงที่กิ่วคอดนี้ได้แล้ว คือทำเป็นเขื่อนใหญ่ขุดคลองส่งน้ำเข้าช่วยภาคอีสานการชลประทานช่วยพืชผลไร่นาก็จะอุดมสมบูรณ์ไม่น้อย ซึ่งขณะนี้ก็เกิดเป็นจริงขึ้นแล้ว คือ “โครงการพัฒนาลุ่มน้ำโขงตอนล่าง” ดังกล่าวแล้ว

น้ำท่วมจังหวัดหนองคาย นครพนมและท้องที่บางอำเภอที่อยู่ริมแม่น้ำโขงของจังหวัดเลย และจังหวัดเชียงรายเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙ เป็นสถิติน้ำท่วมอันดีในการที่กรรมการก่อสร้างเขื่อนผามองจะพิจารณาให้ละเอียดถ่องแท้ เพราะโครงการพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงเขื่อนผามองมีมาก่อนน้ำท่วม เพราะเหตุว่าเมื่อได้ทราบระดับน้ำท่วมสูงสุด ที่จังหวัดหนองคายและที่อำเภอเชียงของ แล้วก็จะรู้ได้ทันทีว่า หากปีต่อ ๆ ไปจะเกิดน้ำท่วมเช่นในปี พ.ศ. ๒๕๐๙ อีกจะแก้ไขอย่างไรทัน หากแก้ไขไม่ทันก็ยิ่งจะเกิดน้ำท่วมใหญ่กว่าระดับที่ยังไม่ได้สร้างเขื่อนนี้ จะต้องอพยพราษฎรอีกหลายหมื่นครอบครัวให้พ้นเขตน้ำท่วม ส่วนความเสียหายเรือกสวนไร่นาเคหสถานตลอดความเดือดร้อนของผู้ถูกอุทกภัยนั้น ไม่ต้องสงสัยจะต้องได้รับความกระทบกระเทือนอย่างหนักกว่าที่เป็นมาแล้ว และจะหลีกไม่พ้นในข้อเหล่านี้ เข้าใจว่าคณะกรรมการหรือเจ้าหน้าที่ที่สร้างเขื่อนผามอง คงจะได้สำรวจตรวจสอบสถิติน้ำท่วมลุ่มบริเวณแม่น้ำโขงตอนเหนือเขื่อนอย่างละเอียดแน่นอนแล้ว

โครงการพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงเท่าที่มีข่าว หรือทางการได้ออกแถลงก็ว่ามีความสำคัญมาก ไม่ใช่ความคิดฝันหรือมีแต่เพียงแบบแปลนเท่านั้น แต่ปัจจุบันเขื่อนมหึมาพร้อมทั้งโรงงานพลังงานไฟฟ้าได้สร้างเสร็จไปแล้ว ๒ แห่งในประเทศไทยคือ*เขื่อนอุบลรัตน์* (พองหนีบ) และ *เขื่อนน้ำพุง* ขณะนี้กำลังสร้างเขื่อนและโรงไฟฟ้าพลังน้ำอีกแห่งหนึ่งที่ *ลำน้ำหงึม* ในประเทศลาว อยู่ทางทิศเหนือของเวียงจันทน์ตามเส้นทางหลวงสายที่ ๑๓ (เวียงจันทน์–หลวงพระบาง) ๗๐ กม. ที่ปากทางแยกโพนฮงแล้วแยกขวาเข้าไปในตัวเขื่อนอีก ๑๔ กม. โดยบริษัทญี่ปุ่นบริษัทหนึ่งเป็นผู้ชนะประมูลก่อสร้างได้สัญญากำหนดสร้างเสร็จภายใน ๓ ปี คือเริ่มก่อสร้างเมื่อ พ.ศ.

๒๕๑๑ จะเสร็จภายในต้นปี พ.ศ. ๒๕๑๔ แต่ถ้ามีอุปสรรคเกี่ยวกับพวกก่อการร้ายในลาวรบกวน และพวกคนงานกรรมกรเจ็บไข้ได้ป่วยมาก เพราะอยู่ในป่าดงที่มีไข้ป่าชุกชุมก็อาจจะไม่แล้วเสร็จตามกำหนด

ตัวเขื่อนน้ำหงึ่มนี้ยาว ๓๖๐ ม. สูงจากพื้นดินเดิม ๖๖ ม. ค่าก่อสร้างทั้งหมดประมาณ ๓๑ ล้านดอลลาร์ หรือราว ๖๒๐ ล้านบาท จะสามารถกักตุนน้ำไว้ได้ถึง ๘,๕๐๐ ล้านลูกบาศก์เมตร เนื้อที่ที่เป็นอ่างกักกันน้ำประมาณ ๓๗๐ ตารางกิโลเมตร และทดน้ำส่งไปหล่อเลี้ยงไร่นาเป็นเนื้อที่ถึง ๓๒,๐๐๐ เฮกตาร์ สามารถทำนาได้ปีละ ๒ ครั้ง สำหรับกระแสไฟฟ้าที่จะผลิตได้จากเขื่อนนี้ สามารถที่จะส่งกระแสไฟฟ้าไปให้ที่เวียงจันทน์และชดใช้กระแสไฟคืนแก่ประเทศไทยได้ตามสัญญาเกินความต้องการเสียอีก

เมื่อเขื่อนน้ำหงึ่มแล้วเสร็จเรียบร้อย เขื่อนผามอง ในโครงการลุ่มแม่น้ำโขงและสะพานข้ามแม่น้ำโขงบรรลุผลก่อให้เกิดน้ำไหล ไฟสว่าง ทางดี พี่น้องไทยลาวก็คงจะสุขีมีชีวิตชีวาเกษมสันต์หรรษาทั่วหน้ากัน ประวัติศาสตร์คงจะได้จารึกบันทึกเป็นอนุสรณ์ในเหตุการณ์เมื่อวันที่ ๑๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๑ ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ฯ และพระเจ้ามหาชีวิตลาวศรีสว่างวัฒนา[๑] ทั้งสองพระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนินทรงเป็นองค์ประธานในพระราชพิธีส่งและมอบกระแสไฟฟ้าแรงสูงจากเขื่อนอุบลรัตน์ประเทศไทยไปให้นครเวียงจันทน์สู่ประเทศลาว โดยทางการทั้งสองประเทศได้จัดให้มีพระราชพิธีกลางแม่น้ำโขงร่วมกันในแพพลับพลาเป็นปฐมฤกษ์ เรียกว่าเป็นการแลกเปลี่ยนกระแสไฟฟ้า

---

[๑] มีพระนามเต็มว่า "พระบรมเชษฐาธิบดีสุริยวงศาพระมหาศรีสว่างวัฒนา" ครองราชสมบัติเมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๒

ข้ามแม่น้ำโขงระหว่างประเทศเป็นแห่งแรก ครั้งแรกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งประเทศไทยได้ส่งซีเมนต์สำหรับก่อสร้างเขื่อนน้ำหงึ่มให้แก่ประเทศลาวมีมูลค่า ๒๕ ล้านบาท และประเทศลาวสัญญาว่าจะใช้กระแสไฟฟ้าคืนแก่ประเทศไทย เมื่อเขื่อนไฟฟ้าที่น้ำหงึ่มสร้างเสร็จแล้วดังกล่าว

เมื่อวันที่ ๙ กันยายน พ.ศ. ๒๕๑๒ รัฐบาลไทยก็จัดส่งข้าวสารเหนียวพร้อมทั้งสิ่งของเครื่องอุปโภคบริโภคบางอย่างมอบให้กับรัฐบาลลาว[๑] เพื่อช่วยเหลือแก้ไขสถานการณ์ในขณะนี้ และต่อมารัฐบาลไทยก็ยังได้มอบเงินจำนวนหนึ่งเพื่อช่วยเหลือพี่น้องทหารหาญของรัฐบาลลาวที่ได้รับบาดเจ็บจากการสู้รบในสมรภูมิเมืองสุยอีกวาระหนึ่งด้วย

รัฐบาลลาวมีโครงการตัดถนนอีกสายหนึ่งโดยสหรัฐอเมริกา(USAID/LAOS) ช่วยเหลือโดยแยกจากทางหลวงสายที่ ๑๓ *ที่บ้านห้วยบ่ามอน* (ก่อนจะถึงเมืองวังเวียงราว ๖ หรือ ๘ กม. แต่เลยทางแยกเข้าเขื่อนน้ำหงึ่มไปแล้ว) ไปยัง*เมืองซำทอง* ซึ่งตั้งอยู่บนเขา อากาศหนาวเยือกเย็นตลอดฤดูกาล ซึ่งเมืองซำทองนี้เป็นเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่ หมายจะตั้งเป็นที่ทำการแขวงเชียงขวางเดิม เพราะตัวเมืองเชียงขวางเดิมและทุ่งไหหินถูกขบวนการประเทศลาวยึดไปเมื่อ ๔–๕ ปีมานี้[๒] เมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๕๑๒ แต่ก็อาจจะถูกเปลี่ยนเมื่อสงครามที่ไม่ประกาศผลัดกันรุกผลัดกันไล่ยึดเยื้อมาเป็นเวลาสิบ ๆ ปีแล้ว ทางหลวงสายใหม่นี้เลียบขอบบริเวณอ่างเก็บน้ำเขื่อน

---

[๑] สมัยที่ ฯพณฯ เอนทริ พิชเยนทรโยธิน เป็นเอกอัครราชทูตไทยประจำราชอาณาจักรลาว ณ นครเวียงจันทน์

[๒] แต่ทหารฝ่ายรัฐบาลลาวตีกลับคืนมาได้

น้ำหงึ่มตะวันตกเลียบเลาะไปตามไหล่เขาอันสลับซับซ้อน ภูมิประเทศล้วนเป็นป่าดงหนาทึบอย่างยิ่ง มีหมู่บ้านห่างกันมาก ส่วนมากเป็นพวกแม้วถนนนี้ไปข้ามน้ำหงึ่มด้านตะวันออก เหนือเขื่อนไปมากจวนจะถึงบ้านนาหลวงระยะทางประมาณ ๙๐ กม. (ตามคำนวณคร่าว ๆ ทางอากาศ) ถ้าไปเครื่องบินจากเวียงจันทน์ก็ราว ๕๕ นาที

๑. เขื่อนอบลรัตน์ ตั้งอยู่ลำน้ำพอง ภพานคำ (หรือภคอนคำก็เรียก) ในท้องที่ตำบลโคกสูง อำเภอเมืองฯ จังหวัดขอนแก่น ซึ่งก็เป็นที่ปากลำน้ำเซินเกิดจากภูเขาเพชรบูรณ์และภูเขาในท้องที่จังหวัดชัยภูมิ ไหลมาตกลำน้ำพองเหนือเขื่อนพอดี ซึ่งน้ำพองนี้ต้นน้ำแท้ ๆ เกิดจากภูเขาหลวงในท้องที่อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย ด้านละเหลี่ยมเขากับน้ำเลย ที่ไหลผ่านอำเภอวังสะพุงจังหวัดเลยตกแม่น้ำโขงใต้ปากเหือง เหนือเชียงคาน มีคนส่วนมากเข้าใจว่าต้นน้ำพองนั้นเกิดจากหลังแปภูกระดึง ที่จริงสายน้ำที่เกิดจากหลังภูกระดึงเป็นอีกส่วนหนึ่งต่างหาก คือสายน้ำที่เกิดจากห้วยวังกวาง-น้อยหน้าที่พักป่าไม้หลังภูกระดึง อีกสายหนึ่งไหลจาก*สระแก้ว สระอโนดาต* กลายเป็นน้ำตก แล้วไหลมารวมกันกับสายห้วยวังกวางน้อยหน้าที่พักป่าไม้ดังกล่าว แล้วไหลตกลำน้ำพองใหญ่เหนือบ้านนาน้อย เหลี่ยมภูกระดึงด้านหล่มสัก ไหลเลียบเชิงภูกระดึงด้านตะวันตกเฉียงใต้ผ่านบ้านนาน้อย บ้านนาโก บ้านนายาง ฯลฯ ยังมีแควพองใหญ่อีกแควหนึ่ง ซึ่งแควนี้จึงเกิดจากหลังภูกระดึงโดยตรง เหลี่ยมน้ำถ้ำสอ คือ *น้ำตกถ้ำสอ* และมีสายน้ำเล็กๆ อีกหลายสายไหลมารวมกันเรียกว่า *พองโก* หรือ *พองน้อย* ไหลผ่านบ้านนางเลิศ บ้านนาแปน บ้านสีฐาน (อำเภอภูกระดึง) ตกพองใหญ่ใต้บ้านนายางและเหนือผานกเค้า

ภูพานคำ มีเทือกยาวเหยียดต่อมาจากภูอ้ายด้วงช่องสามหมอ (จ.ชัย-ภูมิ) ภูผาแดง–ภูเม็ง ในท้องที่อำเภอมัญจาคีรี ทางหลวงสายขอนแก่น–ชุมแพ–วังสะพุง–เลย ก็ข้ามเทือกเขานี้ตรงที่เรียกว่า *ฝายพญานาค* ซึ่งเป็นตอนที่ต่ำเตี้ย ถ้าไม่สังเกตให้ดีหรือไม่รู้มาก่อน ผ่านไปมาก็เห็นเป็นเพียงลูกเนินธรรมดา คือตรงระหว่าง กม. ๓๐–๓๕ ส่วนฝั่งน้ำพองตะวันออกต่อภูพานก็มีเทือกเขาที่เรียกกันว่า *ภูพาน* ยาวเหยียดไปในท้องที่อำเภอโนนสัง อำเภอเมืองอุดรฯ และอำเภอหนองบัวลำภู น้ำพองไหลมาพาดตรงที่เขาชนกันถูกภูเขา ๒ ลูกนี้หนีบเข้าจึงเรียกว่า *พองหนีบ* อีกชื่อหนึ่ง และกลายเป็นทำนบธรรมชาติขึ้นจึงเหมาะสำหรับสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ตรงนี้พอดี

การเดินทางเข้าไปยังเขื่อนอุบลรัตน์ ตามถนนสายมิตรภาพ (จากขอนแก่นถึงทางแยกบ้านคำแก่นคูน) แล้วแยกซ้ายเข้าไปยังตัวเขื่อนอีก ๒๔ กม. จึงรวมเป็น ๕๕ กม. ทางลาดยางเสร็จ

ตัวเขื่อนสูง ๓๒ ม. กว้าง ๗.๕๐ ม. ยาว ๘๐๐ ม. ฐานของตัวเขื่อนกว้าง ๑๒๐ ม. สามารถกักกันน้ำไว้ได้ถึง ๒,๕๕๐ ลูกบาศก์เมตร เนื้อที่ที่เป็นอ่างกักกันน้ำประมาณ ๔๑๐ ตารางกิโลเมตร และทดน้ำส่งไปเลี้ยงหล่อไร่นาเป็นเนื้อที่ ๓๑๘,๐๐๐ ไร่

เดิมบริเวณหน้าเขื่อนเป็นป่าดงดิบ เหนือเขื่อนขึ้นไปมีหมู่บ้านราษฎรไร่นาที่อยู่ริมฝั่งน้ำพองทั้ง ๒ ข้าง คือในเขตท้องที่อำเภอเมืองขอนแก่น อำเภอน้ำพอง อำเภอโนนสัง อำเภอภูเวียง และอำเภอหนองบัวลำภู ก็ได้อพยพครอบครัวไปหลายพันครัวเรือน ปล่อยให้เรือกสวนไร่นาเคหสถานบ้านเรือนที่เคยอยู่อาศัยมาตลอดชั่วคนต้องสละทิ้งหมด เพราะถูกน้ำท่วมตลอดกัปกัลป์ บัดนี้ได้กลายเป็นทะเลสาบอันกว้างใหญ่มีปลาน้ำจืดนานา

ชนิดชุกชุมมหาศาล ชั้นแรกรัฐบาลและประชาชนเป็นห่วงราษฎรที่ถูกอพยพเกรงจะไม่มีที่อยู่อาศัยและที่ทำมาหากิน แต่บัดนี้ราษฎรที่ถูกอพยพเลยมีอาชีพกลายเป็นชาวประมง (จำเป็น) ไป ปลาที่จับได้มีทั้งปลาสดแล้วเอามาทำปลาแห้ง ปลาร้า ปลาเค็ม ฯลฯ ขนาดบรรทุกรถยนต์ไปจำหน่ายท้องตลาดขอนแก่นและจังหวัดใกล้เคียง นับว่าได้ทำกันเป็นล่ำเป็นสันและปริมาณมากด้วย โดยไม่วิตกและเป็นห่วงเรื่องการทำมาหากินเช่นอย่างแต่ก่อนอีก

เขื่อนอุบลรัตน์เริ่มก่อสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒ ทำการก่อสร้างอยู่ราว ๖ ปีเศษ เมื่อสร้างเสร็จเรียบร้อย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินีนาถฯ พร้อมด้วยพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าอุบลรัตน์ราชกัญญาฯ ได้เสด็จไปกระทำพิธีเปิดเขื่อนเมื่อวันที่ ๑๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๙ โดยใช้งบประมาณทั้งสิ้น ๕๐๐ ล้านบาทเศษ

๒. เขื่อนน้ำพุง ตั้งอยู่ที่ลำน้ำพุงที่คำเผีม (หรือคำเพิม) ท้องที่ตำบลโคกสูง อำเภอกุดบาก จังหวัดสกลนคร ตัวเขื่อนห่างจากจังหวัดสกลนคร ๓๕ กม.เศษ ทางเข้าเขื่อนแยกจากทางหลวงสายสกลนคร – กาฬสินธุ์ กม. ๓๑+๗๐๐ เข้าไปอีก ๔,๐๐๐ เมตร ตัวเขื่อนเป็นแบบชนิดถมหิน แกนกลางเป็นดินเหนียวปนทราย สันเขื่อนกว้าง ๑๐ เมตร สูงจากระดับน้ำทะเล ๒๘๖.๕ เมตร สูงจากพื้นดินเดิม ๔๐ เมตร มีความยาวตามแนวสันเขื่อน ๑,๗๒๐ เมตร นับว่าเป็นเขื่อนที่ยาวที่สุดที่ได้สร้างแล้วในประเทศไทย สามารถกักกันน้ำไว้ได้ถึง ๑๕๐,๐๐๐,๐๐๐ ลูกบาศก์เมตร และทดน้ำไปหล่อเลี้ยงไร่นาเป็นเนื้อที่ประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ ไร่ และช่วย

บรรเทาความเสียหายแก่พื้นที่บริเวณตำบลหนองหารซึ่งจะเกิดน้ำท่วมเป็นพื้นที่ประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ ไร่ นอกจากนี้ยังมีฝายน้ำล้นอยู่ทางซ้ายมือของผังน้ำพุงอีก เป็นฝายซึ่งไม่มีประตูปิด–เปิด สำหรับให้น้ำไหลผ่านลงไปรางคอนกรีตโดยตรง ส่วนบนของฝายน้ำล้นมีสะพานข้ามตัวเขื่อนกว้าง ๑๐ ม. ได้ด้วย น้ำที่ถูกกักไว้เหนือเขื่อนจะถูกชักไปจากอุโมงค์ส่งน้ำรูปเกือกม้ากว้างประมาณ ๒ เมตร ยาว ๔๓๐ เมตร ระดับที่ส่งไปเท่ากับระดับความสูง ๘๑ เมตร ใช้ขับเครื่องกังหันน้ำ สำหรับตัวอาคาร โรงไฟฟ้าสร้างด้วยคอนกรีตเสริมเหล็กมีพื้นที่ประมาณ ๖๗๐ เมตร มีปริมาตร ๓,๕๐๐ กิโล-วัตต์ ต่อจากเครื่องไฟฟ้าก็ติดตั้งหม้อแปลงไว้ภายนอกอาคาร ลานสวิตช์อยู่ติดกับตัวอาคารไฟฟ้า ประกอบด้วยอุปกรณ์ต่าง ๆ สำหรับใช้ระบบไฟฟ้า

ระบบไฟฟ้า แนวสายไฟฟ้าทั้งสิ้นยาว ๒๐๗ กม. แบ่งออกเป็น ๒ ระบบคือ ระบบ ๖๙,๐๐๐ โวลท์ ยาวประมาณ ๑๑๐ กม. โดยใช้ระบบแรงดัน ๖๙,๐๐๐ โวลท์ จากเขื่อนไปยังอำเภอธาตุพนม ผ่านอำเภอเมืองสกลนคร และอำเภอนาแก มีสถานีจ่ายไฟย่อย ๓ แห่ง คือ ที่อำเภอเมืองสกลนคร อำเภอนาแก และที่อำเภอธาตุพนม

ต้นน้ำพุงเกิดจาก *สันหมากมี่* ซึ่งเป็นที่ราบสูงอยู่บนยอดเขาภูพานห่างจากทางหลวงสายสกลนคร–กาฬสินธุ์ (ที่บ้านต้อน) ตะวันตกประมาณ ๑๐ กม. และต้องปีนเขาขึ้นไปอีกประมาณ ๓ กม. เศษ

สันหมากมี่นี้ เมื่อครั้งผู้เขียนมาทำการสำรวจทางสายจากอุดรธานี–สกลนคร–นครพนม และจากสกลนคร–กาฬสินธุ์ – มหาสารคาม และจากยางตลาด–ขอนแก่น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙–๒๔๘๐ ขณะที่ตั้งแคมป์พักอยู่ที่

บ้านต้อน (กม. ๔๕) ริมน้ำพุง มีชาวบ้านมาชวนให้ไปชมสันหมากมี่ว่าอากาศและทิวทัศน์สวยงามดีนัก ไม่แพ้ภูกระดึง จังหวัดเลย แต่ก็หาโอกาสไม่ได้เพราะงานรัดตัว แต่ได้มีผู้ไปพบเห็นมาเล่าให้ฟังว่าเป็นที่ราบกว้างใหญ่แบบหลังภูกระดึง แต่ภูกระดึงเต็มไปด้วยต้นสนหางสิงห์ (Pinusmerkusii และ Pinuskhasya) แต่ที่ราบสูงสันหมากมี่นี้เต็มไปด้วยต้นหมากมี่ (ต้นขนุน) ฤดูขนุนตกลูก จะมีช้าง ชะนี ค่าง ลิงไปกินเป็นอันมาก ผู้เขียนถามว่าไม่ใช่ขนุนบ่าหรือ เขาตอบว่าเป็นขนุนบ้านทั้งนั้น จะมีมาแต่เมื่อไรไม่ทราบ หรือจะเคยเป็นที่ตั้งบ้านมาก่อนแล้วมาร้างไปก็ไม่รู้ได้ บนที่ราบสูงนี้ยังมีภูเขาตั้งซ้อนกันขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง น้ำท่าบริบูรณ์ตลอดปีแล้วไหลลงตามซอกเขาของสันหมากมี่แยกออกเป็น ๓ สาย ทางทิศตะวันออกไหลลงมาคือ *ต้นลำน้ำพุง* ทิศตะวันตกเป็น *ต้นน้ำอูน* ไหลตกลำสงคราม และทิศใต้เป็น*ต้นลำน้ำปาว* ซึ่งมีต้นน้ำหรืออีกแควหนึ่งไหลจากหนองหารกุมภวาปี อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี มารวมกันแล้วไหลผ่านจังหวัดกาฬสินธุ์และอำเภอกมลาสัย ตกลำน้ำชี

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ การพลังงานแห่งชาติได้รับอนุมัติจากรัฐบาลให้เจรจาว่าจ้าง บริษัทอีเล็คตริคพาวเวอร์ ดีเวลออฟเมนต์ จำกัด แห่งประเทศญี่ปุ่น ให้ดำเนินการสำรวจขั้นรายละเอียดและออกแบบสร้างโครงการ และพลังงานแห่งชาติก็ได้ตกลงทำสัญญากับบริษัทดังกล่าว และปรากฏงานได้สำเร็จเรียบร้อยในเดือนมิถุนายนปีเดียวกัน ฯพณฯ จอมพลถนอม กิตติขจร นายกรัฐมนตรี เป็นผู้มาประกอบวางศิลาฤกษ์ เมื่อวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๗ ค่าใช้จ่ายในการก่อสร้างโครงการเขื่อนน้ำพุงนี้ได้ประมาณไว้

เป็นเงิน ๔๒ ล้านบาท และในงบประมาณปี ๒๕๐๘ เป็นเงิน ๖๘ ล้านบาท งานนี้มีผู้รับเหมาก่อสร้างร่วมกับทางการได้ทำการก่อสร้างแล้วเสร็จทันตามสัญญา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ฯ พร้อมด้วยพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าวชิราลงกรณ์ และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าอุบลรัตน์ราชกัญญา ฯ เสด็จพระราชดำเนินไปทรงประกอบพิธีเบิดเขื่อนน้ำพุงเมื่อวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๘

เขื่อนน้ำพุงนี้ ไม่ได้อพยพหมู่บ้านราษฎรแลถูกไร่นาเสียหายมาก เหมือนกับเขื่อนอุบลรัตน์ เขื่อนน้ำปาว และเขื่อนโดมน้อย เพราะเขื่อนน้ำพุงสร้างอยู่ในหุบเขาห่างจากหมู่บ้านราษฎรแถบนี้ กอปรด้วยภูมิประเทศเป็นเขาคือเทือนเขาภูพาน ตอนหนึ่งของน้ำพุงนี้ได้ไหลวกอ้อมภูเขามีระดับแตกต่างกันถึง ๕๐ ม. ซึ่งที่แห่งนี้ทางราชการได้เลือกเป็นทำเลสำหรับก่อสร้างเขื่อนน้ำพุง เพราะเป็นที่เหมาะเพื่อเก็บกระแสน้ำไว้ผลิตกระแสไฟฟ้า ฯลฯ

นอกจากประโยชน์ดังกล่าวแล้วข้างต้น เขื่อนน้ำพุงจะใช้ประโยชน์ในการประมงน้ำจืด โดยคาดว่าจะสามารถทำรายได้ปีละประมาณ ๔๐๐,๐๐๐ บาท ทั้งเป็นศูนย์กลางท่องเที่ยวและพักผ่อนหย่อนใจอีกแห่งหนึ่งทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งจะเป็นการส่งเสริมเศรษฐกิจและอนามัยให้แก่ประชาชนของจังหวัดสกลนครและใกล้เคียงด้วย

เมื่อเขื่อนน้ำพุงสร้างเสร็จแล้ว เกิดน้ำท่วมถนนสายสกลนคร–กาฬสินธุ์ ต้องสร้างทางเปลี่ยนแนวใหม่ให้พ้นระดับน้ำท่วม (แบบเดียวกับสร้างถนนสายมิตรภาพเสร็จแล้ว เกิดมีโครงการลำตะคอง จังหวัดนครราชสีมาขึ้นทีหลัง ต้องเปลี่ยนเส้นทางสายมิตรภาพและทางรถไฟตอนนี้ใหม่พ้น

ระดับน้ำท่วมเสียงบประมาณไปอีกไม่ใช่น้อย) โดยแยกจากทางเก่า กม. ที่ ๓๕+๗๐๐ ถึง กม. ๔๘+๑๐๐ มีผู้สำรวจแล้วว่าน้ำพุงมีความยาว ๑๑๐ กม. ไหลตกหนองหาร สกลนคร

นอกจากเขื่อนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่สร้างเสร็จดังกล่าวแล้ว ยังมีบรรดาเขื่อนต่างทั้ง ๆ ที่อยู่ในระหว่างก่อสร้าง และในโครงการขนาดไล่เลี่ยกับเขื่อนอุบลรัตน์และเขื่อนน้ำพุงอีก ๔ เขื่อน คือ เขื่อนน้ำปาว เขื่อนน้ำพรม เขื่อนสิรินธร (โดมน้อย) และเขื่อนน้ำสาน

๓. เขื่อนน้ำปาว โครงการลำน้ำปาว เป็นโครงการสร้างอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ ตั้งอยู่ระหว่างบ้านสะอาดกับบ้านหนองสองห้อง อำเภอเมือง ฯ จังหวัดกาฬสินธุ์ ห่างจากตัวอำเภอ ฯ ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ๓๖ กม. เศษ โดยแยกจากทางหลวงสายมหาสารคาม–กาฬสินธุ์ที่ กม. ๓๒.๕๐๐ (ซ้าย) แล้วเข้าไปยังเขื่อนอีก ๒๖ กม. ตัวเขื่อนปิดกั้นห้วยยางและลำน้ำปาวติดต่อกัน ระหว่างอ่างเก็บน้ำนี้จะมีคลองเชื่อมให้น้ำไหลได้ ระหว่างอ่างน้ำทั้งสองนี้ได้ตลอด

จุดประสงค์ ในการสร้างโครงการนี้ขึ้น เพราะว่าการทำนาในบริเวณพื้นที่ทางฝั่งขวาของลำน้ำปาวได้อาศัยน้ำฝน ซึ่งมีจำนวนไม่เพียงพอกับความต้องการของพืช และมักจะปรวนแปรไม่แน่นอน นอกจากนั้นโครงการนี้ยังสามารถป้องกันน้ำท่วมในบริเวณนี้แทบทุกปี อันเป็นผลพลอยได้ในการสร้างเขื่อนนี้ด้วย

ฉะนั้น รัฐบาลจึงได้เห็นความสำคัญของโครงการนี้ และได้จัดเข้าไว้ในแผนกพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ แต่เนื่องจากรัฐบาลต้องการสร้างโครงการนี้เพื่อบรรเทาความเดือดร้อนของราษฎรโดยเร็วที่สุด จึงได้ติดต่อ

กู้เงินจากองค์การ A.I.D. (Agency for International Development) เพื่อเป็นเงินทุนส่วนหนึ่งในการสร้างโครงการนี้ และได้เจรจาตกลงกันเรียบร้อยแล้ว ขณะนี้การก่อสร้างกำลังดำเนินการอยู่

ตัวเขื่อน เป็นแบบเขื่อนดิน ๒ ตอนปิดกั้นห้วยยางและลำน้ำปาวต่อกัน มีระดับสันเขื่อน ๑,๖๗.๗ (ร.ท.ก.) สันเขื่อนสูงที่สุด ๓๐.๗ ม. ยาว ๖.๒๐๐ กม. ความกว้างของสันเขื่อน ๘ ม. สามารถกักน้ำไว้ได้ประมาณ ๑,๒๐๐ ล้านลูกบาศก์เมตร สามารถช่วยพื้นที่การทำนาบนฝั่งขวาและซ้ายของลำน้ำปาวบริเวณจังหวัดกาฬสินธุ์ประมาณ ๓๓๘,๘๐๐ ไร่ และในฤดูแล้ง เขื่อนนี้จะระบายน้ำมาช่วยเนื้อที่สำหรับปลูกพืชไร่ได้อีกประมาณ ๒๕,๐๐๐ ไร่ และมีคลองส่งน้ำสายใหญ่ฝั่งขาวชักน้ำจากอ่างห้วยยางได้วินาทีละ ๓๘.๘ ลูกบาศก์เมตร โดยส่งไปให้คลองซอยย่อยอีก ๓ สาย เพื่อส่งน้ำให้พื้นที่นาอีกต่อหนึ่ง คลองส่งน้ำสายฝั่งขวานี้ น้ำจะวิ่งไปตามที่สูงบนฝั่งขวาของลำน้ำปาว ซึ่งเป็นพื้นที่โครงการ ฯ และจะทิ้งน้ำลงอ่างเก็บน้ำ*บึงอร่าม* ซึ่งอยู่ห่างจากอำเภอยางตลาดทางทิศตะวันตก ๓ กม. คลองนี้มีความยาว ๓๘ กม. นอกจากมีคลองส่งน้ำสายใหญ่แล้ว ยังมีคลองสายใหญ่ฝั่งซ้ายซึ่งรับน้ำจากอ่างน้ำปาวเลาะไปตามสันเนินทางฝั่งซ้ายของลำน้ำปาวเพื่อหล่อเลี้ยงเนื้อที่ทางด้านนั้น คลองนี้ยาว ๑๙+๒๐๐ กม. โครงการ ฯ จะคลุมพื้นที่ในเขตอำเภอยางตลาด อำเภอสหัสขันธ์และอำเภอกมลาสัย โดยมีพื้นที่ทั้งหมด ๓๕๐,๐๐๐ ไร่ และพื้นที่ที่รับน้ำจริง ๆ ๓๓๘,๘๐๐ ไร่

ผลประโยชน์ นอกจากได้รับประโยชน์ทางด้านชลประทานไร่นาดังกล่าวแล้ว จะได้รับผลประโยชน์ทางอ้อมอื่น ๆ อีกเช่น การบำรุงพันธุ์ปลาและเป็นสถานที่พักผ่อนของประชาชนตามบริเวณของอ่างเก็บน้ำ นอกจากนี้

ยังป้องกันความเสียหายที่จะเกิดจากน้ำท่วมบนพื้นที่ประมาณ ๓๗,๐๐๐ ไร่ หรือคิดเป็นค่าเสียหายป้องกันได้ประมาณ ๗ ล้านบาท โครงการนี้ยังสามารถผลิตไฟฟ้าพลังน้ำได้ ซึ่งจะต่อโยง GRID ของไฟฟ้าภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จะได้ผลผลิตไฟฟ้าในปีหนึ่ง ๑๐.๔ ล้านกิโลวัตต์ชั่วโมงมี Firm Power ๗๐๐ กิโลวัตต์ และ Installed Capacity ๓,๐๐๐ กิโลวัตต์

ค่าลงทุน ค่าก่อสร้างทั้งหมดเป่นเงิน ๓๐๙ ล้านบาท กำหนดเวลาก่อสร้าง ๕ ปี และได้เริ่มลงมือทำการก่อสร้างตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๐๖ การก่อสร้างเขื่อนใหญ่กำหนดสร้างเสร็จในปี พ.ศ. ๒๕๑๐ ส่วนงานก่อสร้างระบบส่งน้ำในเนื้อที่ ๑๐๐,๐๐๐ ไร่ กำหนดเสร็จในปี พ.ศ. ๒๕๐๙ ส่วนอีก ๒๓๘,๘๐๐ ไร่นั้น กำหนดจะสร้างเสร็จภายใน พ.ศ. ๒๕๑๓

การอพยพราษฎรออกจากเขตน้ำท่วม ตามโครงการอพยพราษฎรออกจากเขตน้ำท่วมของโครงการลำน้ำปาวนี้ ได้ดำเนินการมาแต่ พ.ศ. ๒๕๐๘ จำนวนประมาณ ๑,๐๐๐ ครัวเรือน ราษฎรประมาณ ๘,๐๐๐ คน และได้อพยพสิ้นเสร็จมาแล้วในปี พ.ศ. ๒๕๑๐ ประมาณ ๑,๑๗๕ ครอบครัว วัด ๑๔ วัด โรงเรียน ๙ โรงเรียน ราษฎรทั้งสิ้น ๑๖,๕๑๗ คน ส่วนที่ดินที่ถูกน้ำท่วมซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยและที่ทำมาหากินประมาณ ๕๐,๐๐๐ ไร่ ในการอพยพราษฎรออกจากเขตน้ำท่วมตามโครงการนี้ ต้องอพยพเข้ามาทำมาหากินในพื้นที่ใหม่ โดยจัดเป็นนิคมสร้างตนเองของกรมประชาสงเคราะห์ ได้กำหนดระยะเวลาดำเนินการเป็นโครงการ ๓ ปี และก็ได้จัดการอพยพเสร็จสิ้นไปตามโครงการแล้ว

๔. เขื่อนน้ำพรม เขื่อนนี้ตั้งอยู่ในลำน้ำพรม (หลุบคอน) ระหว่างเชิงเขาใหญ่ผาจิตกับเทือกภูกำแพงหรือเชิงภูเขียวที่ซำเม็ก บ้านทุ่งลุยลาย

ตำบลทุ่งพระ อำเภอคอนสาน จังหวัดชัยภูมิ ทางที่จะเข้าไปยังเขื่อนนี้โดยแยกจากทางหลวงสายที่ ๑๒ (ขอนแก่น–ชุมแพ–เลย) ตรงกม. ๙๕ (บ้านหัน) อำเภอชุมแพเข้าไปอีกประมาณ ๕๔ กม. และอีกทางหนึ่งแยกจากทางหลวงสายชุมแพ–ภูเขียว กม. ๑๓.๗๐๐ (บ้านหนองสองห้อง) เข้าทางหลวงจังหวัดสายไปบ้านลาด–อำเภอคอนสาน ๔๓ กม. และต่อจากนี้ไปยังเขื่อนอีกประมาณ ๔๐ กม. เศษ ต้องไปตามทางรถชักลากไม้ของโรงเลื่อยเอกชน เพราะถนนยังไม่ได้สร้างถาวร

ลักษณะของโครงการเขื่อนน้ำพรม เป็นโครงการลุ่มน้ำพองตอนบน Site ที่เหลือจากการสำรวจมา ๒ ปี ตรงที่กะจะสร้างเขื่อนนี้มีระดับ ๘๐๐ ม. (จากระดับน้ำทะเลปานกลาง) เป็นเขื่อนหินสูงประมาณ ๖๐–๗๐ ม. สามารถที่จะเก็บน้ำไว้ได้ถึง ๑๗๓ ล้านลูกบาศก์เมตร โดยเป็น Working Storage ๑๓๙ ล้านลูกบาศก์เมตร นอกนั้นเป็น Dead Storage ๓๔ ล้านลูกบาศก์เมตร สำหรับที่เข้าอ่างมีประมาณปีละ ๑๘๐ ล้านลูกบาศก์เมตร เพื่อให้ได้ Head สูงจะมีอุโมงค์รับน้ำจากอ่างเก็บน้ำยาวประมาณ ๕,๕๐๐ ม. ไปทิ้งในลำน้ำเซินเพื่อผลิตพลังงานไฟฟ้า ซึ่งให้ความแตกต่างกันถึงประมาณ ๓๙๐ ม. ทำให้สามารถติดเครื่องกำเนิดไฟฟ้าได้ ๒ ตัว ตัวละ ๒๐,๕๐๐ กิโลวัตต์ รวมกำลังผลิตได้ ๔๑,๐๐๐ กิโลวัตต์มายังจังหวัดขอนแก่นและเข้าเขื่อนกับระบบสายส่งเขื่อนอุบลรัตน์ ซึ่งมีความยาวทั้งสิ้นประมาณ ๑๓๕ กม. ค่าก่อสร้างโครงการเขื่อนน้ำพรมนี้เป็นเงินประมาณ ๓๖๙ ล้านบาท

โครงการเขื่อนน้ำพรมนี้ ทางการไฟฟ้าตะวันออกเฉียงเหนือได้แถลงพิจารณารวบรวมข้อมูลและวางแผนงานมาตามลำดับ ซึ่งขณะนี้ได้พิจารณาถึงขั้นความเหมาะสมของโครงการ Feasibility Studies เสร็จแล้ว ผล

ปรากฏว่าโครงการน้ำพรมมีความเหมาะสมอย่างยิ่ง กล่าวคือเมื่อพิจารณาถึงความต้องการพลังงานไฟฟ้าแล้ว จะต้องดำเนินให้เสร็จในปลายปี พ.ศ. ๒๕๑๕ คือจะต้องดำเนินงานการตระเตรียมงานเบื้องต้นในงบประมาณปี พ.ศ. ๒๕๑๒ และจะเริ่มก่อสร้างใหญ่ในต้นปี พ.ศ. ๒๕๑๓ ในด้านเทคนิคไม่มีปัญหาแต่อย่างใด ส่วนในด้านเศรษฐกิจโครงการน้ำพรมจะสามารถผลิตพลังงานไฟฟ้าได้ในราคาถูก คือต้นทุนการผลิตจะมีค่าเพียงยูนิตละ ๑๗ สตางค์เท่านั้น

ส่วนในด้านการชำระเงินกู้ต่างประเทศที่ต้องการมาลงทุนนั้น ก็สามารถจะชำระเงินกู้ด้วยผลประโยชน์ของโครงการฯได้เองในระยะเวลาไม่เกิน ๒๐ ปี นอกจากประโยชน์ทางพลังงานไฟฟ้าแล้ว โครงการน้ำพรมยังจะอำนวยประโยชน์อื่น ๆ อีก คือช่วยอุทกภัยทางด้านท้ายน้ำ ช่วยในการชลประทานในระยะต่อไป ช่วยให้เกิดแหล่งประมงน้ำจืดในอ่างเก็บน้ำ และยังให้เกิดเป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนใจแก่ประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยทั่วไปอีกแห่งหนึ่งด้วย

๕. เขื่อนสิรินธร (โดมน้อย) เขื่อนนี้ตั้งอยู่บริเวณแก่งหรือน้ำตกแซน้อยในลำโดมน้อย ซึ่งมีต้นกำเนิดจากภูเขาดงเร็ก แล้วไหลตกแม่น้ำมูลฝั่งขวาใกล้ปากมูลตก ท้องที่ตำบลฝางคำ อำเภอบ้านด่าน จังหวัดอุบลราชธานี ตัวเขื่อนเป็นแบบเขื่อนถมดินด้วยหิน มีแกนดินเหนียวอยู่ตรงกลาง ห่างจากตัวจังหวัดประมาณ ๗๒ กม. และห่างจากอำเภอพิบูลมังสาหาร ๒๙ กม. โดยแยกจากทางหลวงสายที่ ๑๖ (วารินฯ-พิบูลฯ--ช่องเม็ก) ที่กม. ๕๙ (บ้านนาเจริญ) และเข้าไปยังเขื่อนอีก ๑๓ กม. เป็นทางผิวจราจรลูกรัง และต่อไปหากสร้างเขื่อนเสร็จแล้วก็จะได้ลาดยางกว้าง ๘.๐๐ ม.

สำหรับโครงการเขื่อนสิรินธรนั้น การพลังงานแห่งชาติเป็นผู้ก่อสร้างเขื่อนและสายส่งไฟฟ้าแรงสูง และกรมชลประทานก่อสร้างเป็นระบบชลประทาน เมื่อสร้างเสร็จจะก่อให้เกิดอ่างเก็บน้ำเหนือเขื่อนมีเนื้อที่ ๒๒๕ ตารางกิโลเมตร ติดตั้งเครื่องกำเนิดไฟฟ้ามีกำลังผลิต ๓๖,๐๐๐ กิโลวัตต์ สามารถไปจำหน่ายในเขตจังหวัดอุบลฯ ศรีสระเกษและสุรินทร์ และสามารถส่งไปเชื่อมโยงกับระบบไฟฟ้าเขื่อนอุบลรัตน์และเขื่อนน้ำพุง เพื่อจำหน่ายให้แก่ราษฎรตามจังหวัดต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้อีกด้วย และอาจส่งกระแสไฟฟ้าไปจำหน่ายถึงเมืองโพนทอง เมืองเก่าคันเกิง และเมืองปากเซนครจำปาศักดิ์ในประเทศลาวได้อีกด้วย เพราะเมืองปากเซอยู่ห่างจากเขื่อนนี้ไปประมาณ ๖๐ กม. เศษเท่านั้น แต่ทั้งนี้รัฐบาลทั้งสองจะต้องตกลงเจรจากันก่อน หรือจะมีอะไรแลกเปลี่ยน เช่นทางเราได้ส่งกระแสไฟฟ้าจากเขื่อนอุบลรัตน์ ไปยังเมืองเวียงจันทน์ดังกล่าวแล้วเป็นต้น

รายละเอียดทั่วไปของเขื่อนมีดังนี้

๑. สันเขื่อนกว้าง ๗.๕๐ เมตร ความสูงของเขื่อนจากระดับพื้นเดิมของลำน้ำ ๔๑ เมตร

๒. ฐานเขื่อนกว้างที่สุดประมาณ ๑๗๐ เมตร

๓. ความจุของอ่างเก็บน้ำ ๑,๔๙๐,๐๐๐,๐๐๐ ลูกบาศก์เมตร ซึ่งสามารถเก็บกักน้ำที่นำไปใช้ประโยชน์ได้ประมาณ ๗๑๐,๐๐๐,๐๐๐ ลูกบาศก์เมตร

๔. สามารถส่งน้ำไปช่วยในการชลประทานไร่นาเป็นเนื้อที่ประมาณ ๑๕๐,๐๐๐ ไร่ ซึ่งขณะนี้กรมชลประทานได้ดำเนินการก่อสร้างหัวงานและระบบคลองอยู่บริเวณหัวงานที่บ้านโนนจันทร์แล้ว

๕. ค่าก่อสร้างเป็นเงินทั้งสิ้นประมาณ ๒๘๓ ล้านบาท ซึ่งเป็นงบประมาณแผ่นดินประมาณ ๑๔๑.๕ ล้านบาท และเงินกู้จากต่างประเทศ ๑๓๕.๕ ล้านบาท

เขตน้ำท่วม ของโครงการนี้มีอยู่ ๒ อำเภอคือ อำเภอพิบูลมังสาหาร และอำเภอบุณฑริก แยกได้เป็น ๔ ตำบล ๓๖ หมู่บ้าน มี ๑,๒๖๐ ครอบครัว ประมาณ ๗,๐๐๐ คน เป็นพื้นที่นาและไร่ประมาณ ๔๐,๐๐๐ ไร่ มีวัด ๙ วัด และโรงเรียน ๗ โรงเรียนอยู่ในบริเวณอ่างเก็บน้ำด้วย และจะต้องสร้างทางหลวงทดแทนทางหลวงซึ่งจะถูกน้ำท่วมอีกประมาณ ๒๔ กม. เกี่ยวกับการอพยพราษฎรออกจากเขตน้ำท่วม ชั้นแรกทางการจะอพยพราษฎรไปไว้ที่นิคมสร้างตนเองที่มุกดาหารหรือนิคมน้ำพอง แต่ราษฎรทั้งหมดไม่เห็นด้วย เพราะห่างจากที่เดิมบ้านเกิดเมืองนอนไปมาก การพลังงานแห่งชาติกับทางราชการจังหวัดอุบลราชธานีจึงได้ร่วมกันขอเบิดป่าสงวนใกล้บริเวณอ่างเก็บน้ำ โดยจะใช้เครื่องมือเครื่องจักรที่กำลังสร้างเขื่อนมาบุกเบิก หลังจากได้รับการอนุมัติจากคณะรัฐมนตรีแล้ว เมื่อกระทำได้ดังกล่าวนี้ จะมีผลดีในด้านประหยัดค่าใช้จ่ายที่จะใช้ในการอพยพคนเป็นพัน ๆ ครอบครัว และเพื่อเอาใจราษฎรที่ต้องการทำกินในถิ่นเดิมด้วย และคณะรัฐมนตรีก็ได้อนุมัติแล้ว

๖. เขื่อนน้ำสาน ซึ่งมีต้นกำเนิดจากเทือกเขาตอนกลางจังหวัดเลย ด้านทิศเหนือของเทือกภูหลวง ทิศใต้ของจังหวัดเลยไหลลงไปรวมเป็นลำน้ำสาน แล้วไหลลงสู่แม่น้ำเหือง ๆ ไหลลงสู่แม่น้ำโขงอีกต่อหนึ่ง ตัวเขื่อนตั้งอยู่บนลำน้ำสานที่บ้านแก่งเกลี้ยง (บ้านตั้งชื่นใหม่) ตำบลโพนสูง กิ่งอำเภอภูเรือ อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ห่างจากตัวจังหวัดประมาณ ๖๖ กม.

โดยแยกจากทางหลวงสายเลย–ด่านซ้าย (ขวา) ที่ กม. ๖๓ บ้านกกโพธิ์ และเข้าไปยังตัวเขื่อนอีกราว ๕ กม.

เขื่อนนี้กำลังอยู่ในขั้นสำรวจรายละเอียด โดยได้รับความช่วยเหลือจากรัฐบาลออสเตรีย ซึ่งออกค่าใช้จ่ายในการส่งผู้เชี่ยวชาญชาวออสเตรียมาร่วมดำเนินการสำรวจร่วมกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทย รวมทั้งดำเนินการทำรายงานละเอียด ซึ่งกำหนดจะแล้วเสร็จในเร็ว ๆ นี้

เขื่อนลำน้ำสานนี้เมื่อสร้างเสร็จตามโครงการ จะก่อให้เกิดอ่างเก็บน้ำเหนือเขื่อนมีเนื้อที่ขนาด ๔๖ ตารางกิโลเมตร ติดตั้งเครื่องกำเนิดไฟฟ้ามีกำลังผลิต ๓๒,๐๐๐ กิโลวัตต์ สามารถส่งกระแสไฟฟ้าไปจำหน่ายในเขตจังหวัดเลยและจังหวัดใกล้เคียง และเนื่องจากจังหวัดเลยมีแหล่งแร่เหล็กทองแดงที่มีคุณภาพดีปริมาณมาก ดังนั้น เมื่อเขื่อนนี้สามารถจะผลิตไฟฟ้าจำหน่ายได้ในราคาต่ำก็จะทำให้เกิดอุตสาหกรรมเหมืองแร่ และอุตสาหกรรมถลุงเหล็กและทองแดงขึ้นต่อไปอีก ประเทศไทยก็คงจะเกิดมีทางรถไฟเชื่อมจากอุดรธานีไปจังหวัดเลย หรืออาจเชื่อมต่อจากทางรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือที่สถานีแก่งคอยตรงไปยังจังหวัดเพชรบูรณ์ ซึ่งทางรถไฟสายดังกล่าวนี้ ทางการรถไฟได้สำรวจเมื่อครั้งสงครามโลกครั้งที่สองเสร็จสิ้นไปแต่ พ.ศ. ๒๔๘๗ แล้ว และทำการก่อสร้างไปพร้อม ๆ กันได้ทางประมาณ ๓๐ กม. แต่ยังไม่เสร็จบริบูรณ์พอจะเปิดการเดินรถได้ก็พอดีเกี่ยวกับสถานการณ์บ้านเมืองเปลี่ยนแปลงต้องชะงักไปจนบัดนี้ ฉะนั้นเมื่อเขื่อนน้ำสานนี้สร้างเสร็จและบ้านเมืองในภูมิภาคส่วนนี้เจริญขึ้นดังกล่าวแล้ว ทางการอาจพิจารณาตัดทางรถไฟต่อจากที่ได้ทำไว้บ้างแล้วนั้นไปยังเพชรบูรณ์และจังหวัดเลย และอาจเลยไปถึงอำเภอเชียงคานสุดปลายทางก็อาจเป็นได้ แต่เห็นจะยังอีกนาน

สำหรับลักษณะของเขื่อนน้ำสานซึ่งผู้เชี่ยวชาญออสเตรียได้ออกแบบไว้มีลักษณะคร่าว ๆ ดังนี้

๑. ตัวเขื่อนเป็นเขื่อนดิน มีความกว้างของสันเขื่อน ๑๐ เมตร ความยาวของสันเขื่อน ๘๐๐ เมตร ความสูงของเขื่อน ๓๑ เมตร

๒. ฐานเขื่อนกว้างประมาณ ๑๓๕ เมตร

๓. ความจุของอ่างเก็บน้ำทั้งสิ้น ๔๑๖ ล้านลูกบาศก์เมตร ที่ระดับความสูง ๖๐๗ เมตร (ร.ก.ท.)

๔. เกี่ยวกับการชลประทานยังไม่ได้กำหนดแน่นอน ต้องรอผลจากรายงานซึ่งผู้เชี่ยวชาญกำลังดำเนินการจัดทำอยู่

๕. ค่าก่อสร้างเป็นเงินทั้งสิ้นประมาณ ๓๙๒ ล้านบาท ซึ่งยังไม่กำหนดแน่นอนว่าจะเป็นเงินกู้จากต่างประเทศหรือจากงบประมาณแผ่นดิน

๖. ราษฎรที่จะถูกน้ำท่วมต้องอพยพประมาณ ๑,๑๓๐ ครอบครัว

สรุปแล้วภาคอีสานของเราที่ว่าแห้งแล้งมาก่อน เมื่อมีข่าวว่าเขื่อนผามองอันเป็นเขื่อนมหึมา ประดุจเส้นเลือดสายใหญ่ในโครงการพัฒนาอันกว้างขวางที่สุดที่จะช่วยการไฟฟ้าและการชลประทานเป็นอันดับแรกไม่มีมาแต่ก่อนโดยทั่วถึงกันนั้น กลับจะให้ความชุ่มชื่นแก่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีชีวิตชีวาขึ้นมาบ้าง ดังนี้ จึงเป็นที่น่ายินดีโดยทั่วกัน พวกเราจึงคอยดูกันไป แต่ทว่าโครงการพัฒนาเขื่อนผามองในลำน้ำโขงนี้จนกว่าจะสร้างเสร็จก็ราว พ.ศ. ๒๕๒๕ เป็นเวลาตั้ง ๑๓ ปี (นับแต่ปี ๒๕๑๒) พวกเราที่มีปูนและวัยเปรียบประดุจไม้ใกล้ฝั่งจะทันได้เห็นไหมหนอ[๑]

---

[๑] โครงการเขื่อนต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ เลขาธิการการพลังงานแห่งชาติได้กรุณาให้ตัวเลขและรายละเอียดต่าง ๆ ตามหนังสือที่ พก. ๑๓๐๒/๕๑๙ ลงวันที่ ๑ ก.ค. ๒๕๑๑ และที่ พก. ๑๓๒๐/๕๒๖ ลงวันที่ ๑๖ ม.ค. ๒๕๑๓ จึงขอขอบคุณเป็นอย่างมากไว้ ณ ที่นี้ด้วย (ผู้เขียน)

หนังสือที่ใช้ประกอบในการเรียบเรียง

ภาษาไทย

๑. *หนังสือข่อยเกี่ยวกับลำดับญาติวงศ์ตระกูลเจ้าพระตา เจ้าพระวรราช-ภักดี* ของ พระอุบลการประชานิตย์ (บุญชู พรหมวงศานนท์) อดีตข้าหลวงบริเวณอุบลราชธานี พ.ศ. ๒๔๕๐

๒. *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม ๑ ฉบับที่ ๑๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๖

๓. *กฎหมายรัชกาลที่ ๕* เล่ม ๓, ๔ และ ๗ ร.ศ. ๑๑๖

๔. *พงศาวดารโยนก* ของพระยาประชากิจกรจักร์ (แช่ม บุนนาค) พ.ศ. ๒๔๔๑

๕. *พงศาวดารหัวเมืองอีสานในประชุมพงศาวดารภาค ๔* ของหม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คเนจร) พ.ศ. ๒๔๔๓

๖. *บันทึกตำนานการปกครองหัวเมืองภาคอีสาน* ของพระวิภาคย์พจนกิจ (เล็ก สิงหัษฐิต) พ.ศ. ๒๔๔๑

๗. *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม ๑๖ ร.ศ. ๑๑๘

๘. *ทำเนียบข้าราชการกระทรวงมหาดไทย* พ.ศ. ๒๔๕๐

๙. *เทศาภิบาล* เล่ม ๑ แผ่นที่ ๕๓ ลงวันที่ ๑ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๙

๑๐ *สำเนาประกาศเรื่องเลิกสมณยศอย่างโบราณ* ของสมเด็จพระมหา-วีรวงศ์ (ติสสมหาเถระ-อ้วน) เมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์เป็นที่ "พระราชมุนีมหาสังฆปาโมกข์" เจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานี พ.ศ. ๒๔๕๖

๑๑. *เทศาภิบาล* เล่ม ๒๐ แผ่นที่ ๑๑๔ ฉบับวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๘

๑๒. *มหาวิทยาลัย* ฉบับมหาจุฬาลงกรณ์ พ.ศ. ๒๔๕๘

๑๓. *ราชกิจจานุเบกษา* เล่มที่ ๓๓ วันที่ ๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๙

๑๔. *ตำนานวัดสุปัฏนาราม* ในหนังสือที่ระลึกงานผูกพัทธสีมา และฉลองพระอุโบสถวัดสุปัฏนาราม ของสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสสมหาเถระ-อ้วน) เมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์เป็นที่ "พระพรหมมุนี" เจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานี พ.ศ. ๒๔๗๔

๑๕. *พระยอดเมืองขวาง* โดยคณะยุวสาร พ.ศ. ๒๔๗๙

๑๖. *ศิลปากร* ปีที่ ๑ เล่ม ๑ เรื่อง "วินิจฉัยประวัติพระประทุมราชวงศา (คำผง)" ของขุนวรรณรักษ์วิจิตร พ.ศ. ๒๔๘๐

๑๗. *ศิลปากร* ปีที่ ๑ เล่ม ๔ เรื่อง "ทรงตั้งเจ้าประเทศราช" ของนายเถา ศรีชลาลัย พ.ศ. ๒๔๘๐

๑๘. *มหาเถระประวัติเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก* ของพระเทพรัตนโมลี (เมื่อครั้งเป็นพระมหาแก้วอุทุมมาลา) พ.ศ. ๒๔๘๒

๑๙. *พงศาวดารเมืองลานช้าง* กรมสามัญศึกษาพิมพ์แจกในงานกฐินพระราชทาน ณ วัดเทวราชกุญชร จังหวัดพระนคร พ.ศ. ๒๔๘๒ ของพระยาประมวญวิชาพูล

๒๐. *ประเพณีศาสนาชาวตะวันออก* ของสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ธมฺมธโร พิมพ์) มหาสังฆนายก เมื่อดำรงสมณศักดิ์เป็น "พระญาณดิลก" เจ้าอาวาสวัดเจดีย์หลวงเชียงใหม่ พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจียงคำ ชุมพล ณ อยุธยา (ท.จ.) พ.ศ. ๒๔๘๓

๒๑. *พงศาวดารเมืองยโสธร* ฉบับของ ท้าวขัตติย (สิงห์ จิตยโสธร) พ.ศ. ๒๔๘๕

๒๒. *ตำนานการสร้างวัด และพระพุทธรูปองค์ประธานวัดมหาวนาราม จังหวัดอุบลราชธานี* ของขุนพรหมประศาสน์ พ.ศ. ๒๔๙๑

๒๓. *ครั้งหนึ่งเมื่อนครจำปาศักดิ์เป็นของเรา* ของชัยเฉลิม นาคประเวศ พ.ศ. ๒๔๙๒

๒๔. *นิทานโบราณคดี* ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ฉบับกรมศิลปากรจัดพิมพ์ครั้งที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๙๓

๒๕. *ประวัติท้าวสุรนารี* ของพันตรี หลวงศรีโยธา (สี จูฑะพล) พ.ศ. ๒๔๙๔

๒๖. *เทศาภิบาล* พระนิพนธ์ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ. ๒๔๙๕

๒๗. *ตำนานพระธาตุพนม (สังเขป)* ของพระเทพรัตนโมลี เมื่อดำรงสมณศักดิ์เป็นที่ "พระพนมเจติยานุรักษ์" เจ้าคณะจังหวัดนครพนม และเจ้าคณะตรวจการผู้ช่วยภาค ๔

๒๘. *พงศาวดารชาติไทย* เล่ม ๑ ของพระบริหารเทพธานี พ.ศ. ๒๔๙๖

๒๙. *พงศาวดารเมืองมุกดาหาร* ของสุรจิตร จันทรสาขา พ.ศ. ๒๔๙๘

๓๐. *บันทึกประวัติเมืองหนองคาย* โดยความเอื้อเฟื้อจาก ร.ต.ท. บุศย์ จินตนา อดีตปลัดจังหวัดหนองคาย พ.ศ. ๒๔๙๙

๓๑. *ฝั่งขวาแม่น้ำโขง* ของเติม สิงหัษฐิต (วิภาคย์พจนกิจ) พ.ศ. ๒๔๙๙

๓๒. *นิพนธ์ต่างเรื่อง* ของสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสสมหาเถระ) จอมพลสฤษดิ์–วิจิตรา ธนะรัชต์ น้อมถวายเป็นสักการะในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระคุณสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ พ.ศ. ๒๔๙๙

๓๓. *การรถไฟแห่งกรุงสยาม* ของขุนจำรูญ รถโกศล

๓๔. *ความรู้เรื่องเมืองสยาม* ของ สอ สัจจวาที พ.ศ. ๒๕๐๗

๓๕. *เทศาภิบาล* เล่ม ๑๙ หน้า ๑๑๘–๑๒๘ พ.ศ. ๒๔๕๘

๓๖. *รายงานการศึกของเจ้าพระยาสุภาวดีคราวไปทำศึกเวียงจันท์ ในรัชกาลที่ ๓ (กรุงเทพ ฯ) เมื่อจุลศักราช ๑๑๘๘ (๒๓๖๙)*

ภาษาฝรั่งเศส

1. *Le Laos Française* Par E. Picanon

2. *Le Laos Touristique* Par U.M. 1925

ดรรชนี

ก

กงรถ (บ้าน) ๑๐

กมลาพิพัฒน์ (เทศ), หลวง ๒๑๔, ๒๒๓, ๔๔๖

กมลาสัย (อำเภอ) ๒๐๔, ๒๒๒-๒๒๗, ๒๓๓, ๒๔๓, ๓๕๕, ๓๕๖, ๓๗๒, ๔๓๓-๔๓๕, ๔๔๖

กระดี๊บเมืองกลาง (บ้าน) ๓๒, ๓๔๙

กระนวน (อำเภอ) ๓๐๗, ๓๐๘

กระสัง (อำเภอ) ๔๔๐

กระแสร์เชียงทอง (แก่ง)

ดู ตะนะ (แก่ง)

กลาง (วัด) ๕๔๖

กลางนคร (วัด) ๕๘๒

กลางหมื่น (บ้าน) ๒๒๙, ๓๑๒

กลีมเมืองพาน (บ้าน) ๓๕

กวางดำ (บ้าน) ๕๔๑

กว้างชะโด (บ้าน) ๓๕๔

กองคำ (บ้าน) ๒๘๔

กันตวด (บ้าน) ๑๕๙, ๓๕๓

กันทรลักษณ์ (อำเภอ) ๑๕๙, ๑๖๐, ๑๖๒, ๓๕๓, ๔๓๑, ๔๓๒, ๕๓๒

กันทรวิชัย (อำเภอ) ๒๒๒, ๒๓๗-๒๓๙, ๓๕๕, ๔๓๔, ๔๓๕

กันทรารมณ์ (อำเภอ) ๑๘๑, ๓๕๓, ๔๓๒

กาดาน (บ้าน) ๑๓๗

กาฬสินธุ์ (จังหวัด) ๔๖, ๑๖๔, ๑๗๒, ๑๙๐, ๒๐๔, ๒๐๕, ๒๐๗-๒๐๙, ๒๒๒, ๒๒๓, ๒๒๕-๒๔๑, ๒๔๓, ๒๗๙, ๒๘๐, ๒๘๖, ๒๘๗, ๒๘๙, ๒๙๐, ๒๙๔, ๓๓๓-๓๓๕, ๓๕๕, ๓๗๗, ๔๓๓, ๔๓๔, ๔๔๖, ๕๕๐

กำแพงเพชรอัครโยธิน, นายพลเอก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ ๔๗๔, ๔๘๒, ๕๓๑, ๕๓๓, ๕๓๖

กำแหงสงครามรามภักดี (จันทร์), พระยา ๓๕๙, ๔๓๘

กิ่งหงษา, ท้าว ๒๘๑, ๒๘๒

กิตติน, เอช. ๔๘๒

กินดอง (ประเพณี) ๖๑๗

กุฉินารายณ์ (อำเภอ) ๔๖, ๒๐๕, ๒๐๗, ๒๓๖, ๒๓๗, ๒๓๙-๒๔๑, ๒๔๓, ๒๗๕, ๓๕๕, ๔๓๕

กุดกว้าง (บ้าน) ๔๙๙

กุดเค้า (บ้าน) ๓๖๓

กุดจอก (บ้าน) ๑๘๖, ๑๘๗

กุดชุม (อำเภอ) ๔๓๐

กุดบาก (อำเภอ) ๓๐๑

กุดประชัย (บ้าน) ๑๗๔

กุดประไทย (บ้าน) ๑๕๓, ๑๘๐, ๑๙๑, ๓๕๒

กุดไผ่ (บ้าน) ๑๗

กุดลิง (หัวลิง) (บ้าน) ๑๒๔, ๒๙๕, ๓๑๒, ๓๖๒

กุดสิม (บ้าน) ๒๓๙, ๒๔๐, ๓๕๕

กุดสุมาลย์ (บ้าน) ๒๙๐, ๒๙๔, ๓๖๒

กุดหวาย (บ้าน) ๔๖, ๑๕๓, ๑๕๕, ๓๖๕

กุ่ม (บ้าน) ๑๘๕, ๑๘๗, ๓๕๖

กุมภวาปี (อำเภอ) ๒๓๖, ๓๕๙, ๔๓๕, ๔๓๖, ๕๔๘, ๕๔๙

กุมุทาลัย

ดู หนองบัวลำภู (อำเภอ)

กุสุมาลย์ (อำเภอ) ๓๐, ๒๙๔, ๒๙๖, ๓๐๑, ๓๖๒, ๔๓๗
กู่กระโดน (บ้าน) ๑๙๗, ๒๐๐, ๒๑๒
กู่เวียง (บ้าน) ๓๐๔, ๓๖๓
เกษตรวิสัย (อำเภอ) ๒๐๐-๒๑๒, ๒๒๗, ๒๔๑, ๓๕๖, ๔๓๓
เกษตรสมบูรณ์ (อำเภอ) ๒๐-๒๓, ๓๖๖, ๔๔๐, ๕๑๙
เกษมสีมา (อำเภอ) ๑๓๐, ๑๔๓, ๓๕๕, ๔๒๙, ๕๐๖, ๕๔๗
เก่าคันเกิง
ดู นครจำปาศักดิ์
เก้าตื้อ (พระพุทธรูป) ๒๖๐
เก่าศาลา (บ้าน) ๑๕๖
เกิช, เอส. ๙๔, ๔๗๐
แก (บ้าน) ๒๙๑
แก้ง (ตำบล) ๒๓, ๒๔
แก้งคร้อ (อำเภอ) ๒๑-๒๓, ๓๒๖, ๓๒๗
แก่งเจ็ก ๙๐, ๒๕๔, ๓๙๐
แก่งน้อย (บ้าน) ๗๖, ๓๔๙
แก่งไม้เฮียะ (บ้าน) ๘๔, ๓๕๑
แก้งสักแอด (ตำบล) ๖๓
แก่งสำโรง (บ้าน)
ดู กาฬสินธุ์ (จังหวัด)
แก้งอาเฮิม (บ้าน) ๔๗, ๓๕๑
แก่นจันทน์ (พระพุทธรูป) ๒๕๘, ๒๕๙
แก่นท้าว ๘๔, ๒๕๔, ๓๒๓, ๔๘๔, ๖๔๙
แก้วขาว (พระพุทธรูป) ๕๒
แก้วผลึก (พระพุทธรูป) ๕๓
แก้วมรกต (พระพุทธรูป) ๖๕๕, ๖๕๗
แก้วอาษา (แสง), พระ ๓๒๑, ๓๒๒
โกรสกุยแรง ๙๐, ๓๙๐-๓๙๓
โกษาธิบดี (ปาน), เจ้าพระยา ๖
โกสุมพิสัย (อำเภอ) ๒๑๙-๒๒๒, ๓๐๔, ๓๕๖, ๔๓๔

ข

ขอนแก่น (จังหวัด) ๒๒, ๓๐๒, ๓๐๓, ๓๐๕, ๓๓๔, ๓๕๘, ๓๖๓, ๓๖๕, ๓๗๓, ๓๙๗, ๔๐๐, ๔๓๘, ๔๗๖, ๔๗๘, ๔๗๙, ๕๑๘, ๕๒๕, ๕๓๑, ๕๓๒, ๕๔๘, ๕๘๐, ๕๘๑
ขัตติยวงศา (สีลัง), พระ ๑๘๘, ๑๙๐-๑๙๕, ๒๑๖, ๒๒๒
ขัตติยวงศา (สุทนต์), พระ ๑๘๑, ๑๘๘, ๑๘๙, ๑๙๕, ๒๑๖
ขัตติยวงศา (เหลา), พระยา ๒๐๓, ๓๓๕, ๔๓๓, ๔๔๕
ข้าพระแก้วฯ (หมู่บ้าน) ๕๑
ขามแก่น
ดู ขอนแก่น (จังหวัด)
ขามทะเลสอ (อำเภอ) ๑๖
ขามเฒ่ง (บ้าน) ๕๑
ขุขันธ์ (อำเภอ) ๑๕๗, ๑๕๙, ๑๖๐, ๑๖๒, ๑๖๓, ๑๖๗, ๑๗๐, ๑๗๑, ๑๗๙, ๒๐๘, ๒๗๙, ๓๔๙, ๓๗๒, ๓๘๕, ๔๒๘, ๔๓๑, ๔๓๒, ๔๕๕, ๔๖๕, ๕๓๒, ๖๓๙
ขุขันธ์ภักดี (บัญญา), พระยา ๑๖๑, ๔๓๑, ๔๔๖
ขุขันธ์ภักดี (วัง), พระยา ๑๕๘, ๑๖๑
ขุนหาญ (อำเภอ) ๔๓๒, ๕๐๗
เขมราฐ (อำเภอ) ๗๖, ๘๖, ๑๑๘, ๑๒๑, ๑๒๒, ๑๒๖, ๑๔๒, ๑๔๓, ๑๔๘, ๑๙๐, ๓๑๒, ๓๕๔, ๓๕๗, ๓๗๒, ๓๗๓, ๓๗๘, ๔๒๗, ๔๓๐, ๔๔๕, ๔๙๖, ๕๕๐, ๖๐๘, ๖๖๓, ๖๖๘
เขมาภิรตาราม (วัด) ๕๕๑
เขาพระงาม (วัด)
ดู สิริจันทรนิมิต (วัด)
เขาพระวิหาร ๔๕๖, ๕๓๔
เขาโอง (บ้าน) ๖๖, ๑๑๓; ๓๓๗
เขื่องใน (อำเภอ) ๔๓๐, ๕๐๕, ๕๒๙, ๕๓๐, ๕๔๑

24 / VII
ห้ามจำหน่าย

เขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน ๕๔, ๕๕, ๑๐๙
เขื่อนธานี (ถนน) ๑๔๙, ๔๒๑, ๔๒๒
แขม (บ้าน) ๑๘๑
โขง (แม่น้ำ) ๓, ๓๗-๔๐, ๕๐, ๖๙, ๘๒, ๘๙, ๑๑๘, ๑๒๓, ๑๒๖, ๑๔๐, ๒๓๔-๒๓๖, ๒๕๔-๒๕๖, ๒๖๕, ๒๖๖, ๒๘๑, ๒๘๖, ๒๙๓-๒๙๖, ๓๑๑-๓๑๗, ๓๔๗, ๓๕๗, ๓๗๖-๓๗๙, ๓๘๙-๓๙๒, ๔๑๙, ๔๒๗, ๔๔๙, ๔๗๖, ๕๐๓, ๕๒๕, ๕๓๗, ๕๖๖, ๖๐๖, ๖๑๖, ๖๑๗, ๖๓๖, ๖๔๔, ๖๖๓
โขงเจียม (อำเภอ) ๖๖, ๗๖, ๑๒๑, ๑๔๓, ๓๕๗, ๓๗๓, ๓๘๔, ๒๘๕, ๔๒๙, ๔๓๐

ค

คง (อำเภอ) ๑๖, ๔๗, ๗๖, ๘๓
ครบุรี (อำเภอ) ๑๖
คลองสายบัว (บ้าน) ๑๙
คอนสวรรค์ (อำเภอ) ๒๑
คอนสาน (อำเภอ) ๒๑
คันธาธิราช (คันทราร้าง) (บ้าน) ๒๓๗-๒๓๙
คันนิงแฮม, นายพลลอร์ด ๕๙๗
คันฮ่ม (บ้าน) ๑๕๖
คำเกิด ๖๐, ๒๓๔-๒๓๖, ๒๘๒, ๒๘๘, ๒๘๙, ๒๙๒, ๒๙๙, ๓๕๘, ๓๖๑, ๓๗๓, ๓๙๐
คำเขื่อนแก้ว (อำเภอ) ๒๐๖, ๓๑๒, ๓๕๗, ๔๓๐, ๕๓๐
คำชะอี (อำเภอ) ๒๖๗, ๔๓๖
คำทองน้อย ๓๔๙, ๓๖๓
คำทองใหญ่ ๔๗, ๗๖, ๘๒, ๘๓, ๑๔๐, ๓๕๑, ๓๕๒, ๓๗๒, ๓๗๘, ๓๘๕
คำน้ำแซบ (บ้าน) ๔๓๐, ๕๓๕
คำพล้อย (วัด) ๕๖๓
คำพอ (ตำบล) ๖๓
คำม่วน ๒๓๔, ๒๓๕, ๒๘๘-๒๙๐, ๒๙๒, ๒๙๙, ๓๖๑, ๓๗๓, ๓๙๐, ๓๙๑
คำเมืองแก้ว (บ้าน) ๓๑๒
คำสู, ท้าว ๑๐๘-๑๑๐
คูขันธ์
    คู ขุขันธ์ (อำเภอ)
คูประทายสะมันต์
    คู สุรินทร์ (จังหวัด)
คูเมือง (ตำบล) ๕๕๙
โคก (บ้าน) ๒๒๖
โคกเครือ (ตำบล) ๒๓๖
โคกงาม (บ้าน) ๓๒๗
โคกพระ (บ้าน) ๒๓๙
โคกเมืองที (บ้าน) ๑๕๔
โคกหนองสนม (บ้าน) ๑๗๗
โคต, ท้าว ๑๑๐, ๑๑๖
โคตบูรณ์ ๔, ๒๖๓, ๒๘๔

ง

งันกรรม (ประเพณี) ๖๑๗
งันเฮือนดี (ประเพณี) ๖๑๗
งิ้วพันลำโสมสนุก ๓๗, ๔๔
เงินบุ (พระพุทธรูป) ๒๕๘, ๒๕๙
เงินหล่อ (พระพุทธรูป) ๒๕๙

จ

จงกลนิธานสุพันธ์ (สุคำทัด), พระ ๓๗๖, ๔๒๐-๔๒๒, ๔๔๓
จตุรพักตรพิมาน (อำเภอ) ๒๑๑, ๒๑๕, ๓๕๖, ๔๓๓
จรวยเจงเวง, พระนาง ๒๗๓, ๒๗๕-๒๗๘
จอหอ (บ้าน) ๔
จอมเกล้าฯ, พระบาทสมเด็จพระ ๒๐, ๔๐, ๗๙, ๘๐, ๑๒๑, ๑๒๘-๑๓๐, ๑๓๒, ๑๓๙, ๑๖๐, ๑๗๓, ๒๙๕, ๓๑๐, ๓๓๕, ๔๕๓, ๕๔๑-๕๔๔, ๖๐๑, ๖๐๕
จอมพระ (อำเภอ) ๑๗๘, ๔๓๓
จอมมณี (วัด) ๕๔๘, ๕๔๙
จอมศรี (บ้าน) ๒๘๔

จักรราช (อำเภอ) ๑๖
จัตุรัส (อำเภอ) ๑๘, ๒๐, ๒๑, ๓๖๖, ๔๔๐, ๔๘๑, ๕๑๙
จันทร์ (วัด) ๕๔๘
จันทร์ศรีสุราช (สิงห์), พระ ๖๙, ๘๔, ๒๘๒
จันทึก (อำเภอ)
ดู สีคิ้ว (อำเภอ)
จันลานาโดม (บ้าน) ๘๗
จานเพ็ญ (บ้าน) ๒๘๐, ๒๙๑
จารย์หวัด ๔๒, ๔๖, ๕๓
จาระพัด (บ้าน)
ดู กุดประไทย (บ้าน)
จำบากนาคบุรีศรี ๓๔, ๔๓, ๔๔, ๓๔๙
จำปาชนบท ๓๖๒, ๔๓๗
จำพร ๑๒๘, ๓๖๑
จิก (บ้าน) ๘
จิตตราช, เจ้า ๘๗, ๑๐๑
จุมพล (วัด) ๒๕๓
จุ้ย, เจ้า ๙๘, ๑๐๒, ๑๐๔, ๑๐๕
จุลจอมเกล้าฯ, พระบาทสมเด็จพระ ๖, ๖๔, ๙๑, ๙๔, ๑๒๒, ๑๓๕, ๑๓๙, ๑๔๐, ๑๔๒, ๑๖๐, ๑๗๓, ๓๔๗, ๓๗๐, ๓๙๖, ๔๐๖, ๔๔๐, ๔๖๓, ๔๖๙, ๔๗๑ - ๔๗๓, ๕๒๑, ๕๖๐-๕๖๒, ๕๙๑, ๕๙๓, ๖๐๑, ๖๐๓, ๖๑๐, ๖๒๗, ๖๒๘
จูง (รุ่นของการลักเลก) ๑๓๙
เจงเวง (พระธาตุ) ๒๗๘
เจดีย์พนมเปญ (ตำบล) ๓๙, ๔๐
เจดีย์หลวง (วัด) ๕๗๑, ๕๗๓
เจริญราชเดช (กวด), พระ ๑๙๕, ๒๑๖, ๒๑๗, ๒๑๙, ๒๒๑
เจริญราชเดช (สิงห์), พระ ๑๙๒, ๑๙๕, ๒๑๖
เจริญราชเดช (ฮึ่ง), พระ ๒๑๘, ๒๒๐-๒๒๒
เจษฎาบดินทร์, สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหมื่น
ดู นั่งเกล้าฯ, พระบาทสมเด็จพระ
เจ้าฝ่าตีนแดง (หัดเถิก) ๕๑๐, ๕๑๒, ๕๔๒
เจ้าพระตา ๕๔, ๕๕, ๖๐, ๖๗, ๖๘, ๑๐๘, ๑๐๙-๑๑๒, ๑๑๖, ๑๑๘-๑๒๐, ๒๕๕, ๕๕๐
เจ้าพระวอ
ดู วรราชภักดี, พระ
เจียงคำ ชุมพร ณ อยุธยา, หม่อม ๔๒๐-๔๒๓, ๕๒๑
แจะระแม (บ้าน) ๖๖

ช

ชนบท (อำเภอ) ๓๐๖, ๓๐๗, ๓๖๔-๓๖๖, ๕๑๘, ๕๘๐
ชนะคราม (บ้าน) ๓๑๔
ช่องจันทร์หอม ๑๕๖
ช่องบอง ๓๐๕
ช่องพระสับกาย ๓๘
ช่องเม็ก ๙๒, ๑๔๙, ๔๘๘, ๕๒๙, ๕๓๑
ช่องสามหมอ ๒๒
ชัยเชษฐาธิราชที่ ๒, พระเจ้า ๕๔, ๕๕, ๑๐๘
ชัยบาดาล (อำเภอ) ๒๕, ๓๑๕, ๓๒๕, ๓๖๖, ๓๖๗, ๕๖๕
ชัยบุรี ๒๓๕, ๓๕๘, ๓๖๐, ๓๗๓, ๔๓๖, ๕๑๘, ๖๓๘
ชัยภูมิ (จังหวัด) ๑๗-๒๐, ๓๒๖, ๓๖๖, ๔๐๐, ๔๔๐, ๔๘๐, ๔๘๑, ๕๑๐, ๕๘๒
ชัยมังคล (วัด) ๑๓๖, ๓๐๙, ๔๒๒, ๕๔๔
ชานุมาน (อำเภอ) ๑๓๗, ๓๕๕, ๔๓๐
ชาสลูป์โลบาท์ (โรงเรียน) ๑๐๑, ๑๐๖
ชินวรสิริวัฒน์, สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวง ๒๔๙, ๕๔๙, ๕๘๐, ๕๘๑
ชี (แม่น้ำ) ๒๖, ๔๖, ๔๙๒, ๔๙๓
ชีทวน (บ้าน) ๕๓๐
ชีปะขาว (บ้าน) ๓๑๙
ชีลอง (บ้าน) ๑๗

ชุมพลบุรี (อำเภอ) ๑๗๕, ๑๗๖, ๑๗๙, ๔๓๒, ๔๓๓
ชุมพวง (อำเภอ) ๑๖
ชุมแพ (อำเภอ) ๓๐๗, ๓๒๖
เชิงชุม (พระธาตุ) ๒๗๕, ๒๗๙, ๒๘๐
เชียงแก้ว (กบฏ) ๑๑๓
เชียงขวาง ๒๕๓, ๒๙๘, ๓๐๐, ๓๕๘, ๓๕๙, ๓๗๓, ๔๐๐
เชียงคาน (อำเภอ) ๒๒, ๒๕๔, ๓๑๑, ๓๑๓, ๓๑๔, ๓๑๖-๓๑๙, ๓๒๑, ๓๒๓, ๓๒๔, ๓๒๖, ๓๒๘, ๓๓๖
เชียงแตง
ดู สตรึงแตรง
เชียงยืน (อำเภอ) ๒๑๙, ๒๒๒
โชคชัย (อำเภอ) ๑๖, ๓๖๕
ไชยสุนทร (กิ่ง), พระยา ๑๕๘, ๒๒๒, ๒๓๑, ๒๓๒
ไชยสุนทร (พันทอง), พระยา ๒๓๑, ๒๓๒
ไชยสุนทร (หนู), พระยา ๒๓๒, ๒๓๓, ๒๓๘
ไชยสุนทร (หมาแพง), พระยา ๑๙๐, ๒๓๑
ไชยสุนทร (หล้า), พระยา ๒๓๑, ๒๓๒

ซ

ช่องนาง (บ้าน)
ดู เสนางคนิคม (กิ่งอำเภอ)
ช่อมบ่หล่อน (บ้าน) ๔๒๙
ชอลส์เบอรี่, ลอร์ด ๖๔๐
เชกา (อำเภอ) ๒๖๓
เชโปน
ดู ตะโปน
เชลำเภา ๔๘, ๗๘, ๓๕๐
เชไล (บ้าน) ๓๑๑, ๓๑๒, ๓๖๓
แชงบาดาล
ดู สหัสขันธ์ (อำเภอ)
ไชแง ๑๓๒, ๑๓๓, ๑๓๔, ๑๓๕, ๑๔๓, ๒๒๕, ๕๕๐
ไชเด็นฟาเด็น, พ.ต.ต. ๔๕๖

ญ

ญาณวิสุทธิคุณ (เกตุโล), พระครู ๕๔๒, ๕๔๖, ๕๔๗
ญาพ่อเฒ่าปะขาว (พระพุทธรูป) ๓๐๙
ญาแม่โช่นแดง ๒๑๗
ญาแม่ศรี ๒๑๗, ๒๑๙

ด

ดงแคน (บ้าน) ๕๗๖
ดงพญาฝ่อ (เขา) ๑๘, ๒๑
ดงพญาเย็น (ดงพญาภัย) (ภูเขา) ๒๖๙, ๔๗๐, ๔๗๑, ๔๘๑, ๕๗๗, ๕๙๓, ๖๔๙
ดงมาย (บ้าน) ๒๙๕, ๓๑๒
ดงยาง (บ้าน) ๑๕๔
ดงลำดวน (บ้าน) ๑๕๕
ดงหลวง ๓๘๐, ๓๘๑, ๓๘๓
ดงหวายสายบ่อ (บ้าน) ๑๒๔
ดงอู่ผึ้ง ๑๑๖
ดองเบาะ (บ้าน) ๖๓, ๖๔
ดอนกระเทียม (บ้าน) ๓๐๓
ดอนกลาง (บ้าน) ๖๑๐
ดอนขวาง (บ้าน) ๕๓๒
ดอนโขง (บ้าน)
ดู สีทันดร
ดอนแดง (บ้าน) ๙๙
ดอนตาล (อำเภอ) ๒๖๗
ดอนทับช้าง (บ้าน) ๔๒๗
ดอนพันชาด (บ้าน) ๓๐๔, ๓๐๕
ดอนมดแดง (ตำบล) ๕๓, ๕๕, ๕๗, ๑๑๑, ๑๘๗, ๒๒๙, ๕๗๖
ดอนสะแบง
ดู สุตนคร
ดอนสำโรง
ดู เกษตรวิสัย (อำเภอ)
ดอนหมู (ตำบล) ๒๖๑
ดอยกอง (บ้าน) ๑๕๖
ดอยสุเทพ (พระธาตุ) ๕๙๓

ด่านขุนทด (อำเภอ) ๑๖, ๓๒๖, ๓๖๕, ๔๓๙
ด่านซ้าย (อำเภอ) ๒๕๔, ๒๖๐, ๓๑๐, ๓๑๓, ๓๑๙-๓๒๓, ๓๒๗-๓๒๙, ๓๖๔, ๖๕๐
ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา ๕๒, ๙๑-๙๔, ๑๐๐-๑๐๒, ๓๗๓, ๔๓๖, ๔๕๓, ๕๑๗, ๕๒๕, ๕๒๖, ๕๓๕, ๕๓๖, ๕๖๐
ดำรงฤทธิไกร (บุญตา), พระ ๑๙๙, ๒๐๑, ๒๑๓, ๒๑๔
ดำรงสุจริตมหิศวรภักดี (คอซิมก๊อง ณ ระนอง), พระ ๔๐๕
ดำรงสุริยเดช, พระ ๘๗, ๑๖๙
ดินแดง (ตำบล) ๒๐๕, ๒๔๒
ดูดาร์ทเดอลาเกร, ร้อยเอก ๘๒, ๑๓๒
เดชอุดม (อำเภอ) ๗๘, ๘๗, ๑๖๑, ๑๖๑-๑๗๐, ๓๔๙, ๓๕๓, ๓๗๒, ๓๗๓, ๓๘๘, ๔๓๐, ๔๓๒, ๖๖๔
เดลคาสเซ, เทโอฟิลย์ ๖๔๙
เดื่อหมากแข้ง (บ้าน) ๒๔๗, ๒๕๘, ๔๐๐, ๔๑๓, ๔๑๙, ๔๖๕
โดมประดิษฐ์ ๘๗, ๑๖๙, ๑๗๐, ๓๕๑, ๓๘๘, ๔๔๗

ต

ตระการพืชผล (อำเภอ) ๑๒๙, ๑๓๐, ๒๐๕, ๒๐๖, ๓๕๔, ๔๒๙, ๔๓๐, ๔๙๖-๔๙๙, ๕๐๑, ๕๐๕
ตรังคภูมาภิบาล (เจิม), พระยา ๒๕๐, ๕๓๙
ตะนะ (แก่ง) ๖๖, ๑๑๔, ๑๑๖
ตะโปน ๔๗, ๗๗, ๘๔, ๑๒๓, ๑๒๘, ๑๕๒, ๒๘๐, ๓๖๐, ๓๗๗, ๓๘๔, ๓๘๕
ตะวันตกเฉียงเหนือ (มณฑล) ๕๑๘
ตะวันออก (มณฑล) ๕๑๙, ๖๔๙
ตะวันออกเฉียงเหนือ (มณฑล) ๕๑๘
ตังโก (บ้าน) ๑๘๑
ตัดกรรมวางเวร (พิธี) ๔๙๑
ตั้ว, ท้าว ๒๓๙, ๒๔๐
ตุลาด. (บ้าน) ๖๒
ตุงลุง (บ้าน) ๒๙, ๑๐๒
ตุ่ย (ตุ๋ย), เจ้านาง ๕๖, ๖๐, ๙๙, ๑๑๒, ๑๑๗
เต้าข่วง (ประเพณี) ๖๑๘
แต้ (แตระ) (บ้าน) ๑๕๕
ใต้ (วัด) ๑๘๗, ๕๕๘, ๕๕๙

ถ

ถนอม กิตติขจร, จอมพล ๓๐๖, ๔๘๑
เถกิงรณกาจ (ถ่าย), พันตำรวจตรีหลวง ๔๕๕

ท

ทง (บ้าน) ๑๘๕, ๑๘๖
ทรายขาว (ตำบล) ๓๑๑, ๓๑๒
ทองทิพย์ (พระพุทธรูป) ๑๓๖
ท่อนแก้ว, เจ้านาง ๖๖, ๑๑๔
ทะ, ท้าว ๑๑๖, ๒๒๓
ทักขมาด (บ้าน) ๖๒
ทักเดอ (บ้าน) ๖๒
ทับค่าย (บ้าน) ๑๗๕, ๓๕๒
ท่ากว้าง (บ้าน) ๘๔
ท่าขอนยาง (บ้าน) ๒๓๔, ๒๘๙, ๒๙๐
ท่าแขก ๒๖๕, ๓๘๒, ๖๑๐
ท่าคันโท (อำเภอ) ๒๔๓
ท่าคา (บ้าน) ๓๕๑
ท่าโคมขวาง (บ้าน) ๖๓๖
ท่าตูม (อำเภอ) ๑๗๘, ๔๓๒, ๔๓๓
ท่านาจันทร์ (บ้าน) ๓๑๓, ๓๑๗
ท่าบ่อ (อำเภอ) ๓๖
ท้ายน้ำ, พระยา ๓๑๐, ๓๑๑
ท้ายสระ, สมเด็จพระเจ้า ๔๓
ท่ายักขุ (บ้าน) ๑๓๖, ๑๓๗, ๓๕๕
ท่าสี่ (อำเภอ) ๒๕๔, ๓๑๓, ๔๓๘
ท่าเสี้ยว (บ้าน) ๑๗
ท้าวฝ่าย (ตำแหน่ง) ๑๒๖

ท่าสะกัง (บ้าน)
ดู เซลำเภา
ท่าเสาธง (บ้าน) ๒๐๔, ๒๐๕
ท่าหน่อ (บ้าน) ๖๙
ท่าอุเทน (อำเภอ) ๑๒๓, ๒๓๕, ๒๖๗, ๒๙๙, ๓๖๑, ๓๗๓, ๓๕๘, ๔๓๖, ๔๓๗, ๕๑๘
ทิพยจักษุศาสตร์ธำรง, พระ ๓๗๔, ๓๗๘
ที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์, สมเด็จพระ ๘, ๗๐, ๑๕๓, ๑๘๖
ทุ่งเชียงคำ
ดู ทุ่งไหหิน
ทุ่งบัวศรี (บ้าน) ๔๘
ทุ่งศรีเมือง ๒๔๘, ๔๒๑, ๔๕๙, ๔๘๔, ๔๙๔, ๕๐๖, ๕๓๕, ๕๕๓, ๕๙๙
ทุ่งหลวง ๖๓, ๓๗๙
ทุ่งไหหิน ๒๕๓, ๒๕๔, ๒๕๗, ๒๙๘, ๓๐๐, ๓๙๑
เทพเชียงคาน (วัด) ๓๑๕
เทพนรินทร์ (วัน), หลวง ๑๔๕, ๓๘๕, ๓๘๘
เทพวงศา (กำ), พระ ๗๖, ๘๖, ๑๒๑, ๑๒๒, ๑๙๐, ๕๕๐
เทพศาสตร์ราชสุภาวดี (เจือ), พระ ๖๐๑
เทพหัสดินทร์, พลเอกพระยา ๔๘๘
เทพหายโสก (วัด) ๔๙๘
เทเพนทรเทพ, หลวง ๓๗๘, ๓๘๕
เทวธมฺมี (ม้าว) ๑๒๘, ๑๓๖, ๕๔๒-๕๔๔, ๕๔๖, ๕๔๘-๕๕๑, ๕๕๔, ๕๗๖
โทเรอส์, ร้อยเอก ๓๘๙, ๓๙๐

ธ

ธรณี (ตำบล) ๕๖๓
ธรรมเจดีย์ (จูม), พระ ๕๔๙, ๕๗๙, ๕๘๐, ๖๐๓
ธรรมเทโว, เจ้า ๔๕, ๕๓
ธวัชบุรี (อำเภอ) ๒๐๔, ๒๐๕, ๒๑๑, ๓๕๖, ๔๓๓
ธาตุเจงเวง (บ้าน) ๒๘๐
ธาตุเชิงชุม (ตำบล) ๒๗๙, ๒๘๐
ธาตุพนม (อำเภอ) ๒๖๖, ๒๖๗, ๒๗๘, ๔๓๗, ๔๙๔, ๕๒๕
ธาตุพนม (บ้าน) ๔๓๗
ธาตุหลวงเฒ่า ๗๐, ๑๑๘
ธำรงศิริศรีธวัช, มหาอำมาตย์ตรี หม่อมเจ้า ๒๐๙, ๒๑๙
ธิเบศร์วงศา (กอ), พระ ๒๓๙, ๒๔๐

น

นครจำปาศักดิ์ ๒๙-๓๒, ๖๕-๘๘, ๙๙-๑๐๓, ๑๐๖, ๓๔๘-๓๕๓, ๓๗๑-๓๗๓, ๓๗๙-๓๙๐, ๔๘๔-๔๘๘, ๕๓๓, ๕๓๔, ๕๓๗, ๕๕๗, ๕๕๘, ๖๑๑, ๖๑๓, ๖๕๒, ๖๕๓, ๖๕๕, ๖๖๑
นครจำปาศักดิ์ (คำสุก), เจ้า ๘๒, ๑๐๐, ๑๒๒
นครจำปาศักดิ์ (นาค), เจ้า ๗๗-๗๙, ๘๑, ๑๖๗
นครจำปาศักดิ์ (โย้), เจ้า ๗๓, ๗๔, ๑๕๗, ๖๖๔
นครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย), เจ้า ๗๒, ๘๐, ๘๒, ๘๓, ๑๓๒
นครจำปาศักดิ์ (ฮุย), เจ้า ๗๕-๗๗, ๘๐-๘๒, ๘๕, ๘๖, ๑๒๐
นครพนม (จังหวัด) ๔, ๓๘, ๑๒๐, ๑๒๓, ๑๒๔, ๒๕๔, ๒๕๕, ๒๖๓, ๒๖๖, ๒๘๐-๒๘๖, ๒๙๐, ๒๙๑, ๒๙๕, ๓๕๘, ๓๖๐, ๓๖๑, ๔๓๖, ๕๗๙, ๕๙๓, ๕๙๔, ๖๐๖, ๖๑๑, ๖๗๓
นครราชสีมา (จังหวัด) ๓-๕, ๑๔-๑๗, ๕๗, ๕๘, ๙๔, ๙๕, ๑๒๓, ๑๒๙, ๑๓๘, ๑๕๐, ๑๕๗, ๑๙๐, ๑๙๔, ๑๙๖, ๒๘๔, ๓๕๙, ๓๖๓, ๓๖๕, ๓๖๖, ๔๖๙, ๔๗๐, ๕๓๐-๕๓๕, ๕๙๓, ๖๐๔, ๖๓๒, ๖๖๔

นครสวรรค์วรพินิต, พระเจ้าพี่ยาเธอ สมเด็จ-
เจ้าฟ้ากรมพระ ๕๓๔, ๕๖๙
นริศรานุวัดติวงศ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยา ๔๗๓
นั่งเกล้าฯ, พระบาทสมเด็จพระ ๑๘, ๗๓,
๗๔, ๗๙, ๑๒๓, ๑๒๖, ๑๒๘, ๑๓๙,
๒๓๔, ๔๓๖, ๕๔๙, ๖๖๒
นันทเสน, พระยา ๒๖๓, ๒๖๔
นากลาง (อำเภอ) ๔
นากอนจอ (บ้าน)
ดู วารินชำราบ (อำเภอ)
นาแก (อำเภอ) ๒๖๗
นาข่า (บ้าน) ๒๑๔
นาค้อ (บ้าน) ๗๔
นาคำ (ตำบล) ๗๔, ๔๒๙, ๔๓๑, ๕๒๔
นาโคก (บ้าน) ๓๒๔
นางไย (บ้าน)
ดู ลาดกุดยางใหญ่ (บ้าน)
นางรอง (อำเภอ) ๑๗๔, ๓๖๓, ๔๓๙,
๔๔๐, ๔๖๕, ๕๑๙, ๕๓๖
นาเชือก (อำเภอ) ๒๒๒
นาดี (ตำบล). ๓๒๒
นาไทย (หมู่บ้าน) ๓๑๙
นาน้อย (บ้าน) ๔๗๘
นาแป (ตำบล) ๓๘๒
นาโป่ง (บ้าน) ๓๘๑
นาโพธิ (บ้าน)
ดู ไพศาลนิคม
นาเมือง (บ้าน) ๕๙๕
นารายณ์ (ตำบล) ๔๗๙
นารายณ์มหาราช, สมเด็จพระ ๕, ๑๗, ๓๖๔
นารีนุกูล (โรงเรียน) ๔๒๑, ๔๘๙
นาอ้อ (บ้าน) ๓๒๔
นาเอือด (บ้าน) ๔๒๙, ๔๓๑
นายอน (บ้าน)
ดู สะพาด
น้ำโชะ (บ้าน) ๖๒
น้ำโดมใหญ่ (บ้าน) ๑๖๗
น้ำพอง (อำเภอ) ๓๐๒, ๓๐๗
นิกรบดินทร, เจ้าพระยา ๑๗๒, ๑๗๓
นิคมจางวาง (จันทร), พระ ๑๙๓, ๑๙๕,
๒๑๖, ๒๓๘
นุด, เจ้า ๗๒, ๘๒, ๑๓๒
นู, เจ้า ๖๑, ๖๕, ๖๘, ๗๐, ๑๑๗
โนนกลาง (อำเภอ) ๑๗๐
โนนทัน (บ้าน) ๓๐๕
โนนไทย (อำเภอ) ๑๖, ๓๖๕, ๔๓๙
โนนศิลา (บ้าน) ๒๐๕
โนนปกปิด ๑๙
โนนม่วง (บ้าน) ๓๖๓
โนนสัง (อำเภอ) ๔๓๖
โนนสูง (อำเภอ) ๑๖
โนนหินกอง (บ้าน) ๑๖๖, ๓๕๘
ใน (วัด) ๕๖๐

ป

บกหวาน (บ้าน) ๑๕๗
บดินทรเดชา (สิงห์), เจ้าพระยา ๖๓, ๗๗,
๗๘, ๑๒๖, ๑๙๑, ๒๕๕, ๒๗๙, ๓๐๕,
๓๑๑
บรบือ (อำเภอ) ๒๑๙, ๒๒๐, ๒๒๒, ๒๓๑,
๒๓๔, ๒๓๕, ๒๔๑, ๓๕๕, ๔๓๙
บรมจินดา (วัด) ๕๘๑
บรมไตรโลกนาถ, สมเด็จพระ ๑๔, ๓๓๖,
๓๖๙
บรมนิวาส (วัด) ๕๕๙, ๕๖๓, ๕๗๑, ๕๗๓,
๕๗๔, ๕๘๐, ๖๐๔
บรมราชา (สุตา), พระ ๒๘๑, ๒๘๒
บรรทัด (ภูเขา) ๓๘, ๖๔, ๗๗, ๑๕๖,
๔๘๘, ๕๓๒, ๖๔๙
บริคัณฑ์นิคม ๒๕๑, ๒๙๘, ๓๕๘, ๓๖๐,
๓๗๓

บวรนิเวศวิหาร (วัด) ๕๔๒, ๕๔๓, ๕๔๕, ๕๖๕, ๕๗๘
บังพวน (พระธาตุ) ๒๖๐, ๒๖๑, ๒๖๒
บั้งไฟแสน ๖๓๐
บั้งไฟหมื่น ๖๓๐
บั้งไฟอ้อย ๖๓๐
บันทายเพชร
ดู อุดงมีชัย
บัว ณ จำปาศักดิ์, เจ้า ๓๐, ๙๙, ๕๒๒
บัวขาว (บ้าน) ๒๔๑
บัวชุม ๓๒๕, ๓๖๖, ๓๖๗
บัวใหญ่ (อำเภอ) ๑๖, ๔๓๙, ๔๗๘
บัวบุณฑริก
ดู บุณฑริก (อำเภอ)
บ้านกลาง (วัด) ๕๕๖, ๕๗๕
บ้านแก้ว (พระธาตุ)
ดู หนองสามหมื่น (พระธาตุ)
บ้านเขว้า (อำเภอ) ๒๑
บ้านด่าน ๖๖, ๗๖, ๑๒๑, ๑๔๓, ๓๕๗, ๓๗๓, ๓๘๔, ๓๘๕, ๔๒๙, ๔๓๑, ๔๙๖
บ้านดุง (อำเภอ) ๔๓๖
บ้านแท่น (อำเภอ) ๒๑
บ้านน้อยนายม (ตำบล) ๒๙๙
บ้านน้ำคำ (วัด) ๕๔๗
บ้านฝึ้ง (วัด) ๕๔๖
บ้านผือ (อำเภอ) ๔๓๖
บ้านไผ่ (อำเภอ) ๓๐๓, ๓๐๗
บ้านไผ่ใหญ่ (วัด) ๕๔๒
บ้านยาง (กิ่งอำเภอ)
ดู เกษตรสมบูรณ์ (อำเภอ)
บ้านลาวเดิม (ตำบล) ๓๙
บ้านหม้อ (วัด) ๖๑๑
บำรุงบุรพทิศ (เรือกลไฟ) ๑๕๐
บำรุงราษฎร์ (จุมมณี), พระ ๑๒๙, ๑๓๖
บำเหน็จณรงค์ (อำเภอ) ๒๑, ๓๖๖, ๔๔๐, ๔๘๑, ๕๑๙
บึงกระดาน (บ้าน) ๒๔๑, ๓๕๕
บึงกาฬ (อำเภอ) ๓๗, ๑๔๑, ๒๖๓, ๔๓๕
บึงจวง (บ้าน) ๘๓, ๓๕๐
บึงโดน (บ้าน) ๒๒๔, ๓๕๖
บึงบอน (บ้าน) ๓๐๕, ๓๖๓
บึงหม้อ (บ้าน) ๓๕๙
บุ่งคล้า (บ้าน) ๑๗
บุ่งเป้า (บ้าน) ๒๓๖
บุญข้าวประดับดิน (พิธี) ๖๓๔
บุญข้าวสาก (พิธี) ๖๓๕
บุญเข้าปุริมพรรษา (พิธี) ๖๓๒
บุญพระเวส (พิธี) ๖๓๗
บุญสงกรานต์ (พิธี) ๖๒๐
บุญออกพรรษา (พิธี) ๖๓๕
บุญอุ้ม ณ จำปาศักดิ์, เจ้า ๙๘, ๑๐๑, ๑๐๕
บุณฑริก (อำเภอ) ๗๘, ๑๖๗, ๓๕๐, ๔๓๐
บุรีรัมย์ (จังหวัด) ๑๗๔, ๓๕๘, ๓๖๓, ๓๗๓, ๔๐๐, ๔๓๙, ๔๔๐, ๔๙๘, ๕๓๐, ๕๓๑, ๕๓๓, ๕๓๔, ๕๘๒
บุฮม (บ้าน) ๓๒๘
บูรพา (วัด) ๕๕๙, ๕๙๙, ๖๐๗
เบง, เจ้า ๙๑, ๙๓, ๙๕, ๑๐๐, ๑๐๒
เบญจมมหาราช (โรงเรียน) ๔๒๒, ๕๓๕, ๕๙๙
เบิธเก้น,เค. ๔๗๐

ป

ปกเกล้าฯ, พระบาทสมเด็จพระ ๔๘๒, ๕๓๘, ๕๘๑, ๖๐๒, ๖๐๓
ปทุมรัตน์ (อำเภอ) ๒๑๑
ประโคนชัย (อำเภอ) ๑๗๔, ๓๖๕, ๔๓๙, ๔๔๐
ประจักษ์ศิลปาคม, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง ๑๕, ๙๕, ๒๑๘, ๒๒๖, ๒๔๗-๒๔๙, ๒๕๔, ๓๗๑, ๔๐๐, ๔๑๕, ๔๑๙, ๔๖๙

ประจันตประเทศธานี (โหง่นคำ), พระยา ๒๘๖, ๓๐๑, ๔๓๗
ประชากิจกรจักรี (แช่ม), พระ ๕๕, ๓๗๔, ๓๗๘, ๓๘๖, ๓๘๙, ๓๙๖
ประชุมพนาลัย (บ้าน) ๒๕๓, ๓๖๐
ประดิษฐ์ธรรมคุณ (วัด) ๒๕๙, ๕๔๕
ประดิษฐยุทธการ (พรหม), ร้อยตรี ขุน ๙๗, ๔๓๓
ประทายสะมันต์
ดู สุรินทร์ (จังหวัด)
ประทุมวรราชสุริยวงศ์ (คำผง), พระ ๖๕, ๖๖, ๖๘, ๑๑๒-๑๑๗, ๑๒๐, ๒๒๔, ๓๓๗, ๕๔๑
ประเทศธานี (คำ), พระยา ๒๘๓, ๒๘๖, ๒๘๗
ปราบเวียงจันทน์ (พระเจดีย์) ๒๕๙
ปราสาท (อำเภอ) ๑๗๘, ๔๓๓
ปราสาทสี่เหลี่ยม (บ้าน) ๑๕๔, ๓๕๓
ปรือ (บ้าน) ๑๖๐, ๓๕๓
ปลัด (ศรีเมือง), พระ ๑๕๘-๑๖๑
ปลาปาก (อำเภอ) ๒๖๗
ปลาเป้า (บ้าน) ๓๖๒
ปวนพุ (บ้าน) ๕๑๔
ป. พิบูลสงคราม, จอมพล ๑๐๖, ๔๗๘-๔๘๐, ๕๙๓
ปักธงชัย (อำเภอ) ๑๖, ๓๖๕, ๔๓๙, ๕๑๙
ปันชาร์ด (บริษัท) ๔๗๐
ปันน้ำ (ภูเขา) ๖๔๙, ๖๕๐
ปากช่อง (อำเภอ) ๑๖, ๓๗๙, ๔๗๑, ๔๗๙, ๔๘๑
ปากเซ ๒๙, ๕๐, ๖๙, ๗๐, ๗๖, ๗๘, ๓๘๑, ๔๘๔, ๔๘๕, ๕๓๓, ๕๓๗
ปากแซงนาแวง (บ้าน) ๑๒๖
ปากโดม (บ้าน) ๓๖๐
ปากเหือง
ดู เชียงคาน (อำเภอ)
ป่าติ้ว (อำเภอ) ๔๓๐
ปาน จันทรานุตร์, พันเอก ๑๑, ๕๙๕, ๕๙๗
ป่าใหญ่ (วัด)
ดู มหาวนาราม (วัด)
ปียมหาราช, พระ
ดู จุลจอมเกล้าฯ, พระบาทสมเด็จพระ
เปงลาม (บ้าน) ๖๓, ๖๔
เปือยหัวช้าง (บ้าน) ๒๑๕
โป่ง (บ้าน) ๑๙๙, ๒๑๓, ๒๑๔, ๓๕๖

ผ

ผลาญ (บ้าน)
ดู พลาน (พะลาน)
ผักปัง (บ้าน) ๒๒, ๓๖๖
ผ้าขาว (บ้าน) ๒๒๙, ๒๘๐, ๒๙๑
ผาปัง ๑๒๘, ๓๖๑
ผาแบ่น (บ้าน) ๓๒๘
ผามอง ๑๐๗
ผ่านส่องนาง (บ้าน) ๘๒
ผาเสด็จ ๔๗๑
ผาฮด (บ้าน) ๓๑๓
ผิดผี (ประเพณี) ๖๑๗
ผิน ชุณหะวัน, จอมพล ๑๓
ผีบุญ (กบฏ) ๔๙๕-๔๙๗, ๔๙๙, ๕๐๐, ๕๐๒-๕๐๔, ๕๐๖-๕๐๙
ไผทไทยพิทักษ์ (เกลื่อน), ขุน ๓๗๕, ๓๗๗
ไผ่ใหญ่ (ตำบล) ๕๓๗, ๕๔๖

พ

พนม (พระธาตุ) ๓๘, ๔๘, ๒๖๓, ๒๖๔, ๒๖๖, ๒๗๘, ๓๒๐, ๕๒๕, ๖๐๖-๖๐๘
พนมไพร (อำเภอ) ๑๙๙, ๒๐๑, ๒๐๒, ๒๑๑, ๒๑๓, ๒๑๔, ๓๕๖, ๔๓๓
พนมสารคาม (อำเภอ) ๒๘๓, ๒๘๔, ๔๐๓
พยัคฆภูมิพิสัย (อำเภอ) ๒๑๑, ๒๑๔, ๒๒๒, ๓๕๖, ๔๓๓

พรรณา (บ้าน) ๒๒๙, ๒๘๐, ๒๙๑
พรรณานิคม (อำเภอ) ๒๓๖, ๒๙๔, ๓๐๑, ๓๖๒, ๔๓๗
พรหมเทพ (ถนน) ๔๘๙
พรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ (หน่อคำ), เจ้า ๘๒, ๑๓๒, ๑๙๘, ๒๙๕, ๕๔๔, ๕๔๙
พรหมภักดี (แสง), หลวง ๑๖๘, ๑๖๙
พรหมราช (ถนน) ๑๐๓
พรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง), พระ ๑๒๗-๑๓๐, ๑๓๒, ๑๓๗, ๑๗๓, ๕๔๒-๕๔๔
พรหมวรราชสุริยวงศ์ (พรหม), พระ ๕๘, ๖๐, ๖๕, ๗๗, ๑๑๐, ๑๑๒, ๑๑๖, ๑๑๙, ๑๒๔, ๑๒๖
พรหมอาสา (จุฬนี), พระ ๒๘๒, ๒๘๓, ๒๙๔
พระแก้ว (เขา) ๔๙, ๕๒
พระตะบอง ๑๔๕, ๔๐๑, ๔๐๕, ๔๖๙, ๕๑๘
พระธาตุดอยสุเทพ (วัด) ๕๙๓
พระธาตุพนมวรมหาวิหาร (วัด) ๖๐๖
พระธาตุเรณู (วัด) ๔๓๗
พระยากลาโหม (วัด) ๗๐
พระลับ (อำเภอ)
ดู เมืองขอนแก่น (อำเภอ)
พระวิหาร (เขา) ๓๒, ๒๐๗
พโรรังฤทธิ (ถนน) ๕๒๑, ๕๒๒, ๖๐๕
พล (อำเภอ) ๓๐๗, ๓๖๓, ๕๘๑
พลาน (พะลาน) ๑๕๒, ๓๕๘, ๓๘๔
พังเหอย (เขา) ๒๕, ๔๘๐, ๖๔๙
พัดตูก (บ้าน) ๖๓, ๖๔
พัดลัง (บ้าน) ๖๓, ๖๔
พันขนะ (บ้าน)
ดู ด่านขุนทด (อำเภอ)
พนุธุโล (ตี), พระเถระ ๑๒๘, ๑๒๙, ๕๔๒-๕๔๕, ๕๕๔, ๕๕๖
พันลำ (บ้าน)
ดู สหัสขันธ์ (อำเภอ)
พานพร้าว ๒๕๕, ๒๕๘, ๒๕๙, ๓๕๙
พานิชพัฒนา (เรือกลไฟ) ๑๕๐
พิชัย (อำเภอ) ๓๑๘, ๓๑๙, ๓๒๖, ๔๐๒, ๖๔๙
พิชัยญาติการาม (วัด) ๕๕๖, ๕๗๖, ๕๗๗
พิชิตปรีชากร, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง ๑๕, ๘๙, ๙๐, ๙๓, ๑๗๖, ๑๗๗, ๒๑๓, ๒๑๔, ๒๓๓, ๓๖๙, ๓๗๑-๓๗๕, ๓๗๗, ๓๗๙, ๓๘๒, ๓๘๕, ๓๘๗, ๓๙๑-๓๙๖, ๔๐๐, ๔๐๑, ๔๑๕, ๔๑๘, ๔๑๙, ๕๕๑, ๕๕๒
พิชิตรังสรรค์ (ถนน) ๔๒๒
พิไชยนครบวรวุฒิ (จันทร์), พระ ๑๗๓, ๑๗๕
พิไชยสุริยวงศ์ (ตาดี), พระ ๑๙๒, ๑๙๓, ๑๙๕, ๒๐๔
พิทยาลาภพฤฒิธาดา, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุน ๑๕, ๙๔, ๓๙๙, ๔๑๖, ๔๗๐
พิทักษ์นรากร (อุ่น), พระ ๒๑๗, ๒๑๘, ๒๒๑, ๓๘๕
พิทักษ์นรินทร์ (ฝั้ง), ร้อยเอกหลวง ๑๕๑, ๓๗๘, ๓๘๕
พิน ๔๗, ๗๗, ๑๒๓, ๑๕๒, ๒๘๐, ๓๕๘, ๓๗๗, ๓๘๔
พิบูลมังสาหาร (อำเภอ) ๒๙, ๑๓๐, ๑๗๐, ๑๗๙, ๓๕๔, ๓๗๓, ๔๓๐, ๔๘๕, ๔๘๗, ๕๒๙, ๕๓๑-๕๓๗, ๕๔๕
พิมพ์ (พิมพา), เจ้านาง ๗๗, ๙๗, ๑๑๖
พิมาย (อำเภอ) ๔, ๘, ๑๑, ๑๖, ๑๗, ๑๓๐, ๑๕๓-๑๕๕, ๑๕๗, ๑๗๑, ๓๖๔, ๕๑๙, ๕๒๖
พุทธโฆษาจารย์ (เจริญ), สมเด็จพระ ๕๘๐
พุทธบุษยรัตน์จักรพรรดิพิมลมณีมัย (พระพุทธรูป) ๕๓
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ, พระบาทสมเด็จพระ ๑๘, ๒๑, ๔๙, ๕๘, ๖๕, ๖๗, ๑๑๔, ๒๒๙, ๒๗๙, ๖๒๗
พุทธเลิศหล้านภาลัยฯ, พระบาทสมเด็จพระ ๑๗, ๕๑, ๖๙, ๗๐, ๑๓๙, ๖๖๑
พุทธสัพพัญญูเจ้า (พระพุทธรูป) ๕๙๙, ๖๐๐, ๖๑๒

พุทไธสง (อำเภอ) ๒๒๐, ๓๖๕, ๔๓๙, ๔๔๐, ๕๒๖
เพชร (เชียงฆะ), หลวง ๑๕๔, ๑๕๕, ๑๗๙
เพชรดาธิหาวงศ์ (สะอาด), พระยา ๕๓๔, ๕๓๖, ๕๘๑, ๕๘๒
เพชรปาณี (ดั่น), พระยา ๒๕๐, ๕๓๙, ๕๘๑, ๕๘๒
เพทราชา, สมเด็จพระ ๕, ๗
เพียราม (ตำบล) ๑๗๗, ๑๗๘
โพธิธานาเหลา (บ้าน) ๒๒๐, ๒๒๑
โพธิสมภรณ์ (วัด) ๕๔๙, ๕๗๙, ๕๘๐
โพธิหญ้า (บ้าน) ๑๗
โพน (บ้าน)
ดู สาระวัน
โพนทอง (อำเภอ) ๗๘, ๒๐๕, ๒๐๖, ๒๑๑, ๓๕๐
โพนพิสัย (อำเภอ) ๒๕๑-๒๕๓, ๒๕๗, ๒๖๓, ๓๕๘, ๓๕๙, ๔๓๕, ๕๗๘
โพนแพง, เจ้า ๑๙๒, ๑๙๓, ๒๐๔
ไพรตะบัก (บ้าน) ๓๕๓, ๖๓๙

ฟ

ฟ้าแดด ๒๒๘
ฟ้าสั่น (บ้าน) ๓๕๘
ฟ้าหนองยศ ๖๓
ฟ้าหยาด (อำเภอ) ๒๐๖

ภ

ภักดีชุมพล (เกต), พระ ๑๙, ๒๐
ภักดีชุมพล(เบี้ยว),พระยา ๑๙,๒๐
ภักดีชุมพล(แล),พระยา ๑๘-๒๐
ภักดีณรงค์ (สิน), พระยา ๙๒, ๑๔๔, ๑๔๗, ๓๖๗, ๓๖๘, ๓๗๔, ๓๗๗, ๔๒๑
ภักดีภูธรสงคราม (มานะ), พระ ๑๕๖, ๑๕๗
ภักดีภูธรสงคราม (หล้า), พระ ๑๕๗, ๑๕๘, ๒๓๑, ๒๘๒
ภักดีโยธา (เหง้า), พระ ๖๑, ๖๒, ๑๖๕, ๑๙๐, ๑๙๕, ๑๙๘, ๒๑๒, ๒๘๒
ภู (วัด) ๕๓๔, ๕๓๗
ภูกระดึง (อำเภอ) ๓๑๓
ภูกระดึง (ภูเขา) ๓๒๘, ๓๒๙, ๓๘๐, ๔๗๘
ภูกะโงก (ตำบล) ๓๘๖
ภูกำพร้า (ภูเขา) ๒๖๓, ๒๗๓, ๒๗๕, ๒๗๖, ๒๗๘
ภูเขียว (อำเภอ) ๑๘, ๒๐-๒๒, ๓๒๗, ๓๖๔, ๓๖๖, ๔๔๐, ๕๑๙
ภูแดนช้าง (บ้าน)
ดู ภูแล่นช้าง
ภูธราภัย, เจ้าพระยา ๑๙๙, ๒๑๓
ภูน้ำรอด ๒๗๑-๒๗๓
ภูพาน (ภูเขา) ๒๒๙, ๒๓๖
ภูเพ็ก (พระธาตุ) ๒๗๒, ๒๗๘
ภูมิ หน่อสวรรณ, นายพล ๑๐๑
ภูเรือ (ภูเขา) ๓๑๓
ภูแล่นช้าง ๑๖๗, ๒๐๖, ๒๓๓, ๒๓๖, ๒๓๗, ๒๓๙, ๓๕๔, ๓๕๕, ๓๗๒, ๔๑๗
ภูวดลสอาง ๒๙๖, ๒๙๘, ๒๙๙, ๓๕๓, ๓๖๒
ภูเวียง (อำเภอ) ๑๗, ๓๐๔, ๓๐๗, ๓๖๓, ๔๓๘, ๕๔๘
ภูหลวง (ภูเขา) ๓๒๙

ม

มงกุฎเกล้าฯ, พระบาทสมเด็จพระ ๔๗๔, ๔๗๕, ๕๒๔, ๕๒๖, ๕๒๗, ๕๓๘, ๕๖๑, ๕๖๒, ๕๖๘, ๕๘๒, ๖๐๒, ๖๐๓, ๖๒๘
มณีชลขัณฑ์ (วัด) ๕๗๐
มณีวนาราม (วัด) ๑๒๔, ๖๐๕
มธุรสาผล ๘๔, ๓๕๑
มโนไพร ๑๖๒, ๓๑๗, ๓๓๖, ๓๕๓, ๔๘๔, ๔๘๘, ๖๓๙, ๖๔๙, ๖๕๒
มรุกขนคร ๑๘๕, ๒๖๔, ๒๖๕, ๒๘๒
มรุพงศ์ศิริพัฒน์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุน ๔๐๔, ๔๑๓

24 / VIII
ห้ามจำหน่าย

ม่วงสามสิบ (อำเภอ) ๑๓๐, ๑๔๓, ๓๕๕, ๔๓๐, ๕๓๐, ๕๓๗, ๕๔๒, ๕๔๖, ๖๐๕
ม่วงหางนา (บ้าน) ๗๕
มหากษัตริย์ศึก, สมเด็จเจ้าพระยา ๖๐, ๖๕, ๑๑๒, ๑๑๓
มหาชนะชัย (อำเภอ) ๑๓๐, ๑๓๑, ๑๓๖, ๒๐๖, ๓๕๔, ๔๒๙, ๔๓๐
มหาชัย (วัด) ๕๔๗, ๕๔๘
มหาชัยกองแก้ว ๑๒๓, ๒๓๔, ๒๘๐, ๒๘๑-๒๘๓, ๒๘๖, ๒๙๔, ๓๖๑
มหาไชย (กวด), ท้าว ๑๙๕, ๒๑๖
มหาธาตุ (วัด) ๖๕, ๖๖, ๑๑๓, ๑๑๘, ๕๔๒, ๕๙๓
มหามกุฏราชวิทยาลัย ๕๔๖, ๕๗๓, ๖๐๔
มหามาตยาราม (วัด) ๕๔๖, ๕๕๕, ๕๕๗
มหาวนาราม (วัด) ๑๒๔, ๔๕๕
มหาวีรวงศ์ (พิมพ์), สมเด็จพระ ๕๙๕
มหาวีรวงศ์ (อ้วน), สมเด็จพระ ๕๒๖, ๕๔๖, ๕๕๔, ๕๕๖-๕๕๘, ๕๗๓, ๕๗๔, ๕๗๖, ๕๗๘, ๕๗๘, ๕๘๑, ๕๘๓-๕๘๕, ๕๙๑-๕๙๔, ๕๙๘, ๖๐๐-๖๐๒, ๖๐๔
มหาสารคาม (จังหวัด) ๑๙๕, ๑๙๖, ๒๐๔, ๒๐๙, ๒๑๑, ๒๑๖-๒๒๒, ๒๓๖, ๒๓๘, ๒๓๙, ๒๔๒, ๓๓๔, ๓๕๔, ๓๗๓, ๓๘๕, ๓๘๙, ๔๓๓, ๔๓๔, ๔๔๕, ๕๑๑, ๕๒๖
มหาอำมาตยาธิบดี (ชื่น), พระยา ๑๓๕, ๑๙๘, ๒๒๑, ๒๕๑
มหาอำมาตยาธิบดี (ป้อม), พระยา ๒๓๔, ๒๘๑
มหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง), พระยา ๙๓, ๒๑๙, ๕๓๐, ๕๙๔
มหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น), พระยา ๗๐, ๘๙, ๑๔๒-๑๔๔, ๑๕๐, ๑๕๑, ๑๖๒, ๑๗๕, ๑๗๖, ๒๐๑, ๒๐๒, ๒๑๓, ๒๒๖, ๒๓๓, ๒๔๒, ๒๘๓, ๓๖๘, ๔๐๕, ๔๑๓, ๕๔๖
มัญจาคีรี (อำเภอ) ๓๐๗, ๓๖๓, ๔๓๘
มัณฑรานุกร (ชม), ขุน ๒๐๗, ๔๓๓
มาสซี (เรือกลไฟ) ๖๓๙
มาเฮ ๑๐๐
มิตรภาพ (ถนน) ๓๑๐, ๓๒๖, ๔๘๗
มุกดาหาร (จังหวัด) ๑๒๑, ๒๔๐, ๒๖๗, ๒๙๐, ๓๕๘, ๓๖๓, ๓๗๓, ๔๓๖, ๕๑๘, ๕๒๕, ๕๓๐, ๕๓๗, ๕๔๗, ๖๐๘
มุขมนตรี (อวบ), เจ้าพระยา ๒๔๙, ๔๑๓
มูล (แม่น้ำ) ๒๖, ๒๙, ๕๓, ๕๕, ๖๖, ๑๐๒, ๑๐๗, ๑๑๔, ๑๒๘, ๑๓๐, ๑๓๑, ๑๕๐, ๑๕๔, ๑๗๕, ๒๒๙, ๓๘๔, ๔๗๕, ๔๘๔, ๔๘๕, ๔๘๙, ๕๒๗, ๕๒๙, ๕๓๐, ๕๓๒, ๕๓๕, ๕๔๓, ๖๐๐, ๖๐๑, ๖๓๖
มูลปาโมกข์ ๘๗, ๙๙, ๓๕๑, ๓๘๘, ๓๘๙
เมอเร่, แคมเบล ยี. ๔๗๐
เมืองเก่า (ตำบล) ๓๐๖
เมืองขอนแก่น (อำเภอ) ๓๐๖, ๓๐๗, ๔๓๘
เมืองชัยภูมิ (อำเภอ) ๒๐, ๒๑
เมืองทาง (บ้าน) ๓๖๑
เมืองที (บ้าน) ๑๕๓
เมืองนครพนม (อำเภอ) ๒๖๗, ๓๖๐
เมืองพล (บ้าน) ๑๕๓
เมืองมั่น (บ้าน)
ดู สาระวัน
เมืองราม (บ้าน) ๓๖๐
เมืองเลย (อำเภอ) ๓๑๓
เมืองเลิง (บ้าน) ๑๕๓
เมืองวัง (บ้าน) ๓๖๐
เมืองศรีสระเกษ (อำเภอ) ๔๓๑
เมืองสุรินทร์ (อำเภอ) ๑๗๘
เมืองแสน (บ้าน) ๒๑๔
เมืองหนองคาย (อำเภอ) ๔๓๕
แมคคาธี
ดู วิภาคภูวดล, พระ
แมคสลุลเลอร์ ๓๗๓

โม, คุณหญิง
ดู สุรนารี, ท้าว

ย

ยมราช (แก้ว), เจ้าพระยา ๘๑, ๑๒๙, ๑๓๘, ๑๔๓, ๑๙๔
ยมราช (ปั้น), เจ้าพระยา ๔๐๕
ยมราช (สังข์), พระยา ๕-๘
ยมราช (บ้าน).๓๖๑
ยศไกรเกรียงเดช (ทองดี), หลวง ๔๔๔
ยโสธร (จังหวัด) ๔๐, ๖๖, ๘๑, ๑๑๓, ๑๑๗, ๑๑๘, ๑๒๐, ๑๒๓, ๑๓๘, ๑๔๐, ๑๔๑, ๑๙๔, ๒๒๔, ๒๕๕, ๒๕๗, ๒๘๐, ๒๙๕, ๓๑๒, ๓๕๔, ๓๕๗, ๓๗๒, ๓๗๖, ๔๒๙, ๔๔๔, ๔๙๓, ๔๙๘, ๕๐๔, ๕๐๕, ๕๒๕, ๕๒๖, ๕๔๒, ๕๔๗, ๖๖๔
ยอดแก้ว, พระครู ๓๔, ๓๕
ยอดเมืองขวาง, พระ ๙๐, ๓๙๐-๓๙๔
ยางตลาด (อำเภอ) ๒๓๖, ๒๓๗, ๒๔๓
ยุติธรรมธร (คำสุก), เจ้า ๗๖, ๘๔, ๘๕, ๘๙-๙๑, ๙๖, ๙๗, ๑๐๕, ๑๒๙, ๑๔๖, ๑๕๑, ๓๗๙, ๓๘๓, ๔๙๕, ๕๔๖, ๖๓๙
เยรารี, ร้อยเอก ๖๔๖
โย้ (โย่), เจ้า ๑๘๐, ๕๔๙, ๕๕๐

ร

ร่องแซง (บ้าน) ๑๒๓, ๔๙๘
ร้อยเอ็ด (จังหวัด) ๔๖, ๑๔๐, ๑๖๔, ๑๘๕, ๑๘๗-๑๙๒, ๑๙๖, ๑๙๘, ๒๐๐-๒๑๑, ๒๒๓, ๒๓๘-๒๔๒, ๓๐๒, ๓๓๖, ๓๕๔, ๓๕๖, ๓๗๓, ๓๗๖, ๔๒๖, ๔๓๓, ๔๔๕, ๕๑๑, ๕๒๖, ๕๕๘, ๖๖๓
ระเงียง (บ้าน) ๕๓๖
รัตนเขื่อนขันธ์,พระ ๘๗, ๑๖๕, ๑๖๗, ๑๖๙
รัตนบุรี (อำเภอ) ๔๖, ๑๕๓, ๑๕๕, ๑๗๑, ๑๗๖, ๑๗๘, ๓๖๕, ๔๓๒, ๔๓๓, ๔๔๐
รัตนวงศา (คำผาย), พระยา ๑๙๖-๑๙๘, ๒๐๐, ๒๑๓ ,๒๘๖
รัตนวงศา (คำสิงห์), พระ ๑๘๙, ๑๙๙, ๒๐๑, ๒๑๓-๒๑๕
รัตนวงศา(ฎ) ๑๙๑, ๑๙๔, ๑๙๕, ๒๑๖
รัตนวงศา (เลน), พระ ๑๙๓, ๑๙๔
รัตนวาปี ๒๕๑, ๒๕๒, ๔๓๕
รัตนาธิเบศร์ (พุ่ม), เจ้าพระยา ๔๑๓
ราชดนัย (หยุย), เจ้า ๒๙, ๙๑, ๙๒, ๙๔, ๙๘-๑๐๑, ๑๐๓, ๑๐๖, ๑๕๑, ๕๓๓
ราชนกุลวิบูลย์ภักดี (อวบ), พระยา ๕๐๙
ราชบุตร (คำ), เจ้า ๙๗, ๒๐๓, ๓๓๗
ราชบุตร (สินลา) ๑๙๑, ๒๑๓
ราชบุตร (สุ่ย) ๑๐๓, ๑๑๙, ๑๒๓, ๑๒๖, ๑๒๗, ๑๓๕, ๑๔๖, ๒๘๐, ๔๒๐-๔๒๒, ๕๔๔
ราชบุตร (แสง) ๒๒๕-๒๒๗
ราชบุรีดิเรกฤทธิ, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง ๓๙๖
ราชประดิษฐ์ (วัด) ๕๖๒
ราชพงษ์ภักดี (ช้าย), พระ ๓๗๘, ๔๔๗
ราชภาคิไนย (คำหมุน), เจ้า ๙๑, ๑๐๓
ราชวงศ์ (ขี) ๒๓๑, ๒๓๒, ๒๔๒
ราชวงศ์ (นวน) ๒๒๓, ๒๙๓, ๒๙๔
ราชวงศ์(บุด) ๖๙, ๑๑๖, ๑๑๗, ๒๙๐
ราชวงศ์ (หงษ์) ๒๓๕, ๒๔๒
ราชวงศ์ (โหง่นคำ) ๑๑๙, ๑๒๗, ๑๓๕, ๒๙๓, ๒๙๗
ราชวงศ์ (อ้น) ๑๔๐, ๑๔๑
ราชวงศ์ (อินทร์) ๒๘๓, ๒๘๕-๒๘๗
ราชวรินทร์ (หว่าง), พระ ๓๗๔, ๓๗๗, ๓๗๘
ราชสัมพันธวงศ์(ปุ้ย),เจ้า ๘๕, ๙๗
ราชสุภาวดี, เจ้าพระยา ๗๔
รามราช ๒๐๗, ๓๖๐, ๔๑๗, ๔๓๗
รามฤทธี (สอน), พระ ๔๓๘

ราษฎรบริหาร (เกษ), พระ ๒๒๓, ๒๒๗
ราษฎรบริหาร (ทอง), พระ ๒๒๖, ๒๒๗, ๔๓๔
ราษีไศล (อำเภอ) ๑๖๒, ๑๖๖, ๓๕๘, ๔๓๑, ๔๓๒
รำไพพงษ์บริพัทธ์ (จิตร), พระยา ๔๓๔, ๕๓๓
เรญ (พระธาตุ) ๑๒๔, ๔๓๗
เรญนคร (อำเภอ) ๑๒๔, ๓๖๐, ๔๓๗
เรสิดังท์ ลุค ๓๙๐
เรืองชัยชนะ (คำพูน), พระ ๑๓๐, ๑๓๖, ๕๔๕
ไร่ใต้ (ตำบล) ๑๗๐
ไร่น้อย (ตำบล) ๕๙๕

ฤ

ฤทธิไกรเกรียงหาญ (สาย), พลโท พระยา ๔๕๐, ๕๐๗
ฤทธิรงค์รณเฉท (สุข), พลตรี พระยา ๓๗๒, ๔๐๓, ๔๑๔
ฤทธิสงครามรามภักดี (อับดุล ฮามิด), เจ้าพระยา ๔๐๕

ล

ลอร์เรน ๕๐๗, ๕๐๘
ละคร (วัด) ๕๖, ๗๖
ละม่วงน้อย (บ้าน) ๖๒
ละม่วงใหญ่ (บ้าน) ๖๒
ละแว (บ้าน) ๖๒, ๖๓
ละหานทราย (อำเภอ) ๔๔๐
ลาด (บ้าน) ๒๒, ๓๖๖
ลาดกุดยางใหญ่ (บ้าน) ๑๙๕, ๒๑๖, ๓๕๖
ลาวกลาง ๓๗๒, ๔๐๐, ๔๑๘, ๔๑๙
ลาวกาว ๑๗๗, ๑๗๘, ๓๖๔, ๓๘๙, ๓๙๘, ๔๐๐, ๔๐๑, ๔๑๕, ๔๑๘, ๔๑๙, ๔๔๑
ลาวเฉียง ๓๙๘, ๓๙๙
ลาวเดิม (บ้าน) ๑๕๖, ๑๖๐, ๓๕๓
ลาวพวน ๑๕, ๑๒๓, ๒๓๕, ๓๐๐, ๓๖๔, ๓๙๐, ๓๙๙, ๔๑๕, ๔๑๙
ลาวพุงขาว ๓๙๘, ๕๑๘
ลาวพุงดำ ๓๙๘, ๕๑๗
ลาวเวียง ๓๙๘
ลำดันฉุ (ตำบล) ๔๘๑
ลำดวน (บ้าน) ๑๕๓, ๑๗๔, ๓๕๒
ลำเนาหนองปรือ ๑๓๖, ๓๕๘, ๓๘๔
ลำปลายมาศ (อำเภอ) ๔๔๐
ลำพุก (บ้าน) ๓๕๓, ๔๓๑
ลินจังกุลาธร (พั้ว), พระ ๔๒๒, ๔๔๓
ลูเวท์ ๖๓๘
เลย (จังหวัด) ๑๗, ๒๒, ๒๕๔, ๒๖๐, ๓๐๒, ๓๑๐, ๓๑๒, ๓๑๘, ๓๒๑, ๓๒๔ - ๓๒๘, ๓๖๔, ๓๙๗, ๓๘๑, ๔๓๘, ๔๗๙, ๔๙๓, ๕๐๔, ๕๑๐, ๕๑๒, ๕๑๕, ๕๔๙
เลียบ (วัด) ๕๕๘, ๕๕๙

ว

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า, กรมพระยา ๕๕๔, ๕๖๒, ๕๗๕ - ๕๗๘, ๕๘๓, ๕๙๘
วรราชภักดี, พระ ๕๔-๕๙, ๖๗, ๖๘, ๑๐๙-๑๑๒, ๑๑๘, ๑๑๙, ๑๒๒, ๒๒๙, ๒๕๕
วัง ๑๒๓, ๒๓๖, ๒๓๙, ๒๔๐, ๒๕๘, ๒๘๐, ๒๙๓, ๓๖๐
วังเก (บ้าน) ๓๕๒
วังแคน (บ้าน) ๑๓๐
วังท่าหอข่วง (บ้าน) ๒๒๑, ๒๒๒, ๓๕๖
วังสะพุง (อำเภอ) ๓๑๑, ๓๑๓, ๓๒๑, ๓๒๖, ๓๒๙, ๓๖๔, ๕๐๙-๕๑๑, ๕๑๕, ๕๔๘
วัดนอก (ถนน) ๕๖๐
วานรนิวาส (อำเภอ) ๑๒๔, ๒๓๖, ๒๙๕, ๓๐๑, ๓๖๒, ๔๓๗

วาปีปทุม (อำเภอ) ๒๑๔, ๒๑๘, ๒๒๐-๒๒๒, ๓๕๖, ๔๓๔
วาปีไพรบูรณ์ ๔๘, ๕๒, ๓๕๐, ๓๗๘
วาริชภูมิ (อำเภอ) ๓๐๑, ๓๖๒, ๔๓๗
วารินชำราบ (อำเภอ) ๘๖, ๑๑๒, ๑๒๒, ๓๕๑, ๔๒๒, ๔๔๗, ๔๘๗, ๕๐๕, ๕๒๗, ๕๓๕, ๕๕๘, ๕๗๖
วาสุเทพ (ยี.เชา), พลตรี พระยา ๔๕๕
วิชัยยุทธเดชาคนี (อิ่ม), จหมื่น ๓๗๘, ๓๘๘
วิชัยราชสุริยวงศ์ (หน้า), พระ ๕๑, ๕๘, ๖๐, ๖๗, ๒๕๕, ๓๓๗, ๓๔๘
วิไชยเยนทร (ฟอลคอน), เจ้าพระยา ๖
วิภาคภูวดล, พระ ๑๗๘, ๓๑๒
วิภาคย์พจนกิจ (เล็ก), พระ ๑๑๐, ๑๓๐, ๑๗๐, ๔๒๒, ๔๒๔, ๔๓๐, ๕๒๗-๕๒๘, ๕๓๒, ๕๓๓, ๕๓๕
วิโรจน์รัตโนบล (บุญรอด), พระครู ๖๐๕, ๖๐๖, ๖๐๘, ๖๑๑, ๖๑๒
เวินชัย (บ้าน) ๑๒๘-๑๓๑, ๓๕๔
เวียงฆ้องกลอง (บ้าน) ๕๗, ๑๑๒, ๑๑๓
เวียงจันทน์ ๑๘, ๖๐, ๗๒, ๑๐๗, ๑๑๑, ๑๑๒, ๑๑๘, ๑๒๐, ๑๒๓, ๑๒๕, ๑๓๒, ๑๓๕, ๑๓๖, ๑๗๒, ๑๘๕, ๑๘๐, ๑๘๑, ๒๒๘, ๒๓๔, ๒๕๕, ๒๕๖, ๒๕๘, ๒๕๘, ๒๖๖, ๒๗๘, ๒๘๑, ๒๘๒, ๒๘๕, ๓๑๕, ๓๓๓, ๓๓๗, ๓๔๔, ๔๗๘, ๕๒๕, ๕๓๗, ๕๕๐, ๕๘๑, ๖๐๗, ๖๖๒, ๖๖๔
แวงหนองแก้ว (บ้าน) ๕๐๕
ไวเลอร์ ๘๔, ๔๗๐

ศ

ศรีเกษตราธิชัย (เหง้า), พระ ๑๘๗-๑๘๘, ๒๑๒
ศรีขรภูมิ (อำเภอ) ๑๗๔, ๑๗๘, ๑๘๑, ๔๓๓, ๔๔๗, ๕๓๓
ศรีโคตบูรณ์ (วัด) ๒๘๒
ศรีจันทร์ (วัด) ๕๘๐
ศรีเชียงใหม่ (อำเภอ) ๑๐๗, ๒๖๓
ศรีณรงค์ (ถนน) ๔๒๑, ๔๒๒
ศรีทอง (วัด)
ดู ศรีอุบลรัตนาราม (วัด)
ศรีเทพประดิษฐ์ (วัด) ๕๗๙
ศรีธรรมาธิราช (เวก), เจ้าพระยา ๒๕๓, ๒๙๘
ศรีธรรมศกราช (เจริญ), พระยา ๙๖, ๑๖๙, ๕๒๖, ๕๒๗
ศรีธรรมศกราช (บิ่ว), พระยา ๑๐๕, ๑๗๐, ๕๒๗, ๖๐๐
ศรีนครเตา (เชียงสี), หลวง ๑๕๔, ๑๕๕
ศรีบุญเรือง (อำเภอ) ๔๓๖
ศรีบุญเรือง (วัด) ๕๘๐, ๕๘๑
ศรีโพธิยาราม (วัด) ๖๑๑
ศรีมงคลเหนือ (วัด) ๕๔๗
ศรีเมือง (วัด) ๕๘๐
ศรีเมือง (พระพุทธรูป) ๖๑๒
ศรีวรราช (เหม็น), พระ ๑๓๘, ๑๔๐
ศรีสกุลวงศ์ (อินทร์), พระ ๒๙๓, ๒๙๖, ๒๙๗,
ศรีสงคราม (อำเภอ) ๒๖๗
ศรีสระเกษ (จังหวัด) ๓๒, ๗๘, ๙๒, ๑๓๑, ๑๖๑, ๑๖๕-๑๐๗, ๑๗๙, ๑๘๑, ๓๕๔, ๓๗๒, ๓๗๓, ๓๗๗, ๔๐๐, ๔๓๑, ๔๔๖, ๕๑๘, ๕๓๑, ๕๕๘, ๖๖๔
ศรีสวรินทราพระบรมราชเทวี, สมเด็จพระ ๑๕๑, ๔๗๓
ศรีสว่างวงศ์, พระเจ้า ๖๓๖
ศรีสองรัก (พระเจดีย์) ๒๖๐, ๓๑๙-๓๒๑, ๓๒๓
ศรีสะอาด (วัด) ๕๔๘, ๕๔๙
ศรีสิงหเทพ (ทัด), พระยา ๑๔๔-๑๕๑, ๑๗๕, ๒๐๑, ๒๐๔, ๒๐๕, ๒๔๒, ๓๖๗, ๓๖๘, ๔๒๐, ๔๘๙
ศรีสุมัง (วัด) ๕๓, ๗๐

ศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ), พระยา ๒๔๘, ๒๔๙, ๒๕๑, ๓๐๖, ๔๓๕, ๕๒๕, ๕๔๙, ๕๗๙
ศรีอัครฮาด (ทองดี), พระยา ๓๑๘, ๓๑๙, ๓๓๖
ศรีอุบลรัตนาราม (วัด) ๑๓๖, ๑๔๙, ๕๔๗, ๕๕๑, ๕๕๓-๕๕๕, ๕๕๙, ๕๗๕, ๕๗๖
ศักดิ์ประสิทธิ์ (เบง), เจ้า ๙๙, ๑๐๒
ศักดิ์ประเสริฐ (อุย), เจ้า ๙๙, ๑๐๒
ศาลาทอง (วัด) ๑๑, ๑๓
ศาสนโสภณ (อ่อน), พระ ๕๕๔, ๕๖๒, ๕๗๖
ศิริบุญสาร, พระเจ้า ๕๔, ๕๕, ๕๗, ๕๘-๖๐, ๑๐๘, ๑๐๙, ๑๑๑, ๒๕๘, ๕๕๐
ศิริอำมาตย์ (วัด) ๓๐, ๗๐

ส

สกลนคร (จังหวัด) ๑๒๓, ๑๒๔, ๒๐๗, ๒๓๐, ๒๔๑, ๒๕๔, ๒๖๘, ๒๗๘, ๒๘๑, ๒๘๗, ๒๘๘, ๒๙๐-๓๐๑, ๓๖๐, ๓๖๒, ๓๗๓, ๔๓๗, ๔๖๕, ๔๙๙, ๕๑๘, ๕๒๕, ๖๑๐
สตรึงแตรง ๔๐, ๔๑, ๔๕, ๑๕๒, ๓๔๙, ๓๕๑, ๓๗๒, ๓๗๙, ๓๘๔, ๓๘๖, ๓๘๗
สตึก (อำเภอ) ๔๔๐
สถิตนิมานกร (ชม), หลวง ๔๘๖, ๕๓๑
สมเด็จ (อำเภอ) ๒๔๓
สมบูรณ์, เจ้า ๙๘, ๑๐๑
สมอคอน (วัด) ๕๗๓
สมิธ, วาริงตัน ๖๔๒
สรเดชอุตมาภิรักษ์ (ทอง), พระ ๑๗๒, ๒๒๕, ๔๔๗
สรรพสิทธิ (ถนน) ๔๕๕
สรรพสิทธิประสงค์ (ค่าย) ๕๓๕
สรรพสิทธิประสงค์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง ๑๓, ๑๕, ๑๖, ๙๐, ๙๓, ๙๕, ๙๖, ๑๐๓, ๑๕๐, ๒๑๔, ๓๗๑, ๔๑๕, ๔๑๘, ๔๒๐, ๔๒๓, ๔๒๘, ๔๔๑, ๔๔๘, ๔๕๐, ๔๕๒-๔๕๘, ๔๖๓-๔๖๕, ๔๘๗, ๔๙๕, ๔๙๗, ๔๙๙, ๕๐๑, ๕๐๗, ๕๐๙, ๕๒๑, ๕๒๒, ๕๒๕, ๕๕๓, ๕๕๕, ๕๕๗, ๕๗๕, ๖๒๐, ๖๓๑-๖๓๓, ๖๓๗
สร้อยศรีสมุทพุทธางกูร (หน่อกษัตริย์), เจ้า ๔๔, ๔๗, ๔๘, ๕๐, ๕๓, ๗๘, ๑๘๕, ๑๘๖
สระกำแพง (บ้าน) ๑๖๓, ๑๖๔
สระเกษ (วัด) ๕๔๑
สระแก้ว (วัด) ๕๔๕
สระจันทร์ (วัด) ๕๘๑
สระบุษย์ (อำเภอ) ดู อาจสามารถ (อำเภอ)
สระประสารสุข (วัด) ๔๙๕
สร่างโศก (วัด) ๕๔๖, ๕๔๗
สฤษดิ์ ธนะรัชต์, จอมพล ๓๐๗, ๕๙๒
สวนดอกไม้ (วัด) ๒๖๐
สวรรณเขต ๒๙, ๑๐๑, ๑๒๘, ๓๘๑, ๓๘๒, ๔๙๕, ๖๐๘
สวัสดิ์กลยุทธ (สวัสดิ์), พลเอกหลวง ๑๔๕
สว่าง (ตำบล) ๕๗๖
สว่างแดนดิน (อำเภอ) ๒๙๖, ๓๐๑, ๓๖๒
สหัสขันธ์ (อำเภอ) ๓๗, ๒๐๕, ๒๒๓, ๒๒๕-๒๒๗, ๒๓๖, ๒๔๑-๒๔๓, ๓๕๕, ๔๓๓-๔๓๕
สองคอนคอนดง ๓๕๔, ๓๕๗, ๓๕๘, ๓๗๓, ๓๘๑, ๓๘๔
ส่องนาง (บ้าน) ๑๒๘
สอน, ท้าว ๑๗๒, ๑๗๓, ๒๘๒
สะพังภูผา ๘๖, ๓๕๑
สะพาด ๔๙, ๕๒, ๖๙, ๗๖, ๘๓, ๓๕๒, ๓๗๘, ๓๘๑

สะพือ (บ้าน)
ดู ตระการพืชผล (อำเภอ)
สะพุง (บ้าน) ๓๖๔
สังขะ (สังฆะ) (อำเภอ) ๔๒, ๑๕๓, ๑๕๖-๑๕๘, ๑๖๑, ๑๗๐, ๑๗๑, ๑๗๔, ๑๘๐, ๑๘๒, ๓๓๓, ๓๔๔, ๓๕๒, ๓๕๓, ๓๗๒, ๓๘๕, ๔๓๑, ๔๓๓, ๕๗๗, ๖๖๓
สังคม (อำเภอ) ๒๖๓
สงฆรักขิโต (พูน) ๕๔๕, ๕๔๖, ๕๕๖, ๕๗๕, ๕๗๖
สังฆราช (สา), สมเด็จพระ ๕๔๓, ๕๖๒
สันเทียะ
ดู โนนไทย (อำเภอ)
สาเขียดโง้ง ๗๑-๗๓, ๕๔๔, ๖๖๑
ส่างมิ่ง (บ้าน) ๕๐๖
สานตม (บ้าน) ๓๒๔
สารศาสตร์ศิริลักษณ์ (สรรเสริญ), พระยา ๔๘๒, ๕๒๔, ๕๓๓
สาระวัน (สารวัน) ๔๖, ๖๓, ๗๖, ๑๔๐, ๓๔๔, ๓๕๑, ๓๗๒, ๓๗๘-๓๘๐, ๓๘๕
สำราญ (ตำบล) ๔๔๒, ๕๐๔
สำโรง (บ้าน) ๑๕๖
สำโรงทาบ (อำเภอ) ๑๗๔, ๔๓๓
สิงห์โคก (บ้าน) ๑๐๔
สิงห์ท่า (บ้าน) ๖๕, ๖๖, ๑๐๔, ๑๑๓, ๑๑๔, ๑๑๗, ๑๑๘, ๓๕๗
สิงห์ท่า (วัด) ๖๖, ๔๔๒, ๔๔๘
สิงหเสนี (สะอาด), พลตรีพระยา ๔๐๑, ๔๐๓, ๔๑๓, ๔๒๐
สิบสองจุไทย ๒๕๓, ๓๔๗, ๓๗๒
สิมตะโปน ๑๒๔
สิริจันทรนิมิต (วัด) ๕๖๘-๕๗๐
สิรินธร (เขื่อน) ๔๘๗
สี่คิ้ว (อำเภอ) ๑๖, ๓๒๖, ๔๓๔, ๔๗๓
สีฐาน (บ้าน) ๔๗๘
สีทันดร ๔๖, ๗๑, ๗๕, ๘๖, ๘๗, ๔๔, ๑๑๓, ๓๔๔, ๓๕๑, ๓๗๒, ๓๘๔-๓๘๔
สี่มุม
ดู จัตุรัส (อำเภอ)
สีหาราช (พลสุข), ท้าว ๑๑๐, ๑๑๖, ๑๑๔
สุก (พระพุทธรูป) ๒๕๘, ๒๕๔
สุจริตรัฐการี, พระ ๓๔๐, ๓๗๖, ๔๔๓
สุทธจินดา (วัด) ๕๘๑, ๕๘๒, ๖๐๔
สุทธิสาร (โป่), เจ้า ๑๘, ๑๔
สุทัศน์นาราม (วัด) ๑๒๗, ๕๔๔
สุทัศราชา, เจ้า ๓๓, ๓๔๔
สุนทรกิจวิมล (คูณ), พระ ๔๔๓, ๕๐๑, ๕๐๒
สุนทรเทพกิจจารักษ์ (ทอง), อำมาตย์เอก พระยา ๒๐๔, ๕๗๔
สุนทรธรรมธาดา (คำสิงห์), พระยา ๒๕๒, ๒๕๔, ๓๓๕
สุนทรบริรักษ์ (ทองคำ), พระ ๒๓๘, ๔๔๗
สุนทรราชวงศา (บุด), พระ ๑๒๐, ๑๒๓, ๑๓๗, ๑๓๘, ๑๔๐, ๒๘๐, ๒๘๘, ๒๙๐
สุนทรราชวงศา (เหม็น) พระ ๑๔๐, ๑๔๑, ๒๒๔
สุปัฏนารามวรวิหาร (วัด) ๑๒๔, ๑๔๔, ๕๔๔-๕๔๖, ๕๕๖, ๕๕๗, ๕๗๘, ๕๘๑, ๕๘๓, ๕๔๔, ๖๐๐, ๖๐๔, ๖๑๒
สุโพ, พญา ๕๗-๖๐, ๑๑๒, ๒๘๒
สุโภรสุประการ (สอน), หลวง ๕๕๔, ๕๕๔, ๕๕๗
สุรนารี, ท้าว ๑๘, ๓๔๓
สุรพินทนิคม ๑๗๔, ๑๗๕, ๓๕๒, ๔๓๒
สุรพินทนิคมานุรักษ์ (นาก), พระ ๑๗๔, ๑๗๕
สุรศักดิ์มนตรี (เจิม), เจ้าพระยา ๓๗๒, ๔๕๗
สุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ (เชย), เจ้าพระยา ๔๐๒, ๔๑๐, ๔๑๓, ๔๑๔
สุรินทร์ (จังหวัด) ๔๖, ๑๔๔, ๑๕๓-๑๕๗, ๑๖๑, ๑๗๐-๑๘๑, ๒๐๘, ๓๕๒, ๓๕๓, ๓๗๒, ๓๗๓, ๓๗๗, ๓๘๕, ๔๐๐, ๔๒๔, ๔๓๖, ๔๗๘, ๔๓๒, ๔๓๓, ๔๕๕, ๕๓๔

สุรินทร์ภักดีฯ (ม่วง), พระยา ๑๗๓-๑๗๖
สุรินทร์ภักดีฯ (สุ่น), พระยา ๑๗๑-๑๗๓
สุริยเดชวิเศษฤทธิฯ (จาบ), พระยา ๒๑๐, ๓๐๑, ๔๒๖
สุริยวงศาธรรมิกราช, พระเจ้า ๓๕-๓๗
สุริยาตร์ (ถนน) ๔๔๕
สุวรรณภักดี (เชียงปุ่ม), หลวง ๑๕๔, ๑๕๕, ๑๗๑
สุวรรณภูมิ (อำเภอ) ๔๑, ๒๑๑, ๒๑๒
สุวรรณวารี (บ้าน) ๑๐๒, ๑๐๓
สูงเนิน (อำเภอ) ๓, ๔, ๑๗, ๓๖๕, ๔๓๖
สูตวารี ๘๗, ๓๕๑
สูตนคร ๘๔, ๓๕๑
เส็งกลอง (พิธี) ๖๓๑
เสนางคนิคม (กิ่งอำเภอ) ๒๔๔, ๓๕๔, ๔๒๔
เสมียะ ๗๖, ๓๕๗, ๓๗๘, ๓๘๑
เสริม (พระพุทธรูป) ๒๕๘, ๒๕๙
เสลภูมิ (อำเภอ) ๔๖, ๒๐๕, ๒๑๑, ๒๒๔, ๒๒๕, ๔๙๒, ๔๙๘, ๕๐๔, ๕๐๕, ๒๒๖, ๕๓๑
เสียมราฐ ๔๐๑, ๔๐๕, ๕๑๘
เสือ, พระเจ้า ๖
แสน (พระพุทธรูป) ๔๐, ๔๑
แสนพัน (บ้าน) ๑๗
โส้งใหญ่ (บ้าน) ๘๓, ๓๕๐
โสมนัสวิหาร (วัด) ๕๔๗
ใส (พระพุทธรูป) ๒๕๘-๒๖๐

ห

หงิ่ม (แม่น้ำ) ๒๕๘
หนองคัน (ตำบล) ๕๐๙
หนองคัน (บ้าน) ๕๑๐, ๕๑๕
หนองคาย (จังหวัด) ๑๕, ๘๘, ๑๕๗, ๑๙๘, ๒๒๖, ๒๓๓, ๒๔๗, ๒๕๕, ๒๕๗-๒๖๓, ๒๙๖, ๒๙๘, ๓๐๐, ๓๐๖, ๓๕๘, ๓๕๙, ๓๖๓
หนองคาย ๓๖๗, ๓๗๑, ๓๗๓, ๔๐๐, ๔๖๙, ๔๗๖, ๔๗๗, ๔๗๙, ๔๘๐, ๕๒๕, ๕๘๐, ๖๑๐,
หนองคู (บ้าน) ๑๓๐, ๑๔๓
หนองชำ (บ้าน) ๕๐๔
หนองปักแก้ว (บ้าน) ๕๐๙-๕๑๑, ๕๑๓, ๕๑๖
หนองบัวโคก (บ้าน) ๓๒๖
หนองบัวแดง (อำเภอ) ๒๑
หนองบัวลำภู (อำเภอ) ๓๓, ๑๐๘, ๓๕๘, ๔๓๕, ๔๓๖, ๕๑๘, ๕๔๗, ๕๔๘
หนองบัวลุ่มภู (บ้าน) ๕๔, ๕๕, ๑๑๑, ๒๒๘, ๓๑๖
หนองบัวสร้าง (บ้าน) ๒๓๐, ๒๗๐
หนองปิง (ตำบล) ๖๓
หนองพอก (อำเภอ) ๒๑๑
หนองแวง (อำเภอ)
หนองเภษตรวิสัย (อำเภอ)
หนองสนม (บ้าน) ๑๗๖
หนองสองห้อง (อำเภอ) ๓๐๗
หนองสองห้อง (บ้าน) ๒๓
หนองสามหมื่น (พระธาตุ) ๒๓, ๒๖
หนองหลอด (บ้าน) ๑๘
หนองหาร (อำเภอ) ๑๙๘, ๒๓๐, ๒๗๓, ๒๗๔, ๒๙๑, ๒๙๗, ๓๓๖, ๓๕๘, ๓๗๓, ๔๓๕, ๔๓๖, ๕๑๘
หนองหารน้อย ๒๗๒
หนองหารหลวง ๒๖๘, ๒๗๐, ๒๗๘, ๒๗๙
หนองไหล (ตำบล) ๕๔๒
หนองไหล (บ้าน) ๕๕๑, ๕๕๔, ๕๕๙
หนองอีตุ้ม (บ้าน) ๔๙๒, ๕๐๔
หน่อเมือง, เจ้า ๖๑, ๖๖-๖๘, ๗๐, ๑๑๔
หน่อเลไล, เจ้า ๕๑๐, ๕๑๒, ๕๑๓
หน่ออ้อม (บ้าน) ๗๗
หนามแท่ง (ตำบล) ๔๙๖
หมากแข้ง (บ้าน) ๒๕๑, ๔๓๕, ๓๔๖, ๔๖๕
หมากเยา (บ้าน) ๑๕๑

หรี่, ร้อยตรี ๕๐๐, ๕๐๘
หฤทัย (บัว), พระ ๒๐, ๔๔๐
หลวง (วัด) ๔๓, ๑๑๖, ๕๔๒
หลวง (ถนน) ๔๒๑, ๔๘๙
หลวงพระบาง ๓๒, ๑๐๑, ๑๒๓, ๒๑๘, ๒๖๒, ๓๐๐, ๓๑๐, ๓๑๒, ๓๑๕, ๓๑๗, ๓๓๓, ๓๓๔, ๓๔๗, ๓๗๒, ๖๓๖, ๖๔๙, ๖๕๐, ๖๕๒
หลักโลก (พระธาตุ) ๔๙๒
หลี่ผี (แก่ง) ๓๒, ๔๖, ๘๔, ๘๙, ๑๕๒, ๓๘๔, ๖๕๕
ห้วยแจะระแม (บ้าน) ๖๕, ๑๑๓-๑๑๕, ๓๕๔
ห้วยชวก (บ้าน) ๓๒๘
ห้วยแชง (บ้าน)
ดู ร่องแชง (บ้าน)
ห้วยเดื่อ (บ้าน) ๕๑๔
ห้วยแถลง (อำเภอ) ๑๖
ห้วยทราย (บ้าน) ๗๘, ๓๕๐
ห้วยเหนือ (อำเภอ)
ดู ขุขันธ์ (อำเภอ)
ห้วยมุก (บ้าน) ๓๖๓
ห้วยอุทุมพร (ตำบล)
หอก่อง (วัด)
ดู ประดิษฐ์ธรรมคุณ (วัด)
หัวโข่ง (วัด) ๕๖๗
หัวช้าง (อำเภอ)
ดู จตุรพักตรพิมาน (อำเภอ)
หัวตะพาน (อำเภอ) ๔๓๐
หางโขง (บ้าน) ๔๕, ๓๕๑
หาดแดง (บ้าน) ๓๒๑, ๓๒๒, ๖๔๙
หินโก (บ้าน) ๘๖, ๓๕๑
หินโงม (บ้าน) ๒๐๘, ๒๒๘
หินลอด (ตำบล) ๗๖
หินฮาว (บ้าน) ๔๗๙
เหนือ (วัด) ๕๔๒, ๕๔๖
เหมือดแอ่ (บ้าน) ๑๓๑
เหลาเทพนิมิต (พระพุทธรูป) ๖๑๒
เหือง (แม่น้ำ) ๒๕๔, ๓๑๖, ๓๒๒, ๓๒๓, ๔๓๘, ๔๖๕, ๖๔๙, ๖๕๐

อ

องค์มั่น, เจ้า ๔๙๖, ๕๐๐, ๕๐๒, ๕๐๖
องค์สิ้นกำ่าน, เจ้า ๔๙๖, ๕๐๕
องค์หลวง (ไชยกุมาร), เจ้า ๕๓, ๖๘, ๑๑๑, ๑๑๓
องคหลอ, เจา ๓๘, ๕๕
อนุบาลสกลเขต (เมฆ), พระ ๒๘๖, ๓๐๑, ๔๓๗
อนุพินาศ (กิ่ง), พระ ๓๑๖, ๓๑๗
อนุวงศ์, เจ้า ๑๗, ๑๘, ๗๒-๗๔, ๘๒, ๑๒๐-๑๒๓, ๑๓๒, ๑๕๗, ๑๗๒, ๑๘๐, ๑๙๐, ๒๓๔, ๒๕๕, ๒๕๘, ๒๕๙, ๒๗๙-๒๘๕, ๒๙๕, ๓๐๔, ๓๐๕, ๖๖๑-๖๖๔
อภัยราชา (คุสตาฟ โรแรงยัคมังส์), เจ้าพระยา ๓๙๖
อมรอำนาจ (เสือ), พระ ๑๒๒
อริยกวี (อ่อน), พระ ๕๕๑-๕๕๓, ๕๕๗, ๕๗๕
อัคร์วงศ์ (พรหม) ๔๗, ๑๔๓, ๑๙๗, ๒๒๕, ๒๓๕, ๒๔๒
อัคร์วงศ์ (สีลัง) ๑๙๐-๑๙๓, ๑๙๕, ๒๑๖, ๒๒๐, ๒๒๑
อัคร์ฮาด (สัง) ๑๙๗-๒๐๐, ๒๑๒, ๒๑๓
อัจจปึง (บ้าน) ๑๕๓
อัตตะปือ ๔๗, ๕๔, ๖๑-๖๕, ๖๘, ๗๒, ๙๐, ๑๐๑, ๑๓๗, ๑๕๓, ๓๔๙, ๓๕๑, ๓๗๒, ๓๘๐, ๓๘๕, ๖๖๓
อากาศอำนวย (อำเภอ) ๒๐๗, ๒๙๕, ๓๐๑, ๓๖๐, ๔๓๗
อาจสามารถ (อำเภอ) ๒๐๗, ๒๐๘, ๒๑๑, ๔๑๗, ๔๓๓, ๔๓๗

อำนาจเจริญ (อำเภอ) ๑๒๒, ๑๒๘, ๒๐๖, ๓๕๗, ๔๓๐, ๕๐๖
อิดกระบือ
ดู อัตตะบือ
อินทชิต (บุตร), เจ้า ๖๙, ๗๒, ๗๙, ๘๑
อินทร์แปลง (พระพุทธรูป) ๒๕
อุดงมีชัย ๓๙, ๗๗, ๗๘
อุดมวิทยากรณ์ (โรงเรียน) ๕๕๘
อุดรธานี (จังหวัด) ๒๔๗-๒๔๙, ๒๕๒, ๒๕๔, ๔๐๐, ๔๑๓, ๔๑๕, ๔๑๙, ๔๓๕, ๔๖๕, ๔๗๙, ๕๓๐, ๕๔๙, ๕๘๐
อุทุมพรพิไสย (อำเภอ) ๑๕๙-๑๖๒, ๓๕๓, ๔๓๑, ๔๓๒, ๔๔๗
อุบลการประชานิตย์ (บุญชู), พระ ๑๐๔, ๑๓๖, ๔๒๐, ๔๒๘, ๕๐๑, ๕๐๔
อุบลกิจประชากร (บุญเพ็ง), พระ ๙๑, ๓๗๙, ๔๔๒
อุบลเดชประชารักษ์ (เสือ), พระ ๓๗๘, ๔๒๑-๔๒๓, ๔๒๘, ๔๔๒
อุบลราชธานี (จังหวัด) ๒๙-๓๒, ๔๖, ๕๗, ๗๘, ๑๐๒-๑๑๙, ๑๔๒-๑๔๙, ๑๗๐, ๒๐๓-๒๐๕, ๒๒๔-๒๒๘, ๒๕๕-๒๕๘, ๓๖๗-๓๗๕, ๓๗๙, ๔๒๘, ๔๓๒, ๕๐๙, ๕๒๙-๕๓๑, ๕๓๔, ๕๓๗, ๕๕๔, ๕๗๙, ๕๙๕, ๕๙๙, ๖๐๔-๖๐๘, ๖๑๓, ๖๓๒
อุบลวิทยาคม (โรงเรียน) ๕๕๗, ๕๙๙
อุบลศักดิ์ประชาบาล (กุคำ), พระ ๓๗๖, ๔๒๐, ๔๔๒, ๕๐๑, ๕๐๔, ๕๒๒
อุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์), พระ ๙๗, ๔๙๓, ๕๔๖, ๕๕๑, ๕๕๔, ๕๕๖, ๕๕๘-๕๖๑, ๕๖๓, ๕๖๕, ๕๖๗-๕๗๑, ๕๗๕-๕๗๘, ๕๘๐, ๖๑๒
อุปราช (คำพันธ์), เจ้า ๙๕-๙๗, ๑๐๒, ๑๐๓
อุปราช (ทิสสะ), เจ้า ๑๒๑, ๑๙๐, ๒๓๙, ๒๘๕, ๖๖๓, ๖๖๔
อุปราช (ธรรมเทโว), เจ้า ๕๕, ๕๙, ๖๐, ๗๑, ๗๒, ๗๗
อุปราช (บัวระพันธ์), เจ้า ๘๒-๘๕, ๑๓๒
อุปราช (ถนน) ๔๒๑, ๔๒๒
อุปฮาด (กำ) ๑๑๗, ๑๑๘, ๒๐๐
อุปฮาด (แข้) ๑๔๐, ๑๔๑
อุปฮาด (จันทร์ชมภู) ๑๒๘, ๑๓๔, ๑๓๕
อุปฮาด (เชียง) ๑๐๘, ๑๘๖-๑๘๙, ๒๒๒, ๓๓๖, ๓๔๓
อุปฮาด (โถง) ๒๘๒, ๒๘๘, ๒๙๔, ๒๙๗
อุปฮาด (ทนต์) ๑๘๑, ๑๘๕-๑๘๗, ๑๙๕
อุปฮาด (บัวทอง) ๒๑๗, ๒๑๘, ๒๒๑
อุปฮาด (บุญเฮ้า) ๘๖, ๑๒๑, ๑๒๒, ๑๒๖
อุปฮาด (พรหมา) ๒๒๕, ๒๔๒
อุปฮาด (แพง) ๑๑๗, ๑๒๐, ๑๒๓, ๑๓๘, ๑๔๐, ๑๖๘
อุปฮาด (มืด) ๑๘๖, ๑๘๙, ๓๔๓
อุปฮาด (เหง้า) ๑๒๑, ๑๙๐, ๑๙๕, ๑๙๖, ๒๐๐, ๕๕๐, ๖๖๔
อุปฮาด (ฮึ่ง) ๑๙๕, ๒๑๖, ๒๑๗
อุย, เจ้า ๙๑, ๙๓, ๙๕, ๑๐๐-๑๐๒
เอกทัศน์, พระเจ้า
ดู ที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์, สมเด็จพระเอ้บั้งไฟ ๖๓๐
แอมเฮิสต์, ลอร์ด ๖๖๒
โอ้, เจ้า ๕๖, ๕๖-๖๑, ๖๘, ๗๔
โอเดอแบท์ ๕๓๓

ฮ

ฮ่องแซง (บ้าน)
ดู ร่องแซง (บ้าน)
ฮาซามา กูมิ (บริษัท) ๔๘๑
ฮำรอง (เรือกลไฟ) ๖๓๙
ฮีตสิบสองครองสิบสี่ ๖๑๖
แฮ่ (บ้าน) ๓๑๒, ๓๑๓

ประวัติศาสตร์อีสาน

เติม วิภาคย์พจนกิจ

หนังสือเล่มนี้เกิดจากความวิริยะอุตสาหะของผู้เขียนในการค้นคว้า รวบรวม เรียบเรียงขึ้นมาเป็นเวลากว่า ๒๐ ปี โดยอาศัยบันทึกของพระวิภาคย์พจนกิจ ซึ่งเป็นบิดาของผู้เขียนประกอบในการเขียนอยู่มาก

นายนิธิ เอียวศรีวงศ์ แห่งภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ซึ่งเป็นผู้เรียบเรียงพิมพ์ ได้กล่าวถึงหนังสือเล่มนี้ในคราวฉบับพิมพ์ครั้งแรกว่า "...ผู้เรียบเรียงพิมพ์ยังไม่เคยเห็นเล่มใด ที่ให้ข้อมูลของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของภาคตะวันออกเฉียงเหนือละเอียดลออเท่าเล่มนี้มาก่อน และถ้าเราต้องการเข้าใจประวัติศาสตร์ไทยให้กระจ่างกว่าที่เรามีความรู้อยู่ในปัจจุบัน การละเลยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเสียสิ้นเชิงอย่างที่เป็นอยู่ขณะนี้จะไม่ทำให้เราประสบความสำเร็จได้เลย นักเรียนประวัติศาสตร์ไทยไม่ว่าจะสนใจภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือไม่ *ประวัติศาสตร์อีสาน* ของคุณเติม วิภาคย์พจนกิจ จะช่วยทำให้เข้าใจประวัติศาสตร์ไทยได้ดีขึ้นเป็นอย่างมาก ถ้าท่านอ่านโดยใช้ความคิดพิจารณาไตร่ตรองให้มากกว่าอ่านเพื่อความสนุก..."

หนังสือแบ่งออกเป็น ๕ ภาค ประกอบด้วย ประวัติของเมืองต่าง ๆ ในลุ่มน้ำมูลตอนต้น ลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ลุ่มน้ำชี ลุ่มน้ำโขง และการปกครองและการปฏิรูปการปกครองมณฑลในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นอกจากนี้ยังมีภาคผนวกและมีดรรชนีประกอบ

ISBN 974-571-243-4